

वीर सेवा मन्दिर
दिल्ली

क्रम संख्या

काल न०

वर्ष

7-20-74

11/1/74

2/1/74

॥ श्रीविश्वकर्मणे नमः ॥

श्रीविश्वकर्माप्रणीतवास्तुविद्यायाम् ज्ञानप्रकाश

वि. सं. २०१६

स्वी. स. १९६०

અંશ પ્રાપ્તિસ્થાન :
 પ્રભાશંકર ઝોાષડભાઈ સોમપુરા શિક્ષણાલય
 ગોરાવાડી, પાટીતાલુકા (સોરાષ્ટ્ર)

શ્રી મુલ્કેશ અંબે રામ ઠાપાઈભય
 ચાંપી રોડ, અમહાવાડ.

શ્રી ભારતીય વિદ્યા ભવન,
 ચાંપાડી રોડ, મુંબઈ ૭.

સરસ્વતી કુસ્તકે ભંડાર
 રવનપોળ, હાથીખાના, અમહાવાડ.

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કું.
 પ્રી-સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨.

શિક્ષકો સંબંધિત જાહેરાત, નવાપરા રોડ, પાટીતાલુકા (સોરાષ્ટ્ર).

આ અંશના તેમજ તેના પ્રત્યેક ભાગના કોપી સર્કટના સર્વ હક અંશકર્તાને સ્વાધીન છે.

પ્રત ૧૦૦૦.

મૂલ્ય : પચીસ રૂપીઆ.

પોસ્ટેજ અલગ રૂા. છે.

સુદ્રઢા :—

સ્વાઈ

શ્રી ભવંતીલાલ ગોરાશંકર મહેતા,
 ભાવનગર સમાચાર પ્રેક્ષ : ભાવનગર.

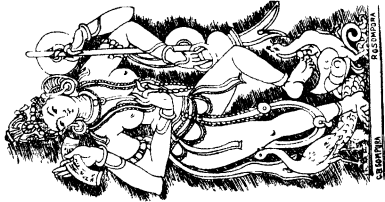
જનસાઈ :

શ્રી ચંદુલાલ લક્ષ્મણાઈ ભટ્ટ,
 અપના જાપખાના : ભાવનગર.

श्री सोमनाथ मठप्रसादने प्रवेश व्यक्त.

(५ वा. सोमपुत्र)

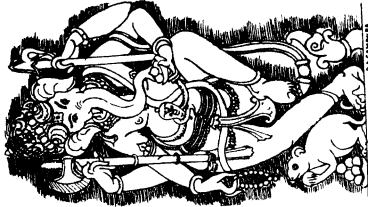
CE. SAMPURNA P.O. SAMPURNA

श्री सरस्वती
अक्षमालां पुस्तकं च
वीणावाद्यं च पद्मकमलम् ।
मयूरं हंसारुहं च

C.P. SOMPURNA P.O. SOMPURNA

श्री विश्वेश्वर
अक्षमालां वृणाम्यत्र
पुस्तकं च चतुर्भुजम् ।
हंसस्थं च त्रितंत्रं च

C. B. SOMPURNA P.O. SOMPURNA

श्री अक्षुर्पति
गणेशाय नमः तस्मै
सर्वविघ्नविदारिणे ।
मूषारुहं चाद्यदेव

दीपार्णव-संक्षिप्त अनुक्रमणिका

ता. क्र. :- अथवाचन पहेला शुद्धिपत्रक लेख जवा विनति छे.

पूर्वाधिक	पातुं	पूर्वाधिक	पातुं
संक्षिप्त अनुक्रमणिका	३	अध्याय १४ आणुसिद्धिमाधिकार	२०६
अथ सूचि	४	„ १५ वृषभा लक्षण्य	२२२
आमुष् तथा शुभाशीर्वाद	५	„ १६ अग्निर्विष्णुति औषो	२२६
विस्तृत सांक्षिप्त्युं	६	„ १७ द्वादश सरस्वती	२३६
प्रस्तावना	२१	„ १८ त्रयोदश आदित्य	२४८
श्लोक	६५	„ १९ पूष्यं क्षाद्रादिप्रासाद	२५६
शुद्धिपत्रक	६६	परिशिष्ट-आमुष्-आमुष्पथ्याधिकार	२७५
अध्याय १ आयतत्वाधिकार	१	उत्तरार्ध.	
„ २ पुरूपरमाधिकार	३४	अध्याय २० जनप्रासाद	३०६
„ ३ ज्वरती लक्षण्य	३६	„ २१ जन प्रतिभा लक्षण्य	३५०
„ ४ कीट-पीड	४७	„ २२ जन परिहर लक्षण्य	३६६
„ ५ अंडोवराधिकार	५५	„ २३ जन तीर्थंकर वक्ष्यंलांजन	
„ ६ दार-लक्षण्य	७३	यक्ष-पक्षिपुत्री	३८४
„ ७ देवता द्विगुष्प	८७	„ २४ दश द्विपालादि	४२२
„ ८ देवता दृष्टि पद रथापन	६०	„ २५ स्रमवसरथ्य	४४६
„ ९ सिम्पराधिकार	१०३	„ २६ अष्टापद	४४६
„ १० अंडपाधिकार	१३२	„ २७ मेरुगिरि अने नंदीधरद्विप	४६३
„ ११ संवर्थाधिकार	१६४	परिशिष्ट (१)	} ४७८
„ १२ इर्मासिखा निवेश	१७४	„ (२)	
„ १३ राजसिद्धिमाधिकार	१८३		

પુરૈવાચન:-શ્રી કનૈયાલાલ મા. મુનશી

(યુજ્જ્ઞાના ત્રીતીજી, ઉત્તર પ્રદેશના નિવૃત્ત ગવર્નર સા., યુજ્જ્ઞાની સાહિત્યમાં અસ્મિતા પ્રકાશનર)

ભારત પાસે વીરક શતાબ્દીની શિષ્ય-સ્થાપત્યની જે પરંપરા છે અને તેમાં જે સર્જક ને સાહિતા ઉચ્ચ શિખરે સર કર્યાં બચત થાય છે તે ઉપરથી એટલું તો સહેજે કહી શકાય કે એ વિષયનું પ્રાચીન સાહિત્ય પણ વિપુલ પ્રમાણમાં રચાયું હશે. મધ્યયુગમાં સાહિત્ય તેમજ કળામાં શાસ્ત્રીય નિયમો ને ફેદાઓનું જે સર્વભાષી વચરવ છે, તે ગેતાં શિષ્ય-સ્થાપત્યમાં પણ એકેએક વિકાસ, વિષય ને વિષતના ચોક્કસ નિયમો આપતાં શાસ્ત્રો હશે એવું માન્યા વિના ચાત્રે તેમ નથી. એવા શોધક મંથો પ્રકાશિત થયા પણ છે પરંતુ અપ્રકાશિત સાહિત્ય પણ ઓછું નથી. ભારતના કેટલાક પ્રદેશોમાં પ્રાચીન સમયથી સ્થપતિઓની અને શિષ્યોઓની પેઢી દરપેઢી અતૂટ પરંપરા અત્યાર સુધી ચાલુ રહી છે. તેમાંથી કેટલાક પાસે તેમની કળાને લખતાં શાસ્ત્રોના હસ્તલખિત સંમ્રહ પણ હોય છે. પ્રસ્તુત મંથનો આવા સંમ્રહમાંથી ઉદ્ધાર થાય છે. અને તે પણ એક પ્રાચીન પરંપરાના સ્થપતિના હુધે.

શ્રી પ્રભાશંકર સોમપુરા પ્રાચીન પ્રજ્ઞાલી જાળવી રાખના સોમપુરા નામે વિખ્યાત સ્થપતિ કુળમાં જન્મ્યા છે. પુરાણો પ્રમાણે જ્યુક્તપિતા બાણેજ અને પ્રમાસના પુત્ર વિષકર્મા એ તેમના મૂળ પુરૂષ ગણાય છે. પોતે સોમનાથ ત્રિગેરે અનેક મંદિરોનું નિર્માણ કરનારા અને કુશળ અને ખ્યાતનામ સ્થપતિ તો છે જ, પણ પ્રસ્તુત વિષકર્મા વિરચિત 'દીપાણ્વ' પુસ્તકના સંપાદનથી તેઓ વાસ્તુશાસ્ત્રના પણ નિખ્યાત જ્ઞાતા હોવાનું આપણને પ્રતીત થાય છે.

'દીપાણ્વ' મંદિર નિર્માણને લગતો પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથ છે. શ્રી સોમપુરાએ મુળગ્રંથ સાથે તેના પર જે 'શિષ્ય-પ્રભા' નામે ટીકા આપી છે તેમાં મૂળના વિષયને અંગત અનુભવને આધારે સાંગોપાંગ સમજાવ્યો છે. એટલું જ નહિ પરંતુ અનેક સ્થળે વાસ્તુશાસ્ત્રના વિશાળ સાહિત્યમાંથી અવતરણો આપીને, અને સંખ્યાબંધ આકૃતિઓ, ચિત્રો ને છબીઓ રચી કરીને પ્રતિપાદિત વિષયને એવા સ્પષ્ટ કર્યો છે કે સામાન્ય વાચક પણ તે સરળતાથી સમજી શકે. પ્રસ્તાવનામાં તેમણે વાસ્તુવિદ્યાના ઈતિહાસ, પ્રાચીન શાસ્ત્રકારો, શિષ્યોઓ, સ્થાપત્ય શૈલીઓ (જેરે વિષયોનું) માહિતીસભર વિહંગાવલોકન કર્યું છે ને એ રીતે મંથની મૂલ્યવત્તામાં વૃદ્ધિ કરી છે.

મૂળ ગ્રંથ વિષકર્માને નામે છે. પણ ગ્રંથની ભાષા એટલી પ્રાચીન જણાતી નથી. કેટલીક પારિભાષિક સંદાઓ પાકત કે દેખ જોતી છે. તે ગેતાં અત્યારે જે સ્વરૂપમાં છે તે સરૂરે 'દીપાણ્વ' ખારમી તેરમી શતાબ્દીથી આજળના સમયમાં મૂળી શકાય તેમ લાગતું નથી; પરંતુ આવા મંથોમાં અમુક અંશે પરંપરાગત જ્ઞાન સંમ્રહાયું હોય છે, એ પણ વિસરવાનું નથી.

શ્રી સોમપુરા સામાન્ય કેળવણી પાઠ્યા હોવા છતાં તેમણે સ્વપ્રપત્ને આ વિષયનો તકસ્પર્શી અભ્યાસ કર્યો છે તે માટે તેમને ધન્યવાદ થટે છે. કળા અને વિદ્યા ઉભયનો સુયોગ સાંવતાર આવા સ્થપતિઓ ને શિષ્યોઓ જ પ્રાચીન ભારતની સમૃદ્ધ પરંપરાને જીવંત રાખી રહ્યા છે. તેમના યુજ્જ્ઞાની વિચરણથી વસ્તુશાસ્ત્રનું પરંપરાગત જ્ઞાન તેમણે વિશાળ વચન સુલભ કરી આપ્યું છે. આવા પુસ્તકનું પ્રકાશન કરવા માટે ભારતીય વિભાગવને જે હાર્દિક કૃષિ આપ્યો છે તેને પણ અભિનંદન થટે છે.

ભારતીય વિદ્યા ભવન, મુંબઈ

ક. મા. મુનશી

The Diparnava has been ably edited and translated into Gujarati by shree P. O. Sompura, who is the best living traditional architect of Gujarat, combining a rare understanding of the ancient silpa texts with a best knowledge and experience of actual construction of temples in accordance with the traditional Gujarat School. It is a monumental work of research involving interpretation of many obscure architectural terms. It is an indispensable work of reference for all students of Indian architecture and deserves to be translated into English and Hindi.

Bhopal-7

Krishna Deo,

Dated: 13-10-1960.

Superintendent-Temple Survey Project,
North Region-Govt. of India.

કેન્દ્ર સરકારના ટેમ્પલ સર્વે પ્રોજેક્ટ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ શ્રી. કૃષ્ણદેવજીની પ્રશસ્તિ:—

“દીપાણ્વ” અંથ પર ગુજરાતના પરંપરાગત શિલ્પશાસ્ત્રના અભ્યુદય માતા શ્રી. પ્ર. ઓ. સોમપુરાને સુંદર ટીકા સાથેનો આ અનુવાદ અંથ ઉત્તમ છે. અંથ જોતા જ ગુજરાતની પ્રાચીન મંદિર રચના-પદ્ધતિના પોતાના વિશાળ જ્ઞાન તથા અનુભવ જોડે આ પ્રાચીન શિલ્પશાસ્ત્રની તેમજ અદ્ભુત જિંદી સમજ રચણ દેખાય છે. શિલ્પ રચાપત્ર વિષયના બધા શબ્દો ધરાવેલો આ અંથ શૈલ્પજ્ઞાનના ક્ષેત્રની એક નમુનેદાર કૃતિ છે. તેમણે અનેક ફોટો ચિત્રો તેમજ બધા બધા લાઇન-ડ્રોઇંગ-આલેખનો આપી આ અંથની ઉપયોગીતામાં ખૂબ વૃદ્ધિ કરી છે. કિંદુ શિલ્પશાસ્ત્રના દરેક વર્ગના અભ્યાસી છાત્રાસુઓ માટે આ અંથ અમૂલ્ય છે, આ અંથ અંગ્રેજી તેમજ હિંદી ભાષામાં ઉતારવા યોગ્ય છે. તા. ૧૨-૧૦-૧૯૬૦

કૃષ્ણદેવ

દ્વારકા વિદ્યાપીઠના પૂજ્ય શંકરાચાર્યજી મહારાજના શુભાશીર્વાદ.

શુભ અરેશ અને આશીર્વાદ.

શિલ્પકલા વિસારદ શિલ્પવર શ્રી. પ્રભાશંકર ઓષકબાઈ સોમપુરાએ પ્રકટ કરેલ આ ‘દીપાણ્વ’ નામનો અંથ ખૂબ પ્રથમસાને પાત્ર છે. શિલ્પકલાના અગ્નિનારૂપ આ ભારત દેશમાં વર્તમાનમાં વિવિધ કારણોને લીધે શિલ્પ-રચાપત્ર કળાના અથો ક્ષીણ થતા જાય છે. રાજ્યાભ્યં રહિત અનેલા શિલ્પીઓ અન્ય ક્ષેત્રમાં પડતા જાય છે. એ કારણે આ કળાનો આ દેશમાં સર્વપ્રકારે ડહાસ થતો જાય છે. તેવા સમયે પ્રસિદ્ધ જ્યોતિર્ભિમ શ્રી સોમનાથજીના મહાપ્રાસાદની અભ્યુદય અધ્યક્ષરૂપ રચનામાં કુશળ શિલ્પજ્ઞ મહોદય શ્રી. પ્રભાશંકરજીએ પ્રાચીન અંથ ‘દીપાણ્વ’ની પોતે રચેલી શિલ્પપ્રભા નામે ગુજર ટીકા સાથે લોકોપકારની દૃષ્ટિથી આ અંથ પ્રકટ કર્યો છે. તે કારણે જગદ્ગુરુ શ્રી શંકરાચાર્યજી મહારાજને પરમ આનંદ થાય છે. આવા અલભ્ય અંથમાં રહેલી કોઈ ભાગરૂપની અશુદ્ધિ દિલીપ સંસ્કરણ વેળા વિદ્વાનોની સચવાનુસાર સુધારી લેવામાં આવશે.

શ્રીમદ જગદ્ગુરુ શ્રીચરણની શુભાશિષો છે કે આ અંથનો દીપકાળ ખૂબ પ્રચાર થાઓ! તથા જગવાન દ્વારકાધીશની અને પ્રભુ ચંદમૌલીશ્વરની અસ્તીમ કૃપાથી અંથકર્તા ચિરંજીવ બની આવા અનેક અંથોનું પ્રકાશન કરતા રહો!

જગતગુરુની આશાથી

મંત્રો-મહાબલકાળક

काशी विद्यालयना कला-स्थापत्य विभागना अध्यक्ष, सुप्रसिद्ध पुरातत्त्वज्ञ डी. वासुदेव शर्माक अध्यक्षताअन्तर्गत "दीपाक्षु"व" ग्रंथनी भूमिकायांथी उद्भूतः—

श्री. प्रभाशंकर ओषडभाई सोमपुरा सौराष्ट्रके छस समय प्रख्यात रथपति है. प्राचीन मंदिर निर्मात्यके शिल्पका जैसा प्रकृष्ट अनुभव उनके है वैसा हम देखनेमें आता है. यही कारण है कि सोमनाथके मध्यकालन अगत शिवमंदिरके रथन पर अन्य नये मंदिरके निर्मात्यका निश्चय किया गया तो उस कार्यके लिये संपन्न ध्यान श्री प्रभाशंकरभाइकी और ही गया और वह कार्य उन्हींका सेवा गया. उस समय सावर्जनिक छत्रछा यद थी कि स्थापत्य और शिल्पकी दृष्टिसे मध्यकालिन सौराष्ट्रके महान देवप्रसादोकी जे परंपरा थी उसी शैलीका अवलंबन लेते हुये नये मंदिरका अन्य स्वरूप कल्पित किया गय. श्री प्रभाशंकरजने सोमनाथ पाटनमें अर्वाचीन शिवमंदिरका निर्मात्य प्राचीन वास्तुशास्त्रके अनुसार ही संपन्न कराया. उसमें प्राचीन वास्तुविद्यायांके कौशलका नया संस्कार देभकर प्रसन्नता होती है.

श्री प्रभाशंकरभाइसे हमारा प्रथम परिचय लगभग १२ वर्ष पूर्व नई दिल्लीमें हुआ था पंडित द्विनोसे हमारी छत्रछा कस्ती जैसे व्यक्तिके इच्छानुकी थी जे मध्यकालिन शिल्प-अर्थोकी पारिभाषिक शब्दावलीका ज्ञान रथता हो. और नून प्राचीन मंदिर अरुशिल्प है उनके साथ मिलकर उन अर्थोकी व्याख्या समझ सके. श्री प्रभाशंकरके रूपमें छस प्रकारके रथपतिसे मेरा साक्षात परिचय हुआ. श्री प्रभाशंकरजने अपनी प्रतिभाका सदुपयोग अेक नये ग्रंथके उद्धारमें किया है. स्थापत्य और मंदिर निर्मात्य संपंधी दीपाक्षु"व नामक संस्कृत ग्रंथका युज्यताती अनुवाद ५६० पंक्तिके साथ उनहोने तैयार किया है और प्रकाशित हो गया है. भारतमें नाना प्रकारके शिल्पोकी और विशेषतः वास्तु और स्थापत्यकी परंपरा लगभग ५ सहस्र वर्षोंसे यही जाती है. वास्तुविद्या नितांत व्यापकदृष्टि ज्ञान है. किंतु यह कतेकी विद्या है, जे विद्यादृश्य है वही उसका सव्या ज्ञानकार है.

छस प्रकारके साहित्यका छस रूपमें प्रकाशन होना आदिके, उसका अेक अच्छा उदाहरण श्री प्रभाशंकरजने 'दीपाक्षु'व' ग्रंथके छस संस्करण द्वारा प्रस्तुत किया है. छस ग्रंथमें सत्ताछस अध्याय है. पुरांधके उल्लेख अध्यायोंमें साक्षाद निर्मात्य संपंधी विधिके विस्तारसे वक्षुन है, छनमें ज्यमती, साक्षादपीठ, मंडोवर, शिखर, मंडप और संवरण्या ये प्रकरण अल्पत महत्वपुंथुं है. ग्रंथमें मंडोवरके स्वरूप निर्मात्यका विस्तारसे वक्षुन किया गया है, और उसके विविध धरेके संस्कृत नाम और परिभाषांके जेव' उनकी उच्चारण और निर्भ्रमका उद्देश्य आया है. यही भारतीय वास्तु विद्याकी मान्य लोक शक्ति थी. और आज भी जहां यह कथा पश्चिमी आक्रमणसे सुरक्षित है वहां वास्तुविद्यायां' रथपति या शिल्पी छस प्रकार संपुं जलकारी प्रायः कंडस्थ रथते है.

श्री प्रभाशंकरजने छस अेक ग्रंथकी परिभाषाओंका रथष्ट करनेमें जे परिश्रम किया है उससे उसका पार्श्वक और अनुभव तो प्रकट होता ही है किंतु हमारा विश्वास है कि समस्त वास्तुशास्त्रके सुरपष्ट अभ्ययनका अेक नया द्वार भी उन्मुक्त होता है. उनके दिमाग्में मार्गसे दीपाक्षु"व' ग्रंथकी परिभाषाओंका जलनकर अन्य किलष्ट ग्रंथोका भी मर्म समजनेमें सहायता मिलेगी. छसके लिये हम शिल्प-वशादक रथपति श्री प्रभाशंकरज सोमपुराके अल्पत अनुशुचित है. छतने अधिक मित्रो के साथ छस दीपाक्षु"व' ग्रंथका प्रकाशन उनके अभ्यवसायका प्रभाष्य है. शरत पूंथुमा. सं. २०१७ वासुदेव शर्माक अध्यक्षता.

ના બનસાહેબ, શ્રી ક. આ. સુનરીછ અને મુંબઈ ગવર્નર શ્રી શ્રીપ્રકાશ અને શિલ્પ-વિદ્યાર્થ શ્રી પ્રભાશંકરભાઈ તથા શ્રી બનવાનછભાઈ કલાકાર

ગોમનાથ મંદિર નિર્માતા શ્રી પ્રભાશંકરભાઈ, શ્રી ગોવિંદવલ્લભ પંત (કેન્દ્ર શુદ્ધ પ્રધાન) તથા શ્રી રસિકબાઈ પરીજ (સૈરાળટ્ટના મુખ્ય પ્રવાહ) ગોમનાથ મંદિરમાં શિલ્પ સંબંધી ચર્ચા કરે છે.

सोमनाथ भासाहना निर्माता शिल्प-विशारद प्रभासाकरभाई आनंदा शास्त्री
 डॉ. राजेन्द्रप्रसाद अने बाबा साहू यांच्यासमवेत

डॉ. राजेन्द्रप्रसाद (प्रभासाकरभाई) आनंदा शास्त्री
 डॉ. राजेन्द्रप्रसाद अने बाबा साहू यांच्यासमवेत

श्री विश्वकर्मा प्रणीत वास्तुविद्यायां ज्ञानप्रकाश दीपारणवे पुर्वार्ध अनुक्रमणिका ।

विषय.	पानुं.	विषय.	पानुं.
१ अध्याय पहिलेला व्यावतत्वाधिकार	१	अर्जु आरम्भ.—व्यय—आड व्यथोना नामे	
मंगलाचरण स्तुति, शुभ मुहूर्त, कथन,		नथा इण नक्षत्र परथी व्यय अने	१६
मास इण, गृहकारंतिधि	२	आय साधेना सुमेणुनुं कोष्टक. ८	२१
कष्ट संकानिमां क्या मुपनु धर करतुं	२	अर्जु नयमु.—अंशक छंद—यम ने रागं-	
सर्वदिग्दार	३	शक तेना स्थान.	२२
अर्जु पांडेनुं—आय, नामे, तेनी दिशा -		अर्जु दक्षमुं—नारा—गज्जवानी रीत,	
शुभाशुभ आय	४	शुभाशुभ तारा.	२३
वर्णानुसार आयनुं इण, आयना	५	अर्जु अगीवारमुं.—प यतत्व—गज्जवानी	
गुणुद्रोप, आठे आयनां स्थानां, स्वरूप		रीत, आयुष्य, रिथति.	२४
आयनुं कोष्टक. (१)	६-१०	अर्जु आरम्भ—पंयतत्व—विनाश	२४
अर्जु प्लीळुं—नक्षत्र—भृगुराशि परथी		१ नक्षत्र २ गज्ज ३ अंद्र ४ राशि	
नक्षत्रना क्रमांक काटवानी रीत, सम-		५ स्वामी ६ व्यपांक ७ नाडी ८	
खारस क्षेत्रना देवगण्ण नक्षत्रानुं		नक्षत्रयोनी ९ योनीवेर १० नक्षत्रो-	
कोष्टक. (२)	११	त्पति. आ दशं अक्षनुं कोष्टक. ६	
अर्जु त्रीळु—गज्जु—गुणुद्रोप, देवगण्ण		अवनमां गज्जुतना भे त्रयु पांय सात	२५
मनुष्यगण्ण अने राक्षसगण्ण नक्षत्रो		३ नव अत्रो भेणववा.	२७
अथो, उर्ध्व अने तिर्थगमुप नक्षत्रो,		अेकवीश अंगोना नामे (अंग	
तेमां करवाना काये. शुभाय—देवगण्ण		१३ थी २१ गज्जवानी रीत टीपळुमां	
नक्षत्रोना भे कोष्टक (३-४)	१२-१४	आपी छे.) आयेभन अयेको भे	
अर्जु योथुं—नक्षत्र, राशि, वनि.	१४	कोष्टको १२	२५-३३
नामाक्षरपरथी राशि, नक्षत्रो अने		२ अध्याय प्लीळे. पुत्रप स्थापत्याधिकार	
राशिनी वनिनुं कोष्टक (५)	१५	पुत्रपेना आय भेणववानी रीत.	३४
अर्जु पांयसुं.—अंद्रमा—दिशा अने तेनुं		गुभाशुभ इण कोष्टक.	३५
इण	१६	३ अध्याय त्रीळे जगती लक्ष्णुयाधिकार	
अर्जु छहुं.—राशि—छष्ट अनिछ लाव	१६	प्रासाहना प्रमाळुमां जगती विरतारगुं-	
राशि मैत्री. अने तेनुं पररपर इण		मान.	३६
कोष्टक (६)	१७	जगतीना उदयना भे प्रमाळो अने	
अर्जु सातसु.—अद्रभेत्रो.—राशिना स्वामी		तेना थर उदय विभाग	३७-३८
अने इण, अछोनी शत्रुमित्रता अने तेनुं		जगती स्वरूप लाल्य नकशा सहित	
कोष्टक. ७ (पानुं १६)	१८	आड दिग्पालना स्वरूपो.	३९-४०

	विषय.	पानु.	विषय.	पानु.
	जमतीमां शिव प्रतिहारो. कक्षासन		मे भूमिना मे जंघायुक्त कणामय	
	देविकाता विभाग.	४१-४२	मेरुमंडोवर. आषा पानातो आलेपन	
	प्रतोल्या स्तंभो उदय प्रभाष्य	४३	प्लोक	६६
	प्रतोल्याना पांय प्रकार अने स्वरूप तण		योथो मंडोवर साडासात भागतो	६७
	उदयना नक्षत्रा सदिन, हेववादन स्थान		अल्प द्रव्य व्ययना कार्यमां कया थरो	
	अने अंतर आलेपन प्लोक (१७) ४४-४६		करवान करवा	६८
४	अध्याय योथो पीठ लक्ष्म्याधिकार	४७	अन्यगतिना प्रासादोना उदय प्रभाष्य	६९
	भिदमान, पीडमान, नागर, द्रविड अने		गर्भगृहना स्वरूपो, तेना स्तंभादि	
	वेराट गतिना पीडमान	४८	उदर प्रभाष्य. अने तेना मंडोवरना	
	महापीडना वार प्रकारना उदय विभाग		थरो साधेनो समनय	७०
	थर विभाग ४२ ४० पर. ६१ ४९-५०		क्राणी प्रभाष्य मे प्रकारना. प्रनाल	
	सर्व सामान्य कामदृष्टि अने कल्यु-		दिवार, आलेपन प्लोक योतीश ७१-७२	
	पीडना स्वरूपो.	५२	६ अध्याय छट्टो द्वारमानाधिकार	७३
	कलेवा मानथी पीडोदय आच्छु करवानुं		प्रासादमाने नागरादिद्वार उदय प्रभाष्य	
	विधान-पीड वगरनुं दोगिन. आलेपन		विस्तारमान	७३
	प्लोक नव.	५३	७ प्रकारनी प्रासाद गतिना द्वार-	
५	अध्याय पांयमे. प्रासादोदय मंडो-		मान	७४-७५
	वरधिकार	५५	अेकथी नव शाभाओना नामो	
	प्रासादनुं प्रभाष्य कथांथी सेनुं, दुह-		त्रि पांय सान अने नव शाभाना	
	गतिओ, उपांगाना वार प्रकार	५६	विभाग स्वरूप प्रत्येक शाभाओना	
	वारनुदये सांधार निरंधार भितमान	५७	नामो तेना नक्षत्राओ. ७६ थी ८१	
	सांधार निरंधार प्रासादोना तगदर्शन	५८	उदभर विभाग स्वरूप, उदभर	
	प्रासादनुं उदयमान-पहेंवो १०८		गाणवाना अनुविध प्रभाष्य	८२-८३
	विभागनो मंडोवन	५९	अर्धचंद्र-शमोदार प्रभाष्य स्वरूप	८४
	७ प्रकारना मंडोवराना उदय दर्शन.	६०	गर्भगृह अने गंडपना भूमितण	
	निरंधार प्रासादनुं पक्ष दर्शननुं		राभयानुं विधान	८५
	संपूर्ण स्वरूप. मेपानांतो नक्षत्रो		उत्तरंगनुं मान प्रभाष्य, तेना थरोनुं	
	प्लोमे. मंडोवर १६९ विभाग; त्रोजे		मान (नक्षत्रा साथे) आलेपन	
	नागरादि मंडोवर भाग १४४.	६१	प्लोक आंगणुीश	८६
	नागरादि मंडोवरना थरो. जंघानुं		७ अध्याय सातमो देवता द्विभु-	
	स्वरूप वर्णन	६२-६३	भाधिकार	८७
	शिवना त्रय स्वरूप; तापसमुनी, अने		क्या हेवो क्या मुंभे अने क्या देवो	
	युग्मस्वरूपो	६४	अनुभुंभ मेसारी लकाय (डोष्टक साथे) ८८-८९	
	मेरुमंडोवर महामंडोवर (नागरादि		८ अध्याय आठमो देवता दृष्टिपद	
	मंडोवरना लक्ष्मीना थर-उपरथी)	६५	स्थापनाधिकार	९०

વિષય.	પાનું.	વિષય.	પાનું.
પ્રાસાદના દ્વારોદ્યતા બન્નેશ વિભાગે દેવદષ્ટિ સ્થાપન, બીજી પ્રમાણ આઠ ભાગે	૯૧	સવાયા તથા રૂઠ્ઠા અને દોડા ઉદ્યતા શિખરની રેખા દોરવાના સામાન્ય સૂત્ર પ્રમાણ	૧૧૩
ગર્ભ ગૃહાર્ધની અક્ષાવીશ વિભાગે પ્રતિમા સ્થાપન	૯૨ થી ૧૦૦	શિખાંત, ઘંટાંત અને રક ધાંત રેખા સૂત્ર વાલંબર (શિખરના ઉપાગો) અને રક ધવેષ	૧૧૪
દેવ સિંહાસન પીઠિકાના ચર વિભાગ સ્વરૂપ	૧૦૧	શિખરના ભદ્ર ગવાશ અને શુકનાશનુ સ્વરૂપ	૧૧૫
ત્રણ સ્તંભ તોરણના આખા પાનાનો આલેખન પ્લોક	૯૩	શુકનાશ ઉદ્ય વિભાગ અને કોકિલા (પ્રાસાદપુત) લક્ષણ	૧૧૬
અમિદેવ આલેખન સ્વરૂપ	૯૪	આમલસારાના બે પ્રકારે પ્રમાણ અને તેના ઘાટ ચર વિભાગ (વિસ્તૃતપ્લોક)	૧૧૭
દ્વારોદ્યતા દષ્ટિવિભાગ અને ગર્ભ ગૃહાર્ધના દેવનાપદ સ્થાપન વિભાગના બુદ્ધા બુદ્ધા તેર ઐથોના મનમનાંતરના બે આખા પાનાના બે કોષ્ટક	૯૬-૯૭	(વિસ્તૃતપ્લોક)	૧૧૮-૨૦
કારકા બગત્તમ દિર અને મોખનાથના ભ્રમયુક્ત મહાપ્રાસાદોના તળ દર્શન અને સ્તંભોદ્ય બુમિઉદ્ય મંડોવર સદિન. આલેખન પ્લોક સાન	૯૭-૯૮	ધ્વજદંડનુ સ્થાન ધ્વજધાર સ્તંભવેષ સ્થાન અને પ્રમાણ	૧૨૧
૯ અધ્યાય નવમો શિખરોદ્યકાર	૧૦૩	મૂળશિખરના ઉદ્ય પ્રમાણ ધ્વજધારનુ સ્થાન પ્રમાણ સ્તંભિકા ધ્વજધારનાનો વિસ્તૃત આલેખન પ્લોક.	૧૨૨
લદ્રમાં પચ્ચ સમ નવ નાશિક વિભાગ અને તેના ત્રણ આલેખન	૧૦૪	કળશ મદિમા. નાગરાદિ કળશ માનના ત્રણ પ્રમાણો વિભાગ.	૧૨૩-૨૫
શૃંગોપર શૃંગ અને ઉરશૃંગ ચડાવવાનું વિધાન	૧૦૫/૬	પ્રાસાદ પુરૂપ (સુરભૂતો) પ્રમાણ અને તેનું સ્થાન	૧૨૬
અંકની ગણતરીમાં કયા લેવા ન લેવા	૧૦૫	પ્રાસાદપુરૂપને આમલસારામાં પધરાવવાની વિધિ	૧૨૭
શિખરની મૂળ રેખાના પાચવેા મેળવવાનું વિધાન તથા શિખરોદ્યતા ત્રણ પ્રમાણ	૧૦૮	ધ્વજદંડ ઉદ્યતા પૃથકપૃથક પાંચ પ્રકારે માન, મનમનાંતર અને નામો	૧૨૮
શિખરના મૂળપાચવે અને રક ધે વિસ્તાર પ્રમાણ	} ૧૦૯	ધ્વજદંડની ગ્વડાર્ક અને શ્રેષ્ઠ કાષ્ટ પાટલીનું માન	૧૨૯
મંડોવરોદ્ય અને શિખરોદ્યનું સામાન્ય પ્રમાણ		પતાકા પ્રમાણ અને ચાતુર્યુષ કે મેઢપ્રસાદના શિખરને પાંચ ધ્વજદંડ કરી ક્ષાય	૧૩૦
શિખરની જલ્ધા કર્મ (શૃંગ) અને ઝરખાનો વિસ્તૃતપ્લોક		૧૧૦	તંધારશિખરને ધ્વજદંડીન રાખવાના દોષ (આલેખન પ્લોક ૨૪)
રક ધરેખા પચ્ચવીશ નામો કળારેખા ખંડ	૧૧૧/૧૨	૧૦ અધ્યાય દશમો મંડપાધિકાર	૧૩૨
		પ્રાસાદના પ્રમાણથી પાંચ પ્રકારે મંડપ	

વિષય.	પાનું.	વિષય.	પાનું.
મોટા કરી શકાય. શુકનાશનુ સ્થાન.		મંડપના સામાન્ય વેધ દોષ	૧૫૮
મંડપની સંવરણની ઉગ્રાઈ. સ્તંભોની		ગર્ભગૃહ-મંડપ અને ચોટાની ભૂમિ	
આકૃતિ અને તેના નામો અને અલંકાર	૧૩૩	તળવું પ્રમાણુ	૧૫૯
સ્તંભની ઝડાઇના બે પ્રકારે		બરાણુકના પાંચ પ્રકાર તેના વિસ્તાર	
માન પ્રમાણુ	૧૩૪	માન-સ્થાન અને સ્વરૂપો આલેખન	
સાધાર નિરંધાર પ્રાસાદોના મંડપના		બ્લોકો અડસઠ ૬૮	૧૬૦
ઉદ્ય પ્રમાણુ ત્રણ પ્રકારે	૧૩૫	૧૧ અધ્યાય અગિયારમો સંવરણા-	
તેના આલેખન સાથે	૧૩૬	ચિકાર	૧૬૪
મંડપના વિતાન છુમટના ત્રણ વિધાનો	૧૩૭	આઠ વિભાગ તળથી એકસો ચાર	
૧ ક્ષિપ્તાનુક્રિષ્ટ. ૨ સમતલ		ભાગ સુધીની પાંચ ઘંટાથી અચ્ચારની	
૩ ઉદ્ધિતાનિ (તં ૧ ના તળ છેદ		ટુદ્ધિ બંદે પચ્ચીશ નામો	૧૬૫
દર્શન આલેખન)	૧૩૭	પ્રથમ પુષ્પિકા નામની આઠ ભાગ	
ઉદ્ધિતાની વિતાનના ગવાણુ કોલના		તળ પર પાંચ ઘંટા, ચાર ફૂટ એક	
થરોના છેદદર્શન અને તળદર્શનના	૧૩૮	મૂળ ઘટ અને આઠ સિલોયુક્ત.	૧૬૬
મોટા આલેખન	૧૩૯	બીજી નંદીની નામની સવરણા ચાર	
ઉદ્ધિતાની વિતાન-છુમટના થર		ભાગતળ પર નવઘંટા-ફૂટ ૪૮	
ઉદ્ય વિસ્તાર વિભાગ-(આલેખનબ્લોક)	૧૪૦	સિંદ ૧૨ યુક્ત.	૧૭૦
(૧) પુષ્પકાદિ ૨૭ મંડપોના નામો ૧૪૧-		પચ્ચીશ સવરણાના નામ, વિભક્તિ	
અને તેના સ્વરૂપો અને ૨૭ આલેખનો	૧૪૪	ઘટિકા ફૂટ અને સિંદ સંખ્યાનું	
(૨) મેવાદિ પચ્ચીશ મંડપોના લક્ષણ	૧૪૫	કોષ્ટક સવરણાના તળ દર્શન અને	
તેના નામ સ્તંભસખ્યાન અને		સન્મુખ દર્શનના આલેખન બ્લોક આઠ	૧૭૧
૧ થી પચ્ચીશનું કોષ્ટક	૧૪૮	૧૨ અધ્યાય બારમો કૂર્મ શિલા-	
મેવાદિ પચ્ચીશ મંડપોના ૧૪ થી		ચિકાર	૧૭૪
૧૧૨ સ્તંભોનાં ક્રમે નામ	૧૪૯	સોના ચાંદીના કૂર્મનું માન-પાપા-	
(૩) પ્રાગ્રિવાદિ ચાર મંડપના		ણની કૂર્મશિલાનું માન.	૧૭૫
ચાર આલેખન બ્લોક સાથે	૧૪૯	છટ્ટીની કૂર્મશિલા શિલાના માનથી	
(૪) વર્ધમાનાદિ આઠ મૂલ મંડપોના	૧૫૦-	અરથી રાખવી, શિલાપર કરવાની	
નામ અને સ્વરૂપો આલેખનો સાથે	૧૫૨	આકૃતિ.	૧૭૬
(૫) શિવનાદાદિ ૭ મદામંડપોના નામ	૧૫૩	એક પ્રકારે પાંચશિલાનું વિધાન તેના	
અને સ્વરૂપો આલેખનો સાથે		પાંચ નામ અને નિષિક્ષણસ પાંચ નામો.	૧૭૭
મંડપાલંકાર, પીઠ કલાસન	૧૫૫	બીજા પ્રકારે નવશિલાનું વિધાન	
પાંચ પ્રકારના સ્તંભોના આલેખન	૧૫૬	તેના ૯ નામો અને કળશના નામો.	૧૭૯
સ્વર્ગ જેવા ચાતુર્મુખ પ્રાસાદને		ગર્ભગૃહના મધ્યમાં કે ત્રીજા ભાગે	
ત્રણથી નવ ભૂમિ ઉદ્યના કરવા		કૂર્મશિલા સ્થાપન કરવાનું વિધાન.	૧૮૦
મદામંડપોમાં દેવાદિના કમા કવા		શિલા સ્થાપન વિધિ પૂજન અર્ચન	
સ્વરૂપો કરવા	૧૫૭	હોમ આદિ.	૧૮૧

વિષય.	પાનું.	વિષય.	પાનું.
૧ થી ૫૦ ગજ સુધીના પ્રાસાદના કૃર્મશિક્ષા, જગતી, સિદ્ધ, પીઠ પ્રાસાદોદયમાન, દ્વારમાન, સ્તંભમાન, ઉભી બેડી પ્રતિમાના માન પ્રમાણનું કાષ્ટક આલેખન બ્લોક ગ્રેક અલ્પશિક્ષા સાથે.	૧૮૨	૬૨ જળાધારીના આલેખન આખા પાનામાં ગર્ભગૃહના મધ્યમાં અને દ્વારોદયના વિભાગે ત્રિગતી સ્થાપના આલેખન બ્લોક ત્રીશ	૨૦૬ ૨૦૭
૧૩ અધ્યાય તેરમો રાજલિજ્ઞાધિકાર	૧૮૩	૧૬ અધ્યાય ચૌદમો બાણલિજ્ઞાધિકાર	૨૦૯
પાપાણના રાજલિજ્ઞ (ચટ્ટીન લિજ્ઞ)ના બે માન. સાંધાર નિરંધાર પ્રાસાદ અને શિવાલય કોને કહેવું, તેમાં બાણલેજ્ઞ સ્થાપન કરવું.	૧૮૪	બાણલિજ્ઞના તીર્થોત્પત્તિ-સ્થાનો બાણતી તુલાપરિક્ષા વર્તનીય લિજ્ઞ, લિજ્ઞના દોષો અને તેનું દુષ્ટ્ય	૨૧૦ ૨૧૧
સ્તન, ધાતુ અને કાષ્ટના રાજલિજ્ઞના નવ નવ પ્રમાણો	૧૮૫	શુભલિજ્ઞ-પીઠિકાની આવશ્યકતા નાના શિવાલય માટે અપવાદ રૂપ સામાન્ય નિયમો. શિવલિજ્ઞની ૫ અવિધ પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ વિધિ ને કળ	૨૧૨ ૨૧૩
ગર્ભગૃહ અને પ્રાસાદ માને રાજલિજ્ઞનું પ્રમાણ	૧૮૭	જળાધારી-પીઠિકાની બીજવાર પ્રતિષ્ઠા થઈ શકે. લિઙ્ગ સ્થાપનાનું માદાત્મ્ય અને કળ	૨૧૪
ત્રણાચળ લિજ્ઞની ક્યાં સ્થાપના કરવી રાજલિજ્ઞની પાપાણ પરિક્ષા ઘટિતલિજ્ઞ સ્વરૂપ બૃહશિક્ષા માન પ્રમાણ.	૧૮૮ ૧૯૦-૯૧	શિવ તીર્થોદક લક્ષણ જળાધારી ઉમા સ્વરૂપ જાણવી અને તેની દર્પણ આકૃતિ લિઙ્ગ અને પીઠિકાના વાસ્તુરૂપોની ભિન્નતા ન કરવી પુલિઙ્ગ પાપાણનું લિઙ્ગ સ્ત્રીલિઙ્ગ પાપાણની જળાધારી કરવી શિવપ્રનાત પૂર્વે ઉતરે રાખી પ્રનાલને ઐાળગવું નહિ	૨૧૫ ૨૧૬ ૨૧૭
લિજ્ઞના ચતુર્વિધ વિષ્કભ, તેના નામ અને સ્વરૂપ માનુષલિજ્ઞના ૬૨ બેઠ-તેના નામ અને સ્વરૂપ.	૧૯૨ ૧૯૪	ચંડલક્ષણ નંદીના બે પ્રમાણો અને સ્વરૂપ વાહન સ્થાપન અને દષ્ટિ લિઙ્ગ પંચચત્ર અને લિઙ્ગ પ્રવેશ દેવ પ્રદક્ષિણા વિચાર. શિવ પ્રદક્ષિણા વિચાર. આલેખન બ્લોકો ત્રણ	૨૧૮ ૨૧૯ ૨૨૦ ૨૨૧
લિજ્ઞ શિરાવર્તનના પાંચ પ્રકાર વિભાગ અને નામ મુખલિજ્ઞના વિભાગ ત્રણ સ્વરૂપ અને નામ પીઠિકા (જળાધારી)નું માન સ્વરૂપ અને વિભાગ	૧૯૮ ૨૦૨	૧૫ અધ્યાય પંદરમો-વૃષભ લક્ષણ	૨૨૨
લિજ્ઞ અને પીઠિકાના વાસ્તુરૂપ બેઠ અને મોટી જળાધારીના ચપટ ઘરે ઘીશીમાં સાંધ રાખી શકાય તેમાં દોષ નથી જળાધારીના ૬૨ પ્રકાર, સ્વરૂપ, નામો અને રૂળ તથા પ્રનાલ વિચાર	૨૦૪ ૨૦૫	વૃષભના ગ્રેહ મધ્ય અને કનિષ્ઠ માન તેના અંગ વિભાગ શુભાશુભ વૃષભ	

विषय.	पानुं.	विषय.	पानुं.	
अक्षय, त्रयम उदयमान. त्रयम आलेखन पञ्चैक ऐक	२२३ थी २२५	कोष्ठक अने आलेखनो मलमनांतर-हेवता मूर्ति प्रकरलुंमां आपेवा बार भूगनयुक्त द्वादश आदित्य स्वर्ष तेनुं कोष्ठक अने आलेखनो पञ्चैक	२४८ थी २५२ मूर्ति प्रकरलुंमां द्वादश आदित्य २५३ थी २५५	
१६ अध्याय सोमो व्युचिंशति गौरी स्वर्ष	२२६	१६ अध्याय आगोलीसो-पूष्ण भद्रादि पंचविंशति प्रासाद लक्ष्मण	२५६	
मोनीश गौरी (पार्वती) नुं सामान्य स्वर्ष बार भूगन, त्रयनेत्र, पीनवर्ण, ऐक मुष्ण, यौवनापरथा, सर्व आलु- पण्य युक्त. सामान्य रीते सिंदवादन. नाम, स्वर्ष आयुध आनुर्वर्ष्यते म्वा म्वा गौरी स्वर्षनुं पूजन कण्ठाना. २० थी २४ ऐम पांच गौरीना स्वर्षो उग्रनामस छे प्राणीना सादिक छे आ मोनीशेना स्वर्षनुं आयुधादिनुं कोष्ठक अने आलेखनो	२२७ थी २३५	अक्षा, विष्णु, छन, सूर्य अने महेष ऐम पांच देवोना पांच पांच प्रासादो मणी कुत्र २५ प्रासाद स्वर्ष (१) अक्षप्रिय पांच प्रासादो १ पूष्ण- भद्र, २ सुभद्र, ३ श्री शंभ, ४ कुमुद अने ५ सर्वतोभद्र (२) विष्णुप्रिय पांच प्रासादो १ शक्ति पताक, २ अक्षिपुत्र, ३ श्री पत्स ४ विष्णु अने ५ अक्ष विष्णुप्रिय द्वितीय भेदे पांच प्रासाद (३) विष्णु प्रिय पांच प्रासाद- १ पद्मनाभ, २ विशालाक्ष, ३ विभव, ४ रत्न सभव, अने ५ लक्ष्मिकोटर विष्णु प्रिय पांच प्रासाद-द्वितीय भेदे पांच प्रासाद (४) सूर्यप्रिय पांच प्रासाद १ दंस, २ अंगवत, ३ त्रिगुण ४ पद्मक अने ५ स्वर्गिक सूर्यप्रिय द्वितीय भेदे पांच प्रासाद (५) महेशप्रिय पांच प्रासाद १ त्रयम्, २ गिरीपुत्र, ३ ईलास, ४ अमर अने ५ महेद्र	२३६ २३८ २३९ २४० २४१ २४२ २४३ २४४ २४५ २४६ २४७	२५७ २५८ २५९ २६० २६१ २६२ २६३ २६४ २६५ २६६ २६७ २६८ २६९ २७० २७१ २७२ २७३
१७ अध्याय सरस्वती-द्वादश सर- स्वती स्वर्ष	२३६	१८ अध्याय अकारोमा त्रयोदशादित्य स्वर्ष	२७३	
पार सरस्वतीनु सामान्य स्वर्ष. नाम, बार भूगन, ऐक मुष्ण, वस्त्राभरण युक्त पार सरस्वतीना स्वर्ष आयुधादिनुं कोष्ठक अने आलेखनो	२३६ थी २४५	ये भूगनयुक्त तेर आदित्य (सूर्य)ना स्वर्ष, नाम, आयुध. तेर आदित्योनुं	२७३ २७४	
पार सरस्वतीने देवनामूर्ति प्रकरलुंमां आपेवा द्वादश सरस्वती स्वर्ष, नाम, आयु- धादिनुं कोष्ठक अने आलेखन कुत्र २४ स्वर्षना आलेखनो	२४६-२४७	पञ्चिंशष्ट-आयुध, वर्ण, वादन, नृत्य, आभूषण कथादि	२७३	

॥ इति पूर्वार्ध अनुक्रमणिका ॥

अथ दीपार्णव उत्तरार्ध (जिन दर्शन) अनुक्रमणिका ।

विषय.	पानुं.	विषय	पानुं.
पुरोवाचन-शतुर्ग्य त्रैलोक्य विजय नामना ट्य भ'उपोवाणा प्रासादनी ग्यना	३११	प्रतिभा दोषादि :- कथा प्रतिभा कुरी संस्कारने योग्य गज्याय	३५६
गिरनार पर मुग्ध'कर नामे यातुमु'प प्रासाद, लरनपुत्र सोमयशास्त्रे अ'धाव्यो		गृहस्थता धरे पूजनीय प्रतिभानुं प्रभाज्य अने अन्य	"
अष्टापद पर सिद्धं निपद्या प्रासाद अने अन्यतीर्थोभा प्रासादो लरन		अन्यायथी प्राप्त करेत् इत्यथी करावेत् प्रतिभा निष्कथ ज्ञाना ज्ञान्यी	३६०
अक्षयि'मे अ'धाव्या	३१२	नभकेश. आलुगज्य, अस्तशस्त्र, वस्त्र, अ'रिन होयने भूतिं अ'रिन गज्याती नथी	३६१
दारकानगरीनुं वर्णन, पांडवेनी सभानुं वर्णन	२१३	सो वर्षना ज्ञाना के महापुत्रोत्तमे रथा- पित करेत् त्रिंभ अ गज्य' होय तो	
जिन प्रतिभा अने अन्य देवे	३१४	पज्य पुत्रन योग ज्ञान्यी	३६१
आलेखन प्रदे'क मे	२१५	प्रासाद के गर्भगृहना अंभ मे माने प्रतिभा प्रभाज्य	३६२
२० अध्याय श्रीशोभा जिन दर्शननुं मानप्रभाग		उनी के मेडी प्रतिभानुं मान अने तेगं कोष्टक	३६३
जिनोदप्रासादानी अनुक्रमणिका	२१७	प्रतिभा पद स्थापन अने द्रष्टिपद (नेमा अथ मतमतांन) आलेखन' योग्येक गार	३६४
आवाश तथा विभक्तिपर आचन भेदोना शिपर	३६६	२२ अध्याय आवाशोभा जिन परिस्कर लक्षणध्याय.	३६६
आवाशे तीर्थी'कर वस्त्रम प्रासाद, तथा श्री अने अ'क. स'भ्या सहित आलेखन	:	प्रतिभाना वर्ण प्रभाज्य परिस्करने वर्ण गज्यो, अन्यथा दोष. संकेतक रत्नता	
प्रदे'क-प्रासाद अष्टभदी छन पंश-	:	प्रतिभाछना परिस्करना विवर्णनो दोष नथी. प्रतिभाना प्रभाज्यथी परिस्करनी गारी सिद्धासन्ता विभाग	३६७
कल्याण प्रासाद लक्षण	३४६	आदिशः आगर्धरा-पक्ष (काठिसंग के छंद)ना विस्तार उदयविभाग	३६८
२१ अध्याय अक्षवीशोभा जिन प्रतिभा लक्षणव्यधिकार	३५०	छत्र छत्र दौषा छत्रचरोना छिमा आः विभागे.	३७१-३७६
छत्रप्रतिभानुं शत्रुपवर्णन	३५०	कूटनेटमां परिस्करना सिद्धासन- आदिदाने छत्रचराना उदयविस्तार	
प्रतिभाना पायाजनी वर्णसंस्करता दोष, ओडी आंगवनी उद्या'राभपी. पद्मासन		भागनुं २५४ कोष्टक	३७०-३७३-७४
अने कायोत्सर्ग प्रतिभाना लक्षण	३५१	छत्र प्रतिभाना परिस्करना सं'पुर्ण अंग विभागनुं आलेखन	३७५
आसनस्थ छत्रप्रतिभाना समयनुरस्त्र लक्षण. उनी नवतान अने आसन			
स्थाना अंग विभाग	३५२/५४		
आसनस्थ मेडी छत्र प्रतिभाना विस्तार भाग; प्रतिभा पृथुमान	३५५-५६		
प्रतिभा पृथुमान	३५६		
आसनस्थ प्रतिभाना सन्भुप, पक्ष, पृष्ठ अने तथा विभागनुं आलेखन	३५७		

विषय.	पानुं.	विषय.	पानुं.
एन प्रतिमाना स्थपति भंगणल्लानुं		प्रतिमा जेद. उधरेश कडसज्ज	
आलेपन परिकर सन्मुख अने		प्रतिमानुं परिकर.	३८०
पक्ष दर्शन	३१६-७७	अन्य ग्रंथाना परिकर वर्णन. रथुण	
अर्हत अने सिद्ध भगवानना		स्वल्प. आलेपन प्लोक तथु.	३८१

२३ अध्याय त्रेवीशभो एनभूतिवर्णुं लांञ्छन यक्ष यक्षिणुं आदि स्वर्षाध्याय
 व्यावश तीर्थकरना लांञ्छन आलेपन ३८४

तीर्थकर	वर्णुं	लांञ्छन	जन्मनक्षत्र	यक्ष	यक्षिणी	
१ ऋषभदेव	सुवर्णुं	नंदी	उतराषाढा	जोमुख	अक्षथरी	३८५
२ अजितनाथ	"	दाथी	रोहिण्युं	महायक्ष	अजिता	३८७
३ सञ्जनाथ	"	थोडो	भृगुशुभ	त्रिमुख	दुरितारि	३८८
४ अजिनंठन	"	वांइरो	श्रवणुं	धुंधर	कालिका	३८९
५ सुमतीनाथ	"	कौंथपक्षी	मघा	तुंअर	महाकालि	३९०
६ पद्मप्रभु	रक्तवर्णुं	कमण	मित्रा	कुसुम	अमृतना	३९१
७ सुपार्श्वनाथ	सुवर्णुं	स्वरिनक	विशाखा	भातंग	शान्ता	३९२
८ चंद्रप्रभु	श्वेतवर्णुं	चंद्र	अनुराधा	विष्णु	भृकुटे	३९३
९ सुविधिनाथ	श्वेतवर्णुं	मधर	भूण	अजित	सुतारा	३९५
१० शितलनाथ	सुवर्णुं	श्रीवत्स	पू.पादा	अक्षयक्ष	अशोका	३९६
११ त्रेयांशनाथ	सुवर्णुं	भडगी	श्रवणुं	धुंधर	माननी	३९७
१२ वासुपूज्य	रक्तवर्णुं	पाडो	शतभिषा	कुमार	अत्रंग	३९८
१३ विमलनाथ	सुवर्णुं	वराह	उ.पादा	भज्जुम	विहिता	३९९
१४ अमंतनाथ	"	सिंयात्रोपत्री	स्वानि	पातात्र	अंकुशा	४००
१५ धर्मनाथ	"	वण	पुष्य	किन्नर	कंधर्षा	४०२
१६ शान्तीनाथ	"	हरणुं	भरणी	गंड	निर्वाणुं	४०३
१७ कुथुनाथ	"	अडरो	कृत्तिका	गंधर्व	यला	४०४
१८ अमरनाथ	"	नंछावर्त	रेवती	यक्षेद्र	धारणुं	४०४
१९ भद्रिनाथ	नीलवर्णुं	कणश	अश्विनी	कुभेरयक्ष	वेरोल्या	४०६
२० मुनिसुव्रत	श्यामवर्णुं	कूर्म	श्रवणुं	वश्युं	नरहता	४०७
२१ नमिनाथ	पीतवर्णुं	निन्नकमण	अश्विनी	भृकुटे	गांधारी	४०९
२२ नेमिनाथ	श्यामवर्णुं	शंभ	मित्रा	जोमेध	अगिका	४१०
२३ पार्श्वनाथ	दीवोवर्णुं	सर्प	विशाखा	पार्श्वयक्ष	पद्मावती	४१०
२४ महावीरस्वामी	सुवर्णुं	सिद्ध	उ.कात्युनी	भातंग	सिद्धयिका	४१२

धोऽथ विद्यादेवी नाम स्वल्प १ रोहिण्युं १० गंधारी ११ महाज्जाला १२
 २ भ्रंशात् ३ वणशंभला ४१३-१५ मानसी १३ वैराल्या १४ अमृतना १५
 ४ वर्णाकुशी ५ अग्रतियका ६ पुरष- मानसी १६ महामानसी आलेपन
 हता ७ कालि ८ महाकावी ९ गौरी ४१६-१८ प्लोक १५ पक्षि. ४१६-२१

विषय.	पातुं.	विषय.	पातुं.
२४ अध्याय शैवीशक्ति-जैन ६१ हिमपाल नवग्रह प्रतिहारदि देव- देवी स्वरूपमां	४२२	मान प्रभाष्य अने अशोकवृक्ष प्रभाष्य समवसरण-कैलास पर्वत स्वरूप- यातुमुंभ प्रासादनी रचनातुं स्थण	४४७ १४८
पूर्वतो छद्र, अग्नि-अग्निदेव, दक्षिणायम ,, नेत्रये निरुक्ति; पश्चिमे वरुण; वायव्ये वायु; उत्तरे कुम्भे	४२३	वर्णन तेमां यातुमुंभ प्रतिमां छत्रेसारवा भेद छेद जतिना प्रासादनुं सामान्य	४४९ वर्णन
ध्वजाने छत्र; पाताले नाग, उर्ध्वध्वजा	४२४	प्राकार-गड केटकेटला प्रभाष्यता अने	४५३
नवग्रहादि १ सूर्य, २ चंद्र, ३ मंगल ४ बुध, ५ शुक, ६ शनि, ७ राहु, ८ केतु	४२५ थी ४२८	तेना कंगिरानुं प्रभाष्य प्रासादना प्रभाष्यथी यारे दिशाओमां पीठ अने मंडपो करवा करती	१०८ के ७२ के ५२ २४ छनायतने
जिन प्रतिहार पूर्व	दक्षिणे ४३०	देरीओ करती छद्र कंगदि फाय न बवा हेवा	
छद्र-छद्रन्य भाङ्गेद्र-नवग्रह		समवसरणनुं स्वरूप ते यनाववानो	४५५
पश्चिमे उत्तरे	४३२	हेतु अने तेनी गण के यतुइसी आकृति-पहला भीम अने त्रीम वप्र	
धरकुंद्र-पद्मक सुनाय-सुरहुंमि		किंलायां क्या क्या स्वरूप करवा किंलाओ क्या द्रव्यता अने कंगिरा	४५६
समवसरणता भीम गदनी प्रतिहारी	४३३	क्या द्रव्यता करवा.	
पूर्वादिभेदना विन्या अजिता		मध्यमां अशोक वृक्ष, यत्पक्ष यारे	
अपरगिता		१२६ सिंहासना अने धर्मयको प्रत्येक किंले-यारे याणु द्वारे प्रतिहार	४५८
क्षेत्रपाण स्वरूप मज्जिमद्रछ भुनदेवी	४३६	अने वावडीयो	
(सरस्वती स्वरूप)	४३५	आलेपन षडोड-अव. ९	
देवदेवी स्वरूपनु पगिस्थिष्ट पद्मावती ६७६. जयमात्रा रतोत्र	४३७		
(शैवीशक्ति हाथनी)			
कैरव पद्मावती कल्पना छ पद्मावतीना	४३९		
नाम अने स्वरूपो			
ज्वाला मालिनी देवी रतोत्र स्वरूप	४४०		
मंडाकर्ण स्वरूप. जैनमत आगम	४४१		
सार अम मे प्रकारे आपेला यतु- पष्टि योगिनी नाम	४४३		
जैन प्रासादोमां क्या क्या हेवेना स्वरूपो करवा			
द्वित्रिश चरु नायिकाना नाम	४४४		
रक्षपुराजुर्गत काशी भंजना क्षेत्र- पाल नाम. आलेपन षडोड २५	४४५		
२५ अध्याय परश्वशीशक्ति समय-	४४६	२६ अध्याय छव्नीशक्ति अष्टापद स्वरूप.	
सरेश्वाधिकार		सिंहनिपला प्रासादनुं वर्णन-अष्टापद प्रासाद-भेद प्रासादनी जतिना करवे तेनुं स्वरूप अने वर्णन	४६०
समवसरण-वर्तुलाकार अने यतुइअना		ते भेदप्रासाद अध्याय २५मा वर्णन्या प्रभाष्य १८, ७२, ५२ के २४ छना- यतनां करवां आ यतुमुंभ प्रासाद मे त्रयु भूमि वाणो, अंक त्रयु के यार द्वारवाणो करवे.	

વિષય.	પાત્રું.	વિષય.	પાત્રું.
<p>અષ્ટાપદમાં પૂર્વે એ: હક્ષિણે ચાર: પશ્ચિમે આઠ; ઉત્તરે દશ. એમ ચોવીસ તીર્થ કરેલી સ્થાપના કરવી ચોવીસે પ્રભુની દષ્ટિ સૂત્ર (નાસિકા સૂત્ર) કે સ્તનખીખી એક સૂત્રમાં રાખવા આલેખન પ્લોક એ.</p>		<p>સોમનસવનની ઉચાઈમાં અને નંદન વનની ઉચાઈમાં ઠઈ દિશામાં ઠઈ કક્ષ આકૃતિઓ કરવી (જનભવન ઇંદ્રમવન દીગ્ગુમારીના સ્થાનો વગેરે) આલેખન પ્લોક એ</p>	
<p>૨૭ અધ્યાય સત્યાવીશમે મેઠ્ઠિગિરિ સ્વરૂપ અને નંદીશ્વરદ્વીપ રચના મેઠ્ઠિગિરિ ગોળ ભદ્રશાલ જૂમિ પર સોનાવર્ણનો અને નિલવર્ણની ચુલિકાવાળો કરવો. ચુલિકા પર શાશ્વત જિન ચેત્ય કરચું (૧) નંદનવન (૨) સોમનસવન (૩) પાંડુકવન અને તે પર ચુલિકા કરવી. પાંડુકવનમાં ચારે દિશાએ (પ્રભુની ગાદી રૂપ) સિદ્ધશિલાઓ તેના આકાર અને વર્ણ નંદનવન, સોમનસવન અને પાંડુકવનના ઉદય વિસ્તાર પ્રમાણ. ચુલિકા પ્રતિમા પ્રમાણની કરવી- પ્રભુના જન્મભિષેકના હેતુથી દેવો મેર પર જાય. મેઠ્ઠિગિરિ શિદ્ધ સ્થાપત્ય પ્રમાણ ભાવ-દર્શક કરવો (શાસ્ત્રોક્ત) ક્ષેત્ર પ્રમાણ સ્થાપત્યની રીતે નથી સેવી શકાતું</p>	૪૬૩	<p>નંદીશ્વર દ્વીપરચનાં નંદીશ્વર દ્વીપ વર્ણન. નંદીશ્વર દ્વીપની મધ્યમાં મેર કરતા આવન કૂટ પર્વતો તે પ્રત્યેક ઉપર. ચાર ચાર મુખ-વાળા ચેત્ય છે ચાર દિશામાં ચાર સ્થાનવર્ણના અંજનગિરિ મધ્યમાં છે તે મધ્યના અંજનગિરિના ચાર ગર્ભે દધિમુખ પર્વતો છે અંજનગિરિના ત્રિકોણમાં અગર દધિમુખ પર્વતની યાજુમાં યજ્ઞે એમ આઠ રનિદર પર્વતો આવેલા છે. એવો એક તેર પર્વતનો સમૂહ એવાં ચાર તેર તેર પર્વતોનો સમૂહ ચારે દિશામાં મળી આવન કૂટ પર્વતો આવે છે પ્રત્યેક કૂટ ઉપર ચચ્યાર દારવાળા ચેત્યોમાં ચચ્યાર પ્રતિમા મળી કુલ જનબંધ ૨૦૮ યસો આઠ નંદીશ્વર દ્વીપમાં ખીરાળે છે. આલેખન પ્લોક ત્રણ.</p>	
<p>॥ હિતિ દ્વીપાર્ણવ ઉત્તરાર્ધ ॥</p>			
<p>અથ દ્વીપાર્ણવ ઉત્તરાર્ધનું પરિશિષ્ટ જિન પ્રાસાદ આપતનનો કમ વિધિ જિન પ્રાસાદ આગળ ચોડી યુદ્ધ મંડપ નવ કે છ ચોડી કે નૃત્ય મંડપ કરવા જન પ્રાસાદ ને એકસો આઠ જનાપતન અગર ચોરાશી કે અહોતિર કે આવન કે ચોવિસ જનાપતનો મધ્યના મૂળ મંદિર સાથે કરતા કરવા</p>		<p>ચોરાશિ જનાપતનનો કમ વિધિ તે "જિજ્ઞુમાલા" અહોતિર જનાપતનનો રચનાનો કમ આવન જનાપતનનો રચનાનો કમ ચોવિસ જનાપતન આગળ અને પાછળ દેરિયો કરવાના એ પ્રકાર સ્થાનના કારણે કહેલા કમથી પાછળ આગળ કે યાજુમાં આગળવતી દેરિયા કરવામાં દોષ નથી</p>	

વિષય.	પાનું.	વિષય.	પાનું.
જનાલયન કરવામાં પદવેધ સ્તંભવેદ કષ્ટવેધ કે દારવેધ ન થવા દેવે। નાની દેરીઓમાં પક્ષગર્ભ ચલિત કરવા વિશે; પરંતુ ઘઘગર્ભ કદી ન ચલિત કરવે।		વીણ વિહરમાનના ક્રમ નામ અને લાંચન	
સારા કુશળ શિષ્ટી પાસે જનાલયના ગુંચોવાળા કામ કરાવવાં		શાશ્વતા ચાર જનના નામ અને લાંચન	
કારણસર અપવાદરૂપ શાસ્ત્ર વિહિન માર્ગ કહી હોય ત્યાં ગુણદોષનો વિચાર શિષ્ટીએ કરીને કામ કરવું તેમાં વેધ દોષ ન બાજવે।		બિન તીર્થકરોના પંચ કલ્યાણકો વર્તમાન ચોવીસી તીર્થકરના પ્રત્યેકના ગણધર સંખ્યા કુલ ચૌદસો આવન ઓમકારમાં પંચ પરમેષ્ટિ અર્હત	
દેવકુલિકાઓનું તળ ચોપાયાળાના નળથી ઉચું રાખવું		સિદ્ધ આચાર્ય ઉપાધ્યાય અને સાહુ	
જનાલયનનું કામ કરતાં ઘણા ગુણોવાળું અને અદપદોપયુક્ત કામ કરવામાં દોષ ન બાજવે।		રક્ત પીળા લીલા દયામ	
અષ્ટાપદ સમવસરણ અને મેરુશિખરના જન આગમોમાં કહેલા માન પ્રમાણથી ન કરતાં વ્યવહાર કંટિપત ભાવથી તેની રચના કરવી બંધુ-દોષમાં ભરતક્ષેત્રના બિન તીર્થકરોની અતિત આનાગત અને વર્તમાન ચોવીસીનો ક્રમ નામો અને લાંચન		હોંકારમાં ચોવીસ વર્ણ પ્રમાણે તીર્થકરે।	
વીણ વિહરમાન (મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં વર્તમાનકાળે વિચરતા સિમંધર આદિ		સહસ્રકૂટાંતર્ગત ૧૦૨૪ તીર્થકરે। અબિતનાથજના ઉદ્ગ્રહકાળે વિચરતા ૨૭૦ તીર્થકરે।	

સિદ્ધાંત વાયસ્વતિ પ્રશાંતભૂતિ ન્યાયવિશારદ જ્યોતિઃ (શદ્ધ મહોદધિ સુપ્ર-સિદ્ધ પ. પૂ. જૈનાચાર્ય શ્રીમદ્ વિજયોદયસૂરીશ્વરજી મહારાજના શુભાર્શીવાંકઃ—

॥ ૐ અર્હનમઃ ॥ શિષ્ટક્ષેત્રે પ્રકાશરૂપ વિશ્વકર્મા વિરચિત —“દ્વીપાજીવ” નામે આ શિષ્ટપ્રથમ ગુર્જરે ભાષાનુવાદ સહિત સંપાદન કાર્ય શિષ્ટચાત્રો શ્રી પ્રભાશંકરભાઈ શિષ્ટવિશ્વારદે કરેલું છે તે શિષ્ટપરચાપત્યના કાર્યોમાં ઉપકારક ખને ।

નિર્વિઘ્ન આરાધનાની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં શિષ્ટ સાહિત્ય અનુભવી ભોમીયાનું કામ કરે છે. પ્રાચીન મહાપુરૂષો પણ આ વસ્તુનું સમર્થન કરે છે. જૈન આગમોમાં પણ શિષ્ટ સાહિત્ય વિષયક ઉલ્લેખો મળે છે. આ દીપાજીવ ગ્રંથમાં જૈન શિષ્ટાનુસાર જનપ્રાસાદ,

છતાં પરિકર, સમવસરણ, અષ્ટાપદતીર્થ, નંદીશ્વર દ્વીપ, મેરુપર્વત, ઇત્યાદિ આઠ અધ્યાય આપ્યા છે તેથી ખરેખર આ ગ્રંથ પ્રાસાદ ઉપરના કળશ સમાન છે.

આર્થ સાહિત્યના વિવિધ વિષયક ગ્રંથોનું સર્જન પ્રાયઃ સંસ્કૃત ભાષામાં થયેલું છે. આ ભાષાના જ્ઞાન માટે તેના વ્યાકરણના જ્ઞાનની જરૂર રહે છે. તે જ મૂળ ગ્રંથકારનો-ભાવ યથાર્થ સમજી સમજાવી શકાય. એક વિદાને કહ્યું છે કે વ્યાકરણના જ્ઞાનથી પદ-સિદ્ધિ થાય છે, પદસિદ્ધિથી અર્થનિર્ણય થાય છે, અર્થનિર્ણયથી તત્વજ્ઞાન અને તત્વ-જ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે. અર્થાત્ વ્યાકરણનું જ્ઞાન અતિ મોક્ષ સાધક અને છે. તેથી તે જ્ઞાન આવશ્યક છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં શિલ્પની ભાષાનું વ્યાકરણ વારસાગત અનેલ શિલ્પીઓને સહજ સાધ્ય જણાય છે. તેથી આ ગ્રંથનો પાઠક વર્ગ ભાવ પર દષ્ટિ રાખે એમ ઇચ્છું છું.

શિલ્પ-વિજ્ઞાનરૂ રથપતિ શ્રી પ્રભાશંકરભાઈ ઓઘડભાઈ જીનમદિરો, દેરાસરો, ઉપાશ્ર-યો, ધર્મશાળાઓ, જ્ઞાનશાળાઓ આદિ ધાર્મિક સર્જન અંગે લગભગ ૩૭ વર્ષથી એક ધારા અમારા પરિચયમાં આવ્યા છે. તેમના સુપુત્ર શ્રી યજ્ઞવંતરાય રથપતિ પણ્ય છેલ્લા દસેક વર્ષથી અમારા પરિચયમાં રહ્યા છે; તે પણ્ય આત્મહિતના ધ્યેયથી આર્થ સ્થાપત્ય તથા સહધર્મના આદર્શો અપનાવી પ્રગતિ સાધ્યાં !

આ ગ્રંથનું સંપાદન તથા પ્રકાશન પર પરાના સહધર્મની આરાધનાના સાધનરૂપ હોઈ પૂર્ણ આદરપાત્ર વિનયવંત અને એવી શુભેચ્છા ! શુભં ભવતુ. વિ. સં. ૨૦૧૬ શ્રાવણ સુદિ ૮.

પૂજ્ય આચાર્યશ્રીની આજ્ઞાથી:-ઉપાધ્યાય દક્ષવિજયગણ્ડી.

શ્રી દ્વારકા શાંકરપીઠાધીશ્વર શ્રી પ. પૂ. જગદ્ગુરૂશ્રી ૧૦૦૮ શ્રી શંકરાચાર્ય સ્વામીશ્રી અભિનવ સચ્ચિદાનન્દતીર્થજી મહારાજના શુભ આશીર્વાદ:-

ક્રમાંક ૧૧૪૧ : દ્વારકા (મૌરાપ્)-ઠિનાંક-માદ્રપદ શુક્લ સખમ્યાં વિ. સં. ૨૦૧૬
શુભસ્સન્દેશ-આશીરાશિશ્રવ:-

શિલ્પકલાશિશારદેવ શ્રી પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈ મોમપુરા શિલ્પવરેણ પ્રકાશિનોયં પ્રેય “દીપાળંબ” નામ સુતરાં સંસ્કાધનીચતામર્હતિ : શિલ્પકલા કરમ્ભૂતે ભારતે કિલ્લ દેશોસ્મિન્ સમ્પ્રતિ વિમિક્કાર્ણૈશિલ્પસ્થાપત્ય કલાપ્રેયા હાસમુપગતા । શિલ્પિનશ્ચ રાજાશ્રયં વિના અન્યામ્ય કાર્યરતાસ્સમમ્ભૂવન્ હતિ દેશે કલાયા જસ્યાસ્સવૈયા ગ્લામિનિરમ્ભૂત ।

તાદુશેક્ષરે પ્રસિદ્ધ જ્યોતિલિહ્ન શ્રી સોમનાથ મહામન્દિરં અવિતરમાધારણં નિર્મિમાણેન કુલ્લશિલ્પિના પ્રભાશંકર મહોદયેન પ્રાષીનોયં પ્રેય દીપાળંબસ્વનિર્મિત ગુર્જરાનુવાદેન સમં લોકે-પક્ષ્મિમાલક્ય પ્રક્ટીક્રિયતે હતિ જગદ્ગુરુવરણાનાં ચેત । સુતરામ્પ્રસન્નતામકલતિ ।...

શ્રીમજ્જગદ્ગુરુવરણીયાશ્ચુભા આશિષા લસન્નુતરા સ્વદયં પ્રેયપ્રચાર પ્રચુરમાનુવાદ । પ્રંથનિવન્ધ્યા ચૈતાટ્વનૈકમ્પ્યાન્ પ્રકાશચન્ ચિરંજીવાદ ભગવતોશ્ચારકાષીતા શ્રી ચન્દ્રમૌડીશ્વરચોનુ-કમ્પયાડમિતયા હતિશશ્ચ ॥

શ્રી જગદ્ગુર્વાજ્ઞયા-મહાશક્ત મદ-મંત્રી.

(શુભરાતી ભાષાંતર અન્યત્ર આપેલું છે.)

भस्तीवना

हीपाण्डव.

ભારતીય શિલ્પ-સ્થાપત્ય (વાસ્તુ વિદ્યા)ના તલસ્પર્શી અભ્યાસ માટે તેના સમર્થ આચાર્યોના અધીના અનુશીલન જરૂરી છે. ઠોઠસોક વર્ષ પૂર્વે આ વિદ્યાના એક પ્રખર અભ્યાસી રામરાજનો લખેલો નિબંધ વાંચી દેશ-વિદેશના કલાત્રેમી વિદ્વાનો છક થયા હતા. ભારતના મધ્યભાગમાં આવેલ વિંધ્ય પર્વતાવલિના ઉત્તર ભાગમાં જે શિલ્પકળા વિકસી શાલીકૂલી છે તેને 'નાગરાઈ' શિલ્પ કહે છે. તેમજ દક્ષિણ ભારતમાં વિકસેલા આ અદ્ભુત સ્થાપત્યને 'દ્રવિડાઈ' શિલ્પ કહે છે. આ બે મુખ્ય શાખા ઉપરાંત આંધ્ર તથા હૃયાળ સમુદ્રતટ પ્રદેશમાં વિકસેલી સ્થાપત્ય કલાને 'વેસરાઈ' શિલ્પ કહે છે. આ ત્રણેનું મૂળ તેા એક જ છે. પણ તે દરેકનેા એકસ કારણેને લીધે સાવ સ્વતંત્ર વિકાસ થયો છે. તેથી જ તેમના અંથો ભિન્ન-ભિન્ન લખાયા છે. પણ તે વાંચતાં સ્પષ્ટ લાગે છે કે તેના સિદ્ધાન્તોમાં સામ્ય છે.

વેદ-ઉપનિશદ-પુરાણોમાં વાસ્તુવિદ્યા:

ભારતીય શિલ્પસ્થાપત્ય (વાસ્તુવિદ્યા)ના પ્રારંભ કાળનો એકસ નિર્ણય થઈ શકતો નથી. પણ ઋગ્વેદ, બ્રાહ્મણ અંથો, રામાયણ-મહાભારત-પુરાણો, ઐદમથો, કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર ઇ. પૂ. થોમાં આ પેલાં વિદ્યાનો ઉપરથી આપણને સ્થાપત્ય કલાના વિકાસની આંખી થાય છે. રાજગરિની જરાસંઘક્રી બેઠક, અશોકના સ્તંભો તથા મૌર્યયુગના સ્થાપત્યના અવશેષો પરથી આ કલાના ઉદ્ભવની કંઈક આંખી થાય છે. શતપથ બ્રાહ્મણમાં તથા ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં ઇંદ્રના વજ્રના આકારનો, તથા યજુર્કુંડના અષ્ટકોણ આકારનો ઉલ્લેખ છે. ગૃહ્યસૂત્રમાં ઘરને સપ્રમાણ રચી તેના પ્રત્યેક દિશાના સ્તંભને સ્પર્શ કરી પૂર્વમાં 'સત્ય તથા શ્રદ્ધા,' પશ્ચિમમાં 'બળ તથા અધિકાર,' ઉત્તરમાં 'બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિય,' અને દક્ષિણમાં 'યજ્ઞ તથા જ્ઞાન' એમ બોલી સ્વાસ્થ્યરૂપ શિખર, નીતિનિયમરૂપ મુખ્ય સ્તંભ અને દિવસ રાત્રિ રૂપ બે દ્વારની ભાવના કરવાનો ઉલ્લેખ છે. આ ધાર્મિક ક્રિયાકાંડ પરથી સાબીત થાય છે કે સ્થાપત્યકળા ભારતમાં બહુ પ્રાચીન કાળથી જ વિકસતી ગઈ છે. ઇ. સ્વી. પૂર્વે ત્રણ હજાર વર્ષથી માંડી ઇસ્વી. પંદરમી સદી સુધીના સાડાચાર હજાર વર્ષ દરમ્યાન સ્થાપત્ય અંથોમાં વાસ્તુવિદ્યા સાથે જોડેલા ક્રિયાકાંડના વર્ણન ગૃહ્યસૂત્રે, તંત્રઅંથો તથા વાસ્તુશાસ્ત્રના અંથોમાં જોવામાં આવે છે. આ કર્મકાંડમાં વાસ્તુભાગમાં વાસ્તુ-પુરૂષનું પૂજન, ભૂમિની પસંદગી, તથા તેને સંતુષ્ટ કરવાના વિધાન, વાસ્તુપતિ ઇન્દ્ર, સોમ, યમ, વરૂણ, વાયુ દેવોના પૂજન તથા સ્તુતિના સ્તોત્રો આપ્યાં છે. વાયુપુરાણ તથા માર્કંડેય પુરાણમાં વિધાન છે કે પર્વત શિખરે પર તેમજ સમુદ્ર કાંઠે માનવીનો વાસ હતો. તેથી યરદી, ગરમી, વર્ષા ને ભૂખથી લોકો

દુઃખી થતા હતા. તેથી સમૂહ જીવન અર્થે દુર્ગમ જંગલોમાં તથા પર્વતો પર કિલ્લા રચી ગામ બાંધી ઘર બનાવી માનવીએ રહેવા માંડ્યું. “સમરાંગણસૂત્ર” ગ્રંથમાં કહે છે: ત્રેતાયુગમાં માનવીએ વન-પર્વતો પર, નદી-સરોવરો પર વનરાજીમાં દેવો સાથે વિહાર કરતા હતા તથા કલ્પદ્રુમ પાસેથી સર્વ ભોગ પદાર્થ મેળવતા હતા. જ્યારે આ કલ્પદ્રુમ (કલ્પવૃક્ષ) અલોપ થયાં ત્યારે તેમણે અન્ય વૃક્ષો નીચે વાસ કર્યો. જ્યારે વૃક્ષ નીચેના વાસથી થાક્યા ત્યારે અશ્વિનાર પત્થરો વડે સુકાં વૃક્ષોને કાપી કાપટના ઘર બાંધ્યા, જેમાં એકથી દસ સુધીના શાલા (ચોરડા) બાંધતા હતા. અને આ કાપટ ઘરોને વજ્રપાત તેમજ વિજળીથી સુરક્ષિત કરવા સાડે ઇન્દ્રની સ્તુતિ કરતા. તેમજ વાયુ તથા વરૂણ દેવની સ્તુતિ તેમના કૌપમાંથી બચવા સાડે કરતા હતા. ઘરમાં મૂકેલા સ્તંભોના આકાર પરથી તે સ્તંભના નામ આપતા હતા. ચૈરસ સ્તંભને પ્રહ્લકાંડ, અષ્ટબુધ્ધી સ્તંભને વિષ્ણુકાંડ, ગોળ સ્તંભને શિવકાંડ કહેતા હતા. આમ આ કાપટના મકાનો રામાયણ યુગ, મહાભારતયુગ, કૌરવ્ય યુગ તેમજ બૌદ્ધ યુગ સુધી થતાં હતાં.

ઋગવેદના સાતમા મંડળના બે અધ્યાયમાં ઘરને સુદૃઢ સ્તંભો સાથે નિરોગી તથા પશુ-ધાન્ય-સંપત્તિવાન કરવા સાડે વાસ્તુપતિ ઇન્દ્રની સ્તુતિ આપી છે. અહીં ઇન્દ્રનેજ દેવોના સ્થપતિ ત્વષ્ટા કહ્યા છે. વિશ્વકર્માનું નામ તો સમગ્ર વિશ્વના સૃષ્ટા તરીકે આપ્યું છે અને તેમના પુત્રનું નામ ત્વષ્ટા આપી તેના શિષ્ય વિભુની સ્તુતિ આપી છે. તેમજ વસુ, ગૃહપતિ, અગ્નિ, સોમ, મરૂત ઇંદ્ર દેવોનાં સ્તુતિસ્તોત્રો આપ્યાં છે, જે રૂઢી આજપણ ચાલુ છે. (આવા ક્રિયાકાંડનું નામ બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં ‘પાસાદ મંગલમ’ આપ્યું છે) ઋગવેદમાં વાસ્તુવિદ્યાના જ્ઞાતા અગસ્ત્ય તથા વસિષ્ઠનાં નામ આપેલાં છે. અને ત્વષ્ટા તથા વિભુએ ઇન્દ્રનું વજ્ર બનાવ્યું હતું એવો ઉલ્લેખ છે. અહીં પુર (શહેર) તથા હર્મ્યાના નામ આવે છે. ઇન્દ્રે અસુર શંબરના પુરનો નાશ કર્યો એવો ઉલ્લેખ છે. પત્થરના બાંધેલા મજબુત ૧૦૦ પુર હતાં તેનો તેમજ સપ્રમાણ મકાનની રચનાનો ઉલ્લેખ અહીં મળે છે. સહસ્ર દ્વાર-વાળા ખૂબ વિશાળ વરૂણના ઘરનાં સુદૃઢ સહસ્ર સુંદર સ્તંભવાળા ચિત્ર તથા વરૂણના ઘરનાં તેમજ મજબુત રૂપાળાં દ્વારોવાળાં પુષ્કરીય સરોવરના ઘાટના દેવોનાં ઘરનાં વર્ણન છે. રૂપાળાં દ્વારનાં નામ વિરાટ, સમ્રાટ, પ્રભવી, ભૂયસ્વી ઇંદ્ર આપ્યાં છે. તેમજ સ્તંભના નામ પણ શુંભ, વિશ્ણુભ ઇંદ્ર આપતા હતા. અષ્ટકોણ સ્તંભ બહુ લોકપ્રિય હતો. યજુર્કુંડ ગરૂડના આકારના રચતા હતા. આ સર્વ ઉલ્લેખો પરથી એ યુગમાં પણ સુંદર, સપ્રમાણ, સુદૃઢ વિશાળ બાંધકામ થતાં હતાં એ વસ્તુ કલ્પિત થાય છે. તેથી સ્થાપત્ય કલાનો પ્રારંભ ઋગવેદ અગાઉ ઘણા વર્ષ પૂર્વથી થયેલો હોવો જોઈએ. દ્રવિડાદિ સ્થાપત્યના સમર્થ સ્થપતિ અગસ્ત્ય તથા ત્વષ્ટાના નામ આ વેદમાં મળે છે. વળી સ્થાપત્યકળામાં કુશળ ગ્રંથવૈના રાજ્ય નગ્નનિત પણ ઋગવેદ યુગમાં થયા હતા એવું કેટલાક માને છે.

અર્ધવ વેદના સૂકતોમાં પણ સ્થાપત્ય કળાના ઘણા શબ્દો મળે છે. શિલ્પ

શબ્દનો સૌ પ્રથમ ઉલ્લેખ બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં થયો છે. મૂર્તિપૂજનો પ્રારંભ પણ વેદિક બ્રાહ્મણ યુગમાં જ થયો છે. અગ્નિ નગવેદ કે બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં વાસ્તુવિદ્યા પર બુદ્ધિ સ્વતંત્ર અધ્યાય મળતા નથી. છતાં આ વિદ્યાની નોંધો ઐકત્ર થઈ શકે તેમ છે. સૂત્રગ્રંથોમાં ભારતમાં વિકસેલી વાસ્તુવિદ્યાના ઘણા સિદ્ધાંત મળે છે. સામવેદના ગૃહ્યસૂત્રો-ગોબીલમાં વાસ્તુવિદ્યાના સિદ્ધાંતો આપ્યા છે. ઘરનું સ્થાન તથા તે પરથી ઘરઘણીનો ભાગ્યોદય ઈવ વસ્તુના વર્ણન છે. બળ-કીર્તિ વાંછનારે ઘરનું દ્વાર પૂર્વમાં, સંતાન તથા પશુધનની ઇચ્છાવાળાએ દ્વાર ઉત્તરમાં, તેમજ શ્રેયની ઇચ્છાવાળાએ દ્વાર પશ્ચિમમાં મૂકવાનું વિધાન છે. તેમજ ઘર ફરતાં રોપવાના વૃક્ષોના સ્થાનનું પણ સૂચન છે. પીપળો કે આસોપાલવ પૂર્વમાં, ઉંબરો ઉત્તરમાં, ન્યગ્રોધ પશ્ચિમમાં ઠલી ન રોપવાં. વળી પૂર્વમાં ઇન્દ્રને, ઇશાનમાં વાયુને, વાયવ્યમાં યમને, નૈઋત્યમાં પિતૃને, પશ્ચિમમાં વરુણને, ઉત્તરમાં સોમને તથા પાતાલમાં વાસુકીને બલિ દેવાનાં વિધાન છે. ગૃહ્યસૂત્રમાં ગૃહારંભમાં કરવાની ધાર્મિક ક્રિયાના ત્રણ અધ્યાય આપ્યા છે, જેમાં ભૂમિને ભારે વંદનીય ગણી તેનું પૂજન-સ્તુતિ આપી છે. આપ્લાયન ગૃહ્યસૂત્રમાં પણ વાસ્તુવિદ્યા પર ત્રણ અધ્યાય આપ્યા છે, જેમાં ખાડા ટેકરા તથા વૃક્ષરાજી એઇને ભૂમિની પરીક્ષાનું વિધાન છે. એજ મુજબ માટીના રંજ તથા સ્વાદ પરથી પણ ભૂમિપરીક્ષા કરવા કહ્યું છે. સફેદ મીઠી માટીવાળી જમીન બ્રાહ્મણ માટે, લાલ માટીવાળી ભૂમિ ક્ષત્રિય માટે, અને પીળી માટીવાળી ભૂમિ વૈશ્ય માટે ઉત્તમ ગણી છે. તેમજ જમીનના ચોરસ, લંબચોરસ અગર લંબગોળ તથા ગોળ આકાર પરથી પણ આ પરીક્ષા કરવા કહેલું છે.

શિલ્પનો ઉદ્દગમ

શિલ્પના ઉદ્દગમકાળના નિર્ણયનો પ્રશ્ન વિવાદાસ્પદ છે. છતાં ઉપર નિર્દિષ્ટ કરેલા વેદિક તેમજ પુરાણ યુગના સાહિત્યમાંના ઉલ્લેખો પરથી તેનું કંઈક અંશે અનુમાન થઈ શકે છે. પ્રાચીન આર્યયુગમાં શિલ્પકળા ઘણા સાદા રૂપમાં હતી. ઘાસ, વાંસ, કાપ્ડ કે માટી જેવા અદ્વણ્ય પદાર્થોનો આ ઋષિમુનિઓએ પર્ણકૂટીઓની રચનામાં ઉપયોગ કર્યો હતો. તેથી આ યુગનું નામ માલણ કે છાજણયુગ અપાય છે. તે પછી બીજા કાળ યુગ ખેડો. તેમાં લાકડું ઘડવાની કળા હસ્તગત કરી કાપ્ડ ઘડીને ઘરો બંધાયા. આ કાળયુગ ખૂબ લાંબો ચાલ્યો, જેનો વિકાસ થતાં કાળ ઉપર ઘાટ-નકસી કામ થવા માંડ્યું. આ કાળયુગ પછી બીજી માટીના ચોસલાં પકવીને ઈંટો બનાવવાની કળા હસ્તગત થઈ. કાળ દ્રવ્ય અદ્વણ્ય હોવાના કારણે તેના કોઈ અવશેષ અત્યારે મળતાં નથી. કાળ સાથે ભીંતોમાં ઈંટોનો ઉપયોગ થતો ગયો. છતાં છાપરા, છત, પીઠીયા, ખડોહ, પાટ, બારી-ઢરવાબમાં કાળ છૂટથી વપરાતું હતું, જેનો ઉલ્લેખ ઋગવેદ સાહિત્યમાં મળે છે. દ્રવિડ સંસ્કૃતિના પ્રાચીન સાહિત્યમાં પણ આવા ઉલ્લેખ છે. પ્રાચીન ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં દેવાલયોના ઉલ્લેખો મળે છે. પણ કયા યુગમાં તેનો કેવો આકાર હતો

તે ચોકસ જણાતું નથી. રામાયણમાં દેવાલયો-દિવ્ય વિષ્ણુમંદિરનો ઉલ્લેખ છે. મહાભારતમાં પણ મહેલો તથા સભાગૃહોના વિવિધ વર્ણનના શાબ્દિક ચિત્રો છે. અલખત માનવ વિકાસની સાથેસાથ શિલ્પવિજ્ઞાનનો પણ વિકાસ થતો ગયો છે. કેમકે સંસારમાં પ્રત્યેક પ્રાણીને પોતાનો જન્મ થતાં જ ઠાઠ-તડકા વર્ષોની પ્રાકૃતિક અગવડો સામે રક્ષાની જરૂર સમજાય છે. તેથી જ વાસ્તુવિદ્યાનો પ્રારંભ સ્થૂળરૂપે આદિકાળથી જ થયેલો ગણી શકાય. ભૂમિ પર વસનાર પ્રાણીઓના જમીન ખોદીને કરેલા દર અગર પક્ષીઓએ વૃક્ષ પર બાંધેલા માળાની માફક જ માનવીએ ઘાસની પર્ણકૂટી બનાવી અગર પર્વતોની યુક્તની શોધ કરી તેમાં વાસ કર્યો છે. આમ માનવ નિવાસના પ્રારંભ પછી સાસુલિક વાસતું આમ સ્વરૂપ અને પછી નગરરૂપ બનેલું બેઈ શકાય છે. માનવ સભ્યતાના વિકાસ સાથે જ શિલ્પવિજ્ઞાનનો વિકાસ ક્રમશઃ થતો ગયો છે.

ભારતીય સ્થાપત્યોમાં કાઠ-ઈંટ યુગ પછી પાષાણનો પ્રયોગ પહાડોમાં યુક્ત કોતરવાની પ્રથાથી શરૂ થયો. દેશના પ્રત્યેક ભાગમાં યુક્ત કોતરી શકાય તેવી ગિરિમાળાઓ છે. પ્રથમ યુક્તને સાદા રૂપમાં અને પછી ઘાટ-નકસીથી અલકૃત કરવા લાગ્યા. આમાંની કેટલીક યુક્તોની છતો કાઠની પ્રતિકૃતિરૂપ છે. તે પરથી લાગે છે કે આ કળા કાઠ પરથી પાષાણમાં ઉતરેલી છે. આવી કળામય યુક્તોની છત તથા દિવાલો પર પૌરાણિક ધાર્મિક પ્રસંગો નમુનેદાર મૂર્તિઓ સાથે આજેખ્યા છે, જે કામ બેઠી અહીં હબર વર્ષ પૂર્વેથી માડી આઠમી સદી સુધી આલેખું જણાય છે, જેના દર્શન કરતાં આજપણ કળાકાર તાલુબ થાય છે. અને પરદેશીઓ તેના ચિત્રો લઈ ધન્ય બને છે. આમ આ યુક્તો કોતરવાની પ્રથા પછી વિવિધ પાષાણોના વિકાસો વડે દેવાલયો રચવાની પ્રથા શરૂ થઈ છે. સપાટ જમીન પર આવું ઈસ્વી ૪૫૦ લગભગ બાંધેલું દેવાલય સાંચી પાસે મળે છે. સ્થાપી સ્થાપત્યના પ્રાથમિક સ્વરૂપે જોવામાં આવતી મુખ્ય યુક્તોમાં મહા-બલિપુરમ, કાલા, ધારાપુરી, નાસીક, ભજ, અજન્તા, ઈલોરા, તેમજ બિહાર ઓરીસામાં ઉદયગિરિ, ખંડગિરિ ઈંટ યુક્તો દર્શનીય છે. જ્યાં શિલ્પીઓએ જડ પાષણને સજીવરૂપ આપી પુરાણના કાવ્યને હૂબહૂ દેખાડ્યું છે; જેનું દર્શન કરી મુલ્યજ્ઞ પ્રેક્ષકો શિલ્પીની સર્જક શક્તિનો પ્રશંસા કરતા ધરાતા નથી. અહીં ટાંકણના શિલ્પવડે તથા પીંછીના ચિત્ર વડે આ શિલ્પીઓ અમર કૃતિઓ સરજી ગયા છે. અખંડ પહાડમાંથી કોતરેલી ઈલોરાનો કાવ્યમય વિશાળ મંદિરની રચના તેા શિલ્પીની અદ્ભુત આતુર્યકળાનો અબ્બેડ નમુનો છે.

શિલ્પના ઉદ્ભવ અંગે વાસ્તુશાસ્ત્રીની પૌરાણિક વાતોમાં એક મનોરંજક કથા છે. જે અપરાજિત સુત્રસંતાન (અધ્યાય ૩૨) માં સંક્ષિપ્ત રૂપે અને સમરાંગણ સુત્રધારમાં સવિસ્તર આપેલી છે. પૃથુ રાજના રાજબલથી તસ્ત થયલી પૃથ્વી સૃષ્ટિકર્તા પ્રહ્માણ પાસે ફરીયાદ કરવા ગઈ. તે વેળા વિશ્વકર્મા ત્યાંજ બેઠા હતા. પૃથ્વીએ પોતાના પર થતા ત્રાસતું નિવેદન કર્યું, તેથી પ્રહ્માણએ રાજ પૃથુને બોલાવ્યા

અને હૃદયકત પૃથ્વી. પૃથ્વીએ પ્રહ્લાણને પ્રાર્થના કરી “ હે જગન્નાથ ! આપે મને જગતનો સ્વામી બનાવ્યો. પૃથ્વી પર તો ખાડા, ટેકરા-પર્વતાદિ છે. તેથી વર્ણાશ્રમ ધર્મને યોગ્ય હોઠોના વાસ માટે સમતલ પૃથ્વી બનાવ્યા વિના કેમ ચાલે ? ” મહારાજ પૃથુનું આ નિવેદન શ્રવણ કરીને બંનેને નિર્ભય બનાવતાં પ્રહ્લાણ બોલ્યા, “ હે મહીપાલ ! આપ મહી-પૃથ્વીનું વિધિવત્ પાલન કરો તોજ આ પૃથ્વી નિઃસંદેહ નિષ્પાપ બની તમારા તેમજ સમસ્ત પ્રાણીજાતિના ઉપસોપને યોગ્ય બનશે. તમારાં સ્થાનાદિ મનોરમ છે. માટે તમે સર્વ સિદ્ધિના પ્રવર્તક ભૃગુના ભાણેજ પ્રભાસના પુત્ર આ વિશ્વકર્માનું બહુમાન કરીને તેની સેવા સંપાદન કરો. તે બૃહસ્પતિ જેવા પ્રખર યુદ્ધિમાન છે. તેણે સ્વર્ગપતિ ઈન્દ્રની રાજધાની દેવપુરીનું નિર્માણ કર્યું છે અને બારે ખ્યાતિ મેળવી છે. તેઓ તમારા રાજ્યમાં પુર-આમ-નગરો વસાવશે. જેથી આ પૃથ્વી સ્વર્ગ સમાન વસવા યોગ્ય બનશે. માટે હે વત્સ ! તમે જાવ, તમારું કાર્ય કરો અને હે પૃથ્વી ! તું પણ ભય છોડીને રાજ પૃથુની પિયંકર બન. અને વિશ્વકર્મા ! તમે પણ મહારાજ પૃથુના પ્રિય ઇચ્છીત કાર્ય કરો. ” આમ પૃથુ રાજ્યે વિશ્વકર્માની સેવા સંપાદન કરી અને પૃથ્વીને શિવ્ય સ્થાપત્યથી અલંકૃત કરી.

સંહિતા તથા સ્મૃતિ ગ્રંથોમાં સ્થાપત્ય.

ચતુઃપ્રકારં સ્થાપત્યમષ્ટકા ચ ચિકિત્સિતમ્ ।

ધનુર્વેદશ્ચ સપ્તાંગો જ્યોતિષં કમલાર્યાદ્ ॥ સમરાંગણમૂત્ર. અ. ૪૪

અતુર્વિધ સ્થાપત્ય, અષ્ટાદશ આયુર્વેદ તથા જ્યોતિષ એ સર્વ શાસ્ત્રોના મૂળ પ્રવર્તક પ્રહ્લાણ છે. અતુર્વિધ સ્થાપત્યમાં (૧) પુરનિવેશાદિ (૨) ભવનનિર્માણાદિ, (૩) પ્રાસાદ વાસ્તુશાસ્ત્ર તથા (૪) જળાશય્યાદિ ગણાય છે.

વાસ્તુ વિદ્યા એ અથર્વવેદનું એક અંગ છે. જેવો ઋગ્વેદનો આયુર્વેદ, અબુર્વેદનો ધનુર્વેદ, સામવેદનો ગંધર્વ વેદ તેવોજ અથર્વ વેદનો ઉપવેદ વાસ્તુશાસ્ત્ર છે. શુક્રાચાર્ય કહે છે:-

વિદ્યાશ્ચાનંતાથ કલાઃ સંખ્યા તુ નૈવ શક્યતે ।

વિદ્યા મુખ્યાથ દ્વાત્રિંશત્તુઃ ષષ્ટિકલાસ્મૃતાઃ ॥ ૧ ॥

અનંત વિદ્યા તથા અસંખ્ય કલાની ગણતરી થઈ શકતી નથી. પરંતુ મુખ્ય વિદ્યા ત્રીણ છે અને મુખ્ય કળા ચોસઠ છે. આ વિદ્યા તથા કળાની સામાન્ય વ્યાખ્યા આપતાં તેઓ કહે છે કે:-

યદ્ યત્સ્પાદ્ વાચિકં સમ્યક્કર્મ વિદ્યામિસંજ્ઞકમ્ ।

શક્તો મૂકોઽપિ યત્કર્તુઃ કલાસંજ્ઞંતુ તત્સ્મૃતમ્ ॥ ૨ ॥

બે કાર્યે વાણીથી થઈ શકે છે તેને વિદ્યા કહે છે. અને મુંગો પણ બે કાર્યે કરી શકે છે તેનું નામ કળા છે. શિલ્પ, ચિત્ર, નૃત્ય ઈ મૂક ભાવે પણ થઈ શકે છે તેથી તે દરેકને કળા કહે છે.

માસાદમતિમારામગૃહવાપ્યાદિસત્કૃતિઃ ।

કથિતા યત્રતચ્છિલ્પશાસ્ત્રમુક્તં મહર્ષિભિઃ ॥ ૩ ॥

દેવમંદિર, રાજમહેલ, પ્રતિમા, ઉપવનગૃહો, સરોવરાદિ જળાશયો, નગર, કિલ્લા આદિ રચનાની વિદ્યાને મહર્ષિઓએ શિલ્પશાસ્ત્ર કહ્યું છે.

શુકાચાર્યે ૬૪ કળા, સમુદ્રપાલે જૈનસૂત્રોમાં ૭૨ કળા, યશોધરે કામસૂત્રમાં ૬૪ કળા (અવાંતર ભેદે ૫૧૨ કળા) કહી છે. લલીત વિસ્તારમાં ૬૪ કળાઓ, કામ-સૂત્રમાં ૨૭ અને શ્રીમદ્ ભાગવતમાં ૬૪ કળા ગણાવી છે. તેમાં મુખ્યત્વે (૧) માલા-કાર (માળી), (૨) લોહકાર (લુહાર), (૩) શંખકાર (શંખના આલુષણ બનાવનાર) (૪) કુમ્ભનર (વણકર), (૫) કુંભકાર (કુંભાર), (૬) કંસકાર (કંસારા), (૭) સૂત્રધાર (૮) ચિત્રકાર (ચિતારા), (૯) સુવર્ણકાર (સોની)-આમ કળામાં વિવિધ હુનરો સમાવ્યા છે. નૃત્ય, ગીત, વાદ્ય, કાવ્ય, સાહિત્ય એ સર્વે પણ કળા છે. મહાભા-સ્તમાં વિશ્વકર્માને હજાર શિલ્પના સૃષ્ટા કહ્યા છે. મનુષ્યોએ આજીવિકાના સાધન તરીકે બે કળાને ઉપયોગ કર્યો તે વ્યવસાયના વર્ગના જુથની જ્ઞાતિઓ થઈ છે.

પૃથક્ પૃથક્ક્રિયામિદિં કલામેદસ્તુ જાયતે ।

યાં યાં કર્ણાં સમાશ્રિત્ય તન્નામ્યા જાતિરુચ્યતે ॥ ૪ ॥

વિવિધ કળા વિવિધ ક્રિયા વડે થાય છે. મનુષ્ય બે બે કળાને આશ્રય લે છે તે તે કળા પરથી તેની જાતિનું નામ પડે છે. આમ કળાના વર્ગ પ્રમાણે ધંધાદારી જ્ઞાતિઓના સમૂહ બંધાય છે.

ભૃગુસંહિતામાં મહર્ષિ ભૃગુએ (૧) ધાતુ ખંડ (૨) સાધન ખંડ (૩) વાસ્તુ ખંડ વર્ણવ્યા છે જેમાં ધાતુખંડના ત્રણ વર્ગ-કૃષિ (ખેતી), જળ તથા ખનીજ કદમાં છે. ખેતી કરવી, જળબંધો બાંધવા અને જમિમાંથી ખનીજ દ્રવ્ય ખોદી કાઢવું. સાધન ખંડમાં નૌકારચાગ્નિયાનાનાં કૃતિઃ સાધનમુચ્યતે-નૌકા, રથ, અગ્નિયાન (રેલ્વે) આ ત્રણ વાહનો કદમાં છે, જેમાં જળમાં નૌકાયાન, પૃથ્વી પર રથયાન તથા અગ્નિ-યાન અને હવામાં યોમયાન:-આકાશે અગ્નિયાનં ચ વ્યોમ યાનં તદેવદિ-આમ જળચર, ભૂચર, ખેચર ત્રણે વાહનો કદમાં છે.

વેદમપ્રાકારનગરરચના વાસ્તુસંહિતમ્ ॥ વાસ્તુ ખંડમાં મકાનો કિલ્લાઓ નગરો, જળાશયો કદમાં છે. મહર્ષિ ભૃગુ જમિ-પરીક્ષાના ૭ પ્રકાર ગણાવે છે: (૧) વર્ણુ (૨) ગંધ, (૩) રસ, (૪) પ્લવ, (૫) દીક્, (૬) શબ્દ, (૭) સ્પર્શ. અહીં શબ્દ-

અવાજની ધરીક્ષામાં છ પ્રકાર જતાવ્યા છે. ૧ થોડા, ૨ હાંથી, ૩ વેણુવાંસ, ૪ વીણા-તાર, ૫ સમુદ્રનો ધુધુરાટ, ૬ દુહુભિ નગારાનો અવાજ. સ્પર્શ માટે સુખ સ્વસ્પર્શજામ્વિતા એમ કહ્યું છે. વળી વાસ્તુદ્રવ્ય (બિલ્ડીંગ મટીરીયલ્સ) વિષે મહર્ષિ બૃહુ કહે છે:-

શિલેષ્ટિકામુષાદારુત્સ્નામૃલ્લોષ્લોહકાઃ ।

एतानि शिल्पद्रव्याणि मुख्यत्वेन निरूपिताः ॥ भृगुसंहिता अ. ૬

પાષાણ, ઈંટ, ચુનો, લાકડું, માટી,....અષ્ટ લોહ (મિશ્ર ધાતુ)-આ વસ્તુઓ મુખ્યત્વે શિલ્પના વાસ્તુદ્રવ્યો બાબુવા. વળી મહર્ષિજી માપ સાફ હસ્ત પ્રમાણ, ઝોળાંભો આદિ અષ્ટ સૂત્ર વિષે પણ સવિસ્તર નોંધ આપે છે. વળી શિલ્પ કર્મમાં ધણા યુષ્ઠો મળતા હોય અને દોષ અલ્પ-થોડા આવતા હોય તો તે કાર્ય કરવામાં બાધ નથી એમ તેમણે કહ્યું છે:-અલ્પદોષં મહુગુણં કાર્યં કર્મ પ્રયત્નતઃ । ધણા યુષ્ઠ સાથે થોડા દોષ રહી જતા હોય તોપણ તે કાર્ય પ્રયત્ન કરીને કરવું. (તેની શંકા ન રાખવી).

પ્રાચીન શિલ્પશ્રેણીમાં લોહનો દેવાલયમાં નિષેધ કરેલો છે.

काष्ठमृदिष्टके चैव पाषाणे धातुरत्नजे ।

उत्तरोत्तरद्रव्यं लोहकर्म विवर्जयेत् ॥

વાસ્તુદ્રવ્યોમાં કાષ્ટ, ઈંટ, પાષાણ, ધાતુ અને રત્ન આ દ્રવ્યો અનુક્રમે અકેકથી ચડીયાતા વધુ દ્રઢ મજબુત કદમાં છે. પરંતુ લોહ દ્રવ્યનો ત્યાગ કરવો.

વર્તમાન વૈજ્ઞાનિક કાળમાં બાંધકામોના દ્રવ્યોમાં અનેક શોધખોળો થઈ રહી છે. પરંતુ કેટલાક સ્થળે હવામાનને પ્રતિકુળ દ્રવ્યો નુકસાનકારક થઈ પડે છે તેથી શાસ્ત્રકારોએ તેનો નિષેધ કર્યો છે. આજે વૈજ્ઞાનિક શોધખોળથી બુદ્ધી બુદ્ધી બાતના વાસ્તુદ્રવ્યો બનાવવામાં આવે છે.

કેટલાક એમ માને છે કે લોહની પ્રતિમાતું શાસ્ત્રોમાં વિધાન છે. પણ તે લોહ નહિ; પરંતુ પંચ ધાતુ-મિશ્ર ધાતુને લોહ ધાતુ કહેવામાં આવી છે.

વાસ્તુશાસ્ત્રના મહાન પ્રાચીન પ્રણેતા.

મત્સ્યપુરાણમાં અને અન્ય શિલ્પશ્રેણીમાં વાસ્તુશાસ્ત્રના અઠાર આચાર્યોના નામ આપ્યાં છે. વાસ્તુશાસ્ત્ર પર ઉત્તમ કોટીના શિલ્પ શ્રેણીની રચના તેમણે કરેલી કહેવાય છે. અન્ય શાસ્ત્રો પર પણ તેમણે શ્રેણી રચ્યા છે. પ્રાચીનકાળના ઋષિ-સુનિઓ અરણ્યના શાંત વાતાવરણમાં રહીને વિદ્યાના જ્ઞાસુઓને પોતાના આશ્રમમાં રાખીને વિદ્યાદાન આપતા હતા.

ધૃત્યુરન્નિર્વસિષ્ઠશ્ચ વિશ્વકર્મા મયસ્તથા ।

નારદો નગ્નજિલ્ચૈવ વિશ્વાહ્વાસઃ પુરંદરઃ ॥ ૧ ॥

બ્રહ્મા કુમારો નંદીશઃ શૌનકો ગર્ગ ઇવ ચ ।

વામુદેવોઽનિરુદ્ધશ્ચ તથા ધૃત્વજ્ઞદસ્યતી ॥ ૨ ॥

અષ્ટાદશૈતે વિસ્ત્રયાતાઃ શિલ્પશાસ્ત્રોપદેસકાઃ ।

૧ ભૃગુ, ૨ અત્રિ, ૩ વસિષ્ઠ, ૪ વિશ્વકર્મા, ૫ મય, ૬ નારદ, ૭ નગ્નજિત, ૮ વિશ્વાહ્વાસ, ૯ પુરંદર, ૧૦ બ્રહ્મા, ૧૧ કુમાર, ૧૨ નંદીશ, ૧૩ શૌનક, ૧૪ ગર્ગ, ૧૫ વામુદેવ, ૧૬ અનિરુદ્ધ, ૧૭ શુક, અને ૧૮ બ્રહ્મરૂપતિ એ શિલ્પશાસ્ત્રના વિખ્યાત અઠાર આચાર્યો હતા.

પૃહ્લદ સંહિતાદિ ગ્રંથોમાં આ ઉપરાંત બીજા સાત વધુ-મનુ, પરાશર, કાશ્યપ, ભારદ્વાજ, પ્રહ્લાદ, અગસ્ત્ય અને માર્કંડેયના નામ પણ આપ્યાં છે.

ઉપરના અઠારે ઋષિમુનિઓ વાસ્તુશાસ્ત્રના ઉપદેશક અને આચાર્યો હતા. તેઓના લખેલા ગ્રંથો પ્રાપ્ત થતા નથી. પણ એ ગ્રંથોના કેઈ છુટક અંશો મળે છે. અગર અન્ય શિલ્પગ્રંથોમાં આ આચાર્યોના મતના અવનરણ આપેલાં છે.

અગ્નિપુરાણ (અ. ૩૯માં) લોકાપ્યાયિકામાં આવતા શિલ્પશાસ્ત્ર પરના નીચેના ૨૫ ગ્રંથોની નોંધ મળે છે. તે તંત્રગ્રંથો છે છતાં તેમાં શિલ્પશાસ્ત્રના ઘણા ઉલ્લેખો છે:- (૧) પંચરાત્ર, (૨) સપ્તરાત્ર, (૩) હયશીર્ષતંત્ર, (૪) ત્ર્યેલૌક્યમોહનતંત્ર, (૫) વૈભવતંત્ર, (૬) ચૌકરતંત્ર, (૭) નારદીયતંત્ર, (૮) શાંકિલ્યતંત્ર, (૯) વૈશ્વકતંત્ર, (૧૦) શૌનકતંત્ર, (૧૧) જ્ઞાનસાગર, (વાસિષ્ઠ) તંત્ર, (૧૨) પ્રહ્લાદતંત્ર, (૧૩) ગાઝર્જતંત્ર, (૧૪) ગાલવતંત્ર, (૧૫) સ્વાયંભુવતંત્ર, (૧૬) કપિલતંત્ર, (૧૭) તાક્ષતંત્ર, (૧૮) નારદીયતંત્ર, (૨) (૧૯) આત્રેયતંત્ર, (૨૦) નારસિંહ તંત્ર, (૨૧) આનંદતંત્ર, (૨૨) આરણ્યતંત્ર, (૨૩) બોધાયનતંત્ર, (૨૪) આર્ષતંત્ર, (૨૫) વિશ્વેકત તંત્ર.

ઉપરાંત આ અઠારે પ્રસિદ્ધ સ્મૃતિકાર આચાર્યોના રચેલા સંહિતાગ્રંથોમાં પણ શિલ્પના ઉલ્લેખો છે. ઉપર આપેલા ૨૫ ગ્રંથોના નામ પરથી જ સિદ્ધ થાય છે કે નારદ, શાંકિલ્ય, શૌનક, વસિષ્ઠ, પ્રહ્લાદ, ગર્ગ, ગાલવ, સ્વાયંભુવ, કપિલ, અત્રિ, નૃસિંહ તથા વિશ્વકર્મા આ તંત્ર ગ્રંથો તથા શિલ્પગ્રંથોના લેખકો હતા. પણ કમલાગ્યે આમાંના કેટલાંયે ગ્રંથ ઉપલબ્ધ નથી. પણ મધ્યયુગના શિલ્પગ્રંથકારોએ આ પ્રસિદ્ધ ઋષિમુનિઓના મતદર્શક પ્રમાણ આપેલાં છે.

દા. ત. બ્રહ્મસંહિતામાં શિલ્પાચાર્ય વરાહમિહિરે ગર્ગને મત પ્રમાણ રૂપે આપેલ છે. વળી મય, નગ્નજિત અને વસિષ્ઠના નામો પણ તેમાં આપ્યાં છે.

પુરાણોમાં આપેલા સ્થાપત્ય વર્ણનોમાં ત્રણ મુખ્ય શિલ્પવિશારદના નામો મળે છે. (૧) વિશ્વકર્મા (૨) મય (૩) પુરોચન; જેમની અલૌકિક શક્તિના વર્ણન તથા દેવાસુર યુદ્ધના માટેના તેમના સ્થેલા રથો તથા અસ્ત્રશસ્ત્રના નામ આપેલાં છે. “મનુષ્યાલય ચંદ્રિકા”માં વિશ્વકર્મા અને કુમારના નામો આપેલાં છે. ગર્ગ, પરાશર, નારદ, વસિષ્ઠ અને અત્રિ એ પાંચેની સંહિતા વર્તમાનકાળમાં મળે છે. તેમાં જ્યોતિષ સાથે શિલ્પની પણ ઓછીવત્તી ચર્ચા આપી છે. ઉપરોક્ત વાસ્તુશાસ્ત્રના અંશકર્તા ઋષિમુનિઓનો યથાશક્ય પરિચય નીચે આપ્યો છે:-

૧. વિશ્વકર્મા :-રામાયણ મહાભારતમાં અને પુરાણોમાં વિશ્વકર્માનું નામ દેવોના શિલ્પી તરીકેના ઉલ્લેખોમાં આપ્યું છે. વાસ્તુશાસ્ત્રના સાહિત્યમાં પ્રથમ સૌથી વધુ પ્રસિદ્ધ વિશ્વકર્માનું નામ છે. સ્કંધપુરાણનાં પ્રભાસખંડમાં ઉલ્લેખ છે કે અષ્ટવંસુમાં પ્રભાસના પુત્ર વિશ્વકર્મા થયા. જે ભૃગુઋષિની બહેનના પુત્ર હતા. તેમણે મામા પાસેથી શિક્ષણ લીધું :-પ્રભાસક્ષેત્રમાં પ્રભાસ અને તેના પુત્ર અર્થાત્ વિશ્વકર્મા (પ્રભાસવાસી સોમપુરા શિલ્પી) થયા. આમ સોમપુરા શિલ્પી વિશ્વકર્માનો પુરાણોક્ત ઉત્પત્તિ ગણી શકાય.

વિશ્વકર્મા પ્રકાશમાં પ્રારંભમાં કહ્યું છે કે શિવે પ્રાચીન વાસ્તુશાસ્ત્ર પરાશર ઋષિને શિખવ્યું. તેમણે બ્રહ્મદ્રથને, બ્રહ્મદ્રથે વિશ્વકર્માને અને વિશ્વકર્માએ જગતના કલ્યાણાર્થે લોકોમાં તે પ્રવર્તાવ્યું છે. (અન્ય ત્રથોમાં આ શાસ્ત્ર શિવને બદલે ગર્ગે પરાશરને શિખવ્યાનો ઉલ્લેખ છે). વિશ્વકર્મા-વિશ્વકર્તા-પ્રજાપતિ-બ્રહ્મા; શિલ્પશાસ્ત્રોના કર્તા વિશ્વકર્મા; અને લોકવાર્તાના વિશ્વકર્મા એ ત્રણે ભિન્ન છે. કેટલાક વિદ્વાનો નિઃસંદેહ માને છે કે ગુપ્તકાળ પહેલાં વાસ્તુશાસ્ત્રના રચનારા વિશ્વકર્મા નામે એક વિદ્વાન પુરુષ હતા. તેમના નિરૂપેલા સિદ્ધાંતો ઘણા લોકપ્રિય થયેલા. તેથી આર્યશાસ્ત્રોમાં તેમને વિષે અનેક વાર્તાઓ મળે છે. આર્ય શિલ્પીઓ વિશ્વકર્માનું પૂજન કરે છે. હેમાંત્રીએ તેનું મૂર્તિસ્વરૂપ આપેલ છે. સ્કંધ પુરાણમાં ઉલ્લેખ છે કે વિશ્વકર્મા પ્રભાસના પુત્ર મહાન શિલ્પી સ્થપિતિ તેમજ પ્રજાપતિ હતા. અગ્નિપુરાણે વિશ્વકર્માને અનેક મનુષ્યોને આલ્પવિકા દેનારા હજારો શિલ્પકળાના સર્જક તરીકે ઓળખાવ્યા છે. ગરૂડપુરાણમાં તેમને દેવોના પ્રખ્યાત શિલ્પી કહ્યા છે. મહાભારત અને રામાયણના મહાકાવ્યોમાં તેમના ઉલ્લેખો ઘણા ઘણા મળે છે. તેમણે વિસ્મયકારી કળાયુક્ત રાજપ્રાસાદો બાંધ્યા, દેવોને યુદ્ધના અસ્ત્રશસ્ત્ર, રથો અને વિમાનો બનાવી આપ્યાં હતા. દેવોના આ સૂત્રધારે લોકકલ્યાણને સારૂ જ પૃથ્વી પર વાસ્તુશાસ્ત્રની રચના કરી છે. વિશ્વકર્મા બ્રહ્માના અવતારરૂપ પણ મનાય છે. તેમનો ઉદ્ગમ બ્રહ્માના સુખથક્રી થયેા એવું “માનસાર” અંથનું વિધાન છે. સુવર્ણની લાંકા અને શ્રીકૃષ્ણની દ્વારિકાની રચના તેમણે કરી આપી હતી. સૂર્ય, કુબેર, ઇન્દ્ર તથા અગસ્ત્યને તેમણે જ ભવનો બાંધી આપ્યાં હતા. બ્રહ્માને સારૂ પુષ્પક સ્થ પણ તેમણે જ બનાવી આપ્યાં હતા. હિમાલયની વિનંતિથી સભાગૃહની

વિરમ્યકારી રચના તેમણે કરી તથા તેને પશુપક્ષીના ચિત્રોથી અલંકૃત કર્યો હતો. તેમજ ભારત નાટ્યશાસ્ત્રને અનુરૂપ નાટ્યગૃહ તેમણે ત્વરિન બાંધી આપ્યું હતું. અનેક વાસ્તુશાસ્ત્રના ગ્રંથોની તેમણે રચના કરી છે.

જૈનગ્રંથોમાં પાંડવોની રાજમહેલસભાની રચના “ અર્જુનના મિત્ર મહિયુડ વિદ્યાધરે ” કરી હતી એવો ઉલ્લેખ છે. “ વિદ્યાના બળવડે ઈન્દ્રની સભા જેવી નવીન સભા રચી. તેમાં મહિમય સ્તંભો ઉભા કર્યાં હતાં. સ્ત્રીના ચરિત્રની જેમ રત્નની કાંતિથી ભૂમિ (જમીનતળ) અનેક વર્ણવાળી જણાતી હતી. દેવોને પ્રિય અપ્સરાના જેવી રત્નમય-પુતળીઓ બનાવી હતી, ભક્તિ યુદ્ધના મતની પેઠે ક્ષણમાં દેખાય અને ક્ષણમાં ન દેખાય તેવી બનાવી હતી. એવી સભા રચીને સુવર્ણના સિંહાસન પર યુધિષ્ઠિરને બેસાડી મહિયુડ વિદ્યાધરે પોતાની મિત્રતા સફળ કરી હતી ” આથી જણાય છે કે જૈનગ્રંથોમાં વિશ્વકર્માને મહિયુડ વિદ્યાધર તરીકે ઓળખાવ્યા છે.

જૈનગ્રંથોના કથન મુજબ ચક્રવર્તિ રાજા પાસે ચૌદ રત્નો હોય છે, તેમાં શિદ્ધી, જ્યોતિષી, રત્ન, ખડ્ગ, સ્ત્રી આદિ રત્નો હોય છે. આ ચક્રવર્તિ રાજા ઈન્દ્રા થાય ત્યારે વર્ધકીરત્ન-શિદ્ધીને આસા કરી ત્વરિત રચના તૈયાર કરાવતા હતા. આ વર્ધકી રત્ન-વિશ્વકર્મા રૂપ હતા.

છઠ્ઠા મતુ ચાલુસના વંશમાં વિશ્વકર્મા અવતરેલા એવું વિદ્યાન છે. છતાં વિશ્વકર્મા કયા યુગમાં થયા તે પ્રશ્ન છે. પરંતુ પ્રત્યેક યુગમાં પોતે હતા અગર તેમના અંશસ્વરૂપ પ્રત્યેક યુગમાં વાસ્તુશાસ્ત્રના નિષ્ણાતો વિશ્વકર્માના નામે ઓળખાતા હતા. હાલ પણ દ્રવિડમાં સોમપુરા જેવા બ્રાહ્મણ જાતિના શિદ્ધીઓ વિશ્વકર્મા તરીકે ઓળખાય છે. તેવી જ રીતે ઉડીયા (ઓરીસ્સા)માં મહાપાત્ર શિદ્ધીઓ પોતાને વિશ્વકર્મા સ્વરૂપ માને છે. શિદ્ધપના ગહન સ્નાનવાન પુરુષ વિશ્વકર્મા સ્વરૂપ જ છે. તેથી તેમણે રચેલા ઉત્તમ વાસ્તુશાસ્ત્રના ગ્રંથો પણ વિશ્વકર્માના જ ગણાયા છે.

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાન ડો. એચ. કેર્ન કહે છે કે ઈસ્વી. છઠ્ઠી સદીના પ્રારંભમાં વરાહમિહિરના પ્રખ્યાત યુગમાં વિશ્વકર્માની હૈયાતી હતી. પણ કેર્નની આ માત્ર જામણ જ છે. વિશ્વકર્મા તો યુગે યુગે થયા છે.

વિશ્વકર્માના માનસ ચાર પુત્રો જય, મય, સિદ્ધાર્થ અને અપરાજિત નામે હતા. કોઈ ગ્રંથોમાં સિદ્ધાર્થના બહેલે ત્વષ્ટાનું નામ આવે છે. સિદ્ધાર્થ (ત્વષ્ટા) એ લોહકર્મ-ચંદ્રકર્મમાં કુશળતા મેળવી હતી. બાકીના ત્રણ પુત્રો (શિષ્યો)એ વિશ્વકર્મા પાસેથી પ્રશ્નો પૂછીને વિદ્યા સંપાદન કરી હતી, તેથી લગભગ બધા શિદ્ધગ્રંથોના ગુરૂ વિશ્વકર્મા અને શિષ્ય વચ્ચેના સંવાદરૂપે જ મળે છે. સોમપુરા, દ્રવીડી અને ઉડીયાના શિદ્ધીઓના વૃતાંત પરથી જણાય છે કે વિશ્વકર્મા શબ્દ શિદ્ધીનું એક વિશેષણ જ હતું, જેનો અર્થ આજના એન્જીનીયર થાય છે.

પ્રહ્લાંડપુરાણમાં એણે વિધાન છે કે વિશ્વકર્માના ગૌણવર્ણની કૌઠ કન્યા સાથે થયેલા લગ્નથી થયેલી સંતતિને પણ તેમણે આ કાર્યમાં યોગ્ય હતી.

૨ મય-ઉપર કહ્યું તેમ મય વિશ્વકર્માના ચાર પુત્રોમાંના એક પુત્ર હતા. વળી ઘણા માને છે કે વિશ્વકર્મા દેવોના શિષ્ય હતા. અને મય દાનવોના સ્થપતિ હતા. મુષિઠિર રાજાના વિચિત્ર સભાગૃહની રચના મયે કરી આપેલી તેવો મહાભારતમાં ઉલ્લેખ છે. દાનવોની નગરી પણ તેમણે બાંધેલી. માનસાર ગ્રંથમાં ઉલ્લેખ છે કે પ્રહ્લાના ચાર મુખમાંથી શિષ્યો ઉદભવ્યા. તેમાં દક્ષિણ મુખમાંથી મય ઉદભવ્યા. બૃહદ્ સંહિતામાં પ્રાસાદ વિષયમાં તેમજ વજ્રલેપ બાબતમાં મયના મતને પ્રમાણ રૂપે સ્વીકાર્યો છે. તેથી જણાય છે કે મયના વાસ્તુશાસ્ત્ર પરના ગ્રંથો છઠ્ઠી સદી અગાઉના રચેલા છે. તેમનો મયમતમ્ નામે ગ્રંથ છે. મયના દ્રવિડ શિલ્પ પરના ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ છે કે અન્ય દેવો અને ઋષિમુનિઓ આગળ ઉચ્ચારેલી પ્રહ્લાની વાણી મયે એકત્રિત કરી. મયરચિત નીચેના ગ્રંથો છે.

(૧) મયમત (૨) વાસ્તુશાસ્ત્ર (૩) મયવાસ્તુ (૩) મયવાસ્તુશાસ્ત્ર (૪) મયશિલ્પશાસ્ત્ર.

લોકોકિત છે કે હજારો વર્ષ પહેલાં મય શિલ્પી અને તેનો શિલ્પી સમુદાય સમુદ્રપાર (પાતાળભૂમિ) (અમેરિકા) તરફ જઈ ગયાં માને મેકસીકો પ્રદેશમાં વસ્યો. હાલમાં તેઓ અન્ય પ્રબંધી ભિન્ન એવી “ માયા ” નામથી ઓળખાય છે. તેઓના રીતરિવાજ, ધર્મ અને ધર્મમંદિરો પૃથક્ છે. અમેરિકાની ઈન્જનેરી કળામાં કુશળમાં કુશળ મેકસીકોના ગણાય છે. એ સર્વ મયના વંશ જ મનાય છે. ત્યાં મયનું અપભ્રંશ “ માયા ” થયેલું લાગે છે. કેમકે મુખ્ય પુરુષના નામ પરથી જ બાલિ ઓળખાય છે.

૩ નગ્નજિત-તે પણ દ્રવિડ શિલ્પના આચાર્ય હતા. વરાહમિહિર નગ્નજિતના વાકયોને પ્રમાણ તરીકે ટાંકે છે વળી નગ્નજિત નામના એક સ્થાપત્યપ્રિય રાજા પણ થઈ ગયા, જેમણે ‘ ચિત્રલક્ષણ ’ નામે ગ્રંથ રચ્યો છે. પૃથ્વી પર પ્રથમ ચિત્રની ઉત્પત્તિ સાથે નગ્નજિતનું નામ જોડાયેલું છે. આ નગ્નજિતનો ‘ ચિત્રલક્ષણ ’ ગ્રંથ ભારતમાં દુઃપ્રાપ્ય છે, પરંતુ તિબેટના ભાષામાં તેનું ભાષાંતર થયેલું છે. તે પરથી તેનું જર્મન ભાષાંતર થયું છે. તે ગ્રંથના પ્રારંભિક બે અધ્યાયોમાં નગ્નજિતે નામ સાથે ચિત્રવિધાની વાતો આપેલી છે. તેમાં પ્રહ્લાએ નગ્નજિતને કહ્યું કે તમે દેવી શિલ્પી વિશ્વકર્મા પાસે જાઓ. તે તમને ચિત્રવિદ્યા કળાનું શિક્ષણ આપશે.

શિલ્પી નગ્નજિત ઋગ્વેદકાલીન દ્રાવિડ વાસ્તુવિધાના આચાર્ય હતા. શતપથ પ્રાણજ્ઞમાં રાજન્ય નગ્નજિતના વાસ્તુ સિદ્ધાંતોનું ખંડન કરેલું છે. તે નારદના શિષ્ય હતા એવો પણ ઉલ્લેખ છે.

૪ વસિષ્ઠ-પ્રહ્લાના પ્રાણમાંથી પ્રસિદ્ધ ઋષિ વસિષ્ઠનો જન્મ થયેલ. તેમના પતિન મહાસતી અકંઠતી હતાં. સપ્તર્ષિ તેમના પુત્રો છે આમ તેમનું કુટુંબ,

જ્ઞાનસાગર હતું. વસિષ્ઠતંત્રના વાસ્તુઅંશના તે પ્રણેતા હતા તેવું અગ્નિપુરાણમાં વિધાન છે. વરાહમિહિરે પૃથ્વીસંહિતામાં વસિષ્ઠમ્ષિના પ્રમાણે ‘પ્રતિમાલક્ષણ’માં આપેલાં છે. તેમની રચેલ વસિષ્ઠ સંહિતામાં શિલ્પ અને જ્યોતિષનો વિષય છે.

૫ અત્રિ-સ્મૃતિઅંશકાર અત્રિ મુનિ વાસ્તુશાસ્ત્રના આચાર્ય પણ હતા. સપ્તર્ષિ-માંના તેઓ એક છે. તે પ્રહ્વાની ચક્ષુમાંથી જન્મ્યા. મત્સ્યપુરાણમાં તેમને વાસ્તુશાસ્ત્રના ગુરુ કહ્યા છે. અગ્નિપુરાણ તેમને આત્રેયતંત્રના વાસ્તુઅંશના કર્તા ગણાવે છે.

૬ નારદ-આ શુદ્ર માતા અને બ્રાહ્મણ પિતાના પુત્ર દેવર્ષિ ગણાય છે. માનસારમાં ઉલ્લેખ છે કે વાસ્તુશાસ્ત્રના એક પ્રણેતા નારદ રૂપિ હતા. તેમના રચેલા ‘નારદીય તંત્ર’ નામે અંશનો અગ્નિપુરાણમાં ઉલ્લેખ છે. “નારદીય શિલ્પશાસ્ત્ર” નામનો એક અંશ મારા અંશ સંબંધમાં છે.

૭ ગર્ગ-આ પ્રસિદ્ધ મહર્ષિ પ્રહ્વાના પુત્ર હતા. તેમના “ગર્ગતંત્ર” અંશની રચનાનો અગ્નિપુરાણમાં ઉલ્લેખ છે. વરાહમિહિરના પ્રાસાદલક્ષણ નામે અંશમાં ગર્ગના મતને પ્રમાણ રૂપે માન્યો છે.

૮ કુમાર-વાસ્તુશાસ્ત્રના આ આચાર્ય ‘કુમારાગમ’ નામે અંશના કર્તા હતા તેવો ‘મનુષ્યાલય અંદ્રિકા’ શિલ્પઅંશમાં ઉલ્લેખ છે. (‘શિલ્પરત્નમ્’ નામના અંશના કર્તા શ્રી કુમાર સોળમી સદીના પાછલા ભાગમાં કેરલ દેશમાં ઘર્ષ ગયા છે).

૯ શૌનક-વાસ્તુશાસ્ત્રના આ આચાર્ય-ઉપદેશક ‘શૌનકતંત્ર’ નામના શિલ્પ-અંશના કર્તા હતા તેવો અગ્નિપુરાણમાં ઉલ્લેખ છે.

૧૦ વિશાલાક્ષ-તે રાજનિતિશાસ્ત્રના પ્રસિદ્ધ મુનિ હતા. કૌટિલ્યે નીતિશાસ્ત્ર તથા અર્થશાસ્ત્રમાં વિશાલાક્ષને પ્રમાણરૂપે માન્યા છે. સોમદેવ નામના એક જૈન લેખકે પોતાના “યશસ્તિલક અંપુ” નામના અંશમાં તેને નીતિશાસ્ત્રના પ્રણેતા કહ્યા છે. પરંતુ મત્સ્યપુરાણમાં વાસ્તુવિદ્યાના આચાર્ય તરીકે તેમનો ઉલ્લેખ છે.

૧૧ શુક-દૈત્યોના પ્રસિદ્ધ ગુરુ શુક વાસ્તુશાસ્ત્રના આચાર્ય હતા. અનેક વિદ્યા કળામાં તેઓ પારંગત હતા. ‘નીતિવાક્યામૃત’ અને ‘યશસ્તિલક અંપુ’ નામના અંશો રચનાર જૈન વિદ્વાન સોમદેવ શુકના નીતિશાસ્ત્રના અંશને પ્રસિદ્ધ પ્રમાણરૂપ માને છે. તેમના શુક નીતિઅંશમાં વૈજ્ઞાનિક વિષયો ઉપરાંત વ્યવહાર, રાજનીતિ, આયુર્વેદ અને શિલ્પની પ્રત્યેક શાખા પર અવિસ્તર હકીકત આપી છે.

૧૨ બૃહસ્પતિ-સર્વ વિદ્યામાં નિબ્ધાત દેવોના આ ગુરુ વાસ્તુશાસ્ત્રના પણ આચાર્ય ઉપદેશક હતા, તેવો માનસારમાં ઉલ્લેખ છે.

૧૩ પ્રહ્લાદ-અગ્નિપુરાણના ઉલ્લેખ મુજબ તે વાસ્તુશાસ્ત્રના આચાર્ય-ઉપદેશક હતા અને “પ્રહ્લાદતંત્ર” નામનો શિલ્પઅંશ તેમણે રચેલો છે. ‘ચિત્રલક્ષણ’ માં

વિશ્વકર્મા સાથે પ્રદ્હાહનું પણ નામ મળે છે. હિરણ્યકશિપુના પુત્ર પ્રદ્હાહ આનાથી જિન્ન હતા કે કેમ તેનો ઉલ્લેખ મળતો નથી. અગ્નિપુરાણની આખ્યાયિકામાં વર્ણવેલા પચીસ તંત્રગ્રંથોમાં તંત્ર તથા ન્યૌતિષ સાથે શિલ્પ પણ આપેલ છે.

ભારતનો શિલ્પી વર્ગ

ભારતના પ્રત્યેક પ્રાંતમાં પ્રાચીન શિલ્પનો અભ્યાસી વર્ગ વસે છે. અને તેઓ પોતપોતાની (નાગરાદિ, દ્રવિડાદિ કે જૂનિજાદિ) જાતિના પ્રાસાદોની રચના કરે છે. પરંતુ કાળ બળે કે ધર્મ પ્રત્યેના દુર્લભે કે વિધર્મીઓની ધર્મોધતાના કારણે અમુક પ્રાંતોમાં તે વર્ગ સાવ નષ્ટ થઈ ગયો છે. તેથી તે પ્રાંતની શિલ્પ શૈલી (પદ્ધતિ) મૂળ કેવા પ્રકારની કયા કાળમાં હતી તે બાજુવાનું સાધન પણ આજે રહ્યું નથી. દા. ત. બંગાળ, બિહાર, સિંધ, સરહદપ્રાંત, કાશ્મીર ઇત્યાદિ પ્રાંતોમાં પ્રાચીન શિલ્પ જેવી વસ્તુનું અસ્તિત્વજ રહેવા પામ્યું નથી. બિહારમાં ખોદકામમાંથી સુંદર અવશેષો મળે છે. પણ વિધર્મીઓના આક્રમણના લીધે પંજાબ, ઉત્તર પ્રદેશ તથા સરહદ પ્રાંતની જેવી તેની પણ સ્થિતિ થઈ છે.

ઉપર કહ્યો તેવો શિલ્પનો અભ્યાસી વર્ગ તેરમી ચૌદમી સદી સુધી પ્રત્યેક પ્રાંતમાં હતો. તેમણે શિલ્પના ગ્રંથો પણ બજાવી રાખેલા, જેમાં આપેલા નિયમાનુસાર પોતાના પ્રાંતની શિલ્પ શૈલીના સ્થાપત્યોની રચના તેઓ કરતા હતા.

સોમપુરા શિલ્પીઓ

શિલ્પનો આ અભ્યાસી વર્ગ પશ્ચિમ ભારતમાં સોમપુરા બ્રાહ્મણ શિલ્પીઓનો છે. સ્કંધપુરાણના પ્રભાસ ખંડમાં તેમની ઉત્પત્તિનો ઉલ્લેખ છે. પૂર્વે સૌરાષ્ટ્રમાં સોમ-પુરી (સોમનાથ પ્રભાસપાટણ)માં ક્ષય દોષના શ્રાપના નિવારણાર્થે ચંદ્રે સોમયજ્ઞ કર્યો. તેમાં તેજસ્વી બ્રાહ્મણોને આમંત્ર્યા હતા. કાર્ય પૂર્ણ થયેથી ચંદ્રે સોમપુરી ગ્રામ સ્નાદિ બોટો સાથે સોમપુરા બ્રાહ્મણોને આપી સંતુષ્ટ કર્યો. તેમાંના શિલ્પ-કાર્યમાં પ્રવીણ બ્રાહ્મણોએ તીર્થની યજ્ઞમાન વૃત્તિ કે જ્ઞાન સ્વીકારવાની અનિચ્છા બતાવી. તેમણે શિલ્પજ્ઞ ગૃહસ્થ તરીકે રહેવાનો આગ્રહ સેવ્યો.

સોમપુરા શિલ્પીઓની ઉત્પત્તિ વિશે પુરાણોમાં ઉલ્લેખો છે. સોમપુરા શિલ્પીને પવિત્ર માનેલ છે. તેમની ઉત્પત્તિ અને તેઓએ શિલ્પ કર્મનો સ્વીકાર કેમ કર્યો તે હવે જોઈએ:-

મમાસેશ્વૃત્પતિર્યસ્ય શ્ચિત્પકર્મ મદાયિના
સોમપુરા જ્ઞાતિ રૂપોહિ દેહઃ શ્રી વિશ્વકર્મણઃ ॥ ૧ ॥

સોમનાયાજ્ઞયાકેચિત્ સોમપુરા રિતિ સ્મૃતાઃ
પાષાણ કર્મ કર્તારો ત્રિવકર્માન્નુગામિનઃ ॥ ૨ ॥

ચતુરાક્ષીતિ વિગ્નેયા બ્રાહ્મણા દ્વિજકર્મણિ
ધર્મશાસ્ત્ર ગુણૈર્યુક્તા મેગૈશ્વર્યૈર્વિભૂષિતા ॥ ૩ ॥

પ્રભાસક્ષેત્રમાં જેની ઉત્પત્તિ છે તેવા શિવપ કર્મના જ્ઞાતા સોમપુરા વિશ્વકર્મા સ્વરૂપ છે. સોમનાથજીની આજ્ઞાવડે વિશ્વકર્માના અનુગામી પાષાણ કર્મના કર્તા, ચોરાશી કળાના જ્ઞાતા, ચોરાશી પ્રકારના પ્રાક્ષણોમાં ધર્મશાસ્ત્રના ગુણથી સુકત, ભોગ અને ઐશ્વર્ય વડે શોભતા એવા દ્વિજ કર્મમાં અનુરક્ત સોમપુરા પ્રાક્ષણો થયા.

શિલ્પિનઃ હૃદયે બ્રહ્મા હસ્તયોર્વિષ્ણુશ્ચકર્મૈ ।
ચંદ્રાદિત્યૌ ચ ચણ્ડવોઃ સર્વાંગે માત્ર દેવતા ॥ ૪ ॥

ઉપર કહ્યા તેવા સોમપુરા શિવપીના હૃદયમાં બ્રહ્મા વસે છે. તેના બંને હાથમાં વિષ્ણુ અને શિવ રહે છે. તેની બે આંખોમાં સૂર્ય અને ચંદ્ર બિરાજે છે. અને તેના અંગોપાંગમાં સર્વ દેવતાઓ વસે છે. આ સર્વ વિધાન “સોમપુરાણ” નામે ગ્રંથમાં આપ્યું છે.

સોમપુરા શિવપીઓએ ધંધા તરીકે શિવપનો વ્યવસાય ગૃહણ કર્યો. શરૂમાં સામાન્ય કેળવણી લેતા હતા. તેથી સંસ્કારીને કેળવવાયલા હતા. પણ પાછળથી એકલા ધંધા તરફ લક્ષ આપી કેળવણી તરફ દુર્લક્ષ કર્યું. જેથી શિવપના સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં તેઓ બહુ થોડું સમજતા થયા. છતાં પેઠી દર પેઠીના ધંધા હોવાથી શિવપના સંસ્કાર જળવાઈ રહ્યા. પુત્ર પિતા પાસેથી શિવપના ક્રિયાત્મક જ્ઞાનનો લાભ પામતો. તેથી પુસ્તકોની જરૂરીયાત ઓછી રહેતી. તેથી જુની શિવપગ્રંથની પોથીનું પૂજન કરી સંતોષ પકડતા થયા. અને પુસ્તકને મિલકત ગણવા લાગ્યા. પુસ્તકો જીર્ણ થતાં અક્ષય લઈયા પાસે તેની નકલો લખાવતા. જેમાં પાર વિનાની અશુદ્ધિઓ પ્રવેશ પામી. પરિણામે શિવપ ગ્રંથોમાં અપભ્રંશ ખૂબ પ્રસર્યું. મૂળ શબ્દો શોધવાનું પણ કઠણ થયું. અજ્ઞાનના લીધે તેમજ વિદ્યા-ચોરીના ભયે ગ્રંથો પટાસામાં પડી ઉઘડના ભોગ બન્યા; તો કેાઈ અગ્નિને પણ ભોગ થયા. બાકી રહ્યા તે ખૂબ જ અશુદ્ધ છે. પુસ્તકોને તેના મૂળ સ્વરૂપમાં મૂકવા સારૂ અપૂટ ધીરજ, ધન અને તેના ક્રિયાત્મક જ્ઞાનની જરૂર છે.

સ્કંધ પુરાણમાં ઉલ્લેખ છે કે “દેવોએ શિવપ સ્થાપત્યનો વ્યવસાય સોમપુરા શિવપીને અર્પણ કર્યો.” આ સોમપુરા શિવપીઓ પશ્ચિમ ભારતના સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત, લાટ, કચ્છ, મેવાડ, રાજસ્થાન (મરૂભૂમિ) આદિ પ્રદેશોના રાજ્યોમાં સારી સ્વતંત્ર પાત્રા અને ત્યાંજ વસવાટ કર્યો. આજ પણ કેટલાક શિવપીઓ મેવાડ-મારવાડમાં ખેતરો જમીનો ધરાવે છે. આ જ્ઞાતિના અમુક કુટુંબોએ પરંપરાને શિવપનો અભ્યાસ બંદી રાખી શિવપવિદ્યાને બળવી રાખી છે. અલબત્ત તેમને

અભ્યાસ બહુ અદ્ય છે. પરંતુ તેઓ રૂઢી પરંપરાથી મંદિરાદિ બાંધે છે. તેમની પાસે શિલ્પનો મૂલ્ય સંગ્રહ પણ ઓછા વસ્તુ પ્રમાણમાં હોય છે. આજ પણ તેઓ એ જ કામના નિષ્ણાત છે.

ઇસ્વી પાંચમી શતાબ્દિમાં દશપુર-જ્વાલિયર રાજ્યના મંદસૌરના શિલાલેખમાં લાટ દેશના સોમપુરા શિલ્પીઓ માળવા અને રાજપુતાનાના પ્રદેશોમાં પાંચમી શતાબ્દિમાં આવ્યા તેવો ઉલ્લેખ છે. તેમાં લાટ દેશના વિહારોના પણ ઉલ્લેખો મળે છે.

તેમજ સમૃદ્ધવંશીય કૃષ્ણ રાજ્યએ આઠમી સદીમાં ઇલોરાના કૈલાસ નામના અદ્ભૂત પ્રાસાદની રચના એકજ આખા પહાડમાંથી કોતરાવી છે. તેણે લાટ દેશ (દક્ષિણ ગુજરાત) ના શિલ્પીઓને નિમંત્રી આ રચના કરાવી છે તેવું તેના તામ્રપત્રો પરથી જણાય છે. લાટદેશના આ શિલ્પીઓ સોમપુરા શિલ્પીઓ હતા.

અન્ય પ્રાંતોના શિલ્પીઓ

આવી જ કોમ પૂર્વ ભારતના ઉડીયા ઓરિસ્સા પ્રાંતમાં છે; જે મહારાણા નામથી ઓળખાય છે. તેઓ “મહાપાત્ર”નું અપભ્રંશ મહારાણા થયું એમ માને છે. આજ પણ શિલ્પનું સુંદર કામ તેઓ કરે છે. તેમની પાસે તે પ્રાંતની શૈલીના શિલ્પકારોનો ઠીક સંગ્રહ પણ છે. તેમનું ગણિત આપણા ગુજરાતની રીતને મળતું છે. ઓરિસ્સાના પુરી અને ભુવનેશ્વરના અનેક મંદિરોની કૃતિ તેઓના વડીલોની છે. કહે છે કે ભુવનેશ્વરમાં હજારો મંદિરો હતા. તે સર્વની રચના આ મહારાણા શિલ્પીઓએ કરેલી હતી. આજે આ વિશ્વકર્મો મહારાણાના ત્યાં માત્ર ૩૪ કુટુંબો જ છે. જેમાં મહાપાત્ર અને મહારાણા એ બે પદવીઓ ત્યાંના શિલ્પીઓ વિશેષ ધારણ કરે છે. ઉડીયામાં આજેઆવા જગન્નાથપુરીમાં ૩૦ ત્રીશ કુટુંબ, યાજ્ઞપુરમાં બે કુટુંબ અને ભુવનેશ્વરમાં બે કુટુંબ વસે છે. આંધ્ર રાજ્યમાં પણ એવી જ શિલ્પી કોમ હતી. પણ આજે તેમની સુંદર કૃતિ બહુ જ અદ્ય દેખાય છે. પણ તે પ્રદેશના ખોદકામમાંથી અમૂલ્ય કળામય કૃતિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. તે જોઈ તેમના પ્રત્યે માન ઉપજે છે. હમણાં જ બંધાતા નાગાર્જુનના બંધમાં આહુ આપું શિલ્પનગર આવી જાય છે. તેથી કળા રસિકો તેની રક્ષાનો માર્ગ શોધી રહ્યા છે. વરંશુલમાં ઉલેલી આંધ્ર કળા કૃતિઓ સુંદર છે. વિધર્મી રાજ્ય શાસનના કારણે નષ્ટભદ્ર થયેલ આંધ્ર સ્થાપત્યોના અવશેષ આજે અદ્યથોમાં પડેલા છે.

ઈ. સ. પૂર્વેની પહેલી શતાબ્દિમાં સાંચીના સ્તૂપનો દક્ષિણ દરવાજો પ્રથમ બંધાયો. તે શ્રી સાતકર્ણી આંધ્રરાજના શિલ્પીઓના પ્રમુખ સ્થપતિ આનામદાએ પોતાના અર્ચે બંધાવ્યાનો લેખ છે. ઇસ્વીસનની પહેલી સદીમાં આંધ્ર રાજ્યશાસન પુર અહારમાં હતું. તે સમયમાં આંધ્ર કળા ખૂબ ખીલી હતી.

દ્રવિડમાં પણ આવો જ શિલ્પી વર્ગ હતો. આ દ્રવિડ શિલ્પ વ્યવસાયના કુળ

પરંપરાના ધંધાવાળા એક કુચિતકુખ્ય નાયકુ નામે શ્રીરંગમૂળા વતની શિદ્ધી મને એ પ્રદેશમાં મળેલા. પણ તે દ્રવિડના જુના શિદ્ધી વર્ગ-જ્ઞાતિના નહોતા તેમ તેમની પાસે આ વિધાના કોઈ શ્રેયે પણ નહોતા. રૂઢિ પરંપરાના કારણે શિદ્ધ-કામમાં તે કુશળ હોય તેમ લાગ્યું. તેણે કહેલું કે દ્રવિડની શિદ્ધી જ્ઞાતિ પોતાને વિશ્વકર્માના વશજ બ્રાહ્મણ કુળના હોવાનો દાવો કરે છે. તેમના કેટલાંક કુટુંબો સીલોન (લંકા)માં વસે છે. કુંભકોણમ પાસે શિદ્ધીઓનું એક આપું નાનું ગામ વસેલું છે. તેઓ ધાતુકામ તથા મૂર્તિરચના કળામાં પ્રવીણ છે.

તેરમી સદીમાં થયેલા હેમાદ્રિપંત યાદવ વંશના દેવગિરિના નૃપતિ મહાદેવ તથા રામદેવના પ્રસિદ્ધ પ્રધાન હતા. આ વિદ્વાન પુરૂષ “ચતુર્વર્ગ-ચિંતામણિ” તથા “રાજપ્રશસ્તિ” જેવા શ્રેયોના લેખક હતા. મોડી લિપિની શોધ તેની જ છે. તે ધાર્મિક વૃત્તિના પરમ ભક્ત હતા. તેણે પોતાના રાબને પ્રેરણા આપી એ પ્રદેશમાં ત્રણસો મંદિરો બંધાવ્યાનો ઉલ્લેખ મળે છે. તેમને એ પ્રદેશના મહાન સ્થપતિ પણ માને છે. તેમના બાંધેલા આ ત્રણસો મંદિરોની ચોકસ રચના પરથી તે શૈલિ હેમાદ્રિપંત નામે ઓળખાય છે.

મ્હેસુર પ્રદેશમાં પણ આવો શિદ્ધી વર્ગ છે. પણ હું તેમને મળી શક્યો નથી. હયશાળ રાજ્ય કુળે બંધાવેલા હલીબડ, ખેલુર તથા સોમનાથપુરમના મંદિરોની કૃતિ ઉત્તમ આશ્ચર્યકારક છે. તેના ડંકનાચાર્ય નામે મહાન શિદ્ધાચાર્ય ઇસ્વી ૧૧૧૭માં થયા. તે યુગના અન્ય શિદ્ધીઓમાં મદિલતમ્મા, ખાલેયા, ચંદેયા, બામયા, ભર્મયા, નાનજય અને યાલમસીયાના નામ પ્રસિદ્ધ છે. વર્તમાન કાળમાં મ્હેસુરમાં શિદ્ધપ્રસિદ્ધાંતિ શિવલિંગ સ્વામી નામે એક વૃદ્ધ શિદ્ધી હતા. તેઓ શિષ્યોને પ્રાસાદ શિદ્ધનો અભ્યાસ કરાવતા હતા તેમજ પ્રતિમા વિધાનનું પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ દેતા હતા. મ્હેસુર-કર્ણાટકની શિદ્ધપૌલિ વેસર કે વિરાટ ભતિની કહેવાય છે. ઉત્તર દ્રવિડની શિદ્ધપૌલિ મધ્યમ વેસર છે.

ભારતના અન્ય પ્રાંતોમાં ધર્મોદ્ધતા, વટાળ પ્રવૃત્તિ તથા ધર્મ પરિવર્તનના કારણે શિદ્ધીઓની ભતિ નષ્ટ થયેલી લાગે છે. સંભવ છે કે આ ભતિ શિદ્ધપના કામના અભાવે ધીબ વ્યવસાયમાં પણ પડી ગયેલ હોય.

મધ્ય પ્રદેશ, ઉત્તરપ્રદેશ આદિ ઉત્તર ભારતના કેટલાક ભાગમાં “ભંગડ” નામની શિદ્ધીઓની એક ભતિ છે. પરંતુ તેઓ કાષ્ટ કર્મ, સાદું પાષાણ કામ, ચિત્રકામ અને ખેતી આદિ વ્યવસાય કરે છે. તેમાંના કેટલાક લોકોનું કામ પણ કરે છે. તેઓ વિશ્વકર્માને પોતાના ઇષ્ટ દેવ માને છે. ઉત્તર પ્રદેશમાં શાસ્ત્રીય બાંધ-કામ કરે તેવો વર્ગ હજુ બાકીવામાં આવ્યો નથી. પાષાણનું સાદું કામ કરનાર કારીગરોનો વર્ગ ત્યાં છે જ.

જયપુર અલવર તરફના પ્રદેશમાં ગૌડ બ્રાહ્મણ ભતિના શિદ્ધીઓ છે. તેઓ પ્રાસાદ શિદ્ધ કરતાં પ્રતિમા-મૂર્તિ વિધાનના વ્યવસાયમાં વધુ પ્રવીણ છે. તેઓ

મકાનોનું બાંધકામ પણ કરે છે. તેમની પાસે કોઈ કોઈ શિલ્પ ગ્રંથ પણ મળે છે. ધર્માધતાનો વધુમાં વધુ ભોગ સરહદ અને બંગાળ પ્રાંત થયા છે. તેથી ત્યાં શિલ્પી વર્ગનું નામ નિશાન નથી રહ્યું તે દુઃખની વાત છે.

ગુજરાતમાં વૈશ્ય, મેવાડા, ગુજ્જર અને પંચાળ એ ચાર પણ શિલ્પી વર્ગની જ જ્ઞાતિઓ છે. તેઓ પોતાને શ્રી વિશ્વકર્માના પુત્રો હોવાનો દાવો કરે છે. શિલ્પ કર્મ કરનારા લોકો હંમેશા પોતાના વ્યવસાયના આધ દેવને પિતા તુલ્ય માને છે. આ વૈશ્ય, મેવાડા અને ગુજ્જર ભાઈઓ વિશેષ કરીને કાષ્ટ કર્મ કરે છે. પંચાળ ભાઈઓ લોહ કર્મથી પોતાની આલુવિકા ચલાવે છે. પણ તે સૌ વિશ્વકર્માને પોતાના ગુરૂ-પિતા માને છે.

શિલ્પ ગ્રંથોમાં સ્પષ્ટ આદેશ છે કે કોઈ કાર્ય એક શિલ્પીના હાથે જ સંપૂર્ણ કરાવવું. કાર્યોરંભ પહેલાં શિલ્પીની નિપુણતાની ખાત્રી કરીને તેને કાર્ય સોંપવું. જો તેમ ન કરવામાં આવે તો મતિભેદ-કે ક્રિયાભેદના કારણે તે કાર્ય શાસ્ત્ર સિદ્ધ ન થાય તો યજ્ઞમાન અને શિલ્પીને વિદ્વકતા બને છે. માટે કાર્ય કરાવનાર અને કરનારે પરસ્પર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ ધરાવવો જોઈએ. તો જ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. તેથી જ શાસ્ત્રકારે કહ્યું છે.

एकहस्ते तु कल्याणं द्विहस्ते मृग्युरेव च ।
गृहदेवैकशिल्पिनं भाषितं विश्वकर्मणा ॥

એક જ શિલ્પીના હાથથી થયેલ કાર્યથી કલ્યાણ થાય છે. જો હાથથી થયેલ કાર્યથી મૃત્યુનો સંભવ રહે છે. માટે ગૃહકાર્ય કે દેવાલયમાં એકજ શિલ્પીના હાથે કાર્ય કરાવવું. એવું વિશ્વકર્માએ કહ્યું છે.

સ્થાપત્યાધિકારી

શાસ્ત્રમાં ઉલ્લેખ છે કે યજ્ઞમાને ગુણદોષ પારખીને શ્રેષ્ઠ શિલ્પીનો સત્કાર કરી કાર્યોરંભ કરાવવો. શાસ્ત્રકારો સ્થપતિના ગુણદોષ સંબંધે કહે છે કે ગુણવાન, શાસ્ત્રજ્ઞ, ગણીતજ્ઞ, ધાર્મિક, સદાચારી, ચારિત્ર્યવાન, મિષ્ટભાષી, અકપટી, અલોભી, શબ્દા બંધુવાળો, નિરોગી શારિરિક દોષ (ખોડ) વગરનો, વ્યસન રહીત અને ચિત્ર રેખાના કર્મમાં પ્રવીણ સ્થપતિ હોવો જોઈએ. સ્કંધપુરાણના પ્રભાસખંડમાં સોમપુરા શિલ્પીને સર્વ શ્રેષ્ઠ ગણેલ છે.

શાસ્ત્રકારોએ બાંધકામના અધિકારીના વર્ગ પાડેલા છે:- (૧) સ્થપતિ (૨) સૂત્રબાહી (૩) તક્ષક (૪) વર્ધકી:-એ ચારેના કર્તવ્યની પણ નોંધ આપી છે:-

૧ સ્થપતિ-સ્થાપત્યની સ્થાપનામાં સંપૂર્ણ યોગ્યતાવાળો સ્થપતિ (ચીફએલનીયર)
૨ સૂત્રબાહી-સ્થપતિના ગુણને અનુસરનારો સ્થપતિનો પુત્ર કે શિષ્ય; જેને

શિલ્પીઓની ભાષામાં “ સુતર ઊરો ” કહે છે. નકશા દોરનાર ડ્રાફ્ટ્સમેન-ઉપરાંત બધા કાર્યનું મંડાણ કરે તેવો નિપુણ, સ્થપતિનો આજ્ઞાપાલક સૂત્રગ્રાહી (આર્ચિટેક્ટ)

૩ તક્ષક=સૂત્રમાન પ્રમાણને બાબુનારો; નાના મોટા પાષાણ કાર્ય કરનાર કરાવનાર; સાદું નકશી કે રૂપ કામ કરનાર; સદા પ્રસન્ન ચિત્તવાળો; સ્થપતિ પ્રત્યે સહભાવ ધરાવનાર તક્ષક બાબુવો.

૪ વર્ધકી=શાસ્ત્રમાં તેના બે પ્રકાર કહ્યા છે. એક તો કાન્ટ કાર્ય કરનાર વર્ધકી (સુત્રધાર=સુતાર); તથા બીજો માટી કાર્યમાં નિપુણ (મોટેલીસ્ટ) ગુરૂ ભકત વર્ધકી બાબુવો.

વર્તમાન કાળમાં સોમપુરા શિલ્પીઓને કચ્છમાં “ગર્ધર” કહે છે. ગજધર (ગજને ધારણ કરનાર)નો તે અપભ્રંશ છે. સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાતમાં સોળમી સતરમી સદીમાં “સુત્રધાર” કહેતા. સોમપુરા શિલ્પી વર્ગમાં એક બીજા વેવાઇઓને “દાર” નામે સંબોધતા. આ “દાર” શબ્દ (સુત્ર)-“ધાર”ના અપભ્રંશ છે એગણીશમી સદીમાં અંગ્રેજી રાજ્ય શાસન કાળમાં કારીગરોના સમુદાયના ઉપરીને મીસ્ત્રી શબ્દથી સંબોધવાનું શરૂ થયું. આ મીસ્ત્રી શબ્દ પ્રત્યેક કારીગરોના ઉપરીને લાગુ પડે છે. તેથી શિલ્પીઓને મીસ્ત્રી શબ્દથી સંબોધવું યોગ્ય નથી. શિલાને ઘડનારો તે શિલાવટ-તેનું અપભ્રંશ રૂપે “સલાટ” શબ્દ છે. શિલાવટ શબ્દ ઉત્તર ભારતમાં આજ પણ પ્રચલિત છે.

(જૈન યંત્રોમાં ઉલ્લેખ છે કે ચક્રવર્તી રાજા પાસે ચૌદ રત્નો સદા હાજર રહેતા હતા. જેથી આ રાજા જે ચીજની ઈચ્છા કરે તેવી જ તે વસ્તુ તેની પાસે ખડી થાય. આ ચૌદ રત્નોમાંના એકનું નામ વર્ધકી આપે છે. તેનું કામ રાજા જેવી ઈચ્છા-આજ્ઞા કરે તેવું જ સ્થાપત્ય-બાંધકામ ત્વરિત ઊભું કરી દેવાનું હતું. તેથી જ લોકવાર્તાના પ્રસંગોમાં વિશ્વકર્માએ એક રાતમાં આ રચના ઊભી કરી એવું બોલાય છે.)

સ્થાપત્યનો વિકાસ:

ભારતીય સ્થાપત્યનો વિકાસ ધાર્મિક ભાવથી બંધાતા દેવ-મંદિરો, જળાશયો ઇ. ને આભારી છે. કિલ્લા, નગરો, રાજબલનો જેવી સ્થાપત્ય રચના દ્વારા રાજાઓ તથા ધનાઢ્યોની ઉદાર વૃત્તિથી જ આ વિકાસ થયો છે, જેના પ્રાચીન ભગ્ન અવશેષો છેક ઈસ્વી પૂર્વે પાંચમી સદીના મળે છે. શિલ્પ-સ્થાપત્ય તથા વિદ્યા કળાકૌશલ્યની સમૃદ્ધિ આ દેશમાં અજોડ હતી, જેના વર્ણન અતિ પ્રાચીન મહાકાવ્યોમાં પણ આપેલાં છે.

દીર્ઘ કાળના વ્યવહારે અનુભવ પછી જ શિલ્પશાસ્ત્રના નિયમો રચાયા હતા. એવું પ્રાચીન સ્થાપત્યોના કાળક્રમ પરથી અનુમાન બંધાય છે. યુરોપના શિલ્પરસરા ગ્રીસ દેશના શિલ્પનિષ્ણાતોએ પણ આ નિયમો પાળ્યા હતા. આ દેશની સમુદ્ર યાત્રાદર્શ ઈસ્વી પૂર્વથી જ આવતા આરબ તેમજ યુરોપીય વિકાસો દ્વારા એ નિયમો તે પ્રદેશોમાં પ્રસર્યા હતા.

સ્થાપત્યોમાં મુખ્યત્વે દેવમંદિરાદિના વિવિધ વિભાગની ઘાટ પદ્ધતિનો વિકાસ ક્રમશઃ પૃથક્ પૃથક્ કાળમાં તેમજ દેશના પ્રત્યેક પ્રાંતમાં ક્રમે ક્રમે સ્વયં થતો ગયો છે. ધાર્મિક માન્યતા-ભાવના-સાધનાના યોગે ભિન્ન ભિન્ન ઘાટ ઉદ્ભવ્યા છે. તેથી અમુક પદ્ધતિ ચોકસ સંપ્રદાયની છે એમ કહેવું તે ભૂલ ભરેલું છે. અમુક ઘાટ અમુક સંપ્રદાયે પ્રવર્તાવ્યો તેથી તે પ્રાચીન, ઔઘ કે જૈન સંપ્રદાયની શૈલી છે એ વિધાન બીનપાયાદાર છે. દેશના ચોકસ વિભાગમાં પ્રવર્તતા એક કે બીજા સંપ્રદાયની શૈલીમાં દેશના એ વિભાગમાં કાળ બળે નવમી-દસમી સદી સુધી શિલ્પકૃતિમાં પરિવર્તનો થતાં જ ગયાં છે. તે પછી જ તેની રચનાના ચોકસ સિદ્ધાંતો નક્કી થયા હશે એમ માનવું પડે છે. દાખલા તરીકે નવમી દસમી સદીના દેવમંદિરોના મૂળ પ્રાસાદને ફરતું છજી જેવામાં આવતું નથી; તેમજ દેવમંદિરની ભિત્તના થરવાળા પથ્થ તેમાં ઓછા જેવામાં આવે છે. તેમજ થરવાળામાં ખાસ દેવસ્વરૂપો પથ્થ હોતા નથી. વળી તેનું પીઠ-કુંભાનું કામ વર્તમાન કાળના નિર્માણ કરતાં સાદું હતું. દશમી સદીની અગાઉની રચનામાં પીઠ ઇત્યાદિનું શિલ્પ પથ્થ પાછલા કાળથી ભિન્ન થયેલું દેખાય છે. એથી દેવમંદિરોની રચનાના રૂઢ નિયમો પાછલા કાળમાં બંધાયા હતા એમ ચોકસ માનવું પડે છે.

પરદેશી વિકાસો ભારતીય શિલ્પકળાના સાંપ્રદાયિક ભેદ પાડીને શિલ્પ રચનાને આગળાવે છે તે તર્કન ખોટું છે. એ તો માત્ર પ્રવર્તમાન શિલ્પ પદ્ધતિના કાળભેદ અગર પ્રાંતીય ભેદ છે. આ દેશની શિલ્પકળાનું વિશિષ્ટ લક્ષણ તો તેના બાંધકામના ઘાટની સહેતુક રચના છે. જો વેદિક, જૈન કે ઔઘ કેઈ પણ સંપ્રદાયના મંદિરમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે.

શિલ્પ શૈલીના પ્રકાર:

વિશ્વકર્મો પ્રણિત ગ્રંથોમાં આ વસ્તુ સ્પષ્ટ આપી છે. ભારતના વિવિધ પ્રાંતમાં શિલ્પની ચૌદ ભતિઓ પ્રવર્તતી હતી, જેમાંની આઠ ઉત્તમ ગણાય છે. દેશના કયા ભાગમાં તે ભતિના પ્રાસાદોની રચના થતી હતી તેનો પણ તેમાં ઉલ્લેખ છે:-

નાગરા દ્રાવિડાથૈવ ભૂમિજા લતિનાસ્તથા ।

સાંધારાશ્ચ વિમાનાશ્ચ મિશ્રકાઃ પુષ્પકાંકિતાઃ ॥

एते चाष्टौ शुभाज्ञेयाः शुद्धच्छंदाः प्रकीर्तिताः ।

देश-जातिकूल-स्थान-वर्णभेदैरुपस्थिताः ॥

(૧) નાગરાદિ, (૨) દ્રાવિડાદિ, (૩) ભૂમિબદ્ધિ, (૪) લતિનાદિ, (૫) સાંધાસદ્ધિ, (૬) વિમાનાદિ, (૭) મિશ્રકાદિ, (૮) પુષ્પકાદિ એ આઠ ભતિના પ્રાસાદો (ચૌદ ભતિમાં) શુદ્ધ છંદના દેશ-ભતિ-કુળ સ્થાન પ્રમાણે વર્ણ-રૂપ-ભેદે ઉપસ્થિત

થયા છે. વળી આગળ કયા પ્રાંતમાં કઈ જાતિના પ્રાસાદોની રચના થાય છે તે પણ કહેવામાં આવ્યું છે. ગંગાદેશ, અહિરાજ્ય, કામરૂ (આસામ), ગૌડ, બંગ, તુરકોઈડ (હાલનો ચીલ દેશ), નાલેશ્રી, નીલસંભવ, મલય દેશ, ક્ષ્મીટક, કલિંગ, કાન્યકુબજ, વૈરાટ, કૌકણ, દક્ષિણપથ, જયંતી, માલવદેશ, કાંચીપ્રદેશ. કલિંગર પ્રદેશ, મગધ, મથુરા, હીમાલય, આશ્રયપ્રદેશ, દંડકારણ્ય, સૌરાષ્ટ્ર, ગુર્જર. લાટ, કાશ્મિર, સિંધુ, ખુરાસાણુ તથા તેજેગક્ષણુ પ્રદેશોમાં આ પ્રકારના પ્રાસાદો થતા હતા. પ્રાસાદોની આ જાતિઓના ઉદ્ભવનો ઇતિહાસ શિલ્પક્રમોમાં આપ્યો છે કે હિમાલયની ઉત્તરે દારૂકાવનમાં જે જે લોકોએ જે જે પ્રકારે-જે જે આકારે શિવજીના પૂજનની રચના કરી હતી તે પરથી પ્રાસાદના આ ઘાટ-આકૃતિ ઉદ્ભવી છે. આ સર્વ જાતિના પ્રાસાદો કયા પ્રાંતોમાં કેવા સ્વરૂપના રચાતા હતા તેના સંશોધનની જરૂર છે, જે સંશોધન કાર્યમાં વિદ્વાન શિલ્પજ્ઞતાઓને રોકીને રાષ્ટ્રિય સરકારે આ ઉપયોગી શ્રેષ્ઠ પુરાતત્વકામ ત્વરિત કરવું ઘટે છે.

દ્રવિડ અંથોમાં તેા માર ત્રણ જાતિના પ્રાસાદોનો જ ઉલ્લેખ છે (૧) દક્ષિણમાં દ્રવિડાદિ, (૨) ઉત્તરમાં નાગરાદિ તથા (૩) મધ્યમાં વૈસરાદિ (વૈરાજ્યાદિ) જાતિના પ્રાસાદની શિલ્પ રચના વર્ણવી છે. વળી કેટલાક વિદ્વાનો શિલ્પની કેટલીક શૈલિને શાસનકર્તા રાજ્યકુળના નામ પરથી ઓળખાવે છે. આલુક્ય શૈલિ, પલ્લવ શૈલિ ઇ.વ. પણ ઉપર કહ્યું તેમ આ વિધાન ખોટું છે.

શિલ્પક્રમો:

આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, વાસ્તુવિદ્યા (શિલ્પ સ્થાપત્ય), જ્યોતિષ, ગણિત ઇ.વ. અનેક વિધાનો પ્રાદુર્ભાવ ભારતમાં જ થયો છે. યુરોપાદિ દેશોમાં આરબ તથા ગ્રીક પ્રજા માર્કેટ આ વિદ્યા પરદેશોમાં ફેલાઈ છે આ પ્રત્યેક વિધાના સિદ્ધાન્તોનું વર્ણન તે તે વિધાના પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં એ કાળના નિષ્ણાત પ્રસિદ્ધ ઋષિમુનિઓએ કર્યું છે; અને તે ગ્રંથો તેમના નામ સાથે જોડાયલા છે. વર્તમાન યુગના એજીનીયરીંગને ટપી જાય એવું એ અમૂલ્ય સાહિત્ય છે. ભારતમાં વિદ્યર્થી મુસ્લીમ ધર્માંધ શાસકોના હાથે સ્થાપયોની સાથે તેના ગ્રંથોનો પણ વિનાશ થયો. એથી પ્રત્યેક પ્રાંતમાં વિકસેલી સ્થાપત્ય કળાના અમૂલ્ય નમુના અપ્રાપ્ય બનવાથી તેના અભ્યાસનું સાધન પણ આજે રહ્યું નથી. આમ ઘણાક શિલ્પક્રમો વિદ્યર્થીઓના હાથે નાશ પામ્યા. ઉપરાંત શિલ્પીઓની સંકુચિત વૃત્તિના કારણે પણ આ ગ્રંથો કાળક્રમે ઉદ્ભવેલો ભાગ બન્યા. એથી જે કંઈ શિલ્પ-સાહિત્ય રડ્યુંખડ્યું જળવાઈ રહ્યું તે હિતભિન્ન અવસ્થામાં હસ્તલિખિત પ્રતોમાં મળે છે. સાંગોપાંગ સંપૂર્ણ ગ્રંથ મળી શકતા નથી. દેવમંદિરો આંધનાર શિલ્પીઓ પાસે પોતાના ધંધાની જરૂરીયાત પુરતો જ કોઈ કોઈ ગ્રંથોનો ભાગ જળવાઈ રહ્યાં છે. ગ્રંથોનો બાકીનો ભાગ મળતો નથી. વળી આવી હસ્તલિખિત પ્રતો પરથી થયેલી નકલોમાં ધાર વિનાની અશુદ્ધિઓ જોવામાં આવે છે. કેમકે આ કારીગર વર્ગમાં સંસ્કૃત ભાષાના જ્ઞાનનો અભાવ હોય છે.

પ્રાચીન ઋષિમુનિઓ તત્ત્વવેત્તા હતા. તેમણે અનેક વિદ્યા કળાના શાસ્ત્રોની રચના કરી છે. વાસ્તુવિદ્યાના ૧૮ આચાર્યો-૩૫૩મુનિઓએ જે ગ્રંથો રચેલા છે, તે સાહિત્ય આગે પુર્ક ઉપલબ્ધ નથી. શ્રી વિશ્વકર્માના રચેલા ક્ષીરાર્ણવ, વૃષ્ણાર્ણવ, દીપાર્ણવ, અપરાશિત, જ્ઞાનપ્રલોક, વિશ્વકર્મા-પ્રકાશ, વાસ્તુશાસ્ત્રકારીકા, જ્યઞ્ઞંથ-આટલા ગ્રંથો હાલ જોવામાં આવે છે. જે સર્વે મારા ગ્રંથ સંગ્રહમાં ઉપલબ્ધ છે. બાર-મીથી સોગમી સદી સુધીના કાળમાં શિલ્પજ્ઞ નિષ્ણાત વિદ્વાનોએ શિલ્પશાસ્ત્રના ગ્રંથો રચેલા છે. જે ગ્રંથોનું આગે ચોકસ અંશે અધ્યયન થાય છે. પંદરમી સદીના પ્રસિદ્ધ નિષ્ણાત શિલ્પીશાસ્ત્રી સોમપુરા મંડનનો જન્મ ગુજરાત ષાટણમાં સૂત્રધાર શ્રીક્ષેત્ર (ખેતા)ના ઘેર થયો હતો. અને એ પિતા-પુત્રને મેવાડમાં ચિતોડના મહારાજા કુંભાજીએ નિમંત્રીને રાજ્યાશ્રય આપ્યો હતો. (૧) સૂત્રધાર મંડને રચેલા દસેક ગ્રંથો મળે છે :- (૧) દેવતા-મૂર્તિ પ્રકરણમ્, (૨) પ્રાસાદ મંડન, (૩) રાજ્યવટલમ વાસ્તુશાસ્ત્ર, (૪) રૂપમંડન, (૫) વાસ્તુમંડન, (૬) વાસ્તુશાસ્ત્ર, (૭) વાસ્તુ-સાર, (૮) આયતત્વ: (૨) સૂત્રધાર મંડનના ભાઈ નાથુજીએ રચેલો 'વાસ્તુમંજરી'ના ત્રણ અધ્યાયનો ગ્રંથ પણ મળે છે. (૩) મહારાજા ભોજરાજ રચિત પ્રસિદ્ધ "સમ-રાંગણ સૂત્રધાર" નામે ગ્રંથ છે. (૪) વિદ્વાન સોમપુરા શિલ્પી સૂત્રધાર વીરપાલે "ખેડાયા પ્રાસાદ તિલક" નામે ગ્રંથ રચ્યો છે. (૫) ઠંકુર દેડેનો રચેલો 'વત્તુસાર' (વાસ્તુસાર) નામે ગ્રંથ છે. (૬) પંડિત વાસુદેવ રચિત "વાસ્તુપ્રદીપ" (૭) સૂત્રધાર મદલ રચિત "પરિમાણ મંજરી" (૮) સૂત્રધાર રાજસિંહનો "વાસ્તુરાજ," (૯) સૂત્રધાર ગણેશનો "વાસ્તુ કૌસ્તુભ" (૧૦) સૂત્રધાર ગોવિંદના (અ) "કલાનિધિ" (બ) વાસ્તુ-ઉદ્ધાર," (૧૧) સૂત્રધાર કૌશિકનો "વાસ્તુધ્યાય," (૧૨) સુખાનંદના "સુખાનંદ વાસ્તુ રત્ન તિલક પટલ" છે. ઉપરાંત 'સૂત્રપ્રતાન' ગ્રંથના ૪ અધ્યાય તથા 'દેવ્યાધિકાર સંભવ' ગ્રંથના ૭ અધ્યાય મળે છે. ઉપરના સર્વે વિશ્વકર્માના નાગરાદિ શિલ્પ ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ સૂત્રધાર મંડને સોગમી સદીમાં અસ્તવ્યસ્ત રિદ્ધિમાં જોયા. તે સર્વે ગ્રંથોનું સંકલન કર્યું અને આ નાગરાદિ ગ્રંથો સ્પષ્ટ સંક્ષિપ્ત રૂપમાં મૂકી વાસ્તુવિદ્યાનો તેણે ઉદ્ધાર કર્યો છે. શિલ્પશાસ્ત્ર સાહિત્યના ભારદ્વાજ ગોત્રના આ મહાન ઉદ્ધારક સૂત્રધાર મંડને મેવાડ-ઉદયપુર રાજ્યને આશ્રય પામીને ચિતોડગઢમાં વાસ કરીને આ મહાન કાર્ય કાર્યું છે. જે માટે શિલ્પજગત તેમનું ભારે ઋણી છે.

પુરાણોમાં પણ વાસ્તુવિદ્યા પર ઉલ્લેખો મળે છે. મત્સ્યપુરાણ, અગ્નિપુરાણ, ગરૂડપુરાણ, વિષ્ણુ-ધર્મોત્તર પુરાણ ઇતિમાં આ ઉલ્લેખો જોવામાં આવે છે. ઉપરાંત આગમ ગ્રંથો, ક્રિયાકાંડના ગ્રંથો, જ્યોતિષગ્રંથો, તંત્રગ્રંથો, સૂત્રગ્રંથો, નીતિશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં પણ શિલ્પના અંગેના ઉલ્લેખો મળે છે.

નાગરાદિ શિલ્પગ્રંથો ઉપરાંત દ્રવિડાદિ શિલ્પગ્રંથો ધણા છે. એ પ્રદેશ પર ધર્મજનની સુસ્ત્રીમેાનું આકર્ષણ પ્રમાણમાં ઓછું થયું છે. તેથી આ દ્રવિડાદિ શિલ્પ સાહિત્ય ત્યાં જળવાઈ રહ્યું છે. તેમના મુખ્ય ગ્રંથોમાં (૧) અશુભાન ભેદાગમ, (૨) કાશ્યપશિલ્પ, (૩) માનસાર, (૪) વૈષ્ણવસાગમ, (૫) મયમતમ્, (૬) શિલ્પ-

શાસ્ત્રમ, (૭) મનુષ્યાલય ચંદ્રિકા, (૮) વાસ્તુવિદ્યા, (૯) શ્રી તત્ત્વનિધિ, (૧૦) મય-શાસ્ત્રમ, (૧૧) પ્રતિમા લક્ષણાધ્યાય, (૧૨) ઈશાન શિવચુરુદેવ પદ્ધતિ તંત્ર, વિશ્વ-કર્મા પ્રકાશ, (૧૪) વાસ્તુસાર સંગ્રહ, (૧૫) વાસ્તુખંધ, (૧૬) હય શિર્ષ પંચરાત્રમ, (૧૭) શિલ્પ રત્નમ, (૧૮) ગૃહક શિલ્પશાસ્ત્ર, (૧૯) અભિલષિતાર્થ ચિંતામણિ, ઈ. અથો છે. જેમાંના ઘણા હાલ મુદ્રિત પણ મળે છે.

મધ્યકાળમાં જુના શિલ્પકળાઓ અસ્તવ્યસ્ત થતાં તેના કેટલાક ભાગ છૂટા પડી ગયા, જે જુદા અંથ તરીકે કેટલાક શિલ્પીઓ પાસે મળે છે. પણ એ તો કોઈ મોટા અંથના થોડા અધ્યાય જ છે. દાખલા તરીકે, આયતત્વ, કેશરાજ, નિર્દોષ વાસ્તુ, ગૃહપ્રકરણ, પ્રાસાદમંજરી, સમવસરણ, પુણ્યવિક્રી, દેવપ્રતિષ્ઠા, વાસ્તુપૂજા, જીનપ્રાસાદ, ઋષભાદિપ્રાસાદ, કેશરાદિ મેરૂ પ્રાસાદ, એકાનવિંશતિ મેરૂ પ્રાસાદ, વિજયાદિ પ્રાસાદ જેવા ઘણા નાના નાના અથો જેવામાં આવે છે. આ દરેક કોઈ એક અગર ધીજા મોટા અંથના માત્ર અધ્યાય જ છે. અને આ અથોમાં રાજપ્રાસાદ, દેવપ્રાસાદ, જગાથો, આરામ-વાટિકાઓ, નગર-રચના, સામાન્ય ગૃહો આદિ વિષયો અર્થેલા છે. મારા પોતાના અંથ સંગ્રહમાં ઉપરના અથો મુદ્રિત તેમજ હસ્ત લિખિત એકત્ર કર્યાં છે. “વૈમાનિક પ્રકરણ” નામે એક હસ્તલિખિત અંથ છે; જે ભરદ્વાજ ઋષિના રચેલા ‘યંત્ર સર્વસ્વ’ નામના અંથનો એક અધ્યાય જ છે. ગૈરજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિએ આ અંથ અદ્ભુત છે. આ અંથમાં આપેલ વસ્તુ પચાસેક વર્ષ પૂર્વે આપણા સુધરેલા સમાજ પાસે કોઈ શિલ્પીએ રચુ કરી હોત તો તેને પાગલ જ ગણી કાઢ્યો હોત. પણ આજે પાશ્ચિમના વૈજ્ઞાનિકોએ આ વસ્તુ સિદ્ધ કરી બતાવી છે. આપણા આવા અથોમાં આપેલી હકીકતના સંશોધનની જવાબદારી આપણી સર કારની છે. તેથી આપણી પ્રાચીન વિદ્યા પર પ્રકાશ પડ્યો અને વિજ્ઞાન ક્ષેત્રે નવી દિશા ઉઘડ્યો.

કળાને પ્રોત્સાહન

ભારતમાં રાજાઓ, ધર્માધ્યક્ષો તથા શ્રીમંત વર્ગે શિલ્પકળાને સદા પ્રોત્સાહન આપી તેને જીવંત રાખી છે. તેઓ તેને પોતાનો પ્રધાન ધર્મ માનતા હતા. પણ આજે આ ત્રણે વર્ગ અવશ્ય થતા બંધ છે. અને એ રીતે આ કળાની કદર કરનાર સમાજ ઘસાતો બંધ છે. એક સાથે કહેવું પડે છે કે વર્તમાન રાજ્ય સરકાર ભારતીય શિલ્પસ્થપત્ય પ્રત્યે ઉદ્દાસીનતા સેવે છે. સરકારે પાટનગર-દીલ્હીમાં લલિત-કળા એકેડેમી નામની સંસ્થા ઉભી કરી છે. પણ આ સંસ્થામાં તો મુખ્યત્વે નાટક થેટ્રક કે નૃત્ય-સંગીત જેવી ક્ષણિક મનોરંજક કળાને જ સ્થાન છે. સ્થાયી સ્થાપત્ય-કળા તેમજ એ કળાના પ્રાચીન અથોના સંશોધન પ્રત્યે સાવ દુર્લભ જ સેવાય છે; તેથી ભારતીય કળાના અર્ચક સંસ્થાઓએ આ પ્રશ્ન ઉપાડી લઈ તેનો પ્રચાર કરી આ કળાના ઉત્તેજનાર્થે પ્રબળ પ્રયાસ કરવો પડે છે. રહ્યાસહ્યા પ્રાચીન વિદ્યાના સેવકોને પ્રોત્સાહિત કરી એ વિદ્યાના સંશોધનનું કાર્ય ત્વરિત હાથમાં લેવા

પ્રયાસ થવા જોઈએ. રાજ્ય સરકારોની જેટલી જ આપણી વિદ્યાર્થીઓ-યુનીવર્સિટી-ઓની પણ આ ક્ષેત્ર છે: ભારતીય શિક્ષકોના સંપૂર્ણ વિકાસ માટે આ વિદ્યાને આપણી એન્જનીયરીંગ કોલેજોમાં પણ સ્થાન આપવું જોઈએ અને તેના અંતર્ગત (થીયોરેટીકલ) જ્ઞાન સાથે સક્રિય (પ્રેક્ટીકલ) જ્ઞાનની વ્યવસ્થા પણ થવી જોઈએ.

સ્થાપત્યને વહેમ માનતા સુધારકો.

આપણા પ્રાચીન કાળના ઋષિ મુનિ પ્રણિત અંશેનો યુદ્ધિપૂર્વક અભ્યાસ કર્યા વિના તેને વહેમ કે હાંબગ ગણી કાઢવું એ ટુંકી યુદ્ધિનું લક્ષણ છે. પુરાણ અંશેમાં વાયુયાન આદિના વર્ણન છે, જેને અગાઉ આવા સુધરેલા ગૃહસ્થો હાંસીપાત્ર ગણતા હતા. પરંતુ યુદ્ધિબળ તથા પરિશ્રમ વડે પરદેશી વૈજ્ઞાનિકોએ બહુનો-એરોપ્લેનો-જેટ વિમાનો જગત સમક્ષ ખડાં કર્યા પછી આપણી પુરાણ-અંથસ્થ વસ્તુઓને વહેમ-હાંબગ ગણવાનો હવે અવકાશ જ રહ્યો નથી. વળી ભારતના સુધરેલા ગણતા ટુંકી યુદ્ધિના પુરૂષો માને છે કે દેવમંદિરો તથા અન્ય સુંદર કળામય સ્થાપત્યો પાછળ દ્રવ્ય ખર્ચવું એ મૂખ્ય છે; પણ તેને બદલે સ્કુલો-કોલેજોને ઉત્તેજન આપવું તેમાં જ દ્રવ્યનો સફળ્ય છે. પણ આ ટુંકી યુદ્ધિના પુરૂષો ભૂલી જાય છે કે યુગોથી વિકાસ યામેલ શિક્ષ-સ્થાપત્યના વિદ્યા-સંસ્કાર ટકાવી રાખી દેશનું ગૌરવ વધારનારી આ કળાની પાછળના દ્રવ્યનો ઉપયોગ એ પણ એક ભારે સફળ્ય જ છે, જેથી દેશનું ગૌરવ બળવનારી આ વિદ્યા-કળા ટકી રહેશે. યુદ્ધિશાળી સજ્જનોએ ઉદાર દંષ્ટિથી આ વસ્તુનો વિચાર કરવો ઘટે છે. વિદ્યા-કળાને ઉત્તેજન દેવું સફળ્ય તો રાજ્ય-તથા સમાજનો ધર્મ છે. સ્વદેશ-ભિમાની પુરૂષોએ આ વસ્તુ પ્રત્યે રાજ્ય-પ્રજનું લક્ષ દોરવું જોઈએ.

ગૌરવપ્રદ ભારતીય શિક્ષ.

પ્રાચીન સ્થાપત્ય તથા સાહિત્ય વડે જ દેશની સંસ્કૃતિનું મૂલ્ય અંકાય છે. આ વિદ્યાકળા તો દેશનું અમોહનું ધન છે. શિક્ષ-સ્થાપત્ય માનવ જીવનનું અત્યંત ઉપયોગી મર્મભક્ત અંગ છે. તે દ્વારા જ પ્રબલજીવનનો વિકાસ, સુઘડતા, ધ્યેય, કળાપ્રિયતા સ્પષ્ટ બેઠું શકાય છે. આ કળા હૃદય તેમજ ચક્ષુ બન્નેને આકર્ષે છે. શિક્ષ-સૌંદર્ય એ માત્ર તરંગ નથી. પણ હૃદયનો સભર ભાવ છે. જગતમાં ભારતનું સ્થાપત્ય ઉત્તમ કોટીનું દેશને ગૌરવ લેવા સરખું છે. ભારતના સર્વ સાહિત્યનો પ્રારંભ ધર્મયુદ્ધિથી થયેલો છે. તેથી શિક્ષશાસ્ત્ર પણ ધર્મભાવના સાથે સંકલિત થયું છે, જેની યુદ્ધિપૂર્વકની રચના પ્રાચીન ઋષિ-મુનિઓએ કરેલી છે.

શિક્ષણની કેટલીક શૈલીઓ ભારતની આધ્યાત્મિક વિચાર ધારામાંથી ઉદ્ભવી છે. સુર્નજન્મના સિદ્ધાંત સુબળ જીવપ્રાણી વિકાસ સાધતાં અનેક ઉચ્ચ કોટીની યોની-ઓમાં જન્મતાં જન્મતાં આખરે પ્રજ્ઞમાં વિલીન થાય છે. આ સિદ્ધાંત દેવમંદિરના શિખરરૂપ-શંકુના આકારે મૂક્યો છે, જેમાં ભારતીય શિક્ષ-પદ્ધતિ અંતઃસૃષ્ટિના સિદ્ધાંતની વિલીનતાનું ઠરૂંન કરાવે છે. શિક્ષણની આધ્યાત્મિક ભાવનાનું જ આ

એક સ્પષ્ટ ચિન્હ છે. ધર્મ પ્રવૃત્તિથીજ ધાર્મિક સ્થાપત્ય ભારતમાં ઉભાં થયાં અને તે દ્વારા જ શિલ્પી વર્ગને ઉત્તેજન મળ્યું છે. પ્રાચીન કાળમાં શિલ્પીને પ્રદાના પુત્ર ગણી તેનું પૂજન થતું. એશીયા ખંડમાં-જાપાનમાં યુધ્ધ ધર્મનો પ્રચાર થતાં એ દેશની રાજ્યમાતાએ પ્રજામાં સહર્ષ ઠંડેરા દ્વારા ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી હતી કે મારા રાજ્યના નગરો તથા ઉપવનોમાં શિલ્પીઓના ટાંકણાનો ગુંજારવ સદા થતો રહે!

ભારતના શિલ્પીઓએ પુરાણના પ્રસંગોને પાષાણમાં સજીવ કોતર્યા છે. તેમના ટાંકણાની સર્જનશક્તિ પરમ પ્રશંસાને પાત્ર છે, પરંતુ પરના શિલ્પ પરથી શૈર્ષ્ય તથા ધર્મબોધ પ્રાપ્ત થાય છે. જડ પાષાણને વાચા આપનારા આવા કુશળ શિલ્પીઓ પણ કવિ જ છે, જે ભારે ધન્યવાદને પાત્ર છે. અલબત્ત કળા કોઈ ધર્મ કે જાતિની નથી. એ તો સમગ્ર માનવ સમાજની છે ભારતીય શિલ્પીઓએ આ કળા દ્વારા સ્વર્ગ-વૈકુંઠને પૃથ્વી પર ઉતાર્યું છે અને રાષ્ટ્ર જીવનને સમૃદ્ધ કરી પ્રેરણા આપી છે. આવી આપણી સ્થાપત્ય કળા પ્રત્યે આજે રાજ્યકર્તા સરકાર બેદકાર બની છે. શ્રીમંત વર્ગ દુર્લભ સેવતો થયો છે. એ જ દેશનું દુર્ભાગ્ય સૂચવે છે. જડ પાષાણમાં પ્રેમ, શૈર્ષ્ય, હાસ્ય, કૃષ્ણા કે કોઈ ભાવ મૂર્તિમંત કરવો બહુ કઠણ છે. ચિત્રકાર તો રંગરેખાથી તે દર્શાવી શકે છે. પણ શિલ્પી આવી રંગની મદદ વિના જ પાષાણમાં ભાવાત્મક સર્જન કરે છે ત્યાં જ તેની અપૂર્વ શક્તિ રહેલી છે.

મૂર્તિપૂજા.

ભારતના પ્રત્યેક સંપ્રદાયમાં મૂર્તિ પૂજન પ્રાધાન્ય રથાને છે. તેના પ્રારંભ કાળ વિષે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. વેદોમાં પણ મૂર્તિ વિષે ઉદ્દેશો છે. ધ્યાન યોગની સિદ્ધિ સારૂ જ્ઞાની મહાપુરૂષો પ્રતિમાની આવશ્યકતા સ્વીકારે છે. વેદ કાળમાં યજ્ઞના ક્રિયાકાંડમાં દેવોને સ્તુતિ સાથે બલિ આપતા હતા. આ દેવોના આયુષ્ય, વાહન, શક્તિ ઇત્યાદિની કલ્પના પરથી પ્રતિમાના સ્વરૂપ રચાયા છે. ભક્તિમાર્ગમાં પ્રતિમા પૂજાં આલંબન રૂપ છે. તેથી મૂર્તિપૂજા જરૂરી મનાઈ છે. આ માન્યતાનો મૂળ પ્રારંભ નિરાકાર લિંગ પૂજનથી થયો છે. તે પછી જ સાકાર મૂર્તિઓની કલ્પના થઈ. ધાર્મિક દષ્ટિએ સાધક, સાધ્ય અને સાધનમાં અનુક્રમે ભક્ત, ભક્ષ અને મૂર્તિ-પ્રતિમા મનાય છે. આ પ્રતિમાની સ્થાપના માટે ઉભા કરેલા સ્થાપત્યને મંદિર-દેવાલય-કહે છે. આપણા સજ્જક, પાલક, સંહારક દેવો પ્રજ્ઞા, વિશ્વતુ, મહેશ છે. પ્રજ્ઞાની પ્રતિમાનું પૂજન બહુ સ્વલ્પ થાય છે. વિશ્વતુ, શિવ, શક્તિ, ગણેશ સૂર્ય-આ પંચ દેવોની પ્રતિમાના પૂજન માટે ભારતમાં સ્થળે સ્થળે મંદિરો રચાયાં છે. દક્ષિણ-દ્રવિડમાં સ્કંધ-કાર્તિકસ્વામી બહુ પૂજાય છે. સૂર્ય-પૂજન પાછલા કાળમાં શરૂ થયું હતું. પણ પછીથી સૂર્યપૂજા અસ્ત પામી. મધ્યકાળના સૂર્યદેવના ભગ્ન મંદિરો નજરે પડે છે. વર્તમાન કાળમાં તે નવાં બંધાતા નથી. વિવિધ સ્થાનના મહાત્મ્ય પ્રમાણે દેવ દેવીઓના મંદિરો ભારતના પ્રત્યેક પ્રાંતમાં રચાયાં છે. તક્ષ શિલા-ગાંધારની કળાના અવશેષરૂપ યુદ્ધ યુગ પછીની જે સુંદર મૂર્તિઓ

મળે છે તેના સૌંદર્યનો યશ્ય યુરોપી વિદ્વાનો ઝીક શિલ્પીઓને આપે છે. પણ તે વસ્તુ જ ધીન પાયાદાર છે. પ્રત્યેક દેશમાં પોતપોતાની આગવી જ શિલ્પ શૈલી ઉદ્ભવી છે. એથી યુરોપી વિદ્વાનોની ભારતીય શિલ્પને મૌઘ્ય ગણી કાઢવાની આ કલ્પના મિથ્યા છે. ઉલટી ઝીક કળા ગાંધાર કળામાંથી ઉદ્ભવી હોય તેમ દેખાય છે—એવું વિધાન કેમ કેાઈ કરતું નથી? ભારતીય કળાએ તો જગતના શિલ્પ સ્થાપત્યમાં ઘણા કિંમતી અજોડ ફાળો આપ્યો છે.

મનુ આદિ પ્રાચીન સ્મૃતિકારોએ નૃત્ય-ગીતની કળાના અતિ સેવનમાં નીતિ-નાશનો ભય જોઈને તેના આવા કળાકારને અપરાધી ગણી શિક્ષા સૂચવી છે. અને તેને અપમાનિત કરી નગરમાંથી બહિષ્કૃત કરવા સુધીની આજ્ઞા ફરમાવી છે. એ જ નૃત્ય-ગીતની કળાને વર્તમાન કાળમાં શબ્દ્યાશ્રયે ભારે ઉત્તેજન મળી રહ્યું છે. જ્યારે સ્થાથી સુંદર શિલ્પકળા પ્રત્યે દુર્લભ સેવાય છે ત્યારે ક્ષણિક મનોરંજનની કળા શબ્દ્યાશ્રય પામી સન્માન પામે છે, એને પણ કાળની વિચિત્રતા જ માનતી પડે છે. વસ્તુને નગ્ન સ્વરૂપે આળેખી અભદ્ર વિકારો જન્મત કરનારને આપણા શાસ્ત્રકારો અપરાધી ગણે છે. પણ આધુનિક વિવેચકો કહે છે કે નગ્ન દેહ તો કુદરતી છે. તેના પર બનાવટી વસ્ત્રોનો ઢાંક પિછોડો કરવાથી કળા મારી બ્ય છે. તેમને મારો એક જ પ્રશ્ન છે કે શું કળા સાથે નીતિને કંઈ સબંધ જ નથી?

મૂર્તિ-વિધાનમાં બધા જ શિલ્પીઓ સરખા કર્તવ્યશીલ હોતા નથી. અપ્રતિમ કુશળતા વિના કેાઈએ મૂર્તિ ઘડવી જ નહિ એવો પ્રતિબંધ શક્ય નથી. તેથી ભિન્ન ભિન્ન શિલ્પીઓના હાથે નિર્માણ થયેલી મૂર્તિઓમાં કરી અધિક સૌંદર્ય નજરે પડે છે. કળા-કૃતિ કુદરત સાથે સામ્ય સાધતી હોવી જોઈએ એવું સૌંદર્ય-પૂજકો માને છે. આ દષ્ટિએ ભારતીય કળા-કૃતિઓને જોતાં ભારતીય શિલ્પીઓ કુદરત કરતાં ભાવનાને વિશેષ પ્રબળ માને છે એમ સ્પષ્ટ દીસે છે.

સુપ્રસિદ્ધ સ્થપતિયો.

જુદા જુદા કાળમાં જે સોમપુરા સ્થપતિઓ થઈ ગયા તેમના ક્રમવાર ઉદ્ભેષો મળવા દુર્લભ છે. જે કંઈ મળ્યું છે તે પરથી અહીં નોંધ લીધી છે. સોમપુરા શિલ્પી સુખ્યત્વે પાષાણ કામ કરે છે. ઉપરાંત ધાતુ કામમાં પણ તેઓ નિષ્ણાત હતા. તેમના પ્રાચીન કાળના ધાતુ કામના નમુનાઓ તેમજ મધ્યકાળના નમુનાઓ આજે પણ જોવામાં આવે છે. આવી એક ધાતુ પ્રતિમા વડોદરા પાસે આકોટામાંથી મળેલી છે. જીવીત સ્વામીની મહાવીરની દિક્ષા પહેલાંની આલુપણુવાળી ઉત્તર ભારતની શ્રેષ્ઠ સમૃદ્ધ ધાતુ શિલ્પની આ સુંદર ખંડિત મૂર્તિ સુપ્તકાળની પાંચમી સદીની મરૂમંડળના શાહધર નામના શિલ્પીની બનાવેલી છે. ધાતુ મૂર્તિના ધીજ એક નિર્માતા સુજરાતના શિલ્પી “શિવનાગ” નામે હતા, તેણે વિ. સં. ૭૪૪ માં

બનાવેલ કાઉસબાની ધાતુ પ્રતિભાઓ કળાના ખબલા રૂપ છે. તે હાલ સભ્યન શેઠ પાસે વાતપરા મદમાં છે. તે પર લેખ છે કે

સાક્ષાત્પિતામહેનૈવ સર્વરૂપવિધાયિના ।

શિલ્પિના શિવનાગેન કૃતમેતજ્જિનદ્વયમ્ ॥

સાક્ષાત પિતામહ બ્રહ્માની જેમ સર્વ પ્રકારના રૂપોના સર્જક શિલ્પી શિવનાગે આ જે જિનમૂર્તિ બનાવી છે. વિ. સં. ૭૪૪ બંગાળમાં પાલ રાજ્યકાળમાં નવમી સદીમાં ધાતુ કામના કુશળ કળાકાર-ધીમન અને દ્વિતપાલ નામે શિલ્પીઓ હતા.

બગાઉ કહ્યું તેમ સાંચી સ્તૂપની દક્ષિણ દિશાનો કળામય દરવાજો ઇસ્વી પૂર્વની ૧ લી સદીમાં પદરના ખર્ચે બાંધનાર આંધ્રના શ્રી સાતપર્ણી શબ્દના મુખ્ય સ્થપતિ આનામદ્વા હતા. કુમારદેવીનો સારનાથ નામે શિલાલેખ શિલ્પી વામને કોતરેલ. અચૂન વમોની ધારાપ્રશસ્તીનો શિલાલેખ ઉત્તમ રૂપકાર સિંહાકના પુત્ર શિલ્પી રામદેવે કોતર્યોનો ઉલ્લેખ છે.

વિ. સં. ૯૯૯ માં મૂળરાજ સોલંકીના સ્થપતિ ગંગાધરે સિદ્ધરાજના ભવ્ય રૂદ્રમહાલયની રચના કરેલી. તે કામની પૂર્ણાહુતી તેના પુત્ર પ્રાણધરે કરેલ. વિ. સં. ૧૦૨૦ ના અરસામાં વિમળ મંત્રીના આયુના સુપ્રસિદ્ધ મંદિરના નિર્માતા ગણુધર નામે શિલ્પી હતા. વિ. સં. ૧૨૧૦ ના અંદાજે સોલંકી યુગમાં હીરાધર નામે શિલ્પી થઈ ગયા, જેણે ડભોઇના સ્થાપત્યની રચના કરેલી છે; જેની લોક વાતો સુપ્રસિદ્ધ છે.

વિ. સં. ૧૨૮૫ ના સમયમાં ગુજરાતના રાજ્યમંત્રી વસ્તુપાળ તેજપાળે આયુના ઝેનમુન મંદિરની રચના સોમપુરા શ્રી શોભનદેવ સ્થપતિના હાથે કરાવી છે. આ શોભનદેવ તે કાળના વિશ્વકર્માનો અવતાર સમા કુશળ ધીર ગંભીર સ્થપતિ હતા. જેન સમાજમાં તેમની પ્રતિષ્ઠા મહાન જૈનાચાર્યોના જેટલી હતી. તેનો પુરાવો કુંભારીયાણના એક શિલાલેખ પરથી મળે છે. વસ્તુપાળના અસ્તિત્વકારે સંસ્કૃત પદ્યમાં શોભનદેવની પ્રસંશા કરતા શ્લોકો આપેલા છે. “હે શોભનદેવ! આ મંદિરનું અસ્તિત્વ રહેશે ત્યાં સુધી તમારી અક્ષય કીર્તિ ચીરકાળ રહેશે અને તમારી અમર નામના ગવાશે.”

પ્રમાણ મંજરી નામે કાષ્ટ શિલ્પ ગ્રંથના કર્તા શિલ્પી નકુલનો પુત્ર મદલ દેવ અચ્યારમી સદીનો કુશળ સ્થપતિ હતા.

વિ. સં. ૧૪૯૫ના અરસામાં રાજસ્થાનના પાલી પ્રગણાના રાણકપુરના સુપ્રસિદ્ધ જૈન ચતુર્મુખ મહાપ્રાસાદની રચના “દેપાક” નામના સોમપુરા શિલ્પીએ કરેલી છે. સિદ્ધપુરના રાજવિહારના તે કાળે ઉભેલા ભવ્ય પ્રાસાદની રચના પરથી તેની પ્રતિકૃતિરૂપ આ મંદિર દેપાકે બાંધ્યાના ઉદ્ભવે છે. આ રાજવિહાર પ્રાસાદનું તળ

પ્લાન આ ગ્રંથના પાછલા ભાગમાં ઉત્તરાર્ધના પરિશિષ્ટમાં આપેલ છે. તેનાથી અતુર્થાંશ રાજ્યકપુરનો ધરણી વિહાર પ્રાસાદ છે. દેવાકની હોઠ કથા પણ પ્રચલિત છે.

વિ. સં. ૧૧૭૩માં દક્ષિણ કર્ણાટકના બેલુરના સુપ્રસિદ્ધ મંદિરના નિર્માતા શિદ્ધી ડંકનાચાર્ય હતા. પંદરમી સદીમાં મેવાડના કુંભા રાણાના રાજ્યમાં ચિતોડગઢ પરના કેટલાક સ્થાપત્યોની રચના સુપ્રસિદ્ધ સૂત્રધાર સ્થપતિ મંડને કરેલ છે. તેના પિતા ખેતા મૂળ અલ્હાબાદપુર પાટણના હતા. મેવાડ રાજ્યના નિમંત્રણથી તેણે ત્યાં નિવાસ કર્યો હતો. સૂત્રધાર ખેતાના જ્યેષ્ઠપુત્ર મંડન સુપ્રસિદ્ધ સ્થપતિ હતા. તેણે અનેક શિલ્પકળાની રચના કરી છે. તેમજ શિલ્પના અશુદ્ધ અને અસ્તવ્યસ્ત થયેલા ગ્રંથોને વ્યવસ્થિત કર્યા છે. તે શ્રી વિશ્વકર્માના અવતાર સ્વરૂપ હતા. આ મહાપુરૂષે શિલ્પકળાની ભારે સેવા કરી છે. તેના નાનાભાઈ નાશુભ પણ કુશળ શિલ્પી હતા. તે વાસ્તુ મંજરી ગ્રંથના કર્તા હતા. ચિતોડના કીર્તિસ્થંભના ઉપલા માળે ખેતાપુત્ર મંડનના આખા કુળ પરિવારની મૂર્તિઓ કંડારેલી છે.

સત્તરમી સદીમાં મેવાડમાં કાંકરોલી પાસે રાયનગર પાસેના વિશાળ સરોવર રાયસાગરનો કાંઠો 'નવ ચોકીઓ'ના નામે હબરેક કૂટ લાંબો આરસથી બાંધેલો છે. એ વેળા મહારાણાએ તેમાં મુખ્ય શિલ્પીને ગામ ગરાસ અને સત્તર હબર દ્રમ (તે કાળના સિક્કા) બક્ષીસમાં આપી સન્માન કર્યોના લેખ ત્યાં કેતારેલ છે. પાસેના રાયનગર નામે શહેરમાં તે કાળે ત્રણસો ધર સોમપુરા શિલ્પીઓના હતા. શિલ્પ સ્થાપત્યના ઉત્તેજનના અભાવે અને ત્યાંની આરસની ખાણોના માલના ઉપાડના અભાવે હાલ તેમનું એક પણ ધર ત્યાં નથી.

વિ. સં. ૧૫૬૬ની સાલની અચળગઢ આબુની ધાતુની જૈન ચોમુખની મૂર્તિઓ શિલ્પી વાસ્તાના પુત્ર દેરાના પુત્ર અબુદના પુત્ર હરદાસે બનાવ્યાનો ઉલ્લેખ મળે છે. તેની બેઠેની વિ. સં. ૧૫૧૮ની ચોમુખની એક ધાતુ મૂર્તિ ડુંગરપુર નિવાસી શિલ્પી કુંભા અને લાંપાએ બરી છે તેવા લેખ તે પર કેતારેલો છે.

વિ. સં. ૧૮૮૫માં પાલીતાણાના જૈનોના પવિત્ર શત્રુબ્ય પહાડની બે ભિન્ન ભિન્ન ટેકરીઓ હતી. જગ્યાના અભાવે અને ટેકરીઓની વચ્ચેના ગાળો પુરી મોટી ટુંક માટેની સમતલ જગ્યાની યોજના સ્થપતિ શ્રી રામભાઈ લાધારાએ કરી હતી અને તેમણે શેઠ મોતીશાહને વિશાળ ટુંક તે સ્થળે બાંધી આપી. શ્રી રામભાઈ મહા કુશળ સ્થપતિ હતા. તે યુગના વિશ્વકર્મા સ્વરૂપ હતા. શિલ્પની કેટલીક રૂઢિમાં સાદાઈ લાવવાનો ચિહ્નો તેમણે જ પાડેલો છે. તેમણે સુવાવસ્થાથી માંડી વૃદ્ધાવસ્થા સુધીના અરથી સદી જેટલા કાળમાં ઘણા સ્થાપત્યોની રચના ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં તે યુગમાં કરેલ છે. શત્રુબ્ય પર તેમણે ત્રણ ટુંકો બાંધેલી છે. મુંબઈ જેવી ઉગતી નગરીમાં લાયખલાના જૈન મંદિરો તેમણે બાંધેલા છે. તેઓ આ ગ્રંથ લેખકના ચોથી પેઢીએ પ્રપિતામહ થાય છે.

અમદાવાદનું 'શેઠ હડીસીંગલુ' જૈન બાવન છનાલય વિ. સં. ૧૬૦૦માં સોમપુરા

શિદ્ધી પ્રેમચંદ્રજીએ બાંધેલ છે. ભારતીય સ્થાપત્યના કેટલાક અમુલ્ય નમુના રૂપ કળામંદિરોના સ્તંભો પર બંધાવનારના નામે કોતરેલા મળે છે. પરંતુ કમનસીબે આ અમુલ્ય કળાનો વારસો સુકી જનાર શિદ્ધીના નામે મળતા નથી. જોવા નિઃસ્પૃહ સ્થપતિઓને અમારા નસ્ર ભાવે શતશઃ વંદન છે.

ભારતના પ્રત્યેક પ્રાંતના વિવિધકાળના દર્શનીય સ્થાપત્યો.

ભારતના પ્રત્યેક સંપ્રદાયમાં મૂર્તિ સાધ્ય સાધન-પ્રધાન છે. આદિ કાળમાં નિરાકાર શિવલિંગની પૂજા થતી. પાછળથી સાકાર રૂપે અન્ય દેવોની કલ્પના થતાં મૂર્તિપૂજનો પ્રચાર થયો. આથી આ દેવમૂર્તિઓના મંદિરોની અગત્ય ઉભી થઈ. તેની રચનામાં દેવનું સ્થાન-ગર્ભગૃહ, પ્રાર્થના મંડપ, નૃત્ય મંડપ એમ કમશઃ વિકાસ પામતાં દેવ મંદિરની પુરી રચના થઈ છે.

પ્રત્યેક મંદિરમાં ઓછાવત્તા ખંડોનો આધાર દ્રવ્ય તથા સ્થાન પર છે. આ રચના સામાન્યતઃ ઉત્તર ભારતના મંદિરોમાં જોવામાં આવે છે. જ્યારે દ્રાવિડ મંદિરો તેો એક નાની નગરી જેટલા વિસ્તારમાં હોય છે. નીજમંદિર અને પ્રાર્થના મંડપો તેો ત્યાં પણ ઉત્તર ભારતના જેવાજ હોય છે. પરંતુ દ્રાવિડ મંદિરોમાં સુંદર કળામય ભવ્ય પ્રદક્ષિણા પથ એક, બે, ત્રણ કે સાત સુધીની સંખ્યામાં હોય છે. મંદિરની સુરક્ષા માટેના ઉત્તરોત્તર કિલ્લા જેવા આ માર્ગ છે. જળાશ્રયો, ભજન મંડપો, અન્ય પરિવાર-દેવોના ળીજા મંદિરો, બબ્બર અને ખુલ્લા ચોકો પણ તેમાં હોય છે.

આવા વિશાળ સ્થાપત્ય સમુહ રૂપ આ મંદિરો ચેનાઈ-કાળમીઠ પત્થરોથી કરોટો રૂપીયાના ખર્ચે જુદા જુદા સંપ્રદાયોના વિખ્યાત રાજકુળોએ બંધાવ્યા છે. મંદિર નિર્માણ એ ભાવ પ્રધાન છે. પ્રત્યેક ભાવિક ભકત ભગવાનના સાકાર રૂપનું પૂજન અર્ચન કરીને પોતાને ધન્ય માને છે. દ્રાવિડ રાજ્ય વંશોમાં પાંડય, ચોલ, ચેરા અને પલ્લવ રાજ્યો યદી ચાલુક્ય રાજકુળો પણ પોતાનું રાજ્ય તે દેવનું સામ્રાજ્ય માનતા હતા અને પોતાના રાજ્યની અઢળક આવકને દેવદ્રવ્ય ગણતા હતા. પરિણામે ત્યાં આવા વિશાળ દેવ મંદિરો નિર્માણ થયાં છે.

ઉત્તર ભારતના રાજ્યવંશોની પણ ભાવના કાંઈ કમ ન હતી. ગુજરાતમાં દશ-મીથી તેરમી સદી સુધી એવા વિશાળ સ્થાપત્યો રાજાઓએ ઉભાં કર્યાં છે. સિદ્ધપુરનો રૂદ્રમહાલય અને રાજપ્રાસાદ, તથા સહસ્ત્રલિંગ સરોવરની વિશાળ રચના સોલંકી રાજાઓએ કરી છે, એમ ઇતિહાસ સાક્ષી પુરે છે. આવા વિશાળ સ્થાપત્યોનો વિધર્મીઓની ધર્માંધતાના કારણે નાશ થયો. પરિણામે મંદિર રચનાના સંકુચિત સ્વરૂપનો ઉદ્ભવ થયો. ભારતના પ્રત્યેક પ્રાંતની શિદ્ધ શૈલીમાં ભિન્નતા જોવામાં આવે છે. ઓરિસ્સા-ઉડીયા, મધ્યપ્રદેશ, ગુજરાત રાજસ્થાન, દ્રવિડ, હૃયશાળ, કાશ્મિર-બંગાળ, બિહાર વગેરે પ્રાંતોના આજે ભારતના રહ્યાસહ્યા સ્થાપત્યોની માનસિક યાત્રા કરી આપણે તેનું વિહંગાવલોકન કરીએ. :-

એરોરસા-ઉડીયાના કૈશરી વંશના ચોથીથી અગ્યારમી સદી સુધીના છરસો વર્ષના રાજ્ય કાળ દરમીયાન સાત હજાર મંદિરો ભુવનેશ્વરની આસપાસ બંધાયા. તેમાં હાલ પાંચસો મંદિરો વિદ્યમાન છે. તેમાં સિંહરાજનો ભવ્ય પ્રાસાદ, સુકતેશ્વરનું કળાપૂર્ણ મંદિર; રાજરાણીનું સુંદર મંદિર, તેમજ ૧૩૦૦x૭૦૦ ફુટના માપના જળપૂર્ણ પવિત્ર બિન્દુ સાગરના કાંઠા પાસેના મંદિરો દર્શનીય છે.

કેણાકંતુનું ભવ્ય સૂર્ય મંદિર ખંડીયર હાલતમાં છે. છતાં દેવી સંપત્તી રૂપ કળાના ભંડાર સમુત્તે આજે ઉભું છે. પૂર્વ ભારતનું આ સૂર્ય મંદિર અને પશ્ચિમનું આપણું મોઢેરાનું સૂર્ય મંદિર બંને કળાના ભંડાર સમા છે.

જગન્નાથપુરી આસપાસના વિષ્ણુ આદિ દેવ મંદિરો ભવ્ય કળા કારીગીરીથી ભરપુર છે. પૂર્વના યાત્રાધામ જગન્નાથજીના મંદિરમાં શ્રીકૃષ્ણ, બલદેવજી અને સુભદ્રા એમ ભાઈબહેનની ત્રિમૂર્તિઓ મુખ્યત્વે પૂજાય છે. ન્યારે અન્ય તીર્થોમાં લક્ષ્મી-નારાયણનાં દેવદેવીનાં યુગ્મ પૂજાય છે.

મધ્ય ભારતના બુદ્ધેશખંડના ખજુરાહોમાં ૮૫ મંદિરોમાંથી હાલ વીસ જ ઉભાં છે. પાસે કલિંજરનો સુપ્રસિદ્ધ કિલ્લો હતો. રાજ વંશદેવે દશમી શતાબ્દિમાં કંદર્પ મહાદેવનું સુપ્રસિદ્ધ મંદિર બંધાવેલ છે. અહીં આઠ મંદિરો જેનોના છે. એક ચોસઠ યોગીનીનું મંદિર ૧૦૪x૬૦ ફુટના માપનું ચોકવાળું નવમી શતાબ્દિનું ઉભું છે. જેની મૂળ બંધાયેલી ૬૫ દેરીઓમાંથી હાલ ૩૨ અવશિષ્ટ છે. કંદર્પ મહાદેવનું મંદિર ૧૦૯ ફૂટ ઉંચું, ૧૧૬ ફૂટ લાંબુ અને ૬૦ ફૂટ પહોળું છે. આવાં મંદિરો આઠ દશ જ છે. તેની છત કોતરકામથી વિભૂષિત છે. તેમાં બે થી ત્રણ ફુટ ઉંચી મૂર્તિઓની સંખ્યા ૮૭૨ છે. બીજી નાની મૂર્તિઓ તો હજારો છે. અહીંનું શિલ્પ અનેખું છે. અહીં ચારસો વર્ષ સુધી રહી આ ઉત્તમ કળાધામનું નિર્માણ શિલ્પીઓએ પોતાની પંદર સોળ પેઢી સુધી કરેલું છે. લક્ષમણજીના મંદિરની તુલનામાં આવે તેવું મંદિર ભારતમાં ભાગ્યે જ હશે.

ગ્વાલિયરનું સહસ્રબાહુ (સાસબહુ)નું મંદિર ઈ. સ. ૧૦૯૩ માં બાંધેલું છે. તે વારતુકળાના એક ભવ્ય અનેખા નમુના રૂપ છે. ઉદયાદિત પરમાર રાજાના ઉદ્યેશ્વરના સાત મજલાના મંદિરના અંગ પ્રત્યાંગ પર કળાકારોએ તન મન અર્પણ કરીને અદ્ભૂત કારીગીરી કંડારી છે. ગ્વાલીયરમાં તેલીનું મંદિર પણ સુંદર ઉલ્લેખનીય છે. કેટલાક મંદિરો કલચૂરિ રાજાઓના બંધાવેલા છે. અહીં ચોસઠ યોગિણીનું મંદિર ઉત્કૃષ્ટ નમુનાનું હજી વિદ્યમાન છે. દેવગઢના પ્રાચીન ભગવાવશેષનું શિલ્પ ગુપ્ત કળાના ઉત્કૃષ્ટ નમુનારૂપ છે. જબલપુરના મંદિરના અવશેષો પણ પ્રસંશનીય છે.

ગુજરાત અને રાજસ્થાનની સ્થાપત્ય શૈલી નાગરાદિ પ્રકારની છે. રાજસ્થાનના રાજપુત રાજાઓના સમૃદ્ધ બળ વડે એ પ્રદેશના મંદિરો સુરક્ષિત રહી શક્યાં છે. તેમાં એસલમેર, ચિતોડ, ઉદયપુર, આમેર, જોધપુર, શીરાહી, બિકાનેર ઇત્યાદીના

મંદિરો લગભગ અખંડિત છે. ઓશિયા (બિકાનેર) માં સૂર્યના બાર મંદિરો છે. ત્યાંની કળા શુભ કાળ પછીની રચનાની કૃતિ છે. જ્યપુર તથા જોધપુરની હદમાં શુભ કાળના પાંચમી સદીના મંદિરોના અવશેષો મળે છે. ઉદયપુર રાજ્યમાં એક-લિંહલના મંદિરો કળામય બારમી તેરમી સદીના છે. સોળમી સત્તરમી સદીનું ઉદયપુરનું જગદીશનું બ્રમવાળું મંદિર સુંદર છે. કાંકરોલી પાસે રાયસાગરના કાંઠે નવચોકીનું સ્થાપત્ય દર્શનીય છે. જોધપુર રાજ્યનું રાણકપુરનું ચતુર્મુખ જૈન ભવ્ય વિશાળ મંદિર કારીગીરીના ઉત્તમ નમુના રૂપ સોમપુરા “દેપાક” શિલ્પીની અદ્ભૂત કળાકૃતિ છે. ગુજરાતના સિદ્ધપુરના રાજપ્રાસાદના પુરાણ સ્થાપત્યની પ્રતિકૃતિ રૂપ આ રાણકપુરની કૃતિ છે એવો પુરાતત્વજ્ઞોનો ઉલ્લેખ છે. કમનસીબે સિદ્ધપુરના એ રાજપ્રાસાદનું આજ ચારસો પાંચસો વર્ષ થયાં અસ્તિત્વજ રહ્યું નથી.

બાસ્તના અન્ય પ્રદેશોની સાથે સરખાવતાં ગુજરાત સુખી અને ઉદ્યોગશીલ ગણાય છે. ગુજરાતની ઉત્તરે આવેલ આબુ પહાડ ઉપરના દેલવાડાના જૈન મંદિરો અને અંબાજી આરાસણ-કુંભારિયાલના મંદિરોના નિર્મોતા વિમળશાહ અને વસ્તુપાળ હતા. આબુના વસ્તુપાળના કળાપૂર્ણ મંદિરના સ્થપતિ સોમપુરા શોભનદેવ શ્રી વિશ્વકર્માના અવતાર સમા હતા. આબુ અચળેશ્વરના શિવ અને જૈન મંદિરો સુંદર નકશીબાર છે. સફેદ દુધ જેવા આરસના બાંધેલા આબુ દેલવાડાના કળાના ઉદ્કૃષ્ટ નમુના રૂપ આ પ્રાસાદો જગતની બેનમુન શિલ્પ કૃતિ છે. સ્તંભો, છત, બુમટો, દિવાલોનો પ્રત્યેક પાષાણ બારિક નકશીથી ભરપુર છે. તે બધા અચ્ચારમીઠી બારમી સદીના મંદિરો છે.

જૈનોના પહાડી તીર્થોમાં આબુ, શત્રુંબ્ય, ગિરનાર, સમેતશિખર ઉપરના જૈન મંદિરો પ્રસંશનીય છે. પવિત્ર શત્રુંબ્ય પહાડ પર હબરો કળામય મંદિરો અને મૂર્તિઓ છે. તેથી તેને વિદેશીઓ “સીટી ઓફ ટેમ્પલ” (મંદિરોનું નગર)ના નામથી ઓળખાવે છે. અહીં ૧૧ મી સદીથી માંડી અઢારમી સદી સુધીમાં મંદિરો બાંધેલા છે ને હજુ બંધાય છે. મંદિરોના સમૂહને અહીં ટુંક કહે છે. તેવી અહીં નવ ટુંકો છે. તેમાંની મોતીશાહની ટુંક આદિ બે ત્રણ ટુંકોનું બાંધકામ જગ્યાના અભાવે બે પહાડો વચ્ચેનો ગાળો પુરી ભૂમિ સમતલ બનાવી કુશળતાપૂર્વક કથું છે. આ મોતીશાહની ટુંક બાંધનાર શિલ્પી રામજી લાધારામ (આ અંથ લેખકના પ્રપિતામહ) વિશ્વકર્મા રૂપ હતા. શત્રુંબ્ય તલાટી પર આગમોદ્ધારક શ્રી સાગરાનંદ સૂરીશ્વરજીના ઉપદેશથી જૈનોના પવિત્ર આગમસૂત્રો પાષાણ પર અંકિત કરીને એક વિશાળ “આગમ મંદિર” બાંધ્યું છે તે તથા અણહીલપુર પાટણનાં પંચાસરનું બારમી સદીની કળાકૃતિરૂપ બાવન જીનાલયનું કળાપૂર્ણ વિશાળ જૈન મંદિર, તેમજ તીર્થોદ્ધારક આચાર્યશ્રી વિજયનેમિસૂરીશ્વરજીની પ્રેરણાથી કદમગિરી તીર્થ, અને પ્રભાસપાટણનું વિશાળ જૈન મંદિર એ સર્વે ભવ્ય કળાપૂર્ણ જૈન મંદિરો આ લેખકના રચેલા દર્શનીય છે.

ઉત્તર ગુજરાતના ગાંધીઓમાં દશમી સદીના સુંદર મંદિરો પૃથક્ પૃથક્ સ્થાનોએ છે. કપડબજારનો કુંડ અને પ્રતોલ્યા તેમજ વડનગરના તોરણ-પ્રતોલ્યાની કળા અનુપમ છે. મોઢેરાનું સૂર્ય મંદિર, મંડપ અને કુંડ દશમી અગ્યારમી સદીના કળાના ભંડાર સમા છે. ગુજરાતની સુંદર કળાના વારસા રૂપ આ મહામુક્તી શિલ્પ સ્થાપત્યની કૃતિના અનુપમ અવશેષ આઠી બેવા મળે છે. ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રના સોમપુરા શિલ્પીઓ દેવમૂર્તિઓ તથા પ્રાણી પક્ષી આદિ મૂર્તિ વિધાન સર્જવામાં કેવા કુશળ હતા તેની મોઢેરા, આયુ, કુંભારીયાણ તથા પાટણની કલાકૃતિ સાક્ષી પુરે છે. આ કૃતિ ભારતના અન્ય સ્થાપત્યોની કૃતિથી અનોખી છે. ઐસુર રાજ્યના અગીયારમી સદીના હથશાળ રાજ્ય કુળોએ બંધાવેલ હલ્લેખીડ, બેલુર અને સોમનાથપુરમ તથા ઓરિસાના કોણાર્ક, ખજુરાહો, દેવગઢની કળાના ઉત્તમ નમુનાથી પણ ચઢીયાતી મોઢેરા આયુની કળા-કૃતિઓ પ્રસંશનીય છે. તેનું મૂર્તિ વિધાન ઉચ્ચ કોટિનું છે.

સિદ્ધપુરના સરસ્વતીના તીરે બાંધેલા બળ્ય રૂદ્રમહાલયના ઉભેલા છુટક ભાગોના અવશેષ પરથી તેની બળ્યતાનો ખ્યાલ આવે છે. દશમી સદીમાં આરંભેલા આ ગૌરવભર્યો અતિ બળ્ય, કળાપૂર્ણ મહાપ્રાસાદ ત્રીણ પેઢીએ સંપૂર્ણ થયો. તેની ફરતા રૂદ્રના કળામય ૧૧ પ્રાસાદો હતા. તેમાંના પાંચેક તે પાછળથી મસિહના રૂપમાં ફેરવાયેલા સ્પષ્ટ માહુમ પડે છે. તારંગાનું બળ્ય જૈનમંદિર બારમી સદીનું છે. ઓગણીસમી સદીમાં શિલ્પી પ્રેમચંદણનું બાંધેલું અમદાવાદનું હડીસિંહનું વિશાળ આવન છનાલયનું સુંદર મંદિર દર્શનીય છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં અનેક પુરાણ સ્થાપત્યો પણ ઉલ્લેખનીય છે. પ્રભાસપાટણ ક્ષેત્રના મંદિરોમાં સોમનાથછના ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ મંદિરની કીર્તિ અને સમૃદ્ધિ હબરો વર્ષથી ગવાય છે. તેના બગ્ન મંદિરનો નવેસરથી છણોદાર પ્રસિદ્ધ સરદાર સ્વ૦ વલ્લભભાઈ પટેલની પ્રેરણાથી ના૦ શ્રી જામસાહેબ અને માનનીય શ્રી ૬૦ મા૦ સુનશીછના ઉત્સાહથી ટ્રસ્ટ દ્વારા ચંદ રહ્યો છે. પ્રાચીન બળ્ય શિલ્પની અગીયારમી સદીની પ્રતિકૃતિ રૂપ આ મંદિર પચ્ચીથેક લાખ રૂા. ના ખર્ચે બંધાયું છે. તેમાં સાતેક લાખનું રૂપ નકશી કામ તથા દસેક લાખના નૃત્ય મંડપનું કામ બાકી છે, જે ભાવિક હિન્દુ ધાર્મિક પ્રજાની ઉદારતા પર અવલંબે છે.

શ્રી સોમનાથછનો બળ્ય પ્રાસાદ ભારતના અન્ય નીચ મંદિરોમાં મોટામાં મોટો ગણી શકાય તેવો ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનો અગીયારમી સદીના આહુકય કાળની પદ્ધતિનો રચ્યો છે. દેવ સ્વરૂપો, દેવી-દેવાજ્ઞના, કિન્નર, યક્ષ, ગંધર્વ-વિદ્યાધરોની મૂર્તિઓ મનુષ્ય કદની છે. નવ મજલાનું પોણાબસો ફૂટ ઉંચું શિખર, ત્રણ ગેલેરીઓવાળો બળ્ય મંડપ, તે પરની સંવરણા, કળામય વિતાન (ધુમટ)નું નકશીકામ એ સર્વ શિલ્પની અફૂલત કૃતિ છે. આ બળ્ય મંદિરની સુલાકાતે આવનારા યુરોપ, અમેરિકા, જાપાનના વિદેશી સુસાક્ષરો તથા પુરાતત્ત્વવિદો આવી કૃતિ આ કાળમાં ઉભી થતી બોધને અચંબો થાય છે અને પ્રશ્ન કરે છે કે “ ભારતમાં આ કળાના શિલ્પીઓનો વર્ગ શું હતો

હુંચાત છે ?” કળા સંસ્કૃતિ અને સ્થાપત્ય અભ્યાસીઓ સોમનાથજીની આ રચના જોઈ તેની કળાની પ્રસંશા કરે છે. શિલ્પ ગ્રંથોના આધારે બંધાયેલ આ “કેલાસ મહામંદિર પ્રાસાદ” ત્રું નિર્માણ આ ગ્રંથના લેખકના હસ્તે થઈ રહ્યું છે.

બરહા કુંબરના ધુમલીના મંદિરો સાતમી આઠમી સદીથી માંડી બારમી સદી સુધીના છે. પંચાંગતું ત્રિનેત્રેશ્વરતું, ગોપતું, કદવારતું આદિ પ્રાચીન શૈલીના છુટા છવાયા સ્થાપત્યો જીર્ણ અવસ્થામાં સૌરાષ્ટ્રમાં ઉભેલાં છે. હિન્દુ ધર્મના આર ધાર્મો-માતું પશ્ચિમ તીર્થ દ્વારિકાધીશતું ભવ્ય જગતમંદિર સમુદ્ર તટ પરના ઉંચા ટેકરા પર દીવાદાંડી રૂપ છે. ત્યાંના બીજા મંદિરોમાં રૂક્મણિજીના મંદિરની કળાકૃતિ પ્રશંસનીય છે.

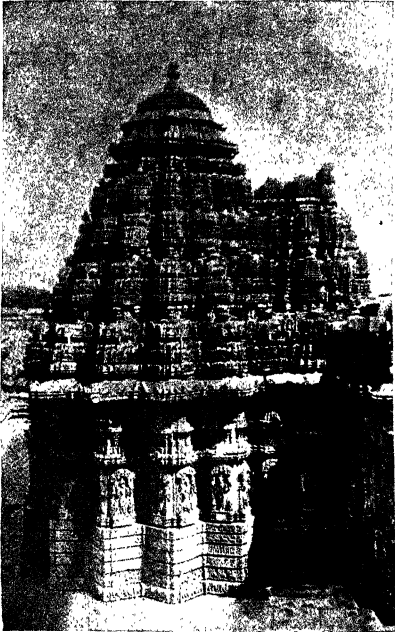
દક્ષિણ ગુજરાતના પુરાણ સ્થાપત્યોમાં ઉદ્ભવેખનીય ડોહોઈનો મજબુત કળામય દુર્ગ તથા મંદિરો છે. તેના સર્જક સુપ્રસિદ્ધ હીરાધર નામે સોમપુરા શિલ્પીની લોકકથા પ્રસિદ્ધ છે. આ હીરાધર રૂદ્રમહાલયના મહાન શિલ્પી ગંગાધરના પુત્ર પ્રાણધરના પ્રપૌત્ર હતા તેમ કહેવાય છે. રૂદ્રમહાલયના સ્થાપત્ય જોડે શિલ્પી અને જ્યોતિષીની લોક કથા પણ સંકળાયેલી છે.

ગુજરાતના સ્થાપત્યોમાં કળાપૂર્ણ વાવો, સરોવરો, ઝોવારાઓ તથા તે સુગના સુદ્ભવના સાક્ષીરૂપ ઉભેલા કિલ્લાઓ તથા તેના દરવાજાઓ છે. ઝીંજુવાડા, પ્રભાસપાટણ, ડોહોઈ, જુનાગઢ અને ચાંપાનેરના દુર્ગો અજ્યેય મનાતા હતા. તે સર્વ પ્રેક્ષણીય છે.

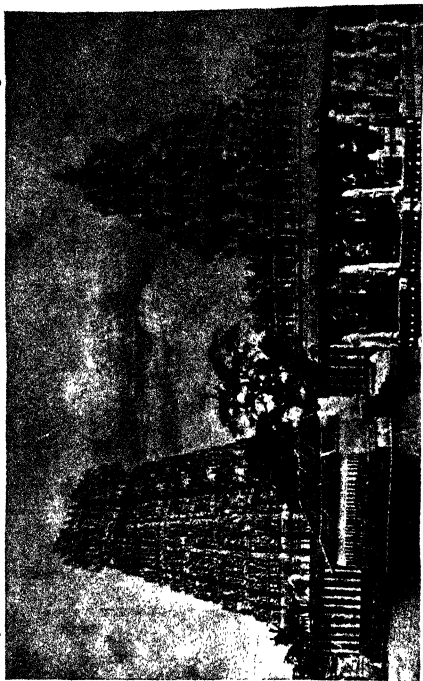
દક્ષિણ ભારતના દ્રવિડ મંદિરના સ્થાપત્યો ઉત્તર ભારતની અંપક્ષાયે જિન્ન છે. ધણી વિશાળ વિસ્તારમાં પ્રસરેલા દ્રવિડ મંદિરોની ભવ્યતા મીસરના પુરાણ મંદિરો જેવી છે. દક્ષિણના મહારાજ્યોમાં પાંડય, ચૌહ, ચેરા અને પલ્લવ રાજ્ય-શાસકો પછી ચાલુક્ય રાજ્યનો ઉદય થયો. જગતના ઇતિહાસમાં લાંબામાં લાંબા કાળ સુધી કોઈ વંશે રાજ્યશાસન કર્યું હોય તો દક્ષિણના પાંડય વંશતું રાજ્ય ૨૬૦૦ વર્ષ સુધી ટકી રહ્યું હતું.

દ્રવિડના રાજ્યકુળોની ધર્મપ્રિયતાના પરિણામે ભવ્ય દ્રવિડ મહાશિલ્પોના નિર્માણ થયા છે. નગરો, જળાશયો, મંદિરો અને કિલ્લાઓ બંધાયા છે. આઠમી સદી પછી બૌદ્ધ ધર્મતું પતન થતાં જ શૈવ વિષ્ણુ અને જૈન સંપ્રદાયોના આચાર્યોના પ્રભાવથી ભવ્ય મંદિરો રાજ્યાશ્રયે ઉભા થયાં છે. મોટાં રાજ્યો પોતાની આવકના અઢળક દ્રવ્યને દેવદ્રવ્ય ગણીને ભવ્ય નગર જેવા મંદિરો બંધવામાં પરસ્પર સ્પર્ધા કરતા હતા. અગાઉ કહ્યું તેમ દ્રવિડ શૈલીના મંદિરોની રચના ધણી વિશાળ હોય છે. બહારના પ્રવેશદ્વાર પર ભવ્ય ઉન્નત ગોપુરમ્ મૂળ મંદિરથી પણ ઉંચું બાંધે છે. મંદિરના ચોકમાં જળાશ્રયો, લજ્જન મંડપો અને અન્ય દેવ દેવીઓના નાના મોટાં

હલોપીઠ (મૈત્રુવ વાલ્ય)ના કળાયુગ પ્રાસાદ મહાપીઠ મંડોલવર અને
અનોખા પ્રકારનું શિખર દીપાબ્જીવ

பொருள்

புதுப் புவியியல் வரைபடம்

મંદિરો હોય છે. મંદિરમાં પ્રવેશતાંજ મહેલી બબર આવે છે. આ રીતે દ્રવિડ મંદિરની એક નાના નગર જેવી સ્થના હોય છે.

દક્ષિણ ભારતના દ્રાવિડ શિલ્પમાં તે તે મુગની મોટી મોટી ભવ્ય પ્રતિમાઓ, પુરાણોની વાતોઓના દ્રષ્યો, સ્થલોની વિવિધ આકૃતિઓ, છતની કોરણી તથા વિશાળ બાંધકામ ભેતાં મન પ્રસન્ન થાય છે. પ્રવેશતાંજ મહાકાવ્ય ગોપુરમ પાંચ સાત કે બાર માળનો હોય છે. દક્ષિણના કેટલાક ભાગોમાં ચોથી પાંચમી સદીનાં મંદિરો જીર્ણોવસ્થામાં છે. દ્રાવિડના લગભગ બધા સ્થાપત્યો મોટા મોટા વિશાળ કાચ સખ્ત ત્રેનાઈટની વીસથી પચ્ચીસ ફૂટ લાંબી શિલાઓથી બાંધેલા છે.

પાંડય રાજાઓની રાજધાની મદુરામાં હતી. મદુરામાં નાયક વંશના રાજા વિન્ધનાથે નિર્માણ કરેલ મદુરાનું ભવ્ય મંદિર ઈ. સ. ૧૬૨૩ માં શરૂ કરી બાવીસ વર્ષે પુરું કરેલું છે. દ્રાવિડમાં આ અનુપમ મંદિર સૌથી લાંબુ (૭૩૦૪૮૫૦ ફૂટના માપનું) છે. તેના પ્રદક્ષિણા કિલ્લાને નવ ગોપુરમ છે. દરેક કિલ્લામાં અઠેક તળાવ અને ચોક તથા હબર સ્તંભોનો એક સભામંડપ છે. તેનું એક ગોપુરમ ૧૫૨ ફૂટ ઉચું છે.

શ્રીરંગમ્ મંદિર સવોતમ કળાના નમુનાનું વિષ્ણુ મંદિર છે. તેને વિવિધ નગરમના રાજાએ બંધાવેલા સાત કિલ્લાઓ છે. બારસો સ્તંભોનો સભામંડપ ૪૬૦ ફૂટ લાંબો અને ૧૩૦ ફૂટ પહોળો છે. તેનું ગોપુરમનું અલંકરણ અગ્રેહ છે. કાવેરી નદીના ટાપુ પર રામાનુજ સમ્રાજ્યના આ મંદિરને નાના મોટા અઢાર ગોપુરમ છે. તેમાં બે તો બહુજ વિશાળ ઉત્તત છે.

ચિદમ્બરમ્-દ્રવિડના પ્રાચીન શૈવ મંદિરોમાં 'ચિદમ્બરનું' શિવાલય દર્શનીય છે. તેને એક કિલ્લો, મધ્યમાં તળાવ; તેની એક તરફ પાર્શ્વતી મંદિર; બીજી તરફ સહજ સ્તંભ મંડપ તથા પશ્ચિમે શિવ ગર્ભગૃહ છે. સ્તંભોની કળા બહુ સુંદર છે. તેના મૂળ ગર્ભગૃહનો ધ્વંસ થયેલ છે. અહીંની વિશાળ નટરાજની સુપ્રસિદ્ધ મૂર્તિ પાંચમી શતાબ્દિમાં કાશ્મિરના રાજા હીરણ્યવર્મા અકવર્તિએ લંકા જીત્યા પછી સ્થાપેલ છે. વીર ચૌહ નામક રાજાએ દશમી શતાબ્દિમાં તે બંધાવ્યાનું પણ કહેવાય છે. કુલકોણ્લમ સમૂહના અનેક મંદિરો અને જળાશયો સુંદર કળામય છે.

તાંબોર-ચૌહ રાજાની રાજધાનીના તાંબોર નગરમાં દશમી સદીનું જૃહ્મીશ્વરનું શિવમંદિર દ્રવિડ શૈલીથી ભિન્ન છે. બસો ફૂટ ઉંચું શિખર નાગરાદિ શૈલીને મળતું સુદ્ધ ગયાના શિખરની આકૃતિ જેવું છે. તેના પડછાયો પડતો નથી તેવું કહેવાય છે. ત્યાંનું ગોપુરમ ૬૦ ફૂટ ઉંચું છે. સ્થામ પ્રાચાણનો નંદી એક જ પત્થરનો સોળ ફૂટ લાંબો છે. મંદિરને તેર મજલા છે. ત્યાં સોળમી શતાબ્દિનું સુબ્રહ્મણ્યમનું મંદિર છે.

કાંચિવરમ-શિવકાંચિ-વિષ્ણુ કાંચી એમ બે વિભાગમાં કાંચવરમ તીર્થ છે. શિવ કાંચિમાં બે કિલ્લાનું ભારે મોટું મંદિર છે. તેના ગોપુરમ પાસે ચિત્રમ્બરમ શિવ અને નંદીની વિશાળ સુવર્ણની મૂર્તિઓ છે. ત્યાં એક સરોવર છે. વિષ્ણુ કાંચિમાં વરદરાજ નામક વિષ્ણુનું વિશાળ મંદિર પાંચ કિલ્લાવાળું છે. અહીંના મંદિરના મંદમના પુણ્યા પર ગુરુતા છબ્બમાં પથરોના અંકોડા સાથે બેઠેલા પથરોના એક ઘંટ હટકે છે. જે અબ્બ સિદ્ધ કળા છે.

યવન આક્રમણના ભયથી કાંચિ, તથા ચિદમ્બરમને શ્રીરંગમના ભેવા ઉંચાં કિલ્લાઓ વિજયનગરના રાજાઓએ બંધાવેલા. ત્યારથીજ મૂળ મંદિરના શિખર કરતાં ગોપુર ઉંચા બાંધવાની પ્રથા શરૂ થઈ છે, તે શિલ્પશાસ્ત્રમાં સાર દોષ યુક્ત ગણાય છે.

પલ્લવ રાજ્ય કુળના મહેન્દ્ર વર્માએ ઈ. સ. ૬૨૫ માં મદ્રાસથી ૨૫ માઈલ કાંચીના સમુદ્ર તટ પર મામલ્લાપુરમ (મહાબલિપુરમ)માં પથરોની બેખટો કાર્પાને સાત વિશાળ રથ-મંદિરો કોતરાવ્યા છે. તેમાં પાંચ પાંડવોના રથ તથા વરાહ અને મહિષાસુર મર્દિની દુર્ગાના બે એમ સાત મંદિરો કંડારેલા છે. ધર્મરાજ રથમાં નૃસિંહની મૂર્તિ છે. બીજા રથ બે મજલાનો ૪૮x૨૫ ના માપનો છે. બીજા રથોની અપેક્ષાએ આ સર્વોત્તમ વાસ્તુકળાના નમુના ૩૫ છે.

તિરૂવલ્લુર-મદ્રાસથી ૩૦ માઈલ પશ્ચિમે આવેલું છે. ૬૪૦ ફૂટ લાંબા અને ૭૦૧ ફીટ પહોળા વિશાળ મંદિરમાં શિવ પાર્વતીની ભવ્ય મૂર્તિઓ છે.

રામેશ્વરનું સુપ્રસિદ્ધ શિવ મંદિર ૧૧ મી શતાબ્દના દ્રવિડ કળાના સર્વોત્તમ નમુના ૩૫ ભવ્ય વિશાળ છે. મૂળ મંદિર ૫૮x૩૦ ના માપનું બહાર છે. પાંચ કિલ્લાઓ વીચ ફીટ ઉંચા છે. ચાર ઉંચા ગોપુરમ છે. તેમાં અંદર બહાર શ્રીરામ ચરિત્રના અક્રમ્ત દર્શ્યો કોતરેલાં છે. બે સ્તંભોની હારવાળી પ્રદક્ષિણાની લંબાઈ ચાર હજાર ફુટની છે. જે વીશથી ત્રીશ ફુટ પહોળી અને પચ્ચીસેક ફુટ ઉંચી છે. છત સુદર અલંકૃત છે. સામસામા બે વિશાળ સ્તંભોમાં જુદી જુદી આકૃતિઓ મનુષ્ય કે અશ્વની પુરા કહની કોરેલી છે. સમુદ્ર તટ પર અંધમાઠન પર્વત નામે ટાપુ પર બાંધેલું આ રામેશ્વરનું મંદિર બહુ પ્રાચીન કહેવાય છે.

કન્યાકુમારી, ત્રિવેદ્રમ, વેલોર આદિ મંદિરો દ્રવીડીઅન કળાના સર્વોત્તમ પ્રતિનિધિ ૩૫ છે. તેમાં ઉત્તમ કોટિનું ભવ્ય મૂર્તિવિધાન છે. દ્રવિડ મંદિરોના પ્રદક્ષિણા માર્ગના સામસામા બે વિશાળ સ્તંભોમાં હાથી થોડા કે મનુષ્યોની પુરા કહની આકૃતિઓ ભેરહાર ૩૫ કોરેલી હોય છે. જે નજરે ભોતાં જ તેમી વિશાળ ભવ્યતાનો ખ્યાલ આવે છે.

દ્વંચભદ્રાના કિનારે હંપી ઈષ્ટિકલા પાસે ઈ. સ. ૧૩૭૬ માં વિજયનગરની સ્થાપના વિધારણ્ય નામે સ્થપતિ અને જ્યોતિષીના હાથે થઈ છે. તેની વિશિષ્ટ શૈલી

હક્ષિણ દ્રવિડથી ઠંઠક બિન્ન છે. ત્યાં વિરૂપાક્ષ-શિવનું કળાપૂર્ણ જાળ્ય મંદિર છે. ઈ. સ. ૧૫૪૨ માં અચ્યુત રાવળે વિઠ્ઠલ સ્વામીનું મંદિર અધાવવા માંડ્યું; પરંતુ તે પૂર્ણ ન થઇ શક્યું. તેનો જાળ્ય શૃંગારમય મંડપ અભેદ છે. વિશાળ વ્યાલ શાકુંળ પ્રવેશ દ્વાર પર છે. વિજયનગર સામ્રાજ્યની એ કાળની સમૃદ્ધિ અને બહોબલાલી જગતમાં આશ્ચર્યમુગ્ધ કરે તેવી હતી. ત્યાં હીરાની ખાણો હતી. આ વૈભવશાળી અને તેજસ્વી ત્રણસો વર્ષના હિંદુ રાજ્યનો અંત એક ખેડુત (સોની)ની સ્વરૂપવાન કન્યાના કારણે ઉભા થયેલા કલેશના પરિણામે આવ્યો. અને આસપાસના સુસ્લીમ સુલતાનોના હાથમાં આ હિંદુ રાજ્ય આવ્યું. તુંગભદ્રા નદીના કિનારા પર ત્રણ માર્હલના વિસ્તારમાં આજે વિજયનગરના અવશેષો વિપુલ પ્રમાણમાં વેરણ છેરણ પડ્યા છે. ત્યાં અનેક મંદિરો મંદિરો છે. ખુલ્લામાં પડેલી એક જ પાષાણથી કોરેલી પચ્ચીશ કૂટ ઈંચી પ્રથમ જાળ્ય નૃસિંહજીની મૂર્તિ દર્શનીય છે.

ઉત્તર દ્રવિડમાં વર્તમાન મૈસુર રાજ્ય વિસ્તારમાં પ્રાચીન હયશાળ રાજ્ય કાળના અગ્યારમી બારમી સદીના ત્રણ પ્રસંશનીય મંદિરો ભારતની શિલ્પ સમૃદ્ધિના સુકૃટ રૂપ છે. હયશાળ રાજ્યનો પ્રસિદ્ધ શિલ્પકાર ડંકનાચાર્યે આ મંદિરોનું નિર્માણ કર્યું હતું. ત્યાંની લોક કથામાં તે પ્રસિદ્ધ છે. હયશાળ રાજ્યની શિલ્પ પદ્ધતિના મંદિરો દ્રવિડના અન્ય મંદિરોની કૃતિથી બિન્ન છે. આ મંદિરોની કળા કૃતિનું વર્ણન એક સ્વતંત્ર પુસ્તક માગે છે. ભારતના દેવી શિલ્પીઓએ અહીં સ્વર્ગ ખડું કર્યું છે. સોનીના જેવી બારીક કારીગીરી-લાટવાળું કામ અહીં નજરે પડે છે. આ હયશાળ રાજ્યવંશના એક પુરૂષે જ પાછલા કાળમાં વિજયનગરના રાજ્યની સ્થાપના કરી હતી. સોમનાથપુરમાં પ્રસન્ન કેશવના મંદિરના મંડપની ત્રણ દિશામાં ત્રણ ગર્ભગૃહો છે. તેમાં એકમાં પ્રસન્ન કેશવ, બીજામાં ગોપાલજી, અને ત્રીજામાં જનાર્દન સ્થાપિત છે. ત્રણે ગર્ભગૃહ પર ગણ શિખરો છે. નીચે મહાપીઠથી ઉપર સુધી કારીગીરીથી ભરપુર કોતરકામ છે. સમાયજી મહાભાસ્ત અને ભાગવતની કથા લટનાઓ પથરોમાં કંડારી છે. હસેખીડમાં હોયશળેશ્વર શિવમંદિર ઈંચા પ્લીંથ પર છે. તેની કારીગરી વિચિત્ર છે. ત્યાં એક ખાજુ નાનું કેદારેશ્વરનું કળામય શિવ-મંદિર છે. ખેલુર પ્રાચીન કાળમાં હક્ષિણનું કાશી કહેવાતું. ત્યાં ચિન્ન કેશવનું વિશાળ વિષ્ણુ મંદિર છે. તેને બે ઉત્તમ ગોપુરમ છે. ચંદ્રગિરીના એક જ પહાડ-માંથી કોરેલી કળાકૃતિરૂપ અમણ ખેલગુલાની સાડ કૂટ ઈંચી મહાકાયા દિગમ્બર જૈન મૂર્તિ એક હંબર વર્ષ જુની છે. બે ટાઢ, તડકો અને વર્ષામાં આજે પણ અખંડ ઉભી છે.

આંધ્ર પ્રદેશના શિલ્પ સ્થાપત્યો આસપાસના સુસ્લીમ શાસકોના ધર્મજનુનતા કારણે અંગાળ બિહારની જેમ પૂર્ણ સ્વરૂપે જોવા મળતા નથી. બીજ સંપ્રદાયના ગેઝાનિક આચાર્ય નાગાર્જુનના નામથી વસેલા સ્થળે માર્હલોના ખોદકામમાંથી અને વરંજુલ આદિ અન્ય સ્થળેથી આંધ્રની અમૂલ્ય શિલ્પકૃતિઓના અવશેષ મળે

છે. હાલ બંધાતા બગાચાનું બંધના પાણી નીચે આ વિસ્તારની અમૂલ્ય શિલ્પ કૃતિ આની જતી હોવાથી તેને બચાવી લેવા પ્રયત્ન ચાલી રહ્યા છે.

કારિમરમાં પાંચમી સદીનું લકડવાનું મંદિર, આઠમી સદીનું માતૃક સૂર્યનું, નવમી સદીનું અવંતીપુરનું, અને પાંડુકુંડ (બંધુ)નું એક વિશાળ મંદિર પણ ગર્ભગૃહવાળું છે. માતૃકના મંદિરની ફરતી ૭૩ ફેરીઓ છે-આ બધા હિન્દુ મંદિરો ભગવાવશેષ છે. હિન્દુ કરતાં પાંચગણી મુસ્લીમ વસ્તીવાળા આ પ્રદેશમાં બીજી શી આશા રખાય ?

કારિમરની શિલ્પ પદ્ધતિ નાગરાદિ શૈલીથી ભિન્ન છે. અહીં સ્તંભો પર અને દ્વાર પર ત્રિકોણાકાર ઘાટના એબલ જેવી આકૃતિ હોય છે. સ્તંભ, કુંભિ અને ઉપરના સરા (કેપીટલ)ના ઘાટ ભારતના અન્ય પ્રદેશોના સ્થાપત્યથી સાવ નિરાળા છે. ગાંધાર-પેશાવરના અવશેષો પરથી તથા ખાસ કરી ગાંધારના મૂર્તિ વિધાન પરથી ખાશ્ત્રાત્ય વિદ્વાનો તેનું શિલ્પ ગ્રીક કળાકૃતિના અનુકરણરૂપ માને છે. પણ આ માન્યતા ગલત છે. ગાંધાર, સરહદ પ્રાંત અને કારિમરની કૃતિ એક જ સરખી છે. આગળ કહ્યું તેમ કાળ બળે અને પ્રાંતિય ભેદે શિલ્પ શૈલીની આ ભિન્નતા છે. કારિમર, ગાંધાર, પંજાબ, બંગાળ, બિહાર અને પ્રધાન હિન્દુ તીર્થધામ મથુરા, અયોધ્યા, પ્રયાગ, કાશી-અનાસ, ગયા તીર્થમાં ભારતીય શિલ્પનો પ્રાદેશિક શિલ્પશૈલી ધર્મોદ્ધતાના કારણે પૂર્ણ સ્વરૂપે આજે જોવા મળતી નથી.

નેપાલ તથા હિમાલયના પાર્વતીય પ્રદેશના કેટલાક મંદિરો કાંટની બનાવટના ચીની પેગોડાને મળતા છે. કેટલાક નાગરાદિ શૈલીના રૂપને મળતા છે. રાધાકૃષ્ણનું નેપાલનું મંદિર, પંજાબના આધુનિક મંદિરો અને હીમાલયના બ્રહ્મીદ્વારના સ્તા પરના મંદિરો લગભગ નાગરાદિ શૈલીના છે.

સરહદ પ્રાંતમાં આઠસોક વર્ષથી હિન્દુઓની અલ્પ સંખ્યાના કારણે પ્રાચીન સ્થાપત્યોની આશા રાખવી જ નિરર્થક છે. ત્યાંનું ગાંધાર શૈલીનું મૂર્તિવિધાન અજબ કોટીનું હતું. તક્ષશિલાના ખોદકામમાંથી ઉચ્ચ કોટીના નમુનાઓ ઇ. સ. પૂર્વેથી માંડી આઠમી નવમી શતાબ્દિના મળે છે. બિહારના નાલંદાનું પણ તેમજ છે.

બંગાળ બિહારમાં પાલવંશીય વાસ્તુકળાના અવશેષો ઠટાયલા ભુમિમાંથી ઉપલબ્ધ થાય છે. ત્યાં પૂર્ણ અવસ્થાના સ્થાપત્યોનો અભાવ છે. બંગાળમાં મુગલ કાળ પછી વર્તમાન કાળમાં ઉભાં થયેલાં મંદિરો કેશ મુંડેલા મસ્તક જેવા કુમટવાળા, છત્રીસહિતની કમાનોવાળા, બ્રહ્મ શિલ્પના નમુના રૂપ છે. વાંસની કુંપડી કે કુબાની પ્રતિકૃતિ રૂપ આ મંદિરોમાં પ્રાચીનતાનો અંશ માત્ર નથી. છુદ્ધ અંધાનું પ્રાચીન મંદિર-બિહારની પ્રાચીન કૃતિને આજો ખ્યાલ આપે છે. નાલંદાના અવશેષો પરથી એ પ્રદેશની શૈલીની કલ્પના થઈ શકે છે.

વિખ્યાત નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલયના ખંડેરોમાંથી પ્રાચીન શિલ્પના પાયાઓ અને

ધાતુના અસુદ્ય નસુના પ્રાપ્ત થયા છે. આ પાષાણના અવશેષો ખંડિત છે. પણ ધાતુના નસુના ઓછા ખંડિત મળ્યા છે. નાલંદા વિદ્યા અને કળાનું પ્રખ્યાત ધામ હતું. અહીં જગતમાં અસુદ્ય ગણાતા બે અઢી હજાર વર્ષ પૂર્વેના જુના તાંબાના હસ્તાક્ષિપ્ત અદ્ભૂત વિદ્યા, વિજ્ઞાન, યંત્રશાસ્ત્ર, આયુર્વેદ, શિક્ષણ, જ્યોતિષ, ખગોળ, ગણિત, તત્ત્વજ્ઞાન, યોગદર્શન આદિ વિષયોના અબ્બેડ લાખો ગ્રંથોના ઓરડાના ઓરડાઓ ભરેલા હતા. ધર્મોષ્ઠતા અને અજ્ઞાનતાના કારણે ચૌદમી સદીમાં એ અમૂલ્ય ગ્રંથ ભંડાર એકજ ઝપાટે અગ્નિથી ભસ્મિત થયો. આમ ભારતની પ્રાચીન વિદ્યા કળા અને વિજ્ઞાનના સુદ રહસ્યનો કમભાગ્યે નાશ થયો. સાતસો વર્ષના સુસ્વીમ શાસન કાળમાં હિન્દુ દેવાલયોનો ધ્વંસ થયો; કેટલાક મસ્જિદના રૂપમાં ફેરવાયા. કેટલાકના અવશેષોનો ઉપયોગ મસ્જિદ મકરબામાં થયો. આમ ધર્મોષ્ઠતાએ પ્રાચીન ભારતીય કળાને નાશ કર્યો છે.

ગવા-સુમાત્રા: ભારતની પૂર્વે સમુદ્રપાર હીંદી ચીન, અનામ (વ્યાપા) તથા તેની દક્ષિણ પૂર્વમાં કમ્બોડિયા; પશ્ચિમે શ્યામ (સીયામ, થાઇલેન્ડ), બવા સુમાત્રા વગેરે દર પૂર્વના અગ્નિ એશિયાના ટાપુ પ્રદેશોમાં ભારતની સમુદ્ર-સાહસી, વેપાર-પ્રધાન પ્રજા દોઢ બે હજાર વર્ષથી વસેલી છે. ત્યાં હિન્દુ અને બૌદ્ધ ધર્મ પ્રસરી. તેના પરિણામે ત્યાંની પ્રજાના રીતરિવાજો અને ધાર્મિક ઉત્સવો ભારતીય હિન્દુ ધર્મ પ્રમાણે આલે છે. ભારતીય પ્રજાએ ત્યાં શૈવ વેંજ્યુવ ધર્મની ભારે ઉન્નતિ કરી. એ પ્રદેશોમાં હિન્દુધર્મના મોટા મોટા ભગ્ય મંદિરો ઉભા કર્યા છે. કમ્બોડિયામાં અંકુરવટ નામનું વિશાળ મંદિર ઉંચા પ્લીથવાળું રાજ સૂર્યવર્મો બીજાએ ઇ. સ. ૧૧૨૫માં બંધાવેલું છે. તેની કળામય દિવાલો પર રામાયણ મહાભારતની કથાઓના દ્રશ્યો કૌતર્યાં છે. આ મંદિરના તળની રચના આગળ કહેલા સિદ્ધપુરના રાજપ્રાસાદ જેવી છે. જે રાણકપુરના ચતુર્મુખ જૈન મંદિરને મળતી છે. અધ્યાત્મી-સ્થાનના પહાડો તથા જંગલોમાં બૌદ્ધ ધર્મની વિશાળ મૂર્તિઓ મળે છે. એક પહાડની ઉભી સીધી ભેખડમાંથી ૨૦૦ ફુટ ઉંચી ઉભી બૌદ્ધ મૂર્તિ કોરેલી છે.

અમેરિકાના મેક્સિકોમાં ભારતની મય બતિના લોકો જઈ વસેલા. શિલ્પાચાર્ય મયની શિલ્પકળામાં કુશળ શિલ્પીઓ અમેરિકાના મેક્સિકોમાં જઈને વસ્યા અને ત્યાં મંદિરો બાંધ્યા છે. આજે પણ મેક્સિકોનો જ અમેરિકાના સૌથી કુશળ એંજીનીયરો ગણાય છે.

સુસ્વીમ શાસકો અને ભારતીય શિલ્પ :-સુસ્વીમ શાસકોએ તેરમી ચૌદમી સદી મઠી કેટલાક શહેરો વસાવી ભારતની સુપ્રસિદ્ધ રાજપુત શૈલીના રાજમહેલો અને મકાનો, દરગાહ, મકરબાઓ બંધાવ્યા છે. ભારતીય શિલ્પીઓ મકાન બાંધણીમાં અને તેની સુંદર સજવટ કરવામાં એશિયામાં મોટા અબ્બેડ ગણાતા હતા. લક્ષ્મીના લેલે આ દેશપર અઢી આલેલા પરદેશી બાદશાહો અહીંથી અદ્ભૂતક હુટના દ્રવ્ય-અભૈશત બેઠે ભારતીય શિલ્પીઓને પણ સાથે લઈ ગયા અને સુંદર મકાનો

બંધાવી એ દેશના શહેરોને અલંકૃત કર્યા છે. આમ ભારતીય શિલ્પ-સ્થાપત્યનો પરદેશમાં પ્રચાર થયો છે. મુસ્લીમ શાસકોએ પોતાના શાસન કાળમાં ઉભા કરેલા સ્થાપત્યોના વર્ણન વિવેચન માટે એક જુદો જ લેખ આપવો જોઈએ. આ શાસકોએ પણ કળાને પોષણ આપ્યું છે તે આપણે જુલવું ન જોઈએ. તાજમહાલ તેની આસપાસની સુંદરતાના કારણે, ઠક્ષિણનો ખિબપુરનો વિરાટ ધુમટ અવાજના પ્રત્યાઘાતની ખુબીના કારણે પ્રસંશનીય છે. હીલ્હી-આગ્રા-ફતેહપુર-સીક્રી-લખનૌ-માંડવ-મદ-અમદાવાદ-આંખાનેર આદિ શહેરો મુસ્લીમ ખાદશાહો કે સુલતાનોએ પોતાની રીતે બંધાવ્યા છે. તથા મસ્જીદો, મકરબાઓ, રાજમહેલો, હીવાનેઆમ, હીવાનેખાસ, હરગાહો વગેરે સ્થાપત્યો, કિલ્લાઓ આદિ રાજપુત શિલ્પ શૈલી પ્રમાણે બંધાવ્યા છે. માંડવગઠનું સ્થાપત્ય મુરાસાન શૈલીની પ્રતિકૃતિ છે. એકંદરે મુસ્લીમ સ્થાપત્યો પણ પ્રસંશનીય છે.

ભારતીય શિલ્પી.

ભારતના પૃથક પૃથક ભાગના હિન્દુ શિલ્પ શૈલીના સ્થાપત્યોના વિહંગાવલોકન પ્રરથી ભારતીય સ્થાપત્યનો વિકાસ, તેનું નિર્માણ, તથા તેના પ્રકારનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી શકે છે. ભારતીય કળા અધિક મૌલિક, અધિક વૈવિધ્યપૂર્ણ છે. તેના પ્રકારોમાં પણ નિત્ય નવીન વૈચિત્ર્ય છે. તેનું અન્યત્ર ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. ભારતીય શિલ્પ સ્થાપત્ય આજ પણ જીવંતી જગતી કળા છે. યુરોપીયન શિલ્પીઓ સાથે ભારતીય શિલ્પીઓની તુલના કરતાં કહેવું પડે છે કે ભારતીય શિલ્પીનું લક્ષણ પોતાની કૃતિમાં કેવળ ભાવના ઉતારવાનું છે. યુરોપીય શિલ્પી તાદ્રશ્યતાનું નિરૂપણ-અનુકરણ કરે છે, જ્યારે ભારતીય શિલ્પીઓએ પોતાની કૃતિમાં પૃથક્કરણીય ભાવના રેડવાનું કઠીન કાર્ય કર્યું છે.

ભારતીય અને પાશ્ચાત્ય શિલ્પીઓના મૂર્તિ વિધાનનું એક જ ઉદાહરણ લઈએ. અનેક કવિઓએ સ્ત્રીની પ્રકૃતિ-વિકૃતિના ગુણોના ગાન ગાયાં છે. તેના સૌંદર્યનું પાન કરાવનારે ભવમૂર્તિ અને કાલિદાસ જેવા મહાન કવિઓએ તેના રૂપ ગુણની શાન્દત ગાયા ગાઈ છે. તેની પ્રકૃતિથી રિંગેલા ભારતીય શિલ્પીઓએ સ્ત્રી-સૌંદર્યને માતૃત્વભાવે પ્રદર્શિત કરી છે. જ્યારે યુરોપીય શિલ્પીએ વાસનાના ક્ષણ રૂપે તેને કંડારી છે.

ભારતીય ગૌરવપૂર્ણ કળા સુખ કાળ પછી નવમીથી તેરમી શતાબ્દિ સુધી ખૂબ તેજશી જળકળી છે. તે પછીના ધર્મોદ્ધતાના કાળમાં આ કળા ખૂબ રૂંધાઈ. એજેએના આક્રમણો થયાં કર્યાં. સોમનાથ, થાણેશ્વર, કનોજ, કાશી, મથુરા, નાલંદા, અયોધ્યા વગેરે ઉત્તર ભારતના કળા ધામો પર દુર્ભાગ્યના ચક્ર ફરી વળ્યાં. આરે આજુ ધર્મોદ્ધતાના કુલાહાના પ્રકારો થયા. આમ છતાં પણ ભારતીય કળા-સંસ્કૃતિ જીવિત રહી છે. તેના પ્રથમ પાયા હલાવી શકાયા નથી. તેના રહ્યા સહ્યા

અવરોષો પણ ગૌરવપૂર્ણ છે. એકલા આ અવરોષો ફેળીને પણ આને વિદેશી કળા પારખ્યો આશ્ચર્યમુગ્ધ બને છે.

ભારતીય શિલ્પીઓએ ભારતીય જીવન દર્શન અને સંસ્કૃતિને પોતાનું સર્વોત્તમ લક્ષ માનીને રાષ્ટ્રના પવિત્ર સ્થાનો પસંદ કરીને ત્યાં પોતાનું જીવન વિતાવી વિશ્વની શિલ્પ કળાના ઇતિહાસમાં અદ્વિતિય વિશાળ ભવનો નિર્માણ કર્યાં છે. જે એતાં જ સૌ કોઈ આશ્ચર્ય મુગ્ધ બને છે. ભારતીય શિલ્પકારોએ પહાડોના દુધિયા, મગીયા, રતુબડા, શ્યામ, રેતાળવા કે ચુનાળવા પથરની દીર્ઘકાય શિલાઓ ખોદી કાઢીને ભૂખ અને તરસની પણ પરવા કર્યા વગર પોતાના ધર્મની મહત્તમ ભાવના રાષ્ટ્રના ચરણોપર ધરી છે. અને જનતા-જનાર્દન અને ધર્મ-સંસ્કૃતિના પ્રતિકનું પ્રસ્થાપન કર્યું છે. જનતાએ પણ શંખનાદ વડે પોતાના શિલ્પકારની અક્ષય કીર્તિને ચતુર્દિશ ફેલાવી છે. જગતે આવા શિલ્પીઓની અબજ સ્થાપત્ય કળાના કારણે ભારતને અજર અમર પદે સ્થાપેલ છે. આવા પુણ્યવાન શિલ્પીઓને કેટી કેટી ધન્યવાદ ધરે છે.

અંગત નોંધ.

સામાન્ય રીતે માણસને અંગત નોંધ આપતાં સંકોચ થાય છે. કેમકે કેટલાક વાચકોને તેમાં આત્મસ્લાધાની ગંધ આવે છે. તેથી આ નોંધ લખતાં હું પણ સંકોચ અનુભવું છું. તેથી એ વિષે મૌન જ સેવવા મારો ઇરાદો હતો. પણ કેટલાક વડીલ મિત્રો તથા શુભેચ્છકોને આગ્રહ હતો કે આવી નોંધ દ્વારા જાણુ વાચકોને પ્રેરણા તથા દોરવણી મળે છે. માટે નિસંકોચ અંગત નોંધ અહીં આપવાના તેમના ઇલાજને વશ થઈ આ નોંધ અહીં આપું છું. જે માટે સુગ વાચકો સમા કરશે એવી આશા છે.

શિલ્પ-સ્થાપત્ય અમારો વંશપરંપરાનો કૌટુંબિક વ્યવસાય છે. બાળવયે વધુ અંગ્રેજી વિદ્યાભ્યાસની મહેત્ત્વા હતી. પણ કુટુંબના આર્થિક કારણો આઠે આવ્યાં અને ત્રણ અંગ્રેજી ધોરણથી વધુ અભ્યાસ થઈ શક્યો નહિ. મારા સહગત વડીલ ખંધુ ભાઈશંકરભાઈના હાથ તળે હું શિલ્પ વ્યવસાયમાં જોડાયો. અને કેમશઃ શિલ્પકર્મ હાથ ધેસતું ગયું. માણસ વિધિના હાથનું ધ્યાન જ છે. વ્યવસાયમાં જોડાયા પછી સમય મળ્યે ઘરના જુના પટારામાં પડેલાં પોટલાં બહાર કાઢી અંદર બાંધેલા શિલ્પસંગ્રહની હસ્ત લિખિત પોથીઓ, ઓળખીયાં, નોંધોના કાગળો, પૂર્વજોએ કરેલા આંધકામના નકશા એ સર્વ ઉઘાડીને હું જોતો. આ પોથીઓ વાંચતે. કોઈ કોઈ પોથીમાં જુની શુભરાતી ભાષામાં કરેલા અનુવાદ પણ સ્ત્રોત સાથે આપેલા હતા તે ધ્યાનથી વાંચતો. દિવસે તો શિલ્પકર્મના લેખો પર જતો. તેથી રાત્રે આ અંશવાંચન શરૂ કર્યું. સૌ પ્રથમ શિલ્પના પ્રાથમિક ગણિતનો ‘આયતત્વ’ નામે નાનો ગ્રંથ પિતાએ મુખપાઠ કરાવ્યો. કેશરાજ મુખપાઠ કર્યું. ત્યાર બાદ પ્રાસાદમંડળના ઈ અધ્યાય મુખપાઠ કર્યાં. આ બધું હું ઠંઠકાટ ઓઠે બોલી જતો.

વળી તેમાં બતાવેલા ગણિત તથા અન્ય વિષયોની સક્રિય સમજ માટે હું આયોજન (હોઇંગ) પણ કરતો. અમારા શિલ્પસંબંધના કેટલાક અધ્યયની નકલો મેં બંધતે કરવા માંડી. આયતત્વ તથા કેશરાજ જેવા અંધના અનુવાહ પેનસીલથી જુદી નોટબુકમાં ઉતારતો. એથી તે સવિશેષ સમભતા હતા. ન્યાં ન્યાં વડીલોની સહાય જરૂરી લાગતી ત્યાં તેમની પાસેથી એ વિષય પુરો સમજી લેતો. અને કુટુંબમાં ચાર ભાઈઓમાં હું સૌથી નાનો હોવાથી આ કુળ પરંપરાની વિદ્યા બરાબર જળવાઈ રહેશે એ જોઈ કુટુંબના સૌ વડીલોને સંતોષ થતો.

શિલ્પ શાસ્ત્રના સંસ્કૃત અથો ગુજરાતી અનુવાહ સાથે પ્રગટ થાય તો સામાન્ય શિલ્પી પણ તે સમજી શકે-એવા વિચાર મનમાં ઉઠતા હતા. શિલ્પનું સક્રિય જ્ઞાન તો દિવસે કામ પર હોઈ ત્યારે વડીલો દ્વારા મળતું હતું. રાત્રે બેસી ગુજરાતી અનુવાહ કરવા પ્રયત્ન કરતો. અનુવાહ કરવા કઠણ છે. છતાં દૈ સંકલ્પ કરીને તે કામ હાથમાં લીધું. વિ. સં. ૧૯૭૩માં પ્રાસાદ મંડનના અનુવાહનો પ્રારંભ કર્યો. જુની હસ્તલિખિત પ્રતોમાંના અપૂર્ણ અનુવાહ પુરા કરતો. તેમાં મુરકેલી તો ઘણી આવતી. શબ્દો-ભાષામાં તેમજ ક્રિયામાં મેળ બેસે તો જ એ અનુવાહ સામાન્ય શિલ્પી વર્ગને ઉપયોગી થાય. તેથી મનમાં ભાંજગડો ઉઠતી. મુંઝવણી થતી. આમાં પૂર્વે જ વડીલોના હોરેલા નકશા કોઈવાર મદદરૂપ થતા. આમ શિલ્પકર્મ તથા શિલ્પઅધ્યોના વાચન સાથે મારા અભ્યાસનું ગાડું પ્રગતિ કરતું ગયું.

વિ. સં. ૧૯૭૫-૭૬-૭૭ દરમ્યાન કામકાજ અર્થે મુંબઈમાં ત્રણેક વર્ષ રહ્યો. તે વેળા મારો આ જ્ઞાન-પ્રાપ્તિનો હેતુ સફળ થવાની આશા બંધાઈ. જોકે તે સમયે બહુ સફળતા મળતી નહિ ત્યારે હું નિરાશ થતો. પણ વિચિને હજી મારી કસોટી કરવાની બાકી હતી. વિ. સં. ૧૯૭૮માં તબીયતના કારણે મારા વ. બંધુ રેવાશંકર ભાઈ પાસે હું એકાદ વર્ષ બંધાત રહ્યો. અને પ્રારંભ-યોગે અંબાલ-કુંભારીયા-જીના જૈન મંદિરોનું જીર્ણોદ્ધાર કામ મને સુપ્રત થયું. તે સમયે મારી બહારની શિલ્પસ્થાપનાના ધંધા અંગેની યાત્રા શરૂ થઈ નહોતી. તેથી કુંભારીયાજીમાં જે પાંચેક વર્ષ હું રહ્યો તે દરમ્યાન સ્થિરતા તથા શાન્તિને લીધે મારા અનુવાહના કાર્યને વેગ મળ્યો. વળી “ક્ષીરાર્ણવ” તથા “દીપાર્ણવ” જેવા અધરા અધોના સંશોધનનું કાર્ય પણ મેં હાથમાં લીધું. રૂપમંડન, વાસ્તુમંજરી, વાસ્તુસારના અનુવાહ મેં અહીં જ કર્યાં. અલગત સંસ્કૃત ભાષાના મારા મર્યાદિત જ્ઞાનને લીધે આ સર્વ સાહિત્યનું ટાંચણ હું પેનસીલથી જ કરતો હતો. દરમ્યાન કૌટુંબિક આર્થિક સ્થિતિ પણ સુધરવા લાગી.

આપણા શિલ્પઅધ્યયનમાં અશુદ્ધિ ઘણી છે. કેટલાક શબ્દોનું મૂળ શોધી તેની વ્યાકરણ શુદ્ધિનું કામ વિદ્વાનોને પણ કઠણ લાગે છે. પારિભાષિક શબ્દોમાં તો ચોટા મહો મહોપાધ્યયોને પણ સુજ પઠતી નથી. સારા અધ્યોની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન ચાલુ જ હતા. મુંબઈ રોયલ એશિયાટીક સોસાયટીની લાઈબ્રેરીના જોક ચોપકામાં ‘વૃક્ષાર્ણવ’ અંધના કેટલાક અધ્યાયો જોયા. આ અંધ કંઈ સામાન્ય નથી. તેમાં

સાંધાર મહાપ્રાસાદો, રૂદ્રમહાલયો તથા મોટા ચતુર્મુખ પ્રાસાદના યમનિયમો આપેલા છે. તેમાં ઉંડા ઉતરો સિવાય આ અંથ સામાન્ય રીતે એકદમ સમજાય તેવો નથી. આવા મહાઅથો હજુ લગણુ કયાંય સંપૂર્ણ જોવામાં આવતા નથી. મને પણ તેના પંદરસોંહ સ્લોકજ પ્રાપ્ત થયા છે. ત્રિ. સં. ૧૬૮૭ થી ૬૧ ના કદંબગિરિના મારા પાસ હરગ્યાન આ સર્વ અથોના અનુવાદના ટાંચણુમાં થોડા સુધારા વધારા કરીને મેં પાકા લખી નાંખ્યા.

મારા સફળત વ. મિત્ર શ્રી. જગન્નાથ અંબારામના “બૃહદ્ શિલ્પશાસ્ત્ર”ના અથોમાં રહેલી અશુદ્ધિઓ જોઈ મને દુઃખ થયું. વ્યાકરણુ શુદ્ધિ વિના અંથનું પ્રકાશન નજ કરવું એ નિશ્ચય દઢ થયો. મારા વૃદ્ધ પરમ સન્નિત્ર સ્વ. શ્રી. નર્મદાશંકરભાઈએ વ્યાકરણુ શુદ્ધિ સાથેનો “શિલ્પ રત્નાકર” નામે દળદાર અંથ પ્રકટ કર્યો તે જોઈ મને ખૂબ હર્ષ થયો. તેમના આ કાર્યમાં મેં પણ બનતી સહાય કરી હતી. પાંચેક વર્ષ પરજ્યપુરના મારા પરમ સ્નેહી વિદ્વાન મિત્ર પંડિત શ્રી ભગવાનદાસજી જૈન ‘પ્રાસાદમંડન’ અંથની ચર્ચા કરવા માટે જ મારે ત્યાં પ્રભાસ-પાટણુ પધારેલા. તે વેળા મારા અથોની પોથીઓનું ફક્તર જોઈને તેમને ભારે આશ્ચર્ય થયું. અને “તમે તૈયાર કરેલા આ સર્વ સાહિત્યનું પ્રકાશન કેમ કરતા નથી?” એવા પ્રશ્ન કર્યો મેં તેમને વ્યાકરણુ શુદ્ધિના પ્રશ્નની મારી મુંઝવણુ જણાવી. ત્યારે તેમણે તે કામ સંસ્પર્ષ માથે લીધું. આમ વ્યાકરણુ શુદ્ધિના પ્રશ્નના ઉકેલથી મારા ઉત્સાહને વેગ મળ્યો.

જ્યોતિષ, તંત્ર, આયુર્વેદના તથા શિલ્પના અથોમાં વ્યાકરણુ દોષ બહુ જોવામાં આવે છે. અસ્તવ્યસ્ત દશામાં પડેલા પ્રાચીન શિલ્પઅથોનું સંશોધન સોળમી સદીમાં સમર્થ શિલ્પી મંડને કયું છે. વિશ્વકર્મા પ્રણિત “ક્ષીરાણુવ” અંથમાં એક વિષયના અધ્યાયમાં પીજે વિષય ચર્ચેલો છે. વળી ત્રીજે સ્થળે તેા તે સાવ અપૂર્ણ હોય છે. કેટલાક અધ્યાયોના ભાવાર્થની જ ભલભલા વિદ્વાનોને પણ સમજ પડતી નથી. લહીયાઓએ હસ્તાલિખિત પ્રતોમાં પરંપરાની ભૂલોના પુનરાવર્તન સાથે ઉમેરાજ કર્યા છે. સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત, રાજસ્થાનમાંથી મળેલી પ્રતોમાં આ સર્વ વસ્તુનો મને ભત અનુભવ છે.

દીપાણુવ: “ક્ષીરાણુવ” અંથનું સંશોધન કરી કમબંધ સૂત્રમાં મૂકવાને મારે પ્રયત્ન કંઈક અંશે સફળ થયેલો જોઈ મને આનંદ થાય છે. તે વાંચ્યા પછી જ તેની ખરી કદર તેા વિદ્વાન વાચકો કરી શકશે. આ “દીપાણુવ” અંથનું પણ તેમજ હું. તેના પ્રથમ અધ્યાય તેમાં મળતો નથી. ખીજથી ચૌદમા સુધીના અધ્યાયો જ મળે છે. અને તે પછીના અધ્યાયો તેા અમારા શિલ્પીઓના અંથ સંગ્રહમાં પણ મળતા નથી. આ સ્થિતિમાં આ અંથના સંશોધનનું કામ મેં માથે લીધું. શિલ્પ-શાસ્ત્રના ગણિતના મૂળવાળો ઉપઅંથ ‘આયતત્વ’ દીપાણુવનો પ્રથમ અધ્યાય જ છે. પ્રથમના ચૌદ અધ્યાયો સિવાય બાકીના ૧૩ અધ્યાય અન્ય અથોની પોથીઓમાંથી પ્રાપ્ત થયા. આ સર્વ અધ્યાયોને સંગ્રહિત કરી “દીપાણુવ” અંથ બની શકે

તેટલો સુમુદ્ર કરી ગુજરાતી ભાષા ટીકા સાથે પ્રકટ કરવા નિર્ણય કર્યો. આમ આ પ્રસ્તુત ગ્રંથ પ્રકાશનનો મારો આ પ્રથમ પ્રયત્ન ઇશ્વરકૃપાથી સંજ્ઞ થતો જોઈ મને કૃષ્ણ થાય છે.

અન્ય કેટલાક-શીરાર્ણવ, વૃક્ષાર્ણવ, મયાર્ણવ, જયમંથ, અપરાજિત, સૂત્રસંતાન આદિ ગુરૂશિષ્યના સંવાદરૂપ વિષયકમાં પ્રસિદ્ધ મહાગ્રંથો ભાષા ભાષા શ્લોકના કહેવાય છે. આ શિલ્પગ્રંથોમાં યત્ર, નૃત્ય, વાદ્ય, સ્વર, ચિત્ર, કાવ્ય, છંદ આદિ કળાનાં પણ વિદ્યાન કરેલા છે. આવો ૨૩૯ અધ્યાયનો કસેકહજાર શ્લોકનો મહાગ્રંથ 'અપરાજિત' રૂપલઘ છે.

ગ્રંથના ભાષાનુવાદ તથા પ્રત્યેક અંગની ટીકા સાથે અન્ય ગ્રંથોના મતભેદોની નોંધ પણ આપવી જોઈએ. પ્રત્યેક વિષયનો મર્મ પણ સમજાવવો જોઈએ. એકલા ગ્રંથવાચનથી અગર ટીકાથી અર્થ સરતો નથી. પરંતુ ક્રિયાત્મક (પ્રેકટીકલ) જ્ઞાનના મર્મ આપવાથી જ ગ્રંથ સંપૂર્ણ બને છે. તે સાથે કોઠાઓ, નકશા, તથા ચિત્રો પણ આપવા જોઈએ. અહીં આ સર્વ સાથે વિષયને સ્પષ્ટ કરવા માટે ગ્રંથોના બન્યા તેટલા અવતરણો (રેફરન્સીઝ) પણ આપ્યાં છે. જેની વિદ્યાન વાચકો કકર કરશે એવી આશા છે.

ક્ષમા ધ્યાનના: એક વિદ્યાન કહે છે કે કવિની જીભમાં અને શિલ્પીના હાથમાં સસ્વતી વસે છે. શિલ્પીની વાણી-ભાષામાં અશુદ્ધિ-વ્યાકરણની ત્રુટીઓ સહજ હોય છે. તે વસ્તુ ધ્યાનમાં લઈ સુઝ વાચકો આ ગ્રંથની વ્યાકરણાદિ દોષોની રહી જવા પામેલી અશુદ્ધિ પ્રત્યે ઉપેક્ષા બતાવી ગ્રંથનો મૂળ અર્થ-ભાવજ અહંલુ કરશે એવી આશા છે. અલબત્ત અહીં બની શકે તેટલી વ્યાકરણ શુદ્ધિનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. છતાં પણ છેવટ તો આ શિલ્પીઓની ભાષાનો ગ્રંથ છે. તેથી સહજ અશુદ્ધિ રહેજ. જ્યોતિષ, તંત્ર આદિ ગ્રંથોમાં પણ એજ વસ્તુ જોવામાં આવે છે. એક વિદ્યાન કહે છે:-

જ્યોતિષે તંત્રશાસ્ત્રે ચ ત્રિશદે વેદ્યશ્ચિત્પકે ।

અર્થ માત્રં તુ ગૃહ્ણીયાન્નાત્ર શબ્દં વિચારયેત્ ॥

જ્યોતિષ, તંત્રશાસ્ત્ર, વિવાદગ્રંથ, આયુર્વેદ અને શિલ્પગ્રંથોમાં તેની ભાષાના શબ્દોનો બહુ વિચાર ન કરતાં તેના અર્થનેજ અહંલુ કરવો.

આથી સુઝ વાચકોને હંસવૃત્તિથી આ ગ્રંથ વાંચવા વિનૃતિ છે. જે કંઈ ક્ષતિ જણાય તે પ્રત્યે લક્ષ ખેંચવાથી બીજી આવૃત્તિમાં તેનો સહર્ષ સ્વીકાર થશે.

આભાર ફરમાન

વડોદરાના સ્વ. મહારાજ સયાજીરાવના લક્ષ્મીવિલાસ પેલેસના શિલ્પી તેમજ ભાવનગર દાદાસાહેબના વિશાળ જ્ઞાન મંદિરના તથા અન્ય ગુજરાત સૌશાહના જ્ઞાન મંદિરોના નિર્માતા પ્રમુખ પિપ્પાશ્રીના કાકાશ્રી પ. પુ. ઠેલાસવાળી પ્રાણજીવન જોશીરામના ચરણે જેની શિલ્પશાસ્ત્રના અભ્યાસનો મેં પ્રારભ કર્યો અને તેમણે

જો કોયમાં રસ જુગુત કર્યો. તેમના ઋણનો અહીં ઉલ્લેખ કરતાં મને હર્ષ થાય છે. પંચાળના ત્રિનેત્રેશ્વર (તરુણેતર)નો મહા શિષ્યપ્રાસાદ તથા અન્ય ઉત્કૃષ્ટ સ્થાપત્યોની નિર્માતા મારા કેલાસવાસી પરમ પૂજ્ય પિતાશ્રીએ તથા અંબ ધાંજરાપોળનું ભવ્ય જૈન મંદિર તથા સૌરાષ્ટ્રના અન્ય જૈન મંદિરોના સ્થપતિ સ્વર્ગસ્થ વડીલ-બંધુ ભાઈશ કરભાઈએ મૂળથી જ શિષ્ય વિદ્યાના જે સંસ્કાર સીંચ્યા છે તેમનું ઋણ તો મારાથી વાળી શકાય તેમ નથી. તેમજ સ્વ. વડીલ બંધુ ત્રંબકલાલભાઈએ આ ગ્રંથની પ્રાથમિક અભિવેગા આપેલા કેટલાંક સલાહ-સૂચન માર્ગદર્શક બંધુઓ છે તે માટે તેમનો ઉપકૃત છું. ઉપરાંત આ ગ્રંથ પ્રકાશનના દુર્ઘટ કામચી વ. બંધુ રેવાશ કરભાઈએ પોતાના વિજ્ઞાન તથા ભક્તિના પશ્ચિમિક ગ્રંથોના જોખન પ્રકાશનના દીર્ઘ અનુભવનો લાભ આપી મારા આ ગ્રંથ-પ્રકાશનનું કાર્ય સંરળ, સુધક, કમખંડ કરી આપ્યું છે. અને સૌંતર વર્ષની વય છતાં પ્રકાશનના સર્વ કામનો બોલો ઉપાડી લઈ મને નચિત કર્યો છે. તેમની ખત તથા શ્રમ વિના આટલો વહેલો આ ગ્રંથ પ્રગટ થઈ શકત નહિ. આ સર્વ વડીલોના ઋણ સ્વીકારીને નોંધ લેતાં મને હર્ષ થાય છે. તેમના શુભાશીર્વાદની કૃપાવર્ષો સદા મારા પર થતી રહેા એવી જગન્નિયંતા શ્રીહરિ પાસે મારી નમ્ર યાચના છે.

સૌરાષ્ટ્ર સંયુક્ત રાજ્યના ભૂતપૂર્વ પ્રમુખ સાહેબ અને સોમનાથ ટ્રસ્ટના માનદ મુખ્ય સંચાલક નામદાર જામસાહેબ સર દિગ્વિજયસિંહજી બહાદુરે સોમનાથ ટ્રસ્ટના ચેરમેન તરીકે શ્રી સોમનાથના ગગનમુખી શિવાલય-મહામેડુપ્રાસાદ-ની રચના દરમ્યાન મારા પ્રત્યે અપૂર્વ કૃપા-સહભાવ દર્શાવી સ્વજન જેવો ગણી વારંવાર જે ઉત્સાહ પ્રેર્યો છે તે માટે હું તેમનો સદાનો ઋણી છું. તેમણે આ ગ્રંથ-‘દીપાણ્વ’ની રચના થતી જાણી હર્ષ પ્રદર્શિત કરી સદા ઉત્સાહિત કર્યો છે; અને આ ગ્રંથ પર શુભાશીર્વાદાત્મક બે શબ્દો લખી આપવા કૃપા કરી છે તે માટે હું તેમનો ઋણી છું. ઉપરાંત આ કાર્યમાં મારા શુભેચ્છક માર્ગદર્શક સન્મિત્ર શ્રીમાન્ પ્રભુદાસ-ભાઈ હ. પ્રેમાણી સાહેબનો પણ હું ઉપકૃત છું.

૫. પૂ. જગતશુદ્ધ ૧૦૦૮ શ્રી દ્વારકાપીઠાધીશ્વર શંકરાચાર્યજી સ્વામીશ્રી અભિનવ સચ્ચિદાનંદતીર્થજી મહારાજને દીપાણ્વ ગ્રંથ અંગે પાઠવેલા શુભાશીર્વાદ બંધલ હું તેમનો પરમ ઉપકૃત છું. તેમજ જૈનાચાર્ય શ્રીમદ્ વિજયોદયસુરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબને દીપાણ્વ ગ્રંથની ઉપયુક્તતા સાથે દર્શાવેલી શુભાશિષ્ય માટે હું અંતરથી ઉપકાર માનું છું.

આ ગ્રંથનો આમુખ ગુજર સાહિત્યમાં અસ્મિતા પ્રકટાવનાર, અનેક સમૃદ્ધ પુસ્તકો દ્વારા ગુજરાતનું ગૌરવ વધારનાર, ઉત્તર પ્રદેશના ભૂતપૂર્વ ગવર્નર, શ્રીમાન કનૈયાલાલ મા. મુનશીજીએ મારા પરના પ્રેમભરી સહભાવના કારણે લખી આપેલા વચન આપ્યું હતું. તે તેમણે ત્વરિત લખી મોકલી જે ઉત્સાહ પ્રેર્યો છે તેમનું ઋણ ભૂલી શકાય તેમ નથી.

આ ગ્રંથ પ્રકાશન માટે પ્રોત્સાહન આપી બ્યાકરણ શુદ્ધિ ઉપરાંત મુદ્ર તપાસી

છેવટ શુદ્ધિપત્રક લખી દેવા માટે જ્યપુર નિવાસી વિદ્વાન પંડિતજી શ્રી ભગવાન-
દાસભાઈ જેને જે શ્રમ લીધો છે તે માટે તેમનો હૃદયપૂર્વક ઉપકાર માનું છું.

ભારત સરકારના પુરાતત્વ ખાતાના મે. ડિરેક્ટર જનરલે શિદ્ધ સ્થાપત્યના
આવા પ્રાચીન ગ્રંથોના પ્રકાશન કાર્યમાં ઉત્સાહ ખતાવી હિંદ સરકારનું લક્ષ્ય દોરી
આ ગ્રંથ પ્રકાશનના ઉત્તેજનાથ રા. ચાર હજારની ગ્રાંટ મેળવી આપવા બદલ
તેમનો તેમજ વડી સરકારના સાયન્ટીફિક રીસર્ચ એન્ડ કલ્ચરલ અફેર્સ ખાતાના
આસિ. એબ્યુકેશનલ એડવાઈઝરનો પણ ઉપકૃત છું.

કાશી બનારસ હિન્દુ યુનીવર્સિટીના પ્રાચ્ય વિદ્યાના અધ્યક્ષ શ્રી વાસુદેવ શરણ
અથવાલજી શિદ્ધ સ્થાપત્યના પ્રાચીન સાહિત્યમાં ઊંડો રસ ધરાવે છે. તેમણે આ
દીપાલ્કવ ગ્રંથ વાંચી હર્ષ પામી જે માર્ગદર્શક ભૂમિકા સાથે શુભાશીર્વાદ મોકલ્યા
છે તે માટે હું તેમનો ઋણી છું. ઉપરાંત પુરાતત્વ ખાતાના ટેમ્પલ સર્વે પ્રોજેક્ટના
સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ શ્રી. કૃષ્ણદેવજીએ મારા પ્રત્યે જે સહભાવ ખતાવી આ કાર્યમાં સાથ
દર્દ ગ્રંથ વિષે જે સહાનુભૂતિપૂર્ણ શબ્દો લખી મોકલ્યા છે તે બદલ તેમનો હૃદય-
પૂર્વક આભાર માનું છું. સંસ્કૃત સાહિત્યના રસરૂપ પાલીતાણાના જ્જ ડો. ભાનુશંકર-
ભાઈ આચાર્યની જોડેની ચર્ચા પણ માર્ગદર્શક બની છે તેની સહર્ષ નોંધ લઉં છું.

આ ગ્રંથમાં ઇસેહ જેટલા ચિત્રો, નકશા, કેઠા ઇં આપેલા છે. તે અવકાશના
સમયે જેની જે તૈયાર કર્યા છે. પણ બહારગામની મારી શિલ્પકાર્યના ધંધા અંગેની
યાત્રાના લીધે મને પુરો સમય નહિ મળતો હોવાથી રૂપકામના સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતના
પ્રખ્યાત યુવાન શિલ્પી ધ્રાંગધ્રા નિવાસી શ્રી ચંદુલાલ ભગવાનજીએ કેટલાક ચિત્રો
તૈયાર કરી આપેલ છે તેનો સહર્ષ ઉલ્લેખ સાથે ઉપકાર માનું છું. ઉપરાંત અન્ય
કેટલાયે આલેખનો દોરવામાં મારા ભાણેજ ચિ. ભગવાનજી મગનલાલ પણ મને
પૂબ મદદગાર થયેલ છે તેની સહર્ષ નોંધ લઉં છું.

પ્રેમાજ વડીલ જેવો સ્વજનભાવ દર્શાવનાર શુભેચ્છક મિત્ર અને છાપકામની
અનેક ગુણો ઉકેલી આપી આ ગ્રંથ પ્રકાશનનું કામ સરળ કરી આપનાર ભાવ-
નગર સમાચાર પ્રેસના માલિક શ્રી જયંતીલાલભાઈનો મારા પર પરમ ઉપકાર થયો
છે જેની હું સહર્ષ નોંધ લઉં છું. તેમજ તેમના પ્રેસ-કામદારોએ પણ પ્રકાશનની
કાળજી રાખી બનતું સુષ્ટ કામ કરી આપ્યું છે તે માટે ધન્યવાદ ઘટે છે. તેમજ
આ ગ્રંથનો ઉત્તર ભાગ અપના છાપખાનામાં શ્રી ચંદુભાઈએ ત્વરિત છાપી આપવા
બદલ તેમને તેમજ તેમના પ્રેસ-કામદારોને ધન્યવાદ ઘટે છે. વળી આ ગ્રંથમાં
છાપેલા સર્વ લાઇન પ્લોક તથા હાફટોન ફોટો પ્લોક રાજકોટના રૂપમ પ્લોક
મેકર્સ શ્રી બાબુભાઈએ કાળજીથી ત્વરિત તૈયાર કરી આપી મને આભારી કર્યો
છે:-સર્વે સુખિન: સંતુ, સર્વે સંતુ નિરામયા; સર્વે ભદ્રાશ્ચિ પશ્યંતુ, મા કાશ્વઃ
દુ:ખં આપ્નુયાત્ ॥ ઇતિશુભં. વિ. સં. ૨૦૧૬ના આશ્વિન વિજ્યાદશમી ગુરુવાર.
તા. ૨૬-૬-૧૯૬૦ શિદ્ધ-નિવાસ-પાલીતાણા (સૌરાષ્ટ્ર)

પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈ સોમપુરા.

दीपार्णव ग्रन्थ की भूमिका ।

भूमिका—लेखक : एशिया खंड का सुप्रसिद्ध कला—स्थापत्य का मर्मज्ञ प्रखर पुरातत्वज्ञ
डॉ. वासुदेवशरण अग्रवालजी—अध्यापक—कला और स्थापत्य विभाग—काशी विश्वविद्यालय

श्री प्रभाशंकर ओषडभाई सोमपुरा सौराष्ट्र के इस समय प्रख्यात स्थपति हैं । प्राचीन मन्दिर निर्माण के शिल्प का जैसा प्रकृत अनुभव उन्हें है वैसा कम देखने में आता है । यही कारण है कि सोमनाथ के मध्यकालीन भग्न शिवमन्दिर के स्थान पर जब नये मन्दिर के निर्माण का निश्चय किया गया तो उस कार्य के लिये सब का ध्यान श्री प्रभाशंकरभाई की ओर ही गया और वह कार्य उन्हीं को सौंपा गया । उस समय सार्वजनिक दृष्ट्या यह भी कि स्थापत्य और शिल्प की दृष्टि से मध्यकालीन सौराष्ट्र के महान् देवप्रासादों की जो परम्परा भी उसी शैली का अवलम्बन लेते हुए नये मन्दिर का भव्य स्वरूप कल्पित किया जाय । श्री प्रभाशंकरजी को भी अपनी योग्यता प्रदर्शित करने का सुयोग प्राप्त हुआ और उन्होंने सोमनाथ पाटन में अर्वाचीन शिवमन्दिर का निर्माण प्राचीन वास्तु शास्त्र के अनुसार ही सम्पन्न कराया । उन में जगती, प्रासादपीठ, मण्डोवर और शिखर इत्यादि की रचना और सात्र—सजा के रूप में प्राचीन वास्तु—विद्याचार्यों के कोशल का नया संस्कार देखकर प्रमत्तता होती है ।

श्री प्रभाशंकरभाई से हमारा प्रथम परिचय लगभग १२ वर्ष पूर्व नई दिल्ली में हुआ था । बहुत दिनों से हमारी दृष्टा किसी ऐसे व्यक्ति के दर्शन की थी जो मध्यकालीन शिल्प—ग्रन्थों की पारिभाषिक शब्दावली का ज्ञान रखना हो और जो प्राचीन मन्दिर अवशिष्ट हैं उनके साथ मिलाकर उन ग्रन्थों की व्याख्या समझा सके । श्री प्रभाशंकर के रूप में इस प्रकार के स्थपति से मेरा साक्षात् परिचय हुआ । उन्हें मन्दिर निर्माण के शास्त्र और प्रयोग दोनोंका मन्दिर परिचय है । हमने स्वयं अनेक शब्दोंका उनसे संग्रह किया और यह उच्छा प्रकट की कि वे शिल्प शास्त्रीय पारिभाषिक शब्दों का एक कोश ही तैयार कर दें । उन्होंने इस मुझाव को सहर्ष स्वीकार किया और जैसा उन्होंने मुझे सूचित किया है आजकल वे इस प्रकार के कोश का निर्माण कर रहे हैं । कई वर्ष पूर्व श्री प्रभाशंकरजीने रागा कुम्भा के राजकीय—स्थपति सूत्रधार मंडन के अति उपयोगी ग्रन्थ प्रासादमंडन की अपनी लिखी हुई गुजराती टीका हमारे पास भेजी थी । वह ग्रन्थ तो सुप्रसिद्ध नहीं हुआ, किन्तु उसी की गुजराती और हिन्दी टीका जयपुर के पंडित भगवानदासने अनेक नकशों के साथ तैयार की है जो इन समय छप रही है । भाई प्रभाशंकर और पंडित भगवानदास दोनों का जन्म सौराष्ट्र मंडल के पादलितपुर या पालिताना नगर में हुआ था जहां प्राचीन मन्दिर शिल्प की परम्परा के अनुकूल सूत्र अभी तक पाए जाते हैं । इसी बीच में श्री प्रभाशंकरजीने अपनी प्रतिभा का सतुपयोग एक नये ग्रन्थ के उद्धार में किया है । स्थापत्य और मन्दिर निर्माण सम्बन्धी दीपार्णव नामक संस्कृत ग्रन्थ का गुजराती अनुवाद ५६० नकशों के साथ उन्होंने तैयार किया है और वह इस विशद रूप में मुद्रित और प्रकाशित भी हो रहा है । भारत में नामा प्रकार के शिल्पों की और विशेषतः वास्तु और स्थापत्य की परम्परा लगभग ५ सहस्र वर्ष से चली जाती है । नामा रूपों में इसका विकास हुआ है । चैत्यगृह, स्तूप, तोरण—वेदिकाएँ, देवमन्दिर, राजप्रासाद,

नगर, बापी, जलाशय, दुर्ग, स्तम्भ आदि के सहज उदारण देश में इन समय भी सुरक्षित हैं। वास्तु विद्या नितान्त व्यावहारिक ज्ञान है। किन्तु यह करते की विद्या है। जो कियाकुशल है वही इसका सच्चा जानकार है, किन्तु प्रयोग के पीछे शास्त्र की भी दृढ़ सत्ता थी और निर्माण सम्बन्धी गणित का पूरा ज्ञान—जोत्रा प्रयोग कुशल स्थितियों के पास रहता था जिसे मान कहते थे। सौभाग्य से इस विषय का 'मानसार' नामक एक विजिष्ट ग्रन्थ अभी तक सुरक्षित रह गया है। वह लगभग युग युग के वास्तु और स्वायत्त का निर्देश करता है। श्री प्रसन्नकुमार आचार्य ने उसे मूल, अपित्री अनुवाद और शब्दपूर्वी के साथ सम्पादित किया है। संस्कृत साहित्य में प्राचीन वास्तु और शिल्पविद्या सम्बन्धी ग्रन्थों का भी पर्याप्त विस्तार मिलता है। उनमें से कुछ महत्वपूर्ण ये हैं:—अर्थशास्त्र (अ० २१-२३), मानसार, बृहत्संहिता (अ० ५३-५८), भंजुभूमिकल्प, मत्स्यपुराण (अ० १५२, २५५, २५७, २५८, २६२, २६३, २६६, २७०), गण्ड पुराण (अ० ४५-४८), अग्नि पुराण (अ० ४२-४६, ४६-५५, ६०, ६२, १०४-१०६), विष्णुधर्मोत्तर पुराण (चित्र-सूत्रप्रकरण), समराज्यसूत्रधार, मानसोद्यस, अपराजिनपृच्छा, तंशसमुच्चय, ईशानशिवगुरुद्वैवपद्धति, मयमतम्, कामिक्राम, अंशुमदुमेदामग, काश्यपशिल्प, वास्तुशास्त्र, शिल्पग्रन्थ, हयग्रीवपंचरात्र, लक्षण-सारसमुच्चय (३५०० श्लोकों का महत्वपूर्ण अवकाशित ग्रन्थ), प्रामादमण्डन, कामण्डन, क्षीरार्णव, दीपार्णव इत्यादि।

यह प्रवृत्तता की बात है कि इन मूलों के अधिकांश ग्रन्थ मुद्रित हो चुके हैं। किन्तु जिस रूप में ग्रन्थग्रन्थों का प्रकाशन होना चाहिए वेग दो—एक को छोड़ कर शेष ग्रन्थों के सम्बन्ध में अभी तक नहीं हुआ है। वास्तुशास्त्र संबंधी साहित्य का प्रामाणिक संस्करण बड़ी हो सकता है जिनमें पारिभाषिक शब्दों की व्याख्या की गई हो और विषय के स्पष्टीकरण के लिए मानचित्रों का आश्रय लिया गया हो। एक बड़ी आवश्यकता इस बात की भी है कि जो देवप्रसाद या मन्दिर विद्यमान हैं उनके गाव शाश्वत वर्णन का तुलनात्मक अध्ययन किया जाय। तभी उन वर्णनों का मर्म और स्वरूप एवं पारिभाषिक शब्दों के लक्षण समझ में आ सकते हैं। जिस साहित्य का ऊपर उल्लेख किया गया है उन सब को आधार बना कर उसकी शब्दावली का कोष रूप में संग्रह करने और मचित्र व्याख्या करने की भी आवश्यकता है। अनुसंधान कार्य में सलमन किसी भी विशिष्ट संस्था को यह कार्य अपने हाथ में लेना चाहिए। इसी के साथ यह भी आनुवंशिक रूप से कर्तव्य है कि जो शब्दावली पुराने शिल्पी या कारीगरों के पास अभी तक बच गई है उसका भी संग्रह समय रहते कर लिया जाय। विशेषतः राजस्थान, गुजरात, सौराष्ट्र, केरल, तमिलनाडु, उड़ीसा और नेपाल में इस प्रकार की महत्त्वपूर्ण शब्दावली अभी तक प्राप्त की जा सकती है। यह कार्य परिश्रमसाध्य तो अत्यंत है किन्तु प्राचीन भारतीय स्वायत्त की परिभाषाओं समझने के लिए अत्यंततः ही है।

इन प्रकार के साहित्य का जिस रूप में प्रकाशन होना चाहिए, उसका एक अच्छा उदाहरण श्री प्रभाकरजीने 'दीर्गमव' ग्रन्थ के इस संस्करण द्वारा प्रस्तुत किया है। इस ग्रन्थ में सप्ताहस व्यापक हैं। पुराण के उन्नीस अध्यायों में प्रामाद निर्माण संबंधी विधि का विस्तार से वर्णन है। इन में जगती (अ० ३), प्रामादवीठ (अ० ४), मण्डोवर (अ० ५), द्वार (अ० ६), शिखर (अ० ९), मण्डप (अ० १०) और संवरणा (अ० ११), ये प्रकरण अत्यन्त महत्त्वपूर्ण हैं। मध्यकालीन प्रासादों में जगती पीठ का महत्त्वपूर्ण स्थान था। प्रासाद या मंदिर के गर्भे यह

श्री जितनी चौड़ाई हो उससे तिगुनी, चौगुनी या पांचगुनी चौड़ाई का जगती पीठ बनाया जाता था। उसे प्रासाद का अधिष्ठान भी कहते थे। जगती की ऊंचाई धर अनुपात प्रासाद के मण्डोवर या कोठे की ऊंचाई के अनुसार रखा जाता था। (पृ० ३०)। यदि चौबीस हाथ या ३६ फुट ऊंचा प्रासाद हो तो जगती का उदय ८ हाथ या १२ फुट तक हो सकता था। इन्हीं से उसके महत्त्व का अनुमान किया जा सकता है। उच्च्राय या ऊंचाई को जगती के नाना प्रकार के धरों से अलंकृत किया जाता था। उन का भी व्योरेवार उल्लेख प्रस्तुत ग्रन्थ में (पृ० ३८) एवं वास्तु-सार, प्रासादमण्डन आदि साहित्य में आया है। उदाहरण के लिए नीचे से शुरू कर के पहले जाञ्चकुम्भ (हिन्दी जाड़मो), कर्णिका (हि० कनी), पद्मपत्र युक्त शीर्ष पत्रिका, क्षुरक (हि० खुरा), कुम्भक, कलश, अंतःपत्रक या अंतराल, कपोताली (हि० केवाल) पुष्पकळ, इस प्रकार जगती के भव्य स्वरूप की कल्पना की जाती थी।

इस प्रकार की जगती के मध्य भाग में प्रासाद या देव मन्दिर का विन्यास किया जाता था। उसके पांच भाग मुख्य थे—गहला प्रासादपीठ, दूसरा मण्डोवर या कोठा या गर्भगृह, तीसरा शिखर, चौथा आमलकशिला एवं पांचवां पत्र। प्रासादपीठ के कई प्रकार होते थे। जैसा विशाल मंदिर का उठान होता था उसी के अनुसार जगती और प्रासादपीठ की कल्पना की जाती थी। प्रासादपीठ में भी जाञ्चकुम्भ, कगाली, प्रामपट्टी (सिंहमुख या कीर्तिमुख) के अतिरिक्त विशेष शोभा के लिए कई प्रकार के धर रखे जाते थे। उन में अश्वधर, नरधर और हंसधर मुख्य थे। कुमारपाल युग में इन धरों का पूरा विकास हो गया था। नरधर में स्त्री पुरुषों के चौरागी आसनों में अंगमरोड की पूरी कला दिखाई जाती थी और ऐसा विश्वास था कि उस से मंदिर पर विजय नहीं गिरेगी। मध्यकालीन बड़े मंदिरों में इन्हें स्पष्ट देखा जा सकता है। जाञ्चकुम्भ के नीचे कई मोटे पत्थरों के मजबूत धर रखे जाते थे उन्हें भिन्न कहते थे।

इसके ऊपर वास्तविक प्रासाद या मंदिर का निर्माण किया जाता था। उसके लिए प्राचीन शब्द गर्भगृह था किन्तु मध्यकाल में उसे मण्डोवर कहने लगे। इस शब्द की व्युत्पत्ति सार्थक है। ऊंची जगती या पीठ को 'मण्ड' कहते थे और उसके ऊपर गर्भगृह के रूप में जो चोकोर या आयत कोठा बनाया जाता था वही मण्डोवर कहलाया। मण्डोवर के उदय या ऊंचाई को मूलनासिक जीतना रखते हैं, क्योंकि मूल से लेकर नासिका तक का उदय या प्रमाण इसके अंतर्गत आता था। प्रासाद की मिति या ती एक दम सीधी सपाट होती थी या आगे चलकर उग्री में रथ, प्रतिरथ, कोणरथ, ये कई भाग निर्गम और प्रवेशक की सुक्ति से बनाए जाते थे। इन्हीं फालनाओं को मिलानेवाले छोटे भाग नन्दी कहलाते थे। ग्रन्थ में मण्डोवर के स्वरूप निर्माण का विस्तार से वर्णन किया गया है, और उसके विविध धरों के संस्कृत नाम और परिभाषाएं एवं उनकी ऊंचाई और निर्गम का उल्लेख आया है (पृ० ५६-७०)। इस विवरण से ज्ञान होता है कि प्रासाद का अंग-प्रत्यंग गणितीय प्रमाण से नियंत्रित था। प्रत्येक भाग की ऊंचाई, उसका निर्गम या प्रवेश एवं दूसरे भागों के साथ उसका अनुपात निश्चित था। ये सारी नाप-जोख प्रधान स्थपतिक के मस्तिष्क में विद्यमान रहती थी और तदनुसार ही अन्य शिल्पी प्रत्येक धर के एक-एक पत्थर को भूमि पर षड कर तैयार करते जाते थे, और वहीं से प्रासाद के उदय में एक धर के बाद दूसरे धर की उत्तरोत्तर रचना होनी जाती थी। मानोन्मान की यह परिपाटी बंधी-बंधाई होती थी। जिसे परम्परागत नाप-जोख के अनुसार प्रासादों का निर्माण करने वाले अन्य शिल्पी

या सिलाट भी जानते थे। यही भारतीय वास्तुविद्या की मान्य लोह-पद्धति थी और आज भी जहाँ यह कला पश्चिमी आक्रमण से सुरक्षित है वहाँ वास्तुविद्याचार्य स्वपति या शिल्पी इस प्रकार संपूर्ण जानकारी प्रायः कण्ठस्थ रखते हैं। मण्डोर के कई धरों में छुरक, कुम्भक, अंतर्पत्र, कपोताली, मंचिका, जंबा, प्रासपट्टी, भरणी, कूटछाय (लज्जा), आदि मुख्य थे। इनमें मंचिका या मंजी के ऊपर जंग का स्थान महत्वपूर्ण था। उमी में द्वागना या मुरमुन्द्री मूर्तियों का निर्माण किया जाता था। इन्हें ही वास्तुवार में उक्त फेद में पञ्चिका कहा है जो नाथ्य की विविध मुद्राओं का प्रदर्शन करती हुई दिखाई जाती थी। उझीना और खजुराहो के मंदिरों के मण्डोबरो पर जंबा भाग में बनी हुई स्त्री मूर्तियां उम शिल्प को प्राणवत्ता प्रदान करती हैं। कहीं-कहीं दो जंबाएँ भी बनाई जाती थी जिन्हें तलजंबा और उपरिजंबा कहते थे। इस प्रकार के प्रासाद का एक मानचित्र पृ. ६६ पर अंकित है।

प्रासाद के द्वार का निर्माण और अलंकरण भी महत्वपूर्ण अंग था। द्वार के दोनों स्तम्भ कई शाखाओं में बाँट कर बनाए जाते थे। इन्हें द्वारशाखा (हि० बागमाव) कहते थे। उझी से निकले हुए तिसाही (सं० त्रिशखा), पंचसाही (सं० पंचशाखा) शब्द भी लोक में प्रचलित हैं। द्वारशाखाओं की संख्या नौ तक कही गई है। प्रत्येक की अलग अलग गणा होती थी जैसे पत्र-शाखा, गन्धर्वशाखा, रूपशाखा, स्वल्पशाखा, सिंहशाखा आदि। स्पष्ट है कि उम-उम अलंकरण के अनुसार इन शाखाओं का नाम पचना था। वराहमिहिरने द्वार के अलंकरणों का बहुत ही सटीक वर्णन किया है। जो गुप्तकालीन मंदिरद्वारों पर घटित होता है। उम वर्णन में मंगल्य-विटग अर्थात् मांगलिक पक्षी नामक अलंकरण का भी उल्लेख आया है। यह अभी तक हमें केवल आसाम प्रदेश के ददपर्वतिया नामक स्थान में बने हुए गुप्तकालीन मंदिर द्वार पर मिला है। गुप्तयुग में मंदिर के द्वार की शोभा उच्च विलक्षण होती थी और कई प्रकार के मौलिक अभिप्रायों से द्वाशाखाओं का रूपम्प्रादान किया जाता था। मध्यकाल में भी प्रासाद-द्वार एवं तोरणों का महत्व विधि बना रहा। मंदिर के सामने एवं भीतर भी कई प्रकार के तोरण विकसित किए गए, द्विष्टोलक तोरण, तलक तोरण, कण्ठश्री तोरण इत्यादि। बागसाख का नकशा स्वपति के कौशल का सूचक होता है। बागसाख के निचले भाग में जिसे टेरा कहते हैं, जीम में आकृति बनाई जाती थी, जहाँ गुप्तयुग में प्रतिहारी मूर्तियाँ अंकित की जाती थी। पर के शीर्ष भाग या उतरंग को और निचले भाग या देहली को भी अलंकृत किया जाता था। देहली के तल दर्शन में वृत्तमंदारक या सतानक और उसके दोनों ओर कीर्तिकत्र या प्रास अर्थात् सिंहमुख बनाए जाते थे।

कूटछाय या छजे से ऊपर शिखर आरंभ होता था। शिखर के निर्माण में भारतीय शिल्पियोंने अपने कौशल की पराकाष्ठा विकसित की। शिखरों के विविध प्रकार एवं अंगप्रत्यंग का वर्णन करने के लिए एक महाग्रंथ ही चाहिए। नाम जाति के मध्यकालीन शिखरों में दो अलंकरण मुख्य थे। एक श्रृंग दूसरे अण्डक। श्रृंग शिखर की चारों दिशाओं में बनाए जाते थे और वे छोटे बड़े कई होते थे। इन में सब से बड़े श्रृंग के उरुश्रृंग कहा जाता था, जिसके लिए लोक में छालियाश्रृंग नाम चाल है। एक प्रकार से यह शिखर का सम्मुख दर्शन होता था जिसे धूर्गों के रूप में दोहराया जाता था। प्रासाद निर्माण की इस विशेषता का स्पष्ट परिचय किसी मंदिर के शिखर को देखने से ही समझा जा सकता है। मंदिर के नीमुखी दर्शन को छोटे रूप में उत्कीर्ण कर के अण्डक का रूप दिया जाता था। इस से शिखर की ऊँचाई कम से अलंकृत की जाती थी। नाना

जाति के प्रासादों के शिखर का भेद अङ्कों की संख्या पर निर्भर करता था। कहीं अण्डकों के लिए कूट शब्द भी प्रचलित था और एक सहज कूट वाले शिखरों का निर्माण भी सुनने में आता है। भ्रम और अण्डकों के येवीदा विन्यास का निर्माण करने में मध्यकालीन महास्वपतिवर्ति रेखा-गणित की जिस जादूगरी का परिचय दिया है उस की कल्पना से मतिष्क चक्राने लगता है। सत्य तो यह है कि प्रासाद के जिस भाग को भी लें उसी में रेखाओं की भारीकी और जडाऊ लक्षण की शक्ति की पराकाष्ठा पाई जाती है, मानों मंदिर निर्माण पाषण-शिल्पियों का काम न रह कर सोने चांदी का जडाऊ काम करनेवालों का शिल्प बन गया था। शिखर के ऊपरी भाग में स्कंध, आमलक शिला, कला और श्वजा का सञ्चिवेश रहता था।

जिस प्रकार ब्रह्मसूत्र या ऊंचाई में, वैसे ही गर्भसूत्र या लम्बाई में भी कई भाग विकसित हुए, जैसे गर्भसूत्र (हिन्दी गभारा), उसके आगे अंतराल या कौली मण्डप, फिर गूढमंडप, फिर त्रिक मंडप या चौकी, फिर रंगमण्डप या नृत्यमण्डप और अन्त में मुखमण्डप। इन गूढमंडप का शिखर गर्भसूत्र के शिखर से भिन्न होता था और उसे षष्ठा या गूमट कहते थे। गर्भसूत्र का शिखर उदयात्मक या उठा हुआ, और मण्डप का शिखर बैठता हुआ होता था, जिस के धर एक दूसरे से सटे हुए रखे जाते थे। इनका उदाहरण पृ० ८८ के संमुख मानचित्र में स्पष्ट होता है। मण्डप की छत या गूमट के निचले भाग को विनान कहते थे, जिसमें अनेक प्रकार के अलंकरणों से युक्त कमण्डलु ऊपर उठने हुए और घटते हुए धर बनाए जाते थे। इन्हीं में देदरिका, गजताल (हाथी के ताल की आकृति जैसा, हि० गगाल) और कोल नामक धर धर मुख्य थे। इसके जिस भाग में १६ विशाधरों की मूर्तियां बनाई जाती थीं उसे गूमट का रूपकण्ड कहते थे। गूमट के मध्य में भीतर की ओर पद्मशिला का अलंकरण उसे विशिष्ट शोभा प्रदान करता था और विशाल आकार वाले झरर की तरह लटकता हुआ दिखाई पड़ता था। आषू के देलवाडा मंदिर में संगमरमर की जो पद्मशिला है उसकी शोभा संसार में अद्वितीय मानी जाती है। गूमट के बाहर की ओर का भाग संवरणा कहलाता था और उसमें घण्टिका, कूट और सिंहों के अनेक अलंकरण बनाकर नाना भेदों का निर्माण किया जाता था। इस प्रकार की पचीस संवरणाओं का विवरण विद्वान् व्याख्याकार ने किया है (पृ० १७१)। संवरणा के बीचों बीच सब से ऊपरी भाग में मूल घण्टिका और उनके अतिरिक्त और भी छोटे आकार की घण्टिकाएं बनाई जाती थीं। इन सबका विवरण चित्रों के साथ व्याख्याकार ने स्पष्ट किया है।

श्री प्रभासंकरजीने इस एक ग्रन्थ की परिभाषाओं को स्पष्ट करने में जो परिश्रम किया है उससे उनका पाण्डित्य और अनुभव तो प्रकट होता ही है, किन्तु हमारा विश्वास है कि समस्त वास्तु शास्त्र के सुस्पष्ट अध्ययन का एक नया द्वार भी उन्मुक्त होता है। उनके दिखाए मार्ग से दीर्घार्णव ग्रंथ की परिभाषाओं को जानकर समरंगण-पूत्रधार, अवरराजित-पृच्छा, आदि अन्य क्लिष्ट ग्रन्थों का भी मर्म समझने में सहायता मिलेगी। इसके लिए हम शिल्पविशारद स्वपति श्री प्रभासंकरजी सोमपुरा के अत्यंत अनुग्रहीत हैं। इतने अधिक चित्रों के साथ इस दीर्घार्णव ग्रंथ का प्रकाशन उनके अध्यवसाय का प्रमाण है।

वाराणसी, सं. २०१०

वासुदेवशरण अश्रवाल

५-१०-६०

अध्यापक, कला और स्थापत्य विभाग, काशी विश्वविद्यालय.

शुद्धिपत्रक

पृष्ठ	शीटी	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	शीटी	अशुद्ध	शुद्ध
४	१६	काणमर्यादाद्	कोणमर्यादात्	६२	२६	शष्पीम्नि	शिष्पीम्नि
६	२२	दैर्घ्यं	दैर्घ्य	६५	७	भृगुघोर	सुगुघोर
७	१७	गजशालाय	गजशालायां	६६	१६	भृगुघोर	भृगुघोर
८	८	आय, अने	आय, उत्तरभां	६६	३२	उररा	उररा
			गण आय	६६	१६	विषे	विषे
				६६	१६	परिवर्जनियम्	परिवर्जनीयम्
११	६०	११-११x	१२-११x	१०५	८	श्रुं	श्रुं
१३	३६	४-११x४-११	४-२१x४-२१	१०५	१४	युक्तिसूत्रेण	युक्तिसूत्रेण
१३	२	वापि	वापी	११२	१६	शीष्ण	शीष्ण
१६	१४	भंगण यंद	यंद भंगण	११६	१७	...पादोनः	...पादोनः
२०	१५	इन्द्रावकं	इन्द्रावक	११७	२६	व	नैव
२३	१३	कृष	कृरा	१२३	३	घटोदध	घटोदध
२७	२	मर्वक यार्ण	मर्वकन्याणं	१२८	१५	शिलान्तः	शिलातः
२७	२१	राहिणी	रोहिणी	१२८	२८	मग्ना	मग्ने
३३	१२	इयोः	ईयोः	१३४	१७	त्रिहस्ते	त्रिहस्ते च
३४	५	पुरुषस्य	पुरुषस्य	१३५	४	हस्तस्योर्ध्वं	हस्तस्योर्ध्वं
३५	७	अौ अ	अौ अं	१३६	२	अंकि	अं
३६	२१	११५ थी २२०	११५ थी १२०	१३७	६	सब	सर्व
३७	१६	आनीशुधी	आनीशुधी	१३७	१६	कुंमकेन	कुंमकेन
३७	२०	हस्तसाक्षां	हस्तसाक्षां	१४०	७	विनावानैक...	विनावानैक...
४२	५	करोन्नतम्	करोन्नतम्	१५२	३३	रविनादो	रविनादः
४७	१७	वृद्धिरेकैकमंगुलम्	वृद्धिरेकैकमंगुलम्	१५३	६	स्तंभाष्टाक्षीति	स्तंभाष्टाक्षीतिः
५१	२८	निगमं	निगमं	१५३	१५	द्वादशालरं	द्वादशालरं
५३	२६	निगंधार	निगंधार	१५५	१	शिवनादा	शिवनादाः
५५	५	प्रासादस्यौ	प्रासादस्य	१५५	१८	...कुंम	कुंमः
६१	२	पुनरेवं	पुनरेवं	१५६	१	विषमा	विषमै
६५	८	भरण्यूर्ध्वं	भरण्यूर्ध्वं	१५६	१५	द्वित्रिपत्रेण	द्वित्रिपत्रेण
६८	८	सुरः	सुरः	१६०	६	पट्टपादेन	पट्टपादन
७२	१	आगनी	आथा आगनी	१६१	५	प्रासादप्रे	प्रासादाप्रे
७३	१६	पर्येक-द्वारं	पर्येक-द्वार	१६२	१५	मत्तवारणं	मत्तवारणं
७४	२२	भूमिजे	भूमिजे	१६२	२५	शुद्धपरनी	शुद्धपरनी
७७	२४	पंचशाखां	पंचशाखां	१६३	१२	त्रिभूम्यतं	त्रिभूम्यतं
७९	४	वसुभाग	वसुभाग	१७१	२७	यथाशक्ति	यथाशक्ति
८६	१०	कार्योत्तरत्रके	कार्योत्तरत्रके	१८०	१५	अधभागे	अर्धभागे

पृ०	श्लोटी	अशुद्ध	शुद्ध	पृ०	श्लोटी	अशुद्ध	शुद्ध
१८०	१५	चैव	चैवं	२८३	२७	मुशलः	मुशलः
१८५	२८	कार्य	कार्यं	२८३	३०	छत्रकाणि	छत्रकाणि
१८५	२८	पिच्छला	पित्तलं	२८४	११	पट्टप्रवांस- शक्तिपिठ	पट्टीन्व्यसशक्तिपिठं
१८७	६	पंचाशके	पंचाशके	२८४	१२	कटकोपेतो	कटकोपेतो
१८७	२३	पञ्जसाजुना...	पञ्जसार्जुना...	२८४	१३	दण्डं	दण्डं
१८८	५	...ऽधस्ते	...ऽधस्तात्	२८५	६	तद् द्विहीनं	तद्विहीनं
१८५	६	धटित	धटित	२८५	१८	द्वयंगुलाभ्या	द्वयंगुलाभ्यां
१८५	२५	कथयन्ति	कथयति	२८७	१	द्विसुष्टियन्धं	द्विसुष्टिद्वयं
१८६	१२	इद्रा दृक्भे	इद्रादिक्रभे	२८७	५	पूरकेत्	पूरयेत्
१८८	६	सम्	सम्	२८७	२२	आर्युतनो	आर्यावाणुं
१८६	२२	कुर्वात	कुर्वाद्	२८८	५	बोडशागुलिः	बोडशांगुलः
२०१	११	चन्द्रांकित	चन्द्राकिण	२८८	६	मुशलं	मुसलं
२०२	१६	करादयेद्	कारयेद्	२८८	१०	तदण्डः	तदण्डः
२०५	१८	तूर्द्धतो	तूर्द्धनो	२८८	१०	मुशलपशू	मुसलपशू
२१४	१०	शीशु वार	शीशिका शीशु वार	२८६	१३	षट्	षट्
२१४	२५	परागतिम्	परां गतिम्	२८१	२०	उपरना भाग	विस्तार भाग
२१८	२१	लंगयाते	लिङ्गयामे	२८१	२१	भागनी	भागनी आकृति
२१६	५	दृष्टि	दृष्टि			शैलायमान	शैलायमान
२२०	१४	द्वितम्	द्वितम्	२६२	४	अंशुली देवी	अंशुली देवी
२२२	२३	विधियते	विधीयते	२६२	५	भूया भागना	भूयाथी भाग सुधी
२२३	२५	विधियते	विधीयते	२६५	१५	अथोट	अथोरः
२२४	६	दूरितः	दूरतः	२६५	२२	वेत लंभाष्ट	आंगण विस्तारनो
२४२	३	बन्ध्या	बिन्ध्या	२६६	७	कल्पना करवी	करवी
२४६	१६	स्य	स्यं	२६६	१०	सान...गधुं	सान आंगण
२५१	१६	दाक्षणे	दक्षिणे	२६६	१२	"भोतीनी माया पटकावयी"	
२५२	२४	सुदर्शनम्	सुदर्शनम्	२६६	१३	गुन्का...	गुन्का...
२७३	२४	शैल्येव	शैल्येव	२६६	१६	वान्तदषदत्र	वान्तदषदत्र
२७४	२	जैन	जैनस्व	२६७	२	तीक्ष्णतरे	तीक्ष्णतरे
२७७	१६	श्यामवर्धुं	शोभो वर्धुं	२६७	१३	गुलायतनं	गुलायतं
२८०	७	मुखे	मुखं	२६७	१३	ससांशु	ससाशु
२८०	७	द्वस्तौ	द्वस्तं	२६२	६	भोलेसा कभया नेत्री	कभयानी कणी नेत्री
२८०	११	गीत	गीतं	२६२	६	त्रिचतुर्षमात्रं	त्रिचतुर्षचमात्रं
२८०	११	दृष्टि	दृष्टि	२६२	१३	यासं	न्यासं
२८२	८	शुक्ल	शुक्ला				
२८२	८	सुद्धिमान	सुद्धिमान्				
२८२	१३	रुक्मभूषण	रुक्मभूषणं				

पृष्ठ	श्रीटी	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	श्रीटी	अशुद्ध	शुद्ध
२६२	१६	करवां	विरतारनां करवां	३३०	१६	चतुर्मास	चतुर्मास
२६३	२१	आहुवलय	अहुवलय	३३१	११	कर्णं सद्यो	कर्णसद्यो
२६३	२६	पर्वना श्रेष्ठी गोण	पर्वनां पड्डेशवरी, ते गोण	३३१	१६, २१, २२, २८	श्रेयांस	श्रेयांस
२६४	१	सुधी वक्	समान अथवा वक्	३३१	..२६.....	श्रृंग १७	श्रृंग १३
२६४	१८	छातीश्रेष्ठी	साथश्रेष्ठी	३३२	८	उरुः शृंगाष्टकं	उरुशृंगाष्टकं
२६७	२४	याष्टगोनं	यामाष्ट भागोनं	३३२	१४	विशतिपद...	विशतिपद...
२६८	५	आठ भागे	आठमा भागे	३३२	१५	चैव	चैवं
२६९	७	आहुनुं	परिधवाणुं आहुनुं	३३२	१८	प्रतिकर्म	प्रतिकर्म
२६८	८	(अंश)	(आशण)	३३३	१	समनिर्गम	समनिर्गम
२६८	९	तार	संथाष्ट	३३३	१	दिशः	दिशि
२६८	१३	बहिमुखले	बहिमुख	३३४	छेत्स्वी	कर्णं रथे च	कर्णं रथं च भद्रार्थं
२६९	१	तस्वोच्यं	तस्वोच्यं			भद्रार्थे	
२६९	१०	अगर	अने पड्डेशाष्ट पञ्चि	३३५	१	नंदिकोणि	नंदिकोणी
२६९	१६	अग्रयू	अग्रयू	३३७	४	त्रियदं	त्रियदं
२६९	२१	७ आहुति	सोण पांशुडी	३३७	१६	५ केसरी	१ केसरी
२६९	२६	...गाशकः	...गाशकः	३३९	१७	१८७	१८१
३०२	८	शैलानाजान्	शैलजान्	३४०	१०	र्यीकृन्	र्यीकृन्
३०३	१६	मधुच्छेदेन	मधुच्छेदेन	३४१	३९, १०,	नेमि	नेमि
३०४थी८	४	आपेवी छे	आपेवी नथी		१८, १९		
३०४थी८	६	सदीना	सदीनी	३४१	५	कर्ण...कार्यं	कर्णं ..कार्यः
३२१	५	विक्रिन्	दिमांक्त	३४१	५	प्रतिकर्ण	प्रतिकर्ण
३२१	८	कर्णं	कर्णां	३४१	२०	श्रृंग ६५	श्रृंग ६१
३२१	९	स्तथेव	स्तथेव	३४१	८	चतुर्दिश	चतुर्दिश
३२३	३	...रु.	...रु.	३४१	९, १०,	नेमि	नेमि
३२४	१५	प्रत्यागानि	प्रत्यागान		१९, २०		
३२५	६	तथेव	तथेव	३४१	१२-११	६५	६१
३२५	१८	प२ भे	प२ भे क्म	३४२	१	द्वादशेनो	द्वादशेनो...
३२५	१९	श्रेष्ठ श्रृंग	सर्वतोभद्र	३४२	१	प्रत्यागानि-	प्रत्यागानि
३२७	२५	कर्णं इत्य	कर्णांइत्य	३४३	३	चैव	चैवं
३२७	२५	द्विभागिक	द्विभागिकः	३४३	१०	द्वाविंशतिपद...	द्वाविंशतिपद...
३२८	१४	वै	वै	३४३	१५	केसरी	केसरी
३२९	१	केसरी	केसरी	३४३	१८	प्रत्यागानि-	प्रत्यागानि
३२९	३	चैव	चैव	३४४	१२	भद्रार्थ	भद्रार्थं
३३०	२	प्रकर्तव्योः	प्रकर्तव्या	३४८	२२	षष्टा	षष्ट
३३०	१६	क्षेत्र	क्षेत्रे	३४४	२४	वेदरूप...	वेदरूप...

पृष्ठ	शीटी	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	शीटी	अशुद्ध	शुद्ध
३४५	१८-३	हवन्वारि	हवन्वारि	३८२	११	सत्वं	सत्वं
३४६	२२	५ सर्वताम्र	६ सर्वताम्र	३८२	२०	सत्प	सत्प
३४६	३१	शुंग २२१- निवड १६	शुंग २२१	३८२	३१	दे ये	दे ये
३४७	१३	शब भेदतः	शब भेदतः	३८६	८	श्यामर्ण	श्यामवर्ण
३४८	२	१२७	१२१	३८२	४	श्वता श्यामा	श्वता श्यामा
३५०	१८	वर्ण	वर्ण	३८२	८	शुभार्थ	शुभार्थ
३५१	६	...स्थितस्वायां	...स्थितस्वायां	६३	४	शुद्धे शाना	शुद्धे शाना
३५१	१७	युक्ता च	युक्ताश्च	३८४	६	पीता वगलम्भा	पीता वगलम्भा
३५१	७	...परिवारिणा	... परिवारिणाः	३८८	६	मुग्गदर	मुद्गदर
३५१	१६	विष्णीक	विष्णीय	४६१	२	भवलंगल ज्ञान	भवते मूलज्ञानं
३५१	२०	केशान्ता.	केशान्ता..	३६१	१०	वभुं	वभुं
३५२	४	कम्वागाः	न कम्वागाः	३६७	५	...हस्तकम्	.. हस्तकाम्
३५३	६	जागुंघे	जागुंघे	३६७	६	श्रेयास	श्रेयास
३५३	१२	अ गृहिणा	अ गृहिणा	३६७	१२	उधर	ईधर
३५३	१४	हजाभि...	हजाभि	३६७	१४	मिन्त्या मानवी	मिन्त्या मानवी
३५३	२०	तुम्भाष्टा...	तुम्भाष्टा	३६६	८	उत्तरापादा	उत्तरा पादा
३५४	१०	नामो	नामि	३६६	७	खेटे	खेटे
३५५	६	मानेना	मानेन	४०-७	११-१२	कंदयो	कंदयो
३५५	७	मंगुलम	मंगुलम	४०८	-	शल्पस	शल्पस
३५५	८	भवेत्	च भवेत्	४११	१५	सर्प अर्ध	सर्प, सर्प अर्ध
३५५	१०	द्वयगुलं	द्वयगुलं	४११	६	ह्र म	टस्था
३५५	१४	हृद्यौष्टी	हृद्यौष्टी	४१८	२	श्वन्त्या	श्वन्त्या
३५६	१६	पदोष्ठी भे	पदोष्ठी भाः	४१८	२	विद्यादेव	विद्यादेवः
३५६	२०	पांडागुल	पांडागुल	४१५	६	व	वज्र
३५६	२२	रंगुलं	रंगुलं	४२-५	८	तेजा	तेजा
३६२	२०	शशोन	शशोना	४२५	८	वाहनम्	वाहनम्
३६४	६	गेहार्थ	गेहार्थे	४२५	१३	श्वत	श्वत
३६५	१६	भागान	भागान	४२६	२	श्वेतवर्णा	श्वेतवर्णः स्याद्
३६८	११	वेव्या	वेव्य	४२६	१२	श्यामवर्ण	श्यामवर्ण.
३६८	१३	कौधौ	कौधौ	४२६	१६	भृषि	भृषिताः
३६८	१	यक्षिण्या	यक्षिणी	४३१	३	तदायुष	तदायुष
३७१	८	इदं	इदं	४३१	१३	दुम्भुमिः	दुम्भुमिः
३७३	१३	भूलोकं भुव- लकेशो	भूलोकं भुवो लोकेशः	४३५	६	यान	पातु
३७६	१८	शोदयो	शोदयः	४३५	६	वालेन्दु	वालेन्दु
३७६	१८	शोदयो	शोदयः	४४०	१२	(भरतक)	धनुष आशु

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૪૦	૧૪	સર્વમૂલ	સર્વમૂલ	૪૫૯	૧૦	ચ્યૂતિ	ત્રિગચ્યૂતિ:
૪૪૨	૨૬	કાલિ	કાલી	૪૬૦	૨	ચંદ્રાનનયો .	ચંદ્રાનન:
૪૪૨	૨૬	કાલરાત્રિ	કાલરાત્રી	૪૬૧	૧૮	ચત્રિમાન	ચક્ષિણ
૪૪૨	છેલ્લી	રાક્ષરી	રાક્ષસી	૪૭૩	૮	ટાળી	ટાળી
૪૪૬	૪	ચથા	ચથા	૪૭૩	૧૨	શીર્તિ	શીર્તિ
૪૪૬	૧૪	પ્રોક્તો	પ્રોક્તો	૪૭૩	૨૦	મુલાચતે	મુલાચતે
૪૮૪	૧૮	ધમો...	ધર્મે	૪૭૩	૨૨	મુલાચતે	મુલાચતે
૪૪૯	૨૩	ચોત્તમ	ચોત્તમ	૪૭૭	૫	વિદ્ધિનં	વિદ્ધિનં
૪૪૯	૨૪	ચતુર્દિશિ	ચ ચતુર્દિશિ	૪૭૭	૧૦	...ભાગત	...ભાગત:
૪૫૨	૧૧	જિનેદાશ	જિનેન્દાશ	૪૭૭	૧૯	પદ સમોસર્પા	પદ સમોસર્પ
૪૫૨	૨૬	મુપરિદ્રા...	મુપરિદ્રા ..	૪૭૯	૨૭	શાશ્વતગ્વિન	શાશ્વતગ્વિન
૪૫૬	૮	મુપર્વદા	પર્વદા	૪૮૦	૩	શાશ્વતના	શાશ્વતના
૪૫૬	૧૨	વિંશુ	વિંશુ	૪૮૨	૨૫-૨૯	શાશ્વતના	શાશ્વતના
૪૫૭	૭	રાત્રિના:	રાત્રિના	૪૮૪	૧૪	વર્ધમાના...	વર્ધમાના...

પાનું ૨૧૪. લીટી ૧૦. સુધારી વાંચો :-કોઈ પણ કારણસર એકલી પીઠિકા-જળાધારી જ સ્થાપન કરી શકાય. લિંગ નહિ.

પાનું ૨૮૯. શ્લોક ૩૭. સાચો અર્થ : કમળ જેવું કમળ, કાનતા લોલક જેવું પત્ર, પદ્માસન, અર્થ પદ્માસન અને દરનયુગ્મ. એ યોગમુદ્રાઓ છે.

પાનું ૨૯૧. શ્લોક ૧૭. સાચો અર્થ : વાળના અતભાગથી મુકૂટના અત ભાગ સુધી જટા મુકૂટની ઉચાઈ ૨૪ આંગળી ૦૧, ૧૮, ૧૫ કે ૧૬ આંગળી રાખવી. લગાટે-કપાળે પટ્ટો કરવો.

પાનું ૨૯૪. શ્લોક ૮૮-૩૫-૩૧. સાચો અર્થ : અતમિકા અને અંગુઠો વાંકા કરીને હથેળીમાં રાખવા. કનિષ્ઠા આંગળી કંઈકે વાંકી રાખવી અને મધ્યમા તથા તર્જની સીધી રાખવી. તેને સૂચીમુદ્રા કહે છે. તે કર્ણસૂત્ર પરાગર મીઠમાં રાખવી સૂચીમુદ્રાની સાથે તર્જની જોડનામાં આવે તો અક્રમમુદ્રા થાય છે. અંગુઠો, અતમિકા અને મધ્યમા આંગળી મધ્યમાં રાખવી અને કનિષ્ઠા આંગળી કંઈકે વાંકી રાખવી અને તર્જની આંગળી સીધી રાખવી તેને તર્જનીમુદ્રા કહે છે.

પાનું ૨૯૫. શ્લોક ૪૨. સાચો અર્થ : પાનિની ઉપર અને બાહ્ય જે સૂત્ર હોય તે અનવીર બાહ્યુ.

પાનું ૨૯૭. શ્લોક ૫૪-૫૫-૫૬. સાચો અર્થ : જે દ્રવ્યની સૂતિ ખનાવી હોય તે જ દ્રવ્યનાં આયુર્ધા હોય. સૌ આંગળ લાંબું ધનુષ્ય કરવું. તે ૯, ૭, ૫ અથવા ૩ આંગળ લીન અથવા અધિક માનવું કરવાથી ત્રણ પ્રકારે ધનુષ્યનો ઉદય થાય છે. પુરી મુદ્રી પ્રમાણનો વિસ્તાર કરવો તેના મધ્યથી અને છેડા કમથી પાનળા થતા જાય. જેથી અને છેડા અરવા અરવા આંગળ વિસ્તારતા અને ગોળાઈમાં ત્રણ આંગળના થાય.

પાનું ૨૯૮. લીટી ૧૦-૧૧. પૂજણની લખાઈના ત્રીજે ભાગે ઉઠી નાખી કરવી.

પાનું ૨૯૯. લીટી ૧૧-૧૨. ચર્મમૂવના એ વલય કડાથી યુક્ત ડમર કરવું. બાહ્યના ગોળાકાર મુખ ચામડાથી મહેલા કરવા.

પાનું ૨૯૯. શ્લોક ૬૪, ૬૫. સાચો અર્થ : કમંડળ નવ આંગળ લાંબું અને લાંબાઈથી અરધું કે પોણું ઉચાઈમાં કરવું.

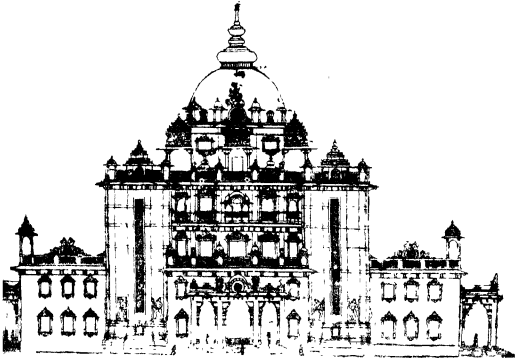
પાનું ૩૨૨. ત્યાં શૃંગ ૧૦૮૫ તિલક ૧૨ છે ત્યાં શૃંગ ૧૧૧૭ તિલક ૪ એમ વાંચો.

પાનું ૩૨૪. ત્યાં શૃંગ ૨૪૭ છે ત્યાં શૃંગ ૨૩૭ વાંચવા.

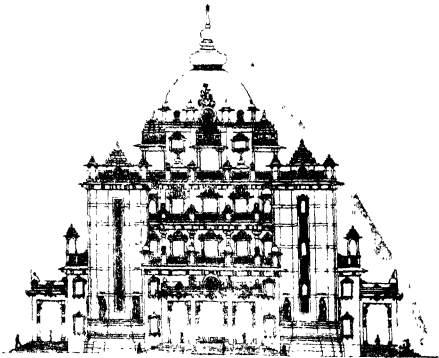
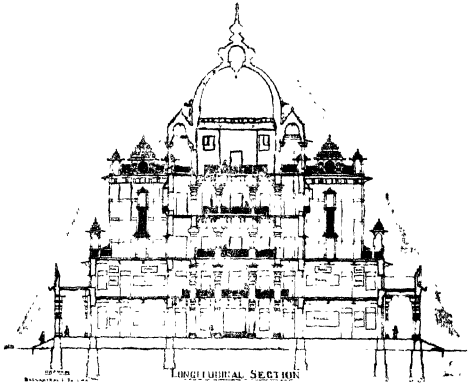
પાનું ૪૬૦. લીટી ૩. નારાયણે વર્ષમાન પર્યાકાસનસ્થિત. । ઉમેરો.

આ ઉપરાંત શ્લોકોમાં કેટલેક સ્થળે બે શબ્દો સાથે મૂકવાને બદલે વચ્ચે અંતર રાખીને જાખ્યું છે અગર અંતર રાખવાને બદલે સાથે જાખ્યા છે. તે સુધારીને વાંચવું. દાખલા નરીકે-પાનું ૪. શુભ વેદમસુ ને બદલે શુભવેદમસુ. અથવા પાના ૪૮-૫૨. તનોહીમં ને બદલે તનો હીનં.

ન્યુ દિલ્હીમાં ગાંધી સ્મારકનિધિના પ્લાનો : પ્ર. ગ્રા. સોમપુરા

न्यू इंदिरा गांधी स्मारकनिधिना खानो : प्र. आ. सोमपुरा

श्री गणेशाय नमः

श्री विश्वकर्मा विरचित वास्तुविद्यायां

ज्ञानप्रकाश-दीपार्णवे

॥ प्रथमोऽध्यायः ॥

आयतत्वाधिकारः

(शिल्पप्रभा भाषाप्तीहा सहितः)

॥ अथ श्री भाषान्तरकारस्य मंगलाचरणम् ॥

जगत्त्राणं महादेवं सोमनाथं सरस्वतीम् ।

विघ्नेशं विश्वकर्माणं नित्यं भक्त्या गतोऽस्म्यहम् ॥ १ ॥

प्राचीनं शिल्पशास्त्रं च वास्तुविद्यां दीपार्णवे ।

गुर्जर-भाषया बह्वे शिल्पप्रभया टीकया ॥ २ ॥

जगतुं रक्षञ्च करवावाणा श्री सोमनाथ महादेवने अने विधाने
 आपनारी सरस्वती देवीने, विघ्नी शान्ति करवावाणा श्री गणेशने, अने जगत
 स्रष्टा श्री विश्वकर्माने भक्तिपूर्वक हुं नमस्कार कइं छुं. (१) दीपार्णवभां वास्तु-
 विद्या नामनुं जे प्राचीन शिल्पशास्त्र विश्वकर्माये रचेलुं छे, तेना सर्व जने
 उपयोग करी शके तेवा आशयथी, तेनुं शिल्पप्रभा नामनी टीका साथे गुजराती
 भाषांतर हुं* कइं छुं. (२)

श्री विश्वकर्मा उवाच—

इदानीमभिधास्यामि सूत्रपातविधिं क्रमात् ।

शुभे मासे सिते पक्षे आदित्ये चोत्तरायणे ॥ १ ॥

चन्द्रताराबले प्रोक्ते शुभे लग्ने शुभे दिने ।

देवान् ऋषीन् पूजयित्वा तोषयित्वा च शिल्पिनः ॥ २ ॥

गृहारम्भोदितैर्विष्ण्वैः सूत्रपातं समाचरेत् ।

* रथपति प्रभाशंकर आचार्यभाई सोमपुरा.

શ્રી વિષ્ણુકર્મ કહે છે કે— પ્રથમ સૂત્રપાત (સૂત છોડવાની) વિધિ હું કહું છું : દેવાલય કે ઘરનો આરંભ શુભ માસમાં અબ્જવાળિયા પક્ષમાં અને ઉત્તરાયણનો સૂર્ય હોય ત્યારે કરવો. જે શુભ દિને ચંદ્રમા અને તારાનું બળ હોય તથા શુભ લગ્ન હોય તે દિવસે દેવોની અને ઋષિઓની પૂજા કરીને તેમજ શિલ્પિઓને સંતુષ્ટ કરીને, ઘરના આરંભના નક્ષત્રને દિવસે જમીનનું માપ કરવા માટે સૂત્ર છોડવું. ૧-૨

માસફલ—

ચૈત્ર શોકકરં વિદ્યાદ્ વૈશાખે ચ ધનાગમમ્ ॥ ૩ ॥
 જ્યેષ્ઠે^૧ ગૃહાણિ પીડ્યન્તે આષાઢે પશુનાશનમ્ ॥
 શ્રાવણે ધનવૃદ્ધિશ્ચ મૂન્યં ભાદ્રપદે ભવેત્ ॥ ૪ ॥
 કલ્હશ્ચાશ્વિને માસે મૃત્યુનાશશ્ચ કાર્તિકે ।
 માર્ગશીર્ષે^૨ ધનપ્રાપ્તિઃ પૌષે ચ^૩ ધનસમ્પદઃ ॥ ૫ ॥
 માઘે ચાગ્નિમયં કુર્યાત્ ફાલ્ગુને શ્રીઃ શુભોત્તમા ॥

આત સુહૃત્ :— ગૃહારંભ જે ચૈત્ર માસમાં કરે તેો શોક ઉત્પન્ન થાય; વૈશાખ માસમાં ધનની પ્રાપ્તિ થાય; જ્યેષ્ઠ માસમાં ઘરની હાનિ થાય, (ચક્ર પીડા વગેરેથી); આષાઢ માસમાં પશુઓનો નાશ થાય; શ્રાવણ માસમાં ધનની વૃદ્ધિ થાય; ભાદ્રપદ માસમાં ઘર શુન્ય રહે; આસો માસમાં કલેશ થાય; કાર્તિક માસમાં નોકર વાકરનો નાશ થાય; માગશર માસમાં લક્ષ્મીની વૃદ્ધિ થાય; પૌષમાસમાં ધન સંપત્તિ વધે; માઘ માસમાં ઘરનો આરંભ કરે તેો અગ્નિનો ભય ઉત્પન્ન થાય; અને ફાલ્ગુ માસમાં ગૃહારંભ કરે તેો શ્રેષ્ઠ લક્ષ્મી મળે. ૩-૪-૫

ગૃહારંભતિથિ—

પ્રતિપન્કૃષ્ણપક્ષીયા દ્વિતીયા ત્રામ્તુકર્મણિ ॥ ૬ ॥
 તૃતીયા પશ્ચમી ચૈવ સપ્તમી^૩ દશમી તથા ।
 એકાદશી ત્રયોદશી તિથયશ્ચ શુભાવહાઃ ॥ ૭ ॥

ઘરનો આરંભ કરવામાં કૃષ્ણપક્ષની એકમ અને બંને પક્ષની બીજ, ત્રીજ, પાંચમ, સાતમ, દશમ, અગ્યારમ અને તેરમ, એ તિથિઓ શુભ કારક છે. ૬-૭

૧ જ્યેષ્ઠે પ્રહાઃ પીડ્યન્તે-પાઠાન્તરે.

૨ કામસમ્પદઃ-પાઠાન્તરે.

૩ નવમી તથા.

६४ संक्रांतिमां कया मुष्णुं धरं करं—

कन्या-तुला-वृश्चिकेऽके न गृहं पूर्वसन्मुखम् ।
 धने च मकरे कुम्भे न कुर्याद् दक्षिणोन्मुखम् ॥ ८ ॥
 मीने मेषे वृषे चैव न कुर्यात्पश्चिमोन्मुखम् ।
 मिथुने कर्कटे सिंहे न कुर्यादुत्तरोन्मुखम् ॥ ९ ॥

न्याये कन्या, तुला अने वृश्चिक राशिना सूर्यं होय त्यारे पूर्व दिशा सन्मुखना द्वारवाणुं धरं न करं. धन, मकर अने कुंभ राशिना सूर्यं होय त्यारे दक्षिण दिशाना मुष्णवाणुं धरं न करं. मीन, मेष अने वृषल राशिना सूर्यं होय त्यारे पश्चिमना द्वारवाणुं धरं न करं. मिथुन, कर्क अने सिंह राशिना सूर्यं होय त्यारे उत्तर दिशाना द्वारवाणा धरने आरंभं करेवे नहि. ८-९

सर्वं द्विद्वार--

सिंहे चैव तथा कुम्भे वृश्चिके वृषभे रवौ ।
 नैव दोषो भवेत्तत्र कुर्याच्चातुर्दिशं मुखम् ॥ १० ॥
 शुभाशुभ-गृहाणां च प्रासादानां विशेषतः ॥

शुभ तेभ्य अशुभ धरने भाटे अने विशेष करीने प्रासादाने भाटे अयेवे नियम छे के, सिंह, कुंभ, वृश्चिक अने वृषल राशिना सूर्यं होय त्यारे त्यारे दिशाभांणी केरि पञ्च दिशाना द्वारवाणा लवनने आरंभ करी शक्य छे. १०

आय भयुवानी रीत (अंभ १)—

आयमूलं व्ययं तारामंशकं च क्रमेण तु ॥ ११ ॥
 धान्नश्च दीर्घतो व्यासं गुणयेच्चाष्टभाजिते ।
 ध्वजादीनां शेषमायो लभ्यते नात्र संशयः ॥ १२ ॥
 ध्वजो धूमस्तथा सिंहः श्वानो वृषस्वरौ गजः ।
 ध्वान्तश्चैव समं दृष्ट्वा प्राच्यादिषु प्रदक्षिणाः ॥ १३ ॥
 अन्योन्याभिमुखस्ते च कर्मच्छन्दानुसारतः ।

१ सिंहं चाथ वृषं च वृश्चिकघटौ याते हितं सर्वतः ॥

(शास्त्रवैयर्थ्य-अध्याय १, श्लोक ६)

મકાન-બવનના આય, નક્ષત્ર, વ્યય, તારા અને અંશક એ અનુક્રમે મેળવવા. ઘર કે પ્રાસાદની ભૂમિની લંબાઈ અને પહોળાઈનો ગુણાકાર કરી તે રકમને આઠે ભાગવી. જે શેષ રહે તે ધ્વજાદિ આયો બહુવા. ૧ ધ્વજ, ૨ ધૂમ, ૩ સિંહ, ૪ મ્હાન, ૫ વૃષ, ૬ ખર, ૭ ગજ, ૮ ધ્વાંશ, એ આઠ આયો અનુક્રમે પૂર્વાદિ દિશાઓમાં સામસામા દષ્ટિ રાખીને રહેલા છે. ૧૧, ૧૨, ૧૩.૧

શુભાશુભ આય—

ધ્વજઃ સિંહૌ વૃષગર્જૌ શસ્યન્તે શુભ વેદમસુ ॥ ૧૪ ॥
અધમાનાં સ્વરો ધ્વાંશો ધૂમ્નઃ શ્વાનઃ સુસ્વાવહઃ ।

૧ ધૌ વિશ્વકર્મા પ્રકાશ અ.૨ માં ગણિત કયાં સુધી મેળવવું તેની મર્યાદા કહે છે.

પ્રકાદશકરાદૃર્ધ્વં યાષદ્ દ્વાત્રિશદ્વસ્તકમ ।
તાવદાયાદિકં ચિન્ત્યં તદૃર્ધ્વં નૈષચિન્તયેદ્ ॥ ૧૩ ॥
આયઠ્ઠવયો માસશુદ્ધિર્ન જીર્ણે ચિન્તયેદ્ ગૃહે ॥

અખ્યાતી ઉપર બીજા કાચ સુધીના વાસ્તુમાં આયાદિ અંગ મેળવવા. તે ઉપરના મોટા વાસ્તુમાં આયાદિ અંગ મેળવવાની ચિંતા ન કરવી. હર્ષોદ્ધાર કરતાં આવ, વ્યય અને અંશક આદિ અંગ મેળવવાની જરૂર નથી (આમ પ્રમાણ છે જતાં શિષ્ટિપત્રો હર્ષોદ્ધારમાં આયાદિ અંગ મેળવવાનો પ્રયાસ કરે છે.)

વિવિધ વાસ્તુમાં કયાંથી ગણિત મેળવવું—

પ્રાસાદે કાળમર્યાદાદ્ ગૃહે મિત્તિસ્તુ મધ્યતઃ ।
વાપી-કૂપ-તટાગારૌ આયં દયાશ્ચ મધ્યતઃ ॥ ૧ ॥
મજ્જપે મિત્તિવાત્તે ચ યાને મધ્યે શરયાસને ।
મગરેઽથ પુરે ગ્રામે વંદમાનં વિધીયતે ॥ ૨ ॥
વસુદ્ધસ્તમિતં વંદ-માનમાહ પ્રજાપતિઃ ॥
(વાસ્તુકૌસ્તુભ-અ. ૧)

પ્રાસાદને ક્ષિતિ સહિત અદ્ધાર રેખાએ, ઘરને ક્ષિતિ વગર એટલે અંદરને ઠોઠે, વાવ, કુવા અને તળાવ આદિમાં અંદર (નીચે જાળની મેધિ) વચમાં, યુદ્ધ મંદપને ક્ષિતિ સહિત અદ્ધાર, અને વાઢન તથા પલ્લંબને અંદરના ગાળામાં આયાદિ અંગ મેળવવા. નગર, પુર, ગ્રામને ઠંઠ માનથી માપવું. તે ઠંઠ આઠ હાથના માનનો બહુવો.

કેટલાક ક્ષિતિપત્રોમાં પાણીયું નક્ષત્ર મણી અંગ મેળવવા પ્રયાસ કરે છે. પાણુના સાત ગણા વધારીને પછી ગુણાકાર કરે છે. પરંતુ આ રીત પાણુ કે ઇંદના વાસ્તુને માટે બરાબર ન ગણાય એમ કું માનું છું. પરંતુ પાણીયું દોરાથી ગણવાનો પ્રયોગ કલાચ ધાતુ કે રત્નના નાનાં મહિરોની રચનામાં બાજબી મનાય.

ધ્વજ, સિંહ, વૃષ અને ગજ, એ ચાર આયો શુભ છે. તે ઉચ્ચ વર્ણોનાં ઘરો અને દેવાલયોમાં મેળવવાં શુભ છે. અને અધમ ભતિનાં ઘરોમાં ખર, ધ્વાંક્ષ, ધૂમ્ર અને શ્વાન એ ચાર આયો આપવા તે તેમને સુખાકારી છે.

વર્ણાનુસાર આયત્ત્વ કૃત્તિ—

કલ્યાણં કુરુતે સિંહો તૃપાણાં ચ વિશેષતઃ ॥ ૧૫ ॥

ત્રિપાણાં ચ ધ્વજઃ શ્રેષ્ઠો વૈશ્યાનાં તૃષ ઉત્તમઃ ।

શૂદ્રાણાં ગજ एवोक्तઃ સર્વકર્મફલપદઃ ॥ ૧૬ ॥

રાજાઓનાં લવન અને ક્ષત્રિયોનાં ઘરો વિષે સિંહ આય આપવો. બ્રાહ્મણોનાં ઘરોમાં ધ્વજ આય, વૈશ્યોનાં ઘરોમાં વૃષ આય, અને શૂદ્રોનાં ઘરોમાં ગજ આય આપવો. તે સર્વ કામની સિદ્ધિ કરનારો છે. આ પ્રમાણે ચાર વર્ણોનાં ઘરોને ઉપર કહ્યા પ્રમાણે આયો આપવાથી તેમને ઉત્તમ કૃત્તિ પ્રાપ્તિ થાય છે. ૧૫-૧૬.

આયોના ગુણદોષ—

ધ્વજે ચૈત્ત્યાર્થલાભથ ધૂમ્રે સંતાપ एव ચ ।

સિંહે ચ વિપુલા મોગાઃ સદા શ્વાને કલિર્મવેત્ ॥ ૧૭ ॥

ધનં ધાન્યં તૃષે ચૈવ 'સ્ત્રીમરણં' રાસમે મવેત્ ।

ગજે મદ્રાણિ પશ્યન્તિ ધ્વાંક્ષે ચ મરણં ધ્રુવમ્ ॥ ૧૮ ॥

ધ્વજ આય ધનનો લાભ કરાવે, ધૂમ્ર આય સંતાપ કરાવે, સિંહ આય અગ્રાધ ભોગ આપે, શ્વાન આય કલહ કરાવે, વૃષ આય ધન ધાન્યની વૃદ્ધિ કરાવે, ખર આય સ્ત્રીનું મરણ કરે, ગજ આય સર્વ કલ્યાણ કારક છે, અને ધ્વાંક્ષ આય મરણ કારક છે. ૧૭-૧૮.

ધ્વજ આય આપવાનાં સ્થાન—

માસાદે પ્રતિમાલિન્ને જગતી-પીઠ-મંડપે ।

વેદીકુંડે સુચિ ચૈવ પતાકા-છત્ર-ચામરે ॥ ૧૯ ॥

૧ સ્વસ્ત્યુ રાસમે મવેત્ ॥-પાઠાન્તરે

વાપીકૂપતડાગાનાં કુણ્ડાનાં ચ જલાશયે ।

૧ ધ્વજોચ્છ્રયસ્ય સંસ્થાને ધ્વજં તત્ર પ્રદાયયેત્ ॥ ૨૦ ॥

આસને દેવપીઠેષુ વસ્ત્રાલંકાર-ભૂષણે ।

કેયુઃ-મુકુટાદી ચ નિવેશયેત્ ધ્વજં શુભમ્ ॥ ૨૧ ॥

દેવાલય, પ્રતિમા, શિવલિંગ, જગતી, પ્રાસાદની પીઠ, મંડપ, ચરકુંડ, ધ્વજ, છત્ર, ચામર, વાવ, કુવા, તળાવ, કુંડ, આદિ જગાશય, ધ્વજ ઠંડ, ધ્વજ પત્રાકા, સિંહાસન, દેવની પીઠિકા, વસ્ત્ર-વશેષાં આદિ આભુષણો, કુંડલ, મુકુટ આદિને વિષે ધ્વજ આય આપવો શ્રેષ્ઠ છે. ૧૯-૨૦-૨૧.

ધૂમ્ર આય આપવાનાં સ્થાન—

અગ્નિકર્મણુ સર્વેષુ હોમશાલામદાનસે ।

ધૂમ્રોઽગ્નિકુંડસંસ્થાને હોમકર્મગૃહેઽપિ ચ ॥ ૨૨ ॥

દરેક અગ્નિ કર્મનાં સ્થાનોમાં. હોમ કરવાની શાળામાં, રસોડામાં, અગ્નિ કુંડ અને હોમ કરવાનાં સ્થળોને વિષે ધૂમ્ર આય આપવો શ્રેષ્ઠ છે. ૨૨.

સિંહ આય આપવાનાં સ્થાન—

આયુષેષુ સમસ્તેષુ શસ્ત્રાણાં ભવનેષુ ચ ।

નૃપાસને સિંહદ્વારે સિંહં તત્ર નિવેશયેત્ ॥ ૨૩ ॥

દરેક પ્રકારના શસ્ત્રોને વિષે, શસ્ત્રો રાખવાની શાળાને વિષે, રાજાના સિંહાસનને વિષે, નગર કે પ્રાસાદના સિંહદ્વારને વિષે, સિંહ આય આપવો શ્રેષ્ઠ છે. ૨૩

શ્વાન આય આપવાનાં સ્થાન—

શ્વાનો ઇન્દ્રેચ્છ્રયગૃહે પ્રોક્તો વેદ્યાગારે નટસ્ય ચ ।

૩ નૃન્યકાર્યેષુ સર્વેષુ શ્વાનઃ શ્વાનોપજીવિનામ્ ॥ ૨૪ ॥

૧ મૂર્તી લિંગેધ્વજે છત્રે વૈદ્યમાયાદિ કલ્પના ।

વિસ્તારાયામગણના તામન્યથ પ્રકરણયેત્ ॥

મૂર્તિ વિષે, ધ્વજ અને છત્રની આયદિ કલ્પના લગભગ વડે કરવી. પણ અન્ય સ્થળે તેા વિસ્તાર અને દીર્ઘતાનો અુચ્ચાર કરીને તે પરથી મથુતા કરવી.

૨ નૃપાણાં પાઠાન્તરે.

૩ વેદ્યા ગૃહેષુ-પાઠાન્તરે.

મ્હેચ્છ જાતિનાં ઘરોને, વેશ્યાઓ અને નટનાં ઘરોને, નાચવાના દરેક સ્થાનોમાં, જેની આજીવિકા કૂતરા ઉપર હોય તેવા લોકોના ઘરોને વિશે જ્ઞાન આય આપવો શ્રેષ્ઠ છે. ૨૪.

વૃષ આય આપવાનાં સ્થાન—

વણિકર્મસુ સર્વેષુ મોજ્યપાત્રેષુ મળ્હપે ।

વૃષસ્તુરજ્જ્ઞાલાયાં ગોશાલા-ગોકુલેષુ ચ ॥ ૨૫ ॥

વાણિજ્ય કર્મ કરનારા વેપારીને ત્યાં, જમવાનાં વાસણોને, ભોજન મંડપને, અન્ધશાળાને, ગૌશાળાને, અને ભરવાડ રખારીનાં ઘરોને વિશે વૃષ આય આપવો શ્રેષ્ઠ છે. ૨૫.

ખર આય આપવાનાં સ્થાન—

તતવિતતાદિસ્વરે વાદિત્રે ત્રિવિધે તથા ।

કુલાલરજકારીનાં સ્વરો ગર્દભજીવિનામ્ ॥ ૨૬ ॥

તત, વિતત, ઘન અને સુષિર, એ ચાર પ્રકારનાં વાજીત્રોને, ઘોળીના ઘરોને વિશે અને જેની આજીવિકા ગધેડાથી હોય તેવા કુંભારને-ઓડને ઘેર ખર આય આપવો શ્રેષ્ઠ છે. ૨૬.

ગજ આય આપવાનાં સ્થાન—

ગજશ્ચ ગજશાલાય સિંહં યત્નેન વર્જયેત્ ।

સિંહાસને ગજં દેયં યાનસ્યાથ મૃદેષુ ચ ॥ ૨૭ ॥

અન્યોપસ્કરકર્માદૌ કામાગારે મૃદે ગજઃ ।

ગજશાળાને વિશે ગજ આય દેવો, પણ સિંહ આય કદી પણ ન આપવો. સિંહાસન, પાલખી, રથ, ગાડી, આદિ વાહનોને, અને તેનું કામ કરનારાઓના ઘરોને વિશે, સ્ત્રી ક્રીડાગૃહ તથા ભોગ વિલાસના ભવનને વિશે ગજ આય આપવો. ૨૭

ધ્વાંક્ષ આય આપવાનાં સ્થાન—

મઠેષુ યંત્રશાલાસુ જિનશાલાદિકેષુ ચ ॥ ૨૮ ॥

ધ્વાંક્ષશ્ચૈવ પ્રદાતવ્યઃ શિલ્પકર્મોપજીવિનામ્ ।

સ્વકે સ્વકે ચ સ્થાને તે સર્વકલ્યાણકારકાઃ ॥ ૨૯ ॥

સન્યાસીઓના મઠ, યંત્ર ખનાવવાના કારખાના, ઉપાશ્રય, શિલ્પનું કામ કરનાર (શિલાવટ, સોની, લુહાર, સુતાર, ચિત્રકાર) આદિના ઘરોને વિશે ધ્વાંક્ષ આય આપવો. એ આઠે આયો પોતપોતાના સ્થાનને વિશે આપવાથી કલ્યાણકારી થાય છે. ૨૮-૨૯.

૧ તંતુચિત્રસુસારાણાં-પાઠાન્તરે વંતુનો ધધો કરનારા વજ્રકરોને ત્યાં.

(કોષ્ટક નં. ૧)

આયના ગુણ, દેશ, દિશા, કંઈ જાતિને શ્રેષ્ઠ અને આયનું સ્થાન.

ક્રમિક	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮
આયનું નામ ...	બલ્બ	ધૂમ	સિદ્ધ	આન	રૂપ	ખર	મજ	બલ્કિ
આયની દેશા ...	પૂર્વ	આમિ	દક્ષિણ	નેત્રીત્ય	પશ્ચિમ	વાયવ્ય	ઉત્તર	પશ્ચાત
આયનો વર્ણ ...	બાહ્ય	—	સંતમ	—	વૈશ્વ	—	શદ્	—
આયનું સ્વરૂપ ...	પુરુષ	બીલાડા	ચિંક	કુતરા	ખજાદ	અધેશ	કાચી	કાચડો
શુભાશુભ આન...	શ્રેષ્ઠ	નેષ્ટ	શ્રેષ્ઠ	નેષ્ટ	ક્રોષ્ટ	નેષ્ટ	એષ્ટ	નેષ્ટ
આયનાં સ્થાનો... પ્રાસાદ પ્રતિષ્ઠા	હોમશળા	હોમશળા	રાજકાવન	મ્હેનછના ઘેર	વાલ્કિયાવેપારી,	કલાકને ત્યાં,	અજઝાળાનાં	મઠ ઉપાશ્વ,
૫૧૦૪ વેદી	સોલું	સોલું	શસ્ત્રો	નદ,	વેસ્થાને	વાજાનજાળા,	સિકાસને,	કિલપીને ઘરે,
૭૧૦૫	આમિ કુંડ	આમિ કુંડ	સિકાસને	તથા નૃત્યકારને	અધઃજાળા,	ધેખી, કુંભારને	પાલખી, વાહટો.	ચંત્રજાળામાં
આશુપલ્ય				ત્યાં.	સ્થારીને ઘેર	ત્યાં.	બોઇ ઘોડોને ત્યાં	
							બોચ તિલાસનાં	
							સ્થાનો	

आयुनी दिशा—

पूर्वदिशि ध्वजं दद्यादाग्नेये धूम्रमेव च ।
 याम्यायां च सिंहं दद्याद् नैर्ऋत्ये श्वानमेव च ॥ ३० ॥
 पश्चिमायां वृषं दद्याद् वायव्ये खरमेव च ।
 उत्तरे च गजं दद्यादीशाने ध्वांसमेव च ॥ ३१ ॥

पूर्वभां ध्वज्वाय, अजिठोष्णभां धूम्र्वाय, दक्षिण दिशाभां सिंह आय, नैर्ऋत्य कोष्णभां श्वान् वाय, पश्चिम दिशाभां वृष वाय, वायव्य कोष्णभां खर वाय, अने पश्चिम कोष्णभां ध्वांस आय देवे. ३०-३१

परस्पर आपवाना आय—

वृषस्याने गजं दद्यात् सिंहं वृषमहस्तिनोः ।
 ध्वजः सर्वेषु दातव्यो वृषो नान्यत्र दीयते ॥ ३२ ॥

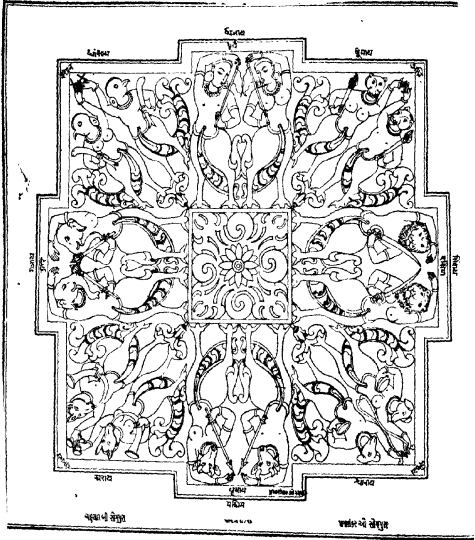
वृष आयने ठेकाळे गज्ज आय आपवे, वृष आय अने गज आयने ठेकाळे सिंह आय आपवे. ध्वज्ज आय कोष्णाय आयने ठेकाळे आपी शक्य. परंतु वृष आय कोष्णाय आयना स्थाने कही न आपवे.

आयनां स्वरूप—

ध्वजः पुरुषरूपश्च धूम्रो मार्जाररूपकः ।
 सिंहः सिंहस्वरूपश्च श्वानः श्वानस्वरूपकः ॥ ३३ ॥
 वृषो वृषमरूपाढ्यः खरो रासमरूपकः ।
 गजश्च गजरूपेण ध्वांसः काकस्वरूपकः ॥ ३४ ॥

ध्वज्ज आयनुं ३५ पुरुषना जेवुं, धूम्र आयनुं जिलाठा जेवुं, सिंह आयनुं सिंह जेवुं, श्वान आयनुं कृतरा जेवुं, वृष आयनुं भण्डना जेवुं, खर आयनुं जधेठा जेवुं, गज आयनुं डाधी जेवुं, अने ध्वांस आयनुं कागडाना जेवुं सुभ-
 स्वरूप छे. ३३-३४

१. श्लोक उरते अर्थ आ रीते करवाभां आवेछे : जे जतिने घेर आय आप-
 वानुं कर्तुं होय ते आय पहेला भागभां आपवे. पहेले भागे वृषाय के जन्म आयेल
 होय तो ते उपर सिंह आय नीचे भागे आपी शक्य. नीचे जन्म होय तो उपर
 जन्म न आपवे. जन्म आय पर जन्म देवे, पशु कोष्णाय आय उपर वृषाय न
 आपवे, हरेक आय पर जन्म आपी शक्य. नीचे मत उपर आपतने आ श्लोक
 धरावे छे, पशु सौ तेने प्रमाणिक मानता नही.

अष्ट आयनां श्व३पी।

मुखैः स्वनामसदृशा नराकारकरोदराः ।
 हस्ताभ्यां तद्रूपाढ्याः पादाभ्यां विहगाकृतिः ॥ ३५ ॥
 सर्वेषां सिंहवद्वीवा, प्रबलाश्च महोत्कटाः ।
 महागणेश्वराः प्रोक्ताः क्षेत्रप्राश्न दिशाष्टसु ॥ ३६ ॥
 वाम्नुकर्मसु सर्वेषु, आयादिकूपतयोऽष्ट हि ।
 पूजिताः पूजयन्त्येव, निघ्नन्ति च पदे स्थिताः ॥ ३७ ॥

આયોનાં નામ પ્રમાણે મુખ્યનું ૩૫ બહુવું. પુરૂષની આકૃતિવાળા હાથ અને પેટ બહુવાં, પગો પક્ષીના જેવા, ગળાં સિંહનાં જેવાં. તે આયો બળવાન અને મહા તેજસ્વી છે. મોટા ગણપતિ જેવા, આઠે દિશાના ક્ષેત્રના આધપતિ બહુવા. વાસ્તુ કર્મના દરેક કામમાં તેમને પૂજવાથી, પોતાને સ્થાને રહેવા છતાં વિદ્યેની શાંતિ કરવાવાળા બહુવા. ૩૫-૩૬-૩૭

અથ નક્ષત્ર (અંગ ૨) - ધરના નક્ષત્રની મૂલરાશિ (ક્ષેત્રકૃણ) કાઢવાની રીત આયામં यदि क्षेत्रं तु विस्तारेण च गुणयेत् ।

सप्तविंशत्या हृद्भागं शेषे स्यान्मूलनिश्चयः ॥ ૩૮ ॥

પ્રાસાદ કે ધરના ક્ષેત્રની લંબાઈ પહોળાઈને સામસામા ગુણીને જે ક્ષેત્રકૃણ આવે તેને સત્તાવીશે ભાગ દેતાં જે શેષ રહે, તે (ક્ષેત્રની) મૂળ રાશિ બહુવી. ૩૮ મૂલ રાશિ પરથી નક્ષત્રનો અંક કાઢવાની રીત—

फले चाष्टगुणे तस्मिन् सप्तविंशतिभाजिते ।

यच्छेषं लभते तत्र नक्षत्रं तद् गृहस्य तु ॥ ૩૯ ॥

ક્ષેત્રકૃણને આઠે ગુણીને સત્તાવીશે ભાગતાં જે શેષ રહે તે ધરના અશ્વિન્યાદિ નક્ષત્રના અંક બહુવા. ૩૯ (જુઓ કોષ્ટક નં. ૨, ૩, ૪.)

(કોષ્ટક નં. ૨)

સમયોરસ ક્ષેત્રના દેવગણા નક્ષત્રોનું કોષ્ટક

ગજ અને આંબળમાં આંકડા આપેલા છે.

ગ. આં. ઋગ. આં.	નક્ષત્ર	ગ. આં. ઋગ. આં.	નક્ષત્ર	ગ. આં. ઋગ. આં.	નક્ષત્ર
૧-૧×૧-૧	મૃગશીર્ષ	૫-૫×૫-૫	આનુરાધા	૧૦-૧×૧૦-૧	મૃગશીર્ષ
૧-૩×૧-૩	રેવતી	૫ ૧૩×૫ ૧૩	મૃગશીર્ષ	૧૦.૩×૧૦.૩	રેવતી
૧-૫×૧-૫	મૃગશીર્ષ	૫ ૧૫×૫-૧૫	રેવતી	૧૦.૫ ૧૦.૫	મૃગશીર્ષ
૧-૧૩×૧-૧૩	આનુરાધા	૫-૧૭×૫-૧૭	મૃગશીર્ષ	૧૦-૧૩×૧૦-૧૩	આનુરાધા
૧-૨ ૧×૧-૨ ૧	રેવતી	૬-૬×૬-૬	રેવતી	૧૧-૫×૧૧-૫	પુબ્ધ
૨-૫×૨-૫	પુબ્ધ	૬-૧૭×૬-૧૭	પુબ્ધ	૧૧-૭×૧૧-૭	પુબ્ધ
૨ ૭×૨-૭	પુબ્ધ	૬-૧૯×૬-૧૯	પુબ્ધ	૧૧-૧૫×૧૧-૧૫	રેવતી
૨-૧૫×૨-૧૫	રેવતી	૭-૩×૭-૩	રેવતી	૧૧-૨૩×૧૧-૨૩	આનુરાધા
૨ ૨૩×૨-૨૩	આનુરાધા	૭-૧૧×૭-૧૧	આનુરાધા	૧૨-૭×૧૨-૭	મૃગશીર્ષ
૩-૭×૩-૭	મૃગશીર્ષ	૭-૧૯×૭-૧૯	મૃગશીર્ષ	૧૨-૯×૧૨-૯	રેવતી
૩-૯×૩-૯	રેવતી	૭-૨૧×૭-૨૧	રેવતી	૧૧-૧૧×૧૧-૧૧	મૃગશીર્ષ
૩-૧૧×૩-૧૧	મૃગશીર્ષ	૭ ૨૩×૭-૨૩	મૃગશીર્ષ	૧૨-૧૯×૧૨-૧૯	આનુરાધા
૩-૧૯×૩-૧૯	આનુરાધા	૮-૭×૮-૭	આનુરાધા		
૪-૩×૪-૩	રેવતી	૮-૧૫×૮-૧૫	રેવતી	૧૩-૩×૧૩-૩	રેવતી
૪-૧૧×૪-૧૧	પુબ્ધ	૮-૨૩ ૮-૨૩	પુબ્ધ	૧૩-૧૧×૧૩-૧૧	પુબ્ધ
૪ ૧૩×૪-૧૩	પુબ્ધ	૯-૧×૯-૧	પુબ્ધ	૧૩-૧૩×૧૩-૧૩	પુબ્ધ
૪-૧૫×૪-૧૫	રેવતી	૯-૬×૯-૬	રેવતી	૧૩-૨૧×૧૩-૨૧	રેવતી
૪-૧૭×૪-૧૭	રેવતી	૯-૧૭×૯-૧૭	આનુરાધા	૧૪-૫×૧૪-૫	આનુરાધા

અથ ગણુ (અંગ ૩) નક્ષત્રના ગણુની મેત્રી; પરસ્પર ગુણુદોષ—

સ્વગણે ચોતમા પ્રીતિ—મધ્યમા દેવમાનુષે ।

કલહો દેવદૈત્યેષુ મૃત્યુર્માનવરાક્ષસે ॥ ૪૦ ॥

ધર અને ધરધણીના નક્ષત્રને એક જ ગણુ હોય તો ઉત્તમ પ્રીતિ રહે. બે એકને દેવગણુ અને ધીબને મનુષ્યગણુ હોય તો મધ્યમ પ્રીતિ બાબુવી. પણ બે એકને મનુષ્યગણુ અને ધીબને રાક્ષસગણુ હોય તો તે મૃત્યુકારક બાબુવું. એકને દેવગણુ અને ધીબને રાક્ષસગણુ હોય તો કલેશકારક બાબુવું. ૪૦

દેવગણુ નક્ષત્રો—

મૃગશિરની રેવતી ચ હસ્તઃ સ્વાતિઃ પુનર્વસુઃ ।

પુષ્યાનુરાધા શ્રવણ—મિતિ દેવગણાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૪૧ ॥

મૃગશિર, અશ્વિની, રેવતી, હસ્ત, સ્વાતિ, પુનર્વસુ, પુષ્ય, અનુરાધા અને શ્રવણ, એ નક્ષત્રો દેવગણુ બાબુવાં. ૪૧

રાક્ષસગણુ નક્ષત્રો—

કૃત્તિકા મૂલમાશ્લેષા મઘા ચિત્રા વિશાલિકા ।

ધનિષ્ઠા શતતારા ચ જ્યેષ્ઠા ચ રાક્ષસગણાઃ ॥ ૪૨ ॥

કૃત્તિકા, મૂળ, અશ્લેષા, મઘા, ચિત્રા, વિશાખા, ધનિષ્ઠા, શતભિષા, અને જ્યેષ્ઠા, એ નવ નક્ષત્રો રાક્ષસગણુનાં બાબુવાં. ૪૨

મનુષ્યગણુ નક્ષત્રો—

મરણી ત્રીણિ પૂર્વાણિ કૃત્તરાત્રયમેવ ચ ।

આર્દ્રા ચ રોહિણી ચૈવ નૈવૈ માનુષા ગણાઃ ॥ ૪૩ ॥

ભરણી, પૂર્વાફાલ્ગુની, પૂર્વાષાઢા, પૂર્વાભાદ્રપદ, ઉત્તરાફાલ્ગુની, ઉત્તરાષાઢા, ઉત્તરાભાદ્રપદ, આર્દ્રા, અને રોહિણી, એ નવ નક્ષત્રો મનુષ્યગણુનાં બાબુવાં. ૪૩

અધોમુખ નક્ષત્રોની અધોમુખ સંજ્ઞા અને તેમાં કરવાનાં કાર્ય—

મૂલં મઘા વિશાલ્યા ચ કૃત્તિકા મરણી તથા ।

પૂર્વાત્રયં તથાશ્લેષાઽધોમુખાઃ પરિકીર્તિતાઃ ॥ ૪૪ ॥

મૂળ, મઘા, વિશાખા, કૃત્તિકા, ભરણી, પૂર્વાફાલ્ગુની, પૂર્વાષાઢા, પૂર્વાભાદ્રપદ, અને અશ્લેષા, એ નવ નક્ષત્રોની અધોમુખ સંજ્ઞા છે. ૪૪

(કોલક નં. ૩)

ધારેલા દેવ તથા મહાબ્રાહ્મણનાં નક્ષત્રો લાવવાને સારે ક્ષેત્રની બંને બાજુના આંગળના આંકડા કાઢવાનું કોલક

બંધ	દેવમણ નક્ષત્રો				મહાબ્રાહ્મણ નક્ષત્રો			
	પૂર્વ	દક્ષિણ	પશ્ચિમ	ઉત્તર	પૂર્વ	દક્ષિણ	પશ્ચિમ	ઉત્તર
૨૦	૧૪	૧૬	૧૭	૨	૧૨	૨૨	૧૩	૧૫
૨૧	૪	૨૦	૨૪	૨	૧૪	૧૪	૩	૨૨
૨૨	-	-	૫૧૪	-	-	૨૧૧	૩	૧૨
૨૩	૮	૧૩	૨૧	૪	૨૦	૨૨	-	૧૫
૨૪	૧૬	૨૨	૧૫	૮	૩	૧	૧૬	૨૪
૨૭	-	-	-	-	૧	૨	૧૨	૧૦
				૧ થી ૨૭ સુધીના આંક				

ઉપરના ક્રિયા લખાઈ પહેલાંનાં આંક માફીના સમજવા.

શૂકાર્યમગ્નિકાર્યં ચ યુદ્ધં ચ વિવરં ક્ષિપેત્ ।
 ઇષુ કૂપતહાગં ચ વાપિ-ભૂમિ-ગૃહાણિ ચ ॥ ૪૫ ॥
 દ્યુતારમ્ભો નિધિઃ સ્થાપ્યો નિધાનસ્થનનં તથા ।
 ગણિતં જ્યોતિષારમ્ભઃ સ્વાતં બિલ્લપ્રવેશનમ્ ॥ ૪૬ ॥
 અધોમુસ્થાનિ કાર્યાણિ તાનિ સર્વાણિ કારયેત્ ॥

આ અધોમુખ નક્ષત્રોમાં જમીન સંબંધી કામ, અગ્નિ સંબંધી કામ, યુદ્ધ
 ખાઈ ખોદવી, કુવા, વાવ, તળાવ, વિગરે જળાશય ખોદવાં, લોંચરા ખોદવાં,
 જુગટે રમવું, દ્રવ્ય દાટવું, ધન ખોદવું, ગણિત અને જ્યોતિષ શાસ્ત્રને
 આરંભ કરવો, ખાત કરવું, શુક્રામાં પ્રવેશ કરવો, આદિ કાર્યો કરવાં.
 ૪૫-૪૬

તિર્યક્ (તીરછા) મુખવાળાં નક્ષત્રો અને તેમાં કરવાનાં કાર્યો—

જ્યેષ્ઠાશ્વિની પુનર્વસુ-મૃગશિરશ્ચ રેવતી ॥ ૪૭ ॥
 અનુરાધા તથા સ્વાતિ-ઈસ્તશ્ચિત્રા તિર્યક્ચુસ્થાઃ ।
 સંધિં ચ વણિક્કાર્યાણિ સર્વવીજાનિ વાપયેત્ ॥ ૪૮ ॥
 વાહનાનિ ચ યંત્રાણિ દમનં ચ વિનિર્દિશેત્ ।
 ગજાશ્વોષ્ટ્રજાતીનાં ચ મહિષવૃષાણાં તથા ॥ ૪૯ ॥
 દમનં કૃષિવાણિજ્યં ગમનં ક્ષૌરકર્મ ચ ।
 અરઘટ્ટાદિયંત્રાણિ શકટવાહનાનિ ચ ॥ ૫૦ ॥
 તપશ્ચર્યાદિકર્માણિ તાનિ સર્વાણિ કારયેત્ ॥

જ્યેષ્ઠા, અશ્વિની, પુનર્વસુ, મૃગશીર્ષ, રેવતી, અનુરાધા, સ્વાતિ, હસ્ત, અને
 અને ચિત્રા, એ નવ નક્ષત્રો તિર્યક્મુખવાળાં છે. ૪૭.

શત્રુ સાથે મિત્રતાની સંધિ કરવી, દુકાન માંડવી, બધી જાતનાં બીજો રોપવાં,
 વાવેતર કરવું, હાથી, ઘોડા, ઉંટ, પાડા, અને બળદ આદિ જાનવરોને પહોટવાં
 અથવા નાશવાં, ખેતી કરવી, વેપાર કરવો, પરગામ જવું, વાણ ઉતારવા,
 પાણીનાં રેંટ આદિ યંત્રો બનાવવાં કે ચલાવવાં, તપશ્ચર્યા કરવી, વિગેરે સર્વ કામો
 આ તિર્યક્મુખ નક્ષત્રોમાં કરવાં. ૪૮-૪૯-૫૦

ઉર્ધ્વમુખવાળાં નક્ષત્રો અને તેમાં કરત્રાનાં કાર્યો—

પુખ્યાદ્રાશ્રવણં ચૈવ ઉત્તરાત્રયમેવ ચ ॥ ૫૧ ॥

શતભિષગ્ રોહિણી ચ ધનિષ્ઠા ચોર્ધ્વવક્ત્રગાઃ ।

પ્રાસાદં તોરણં કાર્યં કૃષિં ચૈવ સમાચરેત્ ॥ ૫૨ ॥

પટ્ટાભિષેકપ્રારમ્ભઃ પ્રાસાદે ચ ધ્વજં ન્યસેત્ ।

ઊર્ધ્વવક્ત્રાણિ કાર્યાણિ તાનિ સર્વાણિ કારયેત્ ॥ ૫૩ ॥

પુખ્ય, આદ્રી, શ્રવણ, ઉત્તરાશ્વિની, ઉત્તરાષાઠા, ઉત્તરાભાદ્રપદ, શતભિષા, રોહિણી અને ધનિષ્ઠા, એ નવ નક્ષત્રો ઉર્ધ્વમુખવાળાં છે. ૫૧

પ્રાસાદ કરવો, તોરણ બાંધવાં કે ચડાવવાં, ખેતી કરવી, રાજ્યાભિષેકનો આરંભ કરવો, દેવસ્થાનનો ધબ્બગરો શેષવો, આદિ સર્વ કાર્યો ઉર્ધ્વમુખવાળાં નક્ષત્રોમાં કરવાં. ૫૨-૫૩

રાશિ બાલુવાની રીત—(અંગ ૪)

ગૃહક્ષેત્રસ્ય યદક્ષં પશ્ચિમિર્ગુણિતં તથા ।

પંચત્રિંશચ્છતમક્તં શેષશુક્તિરજાદયઃ ॥ ૫૪ ॥

ઘરના ક્ષેત્રનું જે નક્ષત્ર આબુ હોય તેના અંકને સાડે (૬૦) ગુણવા. અને જે ગુણાકાર આવે, તેને એકસો પાંત્રીશથી ભાગવા, જે શેષ રહે તે ચાલુ મેષાદિ રાશિ બાલુવી. (લઘિ આવે તે ગતરાશિ બાલુવી). ૫૪

નક્ષત્રોની રાશિ—

અશ્વિન્યાદિત્રયે મેષઃ સિંહઃ પ્રોક્તો મઘાત્રયે ।

મૃલાદિત્રયે ચાપશ્ચ શેષેષુ નવરાશયઃ ॥ ૫૫ ॥

અશ્વિની, ભરણી, અને કૃત્તિકા, એ ત્રણ નક્ષત્રોની મેષરાશિ; મઘા, પૂર્વાશ્વિની અને ઉત્તરાશ્વિની એ ત્રણ નક્ષત્રોની સિંહ રાશિ; મૂલ, પૂર્વાષાઠા, અને ઉત્તરાષાઠા, એ ત્રણ નક્ષત્રોની ધન રાશિ બાલુવી. બાકી નવ રાશિનાં બધાં નક્ષત્રો બાલુવાં. ૫૫

મેષાદિશ્ચ મહેદ્ રાશિ—નક્ષત્રમશ્વિન્યાદિકમ્ ।

વાસ્તુકર્મસુ સર્વેષુ ગૃહવેધં ત્રિસોધયેત્ ॥ ૫૬ ॥

મેષ આદિ બાર રાશિઓ છે. અને અશ્વિની આદિ સત્તાવીશ નક્ષત્રો છે. બધાં વાસ્તુકર્મ વિધે ગૃહવેધને છોડવો. ૫૬

गुरुस्थानीना नाम परथी व्यते गुरुना नखन परथी रासि नखवानुं कौष्टक (कौष्टक नं. ५)

शुक्रस्थानीना नाम	परथी व्यते गुरुना	नखन परथी रासि	नखवानुं कौष्टक																																												
<table border="1"> <tr> <td>क</td><td>द</td><td>न</td><td>अ</td><td>म</td><td>का</td><td>म</td><td>प</td><td>भ</td><td>र</td><td>म</td> </tr> <tr> <td>ख</td><td>च</td><td>व</td><td>ल</td><td>श</td><td>ध</td><td>द</td><td>ड</td><td>ण</td><td>त</td><td>स</td> </tr> <tr> <td></td><td>ज</td><td>झ</td><td>प</td><td>फ</td><td>क</td><td></td><td>शु</td><td></td><td></td><td></td> </tr> <tr> <td></td><td>घ</td><td></td><td></td><td></td><td>द</td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td> </tr> </table>	क	द	न	अ	म	का	म	प	भ	र	म	ख	च	व	ल	श	ध	द	ड	ण	त	स		ज	झ	प	फ	क		शु					घ				द								
क	द	न	अ	म	का	म	प	भ	र	म																																					
ख	च	व	ल	श	ध	द	ड	ण	त	स																																					
	ज	झ	प	फ	क		शु																																								
	घ				द																																										
आर राशि मीन १२ कुम्भ ५	वृश्चिक ८	शेष १ सिंह ५ मीन ६	मकर १० बुध २ शनि ६																																												
नखत्रे अश्लेषा कुम्भ पुष्य ८	मेष ९ मृगश १८ कुम्भाद. २६ कनुराधा १७	कुम्भ २१ मृगश २० मेष १० मूल १८	मकर १० बुध ५ शनि ६																																												
नखत्रे अश्लेषा कुम्भ पुष्य ८	मेष ९ मृगश १८ कुम्भाद. २६ कनुराधा १७	कुम्भ २१ मृगश २० मेष १० मूल १८	मकर १० बुध ५ शनि ६																																												
नखत्रे अश्लेषा कुम्भ पुष्य ८	मेष ९ मृगश १८ कुम्भाद. २६ कनुराधा १७	कुम्भ २१ मृगश २० मेष १० मूल १८	मकर १० बुध ५ शनि ६																																												
नखत्रे अश्लेषा कुम्भ पुष्य ८	मेष ९ मृगश १८ कुम्भाद. २६ कनुराधा १७	कुम्भ २१ मृगश २० मेष १० मूल १८	मकर १० बुध ५ शनि ६																																												
नखत्रे अश्लेषा कुम्भ पुष्य ८	मेष ९ मृगश १८ कुम्भाद. २६ कनुराधा १७	कुम्भ २१ मृगश २० मेष १० मूल १८	मकर १० बुध ५ शनि ६																																												
नखत्रे अश्लेषा कुम्भ पुष्य ८	मेष ९ मृगश १८ कुम्भाद. २६ कनुराधा १७	कुम्भ २१ मृगश २० मेष १० मूल १८	मकर १० बुध ५ शनि ६																																												
नखत्रे अश्लेषा कुम्भ पुष्य ८	मेष ९ मृगश १८ कुम्भाद. २६ कनुराधा १७	कुम्भ २१ मृगश २० मेष १० मूल १८	मकर १० बुध ५ शनि ६																																												
नखत्रे अश्लेषा कुम्भ पुष्य ८	मेष ९ मृगश १८ कुम्भाद. २६ कनुराधा १७	कुम्भ २१ मृगश २० मेष १० मूल १८	मकर १० बुध ५ शनि ६																																												

गुरु स्थिति

वैश्य स्थिति

क्षत्रिय स्थिति

ब्राह्मण स्थिति

शुद्ध स्थिति

ચંદ્રમાની દિશા—(અંગ ૫)

કૃત્તિકાદિ સપ્ત સપ્ત પૂર્વાદિષુ પ્રદક્ષિણે ।

અષ્ટાવિંશતિર્ઋક્ષાણાં તત્ર ચન્દ્ર ઉદાહૃતઃ ॥ ૫૭ ॥

કૃત્તિકાદિ સાત નક્ષત્રો પૂર્વ દિશામાં, મઘાદિ સાત નક્ષત્રો દક્ષિણ દિશામાં, અનુરાધાદિ સાત નક્ષત્રો (અભિજીત સાથે) પાશ્ચિમ દિશામાં, અને ધનિષ્ઠાદિ સાત નક્ષત્રો ઉત્તર દિશામાં સ્થાપવાં. ધરતું નક્ષત્ર જે દિશામાં હોય તે દિશામાં ચંદ્રમા બાણવે. ૫૭

ચંદ્રમાનું કૃત્તિકા—

અગ્રતો હરતે જ્ઞાયુઃ પૃથ્વતો હરતે ધનમ્ ।

વામદક્ષિણયોશ્ચન્દ્રો ધનધાન્યકરઃ સ્મૃતઃ ॥ ૫૮ ॥

પ્રાસાદે રાજગેહે ચ ચન્દ્રં દદ્યાત્ સદાગ્રતઃ ।

અન્યેષાં તુ ન ઢાતવ્યં શ્રીમન્તાદિગૃહેષુ ચ ॥ ૫૯ ॥

ધરના દ્વારની સામે ચંદ્રમા હોય તો આયુષ્યનો નાશ કરે, પાછળ ચંદ્રમા હોય તો ધનનો નાશ કરે, યજ્ઞ ધરની ડાબી બાજુ અને જમણી બાજુ તરફ ચંદ્રમા હોય તો ધનધાન્ય વધારનારે બાણવે. પરંતુ દેવપ્રાસાદ અને રાજપ્રાસાદને વિષે સન્મુખ ચંદ્રમા આપવે. બાકી શ્રીમંત આદિના ધરને વિષે સન્મુખ ચંદ્રમા આપવે નહિ. (વ્યવહારમાં પ્રાસાદના અંગોમાં સન્મુખ અને ડાબી અને જમણી બાજુ દેવાય છે.) ૫૮-૫૯

રાશિમૈત્રી—રાશિના ઇષ્ટ અનિષ્ટ આવ (અંગ ૬)—

સપ્તમે ચોત્તમા પ્રીતિ પહષ્ટે મરણં ધ્રુવમ્ ।

નવપંચમેઽતિક્રેશઃ પુષ્ટિર્દશચતુર્થકે ॥ ૬૦ ॥

તૃતીયૈકાદશે મૈત્રી દ્વિતીયે દ્વાદશે ત્રિષુઃ ।

૯વં તુ પહ્લવિષં પ્રોક્તં રાશીનાં ચ પરમ્પરમ્ ॥ ૬૧ ॥

ધરની રાશિથી ધરધણીની રાશિ સુધી ગણતાં સાતમી આવે તો ઉત્તમ પ્રીતિ કરનારી થાય; છઠ્ઠી અથવા આઠમી આવે તો, ધરના સ્વામીનું મૃત્યુ થાય; નવમી અને પાંચમી રાશિ આવે તો કલેશ થાય; દશમી અને ચોથી રાશિ આવે તો પુષ્ટિકારક છે; ત્રીજી અને અગિયારમી રાશિ આવે તો મિત્રતા થાય; બીજી અને બારમી રાશિ આવે તો શત્રુતા કરનારી બાણવી. આ પહ્લક રાશિની પરસ્પર શુદ્ધિ જોઈને ધર આદિ બનાવવાં. ૬૦-૬૧

૧ ચંદ્રમા મેળવવા આખત સુત્રધાર રાજસિંહ બહુ રપષ્ટ પોતાના મંથ-વારણરાજ અ. ૭માં કહે છે:

ધામ દક્ષિણપાશ્વેષુ સપ્તામે દેવમુપયોઃ ॥ વારણરાજ અ.-૭ ॥

રાજબલન કે દેવપ્રાસાદમાં ડાબી જમણી બાજુ અને અગ્રે સન્મુખ ચંદ્રમા મેળવવે.

ગૃહમૈત્રી-રાશિઓના સ્વામી અને ૩૫ (અંગ ૭)-

મેષવૃશ્ચિકયોમૈત્રીમઃ શુક્રો વૃષતુલાધિપઃ ।

બુધઃ કન્યામિથુનયોઃ કર્કસ્ય ચન્દ્રમા પતિઃ ॥ ૬૨ ॥

૧સિંહસ્યાધિપતિઃ સૂર્યઃ શનિર્મકરકુંભયોઃ ।

ધનુર્મીનેશ્વરો જીવ ઇતે ક્ષેત્રગૃહાધિપાઃ ॥ ૬૩ ॥

સ્વક્ષેત્રે ન પીડયન્તે સ્વસ્થાને ક્ષેત્રપાલકાઃ ।

વિષમસ્થાઃ પીડયન્તે તત્સ્થાનં ભસ્મસાદ્ ભવેત્ ॥ ૬૪ ॥

મેષ અને વૃશ્ચિક રાશિનો સ્વામી મંગળ; વૃષભ અને તુલાનો સ્વામી શુક્ર; કન્યા અને મિથુનનો સ્વામી બુધ; કર્કનો સ્વામી ચંદ્રમા; સિંહનો સ્વામી સૂર્ય; મકર અને કુંભનો સ્વામી શનિ; ધન અને મીનનો સ્વામી ગુરૂ છે. આરે રાશિના આ સાત શ્રેણી ક્ષેત્રના અધિપતિ દેવ બાબુવા. આ સર્વ રાશિસ્વામીઓ પાતાની રાશિમાં હોય તો પીડા કરતા નથી. જો વિષમ રાશિમાં અર્થાત્ શત્રુના સ્થાનમાં હોય તો પીડા કરે છે. તેથી શત્રુમિત્ર ભાવ જોઈને ઘરેના ગણિતની યોજના કરવી. ૬૨-૬૩-૬૪

શ્રેણીની શત્રુતા ને મિત્રતા—

રવેરજ્ઞારકસ્યૈવં મૈત્રી ચ ગુરુચન્દ્રયોઃ ।

ઈપાં ત્રયાણાં મૈત્રી ચ અન્યેપાં તુ ન વિદ્યતે ॥ ૬૫ ॥

રવૌ મન્દે સદા વૈરં કુજે મન્દે તથૈવ ચ ।

ગુરોઃ શુક્રસ્ય વૈરં ચ વૈરં ચ બુધચન્દ્રયોઃ ॥ ૬૬ ॥

રવિ, મંગળ, ગુરૂ અને ચંદ્રમા એ પરસ્પર મિત્ર છે. તેની બાકીના શ્રેણી સાથે શત્રુતા છે. રવિ અને શનિ, તથા મંગળ અને શનિ, પરસ્પર શત્રુ છે. ગુરૂ અને શુક્ર, તથા બુધ અને ચંદ્રમા, પરસ્પર શત્રુ છે. ૬૫-૬૬

૧ સૂર્યક્ષેત્ર મહેત્ સિંહઃ ॥ પાઠાન્વરે ॥

(કોષ્ટક નં. ૭)

રાશિના સ્વામી અને મિત્ર શત્રુ કે સમભાવ બેવાનું કોષ્ટક

રાશિ	સ્વામી	મિત્રભાવ	શત્રુભાવ	સમભાવ
સિંહ	સૂર્ય	ચંદ્ર ગુરુ મંગળ	શુક્ર શની	બુધ
કર્ક	ચંદ્ર	સૂર્ય બુધ	૦	ગુરુ શુક્ર મંગળ શની
મેષ વૃશ્ચિક	મંગળ	સૂર્ય ચંદ્ર ગુરુ	બુધ	શુક્ર શની
મિથુન કન્યા	બુધ	સૂર્ય શુક્ર	ચંદ્ર	મંગળ ગુરુ શની
ધન મીન	ગુરુ	સૂર્ય ચંદ્ર મંગળ	બુધ શુક્ર	શની
વૃષભ વૃશા	શુક્ર	બુધ શની	સૂર્ય મંગળ	ચંદ્ર ગુરુ
મકર કુંભ	શની	બુધ શુક્ર	સૂર્ય ચંદ્ર મંગળ	ગુરુ

વ્યય ગણવાની રીત-(અંગ ૮)--

નક્ષત્રં વસુભિર્મક્તે યચ્છેપં તદ્ વ્યયો ભવેત્ ।

एकैकस्यायसंस्थाने व्ययश्च विविधः स्मृतः ॥ ૬૭ ॥

સમો વ્યયઃ પિશાચશ્ચ રાક્ષસસ્તુ વ્યયોઽધિકઃ ।

વ્યયો ન્યૂનો યક્ષશ્ચૈવ ધનધાન્યકરઃ સ્મૃતઃ ॥ ૬૮ ॥

નક્ષત્રના અંકને આઠે ભાગતાં જે શેષ રહે તે વ્યય જાણવો. એકેક આયને ઠેકાણે વિવિધ પ્રકારના વ્યય જાણવા. આય અને વ્યયનો આંક સરખો આવે તો પિશાચ નામનો વ્યય જાણવો. આય કરતાં વ્યયનો અંક વધુ આવે તો રાક્ષસ નામનો વ્યય જાણવો. અને આય કરતાં વ્યયનો અંક ઓછો આવે તો યક્ષ નામનો વ્યય જાણવો. આ યક્ષ પ્રકારનો વ્યય ધનધાન્યની વૃદ્ધિ કરનારો જાણવો.

આઠ વ્યથનાં નામો—

શાન્તઃ પૌરઃ પ્રઘોતશ્ચ શ્રિયાનન્દો મનોહરઃ ।

શ્રીવત્સો વિભવશ્ચૈવ ચિદાત્મકો વ્યથાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૬૧ ॥

શાંત, પૌર, પ્રઘોત, શ્રિયાનંદ, મનોહર, શ્રીવત્સ, વિભવ અને ચિદાત્મક—
(ચિન્તાત્મક) એ આઠ વ્યથનાં નામ બાબતવાં. ૬૧

વ્યથાનું ક્ષણ—

ધ્વજે શાન્તઃ શુભઃ સત્યં નિત્યં કલ્યાણકારકઃ ।

ભોગપૂજાવર્લિં દદ્યાદ્ ગીતવાદ્યં મુગ્ધલયે ॥ ૭૦ ॥

ધ્વજ આયની સાથે શાંત નામનો વ્યથ આપવો. તે હંમેશાં શુભ અને કલ્યાણ કરનારો છે. તે દેવાલયમાં આપવાથી, ભોગ, પૂજા, અરિ, ગીત, વાદ્ય, આનંદ આદિ આપે છે. ૭૦

ધૂમ્રસ્થાને યદા શાન્તો ધાતુદ્રવ્યફલપ્રદઃ ।

સિંહસ્થાને યદા પૌરો નિત્યં શ્રીભોગદાયકઃ ॥ ૭૧ ॥

ધૂમ્ર આયની સાથે શાંત નામનો વ્યથ આપવાથી ધાતુ અને ધનના કાગને આપનારો છે. સિંહ આયની સાથે પૌર નામનો વ્યથ આપવાથી, હંમેશાં હલમીના ભોગને આપનારો છે. ૭૧

પ્રઘોતઃ શ્વાનસંસ્થાને નિત્યં સ્ત્રીમૃતસાંગ્યદઃ ।

શ્રિયાનન્દો વૃષસ્થાને સર્વકર્મફલપ્રદઃ ॥ ૭૨ ॥

શ્વાન આયની સાથે પ્રઘોત વ્યથ આપવાથી, હંમેશાં સ્ત્રી અને પુત્ર આદિનું સુખ મળે છે. વૃષ આયની સાથે શ્રિયાનંદ વ્યથ આપવાથી સર્વ કર્મનું ક્ષણ મળે છે. ૭૨

મનોહરઃ સ્વરે યોજ્યઃ સર્વસમ્પત્તિદાયકઃ ।

શ્રીવત્સશ્ચ ગજે યોજ્યો ગજસિંહવલાધિકઃ ॥ ૭૩ ॥

મર આયની સાથે મનોહર વ્યથ આપવાથી સર્વ પ્રકારની સંપત્તિ મળે છે. ગબ્ધની સાથે શ્રીવત્સ વ્યથ આપવાથી હાથી અને સિંહથી પણ અધિક બળ પ્રાપ્ત થાય છે. ૭૩

વિભવો ધ્વાંક્ષ સંસ્થાને સર્વકર્મફલપ્રદઃ ।

ચિદાત્મકં વ્યથં નિત્યં-માયેષ્વઘ્નુ વર્જયેત્ ॥ ૭૪ ॥

ધ્વાંક્ષ આયની સાથે વિભવ વ્યથ આપવાથી સર્વ કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે. ચિદાત્મક (ચિન્તાત્મક) વ્યથ આઠે આયોમાંથી કોઈ પણ સાથે વર્જનીય છે. ૭૪

ભવન કે પ્રાસાદના નક્ષત્ર પરથી વ્યય બાલ્યવાનું અને વ્યયનો આથ સાથેના શુભ મેળની
(કોષ્ટક નં. ૮)
સમગ્રણનું કોષ્ટક

આકિની	બરણી	ફાલગુની	શોભણી	ચૃષ્ટીનં	આર્દ્રા	પુનર્વસુ	પુષ્ય
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮
અશ્વિના	મગા	પૂ. ફાલગુની	ઉ. ફાલગુની	હસ્ત	ચિત્રા	સ્વાતિ	વિશાખા
૬	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬
અનુરાધા	જ્યેષ્ઠા	શુભા	પૂ. પાદા	ઉ. પાદા	શ્રવણ	ધનિષ્ઠા	શતભિષા
૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩	૨૪
પૂ. કાર્તિક	ઉ. કાર્તિક	રેવતી					
૨૫	૨૬	૨૭					
શાન્ત	પૌર	મહોત્ત	શ્રીવાનંદ	મતોદર	શ્રીવત્સ	નભન	ચિદાનંદ
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮
વજ ૧	સિદ્ધ	શ્યામ	વૃષ	મૃગ	મૃગ	ધવાસી	•
ધૂમ્ર ૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	

જો કોઈ કોષ્ટક જોઈએ

બાલ્યનું નામ અને ક્રમ

બાલ્યને કયા આથ સાથે મેળવવો શુભ છે.

અંશક ગણવાની રીત—(અંક ૯)—

મૂલરાશી વ્યયં ક્ષિપ્ત્વા મૂહનામાક્ષરાણિ ચ ।

ત્રિમિરેવ હરેઙ્ગામં ચચ્છેષં સ્યાત્તદંશકઃ ॥ ૭૫ ॥

ઇન્દ્રો યમશ્ચ રાજા ચ અંશકાક્ષય એવ ચ ।

ત્રિપ્રમાણં ત્રિધોક્તં ચ જ્યેષ્ઠ-મધ્યમ-કન્યસમ્ ॥ ૭૬ ॥

મૂલરાશિ (ક્ષિત્રકળ)ના અંકમાં વ્યયનો અંક મેળવવો. અને તેમાં ધરના નામના જેટલા અક્ષરો હોય તેટલા અંક મેળવી જે સરવાળો થાય, તેને ત્રણે ભાગતાં જે શેષ રહે તે અંશક ગણવો. એક શેષ વધે તો ઇત્રાંશ; અને બે શેષ વધે તો યમાંશ અને ત્રણ શેષ રહે તો રાજાંશ બાણવો. તે અનુક્રમે ત્રણ પ્રકારે—જ્યેષ્ઠ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ છે. ૭૫-૭૬

ઈત્રાંશ આપવાનાં સ્થાન—

પ્રાસાદે પ્રતિમાલિંગે જગતીપીઠમંડપે ।

વેદીકુળદે સુચિ ચૈવ ઇન્દ્રધ્વજપતાકયોઃ ॥ ૭૭ ॥

સ્વર્ગાદિ ભોગયુક્તેષુ નૃત્યગીતમહોત્સવે ।

અન્યેષુ શુભકાર્યેષુ ઇન્દ્રાશકં નિયોજયેત્ ॥ ૭૮ ॥

દેવાલય, મૂર્તિ, શિવલિંગ, દેવાલયની જગતીપીઠ, મંડપ, વેદી, કુંડ, હોમ કરવાનો સરવો, ઇન્દ્રધ્વજ પતાકા, સ્વર્ગસમાન સુખ ભોગવવાનું સ્થાન, નૃત્ય અને ગીતોની શાળાઓમાં, મહોત્સવ સ્થાન ઇત્યાદિ ખીલાં કાર્યોમાં ઇત્રાંશ આપવો. ૭૭-૭૮

યમાંશ આપવાનાં સ્થાન—

ક્ષેત્રાદિસંજ્ઞા નાગેન્દ્રે વાણાગારે ચ મૈરવે ।

મૃદે માતૃગણદેવ્યા યમાંશકમિદ્દોચ્યતે ॥ ૭૯ ॥

વિવિધં વણિજઃ કર્મ મદ્યમાંસાદિકોદ્ભવમ્ ॥

ઈત્યુક્તં ક્રમણઃ સ્થાને દાતવ્યં ચ યમાંશકમ્ ॥ ૮૦ ॥

ક્ષેત્રપાલ, નાગેન્દ્ર, બાણશૃક, ભૈરવ, માતૃદેવી ઇત્યાદિની મૂર્તિઓમાં યમાંશ આપવો. તેમજ દારૂ માંસ આદિ વેચવાની દુકાનોમાં પણ યમાંશ આપવો. ૭૯-૮૦

રાજંશ આપવાનાં સ્થાન—

પુરમાકારનગરે સ્વેટકૂટે ચ પર્વતે ।

હર્મ્યાદિ રાજસદને પ્રશસ્તે રાજકર્મણિ ॥ ૮૧ ॥

સિંહાસને ચ શય્યાયાં ગજાશ્વરથવાહને ।

રાજોપસ્કર હર્મ્યેષુ રાજાંશકમિહોચ્યતે ॥ ૮૨ ॥

પુર, કિલ્લા, નગર, નાનું ગામ, શિખર, પર્વત, હવેલી, રાજમહેલ આદિ અર્થાં પ્રશસ્ત રાજકાર્યોના સ્થાનમાં અને સિંહાસન, શય્યા, હાથી, અપ્તવ, રથ આદિ વાહનોમાં રાજંશ આપવેા શુભ છે. ૮૧-૮૨

(જુઓ કોષ્ટક નં. ૬)

તારા ગણવાની રીત—(અંક ૧૦)

ગણયેત્ સ્વામિ-નક્ષત્રાદ્ યાવદક્ષં શુદ્ધસ્ય ચ ।

નવમિશ્ચ હરેદ્ ભાગં શેષાસ્તારાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૮૩ ॥

શાન્તા મનોહરા કૂરા વિજયા કલહોદ્ભવા ।

પશ્ચિની રાક્ષસી વીરા આનન્દા નવમી સ્મૃતા ॥ ૮૪ ॥

ધરધણીના જન્મ નક્ષત્રથી, ધરના નક્ષત્ર સુધી ગણતાં જે અંક આવે તેને નવથી ભાગતાં જે શેષ આવે, તે તારા બબુધી. તેનાં નામ-૧ શાન્તા, ૨ મનોહરા, ૩ કૂરા, ૪ વિજ્યા, ૫ કલહોદ્ભવા, ૬ પશ્ચિની, ૭ રાક્ષસી, ૮ વીરા, અને ૯ આનંદા એ નવ તારાનાં નામ બબુધાં. ૮૩-૮૪

શુભાશુભ તારા—

તારાઃ ષટ્ ચ શુભાઃ પ્રોક્તા-સ્ત્રિપંચસપ્ત વર્જિતાઃ ।

રાક્ષસીં કલહાં કૂરાં વર્જયેચ્છુભકર્મસુ ॥ ૮૫ ॥

નિર્ધના સપ્તમી તારા પંચમી દાનિદાયિકા ।

વિપદા તૃતીયા તારા તિસ્રસ્તારા વિવર્જયેત્ ॥ ૮૬ ॥

જન્મતારા દ્વિતીયા ચ ષઠી ચૈવ ચતુર્થિકા ।

અષ્ટમી નવમી ચૈવ ષટ્ ચ તારાઃ શુભાવહાઃ ॥ ૮૭ ॥

નવ તારાઓમાં છ તારા શુભ છે. ત્રીજી, પાંચમી અને સાતમી તારા- (કૂરા, કલહોદ્ભવા અને રાક્ષસી) એ ત્રણ તારા વર્જનીય છે. સાતમી રાક્ષસી તારા નિર્ધન કરે. પાંચમી કલહોદ્ભવા તારા હાનિ કરે. અને ત્રીજી કૂરા તારા દુઃખી કરે. એ માટે આ ત્રણ તારા હુએશાં તજવી. જન્મની તારા શાન્તા, મનોહરા, વિજ્યા, પશ્ચિની, વીરા અને આનંદા, એ છ તારા શુભકારક છે. ૮૫-૮૬-૮૭

पंचतत्त्वानी ज्ञप्सुवानी रीत—(अंग ११)—आयुष्य स्थिति—
(अंग १२) विनाश—

हनेदष्टमिः क्षेत्रं च फले पृष्ठिभिर्भाजिते ।

ऋधं दशगुणं जीवः शेषां कं भूतभाजितम् ॥ ८८ ॥

पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च ।

पंचतत्त्वे भवेन्मृत्यु-रन्तकाले प्रभेदिते ॥ ८९ ॥

क्षेत्रज्ञाने आङ्गुली करीने साठे भागतां जे लक्षि आवे तेने दशगुणी करवाथी जे गुणुकार आवे ते, धरनुं आयुष्य ज्ञप्सुं. क्षेत्रज्ञाने आङ्गुली करी साठे भागतां जे शेष रळे तेने पांचे भागतां जे रळे तेने-१ पृथ्वी, २ जण, ३ अग्नि, ४ वायु अने ५ आकाश, जे पांच तरवे ज्ञप्सुं.

१ पृथ्वी (धरतीकंपथी), २ जण (जणप्रलय), ३ अग्नि, ४ वायु (सभत वावाजोडुं), ५ आकाश (विजणी), जे पांच तत्वथी धर के प्रासादने विनाश ज्ञप्सुं. १ ८८-८९

१ आनी रीते पंचतत्वथी अंतकाणतो भेद, प्रासाद के धरना आयुष्य-विनाश (परी जपु)नी कदपना ज्योतिपना दिसाथी दशावे छे. ते विशे वारतुदभ्य (भरीरीयदस) प्रभाजे बलुं सुंदर रीते रपटीकरथ सच्छिलपत्र नामना भंभना नीचे प्रभाजे कथुं छे.

“फलं नागगुणं षष्ठया हुताल्लब्धं फलं भवेत् ।

मृण्मये शकैरायुक्तं गृहे जीवः सुनिश्चलः ॥ १ ॥

तद्दशप्रं भवेदायु-रिष्टिका मृतसधामनि ।

चूर्णपापाणजे त्रिशद्-धने फले स्थितिरुत्तमा ॥ २ ॥

नवतिधने फले नागै-युंके पापाणजे गृहे ।

घातुजे भधनेऽध्याद्रि-लोचनज्जे फले भवेत् ॥ ३ ॥

परायुः पंचघा प्रोक्तं शेषं भूतसमाहृतम् ।

पृथिव्यापस्तथा प्रोक्तं वायुराकाशमेव च ॥

इत्येतानि विजानीयात्त्वानि सप्तमाशने ॥ ४ ॥

क्षेत्रज्ञाने आङ्गुली करी साठे भागतां जे आवे तेज (१) इण बधुं. ते कं करी अने मादीथी पनावेला धरनुं आयुष्य ज्ञप्सुं. (२) जे इणने दशगुणुं करतां छंटाभादीथी पनावेला धरनी आवरदा ज्ञप्सुं. ते इणने त्रीशगुणुं करवाथी, (३) सुना अने पत्थरथी पनावेला धरनुं आयुष्य ज्ञप्सुं. जे इणने नेपुंगुणुं करतां (४) पत्थर अने सीसाथी पनावेला धरनुं आयुष्य ज्ञप्सुं. ते इणने असोसीतेरगुणुं करतां (५) धातु (लोह, तालु, सोनुं इत्यादि)थी करेला धरनुं आयुष्य ज्ञप्सुं. जे परम आयुष्य पांच प्रकारनुं कथुं. बंधांक (इण) नीकया पथी जे शेष रळे तेने पांचे भागतां जे शेष रळे ते ज्ञप्सुं. १ पृथ्वी (धरतीकंप), २ जण (जणप्रलय), ४ अग्नि, वायु (सभत वावाजोडुं) अने ५ आकाश (विजणी पडती) जे पांच तरवे श्रुद्धिमां अंतकाण समयनां विज्ञी छे. (बेनाथी नाश पावे छे).

नक्षत्रना कभांक, भूजराशि, गण्ड, अंड, राशिना स्वामी, व्यथ, नाडी, नक्षत्रनी योनी अने वैरीथोनीकुं—केसक नं. ट.

आ कोणकथी दस अंभ गण्ठी शकाम छे.

नक्षत्रना कभांक	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३
१ नक्षत्र ... भूजराशि...	अश्विनी १७	कार्त्तिकी २४	रौद्रिणी १४	भ्रमरीणि ४	आर्द्रा २१	पुनर्वसु १	अश्लेषा १८	मघा ८	पूर्वाश्रुज २५	उ. शरदुज १५	२५	२५	५
२ गण्ड ...	देवभक्षु	भ्रुजभक्षु	राक्षस	भद्रुभ्य	देव	देव	देव	राक्षस	राक्षस	भद्रुभ्य	भद्रुभ्य	भद्रुभ्य	देव
३ अंड ...	उत्तर	उत्तर	पूर्व	पूर्व	पूर्व	पूर्व	पूर्व	पूर्व	पूर्व	पूर्व	दक्षिण	दक्षिण	दक्षिण
४ राक्ष ...	भेष	भेष	वृषभ	वृषभ	भियुज	भियुज	कड	कड	सिंह	सिंह	सिंह	सिंह	कन्या
५ राक्षिनी स्वामी	भंजण	भंजण	शुक	शुक	शुक	शुक	शुक	शुक	शुक	शुक	शुक	शुक	शुक
६ व्यथांक ...	जात	पार	प्रद्योत	श्रीधामंड	भनोकर	श्रीवसु	विभाव	जितारमंड	जात	पौर	प्रद्योत	श्रीधामंड	भनोकर
७ नाडी ...	आव	भय	अंत्य	अंत्य	आव	आव	आव	अंत्य	अंत्य	अंत्य	अंत्य	अंत्य	आव
८ नक्षत्रनी योनी	अथ	गण	अथ	सप	अन	भीलाड	अन	भीलाड	अथ	अथ	अथ	अथ	अथ
९ योनी वैर	भडीप	सिंह	भंड	नोणायो	नोणायो	नोणायो	भंड	भंड	भंड	भीलाड	भीलाड	नाथ	अंत्य
६ नक्षत्र वैर	उ. हा.	स्वाति	०	उ. वा.	०	अवधु	अश्लेषा	पुष्य	०	अश्विनी	जितरा	५	३
१० नक्षत्र उत्पत्ति	५	४	३	२	१	५	४	३	२	१	५	४	३

દ્વિમિઃ શ્રેષ્ઠં ત્રિમિઃ શ્રેષ્ઠં પંચમિઃ સર્વશુભમ્ ।

સપ્તમિઃ સર્વક યાળં નવમિઃ સર્વસમ્પદઃ ॥ ૧૦ ॥

ઘર કે દેવાલયનું ગણિત કરતાં બે અંગ (આય-નક્ષત્ર) મળે તો શ્રેષ્ઠ, ત્રણ અંગ (આય-નક્ષત્ર-ગણ) મળે તો પછુ શ્રેષ્ઠ. પાંચ અંગ (આય-નક્ષત્ર-ગણ-ચંદ્ર અને વ્યથ) મળે તો સર્વોત્તમ. અને સાત અંગ (આય-નક્ષત્ર-ચંદ્ર-ગણ-વ્યથ-તારા અને અંશક) મળે તો સર્વકલ્યાણદાયક. અને નવ અંગ મળે તો સર્વ સંપત્તિને આપનાર બાબુલું. ૯૦

આયવ્યયાંશનક્ષત્રં તારાચન્દ્રમૈત્રાદિકમ્ ।

પ્રીતિરાયુશ્ચ મૃત્યુશ્ચ શુભં નન્દતિ ચેચ્ચિરમ્ ॥ ૧૧ ॥

આય-વ્યથ-અંશક-નક્ષત્ર-તારા-ચંદ્ર-મૈત્રી-પ્રીતિ-આયુષ્ય-મૃત્યુ, એ શુભ હોય તો ચિરકાળ પર્યાંત સ્થિતિ બાબુવી. ૯૧

આયો રાશિશ્ચ નક્ષત્રં વ્યયસ્તારાંશકસ્તથા ।

ગૃહમૈત્રી રાશિમૈત્રી નાડીવેધગણેન્દવઃ ॥ ૧૨ ॥

૧૩ મું અંગ નાડીવેધ—

સર્પાકાર નાડી ચક્રની કલ્પના ન્યોર્તિર્વિદોએ કરી સર્પના અંગમાં આલ-મખ ને અંત્ય એ ત્રણ પ્રકારે નક્ષત્રો મૂકી વહેચી છે.

જ્યેષ્ઠામૂલાશ્વિનીશિષ્વાદ્ દ્વયં શતમિષાદ્વયમ્ ।

ઉત્તરાફાલ્ગુનો યુગ્મ-માઘનાડીયમીરિતા ॥ ૫ ॥

મૃગશિષ્ચાનુરાધા ચ ભરણી વસુ પુષ્યકૌ ।

જલમમહિયુંધ્યમ્ચ મધ્યનાડી પ્રકીર્તિતા ॥ ૬ ॥

રાહિણી કૃત્તિકામ્લેષા મઘા સ્વાતિદ્વયં તથા ।

રેષ્મતો શોત્તરાવાદા શ્રવણં ચાન્ત્યનાડિકા ॥ ૭ ॥

અશ્વિની, આર્દ્રા. પુનર્વસુ, ઉત્તરાશ્વિની, હરત, ન્યેષા, મૂળ, શતક્રિષા, અને પૂર્વાભાદ્રપદ, એ નવ નક્ષત્રો આલ નાડીનાં છે. કર્કી, મૃગશીર્ષ, પુષ્ય, પૂર્વાશ્વિની, ચિત્રા, અનુરાધા, પૂર્વાષાઠા, ધનિષા, અને ઉત્તરાભાદ્રપદ, એ નવ નક્ષત્રો મખ નાડીનાં છે. કૃત્તિકા, રાહિણી, અમ્લેષા, મઘા, રવાતિ, વશાખા, ઉત્તરાષાઠા, શ્રવણ, અને રેવતી, એ નવ નક્ષત્રો અંત્ય નાડીનાં બાબુવા. ૫-૬-૭

નાડીફલમ્ —

એક નાડીસ્થિતં તસ્મિન્નુક્લં ચેદ્ વરકન્યયોઃ ।

મરણં તદ્ વિજાનીયા-વંશતમ્ચ સ્થિતં ત્યજેત્ ॥ ૮ ॥

સ્વામિસેવકમિત્રાણાં ગૃહાણાં ગૃહસ્વામિનામ્ ।

રાજાં તથા પુરાણાઞ્ચ નાડીવેધઃ સુભાવહઃ ॥ ૯ ॥

વર કન્યાનું નક્ષત્ર એક નાહીમાં આવે તો મૃત્યુ થાય. સ્વામી અને સેવક, મિત્ર ને મિત્ર, ગૃહ અને ગૃહ સ્વામી, રાજા અને નગર, તેમને જો એક નાહીમાં વેધ થાય તે સુખકારક ન્નંધુર્વા. ૮-૯

આષ્ટ	અધિની	આર્દા	પુનવંસુ	ઉ. ફા.	હરત	જ્યેષ્ઠ	મળ	શતક્રિયા	પૂ. જા.
માઘ	ભરણી	મુમશીષં	પુષ્ય	પૂ. ફા.	ચિત્તા	અનુરાધા	પૂ. ષા	ધનશા	ઉ. જા
જ્યેષ્ઠ	રૂતિશા	રાહિણી	અશ્વિના	મધ્યા	સ્વાતિ	વિશાખા	ઉ. ષા.	શ્રાવ્ય	રેવતી

^{१४} अधिपतिर्वारलग्ने ^{१५} तिथ्युत्पत्तिस्तथैव च ।
^{१८} अधिपति-वर्गवैरं ^{१६} तथैव ^{२०} योनिवैरकम् ॥ १३ ॥

अधिपति (१४भुं अंग) —

गोहृस्योदयकं क्षेत्र-फलेन गुणयेद् बुधः ।
 अष्टमिस्तु हरेच्छेषं शुभः सोऽधिपतिः समः ॥ १० ॥
 विकृतः कर्णकश्चैव धूम्रदो वितथस्वरः ॥
 विडालो दुन्दुभिश्चैव दान्तः कान्तोऽधिनायकः ॥ ११ ॥

युद्धिमान् (सिद्धिपते) गृहनी उदय (उभयपिने) क्षेत्र इगता अंक साथे युधुता के अंक आवे तेने आठे भाग देता के शेष आवे ते अधिपति लक्षुवे। आ अधिपति सम (मेरी) देलय तो ते शुभ छे। १ विकृत, २ क्लृंक, ३ धूम्रद, ४ वितथस्वर, ५ विडाल, ६ दुर्दंभि, ७ दान्त, ८ कान्त, अम आठ अधिपतिनां नामे लक्षुवा (अधिपति लक्षुवाने पीने प्रकार नीचे प्रभावे छे।)

यदायुष्यसंयोगे यदैक्यं घसुभिर्भजेत् ।
 शेषस्त्वधिपतिः केचिद् विषमः सप्तवावहः ॥ १२ ॥

अधिपति गल्वानी पीछे रीत—आय अने व्यपना अंकने सरवाणे करी तेने आठे भागता के शेष रहे, ते अधिपति लक्षुवे। अने ते अधिपति ने विषम (मेरी) अंक होय तो ते लय उपगवे। १२

अंभ १५ (लभ), १६ (तिधि), १७ (वार) —

आयक्षीं द्यवतांशा-विपान् क्षेत्रफले ज्ञेयेत् ।
 अर्कमत्के भवेत्लग्न-मथ लग्नेऽष्टसंगुणे ॥ १३ ॥
 हते शरैकैः क्षेपं तु तिथिनाम समं फलम् ॥
 तिथौ नक्षत्रे चार्धः स्वावर्काद्यो मुनिमिहृते ॥ १४ ॥

आय, नक्षत्र, व्यप, तारा, अंशक अने अधिपतिना अंकने अने क्षेत्रज्ञ, अने अधिपति सरवाणाने भारे भागता के शेष आवे ते लग्न-(१५भुं) लक्षुवे। लग्नने आठे युष्ठी ५इरे भागता के शेष आवे ते तिधि-(१६भुं) लक्षुवे, अने तेनुं इग नीचे प्रभावे लक्षुवे। तिधिने नवे युष्ठी आते भागता के शेष रहे ते वार-(१७भुं) लक्षुवे।

(કોષ્ટક નં. ૧૦)

ધરના લગ્ન પરથી તિથિ અને વાર જ્ઞેવાનું કોષ્ટક--

ધરનું લગ્ન	લગ્નના યુષ્ય	તિથિ	વાર
૧ મેષ	ચર ૦	જ્યા ૮	ચંદ્ર
૨ વૃષભ	રિધર	નંદા ૧	ચંદ્ર
૩ મિથુન	મિથ્ર	રિક્તા ૬	શુક્ર
૪ કર્ક	ચર ૦	જદા ૨	શુક્ર
૫ સિંહ	રિધર	પૂર્ણા ૧૦	શુક્ર
૬ કન્યા	મિથ્ર	જ્યા ૩	શુક્ર
૭ તુલા	ચર ૦	નંદા ૧૨	સૂર્ય
૮ વૃશ્ચિક	રિધર	રિક્તા ૪	સૂર્ય
૯ ધન	મિથ્ર	જદા ૧૨	મંગળ
૧૦ મકર	ચર ૦	પૂર્ણા ૫	મંગળ
૧૧ કુંભ	રિધર	જ્યા ૧૩	ગુરુ
૧૨ મીન	મિથ્ર	નંદા ૬	ગુરુ

૦ ચર લગ્ન તથજર્વા

નન્દા ચ વ્રાહ્મણે પ્રોક્તા મદ્રા ચૈવ હિ જ્ઞત્રિયે ।

વૈદ્યે પ્રોક્તા જયા જ્ઞેવા રિક્તા શુદ્રે પ્રદીયત્તે ॥ ૧૫ ॥

શુભસ્થાનેષુ સર્વેષુ પૂર્ણા ચૈવ નિયુજ્યતે ।

વારાઃ શેષં રઘ્યાદયા રવિભૌમૌ વિવર્જયેત્ ॥ ૧૬ ॥

નંદા તિથિ (૧-૬-૧૧) બ્રાહ્મણને શ્રેષ્ઠ, જદા તિથિ (૨-૭-૧૨) સૂર્યને શ્રેષ્ઠ, જ્યા તિથિ (૩-૮-૧૩) વૈરને શ્રેષ્ઠ, રિક્તા તિથિ (૪-૯-૧૪) ચંદ્રને શ્રેષ્ઠ જાણવી, પૂર્ણા તિથિ (૫-૧૦-૧૫) સર્વ શુભસ્થાનોમાં યોજવી-(દેવમંદિરમાં). તિથિને નવે ગુણી સાતે ભાગતા જે શેષ રહે તે રવિવાર આદિ જાણવા, તેમાં રવિ અને મંગળવાર વર્જવા (તજ દેવા). વાર ફળને એક પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે. ૧૫-૧૬

(કર્ક, મીન, વૃશ્ચિક એ ત્રણ બ્રાહ્મણ જાતિ; મેષ, સિંહ, ધન એ ત્રણ ક્ષત્રીય જાતિ; વૃષભ, કન્યા, મકર એ ત્રણ વૈશ્ય જાતિ; અને મિથુન, તુલા, કુંભ એ ત્રણ શુદ્ર જાતિ જાણવી. ધરધણીની રાશિની જાત ધરથી રાશિની જાતિની સમાન કે ઉચ્ચ હોય તે શ્રેષ્ઠ જાણવી; ૫થ નીચ હોય તે કનિષ્ઠ જાણવી)

વાર ફળમાં—જ્વજ આય હોય તે રવિવાર શુભ. વૃષ આય હોય તે સોમવાર શુભ. જ્વાન અને ખર આય હોય તે શુક્રવાર શુભ. જ્વજ આય હોય તે ગુરુવાર શુભ. જ્વાદ્વ આય હોય તે શુક્રવાર શુભ. સિંહ આય હોય તે જ્ઞાનવાર શુભ જાણવા. તેથી ઉલટા શુભ ન જાણવા, તેનો ત્યાગ કરવો.

लक्ष्म इण्—व्यभ (२), सिंढ (५), वृश्चिक (८), अने कुंभ (११) आ या२ स्थर
 लभन्तुं इण् उतम लक्ष्युं. मिथुन (३), कन्या (६), धन (९), मीन (१२) आ या२ मित्र
 लभन्तुं मध्यम इण् लक्ष्युं. मेष (१), कर्क (४), तुला (७), अने मकर (१०) आ या२ यर
 लभन्तुं इण् कनिष्ठ लक्ष्युं. ते लभो तश्च देवा.

१८भुं अंगं शुद्धोत्पत्ति—

नवग्रं गृह्नन्क्षत्रं रुद्रसंख्या-समन्वितम् ।

पञ्चमिस्तु हरेज्जागं शेषमुत्पत्तिः पञ्चधा ॥ १७ ॥

धरना नक्षत्रना अंकने नवग्रहं करी तेभां अंगीआरतो आंकं उभेरेवो. ते सरवाणाने
 पांचे भागतां जे शेष रहे, ते पांच प्रकारना नक्षत्रोनी उत्पत्ति लक्ष्यती. तेनुं इणः—१ वधे
 तो धण्डुं दान करावे; जे वधे तो सुभप्राप्ति; त्रय वधे तो औप्राप्ति; या२ वधे तो धन-
 प्राप्ति अने पांच वधे तो पुत्र प्राप्ति लक्ष्यती. १७

१८भुं अंगं अधिपति वर्गवेर—

सुपर्णो ओतुः सिंहः श्वा सर्पिबुमृगमीढकाः ।

वर्णाधिपाः क्रमादष्टौ भक्ष्यो यः पञ्चमो मतः ॥ १८ ॥

भृङ्ग, लिङ्गल, सिंढ, श्वान, सर्प, उदर, भृम अने मेष जे आठे अनुक्रमे ते ते
 वर्षना अधिपति छे. जे अधिपतिना वर्गभां इरेकना तेथी पांचभो भक्षक छे. अडे तेना
 त्याज करवे. १८

भनुभ्यना नामाक्षर पंथी—					वर्ग
अ	इ	उ	ए	तो	(१) भृङ्गवर्ग
क	ख	ग	घ	ङ	(२) लिङ्गल वर्ग
च	छ	ज	झ	ञ	(३) सिंढवर्ग
ट	ठ	ड	ढ	ण	(४) श्वानवर्ग
त	थ	द	ध	न	(५) सर्पवर्ग
प	फ	ब	भ	म	(६) भृमवर्ग
य	र	ल	व	ने	(७) मेषवर्ग
श	ष	स	ह	नो	(८) मेषवर्ग

॥ वर्गवेर ॥

- (१) भृङ्गने
- (२) लिङ्गलने अने
- (३) सिंढ अने
- (४) श्वान अने
- (५) सर्पने पररपर वेर
- (६) भृमने पररपर वेर
- (७) भृमने पररपर वेर
- (८) मेषने पररपर वेर

उपर प्रभाञ्जे वर्गवेर धर अने धरधृष्टीनां तज्जवां, धरधृष्टीना प्रणज वर्ग होय अने
 धरनेो भक्षक वर्ग होय तो दारिद्र्य आवे अने द्रव्यनी हानि यथा करे. पशु जे उपर प्रभाञ्जे
 धरनेो प्रणज वर्ग होय अने धरधृष्टीना भक्षक वर्ग होय तो मृत्यु लक्ष्युं.

उपर प्रभाञ्जे भवन अधया भवनपतिना नामाक्षरना पहेला अक्षर परथी वर्ग लक्ष्यवो.
 अने ते वर्गवेर तज्जुं.

ऋक्ष वैरं स्थितिर्नाशौ लक्षणान्येकविंशतिः ।

कथितानि मुनिश्रेष्ठैः शिल्पविद्भिर्गृहादिषु ॥ १४ ॥

इति धीविश्वकर्मणा कृते वास्तुविद्यायां ज्ञानप्रकाशदीपाण्डे
आयतत्वाधिकारे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

२०भु' अंग योनिदेर—

अश्वोऽश्विनी-शतभयो-भरणी-पौष्णयोगंजः ।

कृत्तिका-पुष्ययोऽङ्गागो रोहिणी-मृगशोरहिः ॥ १९ ॥

श्वानो मूलाद्र्योयोनिः सर्पादित्ये बिडालकः ।

पूर्वाफामघयोराखु-रफोत्तरभयोस्तु गौः ॥ २० ॥

द्वस्तस्वात्योस्तु महिषी व्याघ्रश्चित्राविशाखयोः ।

ज्येष्ठानुराघयोरेणः पूषाढाभवणे कपिः ॥ २१ ॥

उषाढामिजितोर्ध्वः सिंहः पूषाघनिष्ठयोः ।

मेघमर्कटयो वैरं गोव्याघ्रं गर्जसिंहयोः ॥ २२ ॥

श्वानैणं सपंनकुलं विडालोन्दुरकं महत् ।

महिषाश्वमिति त्याज्यं मृत्युः स्त्रीप्रभुवेदमसु ॥ २३ ॥

अश्विनी अने शतर्क्या नक्षत्रोनी अश्वयोनि	उत्तराभाद्रपद अने उ. शश्विनीनी गेयोनि
भरणी अने रेवती ,, गजयोनि	रवात अने कस्त नक्षत्रोनी मदिपयोनि
कृत्तिका अने पुष्य ,, अश्वयोनि	चित्रा अने विशाखा ,, व्याघ्र योनि
रोहिणी अने मृगशीर्ष' ,, सप' योनि	ज्येष्ठा अने अनुराधा ,, भुजयोनि
मूषा अने आर्द्रा ,, श्वान योनि	पूर्वाषाढा अने श्रवण ,, कपियोनि
अश्लेषा अने पुनर'सु ,, पिशाल योनि	उषाढा अने अकिञ्चित ,, नकुलयोनि
पूर्वाश्राव्युनी अने मघा ,, भृषक योनि	पूर्वाभाद्रपद अने धानशा ,, सिंह योनि

उपर प्रभाजे नामाक्षर परथी नक्षत्र शोधाने अने धर अने धरधष्ठीनी योनिने
निश्चय कर्षा पछी नीचे प्रभाजे योनिदेर जेवुं.

मेघ योनिने	मर्कटनी	योनि	साथे	वेर
गौ	व्याघ्र	''	''	''
गज	सिंह	''	''	''
श्वान	वानर	''	''	''
सप'	नकुल	''	''	''
पिडाल	भृषक	''	''	''
महिषी	अश्व	''	''	''

उपर प्रभाजे नक्षत्रोनी योनिने पररपर वैर छे. तथा ओ पुत्र्य तथा धर क
धरधष्ठीनी पररपर योनिवेर तछ देवा. योनिवेरथी भृत्य उपजे. १६-२३

મૂલં સ્લોક ૯૨-૯૩-૯૪નું ભાષાંતર—

આય-૧, રાશિ-૨, નક્ષત્ર-૩, વ્યય-૪, તારા-૫, અંશક-૬, બ્રહ્મૈત્રી-૭, રાશિમૈત્રી-૮, નાડીવેધ-૯, ગણ-૧૦, ચંદ્ર-૧૧, અધિપતિવર્ગ-૧૨, વાર-૧૩, લગ્ન-૧૪, તિથિ-૧૫, ઉત્પત્તિ-૧૬, અધિપતિ વર્ગવેર-૧૭, યોગિવેર-૧૮, નક્ષત્રવેર-૧૯, સ્થિતિ-૨૦ અને વિનાશ-૨૧ એમ એકવીશ અંગ લક્ષણો વિદ્વાન શિદ્ધિ અને મુનિશ્રેષ્ઠોએ ગૃહાદિ કાર્યમાં કહ્યાં છે. ૯૨-૯૩-૯૪

ધર્મિત્રી ચિન્ધકર્મા વિરચિત વાસ્તુવિદ્યાના જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાણવના
આયત્ત્વાચિકારની, શિક્ષ્ય વિશારદ સ્થપતિ પ્રભાશંકર ઝોષકબાઈ
સોમપુરાએ કરેલ શિક્ષ્યપ્રભા નામની ભાષા ટીકાને
પહેલો (૧) અધ્યાય સમાપ્ત.

૧૧મું અંગ નક્ષત્ર વૈર—

વૈરં લોત્તરફાલગુન્યશ્ચિયુગલે સ્વાતિભરણ્યોદ્વયોઃ ।

રોહિણ્યુત્તરવાહયોઃ શ્રુતિપુનર્વસ્વોર્વિરોધસ્તથા ॥

ચિત્રા હસ્તમયોશ્ચ પુષ્યફણિનોર્જ્યૈષ્ટાવિશાહ્વાદ્યે ।

પ્રાસાદે ભવનાસને ચ શયને નક્ષત્રવૈરં ત્યજેત્ ॥ ૨૪ ॥

ઉત્તરાશ્વિની અને અશ્વિની એ એ નક્ષત્રોને ૫૨૨૫૨ વૈર.

સ્વાતિ અને બરણીને ૫૨૨૫૨ વૈર.

રોહિણી અને ઉત્તરાષાઢાને ૫૨૨૫૨ વૈર.

શ્રવણ અને પુનર્વસુને ૫૨૨૫૨ વૈર.

ચિત્રા અને હરતને ૫૨૨૫૨ વૈર.

પુષ્ય અને અશ્લેષાને ૫૨૨૫૨ વૈર.

બૈષા અને વિશાખાને ૫૨૨૫૨ વૈર.

એવી રીતે નક્ષત્રોના ૫૨૨૫૨ વૈર, પ્રાસાદ, ઘર, આસન, જવન (પલંગ)ને વિશે ભોક્તા કે ધરણી સાથે નક્ષત્ર વેરનો ત્યાગ કરવો. ૨૪

॥ अथ वास्तुविद्यायां दीपार्षवे द्वितीयोऽध्यायः ॥

पुरुषाधिकार

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि आयानां च विशेषतः ॥

यस्य यस्य भवेच्चायु-र्वृषुषः पुरुषस्य च ॥ १ ॥

श्रीविश्वकर्मा कहे छै :-हवे हुं पुरुषना शरीरनो जे आय छेय, तेने विशेष प्रकारे कहुं छुं. १

स चायुस्तद् विजानीया-दन्यथा निष्फळं भवेत् ।

नक्षत्रं देहसंज्ञान्वा-दंशकं च महामुने ! ॥ २ ॥

ताराः पञ्च महाशुक्रा-स्तदत्र गृहमेधिनः ।

एकान्तेषु प्रदातव्यो ध्वजादिराय उत्तमः ॥ ३ ॥

हे महासुनि, जे रीते आय उपलववा. धात्री अन्य सर्व निष्फळ जल्लुं. मनुष्यना देहनी संज्ञाथी नक्षत्र, अंशक, तारा, (जेभां पांच शुभ छे तथा धीनां अगो छे.) ते उपलवनि ते गृह-धरना साभे जेवा. (नीचे) उपजेलो आय ध्वजादिति जेकान्तेरे देवा ते उत्तम जल्लुं. २-३

रुद्रभागायते क्षेत्रे विस्तारे भूतभागिके ।

विन्यसेत्तत्र देवांश्च एभिः स्युश्च विवक्षयेत् ॥ ४ ॥

क्षेत्र कौष्ठिकनी ल'भाधना अगियार भाग, अने विस्तारना पांच भाग करवा. तेभां नीचे प्रभाजे अ'को अने अक्षरों ल'पवा. ४

इन्द्राङ्कं प्रथमे भागे नक्षत्राणि द्वितीयके ।

तृतीये लोचनं देयं चतुर्थे तु रविस्तथा ॥ ५ ॥

पञ्चमे तु तिथिः प्रोक्तो वसुं षष्ठे नियोजयेत् ।

सप्तमे भागे वेदाश्च लोकत्रैवाष्टमे तथा ॥ ६ ॥

इषुसंख्या नवमे च दशमे च रसस्तथा ।

एकादशे ग्रहसंख्या कथितं मुनिपुंगवैः ॥ ७ ॥

कौष्ठिकनी उपरनी प्रथम पंक्तिनां अगियार जानाजोभां अनुक्रमे १४, २७, २, १२, १५, ८, ४, ३, ५, ६, ६ जेभे ल'पवा, जेहुं मुनिपुंगवो जे कहुं छे. ५-६-७

१ एकान्तरेषु दातव्यो-पाठान्तर

કોષ્ઠેષુ કથિતા અંકા માતૃકાન્ વર્ણાન્ યોજયેત્ ।
નરુસંકં વિસર્ગં ચ ત્યજેચ્ચ યોગમક્ષરમ્ ॥ ૮ ॥

અંકાની નીચેની ચાર પંક્તિના કોડાઓમાં અનુક્રમે માતૃકા અક્ષરો લખવા. તેમાં ક્ર આ લ્ ળ ઘ ઙ અઃ સ્વરોને, વિસર્ગને, તથા સંયુક્ત (નેડીયા) અક્ષરો ક્ષ, ણ એ વ્યંજનોને છોડી દેવા. ૮

૧૪	૨૭	૨	૧૨	૧૫	૮	૪	૩	૫	૬	૯	૫૨૨૫૨	ભક્ષક	આય	નીચે	પ્રમાણે
અ	આ	ઇ	ઈ	ઉ	ઊ	એ	ઐ	ઓ	ઔ	અઃ	ધ્વજ	ધૂમ્ર	સિંહ	શ્યાન	
ક	ખ	ગ	ઘ	ઙ	ચ	છ	જ	ઝ	ઞ	ટ	૧	૨	૩	૪	
ડ	ઢ	ઢ	બ	ત	થ	દ	ધ	ન	પ	ફ	૫૫	૫૨	ગજ	ધ્વાક્ષ	
મ	બ	મ	ય	ર	લ	વ	શ	ષ	સ	હ	૫	૬	૭	૮	

સ્વામિનામાક્ષરાંકેન ગુણયેદ્ધ્વપંક્તિગાન્ ।

ફલં હરેદ્દૃષ્ટિમિસ્તુ શેષમાયો મનુષ્યસ્ય ॥ ૯ ॥

ધ્વજાદીનાં ચતુર્ણાં તુ ચત્વારો વૃષભાદયઃ ।

મક્ષકા ભવને વર્ચ્યા ગૃહસ્વામ્યાયમક્ષકઃ ॥ ૧૦ ॥

હતિશ્રી વિશ્વકર્મણા કૃતે વાસ્તુવિદ્યાયાં જ્ઞાનપ્રકાશદીવાર્ણવે
પુરુષાધિકારે દ્વિતીયોઽધ્યાયઃ ॥

ધરધણી (સ્વામિ)ના નામને પહેલો અક્ષર હોય તે શોધીને નામના બેટલા અક્ષરો હોય તેટલી સંખ્યાને પહેલી પંક્તિમાં જે અંક હોય તેટલાથી ગુણી અને તેનો આઠે ભાગ લેતાં જે શેષ રહે તે ધરધણીનો ધ્વજાદિ આય બાણુવો. ધ્વજાદિ (ધ્વજ, ધૂમ્ર, સિંહ અને શ્યાન) એ ચાર આયોના અનુક્રમે વૃષભાદિ ચાર (વૃષ, ખર, ગજ અને ધ્વાક્ષ) એ આયો ૫૨૨૫૨ ભક્ષક છે. તે ભક્ષક આય ભવનના સ્વામિના આયનો ભક્ષક હોય તો સ્વામિનું મૃત્યુ થાય. માટે આય સામા ભક્ષક આયો આવે તે તજવા. ૯-૧૦

હતિશ્રી વિશ્વકર્મા વિરચિત વાસ્તુવિદ્યાના જ્ઞાનપ્રકાશ દીવાર્ણવનો પુરુષાધિકાર
નામનો, શિલ્પ વિશારદ પ્રભાશંકર આચાર્યાર્થ સોમપુરાએ રચેલ,
શિલ્પપ્રભા નામની આપાટીકાનો બીજો અધ્યાય સમાપ્ત.

૧ ભવનના માલીકનું નામ બીમજ છે તો “બ” અક્ષરની ઉપલી પંક્તિમાં ૨૭નો અંક છે હવે બીમજના નામના ત્રણ અક્ષરો છે. તેને ૨૭૫૩=૮૧ થાય તેને આઠે ભાગતાં શેષ એક-૧ રહે તો બીમજનો ધ્વજ આય ઉપજાયો. હવે જે ધરનો આય વૃષાય હોય તો તે ભક્ષક છે. તે મૃત્યુ ઉપજાવે. પણ જે ધરનો આય ગજય કે બીજો હોય તો ભાર બાણુનું. જે ભક્ષક આય હોય તો ધરનો આય બદલવો.

॥ अथ वास्तुविद्यायां दीपार्णवे तृतीयोऽध्यायः ॥

जगती-तोरणाधिकार

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि जगतीलक्षणं बुध ! ।

सा चामूढा दिशाभागा मनोज्ञा सर्वतः प्रवा ॥ १ ॥

श्री विश्वकर्मा कहे છે :-હે મુનિ ! હું પ્રાસાદની જગતીનાં લક્ષણ કહું છું. જે જગતી દિગ્મૂઢ ન હોય તેવી, મનને આનંદ આપનારી, અને આરે તરફ પાણીનો પ્રવાહ બાય તેવી, જગતી શુભ બાજુવી. ૧

પ્રાસાદો લિંગમિત્યુક્તો જગતીપીઠમેવ ચ^૧ ।

પ્રતિહારા દેવકુલં વિભાગા નામતઃ પરમ્ ॥ ૨ ॥

પ્રાસાદ તે શિવલિંગનું સ્વરૂપ છે. જેમ લિંગને બળાધારી રૂપ પીઠ છે, તેમ પ્રાસાદને જગતી રૂપ પીઠ બાજુવી. તેમાં દેવકુળ અને પ્રતિહારીનાં સ્વરૂપો કરવાં. જગતીના વિભાગ પરથી (૬૪) નામ કદમાં છે. ૨

આઘા પંચગુણા મોક્તા દ્વિતીયા ચ ચતુર્ગુણા ।

તૃતીયા ત્રિગુણાસ્થાતા કનિષ્ઠા મધ્યમોત્તમા ॥ ૩ ॥

પ્રાસાદપૃથુમાનેન ત્રિગુણા ચોત્તમા સ્થિતા ।

ચતુર્ગુણા મધ્યમા ચા-ધમા પચ્ચગુણોચ્યતે^૧ ॥ ૪ ॥

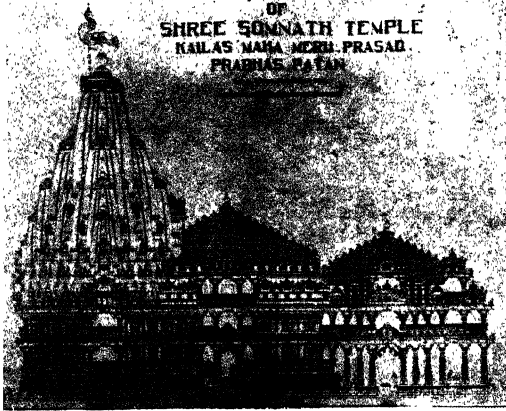
પ્રાસાદ રેખાએ હોય તેનાથી ત્રણગણા વિસ્તારમાં જગતી ઉત્તમ માનની બાજુવી. ચારગણા વિસ્તારમાં હોય તે જગતી મધ્યમ માનની બાજુવી. અને પાંચગણા વિસ્તારમાં હોય તે જગતી કનિષ્ઠ માનની બાજુવી. ૩-૪

૧ સુવર્ણતાન અપરાજિત સ્ત્ર ૧૧૫થી ૨૨--એમ ૭ અધ્યાયોમાં જગતી વિષે સવિસ્તર વર્ણન છે. ૧ અયુદ્ધ, ૨ શિવ, ૩ બ્રહ્મા, ૪ વિષ્ણુ, ૫ સૂર્ય, ૬ દેવી, ૭ છત્ર, ૮ સર્વદેવ, એમ આઠ દેવોને આઠ આઠ પ્રકારની જગતીનાં નામ અને લક્ષણો સાથે આપેલ છે. તેમ ચોસઠ પ્રકારનાં જગતીનાં સ્વરૂપો સવિસ્તર સુંદર રીતે આપેલ છે. સૂતધાર રાજસિંહ વિરચિત વાસ્તુરાજ્ય ગ્રંથમાં ક્રમા ભૈનાટક જગતી સ્વરૂપ આપેલ છે. માનરત્નકોષ શિસ્ત્રગ્રંથમાં જગતી વિષે સવિસ્તર વર્ણન છે.

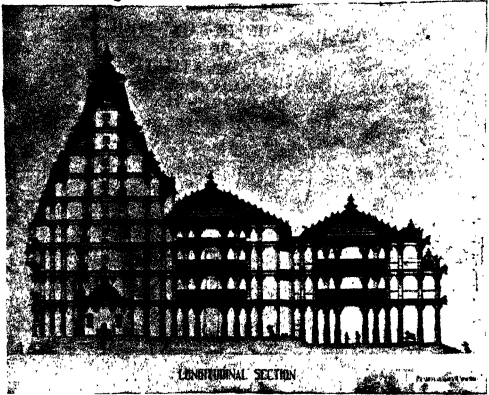
૨ આનો ખીલો અથ^૧ એમ પશુ નીકળી શકે કે ભ્રેષ્ઠ માનના પ્રાસાદને ત્રણગણી, અથ માનના પ્રાસાદને ચારગણી, અને કનિષ્ઠ માનના પ્રાસાદને પાંચગણી, જગતી કરવી

DESIGN FOR RECONSTRUCTION
 OF
 SHREE SONNATH TEMPLE
 KAILAS NANA MERRI PRASAD.
 PRABHAS PATAN

श्री सोमनाथलला लव्य डेवास मळाभेडू प्रासादनुं कवाभय पक्ष इरान-मळावृक्ष सिअर. अूठ
 नृत्यभंडप पर स'वरळा पोळाअसे कुट क'आ. नाअरादि प्रासादने आठसे वरे आवे।
 सअम प्रासाद अ'धाये। डाइसमेन : अजवानल मजनबाव सिल्पकार :
 स्थपति : प्र. अे। सोमपुरा. दीपाळ'व

શ્રી સોમનાથના લગ્ન કેલાસ મહામંદ્ર પ્રાચીન ઉજુ' ઉદ દર્શન-એમાં સિખરમાં નવ મળતા છે. મંદપમાં ત્રણ મળતાની ગેલેરીવાળો સજમ ખાસાદ બાંધેલો વર્ષે ગુજરાતમાં જ'ધાઈ રહ્યો છે. ડ્રાફ્ટસમેન-વગવાનજી મગનલાલ શિલ્પકાર : સ્વપતિ પ્ર. જો. સોમપુરા : દીપાલ્કવ

રસસમ્પૂર્ણાભ્યાતા યુક્તિપર્યાયસંસ્થિતા ।

જિનેન્દ્રે ત્રિપુરુષે ચ દ્વારિકાયામયોચ્યતે ॥ ૫ ॥

પરિવાર સાથેના મંદિરોને (અથોત્ જ્યાં દેવીનાં ચોસઠ ચોગિની યુક્ત મંદિર હોય ત્યાં), દ્વાદશ રૂદ્રનાં રૂદ્રતાં મંદિરો હોય ત્યાં, જ્યાં જીનમંદિર રૂદ્રતી દેરીયો સાથે હોય ત્યાં (કે એવાં મંદિરોને), જીનેન્દ્રપ્રાસાદને, બ્રહ્મા, વિષ્ણુના અને શિવના પ્રાસાદોને છ કે સાતગણી જગતી કરવી. દ્વારકાને પણ એવી જ કરી છે. ૫

સમા સપાદા સાર્ધાં ચ દ્વિગુણા વા મુસ્તાયતે ।

અપરે ઋજુ કર્ણાઘા પૂર્વમણ્ડપાનુક્રમૈઃ ॥ ૬ ॥

મંડપોની જગતી તેના મુખ આગળ બેટલી સમાન, સવાઈ, દોઢી કે બમણી, વિસ્તારમાં આગળના પ્રત્યેક પૂર્વના મંડપના અનુક્રમે રેખાથી કરવી. ૬

જગતીનું ઉંચાઈનું પ્રમાણ—

કમ-દ્વાદશેકેડવાંશા શાલા ત્ર્યંશા દ્વાવિંશકે ।

દ્વાત્રિંશે ચ ચતુર્યાંશા ભૂતાંશા ચ ચતાર્થકે ॥ ૭ ॥

એક હાથથી બાર હાથ સુધીના પ્રાસાદની જગતી પ્રત્યેક ગળે અર્ધા અર્ધા ગજ (હસ્ત) ઉંચી કરવી. તેરથી બાવીશ હાથ સુધીના પ્રાસાદની જગતી ગજના ત્રીજા ભાગ (આઠ આઠ આંગળ) અને ચોવીશથી બત્રીશ હાથના પ્રાસાદોની જગતી ગજના ચોથા ભાગે (છ છ આંગળ) ઉંચી કરવી. તેત્રીશથી પચાસ હાથના પ્રાસાદની જગતી પ્રાસાદના ગજના પાંચમા ભાગની (ચાર ઇંચિ ૬૧૧ દોરા) ઉંચાઈની કરવી. ૭

પુનઃ જગતીની ઉંચાઈનું બીજું પ્રમાણ કહે છે—

एकहस्ते तु प्रासादे जगती तत्समोदया ।

द्विहस्ते हस्तसार्द्धां च त्रिहस्ते च द्विहस्तका ॥ ८ ॥

सार्द्धद्विकरमुत्सेधः प्रासादे चतुर्हस्तके ।

चतुर्हस्तोपरिष्ठाच्च यावद् द्वादश हस्तकम् ॥ ९ ॥

प्रासादस्वार्धमानेन त्रिभागेन ततः परम् ।

चतुर्विंशति हस्तांतं कारयेच्च विचक्षणः ॥ १० ॥

पादेनैवोच्छ्रयं कार्यं यावत्पंचाशद्वस्तकम् ।

इदं मानं च कर्तव्यं जगतीनां समोदयः ॥ ११ ॥

૧ અહીં સાર્ધ, ત્રિભાગ અને પાદનો અર્થ પ્રાસાદના નહિ પરંતુ ગજના ૧૨ આંગળ, ૮ આંગળ અને ૬ આંગળ સમજવાં જોઈએ. ક્રમથી ચતુર્તા તે સમજાશે.

इवे जगतीनी उंचाईनुं धीजुं मान कडे छे : येक हाथना प्रासादने येक हाथ उंची जगती करवी. जे हाथना प्रासादने दोड हाथनी, त्रष्टु हाथना प्रासादने जे हाथनी, चार हाथना प्रासादने अडी हाथनी उंची जगती करवी. पांचथी चार हाथना प्रासादने जगतीनी उंचाई प्रासादना अर्धे भागे करवी. तेरथी चोवीश हाथना प्रासादने प्रासादना त्रीज भागे जगती उंची करवी. विचक्षुषु शिदिपये पचीशथी पचास हाथना प्रासादने जगती प्रासादना चोथा भागे उंची करवी. आ मान जगतीनी उंचाईनुं नखुं. ८-९-१०-११

जगतीना उदयना थर विभाग—

तदुच्छ्रायं भजेत्प्राज्ञ ! अष्टाविंशपदैरथः ।

त्रिपदं जाड्यकुंभं च द्विपदं कर्णकं तथा ॥ १२ ॥

पद्मपत्रसमायुक्ता त्रिपदा शीर्षपत्रिका ।

श्वरकं द्विपदं प्रोक्तं कुंभकं सप्तभिः पदैः ॥ १३ ॥

त्रिपदः कलशः प्रोक्तः पदैकं चान्तःपत्रकम् ।

त्रिपदा च कपोतार्त्वा पुष्पकंठं युगांशकम् ॥ १४ ॥

कण्ठाच्च जाड्यकुंभं च निर्गमं च पदाष्टकम् ।

(जगती—जुमे पृष्ठ ३६)

हे बुद्धिमान ! जगतीनी उंचाईना अड्दुवीश भाग करवा; तेमां त्रष्टु भागने नडंभा, जे भागनी कण्ठी, त्रष्टु भागनी पद्मपत्र (छाज्वली आसपट्टी साथे), जे भागने चरे, सात भागने कुंभे, त्रष्टु भागने कण्ठे, येक भागनी अंधारी, त्रष्टु भागने केवाण, अने चार भागने पुष्पकंठ (उपरने गणते) करवे. पुष्पकंठनी (अंधारीथी) नडंभाने नीकाणे आड भागने राखवे. १२-१३-१४

कर्णेषु चैव दिक्पालाः प्राच्यादिषु प्रदक्षिणाः ॥ १५ ॥

जगत्याः पश्चिमे भद्रे रथिकैकत्रिभिस्तथा ।

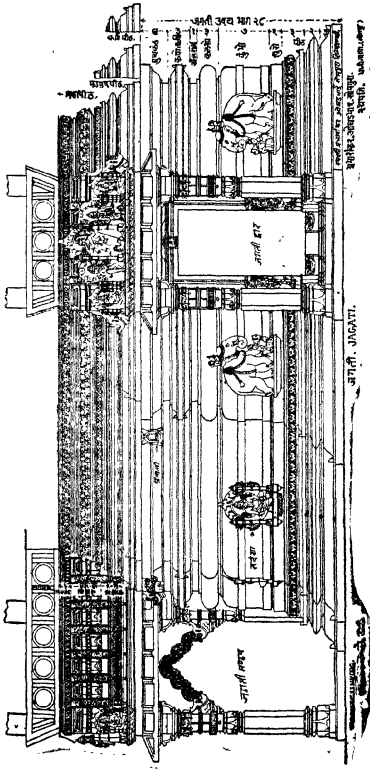
तथा पञ्चकमस्तकाः कर्त्तव्या वामदक्षिणे ॥ १६ ॥

जठनिष्काममकरो मुखं च विकृताननम् ।

उत्तानपादोन्नतं च हस्ते हस्ते चतुर्यवम् ॥ १७ ॥

प्रासादस्य समं ज्ञेयं जगतीमद्रनिर्गमम् ।

पादोन्नं तथा कर्त्तव्यं प्रासादस्य समं ततः । १८ ॥

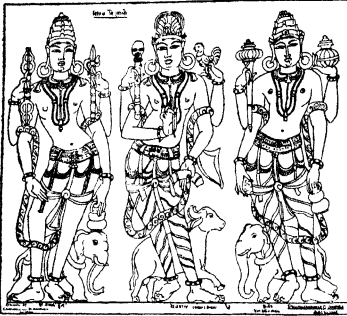

जगती प्रवेश चतुर्भिः—महावीर तथा शशासन

जगती. JAGATI.

जगती शिव, अथर्व वेदार्णव (जगती शिव)
 जगती शिव, अथर्व वेदार्णव (जगती शिव)
 जगती शिव, अथर्व वेदार्णव (जगती शिव)

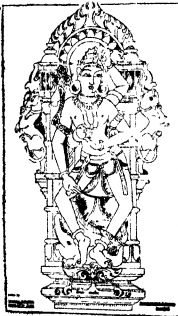
મદ્રનિર્ગમતુલ્યં તુ જગતીમંડનિર્ગમમ્ ।
 દ્વિતીયં તસ્ય કર્ત્વ્યાઃ પ્રતિહારાસ્તદવ્રતઃ ॥ ૧૯ ॥
 દિશાના દિગપાલો

પૂર્વ-દિશ

દક્ષિણ-યમ

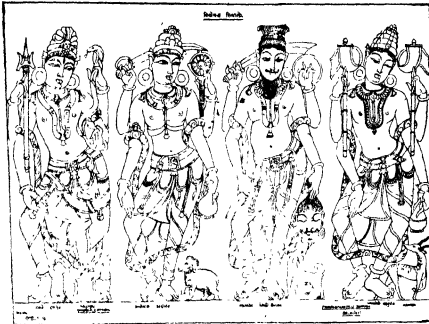
ઉત્તર-કુબેર

પશ્ચિમ-વરુણ

જગતીના કોલોમાં પૂર્વાદિ પ્રદ-
 ક્ષિણાના ક્રમે દિગપાલો સ્થાપવા.
 જગતીના પશ્ચિમ ભદ્રમાં એક-ત્રણ-
 પાંચ અથવા સાત સ્થિકાઓ ડાબી-
 જમણી તરફ કરવી. પાણીના નિકાસ
 માટે વિદ્યુતમુખવાળાં, ઉંચા પગવાળાં
 મકરનાં મુખો કરવાં. તેનું છિદ્ર એક
 ગળે ચાર જવ પ્રમાણનું રાખવું.
 પ્રાસાદની બરાબર બદ્રનેા નિકાળો
 જગતીમાં રાખવો. અથવા પોષા ભાગનું
 ભદ્ર રાખવું. ભદ્રના નિર્ગમ બરાબર
 જગતીના મંડનેા (માઠ) નિર્ગમ કરવો.
 તે પ્રમાણે બીજે મંડ (માઠ) કરવો.
 તેની આગળ પ્રતિહારિનાં સ્વરૂપો
 બનાવવાં. ૧૫-૧૬-૧૭-૧૮-૧૯

વિદિશાના દિગ્પાલો

ઇશાનદેવ

અગ્નિદેવ

નંદીશદેવ

વાયંબદેવ

જમતીના પ્રતિહારો —

‘આદિમૂર્તિઃ પદન્યાસાત્ પ્રતિહારા વામેતરે ।

વામે ચૈવ ભવેન્નંદિ-મહાકાલશ્ચ દક્ષિણે ॥ ૨૦ ॥

યામ્યદ્વારે ભવેદ્ ભૂંગી હેરમ્વશ્ચૈવ દક્ષિણે ।

પશ્ચિમે દુર્મુખો વામે પાંદુરો વાય દક્ષિણે ॥ ૨૧ ॥

સોમ્યાં ચૈવ સિતો વામે હાસિતશ્ચૈવ દક્ષિણે ।

મધ્યના પદમાં આદિમૂર્તિ (શિવની) સ્થાપન કરવી. તેની ડાબી જમણી તરફ પ્રતિહારિણાં સ્વરૂપો કરવાં. પૂર્વદિશામાં આદિમૂર્તિની ડાબી તરફ નંદી, અને જમણી તરફ મહાકાલ નામના પ્રતિહારો બનાવવા. દક્ષિણ દિશામાં ડાબી તરફ ભૂંગી, અને જમણી તરફ હેરંબ નામના પ્રતિહારો બનાવવા. પશ્ચિમ દિશામાં ડાબી તરફ દુર્મુખ અને જમણી તરફ પાંદુર નામના પ્રતિહારો બનાવવા. ઉત્તર દિશામાં ડાબી તરફ સિત અને જમણી તરફ અસિત નામના પ્રતિહારોની મૂર્તિઓ સ્થાપન કરવી. ૨૦-૨૧

૧. અહીં શિવપ્રાસાદની કલ્પના કરીને શિવના આઠ પ્રતિહારોનાં નામ ઉપર કહ્યા છે. પરંતુ પ્રાસાદમાં જે આદિદેવ (મૂળનાયક પ્રભુ) વિરાજમાન હોય તે દેવના પ્રતિહારો પૃથક્ પૃથક્ કહ્યા છે. તે પ્રમાણે જેના તેના પ્રતિહારોનાં સ્વરૂપો જમતી કે દ્વારશાખામાં દિશાવાર કરવાં.

વેદિકા કક્ષાસનના વિભાગો—

રાજસેનશ્વતુર્ભાગ:

સપ્તમાગા ચ વેદિકા ॥ ૨૨ ॥

દ્વિમાગાસનપટ્ટશ્ચ

કક્ષાસનં કરાભતમ્ ।

જગતી ઉપર રાજસેન ચાર ભાગનું અને વેદિકા સાત ભાગની, અને આસનપટ્ટ બે ભાગનું કરવું. તેના પર કક્ષાસન (કઠેડો) એક હાથ ઉંચે કરવો. ૨૨

મંડપાગ્રે શુંડિકાગ્રે

મતોલ્યાગ્રે તથૈવ ચ ॥ ૨૩ ॥

તોરણં ત્રિવિધં સ્થાનં

જ્યેષ્ઠમધ્યકનિષ્ઠકમ્ ॥

જગત્યાશૈવ માનેન

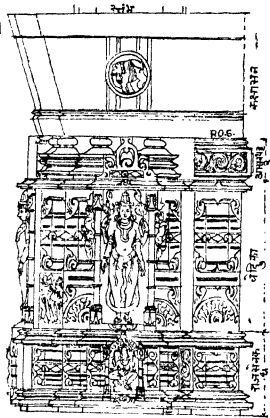
તત્રાન્તરં નિગદ્યતે ॥ ૨૪ ॥

અધિકં ષોડશં ચૈવ

વિમક્તં નવથા પુનઃ ।

ત્રિધા જ્યેષ્ઠમિતિ સ્વાતં

ત્રિધા મધ્યં કનિષ્ઠકમ્ ॥ ૨૫ ॥

કક્ષાસનના-રાજસેન-વેદિકા-આસનપટ્ટના વિભાગ

મંડપના પગથીઆથી આગળ નીકળતા બે બાજુ હાથીઓની સૂંઠની આકૃતિ કરવી. તેની આગળ પ્રતોડી કરવી. તેના પર જ્યેષ્ઠ, મધ્યમ, અને કનિષ્ઠ, એ ત્રણ માનનાં તોરણ કરવાં.

જ્યેષ્ઠ માનની જગતીના વિસ્તાર માનમાં તેનો સોળમે ભાગ વધારીએ તો જ્યેષ્ઠ જ્યેષ્ઠ માન થાય, અને સોળમે ભાગ ઘટાડીએ તો જ્યેષ્ઠ કનિષ્ઠ માન થાય. મધ્ય માનની જગતીનો સોળમે ભાગ વધારીએ તો જ્યેષ્ઠ મધ્ય માન થાય અને સોળમે ભાગ ઘટાડીએ તો કનિષ્ઠ મધ્ય માન થાય. અને કનિષ્ઠ માનની જગતીના વિસ્તારમાં તેનો સોળમે ભાગ વધારીએ તો જ્યેષ્ઠ કનિષ્ઠ માન થાય અને સોળમે ભાગ ઘટાડીએ તો કનિષ્ઠ કનિષ્ઠ માન જગતીનું થાય. આ પ્રમાણે નવ માન બહુવાં. ૨૩-૨૫ પ્રતોલ્યા તોરણ સ્તંભોનો પદ્ધવસ્તાર—

સ્તમ્મગર્ભે મિત્તિ ગર્ભે તન્મધ્યે ચ વિચક્ષણ ! ।

તોરણસ્યોભયસ્તમ્ભૌ બ્રહ્મગર્ભે તુ સંસ્થિતૌ ॥ ૨૬ ॥

हे बुद्धिमान ! तोरणुना अग्ने स्तंबो प्रासादना पटना गर्भे, अगर तेनी भौत (दीवाड)ना गर्भे, अगर ते येनी वच्चे स्थापन करवा. परंतु ते उभा प्रह्लादगर्भानी अने आजु (सरथा भाषे) तोरणुना अग्ने स्तंबो उभा करवा. २६ प्रतोल्याना स्तंभादि थरोनुं उदध प्रभाषु अने स्व३पः—

पीठः स्तंभस्तथा कुंभी भरणी च शिरः स्थलम् ।

प्रासादस्यानुमानेन पटं पटानुसारतः ॥ २७ ॥

पीठं च द्वयं पादोनं भागैकेन तु कुंभिका ।

पंच भागो भवेत्स्तंभो भागार्धं भरणं भवेत् ॥ २८ ॥

शरं च भागमेकेन गडदी पीठमानतः ।

शरं च पूर्वमानेन भागैकः पट एव च ॥ २९ ॥

तदूर्ध्वे कूटछाद्यं च तिलकं स्तंभस्तके ।

त्रि-पंच-सप्त-नवभि-रीलिकावलनैर्युतम् ॥ ३० ॥

सदाशिवो मध्यदेशे ब्रह्मविष्णु याम्योत्तरे ।

तदूर्ध्वे क्षोभनाः कार्या ईलिकाभिरलंकृताः ॥ ३१ ॥

प्रतोल्यानां नीचे पीठ करवुं, अने तेनी उपर ळडंयो, कष्ठी, आसपटी, कुंभी, स्तंभ, लरळुं अने सरा (उत्तरोत्तर) करवां. ते अधां प्रासादना माने करवां. पट पळु पाटना पट प्रभाषु करवो.

(प्रतोल्या—जुओ पृष्ठ ४४)

प्रतोल्यानुं पीठ (ळडंयो, कष्ठी, आसपटी) पोषुा ये लागनुं, ते पर कुंभी ऐक लागनी, स्तंभ पांच लागना, लरळुं अरधा लागनुं, स३ ऐक लागनुं अने ते पर गडदी (डेडी) पोषुाये लागनी करवी. तेनी उपर स३ ऐक लागनुं, तेना पर ऐक लाग उंचो पाट (ऐभ कुल तेर भाग पीठ सडित थया.) पाट उपर कूट-छाद्य (गलताणुं छजुं) करी ते पर स्तंभना गर्भे तिलक करवुं. वच्चे त्रळु, पांच, सात, के नव तोरणुना आंटाओ (धयणना जेवा) करवा. तोरणुना मध्यमां महादेव अने तेनी जमष्ठी आजु ब्रह्मा अने डाषी आजु विष्णुनी भूर्त्तिओ (ऐभ त्रिपु३प भूर्त्तिओ) करवी. ते धलिकाने डोतर कामथी अलंकृत करवी. २७-२८-२९-३०-३१

प्रतोल्याना पांच प्रकार अने स्व३पो—

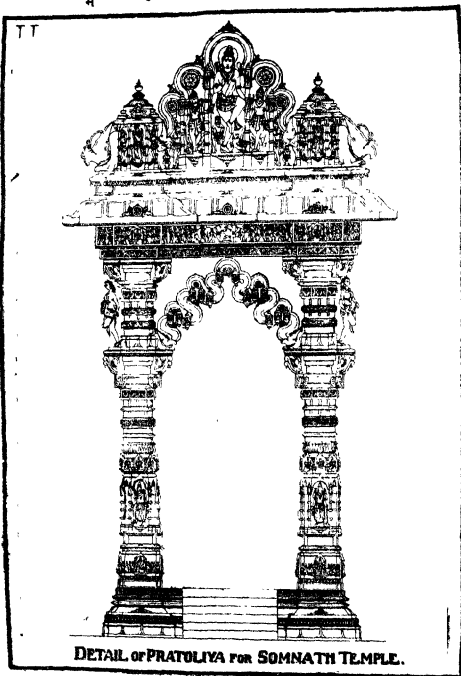
स्तंभ द्वयेन चोत्तुंगं युग्मस्तंभैर्मालाधरः ।

चतुरस्र-चतुःस्तंभै-र्विचित्रः परिकीर्त्तितः ॥ ३२ ॥

१ अक्षयर्भ ऐदले प्रासादना उओ गर्भ. २भा-ऐदले पूर्वपुजे गर्भगुड होय तो पूर्वथी पश्चिमनी उभा रभा ते अक्षयर्भ अक्षुवे.

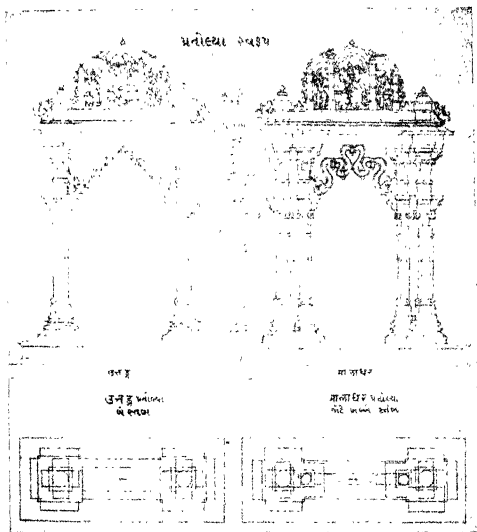
स्तंभस्योभयपक्षे तु वेदिका चित्ररूपकः ।

षड्भिः स्तंभैस्तु रूपादद्य-मकरध्वजमुच्यते ॥ ३३ ॥

प्रतास-सोमनाथ मठान्द प्रतासना प्रतासना.

બે સ્તંભોના પ્રતોલ્યાને “ઉત્તંગ” કહેવામાં આવે છે, જોડકા બે સ્તંભો વાળા પ્રતોલ્યાને “માલાધર” અને ચાર સ્તંભોની ચાંદીને “ત્રિચિત્ર”; અને ચાર સ્તંભો પણ તેની બે ઘાતુ બે વેદિકા “કક્ષાચન” હોય તેને “ચિત્રરૂપ” અને છ સ્તંભ યુક્ત પ્રતોલ્યાના રૂપને “મકરરૂપ” કહેવાય છે. આમ પ્રતોલ્યાના પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે. ૩૨-૩૩

ઉત્તંગ (૧)

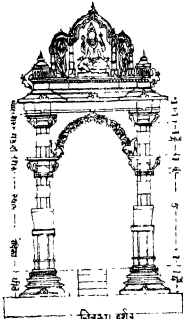
માલાધર (૨)

દેવવાહનતું સ્થાન અને અંતર—

વ્યોમો વૃષભઃ સિંહશ્ચ ગરુડો હંસ એવ ચ ।

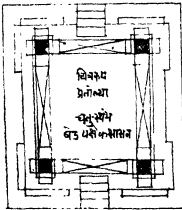
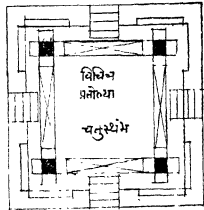
એક-દ્વિ-ત્રિ-ચતુઃ-પચ્ચ-ષટ્-સપ્ત-પદાન્તરે ॥ ૩૪ ॥

વિચિત્ર (૩)

વિચરૂપ ર્ણવ

પ્રતોલ્યા સ્વરૂપ

P.O.S.

વિચરૂપ (૪)

મકરદ્વિજ (૫)

વિમાન, વૃષભ, સિંહ, ગરુડ અને હંસ, આદિ દેવવાહનોતું સ્થાન એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ કે સાત પદ છેટે (ચતુષ્ક્રિકા) અગર મંડપ રૂપે કરવું. ૩૪
 રતિશ્રી વિશ્વકર્મણા કૃતે વાસ્તુવિદ્યાયાં જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાર્ણવે

જગતી-તોરણાધિકારે તૃતીયાંઽધ્યાયઃ ॥ ૩ ॥

ધર્તિશ્રી વિશ્વકર્મા વિરચિતા વાસ્તુવિદ્યાના જ્ઞાનપ્રકાશ રૂપ દીપાર્ણવને લગતી-
 તોરણાધિકાર પર શિલ્પ વિશારદ પ્રભાશંકર ઓઝડવાઈ સોમપુરાએ
 કૃદેલ શિલ્પ પ્રકાશ નામની ટીકાનો ત્રીજો અધ્યાય સમાપ્ત.

॥ अथ वास्तुविद्यायां दीपार्णवे चतुर्थोऽध्यायः ॥

पीठ लक्षणाधिकार

लिट्टनुं मानः—

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रासादपीठमानकम् ।

एकहस्ते तु प्रासादे भिट्टं वेदाङ्गुलं भवेत् ॥ १ ॥

हस्तादि-पंचपर्यन्तं वृद्धिरेकैमङ्गुलम् ।

पंचोर्ध्वं दशपर्यन्तं हस्ते पादोनमङ्गुलम् ॥ २ ॥

दशोर्ध्वं विंशपर्यन्तं हस्ते वृद्धिर्धाङ्गुला ।

विंशत्यूर्ध्वे शतार्धान्तं चतुर्हस्तैकमङ्गुलम् ॥ ३ ॥

श्री विश्वकर्मा ङडे छेः—ङवे ङुं पीठं मान कङुं धुं. पडेलां लिट्टनुं मान ङडे छे. अेक गजना प्रासादने आर आंगजनुं लिट्ट करवुं. जेथी पांच गज सुधीना प्रासादने अेकेक आंगजनी; छथी दश गज सुधीना प्रासादने पोषा पोषा आंगजनी; अगियारथी वीश गज सुधीना प्रासादने अर्धा अर्धा आंगजनी, अने अेकवीशथी पचास गज सुधीना प्रासादने पा पा आंगजनी वृद्धि लिट्ट मानमां करवी. १-३

एवं त्रिपुष्पकं कार्यं निर्गमं चतुर्थांशकम् ।

इदं मानं तु भिट्टस्य पीठं चैव तदूर्ध्वतः ॥ ४ ॥

अेक, जे अथवा त्रषु लिट्ट, पुष्यानी आकृति युक्त करवां. तेने नीकाणे उवाधना मानथी बोधा भागे, पीठथी राअवे. आ प्रभाळे लिट्टनुं मान कङुं ते पर पीठ करवुं. ४

पीठमान—

एकहस्ते तु प्रासादे पीठं वै द्वादशाङ्गुलम् ।

हस्तादि पंचपर्यन्तं यावद्दस्ते पंचाङ्गुलम् ॥ ५ ॥

पंचोर्ध्वं दशपर्यन्तं वृद्धिर्वेदाङ्गुला भवेत् ।

तदूर्ध्वं विंशपर्यन्तं वृद्धिश्रैवाङ्गुलत्रयी ॥ ६ ॥

विंशत्यादि षट्त्रिंशन्तं वृद्धिरेवाङ्गुलद्वयी ।

आङ्गुलिका ततो वृद्धि-यावत्पंचाशदधस्तकम् ॥ ७ ॥

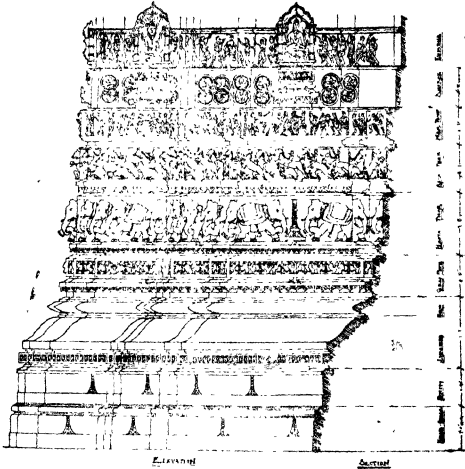
अेक गजना प्रासादने आर आंगजनुं पीठ करवुं. जेथी पांच गजना प्रासादने प्रत्येक गजे पांच पांच आंगजनी, छथी दश गज सुधीना प्रासादने प्रत्येक गजे आर आंगजनी, अगियारथी वीश गज सुधीना प्रासादने प्रत्येक गजे त्रषु त्रषु आंगजनी, अेकवीशथी छत्रीश गजना प्रासादने प्रत्येक गजे अषडे आंगजनी,

અને સાડત્રીશથી પચાસ ગજના પ્રાસાદને પ્રત્યેક ગજે એકેક આંગળની વૃદ્ધિ પીઠમાનની કરવી. ૫-૬-૭

પંચમાશે તત્તોઠીનં કન્યસં શુભલક્ષણમ્ ।

જ્યેષ્ઠં તતો મવેત્પીઠં પંચમાશે તદાધિકમ્ ॥ ૮ ॥

પીઠનું જે માન આવ્યુ હોય તે (મધ્યમાન). તેના પાંચમો ભાગ હીન કરે તે ઠનિષ્ઠ માનનું પીઠ, અને પાંચમો ભાગ અધિક કરે તે જ્યેષ્ઠમાનનું પીઠ બાબુવું. ૮

મહાપીઠ-પરશલા. વિદ, કુંભાનેા અંશ

૧. શિલપત્રથોમાં દરલ એટલે ગજ બાબુવો
૨. સુતસંતાન-અપગાલત સત્ર ૧૨૪માં જ્યેષ્ઠ મધ્ય અને કનિષ્ઠ એમ ત્રણ માનના વર્ણીતે, ફરી પ્રત્યેકના ત્રણ ત્રણ ભેદ-જ્યેષ્ઠ જ્યેષ્ઠ, જ્યેષ્ઠ મધ્ય અને જ્યેષ્ઠ કનિષ્ઠ. એમ મધ્ય માનના ત્રણ ભેદ અને કનિષ્ઠ માનના ત્રણ ભેદ એ રીતે કુલ નવપ્રકાર (ભેદ) કહી તેના પ્રત્યેક ભેદના નામ કર્યાં છે ૧ સુપ્રદ, ૨ સર્વતોભદ, ૩ પચક, ૪ વસુધર, ૫ સિંહ-પીઠ, ૬ જ્યેષ્ઠ, ૭ મરક, ૮ હંસ, ૯ વૃષભ. એમ નવ નામો પીઠનાં કર્યાં છે.

દ્રાવિડ અને વૈરાટ જાતિના પ્રાસાદનાં પીઠમાન--

દ્રવિઢે પ્રાસાદાર્ષેન વૈરાટે ત્રાથ સંમૃણુ ।

મંડોવરં વિંશભાગં ષઢ્ઢભાગં પીઠમેવ ચ ॥ ૧ ॥

દ્રાવિડ જાતિના પ્રાસાદનું પીઠમાન પ્રાસાદથી અર્ધ ભાગનું કરવું અને વૈરાટ જાતિના પ્રાસાદનું પીઠમાન મંડોવરના (ઉંચાઈના) વીશ ભાગ કરી તેમાંથી છ ભાગનું પીઠમાન રાખવું. ૯

મહાપીઠાના ઉદયના થરોનું માન-પહેલું (૧)--

૮ બડ'ખો ઉદયે દ્વિત્વારિંશદ્-વિભાગાંસ્તુ પૃથક્ પૃથક્ ।
 ૧૪ કણ્ડીમાસ વસુમિર્જાઢ્યકુંભશ્ચ ચતુર્દશૈઃ કળાલિકા ॥ ૧૦ ॥
 ૧૨ ગજથર ગજપિઠં દ્વાદશાંશં વસુમિર્નરપીઠકમ્ ।
 ૮ નરથર ૧'જાઢ્યકુંભઃ પંચભાગઃ કળાલિશ્રાઢ્ઢ નિર્ગમે ॥ ૧૧ ॥
 — ત્રિભાગં ગજપીઠં ચ દ્વિભાગં નરપીઠકમ્ ॥
 ૪૨

પીઠ ઉદયના ૪૨ ખેતાલીશ ભાગ કરવા. એમ પીઠાના (ચાર) પ્રકારના બુદ્ધા બુદ્ધા ભાગો કહ્યા છે. આઠ ભાગનો બડ'ખો, ચૌદ ભાગની કણ્ડી-(અંતરાળ, છાજલી ને આસપટ્ટી): ખાર ભાગનો ગજથર, આઠ ભાગનો નરથર, એમ કુલ ૪૨ ભાગ કહ્યા છે. હવે નીકાળો કહે છે. બડ'ખો પાંચ ભાગ. કણ્ડી, છાજલી, આસપટ્ટી (ગજપીઠની ધીચીથી) આઠ ભાગ, અને ગજપીઠ ત્રણ ભાગ અને બે ભાગ નરપીઠ (ખરાથી) નીકાળો રાખવો. એ રીતે અઢાર ભાગ નીકાળો રાખવો. ૧૦-૧૧

મહાપીઠનો ખીજો પ્રકાર--

૮ બડ'ખો દ્વિતીયં ચ પ્રવક્ષ્યામિ ત્ત્વારિંશદ્વિભાગતઃ ॥ ૧૨ ॥
 ૧૨ કણ્ડીમાસ વસુભાગં નરપીઠં ગજપીઠં તુ દ્વાદશમ્ ।
 ૧૨ ગજથર કળાલિકા દ્વિષઢ્ઢભાગા અષ્ટમિર્જાઢ્યકુંભકઃ ॥ ૧૩ ॥
 ૮ નરથર
 —

૪૦

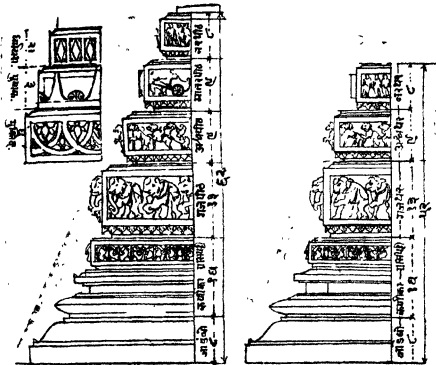
(પીઠપ્રકાર ૧૧ો ને ૨ જો-શુઓ ૫૪ ૫૨)

હવે મહાપીઠનો ખીજો પ્રકાર ચાલીશ ભાગનો કહે છે. ઉપલો નરથર આઠ ભાગ, ગજથર ખાર ભાગ (આસપટ્ટી છબું અંતરાળ) કણ્ડી ખાર ભાગનો, નીચે બડ'ખો આઠ ભાગનો કરવો. ૧૨-૧૩

૧. જાઢ્યકુંભ. સત્તમાગઃ ષઢ્ઢમાગા તુ કળાલિકા-પાઠાન્તરેઃ

મહાપીઠના ઉદય વિભાગનો ત્રીજો પ્રકાર કહે છે—

- ૮ બહુબો તૃતીયં ચ પ્રવક્ષ્યામિ અષ્ટમિર્જાઙ્ગ્યકુંભકઃ ।
- ૧૪ કણિમાસ ચતુર્દશૈઃ કણાલિશ્ચ ત્રયોદશૈર્ગૈજસ્તથા ॥ ૧૪ ॥
- ૧૩ ગજથર અશ્વથર નવમિરશ્વપીઠં ચ વસુમિર્નરપીઠકમ્ ।
- ૯ અશ્વથર
- ૮ નરથર નિર્ગમં પૂર્વમાનેન ચતુર્થે ત્વમતઃ શૃણુ ॥ ૧૫ ॥

મહાપીઠ પ્રકાર-ચોથો

મહાપીઠ પ્રકાર-ત્રીજો

નોંધ:-ઉપરના નકશામાં કુલ ૭'આઈ ૧૨ને બદલે ૬૧ નાંચી.

મહાપીઠના ઉદયના થરોનો ત્રીજો પ્રકાર હવે કહું છું. બહુબો આઠ ભાગનો, કણી (અંતરાણ, છબ્બું ને શ્રાસપટ્ટી મળીને) ચીઠ ભાગ, ગજથર તેર ભાગનો, અશ્વથર નવ ભાગનો અને નરથર આઠ ભાગનો એમ કુલ બાવન ભાગ ત્રીજા પ્રકારના પીઠાઉદયના બાહુવા. તેનો નીકાળો આગળ કહેલાં માન પ્રમાણે રાખવો. હવે પછી મહાપીઠનો ચોથો પ્રકાર સાંભળો. ૧૪-૧૫

महापीठाना उदय विभागानो योथो प्रकार—

८ गड'भो	वसुभिर्जाड्यकुंभश्च मनुमिस्तु कणालिका ।
१४ कथोप्रास	गजपीठमश्चपीठं अनंगग्रहसंख्यया ॥ १६ ॥
१३ अश्वथः	
६ अश्वपीठ	नवभिर्मातरं चैव वसुभिर्नरपीठकम् ।
६ मातरपीठ	
८ नरपीठ	
—	उदयभागैकपट्टि-निर्गमे चाष्टविंशतिः ^१ ॥ १७ ॥
६१	

महापीठाना उदयना थरेानो योथो प्रकार कडे छे. गड'भो आठ भागानो, कथी-कथुं-आसपट्टी यौड भागनी, गजपीठ तेर भागनुं, अश्वपीठ नव भागनुं, मातरपीठ नव भागनुं अने नरपीठ आठ भागनुं येभ कुल उदय ओकसठ भागानो अने नीकागो अशुवीश भागानो राखवो. १६-१७

अश्वपीठं रवौ कार्यं राजागारे तु धामनि ।
रथश्चैव प्रकर्त्तव्यो मातरं चण्डिकादिषु ॥ १८ ॥

सूर्यना प्रासादने अथवा राश्व भवनने अश्वपीठ करवुं. अने अंशुदेवीअोना प्रासादने मातरपीठ करवुं. तेभां रथनी आश्रुति करवी. १८

१. वृक्षाभ्यं व अ. १४७भां शिवप्रासादने विधि आपतां ते महापीठाना विभाग कडे छे. तेभां विशेषता वृषपीठनी छे. आ अंश साधार महाप्रासादने अनुसूच विशेष छे.

प्रासादस्य पडंक्षेत्रेण पीठं कुर्याद्विचक्षणः ।
उदयं विभजेत् प्राङ् भागाष्टपंच चैव तत् ॥ २९ ॥

१२ किट्ट	मिट्टं च द्वादशभागं दशभिर्जाड्यकुंभकः ।
१० गड'भो	कर्णिका सप्तभागा च दशभिर्प्रासपट्टिका ॥ ३० ॥
७ कथी	
१० प्रासपट्टी	तत्सभं वृषपीठं च नवभिर्नरपीठकम् ।
१० वृषपीठ	
६ नरथर	निर्गमं तूष्याद्रेण युक्तायुक्तं च भीमता ॥ ३१ ॥
—	
५८	

यतुर शिखीअे प्रासादना छठ्ठा भागे पीठनुं निर्माशु करवुं. ते आवेला प्रभासुना उदयना (अट्ट साथे ५८ अंशावन भाग करवा. १२ भाग किट्ट, १० भाग गड'भो, ७ भाग कथी, १० भागनी प्रासपट्टी अने १० भागनुं वृषपीठ करवुं. अने सौथी उपर ६ भागनुं नरपीठ करवु. तेना नीकागो, उदयथी अर्ध, पञ्च युक्तिथी युद्धिमान शिखीअे (रथान मान प्रभाजे जेठने) करवो. २९-३०-३१

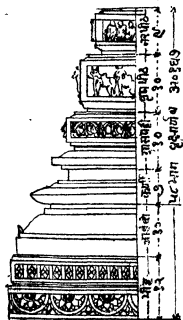
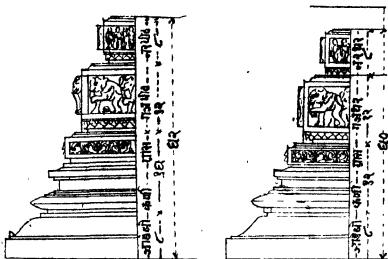
देवीना भदिरेभां मातर पीठभां रथ करवानुं कथुं छे. तेभ इद्रप्रासादोभां वृषपीठ कडे छे.

સર્વ સામાન્ય કામદ પીઠ અને કર્ણુપીઠના થરો કહે છે—

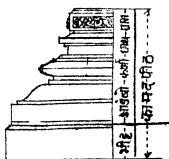
ગજાશ્વનરપીઠાનિ સ્વલ્પદ્રવ્યે ન સંભવઃ ।

જાહ્યકુંભઃ કર્ણકશ્ચ શિરઃપાલી સ કામદઃ ॥ ૧૧ ॥

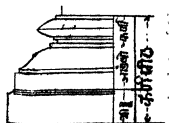
પીઠ પ્રકાર-૫ હેલો (સ્લો: ૧૨-૧૩) પીઠ પ્રકાર-બીજો

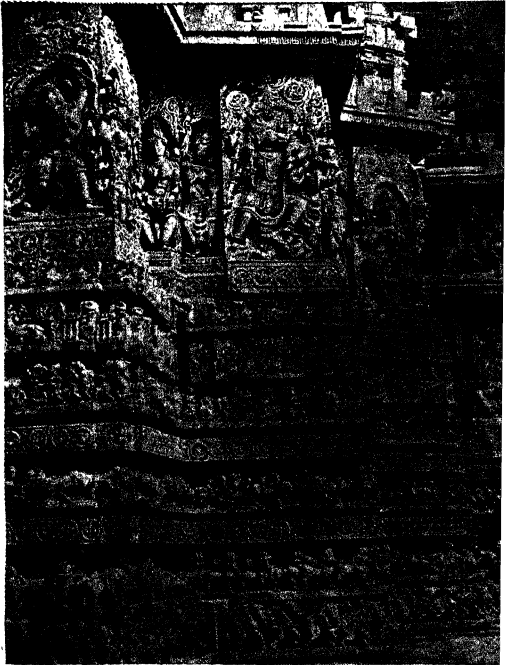
મધ્યપીઠ-૨૪કાલુવ

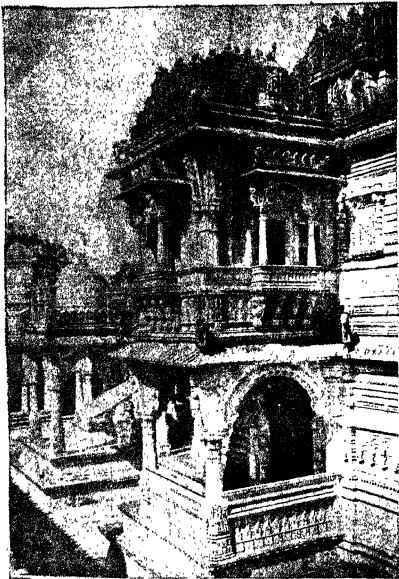
કમરોંકર અને શિરોવકાલુ

કર્ણુપીઠ

હલીબંડ બેલુર તથા સોમનાથ પુરમની હયશાળ. શક્યકાળના પ્રાસાદના મહાપીઠ મંડોલમાં
૩૫ સોનામાં કરેલી કળાકૃતિ જેવું પાપાજી કામ. દીપાલ્કવ અ. ૪

અમદાવાદ હરીશ્ચંદ્ર મંદિરના ચુક મંડપનો ચોક્કસ
સ્થપતિ-પ્રભવંદેશ સોમપુરા

દીપાબ્જીવ

શિરઃપાલીં બિના ત્વેવં, કર્ણપીઠં તુ કારયેત્ ।

જાહ્યકુંભઃ કળાલિશ્ચ પ્રશસ્તઃ સર્વકામદઃ^૧ ॥ ૨૦ ॥

ગજ-અશ્વ અને નરથરવાળું મહાપીઠ, અદ્ય દ્રવ્ય વ્યયથી મદિર પાંધવામાં સંભવિત નથી. ત્યારે જાડંબો કણી અને ગ્રાસપટ્ટીવાળું “કામદ” નામનું (પાંચમા પ્રકારનું) પીઠ કરવું. અને તેથી પશુ અદ્ય, ઉપરની ગ્રાસપટ્ટી સિવાય જાડંબો અને કણી એમ બે થરોવાળું કણીપીઠ (છઠ્ઠા પ્રકારનું પીઠ) કરવું તે સર્વ કામનાને આપનારું જાણવું. ૧૯-૨૦

ઉપર કહેલા માનથી પીઠાદય ઓછું કરવાનું વિધાન—

અર્ધભાગે ત્રિભાગે વા પીઠં ચૈવ નિયોજયેત્ ।

સ્થાનમાનાશ્રયં જ્ઞાત્વા તત્ર દોષો ન વિદ્યતે ॥ ૨૧ ॥

હીનદ્રવ્યેઽધિકં પુણ્યં તસ્યાનુક્રમ યુક્તિમિઃ ।

દ્વૃશં કુરુતે યસ્તુ સર્વકામફલપ્રદઃ ॥ ૨૨ ॥

૧. સૂત્રસંતાન અપરાજિત અને પ્રાસાદમંડન—

શિષ્યપદ્ધતિમાં પીઠાદયના ત્રેપન વિભાગ કહ્યા છે જાડંબો ત્રણ ભાગ ૬ કણી સાત ભાગ-૭, ૭જ, ગ્રાસપટ્ટી સાત ભાગ-૭, ગજથર પ્યાર ભાગ-૨૨, અથથર દશ ભાગ-૧૦, અને નરથર આઠ ભાગ-૮; એમ કુલ ત્રેપન ભાગ ઉદય અને નિર્ગમ ભાગ આવીશ કહેલા છે. જ્યારે અહીં દીપાશ્લેષમાં ચાર પ્રકારના મહાપીઠ અને કામદ, અને કણીપીઠ એમ બે મળી છ પ્રકારના પીઠ કહ્યા છે. અને વિવિધ ચાર પીઠોના ભાગો કહ્યા છે. વળી મહાપીઠના ચોથા પ્રકારમાં માત્ર પીઠ કહેલ છે તે વિશેષ છે. કામદ અને કણીપીઠ મહાપીઠના આવેલા માનથી ઉદયમાં ઓછું થાય તે સ્વાભાવિક છે. પણ કહેલા ઉદયમને જ કરવાનો આશ્રય સેવવો, એ દીર્ઘદષ્ટિના અભાવ સૂચવે છે. વ્યવહારમાં તેમ કરવું સક્રિય રીતે અસાધ્ય નથી. તેથીજ શાસ્ત્રકારોએ અર્ધભાગે ત્રિભાગે વા પીઠં ચૈવ નિયોજયેત્ કહી, તેમ ઓછું કરવાથી દોષ ઉત્પન્ન થતો નથી, એમ નિર્દેશ કરેલ છે. કહેલા માનથી અધુન કે ત્રીજા ભાગનું પીઠ, કામદ અને કણીપીઠ કરવું. સ્થાન માનનો આશ્રય જાણીને તેમ કરવામાં દોષ નથી, તેમ શાસ્ત્રકારો કહે છે.

૨. પ્રાધાન્ય એવા મોટા પ્રાસાદને મહાપીઠ કરવું. પરંતુ જીભ નિરાધાર પ્રાસાદમાં કામદપીઠ, કહેલા માનથી ઓછું કરવામાં દોષ નથી એમ શાસ્ત્રકાર કહે છે સામાન્ય પ્રાસાદ કે એક પંક્તિના વિશેષ મદિરો હોય, જેના કે આપન છનાલય કે સહઅભિમની દેરીઓ કે ચોસઠ ચોગન્ધીની દેરીઓ જેવા કામોમાં કણીપીઠ કરવું. આ બધું સ્થાન માનનો આશ્રય જાણીને સુદ્ધમાન શિષ્યપીઠે કરવું. બધેજ એકજ સૂત્ર પકડી રાખવાનો આશ્રય ન રાખવો પણ વિવેકસુદ્ધિ વાપરવી.

સર્વેષાં પીઠમાધારઃ પીઠહીનં નિરાશ્રયમ્ ।

પીઠહીના વિનશ્યંતિ 'પ્રાસાદા નૃપતેર્ગૃહાઃ ॥ ૨૩ ॥

इति श्रीविश्वकर्मणा कृते वास्तुविद्यायां ज्ञानप्रकाशदीपानव
पीठलक्षणधिकारे सतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

ઉપર કહેલા પીઠના માનથી અર્ધ કે ત્રીજા ભાગે પીઠનું નિયોજન, સ્થાન માનને આશ્રય બાણીને કરવાથી દોષ લાગતો નથી. કારણ કે થોડા ખર્ચમાં અધિક પુણ્ય પ્રાપ્તિના આ ઉપાસના કેમથી કામદ અને કર્ણપીઠ કરવાની સુક્રિત છે. એમ કરવાથી તે સર્વ કામનાનું ક્ષણ આપનારું બાણુવું. સર્વને પીઠને આધાર બાણુવો. પીઠ વગર-આશ્રય વગરનું સમજવું. દેવપ્રાસાદ કે રાજભવનો પીઠ વગરનાં કરવાથી તેનો નાશ થાય છે. ૨૧-૨૨-૨૩

ઇતિશ્રી વિશ્વકર્મા વિરચિત વાસ્તુવિદ્યાના જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાણવં
પીઠ લક્ષણાધિકારની, શિલ્પ વિશારદ પ્રભાશંકર એવાલાલ
સામપુરાએ કરેલ શિલ્પપ્રબલ નામની બાપા ટીકાનો
એથા (૪) અધ્યાય સમાપ્ત.

૧. અચિરેણૈવ સર્વેદા ॥ પાઠાન્તરમ્

॥ अथ वास्तुविद्यायां दीपार्णवे पंचमोऽध्यायः ॥

प्रासादोदय मंडोवराधिकारः

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि मंडोवरस्य लक्षणम् ।

प्रासादस्यो प्रमाणं तु ज्ञातव्यं मूलनासिकम् ॥ १ ॥

रथोपरथौ नंदी च भद्रोपमद्रमेव च ।

एतान्यङ्गानि बाह्येषु निर्गमं पीठकादिकम् ॥ २ ॥

श्री विश्वकर्मा कहे छेः—हुवे हुं भडोवरनां लक्षण कहुं छुं. प्रासादनुं प्रभाषु तेनी ये रेणा-कर्षुना भूणनासिके लक्षुवुं. रथ, उपरथ, नंदी, भद्र, उपभद्र, आदि अंगे रेणा (कर्षु)थी अहार नीकणतां करवां. पीठ विगेरे तेनाथी पक्ष अहार नीकणतां करवां. १-२

प्रासादनी शुद्ध लति—

भूमिना विमानाश्चैव लतिना द्राविडास्तथा ।

नागराश्च समाख्याता वैराटाश्चैव मिश्रकाः ॥ ३ ॥

१. प्रासादना रथ, उपरथ, नंदी, अने भद्रना अंगेना निर्गम संबंधनी स्थिता, उपलब्ध अंगेना जेवामां आवती नथी. परंतु शुद्ध शिल्पीगोथी लक्षुवामां आवे छे छे-

अङ्गोपाङ्गं गमाः कार्याः समदलं च भागवा ।

हस्ताङ्गुलं तथाच्चा च फालना चतुर्निर्गमाः ॥

प्रासादनी अंगेनां रथ, उपरथ, नंदी आदिना निक्षण- (१) समदल, (२) भागवा, (३) दस्तानुल अने (४) आर्चा, अमे आर प्रकारे कालनामेना निक्षण राखवा. (१) समदल अटले अटला भापनुं अे अंभ होय तेदवेअ तेना निक्षणो ते समदल. (२) भागवा अटले विकसित कहेतां अटला भाग कला होय तेदवे निक्षणो अंभने राखवा ते भागवा. (३) दस्तानुल अटले प्रासाद रेआगे-कले अटला अनेना होय तेना अने अेक आंगण अंभ अहार कदवा ते दस्तानुल. (४) आर्चा अे अेक, दोड अजर अेक आंगण अटला अहुं अोला निक्षणानां अंगे राखवा तेने आर्चा कहे छे. आभ आर प्रकार कला छे. पृथक् पृथक् निर्गम अताववानो हेतु द्रव्यअय अने स्थगना कारणे शिल्पाचार्यो अे पीठ

एते च जातिशुद्धाश्च व्यंतरान् परिवर्जयेत् ॥

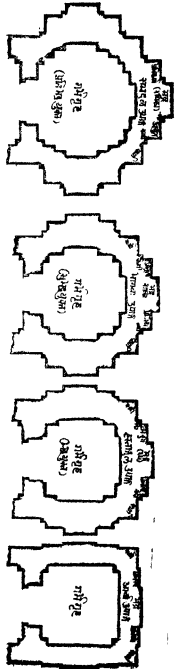
અને મંડવરમાં કશું છે તેમ આ ઉપાંગના વિશે પણ કશું છે. સમઢલ ઉપગિા પૂરી જગ્યા રોકે છે. બાગવા તેથી ઓછી જગ્યા રોકે છે. અને ઢરતાંયુલ ઉપગિામાં તેથી પણ ઓછી જગ્યા રોકાય છે.

આ ત્રણે પ્રકારના ઉપગિાવાળા પ્રાસાદો પર શિખર થાય છે. જ્યારે સંવરણમાં આર્ચા પ્રકારના ઉપગિા કાઢવામાં આવે છે. પરંતુ કેટલાક રથગામાં સમઢલ ઉપગિામાં શિખરની રચનામાં બણી છુટછાટ શિલ્પીને રહે છે. બાગવામાં તેથી ઓછી, પરંતુ ઢરતાંયુલવાળા પ્રાસાદોના શિખરમાં તેા શિલ્પીની ખરેખર કસોડી થાય છે. છુદ્ધિમાન શિલ્પીઓ ઢરતાંયુલ ઉપગિાના પ્રાસાદના શિખરની રચના સુંદર આવા ઢરતાંયુલ પ્રમાણુ ઉપગિાવાળા સાંધાર મઢા-પ્રાસાદ દ્વારિકાના જન્મત મંદિરનો છે. પરંતુ તેનું શિખર સમઢલ જેવું સુંદર દેખાય છે.

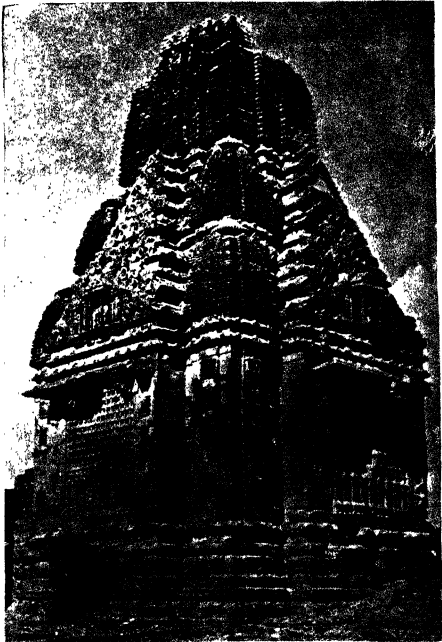
છુદ્ધિશાળી શિલ્પી ઢ મેશા પ્રાસાદની રચના પહેલાં શિખરની છુટછાટનો કલ્પનાથી નીચે ઉતરે છે. અને આમ કરે ત્યારે તે કાયું સુંદર થાય છે. વળી નંદી-કણુંના ઉપગિા તેના તેટલા બાગે સમઢલ, બાગવા કે ઢરતાંયુલ પ્રાસાદોમાં રાખવામાં આવે છે. પરંતુ તેમાં કેટલીક વખત એક વિશેષતા એ છે કે કણું-રેખાની બાજુની નંદી કણુંનો નિર્મમ નઢિક કઢતાં તે કણુંરેખા જરાખર રાખી વચ્ચે ઉપગિા રપષ્ટ દશાવવા પાણીતાર પાડવામાં આવે છે.

આમ સહેલું કરવામાં આવે છે. નંદી કણુંનો નિર્મમ કાઢવામાં આવતેા નથી. શિખરની મૂળ રેખાની બે બાજુના પ્રવગેાના નિકાળા વણુ થઈ જવાના બચે અનુભવી શિલ્પીઓ તેમ કરે છે તે યોગ્ય છે. આ જાતની રચના લુના કાગેામાં જોવામાં આવે છે.

પ્રાસાદના અર્ધચુદ-૧) અર્ધર ઉપાંગ-ચત્તીકાદ, ચુકાદ, ચાક્ર, ચાક્ર ચાક્રૃચ (૨) આશી-સમઢલ, બાગવા, ઢરતાંયુલ, આર્ચા.

આસ્થેશિલ શાળકોટના સૌભ-યથી. દશમીસદીના ઉભવિહીન-કેરાકોટા
(૬૨૭)-શિવખાસાદ

બે નંધાયુગ મેડ મહેલ (આણંદ)

ભૂમિબાહિ, વિમાનાહિ, લતિનાહિ, દ્રાવિડાહિ, નાગરાહિ, વૈરાટાહિ અને મિશ્રકાહિ, સાવંધારાહિ એ આઠ પ્રાસાદની ભતિઓ શુદ્ધ બાણવી. વ્યંતરાહિ ભતિઓ (દેવપ્રાસાદમાં) તજવી. ૩

પ્રાસાદ ભિત્તિમાન—

ઇષ્ટિકા ચતુર્થાંશેન પંચમાંશેન શૈલજા ॥ ૪ ॥

દારુજા ચ પહંશેન સૌવર્ણી સપ્તમાંશકે ।

રજતમ્ય તથા કાર્યા મિત્તીનાં તુ પ્રમાણકમ્ ॥ ૫ ॥

પ્રાસાદની રેખાએ હોય તેનાથી ઈટની ભીંતની બડાઇ (ઓસાર) ચોથા ભાગની, પાષણની ભીંત (દીવાલ)ની બડાઇ પાંચમા ભાગે, લાકડાની છઠ્ઠે ભાગે. સોના આદી આદિ ધાતુના પ્રાસાદની ભીંતની બડાઈ સાતમા ભાગે કરવી. એ પ્રમાણે નિરંધાર પ્રાસાદોની ભીંતોની બડાઈનું કહ્યું છે. પાષણના નિરંધાર પ્રાસાદને (માન્યશ્રેણીમાં) પાંચમે કે છઠ્ઠે ભાગે પણ ઓસાર કરવાનું કહ્યું છે. ૪-૫

૧. જયે ચૈ વિશ્વકર્મોક્તા પ્રાસાદજાતિઃ કથ્યતે ।

જ્ય અંચમા પ્રાસાદની ચૌદ ભતિ વિશેષે કરીને કહી છે. તે ભતિઓ દેવ-દેવતાહિની સિવાચિંત પૂજની શૈલી પરથી તેની આકૃતિ અને ભતિ સર્જાઈ છે. તે નીચેના કોષ્ટક પરથી જાણીએ.

ક્રમ	પ્રાસાદની ભતિ	શિવાચિંત દેવદેવતાહિ	ક્રમ	પ્રાસાદની ભતિ	શિવાચિંત દેવદેવતાહિ
૧	નાગરાહિ	—	દેવાચિંત	૮	ભૂમિબાહિ — બુધાલ-નરેદ્ર
૨	દ્રાવિડાહિ	—	દાનવ	૯	વિમાનનામર -- સૂર્ય-પ્રહાહિ
૩	લતિનાહિ	—	મંધવ	૧૦	વિમાન પુષ્પક — નક્ષત્ર-દુર્ગરાજ
૪	વૈરાટાહિ	—	વસુધર	૧૧	વલ્લભાહિ — ઓર્વાહિ દેવી
૫	વિમાનાહિ	—	યક્ષ	૧૨	દારુહિ } હરસિક્કા દેવી અને સિંહાવલોકન } ભૂત ભતિ
૬	સાવંધારાહિ	—	ઉરગ	૧૩	ફાસનાકારાહિ—પિશાચ વ્યંતર
૭	મિશ્રકાહિ	—	વિવાધર	૧૪	રથા રૂઢાહિ — ઈદ-શક

આ ચૌદ ભતિના પણ અનેક પ્રકારના બેદો કહ્યા છે.

મઘાવશલક્ષાણિ ચ પંચત્રિંચાત્સહસ્રકૈઃ ।

દેધાલયસ્ય સંખ્યેયં પ્રયુક્તા વાસ્તુવેદિમિઃ ॥ ૧ ॥

એમ અઠાર લાખ પાંચત્રિંશદ્વર પ્રાસાદના (શિખરાહિ બેદ) પ્રકાર બાણવા. ૧

૨. પંચમાંશેષ્ઠવા સા તુ પઞ્ચાંશે શૈલજા મવેત્ ॥

(સૂત્રસંતાન સુત્ર ૧૨૬)

પાષણના પ્રાસાદને પાંચમે અથવા છઠ્ઠે ભાગે ભીંત-ઓસાર રાખવો.

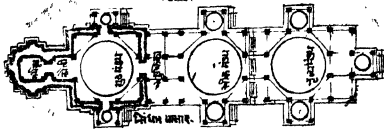
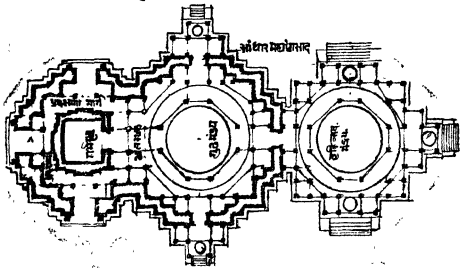
સાવંધરાદિ ભતિના પ્રાસાદની ભીંતનું પ્રમાણ—

સાવંધારેષુ સર્વેષુ મિત્તિગર્ભે ધ્રમંતિકા ।

અષ્ટમાંગેન કર્તવ્યં મિત્તિમાનં પૃથક્ પૃથક્ ॥ ૬ ॥

બ્રમવાળા (સાંધાર) સાવંધારાદિ ભતિના પ્રાસાદને વિષે ગર્ભગૃહ દ્વરતી બ્રમણી (પરિક્રમા) હોય છે. તેથી તેની ભીંતિ પ્રાસાદના માનથી આઠમા ભાગે કરવી. આ પ્રમાણે ભીંતિની બાડાઈનું પ્રમાણ બૃહદં બૃહદં કહ્યું છે. ૬

બ્રમયુગ સાંધાર મહાપ્રાસાદનું તળદર્શન

નિરંધાર પ્રાસાદનું તળદર્શન

૧. પ્રમાણવ અથવા બ્રમવાળા પ્રાસાદનું ભિત્તિપ્રમાણ આ પ્રમાણે કહે છે—

દશમાંગે ષઢા મિત્તિ-દ્વાદશાંગે હિ મધ્યતઃ ।

ત્રિવિધં મિત્તિમાનં ચ જ્યેષ્ઠમધ્યમકન્યસમ ॥ ૧૫૧ ॥

મધ્યસ્તૂપે પ્રદાતવ્યા મિત્તિઃ સ્વાત્પોડશાધિકા ।

પંચપાંગે નિરંધારે મિત્તિઃ પ્રાસાદશૈલજે ॥ ૧૫૨ ॥ (દ્રશ્યાર્થવ બ. ૧૪૭)

બ્રમવાળા સાંધાર પ્રાસાદનું ભિત્તિમાન પ્રાસાદ રેખાપે હોય તેના (૧) દશમા, (૨) અનિધારમા ને (૩) બારમા ભાગે રાખવું. એમ જ્યેષ્ઠ, મધ્યમ ને કનિષ્ઠ એ રીતે ત્રણ વિધિમાન ભિત્તિનું કહ્યું છે. બ્રમ છોડતા વચલા રતૂપની ભિત્તિ સોળામે ભાગ વધારીને વધુ રાખવી. પરંતુ નિરંધાર (બ્રમ વગરના) પ્રાસાદોની ભિત્તિનું માન પાપાણ્યનું પચિમા કે છઠ્ઠા ભાગે રાખવું. ૧૫૧-૧૫૨

प्रासादना उदयनुं मान—

हस्तादि-पंचपर्यन्तं विस्तरात् तत्समुच्छ्रयः ।
 द्वादशांगुलतो वृद्धि-र्यावद्दस्तत्रयोदशम् ॥ ७ ॥
 एकादशाङ्गुला वृद्धिः पर्यन्तमेकविंशतिम् ।
 अतः स्यात्पुनर्वृद्धिश्च हस्ते हस्ते दशाङ्गुला ॥ ८ ॥
 एकविंशतिहस्ताच्च यात्रपंचाशद्दस्तकम् ।
 उच्छ्रयं मतं मध्यस्थं विभजेच्छास्त्रपारगः ॥ ९ ॥

એક હાથ (ગબ)થી પાંચ હાથ સુધીના પ્રાસાદની ઉભણી (ઉદય) પ્રાસાદ બેટલો રેખાએ હોય તેટલી કરવી. છ હાથથી તેર હાથ સુધીના પ્રાસાદની ઉભણી પ્રત્યેક હાથે બાર બાર આંગળની વૃદ્ધિ કરવી. ચૌદ હાથથી એકવીસ હાથ સુધીના પ્રાસાદને પ્રત્યેક હાથે અગિયાર અગિયાર આંગળની વૃદ્ધિ કરવી. બાવીસથી પચાસ હાથ સુધીના પ્રાસાદને પ્રત્યેક હાથે (ગબે) દશ દશ આંગળની વૃદ્ધિ કરવી. એ રીતે ઉભણીના સામાન્ય નિયમ વાસ્તુશાસ્ત્રના પારંગત આચાર્યોએ કહ્યો છે. ૭-૯ આય દોષની શુદ્ધિ માટે ન્યૂનાધિક કરી શકાય—

અઙ્ગુલં દ્વિત્રિકં વાપિ કુર્યાદ્દીનં તથાધિકમ્ ।
 આયદોષવિશુદ્ધયર્થં હ્રસ્વવૃદ્ધી ન દૂષિતે ॥ ૧૦ ॥

કહેલા માનથી આયદોષ આવતો હોય તો તેની શુદ્ધિને માટે એક બે કે ત્રણ આંગળ એછા વધતું આવેલા માનમાં કરવાથી દોષ ઉત્પન્ન થતો નથી. ૧૦

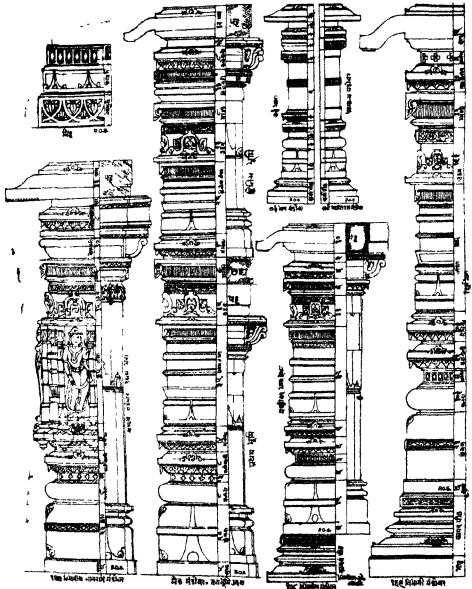
પહેલો ૧૦૮ ભાગનો મંડોલર—

- ૪ ખરે ધુરકસ્તુ ચતુર્ભાગઃ કુંભકો દશપંચકઃ ।
- ૧૫ કુંભો પ્રવેશશ્ચ ચતુર્ભાગઃ સ્કંધઃ પશ્ચદલૈર્યુતઃ ॥ ૧૧ ॥
- ૬ કળશો
- ૨ અતરપત્ર કુંભલીશસ્તુ પદ્મભાગઃ ત્રિભાગાન્તરપત્રકમ્ ।
- ૬ કેનાય
- ૬ મંચિકા કપોતાલી પદ્મભાગા તુ મંચિકાઽપિ તથૈવ ચ ॥ ૧૨ ॥
- ૩૨ મંચા
- ૧૧ ઉદ્દ્યમ ઠાત્રિંશત્પદિકોચ્છ્રાયા જંયા કાર્યા વિચલ્પૈઃ ।
- ૬ ભરણી
- ૬ મદાકેનાય ઉદ્દમો રુદ્રભાગશ્ચ કપિગ્રાસૈરલંકૃતઃ ॥ ૩૩ ॥
- ૩ અતરપત્ર પદ્મભાગા ભરણી ચૈવ કપોતાલી તથૈવ ચ ।
- ૧૦ જ્યુ ત્રિભાગાન્તરપત્રં ચ કર્તવ્યં ચ વિચલ્પન ! ॥ ૧૪ ॥
- ૧૦૮ દિગ્ભાગં કૂટલાઘં ચ નિર્ગમં સાર્દસપ્તકમ્ ।

પ્રાસાદના ઉદય (ઉભણી)ના ૧૦૮ ભાગ કરવા, તેમાં ચાર ભાગનો ખરે, તથા પંદર ભાગનો કુંભો કરવો. થરવાળાં પ્રવેશ (ઘાટની ઉંડાઈ) ચાર ભાગનો

૧. મંચિકા ઋતુમેવ ચ - પાઠાન્તરે

રાખવો. કુંભાને કંઠ અને પદ્મપત્રચુક્ર કરવો. છ ભાગનો કળથો, ત્રણ ભાગનું અંતરપત્ર (અંધારી), છ ભાગનો કેવાળ; છ ભાગની માંચી; બીજી ભાગની બાંધી, યુદ્ધિમાન શિલ્પીએ કરવી. અગિયાર ભાગનો દોઢીથો, વાંદરાઓ અને ત્રાસ સુખેથી શોભતો કરવો. છ ભાગની ભરણી, છ ભાગનો મહાકેવાળ, ત્રણ ભાગ અંતરપત્ર (અંધારી) અને દશ ભાગનું ગલતાળું છતુ, સાડાસાત ભાગના નિકાળાવાળું, યુદ્ધિમાન સ્થપતિએ કરવું. ૧૧-૧૨-૧૩-૧૪

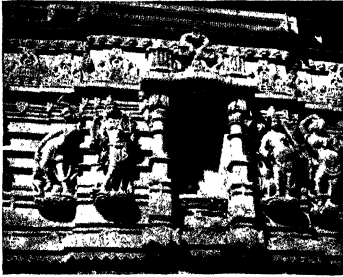

નામરાહિ મંદોચર-૧૭૫ ૧૪૪

મેરૂ મંદોચર

મંદોચર-૧૭૫ ૧૦૮

મંદોચર-૧૭૫ ૧૧૦

સુપ્રસિદ્ધ પંચાસર પ્રાસાદના મંડોલર-ગોખ અને જંઘાના દિગ્પાલના અને દેવાંગનાનાં કળામય સ્વરૂપો. Constructing by P. O. Somputa. દીપાભૂષિ અ. ૫

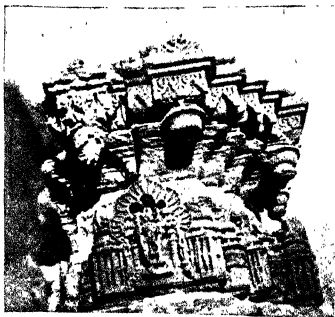

મંડોલરના ભદ્રના કળામય ગવાણ અને દિગ્પાલ સ્વરૂપ. P. O. Somputa દીપાભૂષિ અ. ૫

સુબસિદ સોમનાથજીના પ્રાચીન પ્રાસાદનો ભગ્ન મંડોલવર.

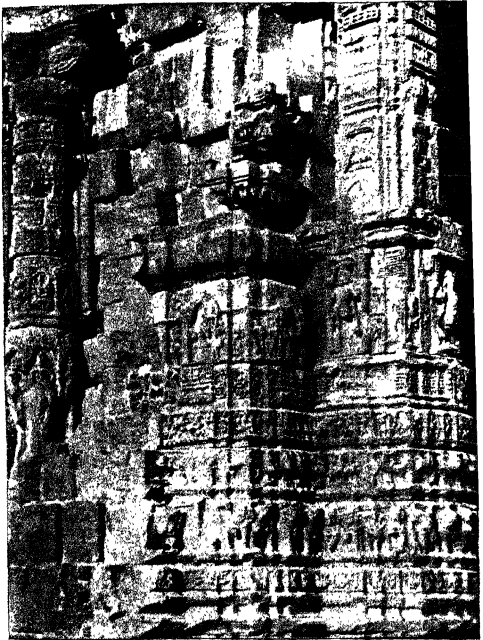
દીપાલ્કવિ અ. ૫

મંડોલવરના ઉદ્ભવના દોઢીયા અને મંચિકાના બે થરો.

દીપાલ્કવિ અ. ૫

પ્રાચીન સોમનાથજીના લગ્ન્ય પ્રાસાદનું 'પાણ્ડુ' ભદ્ર, મહાપીઠ અને ખંડિત મંડિર (અધ્યાય ૧)

पीठे १६६ भागने। मंडोवर—

१ अशे	पुनरेव प्रवक्ष्यामि सूरक ऋतुभागतः ॥ १५ ॥
२३ कुंभे	
१०॥ कणशे	त्रयोविंशत्कुंभकश्च कलशो दशसार्द्धकः ।
४ अंतराण	
६॥ देवाण	अंतःपत्रं चतुर्भागं नवसार्द्धा कपोतिका ॥ १६ ॥
१०॥ मंत्रिका	
४४ ऋषा	मंत्रिका दशसार्द्धा च वेदवेदा च जंचिका ।
१६॥ उद्दाम	सार्द्धिकोनविंशतिश्च कर्त्तव्यो ऋद्रमो बुधैः ॥ १७ ॥
१२ अरुणी	
१० महादेवाण	भरणी द्वादशभागा दशभागा मयोतिका ।
४ अंतरपत्र	
१६ छत्रं	अंतःपत्रं चतुर्भागं षोडशांशं तु छाद्यकम् ॥ १८ ॥
१६६	निर्गमो दशभागेन एव ज्ञातमुशिलिपिभिः ॥

इवे १६६ भागने। पीठे मंडोवर कहुं छुं— छ भागने। अशे, त्रेवीश भागने। कुंभे, साडादश भागने। कणशे, आर भाग अंतराण, साडानव भाग देवाण, साडादश भाग मंत्रिका, युम्भादीश भागनी ऋषा, साडीओगण्डीश भागने। टोदीये। आर भागनी अरुणी, दश भागने। महादेवाण, आर भागने। अंतराण, अने सोण भागनुं गलताणुं छत्रं, दश भागे नीकणतुं छत्रं, ज्ञानवान उत्तम शिल्पीये करतुं. १५-१६-१७-१८

त्रीजे ऐकसे। युम्भादीश भागने। नागरादि मंडोवर—

५ अशे	तृतीयं च प्रवक्ष्यामि नागराणां मंडोवरम् ॥ १९ ॥
२० कुंभे	
८ कणशे	सूरकः पंचभागस्तु विंशतिः कुंभकस्तथा ।
२॥ अंतराण	
८ देवाण	पूर्वमध्यापरे भागे ब्रह्मविष्णुशिवादयः ॥ २० ॥
६ मंत्रिका	
४४ ऋषा	त्रिसंध्या भद्रे शोभाख्या चित्र परिकरैर्वृता ।
१५ उद्दाम	नासिके रूपसंघाटा गर्भे च रथिकोत्तमा ॥ २१ ॥
८ अरुणी	
१० क्षिरावती	मृणालपत्रं शोभाख्यं स्तंभिका तोरणान्विता ।
८ महादेवाण	
२॥ अंतराण	इवे छुं त्रीजे नागरादि मंडोवर (१४४ भागने।) कहुं छुं—
१३ छत्रं	पांच भागने। अशे, वीश भागने। कुंभे करवा. तेमां करता

१४४ भागुं तथा मध्यमां ऐम ग्रह्या, विष्णु अने इन्द्रनां स्वर्गुपे करवां, अरुने विषे त्रषु संध्या देवीओनां इपे करता परिकर साथे करवां. (द्विज्यासुद्धे) इपे करवां; पदराना भागमां गले देवार्जुनाओनां इपे करवां. कमजना पत्रोथी शोभती तोरणु युक्त थांभदीओवाणी उत्तम रथिकाओ (गवाक्ष) करवी. १९-२०-२१

कलशो वयुमागस्तु सार्द्धौ चान्तःपत्रकम् ॥ २२ ॥

वयुमिश्व कपोताली मंचिका नवभागिका ।

पंचत्रिंशदुच्छ्रिता च जंघा कार्या विचक्षण ! ॥ २३ ॥

भ्रमनिर्वागतैः स्तंभैर्नासिकोपाङ्गफालनाः ।

मूढनासिकसर्वेषु स्तंभः स्याच्चतुरस्रकः ॥ २४ ॥

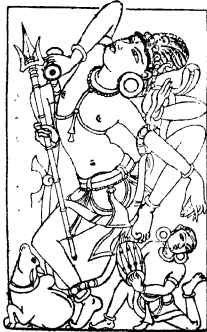
गजैः सिंहैर्वरालैश्च मकरैः समलंकृताः ।

कर्णेषु च दिक्पालाष्टौ प्राच्यादिषु प्रदक्षिणाः ॥ २५ ॥

कुंभा उपर आठ लागनेो ढवशेो, अदी लागतुं अंतरपत्र, आठ लागनेो डेवाण; नव लागनी भाची; पांतीश लागनी जंघा डरवी. (मंचिकांमां श्रोडा निडाणेो ढाडी ते पर) उपांग=झालनाओमां इपनी आणुमां थांबलीओ डरवी. ते उपांग=झालना जधा भूणनाशक=जुष्टा थारस राणी थांबलीओ नीडगती डरवी. ते थांबलीओने ढाथी, सिंह, विरालिका अने मकर मुणथी अलंकृत डरवी. रेणामां पूर्वादि प्रदक्षिणुओ आऽ दिग्पालोना स्वरूपेो डरवां. २२-२३-२४-२५

अंधकेथर

नाथेश शिव

'નાટયેશઃ પશ્ચિમે મદ્રે
દક્ષિણે ચાન્ધકેશ્વરઃ' ।
ચંડિકા ઉત્તરે દેવી
દંટાસુ વિકૃતાનના ॥૨૬॥

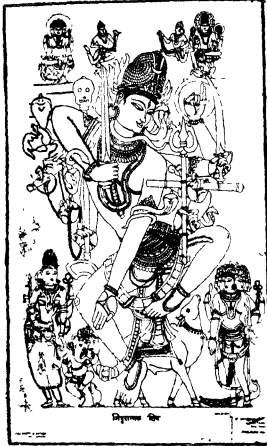
પ્રતિરથે તત્ર દેવ્યઃ
કર્તવ્યાશ્ચ દિશાધિપાઃ ।
વારિમાર્ગે મુનીન્દ્રાશ્ચ
પ્રલીનાસ્તપઃસાધને ॥૨૭॥

ગરાક્ષાકારમદ્રેપુ
કુર્યાન્નિર્ગમભૂષિતા ।
નાગરી ચ તથા લાટી
વૈરાટી દ્રાવિડી તથા ॥૨૮॥

શુદ્ધા તુ નાગરી ક્ષ્યાતા
પરિકર્મચિરજિતા ।
સીયુગ્મસંયુતા લાટી
વૈરાટી પત્રસંકુલ્યા ॥૨૯॥

મંજરી વહુલા કાર્યા
જંઘા ચ દ્રાવિડી સદા ।

નાગરી મધ્યદેશેષુ લાટી લાટે પ્રકીર્તિતા ॥ ૩૦ ॥
દ્રાવિડી દક્ષિણે દેશે વૈરાટી સર્વદેશજા ।

ત્રિપુરાન્તકે શિવ

૧. અહીં શિવપ્રાસાદની કલ્પનરથી શિવાદિ સ્વરૂપો શિવનાં જુદાં જુદાં કલાં છે. પરંતુ જે દેવના પ્રાસાદ હોય તેના પર્વાય સ્વરૂપો બદલના ગોખલાઓમાં કરવાં. જૈનપ્રાસાદ હોય તેો છત્રમૂર્તિઓ મૂકવી. જૈનો તે રીતે પ્રાસાદને મેરૂપ માને છે. તેમ દેવીના પ્રાસાદોમાં ચંડીના અન્ય સ્વરૂપોવાળી મૂર્તિઓ બદલના ગોખલાઓમાં મૂકવી. આ મૂર્તિઓ પૂજનીક ન મળ્યાવ.

૨. અંધકારનું સ્વરૂપ શિવે અંધકારાસુર દેવનો વધ કર્યો ત્યારનું છે. શિવના ત્રિચળ પર અંધકારાસુરને ઉંચે ચઢાવેલ વૉંખ્યો છે. તેવા સ્વરૂપો દેશમાં ધણાં મોટાં જોવામાં આવે છે. બનારસ સારનાથ મ્યુઝીયમમાં અને ઉત્તરને મહાકાલેશ્વરના ચંદિરના કમ્પાઉન્ડની પરસાળમાં. અંધકારાસુરની પ્યાર ને ચૌદ કુટ ઉંચી બન્ય મૂર્તિઓ ધણી સુંદર છે. સોમનાથજીમાં પણ હજાર વર્ષ પહેલાં મંદિરના પીઠના બદમાં પણ આવી નાની મૂર્તિ હતી.

જ્ઞાના પશ્ચિમ ભદ્રમાં નાટયેશ્વર (શિવનટરાજ), દક્ષિણ ભદ્રમાં અધકેશ્વર (શિવ), ઉત્તર દિશામાં ભદ્રમાં દાંતવાળી વિકૃત મુખવાળી અંડિકાનાં સ્વરૂપો કરવાં. જ્ઞાના પ્રતિરથમાં દેવીઓ અને દિશાપતિનાં (અને દેવાંગનાનાં) સ્વરૂપો કરવાં. પાણીતાર વારિમાર્ગોમાં તપસ્થામાં લીન એવા મુનિઓનાં રૂપો કરવાં. ભદ્રોને વિષે નીકળતા એવા સુશોભિત ગોખલાઓ કરવા.

નાગરી; લાટી; વૈરાટી અને દ્રાવિડી એમ ચાર

મુનિ-તાપસ

યુગ્મ-રૂપ

પ્રકારની જ્ઞાઓમાં નાગરી જાતની જ્ઞા પરિકર્મ સહિત શુદ્ધ છે. લાટી જ્ઞા સ્ત્રીયુગ્મ (જેડલાંવાળી) રૂપવાળી; વૈરાટી જ્ઞા પત્રોથી યુક્ત જાણવી. દ્રાવિડી જ્ઞા અનેક પ્રકારની મંજરી (અંડકો)વાળી જાણવી. નાગરી જાતિ મધ્યદેશમાં, લાટી દક્ષિણ ગુજરાત-લાટ પ્રદેશમાં, દ્રાવિડી દક્ષિણ પ્રદેશમાં અને વૈરાટી પ્રથા સર્વ દેશોમાં છે. ૨૬-૨૭-૨૮-૨૯-૩૦

ઉદમઃ પંચદશાંશૈઃ કપિગ્રાસૈરલંકૃતઃ ॥ ૩૧ ॥

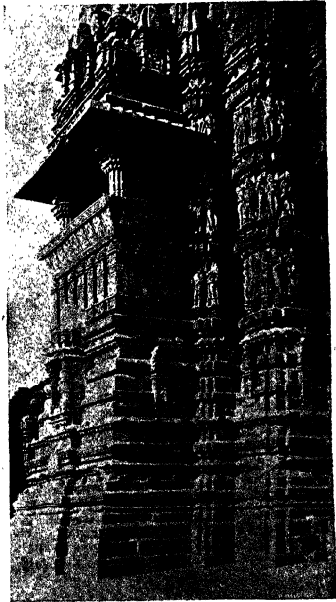
મરણી વમુમાગા તુ પંચૈવ ચ શિરાવટી' ।

'તદ્ધર્ષ' પંચમિઃ પટ્ટં કપોતાલી વમુ સ્મૃતા ॥ ૩૨ ॥

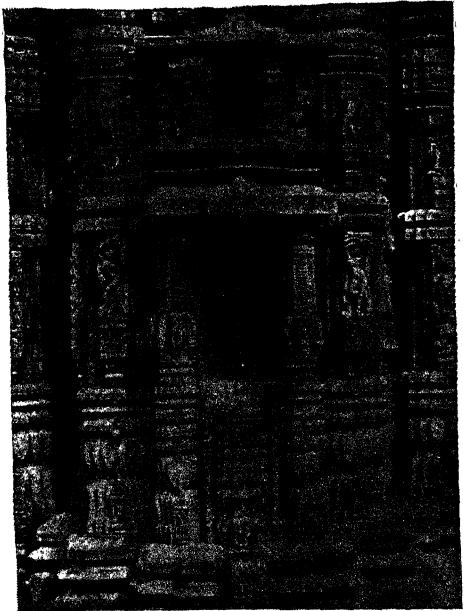
દ્વિમાર્દમંતઃપત્રં ચ ત્રિદશં કૂટછાઘકમ્ ।

નિર્ગમં દશમાગે તુ મેર્વાદિનામતઃ શ્રુણુઃ ॥ ૩૩ ॥

૧-૨ અન્ય પ્રંથોમાં શિરાપટ્ટી ચ વિગ્રમાગા શિરાવટી અને પટ્ટ સાથે દશ ભાગ કલા છે. ત્યારે અહીં શિરાવટી પાંચ ભાગની અને તદ્ધર્ષ' પંચમિઃ પટ્ટઃ પાંચ ભાગનો પદ કરવાનું કહ્યું છે.

અભુષાહોના કંઠથી મહાદેવના કલ્યાણી મંદિરના ભરનો મવાણ
 અને ઉત્તરોત્તર વલ્લુ જાંધાવાળો અનેક દેવદેવરૂપ સાથેનો
 મંડોલર દીપાલુચિ અ. ૫

ज्योतिरसिद्धा (उड़ीया) भद्रेशना भासाहना अडोवर

જંઘા ઉપર દોઢીઓ પંદર ભાગનો, તેના ખુણે વાંદરાઓનાં રૂપો, અને પ્રાસપટ્ટીથી અલંકૃત કરવો. આઠ ભાગની ભરણી, અને પાંચ ભાગની શીરાવટી, તેના પર પાંચ ભાગનો પટ્ટ કરવો. મહાકેવાળ આઠ ભાગનો, અઢી ભાગનો અંતરપત્ર, તેર ભાગનું છબ્બું, તેનો નીકાળો દશ ભાગનો રાખવો. એમ કુલ ૧૪૪ ભાગનો મંડોવર કહ્યો છે. હવે આ મંડોવર પર (ભરણીના થર પરથી) મેવંદિ નામનો મંડોવર કહું છું તે સાંભળો. ૩૧-૩૨-૩૩

મેરૂ મંડોવર—

અરણ્યૂર્ધ્વં ભવેન્મંચી અષ્ટભાગસમુચ્છ્રિતા ।

પંચવિંશતિકા જંયા ઉદ્ગમશ્ચ ત્રયોદશ ॥ ૩૪ ॥

અષ્ટભાગા ચ મરણી સપ્તભાગા શિરાવટી ।

ચતુર્ભાગં તુ પટ્ટં સ્યાત્ તદૂર્ધ્વં શૃણુ પંડિત ! ॥ ૩૫ ॥

વસુમિશ્ચ કપોતાલિઃ દ્વિસાર્દ્ધં ચાન્તઃપત્રકમ્ ।

કૂટલાઘં દ્વાદશાંશં કર્તવ્યં સર્વકામદમ્ ॥ ૩૬ ॥

વિસ્તરેણ સમુત્સેષો યાવત્પથમભૂમિકામ્ ।

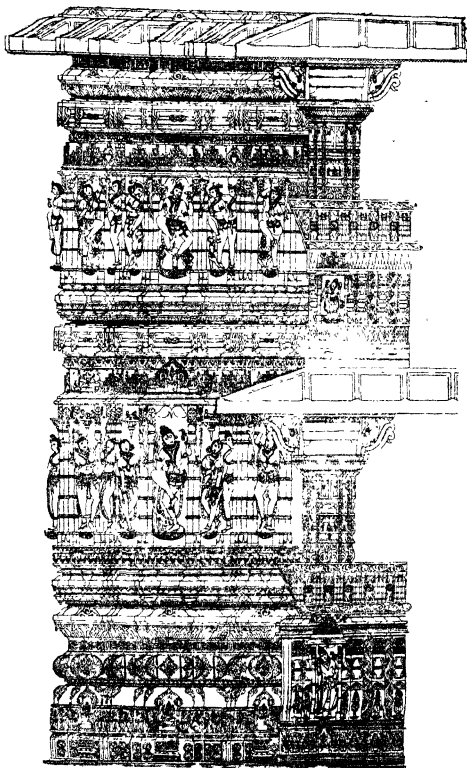
મુંગકૂટોદયં ત્યક્ત્વા શેષં મંડોવરઃ સ્મૃતઃ ॥ ૩૭ ॥

(મેરૂ મંડોવર—જુઓ પૃષ્ઠ ૬૬)

મેરૂ મંડોવરની રચના વિભાગ કહે છે:—(૧૪૪ ભાગના મંડોવરના ખરાધી ભરણી સુધીના નવ થરોના ૧૧૦ા ભાગ ઉપરથી એટલે) ભરણી ઉપર આઠ ભાગની માચી, પચીશ ભાગની જંઘા, તેર ભાગનો દોઢીયો, ફરી આઠ ભાગની ભરણી; સાત ભાગની શિરાવટી, અને ચાર ભાગનો પટ્ટ તે ઉપર આઠ ભાગનો મહાકેવાળ, અઢી ભાગનો અંતરાળ અને ૧૨ ભાગનું છબ્બું, એમ ૧૧૦ા ભાગ પર નવ થરના ૮૭ા ભાગ મળી કુલ ૧૯૮ ભાગનો મેરૂમંડોવર સર્વ કામનાને આપનારો બન્યો. પહેલાઈ પ્રમાણેની ઉભણી જમીન પરથી પહેલી ભૂમિ સુધીની રાખવી. શૃંગો અને ડ્રટના ઉદય છોડી દઈને યાક્રી નીચેનો ભાગ મંડોવરની ઉંચાઈ બન્યો. ૩૪-૩૭

૧ મેરૂ મંડોવરના વિભાગ અપરાશન સુત્રસંતાન સુત્ર ૧૨૮માં બે છબ્બું અને ત્રણ જાંગીવાળો મેરૂમંડોવર કહ્યો છે. જ્યારે અહીં બે જંઘાને એક છબ્બવાળો મેરૂમંડોવર કહ્યો છે. ૧૪૪ ભાગના મંડોવરના ખરાધી ભરણી સુધીના નવ થરોના ૧૧૦ા ભાગ (ઉપર શ્લોક ૩૪ થી ૩૬માં બતાવેલા) માચીથી છબ્બ સુધીના નવ થરોના ૮૭ા ભાગ મળી ૧૯૮ ભાગ થયા. તે ઉપર ણી ૧૨ ભાગના છ થરો છબ્બ સુધી કરી કુલ ૨૪૬ ભાગનો મહામંડોવર અપરાશવતકારે કહ્યો છે. આ મંચમાં બતાવેલ બે જંઘા અને એક છબ્બવાળો મેરૂમંડોવર સોમનાથજીના જુના મંદિરમાં હતો. દારિકામાં પણ છે. તેમજ આજુના ચોમુખજીના મંદિરને પણ આ પ્રકારનો મેરૂ મંડોવર છે. તારંગના સંભ્રમ પ્રાસાદને બે છબ્બું છે. પણ આ ઉદયમાન ખરાબર પહેલા છબ્બ પરથી નાવન ભાગ મળતા નથી. કદાચ કોઈ અન્ય મંચોના આધારે તે રચના કરી હશે.

ચા. ૬

સાધાર મહાભાષાસાહનો એ જંધાયુભ મેરૂ મંડાવર

सभ्रमोदये प्रासादे स्थाप्य मेरुमंडोवरम् ।
वाह्यान्तरे थरमान-मुदयं त्वमतः शृणु ॥ ३८ ॥
'कुंभकेन समा कुंभी स्तंभं शिरश्च जंघयोः ।
पट्टं वा उद्गमान्तेन शेषभूमिविराजिते ॥ ३९ ॥

सभ्रम प्रासादना उदय मानमां मेरु मंडोवरनी रचना करवी. इवे तेना अडारना थरवाणा अने अंहरना स्तंभना छोडना उदयने मेण राभवानुं कहुं छुं ते सांभणे. कुंभा अरावर कुंभी (उअरे गणीने), स्तंभ (अरखुं) अने सउं अंधाना मथाणां समावहुं. अने पाट होदीयाना उदरमां समाववे. आटी उपरने भाण भूमि अणुवी.२ उट-उट

विमाने भूमिजे चैव वैराटे च तथैव च ।
वृद्धभ्यां च समस्नेषु प्रासादे परमोदयः ॥ ४० ॥

विमानादि, भूमिवादि, वैराटादि अने वद्वलादि अे सर्व प्रासादोने उदय आ प्रमाणे अणुवे. ४०

येथो साडा सात भागनेो मंडोवर—

१। कुंभो	खुरकः पीठमध्ये तु सपादभागः कुंभकः ।
०। कुणरो	
०। अंधारी	भागार्थस्तु घटः कार्य-स्तस्यार्थं चान्तःपत्रकम् ॥ ४१ ॥
०। कुंवाण	
०। मांथी	भागार्थां तु कपोताली मंचिका तत्समा भवेत् ।
२ अंधा	
०। अरणी	जंघा भागद्वयं कार्या भरणी चार्थभागिका ॥ ४२ ॥
०। शिरावटी	
०। मंडाकिवाण	शिरावटी चार्थभागा पट्टार्द्धं हि पादान्तरम् ॥
०। अंधारी	
०। अणुं	कूटछायं पादोनांशं निर्गमं च पदद्वयम् ॥ ४३ ॥

७।

१. " कुंभं उदुंबरातेन " - पाठान्तर
२. पट्टोदयं तु जंघांते उद्गमोदरं स्थापयेत् ।
उपयुंपरि संस्थाप्य भूम्यंते भरण्यन्तकम् ॥ ३२ ॥

(इक्षार्षेव अ. १४६)

अभयुक्त साधार प्रासादना मेरु मंडोवरमां अंधाना उपर पाटने उदय होदीयाना उदरमां समाववे. अने उरनी भूमिनी स्थापना करवी. पडेवी भूमिने अत अरणीना अरे आवे. (ते पर मांथीने अरे).

३. इकत आ साडासात भागना सामान्य मंडोवरमां अरानुं मान पीठ अणुं अणुं. अने आ मंडोवरमां अणु मंडोवरानी अेम होदीयानो अर पणु कळो नथी. अरे

સાડા સાત ભાગનો મંડોવર કહે છે :— ખરો પીઠમાં હ્રુત થયેા બાણુવો. કુંભો સવા ભાગ, કળશો અરધો ભાગ, અંધારી પા ભાગ, કેવાળ અરધો ભાગ, માંચી અરધો ભાગ, જંધા બે ભાગ, ભરણી અરધો ભાગ, શિરાવટી અરધો ભાગ, મહાકેવાળ અરધો ભાગ, પા ભાગ અંધારી, અને છત્રું પોહો ભાગ ઉદય; અને બે ભાગ નીકળતું કરવું. એમ કુલ સાડા સાત ભાગનો મંડોવર કરવો. ૫ ૪૧-૪૩

સ્વલ્પદ્રવ્યે મહત્પુણ્યં મયોક્તા યુક્તિકા મવેત્ ।

પિઠં તુ કથિતં પૂર્વ-મૂર્ધ્વં સ્તરમતઃ શ્રુણુ ॥ ૪૪ ॥

સ્તરઃ કુંભી ચ કલશઃ કપોતાલી સ્યાદન્તરમ્ ।

ન કુર્યાદુદ્ગમશિરં જંઘારૂપાણિ મંચિકામ્ ॥ ૪૫ ॥

પીઠમાંજ ગણવાનું સુત્ર બધા મંડોવરમાં એક સરખું ગણવાની બુદ્ધ ન કરવી. સાધારણ મંડોવરમાં ઓછા થરો દર્શાવવાના કારણે, આમ બધાં ખરા વિષે કહ્યું છે છતાં પણ સુત્રસંતાન સુત્ર ૧૨૮માં ૧ ખરો, ૨ કુંભો, ૩ કળશો, ૪ અંતરાળ ૫ કેવાળ, ૬ ૩૫ વગરની જંધા, ૭ ભરણી, ૮ મહાકેવાળ, ૯ અંતરાળ, ૧૦ તે પર છત્રુ આટલા દસ થરો બાધવાનું અદ્ય દ્રવ્યથી મંદિર બાધતાં કરવાનું કહ્યું છે. બ્યારે બીજા મંડોવરમાં તેર-૧૩ થરો કલા છે.

૪. અન્ય મંડોવરમાં છામના ઉદય કરતાં નિર્ગમ ઓછા કહ્યો છે. બ્યારે બધાં ઉદયથી નિર્ગમ વધુ કહ્યો છે ।

૫. આ ગ્રંથમાં મહાગૃમંડોવર સિવાય ચાર મંડોવર કલા છે. તે સિવાય સત્તારીશ ભાગનો મંડોવર પણ પ્રાસાદમંડલ ગ્રંથમાં આ નીચે કહ્યો છે.

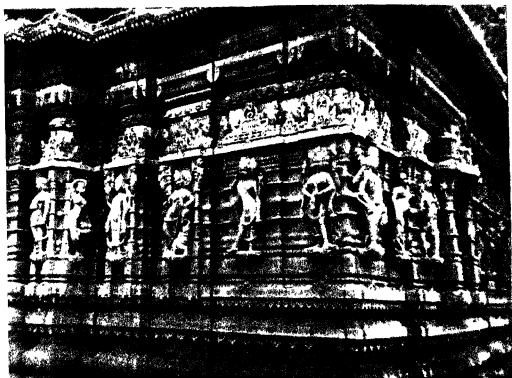
પીઠતચ્છાગપર્યન્તં સત્તવિંશતિમાજિતે ।

દ્વાવશાનાં ચુરાવીનાં ભાગસંખ્યા ક્રમેણ તુ ॥ ૧ ॥

સ્વાધેકવેદસાર્ધાર્ષિ-સાર્ધસાર્ધાષ્ટમિક્ષિભિઃ ।

સાર્ધસાર્ધાંઘ્રમ્ભાગેઃ સ્યાદ્ દ્વિસાર્ધેદ્વયંચનિર્ગમઃ ॥ ૨ ॥

પીઠ ઉપરથી છામ સુધીના મંડોવરના ૨૭ ભાગમાં ૧૫૨ ખરા બાધિ થરો સંખ્યાના ક્રમે કરવા. ૧ ભાગ ખરો, ૪ ભાગ કુંભો, ૧૧ કળશો, ૧૧ ભાગ અંધારી, ૧૧ ભાગ કેવાળ, ૧૧ ભાગ માંચી, ૮ ભાગ જંધા, ૩ ભાગ દોઢીયો, ૧૧ ભાગ ભરણી, ૧૧ ભાગ મહાકેવાળ, ૧૧ ભાગ અંધારી, અને છત્રું અઢીમાત્ર, ઉદય અને નીકાળો બે ભાગ, એમ કુલ ૨૭ ભાગનો મંડોવર બાણુવો. વળી કંકર કેડેએ વાસ્તુસાર ગ્રંથમાં છામ પરના વિરાટ અને પ્રહારના થરો મંડોવરમાં ગણી ભાગ આપેલા છે. જંધા પર છામથીનો થર વિશેષ કહ્યો છે. બ્યારે મહાકેવાળ અને અંતરાળના થરો કલાજ નથી. તે વિદાને કોઈ ગ્રંથાધારે કહ્યું હશે ! થરવિભાગ-૧ ખરો, ૩ કુંભો, ૧૧ કળશો, ૧૧ કેવાળ, ૧૧ માંચી, ૫૧ જંધા, ૧ અબ્ધી, ૨ ઉડ્જંધા (દોઢીયો), ૧૧ ભરણી, ૧૧ શિરાવટી, ૨ છત્રું, ૧૧ વિરાટ અને ૧૧ પ્રહાર. એમ તેર થરોના પચીસ વિભાગ કલા છે. આ સિવાય અન્ય પ્રહારના મંડોવરોનું શિષ્ય ગ્રંથોમાં નિરૂપણ કરેલું છે.

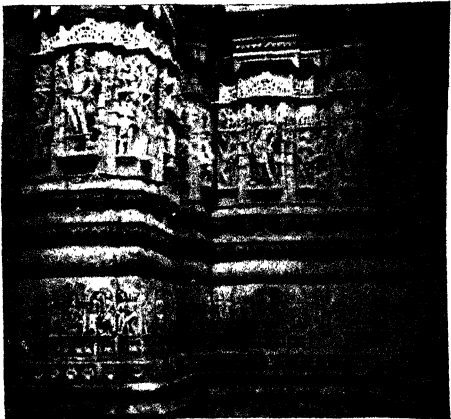
અલ્પહીલપુર પાટલુના સુમસિદ્ધ પંચાસર માસાદનો મઠોવર.
સ્થપતિ-મ. બો, સોમપુરા

દીપાલ્કિંબ કા. ૫

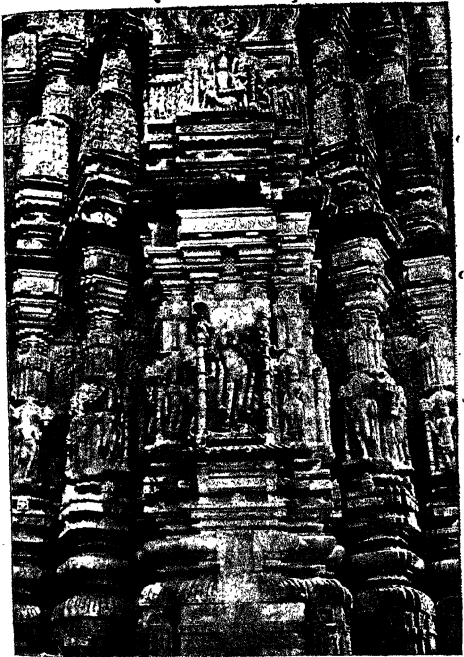

ગોવેશ સૂર્ય મંદિરનો ભાગ મંદપ. પીઠ કફાલન સ્તંભો આકૃતિ મુંદર કામ

દીપાલ્કિંબ

भारतीय मंदिरों की कलात्मक देव देवताओं की कलात्मक रूप सुख मंदिर की पार्श्व दीवार का. ५

भाणवा-ઉદ્યેશ્વર માસાહનો ઠળામય મ'ડોવર અને શિ'ખરનો અંશ. (અધ્યાય ૫)

પાલીતાણા-શનુલય તળેડી પરના આગમ જાદિશનું પ્રવેશ દ્વાર તથા
ખલાલુકં (અંશ ૧૦). (Constructing Architect P.O. Sompura)

મરણ્યુર્ધ્વં કપોતાલી-મન્તરાલં તુ છાદ્યકમ્ ।

इति साधारणः प्रोक्तः प्रासादे स्तरसंख्यया ॥ ४६ ॥

અદ્યદ્રવ્ય ખર્ચી મોટું પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય તેવી સુદ્ધિ મેં કહી છે. (કામદ કે કર્ણ) પીઠનું આગળ કર્ણુ છે. તે ઉપરનો થરો સાંભળો. ખરો, કુંભો, કળશો, અંતરાળ અને કેવાળ. તે પર રૂપ વગરની જંઘા, ભરણી, મહાકેવાળ, અંતરાળ અને છત્રું. એમ (દશ) થરો કરવા. તે થરવાળામાં દોઢીયાનો થર, શિરવાટી અને માચીના એમ ત્રણ થર ન કરવા. તેમજ જંઘામાં રૂપ કામ ન કરવું. એ રીતે સાધારણ સાદો મંડોવર પ્રાસાદના થર સંખ્યા સાથે કહ્યા. ૪૪-૪૫-૪૬ (આનો નકશો મંડોવરની સાથે આપેલ છે.)

अन्य ञतिना प्रासादोना उदय—

सिंहावलोकनाः सर्वे सिंहकर्णविभूषिताः ।

विस्तारार्थं समुत्सेधः पर्यन्तं पृथુ છાદ્યકમ્ ॥ ૪૭ ॥

લતિને સાન્ધારે મિશ્રે વિમાનનાગરે તથા ।

विमानपुष्पके चैव कुर्यात्तु नागरोदयः ॥ ૪૮ ॥

ધાતુજે રત્નજે ચૈવ દારુજે તુ રથારુદે ।

નાગરચ્છંદમિવોક્તં પ્રાસાદે પરમોદયઃ ॥ ૪૯ ॥

સર્વે સિંહાવલોકન જાતિના પ્રાસાદના કોણો-ખુણાઓ સિંહોથી શોભાયમાન કરવા. આવા પ્રાસાદોની છત્ર સુધીની ઉભણી, વિસ્તારથી અરધી કરવી. લતિન, સાંધાર, મિશ્ર, વિમાનનાગર અને વિમાનપુષ્પક, એ જાતિના પ્રાસાદોની ઉભણી નાગર જાતિના પ્રાસાદોની ઉભણી પ્રમાણે કરવી. ધાતુ અને રત્નના, અને કાષ્ઠના તથા રથારુદ જાતિના પ્રાસાદોની ઉભણી પણ નાગરચ્છંદ પ્રમાણે કરવી. ૪૭-૪૮-૪૯

द्राविडे तु समुत्सेधो यावच्छाद्योर्ध्वमस्तके ।

कर्णमाने समुत्सेधो घंटान्तं यावत्कल्पयेत् ॥ ૫૦ ॥

एकभूम्यादितो वृद्धि-र्यावद् द्वादशभूमयः ।

अनुक्रमे जंघावृद्धि-द्वर्यादितो भास्करान्तकम् ॥ ૫૧ ॥

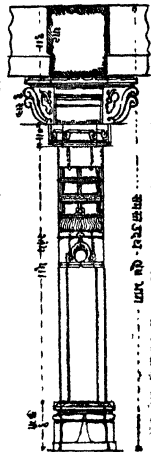
દ્રાવિડ જાતિના પ્રાસાદોનો ઉદય છબના મથાળા સુધી બહુવો; પણ જેટલું શેખાથે હોય, તેટલું તિલક (બંટાના) મથાળા સુધી ઉદયમાન રાખવું. આ પ્રાસાદોને એકથી બાર ભૂમિ (માળ) કરવા, તેની અનુક્રમે બેથી બાર સુધી જંઘા કરવી. ૫૦-૫૧

ગર્ભગૃહનું સ્વરૂપ—

ચતુરસ્રં મદ્રકં ચ સુમદ્રં મતિમદ્રકમ્ ।
 ગર્ભગૃહં ફાલ્ગનીયં દોપદં ગર્ભમાયતમ્ ॥ ૫૨ ॥
 કુંભી તુ કુમ્ભકે જ્ઞેયા સ્તંભો જ્ઞેયસ્તથોદ્રમઃ ।
 મરળ્યા મરળી જ્ઞેયા ક્વોતાત્ત્રી તથા શિઃ ॥૫૩॥
 કૂટજાઘં પટ્ટમમ—મર્ષોદયે કરોટકઃ ।
 નવ સાદ્દોદયે કુંભ્યે—કા સાર્ધપંચસ્તમ્ભકમ્ ॥૫૪॥
 અર્ચેન મરળીશીર્ષ—મેકં પટ્ટસ્તુ સાર્દકમ્ ।
 સપાદં સાર્દં પાદોનં ગર્ભોદયસ્ય માનકમ્ ॥૫૫॥

ગર્ભગૃહનું સ્વરૂપ કહે છે:—ગભારાનું તળ-ચોરસ, ભદ્રવાળુ. સુમદ્ર અને પ્રતિભદ્ર-એવાં ક્ષાલનાં અંદર ત્રણ ખાતુના ચોરસામાં કરવાં. (ગર્ભગૃહના ઉપગોના નકશા આગળ આપેલા છે.) પરંતુ ગર્ભગૃહ પહોળાઈ કરતાં ઉંચાઈમાં વધુ હોય તેા યમચુડલી નામક વેધ દોષ જાણવો.

સ્તંભ અને મંડોવરનો મેળ:—ગર્ભગૃહના ચાંભલાનો છોડની કુંભી મંડોવરના કુંભા બરાબર રાખવી: દોઢીયા જેટલા સ્તંભ; ભરણી પ્રમાણે ભરણું, મહાકેવાળ (અધારી) બરાબર સરૂરાખવું. ગલતાળા છબ્બ બરાબર ષાટ રાખવાં. તે ષાટ ઉપર ગભારાના વિસ્તારથી અર્ધ ઉંચે કલાડીઓ-વિતાન (ધુંમટ) કરવો. પર

ગર્ભગૃહ સ્તંભ પ્રમાણ

૧. ગર્ભગૃહ સંખંધના શ્લોક પર થી પપર્મા કહેલા વિધાનોનો સર્વ રીતે વિચાર કરીને સુદ્ધિમાન શિશ્પીએ કાર્ય કરવું.

જુના નિરંધાર પ્રાસાદોના મહપને કમાનો કરવાની પ્રથા નહોતી; અને સત્તરમી સદી પછી કમાનો કરવાની પ્રથા મુરલીમ રથાપત્નના અનુકરણ રૂપે થઈ. દારનો વાદ (નીરંધાર પ્રાસાદમાં) દોઢીયાના મથાળા બરાબર ને ભરણીના તળના સમસૂત્રે સામાન્ય રીતે હોય છે. એટલે તે સ્તંભ અને દારને મથાળે સમસૂત્ર-સ્તંભોદ્રમે સ્વેચ્છ-યાંભલો ઉદ્ભવનો બરાબર મેળવવો. અને યાંભલા બરાબર નિરંધાર પ્રાસાદોમાં દારનો વાદ સમસૂત્રે હોય છે.

બહાર ત્રણ બદના ગોખલાનો વાદ જાંગીની ઉપલી છજના તળ બરાબર સમસૂત્રે સામાન્ય રીતે હોય છે. તે ગોખલા અને દારનો વાદ સમસૂત્રમાં જુનાં કામોમાં નથી હોતો-મળતો નથી. તેથી તે દોષ છે, એમ ન માનવું. પણ તે એક પ્રથા-રદી છે.

કમાનવળા મંદપ કે ચોડીના યાંભલા અને દારનો વાદ પણ મળતો નથી. એટલે કમાનોનો પાયચો દારમાં મળે છે તેને દોષ માનવો, તે સમજ વચરનું છે. તે દોષ નથી.

અથાન્યત્ હવે ખીલ્તું કહે છે. ગર્ભગૃહના ઉદયના સાદાનવ ભાગ કરી, એક ભાગ કુંભી, સાદાપાંચ ભાગ સ્તંભ, અર્ધા ભાગની ભરણી, એક ભાગતું સરૂ, અને દોઢ ભાગનો પાટ રાખવો. (કુલ સાદાનવ ભાગ કરવો). ગર્ભગૃહના પદથી સવાયો દોઢો કે પોણા બે ગણો ગર્ભગૃહનો ઉદય રાખવો. ૫૩-૫૪-૫૫

કોલી પ્રમાણમ્—કોલી પ્રમાણ—

કોલીમાનં પ્રવક્ષ્યામિ પદપદાર્થત્રયંશતઃ ।

કોગાથો નૈવ કર્તવ્યા પ્રાસાદકોળે જલान्तरम् ॥ ૫૬ ॥

મદ્રચ્છંદે ન કર્તવ્યં જલान्તરં મુશિલ્પિભિઃ ।

અન્યથા સ્થાપયેદ્યસ્તુ ગિલ્પી મ્યાદ્ દોષકારકઃ ॥ ૫૭ ॥

^૧કોલી પોઢશાંશે મદ્રે વિસ્તૃતં સલિલાન્તરમ્ ॥

^૨જલान्તરં ચતુર્ભાગં પ્રવેશમેકભાગતઃ ॥ ૫૮ ॥

મુસ્તાલિદોમયે પાર્શ્વે કોક્કિલા શુભલક્ષણા ।

કોગવિસ્તારવિસ્તીર્ણા કર્તવ્યા શિલ્પિભિઃ સદા ॥ ૫૯ ॥

હવે કોલી પ્રમાણ કહું છું:—ગર્ભગૃહના પદ પ્રમાણે, પદના અર્ધ ભાગે, અથવા પદના ત્રીજે ભાગે એમ ત્રણ પ્રમાણ, અહીં કોળીના નીકાળાના કહ્યા છે. (પહોળાઈ તો ગર્ભગૃહ પ્રમાણે સામાન્ય રીતે હોય.) તે કહેલા ત્રણ પ્રમાણથી એમણું એટલે કોણુ રેખાના વિભાગથી એમણી કોળી તો ન જ કરવી. પ્રાસાદની રેખા (કોળી પાસે) બુદ્ધિમાન શિલ્પીએ પાણીતાર પાડવો. પણ કોળીના ભદ્ર છંદમાં બુદ્ધિમાન શિલ્પીએ જલान્તર પાણીતાર ન પાડવો. બે કોળીના ભદ્ર પાણીતાર પાડે તો શિલ્પીને દોષકારક બળવું. (અન્ય ગ્રંથમાં પાણીતાર પાડવામાં ઘણા દોષો કહ્યા છે.) સલિલાન્તર કોળીના દળ એટલે જેટલી કોળી હોય તેના સોળમા ભાગે ભદ્રનો (નીકાળા) વિસ્તાર કરવો. કર્ણુરેખા અને કોળીના વચ્ચે જલान્તર પાણીતાર ચાર ભાગનો અને તેની ઉંડાઈ એક ભાગની રાખવી—આ કોળી સલિલાન્તર મુખાલિંદના બંને બાજુ ઉપર કોક્કિલા (પ્રાસાદયુત) શુભ લક્ષણુ યુક્ત કરવી. વિસ્તાર કોણુ:રેખા બરાબર પહોળાઈ હંમેશા શિલ્પીએ રાખવી. ૫૬ થી ૫૯.

અથાન્ય કોલી પ્રમાણમ્—(કોલી પ્રમાણ ખીલ્તું)—

મધ્યસ્થા પ્રાસાદપાદે ભ્રમા સા ચ ત્રિભાગતઃ ।

અર્ધે તુ સંભ્રમા કોલી પ્રાસાદસ્ય પ્રમાણતઃ ॥ ૬૦ ॥

૧. “પૃથુકર્ણા જિનાંશૈસ્તુ”-પા.૬૧-નં.૨.

૨. “પાનીતાર-અવકાંતર”-પા.૬૧-નં.૨.

પ્રાસાદ રેખાએ હોય તેના ભાગની કોળીને મધ્યસ્થા; ત્રીજા ભાગની કોળીને જ્રમા; અને પ્રાસાદના અર્ધ ભાગની કોળીને સજ્રમા. એમ ત્રણ પ્રકારનાં પ્રમાણો કોળીનાં નામ સાથે કહ્યાં છે. ૧ ૬૦

પ્રણાલ વિચાર—

पूर्वापरस्य प्रासादे प्रणालं शुभमुत्तरे ।

दक्षोत्तरे शुभं पूर्वं चतुर्जगती मण्डपे ॥ ૬૧ ॥

પૂર્વ અને પશ્ચિમ સુખના પ્રાસાદને પ્રણાલ (પરનાળ) ઉત્તરે મૂકવી તે શુભ છે. તથા ઉત્તર દક્ષિણ સુખના પ્રાસાદોમાં પ્રણાલ પૂર્વે મૂકવી, પરંતુ જગતી અને મંડપમાં તે ચારે દિશાએ પાણીના નીકાસની પ્રણાલ રાખવી. ૬૧

इत्युक्तं मानमुद्दिष्टं वास्तुविद्भिर्रुदाहृतम् ।

धर्मार्थकामમोक्षाणां कथितं प्राप्तिहेतवे ॥ ૬૨ ॥

વાસ્તુવિદ્યાના જ્ઞાતાએ ઉપર પ્રમાણે જે માન ખતાવેલ છે, તે પ્રમાણે કરવાથી, ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ (નો હેતુ કહ્યો છે) થાય છે ૬૨

सर्वफलमवाप्नोति इदं वास्तु कारयेत् ।

अन्यथा कुरुते वास्तु कल्पदौषो महान् भवेत् ॥ ૬૩ ॥

સ્તિથી વિશ્વકર્મણા કૃત્તે વાસ્તુવિદ્યાયાં જ્ઞાનપ્રકાશદીપાર્ણવે

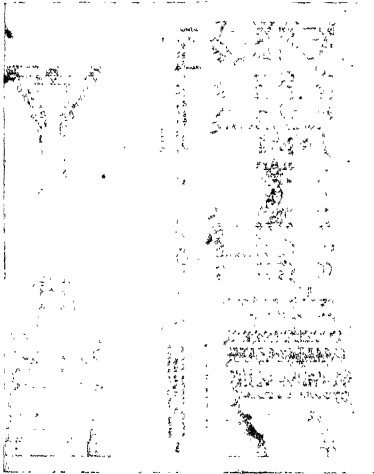
પ્રાસાદોદય મંજીવરાધિકારે પંચમોઽધ્યાયઃ ॥ ૫ ॥

વિદ્વાન શિદિપત્રોના કહ્યા પ્રમાણે વાસ્તુ કર્મ કરવાથી, ઇચ્છિત ફળ મળે છે, પણ તેથી ઉલટું કર્મ કરવાથી, શિદ્ધિનો મોટો ભય ઉત્પન્ન થાય છે. ૬૩

ઈતિશ્રી વિશ્વકર્મા વિરચિત વાસ્તુવિદ્યાના જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાર્ણવનો પ્રાસાદના ઉદયમાન અને મંડોલપરાધકાર નામનો, શિલ્પ વિશારદ પ્રકાશકર ઝાંઘડભાઈ સોમપુરાએ રચેલ, શિક્ષપ્રભા નામની ભાષાટીકાનો પાંચમો અધ્યાય સમાપ્ત.

૧. કોળી સુકવાનો હેતુ શિખરચુક્ર પ્રાસાદના ઉપરોના નીકાણાના કારણે સુદ્ધિ-પૂર્વકનો છે. પરંતુ સંપરજ્ઞયુક્ત પ્રાસાદને કોળીનું અર્થ પ્રમાણ યોગ્ય છે. અથર તેનથી હોતી. કારણ કે તેનાં ઉપરો પણ ઝોળાં હોય છે.

સ્તંભ અને પ્રતિવસ્તો સમન્વય (અધ્યાય ૧૦)

॥ अथ वास्तुविद्यायां दीपार्णवे षष्ठोऽध्यायः ॥

द्वारमानाधिकार

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि प्रासादद्वारमानकम् ।

एकहस्ते तु प्रासादे द्वारं स्यात् षोडशाङ्गुलम् ॥ १ ॥

षोडशाङ्गुला वृद्धिश्च पर्यन्तं चतुर्हस्तकम् ।

गुणाङ्गुला भवेद् वृद्धि-र्षावच्च वसुहस्तकम् ॥ २ ॥

अत ऊर्ध्वं द्वयाङ्गुला वृद्धिः पंचाशदस्तकम् ।

नागरे द्वारमाख्यातं प्रयुक्तं वास्तुवेदिभिः ॥ ३ ॥

श्री विश्वकर्मा કહે છે:—હવે હું નાગરાદિ દ્વારમાન કહું છું. એક હાથના પ્રાસાદના દ્વારનું માન સોળ આંગળ ઉદયમાં કરવું. પછી ચાર હાથ સુધી-પ્રત્યેક હાથે સોળ સોળ આંગળ વધારીને દ્વારને ઉદય કરવો. પાંચ હાથથી આઠ હાથ સુધીના પ્રાસાદનું દ્વારમાન પ્રત્યેક હાથે ત્રણ ત્રણ આંગળ; અને નવથી પચાસ હાથ સુધીના પ્રાસાદનું દ્વારમાન-બે બે આંગળ વધારીને કરવું. આ પ્રમાણે વાસ્તુ કર્મના જ્ઞાતા વિદ્વાનોએ નાગરાદિ જાતિના પ્રાસાદનું દ્વારમાન કહ્યું છે. ૧-૨-૩

યાનવાહનપર્યક્તે-દ્વારપ્રાસાદસમ્પ્રમુ ।

દીર્ઘતોડર્ધં ચ વિસ્તારં શુભં સ્યાત્ કલાધિકમ્ ॥ ૪ ॥

પાલખી, વાહન, પલંગ, પ્રાસાદ અગર ઘરનાં દ્વારને લંબાઈ (ઉંચાઈ)થી અરધા માને પહોળાઈ રાખવી એ શુભ છે, તેમાં પણ લંબાઈનો સોળમો ભાગ વધારીને પહોળાઈ કરવામાં આવે તો અધિક શ્રેષ્ઠ છે. ૪

આય દોષની શુદ્ધિ માટે ન્યૂનાધિક કરવામાં દોષ નથી—

અઙ્ગુલં દ્વિત્રિકં વાપિ કુર્યાદ્દીનં તથાઽધિકમ્ ।

આયદોષવિશુદ્ધયર્થં દ્વિત્રિકમ્ ન દૂષિતે ॥ ૫ ॥

આય દોષની શુદ્ધિ માટે આવેલા માનમાં એક બે કે ત્રણ આંગળ ઓછાવતું કરવામાં દોષ નથી. ૫

મિશ્રકે ભત્તિને ચૈવ તથા વિમાનનાગરે ।
 દશહસ્તાત્વરં યાવન્ સાવંધારેષુ કામદમ્ ॥ ૬ ॥
 વિમાનપુષ્પકે ચૈવ તથા સિંહાવલોકને ।
 પ્રશસ્તં નાગરં દ્વારં કર્ત્તવ્યં શાસ્ત્રપારગૈઃ ॥ ૭ ॥

મિશ્રભત્તિ, ભત્તિનભત્તિ, વિમાનનાગર ભત્તિ; દશ હાથથી ઉપરના (બ્રમણી= પ્રદક્ષિણાવાળા) સાવંધારભત્તિ, વિમાનપુષ્પક ભત્તિ અને સિંહાવલોકન ભત્તિ, એ સર્વ ભત્તિના પ્રાસાદોને નાગરાદિ ભત્તિનું દ્વારમાન કરવું શ્રેષ્ઠ છે, એમ શાસ્ત્રના પારંગામી વિદ્વાનોએ કહ્યું છે. ૬-૭

ભૂમિજ પ્રાસાદનું દ્વારમાન—

એકહસ્તે તુ પ્રાસાદે દ્વારં સૂર્યાઙ્ગુલોદયમ્ ।
 હસ્તે હસ્તે સૂર્યવૃદ્ધિ-ર્યાવત્સ્યાન્ પંચહસ્તકમ્ ॥ ૮ ॥
 પંચાઙ્ગુલા ભવેદ્ વૃદ્ધિ-ર્યાવત્સ્યાન્ સપ્તહસ્તકમ્ ।
 વેદાઙ્ગુલા ભવેદ્ વૃદ્ધિ-ર્નવહસ્તં ન સંશયઃ ॥ ૯ ॥
 અતઃકર્ણાઙ્ગુલાવૃદ્ધિ-ર્યાવત્પંચાશદ્ધસ્તકમ્ ।
 ભૂમિજે દ્વારમાનં તુ પ્રયુક્તં વાસ્તુવેદિમિઃ ॥ ૧૦ ॥

એક હાથના પ્રાસાદનું દ્વારમાન બાર આંગળ ઉદયમાં કરવું, તેમ પાંચ હાથ સુધીના પ્રાસાદને પ્રત્યેક હાથે બાર બાર આંગળ, છથી સાત હાથના પ્રાસાદને પ્રત્યેક હાથે પાંચ પાંચ આંગળ, આઠ ને નવ હાથના પ્રાસાદને ચાર ચાર આંગળ, દસથી પચાસ હાથના પ્રાસાદને પ્રત્યેક હાથે એકેક આંગળ વધારીને દ્વારનેા ઉદય કરવો. આ પ્રમાણે ભૂમિજદિ પ્રાસાદનું દ્વારમાન વાસ્તુશાસ્ત્રના વિદ્વાનોએ કહ્યું છે. ૮-૯-૧૦

વલ્લભ્યાં ચૈવ વૈરાટે વિમાને ભૂમિજો યથા ।
 અન્યથા ચ ન કર્ત્તવ્યં યદીચ્છેષ્ઠ શ્રિયાદિકમ્ ॥ ૧૧ ॥

વલ્લભી, વૈરાટી અને વિમાન ભત્તિના પ્રાસાદોના દ્વારમાન ભૂમિજ પ્રાસાદના દ્વારમાને કરવું. કલ્યાણ અને લક્ષ્મીની ઇચ્છાવાળાને ખીતું દ્વારમાન કરવું નહિ. ૧૧

૧. અપરાભિત સુતચંતાન આદિ પ્રથેમાં “સૂર્યાઙ્ગુલા” પાઠ છે.

દ્રાવિડ પ્રાસાદનું દ્વારમ ૧—

एकहस्ते तु प्रासादे द्वारं चैव दशाङ्गुलम् ।
 दशाङ्गुला भवेद् वृद्धि - र्यावत्पञ्चद्वस्तकं भवेत् ॥ १२ ॥
 अत ऊर्ध्वं पंचाङ्गुला वृद्धिः स्याद् दशहस्तकम् ।
 द्वयाङ्गुला ततो वृद्धि-र्यावत्पंचाशद्वस्तकम् ॥ १३ ॥
 द्राविडे द्वारमानं तु प्रयुक्तं वास्तुवेदिभिः ।
 प्रासादसदृशं द्वारं फांसनाकारे द्राविडम् ॥ १४ ॥

એક હાથના પ્રાસાદનું દ્વારમાન દશ આંગળ ઉદયમાં કરવું; બેથી છ આંગળ સુધી પ્રત્યેક હાથે દશ દશ આંગળ; સાતથી દશ હાથ સુધીના પ્રત્યેક હાથે પાંચ પાંચ આંગળ, અને અગિયારથી પચાસ હાથ સુધીના પ્રાસાદનું દ્વારમાન બપ્પે આંગળ વધારીને કરવું. આ વાસ્તુશાસ્ત્રના વિદ્વાનોએ દ્રાવિડ જાતિના પ્રાસાદનું દ્વારમાન ઉદયમાં કહ્યું છે. ફાંસનાકાર જાતિના પ્રાસાદોને પણ દ્રાવિડ જાતિનું દ્વારમાન કરવું. ૧૨-૧૩-૧૪

धातुजे रत्नजे चैव दारुजे च रथारुहे ।
 प्रासादसदृशं छंदं प्रमाणं द्वारसंयुतम् ॥ १५ ॥

ધાતુના રત્નના પ્રાસાદો અને દારૂજાદિ (કાષ્ઠના) તથા રથારૂહ તથા તે પ્રકારના પ્રાસાદોના જેવા છંદનું દ્વાર પ્રમાણુ એજ પ્રમાણુ કરવું. ૧૫

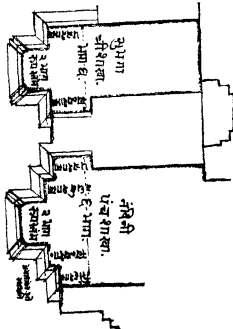
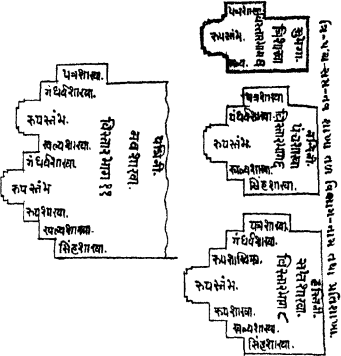
शापायोनां नाम —

स्मरकीर्तिश्च प्रभवा सुभगा गांधारी तथा ।
 नंदिनी मालिनी चैव हस्तिनी मुकुली तथा ॥ १६ ॥
 पद्मिनी नवशाखाश्च एकाधातः प्रकीर्तिताः ।

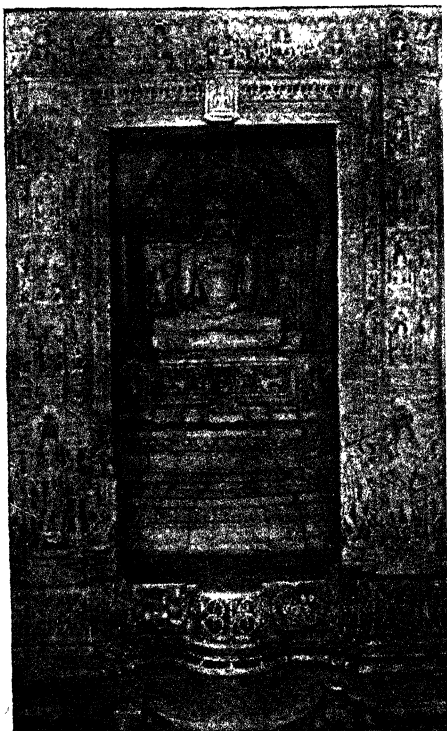
એક શાખાને સ્મરકીર્તિ, બે શાખાને પ્રબલા, ત્રિશાખાને સુભગા, ચાર શાખાને ગાંધારી, પાંચ શાખાને નંદિની, છ શાખાને માલિની, સપ્તશાખાને હસ્તિની, આઠ શાખાને સુકુલી અને નવ શાખાને પદ્મિની એમ એકથી નવ શાખાનાં નામ કહ્યાં છે. ૧ ૧૯

૧. અપરાશ્વિત સ્વ ૧૭૧ માં કહ્યું છે:- પદ્મિની-નવ શાખા, હસ્તિની-સપ્તશાખા અને નંદિની-પચ્ચશાખા, એ ત્રણ સર્વોત્તમ જાણ્યવી. ૮-સુકુલી, ૬-માલિની, ૪-ગાંધારી, અને ત્રિશાખા સુભગા, એ ચાર મધ્યમ; અને ૧-સ્મરકીર્તિ, ને ૨-સુભગા કનિષ્ઠ શાખાઓ જાણ્યવી. વળી શાખાઓની જાડમાં આપ આપવાનું કહ્યું છે. નવ શાખાને જ્વજ્વ, સપ્તશાખાને યજ્વ, પચ્ચશાખાને વૃષાપ, અને ત્રિશાખાનાં જાડમાં સિંહાય આપવો. ખીલું એક મંદમાં ત્રિશાખા છતાં ભાગે, પચ્ચશાખા પાંચમા ભાગે, સપ્તશાખા ચોથા ભાગે, અને નવ-શાખા ત્રીજા ભાગે વિસ્તારમાં કરવી એવું વધાન છે.

આણી દેવલાલ મંદિરના રૂપસુખ દ્વાર સાખા, સ્તંભો અને તોરણ દીપાલ્કિન અ. ૧

આણુ દેલ્લાવાડાના મુમ્સિદ અઢિરની દેવકુલિકાના પોલસ વિચારેલી મુખદ્વાર અને પ્રતિમ સહીત પરિકર

સમં ચ એકશાખા તુ શુદ્ધે વૈચ્યે દ્વિજે સ્મૃતાઃ ॥ ૧૭ ॥

નવશાખાં દેવેશાનાં દેવાનાં સપ્તશાખિકઃ ।

પંચશાખાં સાર્વભૌમે ત્રિશાખાં મંડલેશ્વરે ॥ ૧૮ ॥

એક શાખા અને સમ (બે, ચાર શાખાવાળાં દ્વાર) શુદ્ધ, વૈશ્ય અને બ્રાહ્મણોના દ્વારોને વિષે કરવાં. નવશાખાવાળું દ્વાર મહાદેવ (શિવને), સપ્તશાખાવાળું દ્વાર સર્વ દેવદેવીઓને, પાંચ શાખાવાળું દ્વાર ચક્રવર્તી રાજાઓને, અને ત્રિશાખાવાળું દ્વાર મંડલિક રાજાઓને કરવું. ૧૭-૧૮

દેવોનાં દ્વાર—

શિવદ્વારં ભવેદ્ જ્યેષ્ઠં કનિષ્ઠં ચ જનાલયે ।

મધ્યમં સર્વદેવાનાં સર્વકલ્યાણકારકમ્ ॥ ૧૯ ॥

મહાદેવના પ્રાસાદને જ્યેષ્ઠમાનનું દ્વાર રાખવું. અને ધર્મશાળા-મનુષ્યાલયને કનિષ્ઠ માનનું દ્વાર રાખવું. અને બાકી સર્વ દેવોના પ્રાસાદને મધ્યમાનનું દ્વાર કરવું. એ કલ્યાણકારક છે. ૧૯

ત્રિશાખા—

ચતુર્ભાગાંકિતં કૃત્વા ત્રિશાખાં વર્તયેત્તતઃ ।

મધ્યે દ્વિભાગિકઃ સ્તંભો ભાગમેકેન નિર્ગમઃ ॥ ૨૦ ॥

પત્રશાખા ચ કર્તવ્યા સ્વલ્પશાખા તથૈવ ચ ।

સ્ત્રીસંજ્ઞા ચ ભવેચ્છાશ્ચ પાર્શ્વયોઃ પૃથુભાગિકા ॥ ૨૧ ॥

ત્રિશાખાના વિસ્તાર (બાડમાં) ચાર ભાગ કરવા. તેમાં બે ભાગનો વચ્ચેનો રૂપસ્તંભ=માતૃકસ્તંભ કરવો. અને તે એક ભાગ નીકળતો કરવો. રૂપસ્તંભની એક બાજુ (દ્વાર તરફ) પત્રશાખા અને બીજી બાજુ અલ્પશાખા, અકેક ભાગના વિસ્તારમાં કરવી. તે સ્ત્રીસંજ્ઞક શાખા છે. રૂપસ્તંભ પુરૂષસંજ્ઞક છે. ૨૦-૨૧

પંચશાખા—

પંચશાખાં પ્રવક્ષ્યામિ પદ્મભાગેન ચ વિસ્તરે ।

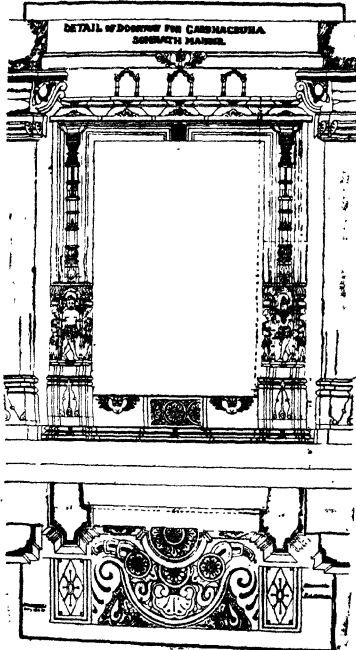
ભાગભાગા ભવેચ્છાશ્ચ રૂપસ્તંભો દ્વિભાગિકઃ ॥ ૨૨ ॥

પત્રશાખા ચ ગંધર્વા રૂપસ્તંભસ્તૃતીયકઃ ।

ચતુર્થી સ્વલ્પશાખા ચ સિંહશાખા ચ પંચમી ॥ ૨૩ ॥

૧. પ્રત્યેક શાખાના અખનો રૂપસ્તંભ એ બાખનો પહોળો કબો છે. તેના નીકળો, એક બામથી પશુ વધુ રાખવાનું અન્યત્ર કહ્યું છે.

પંચશાખાના વિસ્તાર (જાડ)માં છ ભાગ કરવા. તેમાં એક એક ભાગની શાખાઓ, અને મધ્યનો રૂપસ્તંભ બે ભાગનો કરવો. પહેલી પત્રશાખા, બીજી ગંધર્વશાખા, ત્રીજી રૂપસ્તંભ; ચોથી ખલ્લ શાખા, અને પાંચમી સિંહશાખા બાણવી. ૨૨-૨૩.

સપ્તશાખા દ્વાર-તાળ અર્ધચંદ્ર અને દ્વાર દર્શન

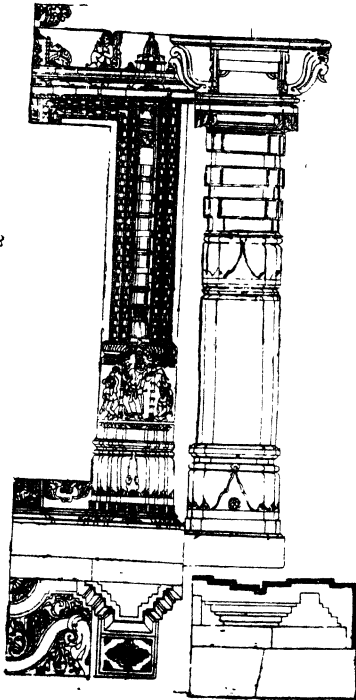
अभशा ७१—

गतशाखं
प्रवक्ष्यामि
वस्तुर्भाग-
विभाजितम् ।

भागभागश्च
शाखाः स्यु-
र्मध्यस्तंभो
द्विभागिकः ॥२४

प्रथमा पत्र-
शाखा च
गंधर्वारूप-
शाखिका ।
चतुर्थी स्तंभ-
शाखा च
रूपशाखा
च पंचमी ॥२५

षष्ठी तु खल्व-
शाखा च
सिंहशाखा
च सप्तमी ।
भासाद कर्ण-
सहिते
सिंहशाखा
समे द्वये ॥२६

अभशा ७१ द्वार.

હવે સપ્તશાખાનાં સ્વરૂપ કહે છે :— શાખાના બહુમાં આઠ ભાગ કરવા. બધી છ શાખો અઠેક ભાગની કરવી. પરંતુ મધ્યનો રૂપસ્તંભ એ ભાગનો કરવો. પહેલી પત્રશાખા, બીજી ગંધર્વશાખા, ત્રીજી રૂપશાખા, ચોથી રૂપસ્તંભ, પાંચમી રૂપશાખા, છઠ્ઠી ખલ્વશાખા અને સાતમી સિંહશાખા બાબુવી. પ્રાસાદ રેખાએ હોય, તેની બરાબર સિંહશાખા સમસ્તુત્રમાં કરવી. ૨૪-૨૫-૨૬.

નવશાખા—

નવશાખાં પ્રવક્ષ્યામિ દેવાનાં દુર્લભં સદા ।

તત્ર વિશ્રામ્યતે રુદ્રઃ ત્રિદશૈઃ સહ સંયુતઃ ॥ ૨૭ ॥

શાખાવિસ્તારમાનં તુ રુદ્રભાગૈર્વિભાજિતમ્ ।

પત્રશાખા ચ ગંધર્વા રૂપસ્તંભસ્તૃતીયકઃ ॥ ૨૮ ॥

ચતુર્થીં સ્વલ્પશાખા ચ ગંધર્વા ચૈવ પંચમી ।

ષટ્કો રૂપસ્તંભશ્ચ રૂપશાખા તુ સપ્તમી ॥ ૨૯ ॥

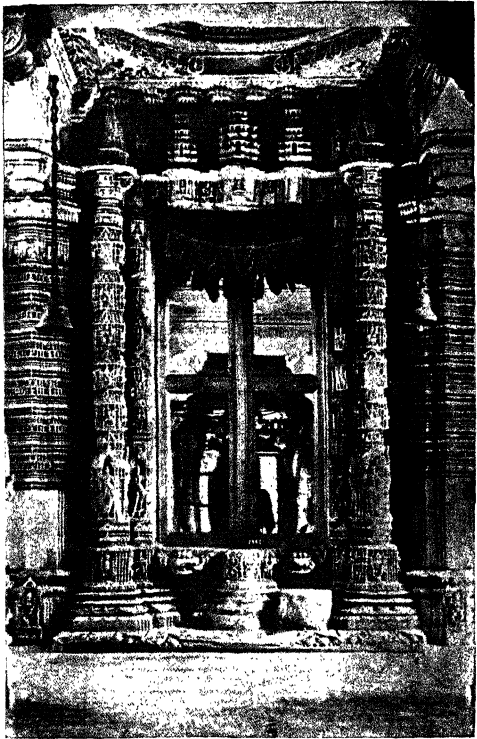
અષ્ટમી સ્વલ્પશાખા ચ સિંહશાખા તથાન્તિમા ।

પેટકે વિસ્તરઃ કાર્યઃ પ્રવેશશ્ચતુરંશકઃ ॥ ૩૦ ॥

પંચમાંશેન કર્તવ્યઃ ચતુઃસાર્દેન ચોચ્યતે ।

एवं તુ નવશાખાયાં રૂપસ્તંભદ્વયં સ્મૃતમ્ ॥ ૩૧ ॥

૧. જે દેવનો પ્રાસાદ હોય તેના પ્રતિહારો ચારે દિશાની દારશાખાઓમાં બન્ને બન્ને એમ આઠ કલા છે, તે પ્રતિહારોનાં સ્વરૂપો દારશાખામાં દારશાલના રથાને કરવા. શિવ, વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, સૂર્ય, અણ્ણેશ, ગૌર્વાદિ ચંદ્રી અને છન તીર્થ કર એ પ્રત્યેક દેવોના ગુણા ગુણા પ્રતિહારો, આઠ આઠ, તેના આયુષાદિ સાથે કલા છે. તે પ્રમાણે દારશાખામાં દિશા પ્રમાણ કરવા. વળી વચલા રૂપસ્તંભોમાં જે દેવ કે દેવી હોય, તેના પર્વાય રૂપોની પંક્તિ કરવાતું પણ કહે છે. વિષ્ણુ મંદિર હોય તો દક્ષાવતાર સ્વરૂપો થાય, જૈન મંદિરમાં પોહશ વિશ્વાદેવીઓ પણ કરે છે. પ્રતિહારો જે દિશામાં કલા હોય તેવા જ સ્વરૂપો કરવા.

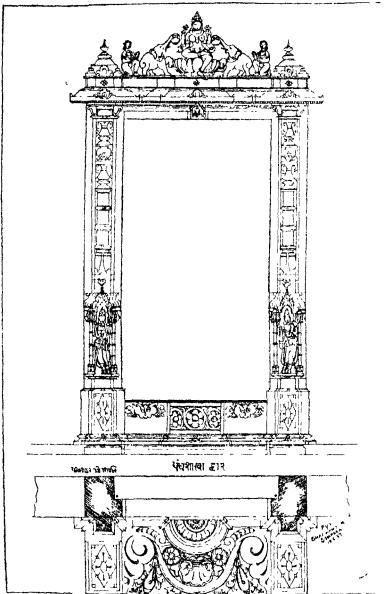
आधु देववादीना समकल इप स्त'लयुज दार

આપ્ત દેવવાદના દેરાળી જેકાળીના કળાયુગ ગોખલા

દીપાલ્કે

દારવાજા-શિકાર અને દાર દર્શન

હવે નવ શાખાનું સ્વરૂપ કહું છું; જે દેવોને પણ હુલ્લે છે. નવ શાખા-વાળા ઝૂંપડા પ્રાસાદને વિષે શિવ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ આદિ દેવો સહીત વિશ્રામ કરે છે. શાખાના વિસ્તારમાં અગિયાર ભાગ કરવા, તેમાં એકેક ભાગની સાત શાખાઓ
 ગા. ૧૧

અને બે બે ભાગના બે રૂપસ્તંભો કરવા. પહેલી પત્રશાખા, બીજી ગંધર્વશાખા, ત્રીજી રૂપસ્તંભશાખા, ચોથી ખટ્વશાખા, પાંચમી ગંધર્વશાખા, છઠ્ઠો રૂપસ્તંભ, સાતમી રૂપશાખા, આઠમી ખટ્વશાખા, અને છેલ્લી નવમી સિંહશાખા બાણવી. શાખાના પેટા વિસ્તારના ચોથા ભાગે; પાંચમા ભાગે; અથવા સાઠાચાર ભાગે શાખાના પ્રવેશદ્વાર રાખવાં. આ નવ શાખાની વિધિ કહી. તેમાં બે રૂપસ્તંભો આવે (અન્ય શાખાઓમાં એક રૂપસ્તંભ હોય છે.) ૨૭-૨૮-૨૯-૩૦-૩૧

વેદાંગે દ્વારપાલાશ્ચ ગંગાયમુનયોસ્તથા ।

પરે ચામરધારી ચ ઝ઼ર્વે મૃણાલભૂપિતમ્ ॥ ૩૨ ॥

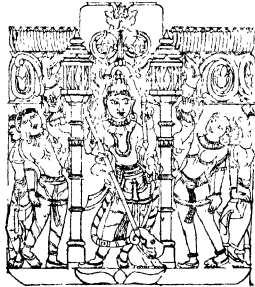
શાખાની ઉંચાઈના ચોથા ભાગે દ્વારપાલ કરવા. (ડાબી શાખામાં) યમુના અને જમણી શાખામાં ગંગાનાં સ્વરૂપો પણ કરી શકાય. તેની બે બાજુ ચામરધારીનાં સ્વરૂપો કરવાં. તે ઉપર દંડ સાથે કમળથી શોભતી શાખાઓ કરવી. ૩૨

ઉદ્દુંબર વિભાગ અને

સ્વરૂપ—

મૂળનાસિકમૂત્રેણ

કુંભેનોદુમ્બરઃ સમઃ ।

દ્વારશાખાનો કેદાર-પ્રતિહારી-ચામર છત્રધારી

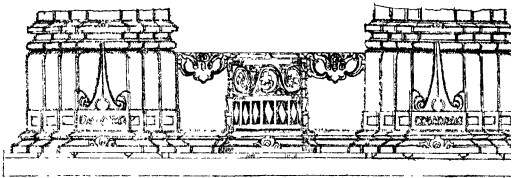
દ્વાર્ધિસ્તારત્રિભાગેન મધ્યે વૃત્તમંદારકમ્ ॥ ૩૩ ॥

ઉદુમ્બરસ્ય ચોત્સેધં ત્રિધામક્તં તુ કારયેત્ ।

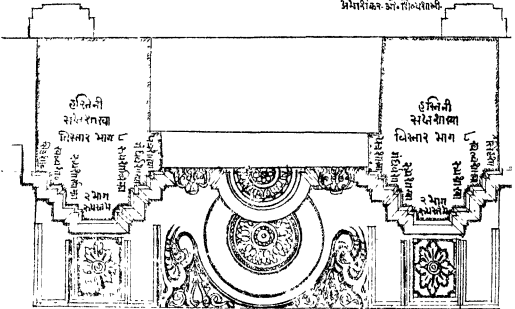
પીઠં તુ ભાગમેકેન દ્વિભાગા પટ્ટિકા ભવેત્ ॥ ૩૪ ॥

મંદારકોભયપક્ષે કીર્તિવક્ત્રં કુળીદ્વયમ્ ।

ઉદુંબરં સમાસ્વાતં પદ્મમૃણાલસંયુતમ્ ॥ ૩૫ ॥

अभ्यर्थाङ्क-ओ. ति. ल. प. वा. भी.

सप्तशतात्तल २-वृ५ (तलकटा)-शं. पा. द्वार अ. ने उदुम्बरना तल अने दर्शन
श्लोक ३३ थी ३८

भूगनासिद्धि-रेखाना सूत्र गराभर; दु'मानी उंचाई गराभर उंभरी मूकवे।
(प्रमाणमां गाणी पण शक्य) द्वारनी पडोणार्धना त्रीज लागे उंभराना मध्यमां
गेण मंदारक (माळु) करवुं. ते उंभरानी उंचाईना त्रयु लाग करी जेक लागनुं
उंभुं पीक-कण्ठी नठणेा करवे। अने पात्री जे लागनी पट्टिका राखवी. उंभराना
माळुानी अने आळु पुण्णीवेा अने क्रीर्तिवकर श्रासमुण करवां. उंभरी कभगथी
शोभतो करवे। ३३-३४-३५

उदुम्बर गाणवानुं यतुर्विध प्रमाण—

उदुम्बरं कुंभकांतं तदुच्छ्रयश्चतुर्विधः ।

तस्यार्धेन त्रिभागेन पादोनं रहितं तथा ॥ ३६ ॥

ઉંબરાની ઉંચાઈ ગાળવાનાં ચાર પ્રમાણ કહ્યાં છે—કુંભાની ઉંચાઈ બરાબર ઉંબરો રાખવો. (૨) કુંભાની ઉંચાઈના અર્ધ ભાગે ઉંબરો નીચો રાખવો. (૩) કુંભાની ઉંચાઈના ત્રીજા ભાગે ઉંબરો નીચો રાખવો. (૪) અને કુંભાની ઉંચાઈના ચોથા ભાગે ઉંબરો નીચો રાખવો, અર્થાત્ ૧ગાળવો. (ઉંબરો ગાળતા કુંભી વાદ તલસ્વરૂપ—તલકડાં તેા પૂર્વવત્ રાખવાં. તે ગાળવાં નહિ). ૩૬

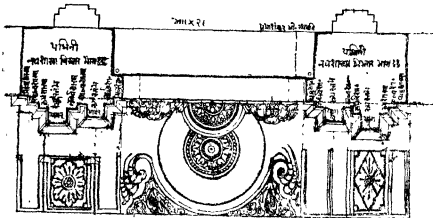
અર્ધચંદ્ર શાખાદ્વાર—

ચુરકેન સમં કુર્યા—દર્ધચંદ્રમ્ય ચોચ્ચિત્તમ્ ।

દ્વારમ્ય વિસ્તરાર્ધેન દ્વારવ્યાસસમાયતમ્ ॥ ૩૭ ॥

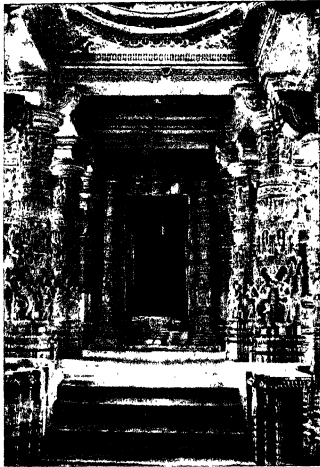
દ્વિભાગમર્ધચંદ્રશ્ચ ભાગેન દ્વો ગણારકો ।

પદ્મશંખસમાયુક્તઃ પદ્માકારૈસ્કૃતઃ ॥ ૩૮ ॥

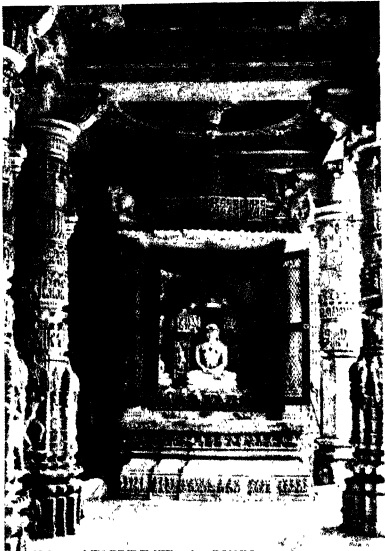

ઉંબરો અને અર્ધચંદ્ર તથા સ્વરૂપ

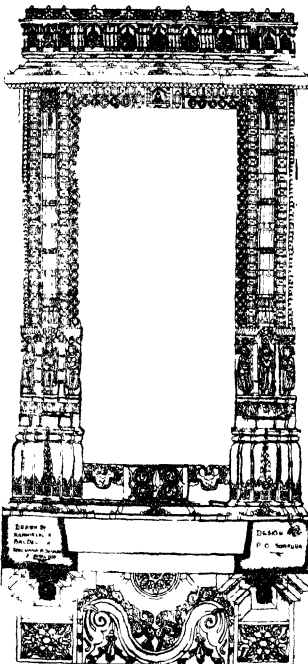
૧. કુંભાર્થી ઉંબરો ગાળવાનું સ્વરૂપ વિધાન છે. એક એવી પદ્મ માન્યતા આ સંબંધે પ્રવર્તે છે કે—ને ઉંબરો ગાળતો તેા તેની સાથે કુંભી પદ્મ નીચે ઉતારતી પરંતુ આ અમને પ્રામાણિક લાગતું નથી. માન્યતા અને તે હોય. ક્ષીરાચૂન અંધર્મા ઉંબરો ગાળવાનું કહી, ‘કુંભીસ્તંભ’ ચ પૂર્વવત્’ આમ ચોખ્ખું કહ્યું છે. કુંભી તથા ધાંમલો તે એમ છે તેમજ રાખવાં. પરંતુ સામના પાઠો મારોમચડીને પોતાની માન્યતા પ્રમાણે ક્યુલાવવાના પ્રવર્તે ન શકા જોઈએ. આ વાતના દાખલામાં કોઈ જુના મદિરાનાં દર્શિતોને પ્રામાણિક કેમ માની શકાય? અંધાર જોઈએ. આ અમારી માન્યતા છે. બાકી તેા તુડે તુડે મંતિભિંષા છે.

આણુ કુલ્કામ્બસીની નવચોટી અને દ્વાર (અધ્યાય ૧૦)

આણુ વિભાગરસીના સ્તંભિ અને ગોખલો (અધ્યાય ૧૦)

મંડોવરના ધરાના મથાળા ધરાધર સમસ્ત્રે અર્ધચંદ્રશંખોદાર ઉંચા ઇમાં કરવો. દારની પહોળાઈ જેટલો લાંબો અને તેમાંથી અર્ધ નીકળતો (પહોળો) શંખોદાર (અર્ધચંદ્ર) કરવો. તેની લંબાઈના ત્રણ ભાગનાં વચ્ચે અર્ધચંદ્ર બે ભાગનો અને તેની બે બાજુ ગગરા બે અર્ધો અર્ધો ભાગના કરવા. તેના ગાળામાં શંખો અને પત્રો કરવાં. આ શંખોદારને કમળોની આકૃતિથી અલંકૃત કરવો. (કેટલાંક બુનાં કામોમાં અર્ધચંદ્રની વચલી ગોળાઈ ગગરાથી બહાર નીકળેલી હોય છે.)
૩૭-૩૮

મંડપ અને ગર્ભગૃહનું ભૂમિતળ રાખવાનું માન—

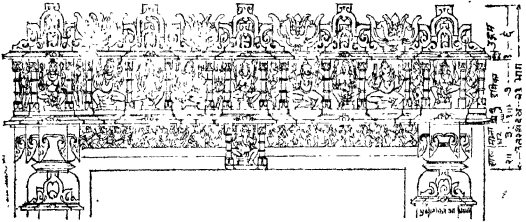
ઉદ્ગમ્વાર્થે ત્ર્યંજે વા પાદે વા ગર્ભભૂમિકા ।
મંડપેષુ ચ સર્વેષુ ।
પીઠાન્તે રક્ષ્મિકા ॥૩૯

માચીન સૈલીનું દાર-તળ અને દર્શન ગર્ભગૃહના ઉંચાઈના ઉંચાઈના અર્ધભાગે ત્રીજા ભાગે કે ચોથા ભાગે ગભારાનું ભૂમિતળ રાખવું. રંગમંડપ કે નવચોડી બે સર્વનું ભૂમિતળ પીઠના મથાળા સુધીનું રાખવું. ૩૯

ઉત્તરંગનું પ્રમાણ—

ઉદુંવરસપાદેન ઉત્તરજ્ઞં વિનિર્દિશેત્ ।
 વિમજ્યતે તદુચ્છ્રાયઃ ભાગા અથૈકવિશતિઃ ॥ ૪૦ ॥
 પત્રજાસ્ત્રા વિશાસ્ત્રા ચ દ્વિસાર્ધં તુ પ્રકારયેત્ ।
 માલાધરં ત્રિભાગં ચ કર્તવ્યં વામદક્ષિણે ॥ ૪૧ ॥
 પાદોના છજ્જીકા પટ્ટી પાદોના ચોર્ધ્વફાલના ।
 રથિકા સપ્તભાગાશ્ચ ભાગૈકં કંઠમેવ ચ ॥ ૪૨ ॥

પદ્મભાગમુત્સેષં કાર્ય—મુદ્રમં ચ પ્રણસ્યતે ।
 ઇદમં કાર્યેત્પ્રાજઃ સર્વયજ્ઞફલં ભવન્ ॥ ૪૩ ॥
 યસ્ય દેવસ્ય યા મૂર્તિઃ સૈવ કાર્યોન્નિરજ્ઞકે ।
 પરિવાર્ય શાસ્ત્રાયાં ગણેશશ્ચોત્તરજ્ઞકે ॥ ૪૪ ॥

इति श्री विश्वकर्मेण कृते वास्तुविद्यायां ज्ञानप्रकाशदीपावलि
 द्वारमानाधिकारे षष्ठाध्यायः . ६ ॥

હવે ઉત્તરંગનું પ્રમાણ અને તેના ઘાટ વિભાગ કહે છે. ઉંચરાથી સવાયે બહો ઉત્તરંગ કરવો. તે ઉચ્ચાઈના એકવીસ ભાગ કરવા. નીચેથી પત્રશાખા અને વિશાખા (ખીલ જે શાખાઓ હોય તે) તે બધું એકી ભાગમાં કરવું. તે પર માલાધર ત્રણ ભાગ ઉચા ડાખી જમણી બંને તરફ કરવાં. તેના પર પોણા ભાગની છલ અને પોણા ભાગની પટ્ટી કરવી. ઉભા ફાલનાના ખાંચાઓ પોણા પોણા ભાગના રાખવા. છલ પર સાત ભાગની રથિકા (એટલે મધ્યમાં રૂપ અને નીચે ઉપર પાટલી છલ મળીને સાત ભાગ) તેના પર એક ભાગનો કંઠ (છાજલી જેવો) તે ઉપર ૪ ભાગ ઉચ્ચાઈના દોઢીયા (ગાળામાં આસમુખ સાથે) કરવા. એ રીતે ઉત્તરંગની ઉચ્ચાઈમાં ઘાટ વિકાન શિલ્પીએ કરવા. તેથી સર્વ યજ્ઞનું ફળ મળે છે. ૪૦-૪૪ ઇતિથી વિશ્વકર્મા વિરચિત વાસ્તુવિદ્યાના જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાવળિયનો દ્વારમાનાધિકાર નામનો, શિલ્પ વિશારદ પ્રભાસરંકર આચડભાઈ સોમપુરાએ પચેલ, શિશ્યપ્રથમ નામની ભાષાટીકાનો હકો અધ્યાય સમાપ્ત.

॥ अथ वास्तुविद्यायां दीपाणिवे सप्तमोऽध्यायः ॥

देवता दिग्बुखाधिकार

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

यन्मुखं यस्य देवस्य तद् दिग्मुखं च शस्यते ।

नोत्तराभिमुखा देवा देवा दक्षिणदिग्मुखाः ॥ १ ॥

श्री विश्वकर्मा इहे छे—ये देवा ये दिशाना मुणना छेय, ते दिशा लक्ष्मी मुण राभीने भेसारवा. उत्तर दिशाना मुणवाणा देवाने दक्षिण दिशाना मुण वाणी भेसारवा नदि. १

पूर्वदिशाभिमुखश्चैव आदिदिवाकरो भवेत् ।

चतुर्द्वारं च ब्रह्माणं कुर्याच्च पूर्वदिग्मुखम् ॥ २ ॥

पूर्व दिशाना मुणवाणा ये आदिदेव सूर्य छे. तेने पूर्वदिशाभिमुण स्थापवा. ब्रह्माणे आरदारवाणा प्रासादमां के पूर्वदिशा सन्मुण स्थापवा. २

स्वयंभूवाणी घाटश्च मुखलिङ्गं सनातनम् ।

व्यक्तान्यक्तस्वरूपश्च विश्वेशः सर्वदिग्मुखः ॥ ३ ॥

स्वयंभूद्विंश, आणुद्विंश, घटित (राजद्विंश) द्विंश, मुणद्विंश, सनातनद्विंश, व्यक्तद्विंश, अन्यक्तद्विंश अने विश्वेश्वर ये सर्व दिशाभां स्थापन करवां. अथवा ते सर्वना अनुर्मुण प्रासाद करवा. ३

सर्वत्र सर्वतोभद्र-चतुर्द्वारः शिवालयः ।

मूर्त्तिभेदेन जानीया-चतुर्द्वारः प्रकीर्त्तितः ॥ ४ ॥

होमशाला च कर्त्तव्या चतुर्द्वारोपशोभिता ।

यज्ञमंडपवेदीषु चतुर्द्वारः प्रकीर्त्तितः ॥ ५ ॥

स्थाप्यं शिवं जिनं ब्राह्मं चतुर्द्वारं चतुर्मुखम् ।

वाणलिङ्गं राजलिङ्गं मुखलिङ्गं तथैव च ॥ ६ ॥

आरे आणु लदवाणुं अने आरदारवाणुं शिवालय थाय; ये मूर्त्तिना लेहे करी आरदारवाणुं कळुं छे. होमशाला, यज्ञमंडप अने यज्ञनी वेदी पणु आरदारवाणी शोभायमान थाय. शिव, जिन, ब्रह्मा, आणुद्विंश, राजद्विंश, मुणद्विंश, ये सर्वने आरदारवाणा, अनुर्मुण प्रासाद करी शक्याय. ४-५-६

‘દ્વિજરાજં’ રેવતં ચ વિદુર્વાસ્ણદિહુમુલ્લમ્ ।

પૂર્વાપરમુલા યે ચ વક્ષ્યન્તે તે યથાર્થતઃ ॥ ૭ ॥

દિવ્યરાજ અને રેવત એ દેવો પશ્ચિમાભિમુખના બાણવા. હવે પૂર્વ અને પશ્ચિમમુખના દેવોને યથાર્થ કહું છું. ૭

બ્રહ્મા વિષ્ણુઃ શિવઃ સૂર્યઃ ઇન્દ્રસ્કંદહુતાશનાઃ ।

પૂર્વાપરમુલા જેતે વાસ્તુશાસ્ત્રેષુ કર્તીર્તિતાઃ ॥ ૮ ॥

બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ, સૂર્ય, ઇન્દ્ર, કાર્તિકસ્વામી અને અગ્નિદેવ, એ દેવો પૂર્વ અને પશ્ચિમમુખે સ્થાપન કરવા, એવું વાસ્તુશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. ૮

ગણેશ્ચૈવ નાગેશઃ ક્ષેત્રાધિપથ ભૈરવઃ ।

ધનાધ્યક્ષશ્ચ ગન્ધર્વા ગ્રહમાતૃગણાસ્તથા ॥ ૯ ॥

નકુલીશશ્ચ ચંડીશઃ કાર્યા દક્ષિણદિહુમુલાઃ ।

પૃથ્વિદિહુમુલાઃ કાર્યા નાન્યે ચૈવ દિવૌકસઃ ॥ ૧૦ ॥

ગણેશ, નાગેશ, ક્ષેત્રપાલ, ભૈરવ, કુબેર, ગંધર્વ, ગ્રહ, માતૃગણ, નકુલીશ અને ચંડીશ એ દેવો દક્ષિણાભિમુખ યેસાડવા, તથા વિદિશામાં પણ યેનાઈ શકાય છે. અન્ય ડોઈ દેવ (હનુમાન સિવાય) વિદિશામાં યેસાડવા નહિ. ૯-૧૦

નૈર્ઋત્યામિમુલ્લઃ સ્થાપ્યો હનુમાન વલ્લવુદ્ધિમાન ।

રુદ્ર ઇકાદશો રૌદ્રો રાક્ષમાનાં ક્ષયંકરઃ ॥ ૧૧ ॥

બળવાન અને શુદ્ધિવાળા એવા હનુમાનજીને નૈર્ઋત્યદિશા સન્મુખ સ્થાપન કરવા. રાક્ષસોનો ક્ષય કરનાર રુદ્રસ્વરૂપવાળા અગિયાર રુદ્રોને પણ નૈર્ઋત્ય દિશામાં સ્થાપવા. ૧૧

ઝઘ્વમૂલમયોઽગ્રં ચ વિલોમં ડાઃકપાટકમ્ ।

વરુણોત્તરપૂર્વેણ સ્થાપ્યં ચૈવ મુશાહ્વતઃ ॥ ૧૨ ॥

મૂલ ભાગ ઉપર અને અથ (મસ્તકને) ભાગ નીચે એવા દરવાબનાં ઠમાડ ઉલટાં બાણવાં. દરવાબ પશ્ચિમ, ઉત્તર, અને પૂર્વમુખના (વિશેષ કરીને પ્રાસાદના) રાખવા એ શાસ્ત્રાણ છે. ૧૨

ભૈરવં ક્ષેત્રપાલં ચ વૈતાલાધોરા પિત્રીશાન્ ।

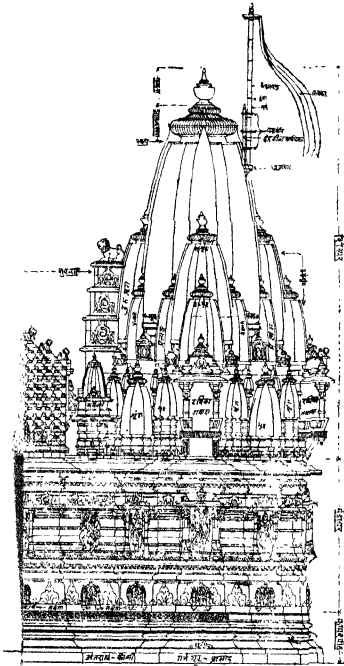
ચળદાર્દિં યમનાગાર્દિં સ્થાપ્યં દક્ષિણદિહુમુલ્લમ્ ॥ ૧૩ ॥

ભૂતખેતપિશાચાશ્ચ યક્ષેશદૈત્યરાક્ષસાઃ ॥

અન્યાઃ શુદ્રદેવદેવ્યઃ દક્ષિણામિમુલાસ્તથા ॥ ૧૪ ॥

૧. યજ્ઞરાજ રમમાળં, વિદુર્દક્ષિણદિહુમુલ્લમ્-“અપરાજિત સ્વસ્તંતાન સ્વમ્ ॥ ૧૩૪

(अभयुक्त) ३
 श्री गणेश जी

अभयुक्त - श्री गणेश

अभयुक्त

श्री गणेश

श्री गणेश

अभयुक्त, ओपन, ओपन, ओपन, ओपन, ओपन

(अभयुक्त-५)

દિક્પાલોક્તદિશિ સ્થાપ્યા પુરદ્વારોક્તદેવતાઃ ॥

અન્યત્ર કુરુને યસ્તુ પૂજાહાનિર્ન સંશયઃ ॥ ૧૫ ॥

ભૈરવ, ક્ષેત્રપાળ, વૈતાલ, અઘોર અને પિતૃદેવ, ચંડી, યમ, નાગદેવ આદિ ઉચ્ચ દેવદેવીઓ દક્ષિણાનિમુખ (દક્ષિણ સામે) બેસારવાં. યજ્ઞેશ (કુબેર), દૈત્ય, રાક્ષસ, ભૂતપ્રેત, પિશાચ અને ક્ષુદ્રજાતિનાં દેવદેવીઓ પણ દક્ષિણ દિશા સામે મુખે બેસારવાં. જે દિગ્પાલ જે દિશાના હોય તે દિશા સામે બેસારવા. નગરદ્વારે જે દેવો કહ્યા હોય તે બેસારવા. આમ યથાયોગ્ય સ્થાને કહેલી દિશામાં દેવોને બેસારવા. એથી ઉલટી દિશામાં બેસારવાથી, પૂજા કરનારને હાનિ અને લક્ષ્મીનો ક્ષય કરે છે. ૧૩-૧૪-૧૫

દક્ષિણોત્તરમુખાશ્ચ પ્રાચ્યાશ્ચૈવ તુ પશ્ચિમાઃ ।

વીતરાગસ્ય પ્રાસાદાઃ પુરમધ્યે મુખાવહાઃ ॥ ૧૬ ॥

દક્ષિણ, ઉત્તર, પૂર્વ, પશ્ચિમ એ ચારે દિશામાં વીતરાગ (ગ્નિદેવ)ના પ્રાસાદો નગરમાં હોય તે મુખકારક છે. ૧૬

પ્રગસ્તં ચ સમુત્સેયે ગૃહસ્થાર્ધભૂરંગિકા ।

ત્રિયં શાંતિમીપ્સિતં ચ કર્તુઃ કારયિતુસ્તથા ॥ ૧૭ ॥

ઈતિ શ્રીવિશ્વકર્મણા કૃતે વાસ્તુવિદ્યાયાં જ્ઞાનપ્રકાશદીપાર્ણવે

દેવતાવિદ્યુઃસ્વાધિકારે સપ્તમોઽધ્યાયઃ ॥ ૩ ॥

ઘરની ઉપર અર્ધ ભૂરંગિકા હોય તે પ્રગસ્ત છે. તે બંધાવનાર તેમજ બાંધનારને લક્ષ્મી, સુખશાંતિ અને ઈચ્છિત ફળ દેનાર છે. (ભૂરંગિકાની પ્રથા ઉત્તર ભારતમાં વિશેષ દેખાય છે). ૧૭

ઈતિશ્રી વિશ્વકર્મા વિચિત્ર વાસ્તુવિદ્યાના જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાર્ણવના

દેવતા વિદ્યુઃસ્વાધિકારની, શિલ્પ વિસારક પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈ

સોમપુરાએ કરેલ શિલ્પપ્રભા નામની ભાષા ટીકાનો સાતમો અધ્યાય સમાપ્ત.

૧. દેવતા વિદ્યુઃસ્વ

૧ પૂર્વમુખ દેવો—બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવભાસ્કલિંગ, રાજલિંગ, મુખલિંગ, સૂર્ય, ઈન્દ્ર, કાર્તિકેશ્વરી, જીન. ૨ અગ્નિદેવ—અગ્નિદેવ, દિગ્પાલ.

૩ દક્ષિણમુખ—નાગેશ, ક્ષેત્રપાળ, નિરૂતિ, ભૈરવ, અઘોરશિવ, જીન, ભૂંચરાજ, કુબેર, માંધવ, ઋદ્ધ, માતૃકામણી, નકુલીશ, નાગ, ચંડીશ, હનુમંત, યમ, (આ દેવો વિદિશામાં પણ બેસી શકે) વૈતાલ, પિતૃમણી, વક્ષ, દૈત્ય, રાક્ષસ, જીત, પ્રેત, પિશાચ અને ક્ષુદ્ર જાતિનાં દેવો-દેવીઓ. ૪ નૈઋત્ય મુખ—નિરૂતિ, ક્ષેત્રપાલ, ભૈરવ, હનુમંત.

૫ પશ્ચિમમુખ—બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ, સૂર્ય, ઈન્દ્ર, રકંઠ (કાર્તિક) અગ્નિ, વરુણદેવ, દિગ્પાલ, રૈવત, જીન. ૬ વાયવ્યમુખ—વાયુદેવ-દિગ્પાલ.

૭ ઉત્તરમુખ—કુબેર-શિવલિંગ, બ્રહ્મા, જીન, ગણેશ, વિષ્ણુદશાવતાર.

૮ પ્રશાન્નમુખ—પ્રશાન્ન-ઉચ્ચ દિગ્પાલ.

૯ ચતુર્મુખ—શિવલિંગ, બ્રહ્મા, જીન, યમમંડપ, હોમશાલા.

॥ अथ वास्तुविद्यायां दीपार्णवे अष्टमोऽध्यायः ॥

देवता दृष्टिपद स्थापनाधिकार

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

द्वात्रिंशद् द्वारमुत्सेध-मूर्ध्वके त्रीणि वर्जयेत् ।
अथोऽष्टमे शिवः प्रोक्तो दशैकादश-हीनकम् ॥ १ ॥
द्वादशे तु समुत्सेधे कुर्याच्च जलशायिनम् ।
चतुर्दशे मातृदेवीं षोडशे यक्षमेव च ॥ २ ॥
अष्टादशे तु कर्त्तव्या-बुधो रुद्रो च श्रीहरिः ।
ब्रह्मयुग्मं च कर्त्तव्य-मत ऊर्ध्वं तथा शृणु ॥ ३ ॥
एकाधिके बुधश्चैव लेपचित्राणि कारयेत् ।
त्रिंशतिमे दुर्गादेवी अगस्तिर्नारदस्तथा ॥ ४ ॥
एकविंशतमे चैव लक्ष्मीं च जिनमेव च ।
चतुर्विंशे समुत्सेधे सरस्वतीं गणाधिपम् ॥ ५ ॥

१. सूत्रसंतान सूत्र १४७भां येसः काग करी देवदृष्टिस्थान ज्येष्ठी अंके कहेला छे. तेम अर्द्धी नथी. वणी सूत्रसंतान १४७भां उदुम्बरादितः प्रोक्तमुत्तरंगोदरादयः ॥ कथुं छे. ज्येष्ठे स्थाना घानना अभाववाणा लोके उभयथी उत्तरं सुधीना आभनुं आ विधान छे, तेषु मानी दुराग्रद गेवे छे. परंतु अंशे तो मा भवानुं कथुं छे. तेथी आभा ज्येष्ठ दारने अशे उदय जल्युवे. अर्द्धी कहेला देवदृष्टिस्थान सूत्रसंतानथी कर्मके जुहा पडे छे. अने जेवा मतभतातर अतेके छे. पण विद्वानेजे गमे ते जेके अंशना सूत्रेते मान्य करी आसवु ज्येष्ठजे. सूत्रसंतानना १४ भागना देवदृष्टिस्थान वधु भवदारमा छे.

दृष्टि संभवेना जुहा जुहा अंशोमां जुहा जुहा मत प्रवर्ते छे. यौदगी सहीना जैन कंकुर ईशे रयेला वारणसारमा कथुं छे के दारनी उभयभमां दक्ष भाग करी, नीचेथी पहेला भागे महादेव, मीन भागे शिवशक्ति, त्रीन भागे शेषशायि (विष्णु), योथ भागे लक्ष्मीनारायण, पंचमा भागे विष्णुदक्षायतार, वराहवतार; षष्ठा भागे लेपचित्रनी प्रतिमान्ती दृष्टि, सातमा भागे शासनदेव (अनप्रभुना यक्ष यक्षिणी आदि) अने सातमा भागमां दक्ष भाग करी, तेमां सातमा भागे वीतराज अनप्रभुनी दृष्टि राभवी. आठमा भागे अंठी देवी, अने नवमा भागमां अंश तथा छत्र आभरधारी देवीनी (छत्र)नी दृष्टि राभवी. अने दशमा भागमां कौस्तुभनी दृष्टि राभवी नहि.

પદધિકર્વિશોત્સેધે માનવચન્દ્રમેવ ચ ।

બ્રહ્માવિષ્ણુસ્તથા રુદ્રઃ સૂર્યસ્તુ સપ્તવિશતૌ ॥ ૬ ॥

મૈરવશ્ચણ્ડિકા ચૈવ પ્કોનત્રિશદ્શકે ।

તદ્ધર્વે મૈરવં કાર્યં નાન્યેષાં તુ કદાચન ॥ ૭ ॥

શ્રી વિન્ધકર્મા કહે છે કે:—દ્વારની ઉચ્ચાઈના (શાખના) બત્રીશ ભાગ કરવા, તેમાં ઉપરના ત્રણ ભાગ છોડી દેવા. નીચેથી આઠમે ભાગે શિવલિંગ, દશમા અને અગિયારમા ભાગમાં કોઈ દેવની દષ્ટિ કઢી નથી. બારમા ભાગે સુતેલા વિષ્ણુ, જળશાયિ શેષનારાયણ, ચૌદમે ભાગે માતૃકાદેવીઓ, સોળમા ભાગે યજ્ઞાની; અઠારમે ભાગે શિવપાર્વતી; લક્ષ્મીનારાયણ અને બ્રહ્માસાવિત્રી એમ ત્રિપુરૂપ-યુગ્મમૂર્તિની દાંડ રાખવી. હવે તે ઉપરના ભાગોની દષ્ટિ સાંભળો. ઝોગણીશમા ભાગે બુદ્ધ તથા લેપ અને ચિત્રાની મૂર્તિઓ; વિંશમા ભાગે દુર્ગાદેવીની, અગસ્ય નારદાદિક નષિંગાની; એકવીશમા ભાગે લક્ષ્મી અને જિનદેવની; ચૌવીશમા ભાગે ગરસ્વતી અને ગણેશની; છવીશમા ભાગે માનવચન્દ્રની, સપ્તાવીશમા ભાગે સૂર્ય, પ્રહાર, વિષ્ણુ, મહાદેવની (મૂર્તિ); ઝોગણત્રીશમા ભાગે ભૈરવ અને ચંડિકાદેવીની દષ્ટિ રાખવી. ઝોગણબત્રીશમા ભાગની ઉપર ભૈરવ સિવાય કોઈ દેવની દષ્ટિ રાખવી નહિ. ૧-૭ (જુગો-વિવિધ ગ્રંથોના મને દષ્ટિસ્થાન દર્શાવતું પ્રક્ર)

પુનઃ દષ્ટિસ્થાન—

દ્વારોચ્છ્રયોઽષ્ટધા મક્ત ઉર્ધ્વભાગં પરિન્યજેત્ ।

સપ્તમ-સપ્તમે ભાગે તસ્મિન્ દષ્ટિસ્તુ શોભના ॥ ૮ ॥

૧. દિગમ્યરાચાઈ વસુન્દિકૃત પ્રતિશાસારમાં કહે છે—

“વિમજ્ય નવધા દ્વારં તત્ત પદ્મમાગાનધસ્વજેત્ ।

ઉર્ધ્વાંશો સપ્તમં તદ્વદ્ વિમજ્ય સ્થાપયેદ્ દશમ્ ॥

દ્વારોચ્ચના નવ ભાગ કરી, નીચેના છ ભાગ, અને ઉપરના એ ભાગ તણ દેવા બાકી જે સાતમા ભાગ રહ્યો તેમાં નવ ભાગ કરી તેમાં સાતમા ભાગે પ્રાંતમાત્રી દષ્ટિ રાખવી. વારણસાર અને વસુન્દીજ્ઞના દષ્ટિમત જૈનશ્રેણી પશુ, પરંપર જુદા પડે છે. સૂત્રસંતાનથી પશુ તે સાવ બિન છે. અર્ધો દીપાણુવ અને ક્ષીરાણુવ ગ્રંથોના દષ્ટિમત એક છે. પશુ તે સૂત્રસંતાનથી બિન છે. દીપાણુવ અને ક્ષીરાણુવ ગ્રંથો શિવપના સમુદ્ધ ગ્રંથો ગણાય છે. આ અને ગ્રંથો સૂત્રસંતાનથી પશુ બિન હોવાનું કારણ કદાચ સભ્ય મહાપ્રાસાદો (કદાચ ગિરધાર પ્રાસાદો વિષે પશુ સંમતિત છે). દીપાણુવ અને ક્ષીરાણુવમાં વિશેષ કરીને સ્ત્રીમ મહાપ્રાસાદનાં સૂત્રોનાં પ્રમાણો વિશેષ આપેલાં છે. તે કારણે આ વિધાન સંકલિત છે. પરંતુ સંવાર કે ગિરધાર પ્રાસાદોનાં દષ્ટિસૂત્રો જુદાં હોવાનું કદાચ ગ્રંથમાં જોવામાં આવતું નથી. ત્રીજા ભાગ દાષ્ટસૂત્રનું પ્રમાણ, ક્ષીરાણુવ તથા દીપાણુવમાં

દ્વારની ઉંચાઈના આઠ ભાગ કરી ઉપરનો આઠમો ભાગ તજી દેવો. સાતમા ભાગના આઠ ભાગ કરી તેના સાતમા ભાગે દેવોની દષ્ટિ રાખવી શુભ છે. ૮

પ્રતિમા સ્થાપન પદ વિભાગ—

અથાષ્ટવિંશતિર્ભાગા ગર્ભગૃહાર્ધભાગતઃ ।

પ્રથમે ચ શિવઃ પ્રોક્તઃ કિંચિદીશાનમાશ્રિતઃ ॥ ૯ ॥

કર્ણપિપ્પલિકાસૂત્રં શુજગર્ભે તુ સંસ્થિતમ્ ।

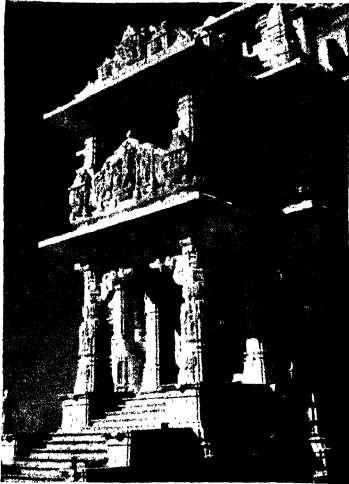
પાદગુલ્ફગર્ભસ્ત્રે પદગર્ભેષુ દેવતાઃ ॥ ૧૦ ॥

ગર્ભગૃહમાં દેવ સ્થાપન કરવાના વિભાગ કહે છે :— પ્રાસાદના ગર્ભગૃહના મધ્યભાગ (દ્વાર તરફનો ભાગ છોડી) પાછળ ભીંત તરફના અર્ધ ભાગના અડ્ડાવીશ ભાગ કરવા. તેમાં મધ્ય ગર્ભના પ્રથમ ભાગમાં શિવલિંગની સ્થાપના કરવી. તે

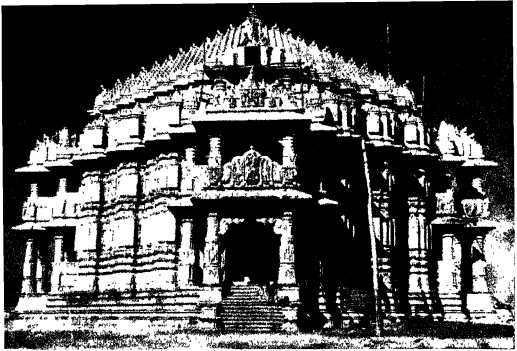
કહ્યું છે. દીપાણીવના અંકકારે ત્રિભુવન આઠ ભાગનો જે સર્વસાધારણ્ય છે તે પ્રમાણે કહ્યો તેો છે જ, એસઠ ભાગ અને આઠ ભાગના વિધાન વૃદ્ધાણીવ, અપરાજિત, મૂત્રત્વંતાન રૂપાવતાર, દેવતામૂર્તિપ્રકરણમ્, જ્ઞાનરત્નકોશ, વાસ્તુમંજરી અને વાસ્તુરાજમાં આપેલાં છે. વર્તમાનકાગમાં શિલ્પીઓ આઠ ભાગના દષ્ટિસૂત્ર વિશેષ કરીને બ્યવહારમાં લે છે.

દ્વારોદયના આઠ ભાગ કરી ઉપરનો ભાગ છોડી, સાતમાના કરી આઠ ભાગ કરી, તેના સાતમા ભાગનું દષ્ટિસ્થાન સામાન્ય રીતે ખતાવ્યું છે. આ સૂત્ર સૂત્રસંતાન અપરાજિતના ૬૪ ભાગના વિધાનને મળાનું આવે છે. જ્યાં સૂત્ર વિભાગની રેખા (ખસરો-સોડી) આવેલ હોય ત્યાંજ દષ્ટિ એટલે આખી કીડીનો ગર્ભ રાખવાની પ્રથા શિલ્પીઓમાં છે. ૬મણ્યાં જૈન વિદ્વાનો સત્તમસત્તમેનો અર્થ સાતમામાં એટલે સાતમાની અદર એવો કરે છે. જ્યારે શિલ્પીઓ સાતમાના સાતમે જે વિભાગ આવ્યો હોય ત્યાંજ દષ્ટિ રાખવાનું માને છે. આ વિવાદ પ્રમાણિક પણ્ય હોય છતાં વિશ્વકર્મા રચ્યા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં કહેવ નથી. આ વિધાન કૃત્ત સોળમી સદીના પ્રાસાદમંડપ અ. ૪ના સ્લોક પાંચમાં સત્તમસત્તમે દષ્ટિતૃષ્ટિ સિદ્ધે ધ્વજે શુભા ॥ એમ કહ્યું છે. આ પ્રમાણ શ્રીમંડને કયા અંકનું લીધું છે તે હજી બજાવામાં આવ્યું નથી. આ સૂત્ર જૈન વિદ્વાનો, પોતાના સમર્થન રૂપે ટાંકે છે. ખાટી શિલ્પના કાષ્ટ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં દષ્ટિસૂત્ર આવના દિસામે મેળવવાનું કહ્યું નથી. જ્યારે શિલ્પીઓ પોતાના મત સમર્થનમાં ક્ષીરાણીવમાં અ. ૧૧૬ અને વૃક્ષાણીવ અ. ૧૪૭નું પ્રમાણ્ય આપે છે.

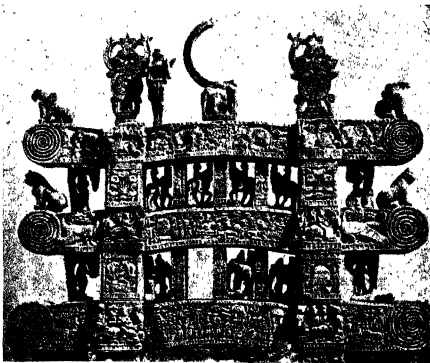
અર્ચાદષ્ટિઃ ચર. સ્તંભઃ પીઠં મંડોવરસ્તથા ॥ ચાલત્રં લોપયેદ્ યત્ર નિષ્ફલં તત્પ્રજાયત્તે ॥ દેવની દષ્ટિ સ્તંભપીઠ મંડોવર વિગેરેના ધરો કહેના સૂત્ર પ્રમાણ્ય રાખવા. એક વાળ જેટલો લોપ ઉંચો કે નીચો થવા ન દેવો. નહિતર તે કાર્ય કૃતને આપનાઈ થવું નથી. પણ કાર્યસિદ્ધિ સમયે શિલ્પીઓએ આવા મતમતાંતરના વિતંકાવાદમાં ન ઉતરતાં જૈન વિદ્વાનો આ કાર્યમાં પોતપોતાના મતનો આપક સેવે ત્યારે તેમ કરવું,

મુમસિદ સોમનાથજી મહાપ્રાસાદનો પ્રવેશભાગ જિ'ડોલકે તોરણ
 સહિત રૂપવાળા ક્ષત્રભો અને તે પરનું ઈંદીકા જેમાં શ્રીમા, વિષ્ણુ
 અને મહેશની પાંચ પાંચ કુદ ઉચ્ચી મૂર્તિઓ છે. રચયિતા:
 પ્રભાસંકર મોવડભાઈ સોમપુત્ર. શીપાલ્કેષ

શુભ્રસિદ્ધ સોમનાથજી પ્રાસાદ (પ્રભાસપાટણ) - દ્વિભૂમિ યુગ મંડોવર તથા સંવરજ્યા
સ્થપતિ પ્ર. એ. સોમપુત્ર-પાલીવાળા દીપાલ્કર

સાંચી સ્તૂપના દરવાજા પરતું. ઈ. સ. પૂ. બીજા સદીનું સિંહજી દીપાલ્કર

કાંઈક (એકાદ જવ) ઈશાન તરફ સ્થાપવા. બીજા દેવોને કાનના મધ્ય ગભો, બાહુના ગભો એમ કહોલા પદ ગભો દેવોની સ્થાપના કરવી. ૯-૧૦

દ્વિતીયે હેમગર્ભસ્તુ નકુલીશસ્તૃતીયકે ।

ચતુર્થે ચૈવ સાવિત્રી રુદ્રઃ સ્યાત્ પંચમે પદે ॥ ૧૧ ॥

પષ્ઠે સ્યાત્ ષટ્કવચસ્તુ સપ્તમે ચ પિતામહઃ ।

અષ્ટમે વસુદેવશ્ચ નવમે ચ જનાર્દનઃ ॥ ૧૨ ॥

ઉચ્ચારના દષ્ટિસ્ત્રવના દીપતુ' ક્ષણ ક્ષણે છે કે - ઉર્ધ્વદેહગ્ દ્રવ્યનાશાય અધસ્તાદ્ ભોગદ્વાનયે ॥ રેસાદષ્ટિયંદા પ્રાજ્ઞ દાનપુણ્યચિવર્ધનમ્ ॥ (ક્ષીરાર્ણવ-વૃક્ષાર્ણવ) આપેલા માનથી જા દેવની દષ્ટિ ઉચ્ચી રાખે તે દ્રવ્યનો નાશ થાય અને જા નીચી રાખે તે બોજસર્વાક્રમું નુકસાન થાય છે. તેથી સ્ત્રીક્રમાને દષ્ટિરેખા સૂત્ર પ્રમાણે રાખવી જોવી દાન પુણ્યની વૃદ્ધિ થાય છે.

દષ્ટિ સંબંધના અંચ મતમતાર્તરોમાં સૂત્રસંતાન-અપરાજિત. ઠક્કર કેરૂ, વસુનંદીના અને દીપાવર્ણવના મતે જો ૨ જગ ૧૭ દંચના દાગની ઉંચાઈ દોષ તે એક દષ્ટાંત રૂપ ઇન-દેવની દષ્ટિ કેટલી નીચે આવે તે આપણે જાણએ.

(૧) સૂત્રસંતાન-અપરાજિત મતે ઉત્તરંચથી નીચે આંખ ૬ દોરો ૧૬ લગભગ
(૨) ઠક્કર કેરૂ વારવૃત્તારના મતે " " ૧૮ " ૦ લગભગ
(૩) વસુનંદીના મતે " " ૧૬ " ૦૧ લગભગ
(૪) દીપાવર્ણવ અંચના મતે " " ૨૨ " ૨૧૧ લગભગ

ઉપરનાથી એક વગુ ફાલત થાય છે કે કોઈ જુના સ્થળે દષ્ટિ નીચી જણાવી હોય તેો દોષ જોતાં પહેલાં વિચાર કરીને નિર્ણય કરવો. આવા જુદા જુદા મતમતાર્તરથી શર્કાત થતું નહિ. જુદા જુદા આચાર્યોનો, કવચિદ્ તેમજ એકજ આચાર્યના જુદા જુદા અંચમાં પૃથક્ પૃથક્ મતો કદાચ સકારણપણે હોય. આથી શિદ્ધપીએએ ગમે તે એક અંચના મતને અનુસરતું તેજ ઇષ્ટ છે.

એસઠ્ઠ ભાગના દષ્ટિસ્ત્રવન વૃક્ષાર્ણવ, સૂત્રસંતાન-અપરાજિત, જ્ઞાનરત્નપ્રકાશ, અને દેવચાર્ણવ પ્રકરણમાં આપેલા છે. આને પત્રીશ (૩૨) ભાગના દષ્ટિસ્ત્રવન દીપાવર્ણવ, ક્ષીરાર્ણવ અને જ્ઞાનરત્નપ્રકાશમાં પણ એક મતો આપેલા છે. આઠ ભાગના સાતમા ભાગનું દષ્ટિપ્રમાણ, સર્વસાધારણ સ્ત્રીક્રમું છે. વળી આ પ્રમાણે ઉપરોક્ત અંચોએ અને પ્રાસાદમંડને તેમજ વારવૃત્તમંજરી અને વારવૃત્તમંચોએ પણ આપેલા છે. આ પ્રમાણે વ્યવહારમાં વરૂંચ પ્રચલિત છે.

दशमे विश्वरूपस्तु अग्निदेव एकादशे ।
 द्वादशे भास्करश्चैव दुर्गा स्याच्च त्रयोदशे ॥ १३ ॥
 चतुर्दशे विष्णुराजो ग्रहाश्च दशपंचमे ।
 पोटशे च भवेन्माता गणाः सप्तदशांशके ॥ १४ ॥
 अष्टादशे भैरवस्तु क्षेत्रपालस्ततोऽधिके ।
 यक्षराह् विशतितमे हनुमान्तु पदाधिके ॥ १५ ॥
 द्वाविंशे तु भृगयोर-स्तथाऽयोरः पदाधिके ।
 चतुर्विंशे भवेद् दैत्यो राक्षसश्च पदाधिके ॥ १६ ॥
 पिशाचश्चैव पट्टविंशे भूतश्चैव तथापरे ।
 तदग्रे च पदं शून्यं क्रमेण मंडलस्थिताः ॥ १७ ॥

१. प्रतिभा स्थान पदविभाग—अष्टावीह भाग भर्तृगृहना पाठना भाग करी
 तेमां देवता स्थापनाना पदविभाग आपेक्षा छे. दीपार्णव अने अपराकृत सूत्रसंतान तथा
 शान्तरत्नकोष जेना प्राचीन ग्रंथि ऐक मते अशुभनीय जागते आ मत रीकारे छे. परंतु
 स्थापनतार देवतागुणि प्रकृत्युक्त अ. ३ गर्भाभिना ४६ भाग कक्षीने पदस्थापना कडे छे.

भागा पकोतपंचाशद् गर्भाद्धीं भित्तितो भवेत् ।
 गर्भांशो ब्रह्मपंस्थानं देवं भागाष्टकं ततः ॥ ६ ॥
 मानुष्यं पोटशांशः स्यात् चतुर्विंशः पिशाचकः ।
 देवांशो ब्रह्मलिण्वंशाः सर्वे देवाश्च मानुषे ॥ ७ ॥
 मातरो यक्षगन्धर्वा रक्षोभूतसुरादयः ।
 स्थाप्याः पेशाचकेऽंशे ते ब्रह्मांशे लिङ्गमैश्वरम् ॥ ८ ॥

अभाराना (पथीत तरङ्गना) अर्धभागना ओगण्यपत्यास काज करवा. तेमां गर्भांशे पदेसे
 भाग अर्वांश, पथी आठ काज देवांश, पथी काज सेण मानुष, अने योनीश काज पिशाचक,
 (आम कुल ४६ काज थया). आमां देवांशमा अन्ना अने विष्णु स्थापन करवा. अने मानुष-
 अंशमा सर्वदेव, अने पिशाचक अंशमा मातर, यक्ष, गंधर्व, राक्षस, भूत आदि स्थापन
 करवा. (अर्वांशमा भर्तृगृहना भूप्रभा) त्रिगुनी स्थापना करवी. आ ओगण्य पत्यास विभागनुं
 देवतापद स्थापन प्रमाथ्य द्रविडग्रंथ, भयमतग्रंथां पञ्च आपेक्षुं छे. वगी समर्पण्य सूत्र-
 धारमा महाराज लोकेदेव अध्याय (७०)मा कडे छे ३—

अके प्रासादगर्भाधिं दशधा पृष्ठभागतः ।
 पिशाचरक्षोदनुजाः स्थाप्या गन्धर्वगुह्यकाः ॥
 आवित्यश्चंडिका विष्णुब्रह्मेशानाः पदक्रमात् ।

भर्तृगृहनी पथीत तरङ्गना अर्धभागमा दश भाग करी, कौतथी १-पडेवा काःमां
 पिशाच २-थीजमां राक्षस, ३-त्रीजमां देव, ४-योथामां गंधर्व, ५-पांथिमां यक्ष,

स्तम्भिका तोरण युक्त अग्निदेव.

मूर्त्ति स्थापनानो कर्म लक्षणयो. ११-१७

श्रीके भागे डेमगर्भ (प्रथम शादिश्राम), त्रीके भागे नकुलीश (नकुलीश-पाशुपतशैव), चौथा भागे सावित्री, पांचमा भागे इंद्र, छठ्ठा भागे कार्तिकस्वामी, सातमा भागे प्रथमा, आठमा भागे वासुदेव, नवमा भागे जनार्दन, दशमा भागे विश्वेश्वर (अथ आठवीं दशमां विष्णु), अगिथारमे भागे अश्विदेव, आरमे भागे सूर्य, तोरमा भागे दुर्गा, चौदहमा भागे गणेश. पंद्रहमे अर्ध, सोणमे मानुकाच्या, सत्तरमे गणुदेव, अठारमे विसव, सोळावीशमे क्षेत्रपाल, वीशमे यक्षराज. अकरवीशमे लज्जमान, आवीशमे वृषधोर, त्रैवीशमे अधोर, चोवीशमे हंत्य, पचीशमे राक्षस, छवीशमे पिशाच, सत्ता विशमे भूतानी मूर्त्ति स्थापन करवी, अठ्ठावीशमा भागे कोष्ट पणु देवनी मूर्त्ति स्थापनी न्हि. आ प्रभाळु गर्भगृहना मंडणोमां

१-छठ्ठीमां सूर्य, ७-सातमां अग्निदेवी, ८-आठमां विष्णु, ९-नवमां प्रथमा, १०-दशमां अश्विमे मध्य अर्धभागमां शिवसिंघे स्थापना-अथ अनुक्रमे पद स्थापना लक्षण्यी.

भोळदेवना भतने भणते नाथु विरचित वास्तुगंजरी अने सुवधार राजसिद्ध हृत वास्तुराजते। मत छे ३-

गर्भाद्धं दशभिर्भक्ते मध्ये लिङ्गं स्थसेत्तत ।

चिचि हरिमुमां सूर्यं बुधं शक्रं जिनं तथा ॥

मातृगणेश गंधर्वान् यक्षान् क्षेत्रेशानवान् ।

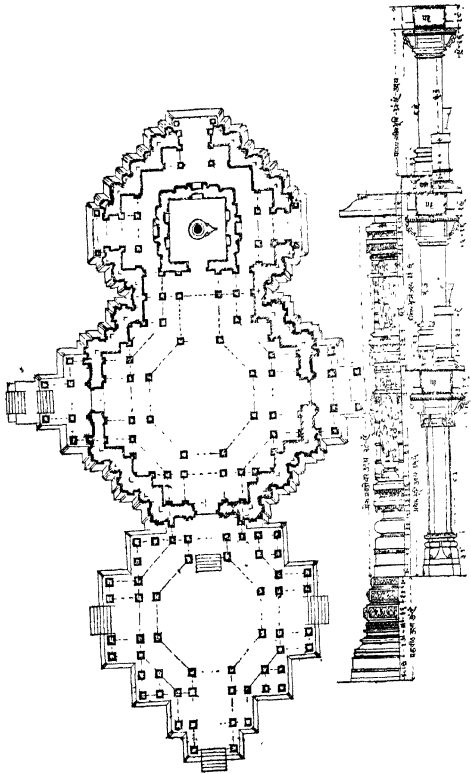
रक्षोघ्नान् क्रमात्मातुः पिशाचं भित्तिकावधि ॥

अर्धशुद्धना पाठवा अर्धभागना दश भाग करत। तेमां मध्यमां गणे शिवसिंघे; १ प्रथमा, २ विष्णु, ३ उमादेवी, ४ सूर्य, ५ बुध, ६ इंद्र, ७ जिन, ८ गणेश, ९ गंधर्व,

શ્રી સોમનાથલ-કલાસ મહામેઢ પ્રાસાદ જમયુજ સાંધાર પ્રાસાદ તલકાર્શન અને મડોવર
 ક્ષેત્ર જૂનિઉદય (અધ્યાય-૫)

વિષ્ણુભાગે ઉમાદેવી બ્રહ્મસ્થાને સરસ્વતી ।
 સાવિત્રી મધ્યદેશે તુ લક્ષ્મીં સર્વત્ર દાપયેત્ ॥ ૧૮ ॥
 વીતરાગો વિઘ્નરાજે યથોક્તં જિનશાસને ।
 માતૃમણ્ડલ મધ્યે તુ દેવતાશ્ચ સમસ્તકાઃ ॥ ૧૯ ॥
 પર્યંકાસનોર્ધ્વસ્થાનિ વિષ્ણુરૂપાણિ યાનિ ચ ।
 વિષ્ણુસ્થાને જલશાયી વારાહસ્તપદેસ્થિતઃ ॥ ૨૦ ॥
 મત્સ્યાદિ-વિષ્ણુરૂપાણિ સર્વાણિ નવમે પદે ।
 હરિશંકરોમામૂર્તિ-વિષ્ણુસ્થાને પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૨૧ ॥
 અર્ધનારીશ્વરં દેવં રુદ્રસ્થાને પ્રકલ્પયેત્ ।
 સપ્તમે બ્રહ્મસંસ્થાને *હિરણ્યામાર્મકસ્તથા ॥ ૨૨ ॥
 (બુધો કોષ્ટક—દેવતા ૫૬ સ્થાપન વિભાગ)

* મિશ્રમૂર્તિ ચ સ્થાપયેત્ - પાઠાન્તરે

૫૬, ક્ષેત્રપાલ અને ૬૪ ભાગમાં દાનવ, રાક્ષસ, મહ, માતૃકા-એમ અનુક્રમે દેવોનાં સ્થાપના કરતી.

વળી બોજદેવ સમરાંજણ સુત્રમાં કહે છે કે-મહારાના છ ભાગ કરી પાછલો બીંતા તરફનો એક છટ્ટો ભાગ છોડીને પચિત્રા ભાગમાં સર્વ દેવતાઓની સ્થાપના કરવી એ પ્રશંસનીય છે.

સુત્રધાર વિરપાલ વિરચિત પ્રાસાદતિલક મેડાયા પ્રાસાદમાં કહે છે કે-

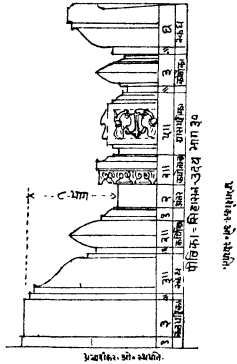
પ્રાસાદગમે' હિ શ્લેષલં વિષે' ઠારામ્રલંડ' પરિવર્જનિયમ્ ।
 વ્લેડન્યતઃ પંચવિભાગકાર્યં તસ્મિન્ વિષેયાનિ નિજાસનાનિ ॥ ૧ ॥
 યજ્ઞાદ્યશ્ચ પ્રથમે વિભાગે દ્વિતીયભાગેઽસ્થિલદેવતા વૈ ।
 બ્રહ્મા ચ સૂર્યશ્ચ જિનસ્તૃતીયે ચતુર્થે હરિઃ પદ્મમે હરશ્ચ ॥ ૨ ॥

પ્રાસાદના બર્ધગૃહના અર્ધભાગનો હાર તરફનો ભાગ છોડી દેવો, બીજામાં પચિત્રા ભાગ કરી તેમાં દેવોનાં પ્રાસનો ((સંહાસનો)નાં વિધાન કહે છે. ૫છીતથી પહેલા ભાગમાં ૫૬, બીધવ, ક્ષેત્રપાલાદિ; બીજા ભાગમાં સર્વ દેવદેવીઓ; ત્રીજામાં બ્રહ્મા, સૂર્ય, અને જિન તીર્થ'કરતુ' સિંહાસન કરવું. ચોથા ભાગમાં વિષ્ણુ અને પચિત્રા ભાગે હર, શિવલિંગની સ્થાપના કરવી.

જિનદત્તસુરિના નીતિશાસ્ત્રના ગ્રંથ વિવેક વિલાસમાં પણ સુત્રધાર વીરપાલના પ્રાસાદ તિલક ગ્રંથના આ મતનું લગભગ અર્થન કરે છે. વળી હંકરે શ્રેષ્ઠ પણ વારુ-આરમાં પચિત્રા ભાગ કહે છે.

પ્રાસાદગમે' ગોહાષે' મિસ્તિતઃ પંચઘાક્રુતે ।
 યજ્ઞાઘાઃ પ્રથમે ભાગે દેવ્યઃ સર્વા દ્વિતીયકે ॥ ૧ ॥

વિષ્ણુ ભાગે ઉમાદેવી, બ્રહ્માના ભાગમાં સરસ્વતીદેવી, સાવિત્રીદેવી (બ્રહ્માના) મધ્યભાગમાં અને લક્ષ્મીજી કોઈપણ વિભાગમાં સ્થાપન કરી શકાય. જનતીર્થકર વીતરાગ દેવને અને જનશાસન દેવે, વિશ્વરાજ (ગણેશ)ના સ્થાને ચૌદમા ભાગે સ્થાપી શકાય. બધી દેવીઓની મૂર્તિઓ માતૃ-મંડળમાં સ્થાપવી. વિષ્ણુની પદ્માસન ઝેઠેટ્ટી કે ઉભી મૂર્તિઓ શેષશાયી અને વરાહાદિ દશાવતારની મૂર્તિઓ વિષ્ણુના નવમા ભાગ સ્થાનમાં સ્થાપવી. વિષ્ણુ, શંકર ને ઉમાજી એ ત્રણેની મિશ્ર યુગ્મમૂર્તિ વિષ્ણુના સ્થાનમાં પધરાવવી. અર્ધ નારીશ્વરની મૂર્તિ રૂરુના ભાગમાં સ્થાપવી. બ્રહ્માના સાતમા ભાગમાં દ્વિરણ્યગર્ભ (શલિ-ગ્રામ) અથવા ત્રિપુરૂષની યુગ્મમિશ્ર મૂર્તિઓ સ્થાપન કરવી. ૧૮-૨૨

દેવ-સિંહાસન-ધરવિભાગ

જિનાકંસ્વન્દકૃષ્ણાનાં પ્રતિમાઃ સ્યુસ્તૃતીયકે ।

બ્રહ્મા ચતુર્થમાગે સ્યાલ્લિજ્ઞમીશસ્ય પંચમે ॥ ૨ ॥

(વિવેકવિલાસ)

પ્રાસાદના ગર્ભગૃહના પાછલી બીંત તરફના અર્ધભાગમાં પાંચ ભાગ કરી પહેલા ભાગમાં મધુ, બીજામાં સર્વ દેવદેવીઓ, ત્રીજામાં જન, સૂર્ય, કાર્તિકેશ્વરમી અને કૃષ્ણ; અને ચોથા ભાગમાં ધ્રુવા અને પાંચમા ભાગમાં અર્ધાત મધ્ય ગર્ભમાં શિવલિંગની સ્થાપના કરવી.

આ પ્રમાણે સમરાંજીના બીજા ભતે, પ્રાસાદ તિલક તથા વિવેક વિલાસના ભતે આસન ઝોટલે “પયાસણ” એવો અર્ધ શિલ્પી વર્ગમાં પ્રવર્તે છે. જે કે આ ટીપાણુંવ અને ક્ષીરાણુંવ, અપરાજિત સૂતસતાન, યાનરતલકોષ, આદિ પ્રાચીન પ્રથેમાં ખુદ પ્રતિમા સ્થાપનના વિભાગનું કહેણું છે.

શિલ્પ વર્ગ જૈન પ્રતિમા સ્થાપન માટે-મંદન સૂતધારને નીચેનો ભત વધુ સ્વીકારે છે,

પદ્માવો વક્ષ મૂલાયાઃ પદ્માગ્રે સર્વદેવતાઃ ।

તદગ્રે વૈષ્ણવં બ્રહ્મા મધ્યે લિજ્ઞં શિવસ્ય ચ ॥

અય પીઠિકા ॥—

- ૧ ભુખભે ઉચ્છ્રયે યત્ર પીઠસ્ય ત્રિંશતા પરિભાજિતે ।
 ૩ કંઠપટ્ટી ૨૩ ॥ ૨૩ ॥
 ૦૧૧ કંઠે ૨૪ ॥ ૨૪ ॥
 ૩૧૧ મલ્લતે ૨૫ ॥ ૨૫ ॥
 ૦૧૧ કંઠે ૨૬ ॥ ૨૬ ॥
 ૨૧૧ કષ્ટી ૨૭ ॥ ૨૭ ॥
 ૧ ચીપલી ૨૮ ॥ ૨૮ ॥
 ૨ અંતરાળ ૨૯ ॥ ૨૯ ॥
 ૨૧૧ કેવાળ ૩૦ ॥ ૩૦ ॥
 ૫૧૧ આસપટ્ટી ૩૧ ॥ ૩૧ ॥
 ૦૧૧ કંઠે ૩૨ ॥ ૩૨ ॥
 ૩ કષ્ટી ૩૩ ॥ ૩૩ ॥
 ૦૧૧ કંઠે ૩૪ ॥ ૩૪ ॥
 ૪ પુષ્પકંઠે ૩૫ ॥ ૩૫ ॥
 ૩૦

इति श्री विश्वकर्मणा कृते वास्तुविद्यायां ज्ञानप्रकाशदीपार्णवे
 देवता दृष्टिपद स्थापनाधिकारे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

દેવસ્થાપના નીચેની પીઠિકા-પમાસણુ-સિંહાસનની ઉંચાઈ (જે ભાગે આવતી હોય) તેના ત્રીજા ભાગ કરવા. તેમાં એક ભાગ ભૂમિમાં જાય, ત્રણ ભાગની કંઠ-

મળગૃહના પાછળ પાટ નીચે થકા જૂતાદિ ઉમ દેવા ખેસારવા. અને પાટ છોડીને ખીન્ન દેવા ખેસારવા, તેનાથી આગળ બહા અને વિષ્ણુ અને મધ્યમાં શિવલિંગની સ્થાપના કરવી.

પાટ છોડીને જૈન પ્રતિમા પધરાવવાના આ સુત્રને શિવપીઠમ વલુ પ્રામાણિક માને છે. અર્ધના પાંચ ભાગ કરી ત્રીજા ભાગમાં સિંહાસન પમાસણુ કરવાનું પ્રમાણ માની ધણાખરા શિવપીઠો તેમ પધરાવે છે.

શ્રીરાણુવ, અપરાભિત યાનરત્નકાશ દીપાણુવ, વારતુસાર કે વિવેકવિદ્યાસના મત પ્રમાણે પ્રાચીન મંદિરોમાં (ઓરીસાના કોણાકાંના સુર્મમંદિરમાં અને દારિકામાં રણુકોડછના જગતમંદિરમાં) ઉપર કહેલા ભાગ પ્રમાણે સ્થાપના થયેલ છે. પરંતુ છા પ્રતિમાની આ રીતના ભાગે સ્થાપના થવાના દર્શાત હજુ સુધી પ્રાચીન મંદિરોમાં મળતાં નથી. જે તે રીતે ખેસારવામાં આવે તે પાછળ પ્રદક્ષિણા થાય તેટલી જગા લગભગ રહે. પરંતુ જૈન મંદિરોમાં આવી પ્રદક્ષિણાની પ્રથા મળગૃહમાં નથી. સુર્મ કે વિષ્ણુ મંદિરોમાં ચરણુ-રપણું તેમજ મળગૃહમાં પ્રદક્ષિણાની પ્રથા પ્રાચીન મંદિરોમાં છે.

વારતુસાર, વિવેકવિદ્યાસ અને પ્રાસાદતિલકના કથન પ્રમાણે પાંચ ભાગના ત્રીજો ભાગ પીઠિકા સિંહાસનની મર્પાદાને સ્વીકારાય તે આ મતબેદ રહેતો નથી.

નાના મળગૃહમાં ત્રીજા ભાગે પ્રતિમા સ્થાપન કરવામાં આવે તે મળગૃહમાં પૂજકોને કરવા કરવાની જ જગ્યાની ધણી તકલીફ ઉભી થાય.

પટ્ટિકા, ચરધા ભાગની મુખપટ્ટિ-કંઠ; સાડાત્રણ ભાગનો સ્કંધ (ગલતો જાડંબો) કરવો. તેમાંથી ચરધા ભાગમાં કંઠ કાઢવો. તે પર ચરધા ભાગની અંધારી પટ્ટી, અઢી ભાગની કણ્ઠી, એક ભાગની ચિપિકા (ચીપલી), બે ભાગનો અંતરપત્ર, અઢીભાગ છબ્બ કેવાળ, સાડાપાંચ ભાગની આસપટ્ટી વિધિથી કરવી. તેના પર અર્ધા ભાગની મુખપટ્ટી (ઘસી) કરવી. ત્રણ ભાગની કણ્ઠી, ચરધા ભાગની કંઠપટ્ટી. અને તે ઉપર ચાર ભાગનો ગલતો (સ્કંધ) કરવો. ક્ષોભણુ-ઘાટની ઉંડાઈ, આઠ ભાગની (અંતરાળથી) રાખવી. તે રીતે ભાગથી અંકિત સિંહાસન રચવું. ૨૩-૨૭

ઇતિશ્રી વિશ્વકર્મા વિરચિત વાસ્તુવિદ્યાના જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાવ્લંચનો દેવતા દષ્ટિપદ સ્થાપનાધિકાર નામનો, શિલ્પ વિશારદ પ્રભાશંકર જ્યોત્સનાકાંઠ સોમપુરાએ રચેલ, શિલ્પપ્રભા નામની ભાષાટીકાનો આઠમો અધ્યાય સમાપ્ત.

॥ अथ वास्तुविद्यायां दीपार्णवे नवमोऽध्यायः ॥

शिखराधिकार

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

पंचनाशिक—अथातः संप्रवक्ष्यामि भद्रार्थं शिखरं तथा ।

भद्रार्थं च ततो वत्स ज्ञातव्यं मूलनाशिके ॥ १ ॥

भद्रं द्वात्रिंशद्द्विभागं कर्तव्यं च विचक्षणैः ।

मूलनाशिकं द्विभागं त्रिभागं द्वितीयं तथा ॥ २ ॥

वेदभागं तृतीयं तु भद्रं चतुर्दशैव च ।

पंचमी फालनाकार्या उपाङ्गसदृशा भवेत् ॥ ३ ॥

यावद्भस्तप्रमाणेन विस्तृता क्रियते कटिः ।

तावदङ्गुलपादेन फालनानां तु निर्गमः ॥ ४ ॥ इति पंचनाशिका^२

विश्वकर्मा कहे छे—हे वत्स ! शिखरना भद्रना अर्धंथी शुष्ण सुधीना भाग कहुं छुं. आभा भद्रना अत्रिंश भाग करवा. पडेली झालना जे भाग, भीलु झालना त्रिंश भाग, त्रीलु झालना आर भाग, अने आधुं भद्र चौड भागनुं जायवुं. पांचमी झालना उपांग प्रभाजे करवी. (आसाद) केटला हाथ कोणु डोय तेटला हाथे पा पा आंगणी झालनाओना नीकाजा राखवा. १-२-३-४

सप्तनाशिक—सप्तनाशिकं वक्ष्यामि भद्रार्थं षष्ठभागिकम् ।

प्रथमं वसुभिर्भागं द्वितीयं रुद्रसंख्यया ॥ ५ ॥

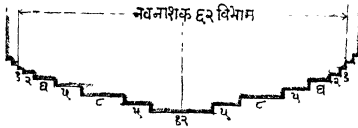
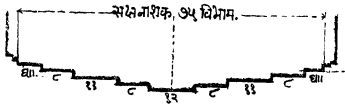
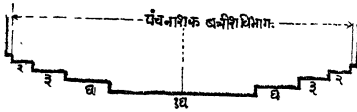
तृतीयं वसुभिर्भागं मूलं सार्द्धं चतुष्टयम् ।

षष्ठं च सप्तमं चैव फालना नाम नामतः ॥ ६ ॥ इति सप्तनाशिक

हवे हुं सप्तनाशिक कहुं छुं—अरधुं भद्र छ भागनुं; पडेली झालना आठ भागणी, भीलु झालना अगियार भागणी; त्रीलु झालना आठ भागणी; मूलनाशिक साडा आर भागणी; छट्टी अने सातमी झालनाओ नाम भावनी करवी. (झालनाने नीकाजे आगण कहेते तेम राखवे) कुल पंचोतेर भाग सप्तनाशिकना जायवा. ५-६

१. भद्रार्थं च चतुर्दश—पाठान्तरम्

२. शिखरना भद्रमा आवी झालनाओ करवानुं दीपाक्षुव, क्षीराक्षुव अने यान-रत्नकाय अर्धमांज कहुं छे. अपराजित अत्रसंतानमा आ पाडे नथी. पंच-सप्त ने नव

૫૦-૨૧૫ અને નવનાશિક વિભાગ

નવનાશિક—નવનાશિકં પ્રવક્ષ્યામિ મદ્રાર્થમેકત્રિંશતમ્ ।

એકભાગં દ્વિભાગં ત્રિભાગં વા વેદભાગં તૃતીયકમ્ ॥ ૭ ॥

ચતુર્થે ચાણભાગં તુ પંચમં વસુસંયુતમ્ ।

ષટ્થે ચાણવિભાગં તુ સપ્તમં રસસંયુતમ્ ॥ ૮ ॥

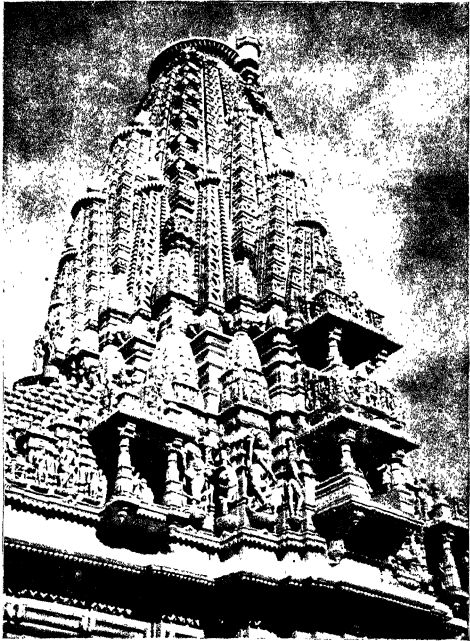
અષ્ટમં નવમં ચૈવ ફાલના નામ નામતઃ ।

યાવદ્દસ્તપ્રમાણેન ક્રિયતે કટિવિસ્તરે ॥ ૯ ॥

તાવદંગુલપાદેન ફાલનાનાં તુ નિર્ગમઃ ।

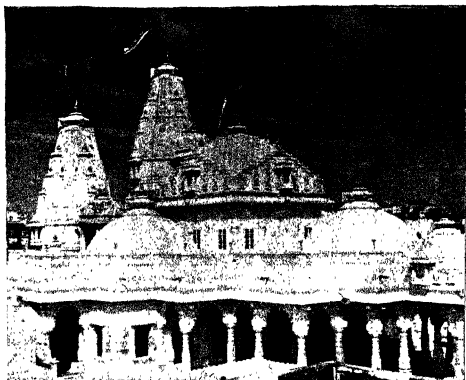
અથ ન લૌપયેદ્ યસ્તુ ન ચાલ્પં શિલ્પિચુદ્ધિમાન્ ॥ ૧૦ ॥

નાશિક કેટલાક જુના પ્રાસાદોના કામેમાં જોવામાં આવે છે. કેટલાક નીચે પીઠથી તે નાશિક પાડે છે. કેટલાક ઊંચ પરથી બાંધને નાશિક પાડેલા જોવામાં આવે છે. એવામાં આ પ્રથમ વિશેષ છે. યુજ્જાતમાં છે પણ અલ્પ.

ગુજરાત અલ્હાબાદ પાટલના પ્રસિદ્ધ લેલમંદિર પંચાસરજીવું કળામય શિખર (અંકયામ ૯)
(Constructing Architect : P. O. Sompura)

અભાસ પાટલ પ્રસિદ્ધ નૈતમહિર. અંદ્રપ્રભુ પ્રાસાદના નવ ગર્ભગૃહ તથા ચાર મંડપયુક્ત બે ભૂમિવાળા બંધ પ્રાસાદ (અધ્યાય ૯). (Constructing Architect : P. O. Sompura)

શિખરના ભદ્રના નવનાશિક કહે છે—અરધા ભદ્રના એકત્રીશ ભાગ કરવા તેમાં પ્રથમ કાલના એક ભાગ, બીજી કાલના બે ભાગ, ત્રીજી કાલના ચાર ભાગ, ચોથી કાલના પાંચ ભાગ, પાંચમી કાલના આઠ ભાગ, છઠ્ઠી કાલના પાંચ ભાગ, સાતમી કાલના (ભદ્રાર્ધ) છ ભાગ, અને આઠમી અને નવમી કાલના નામ માત્રની કરવી. જેટલું કોણ રેખાયે હોય તેટલા હાથે પા પા આંગળ કાલના ખાંચાઓના નીકાળા રાખવા. આ પ્રમાણે બુદ્ધિમાન શિદ્ધિપત્રે કાલનાના ભાગ લેવાપવા નહિ. ૭-૮-૯-૧૦

શૃંગો પર શૃંગ ચડાવવાનું વિધાન—

વિભક્તે તુ તલછન્દે શિખરોર્ધ્વં તુ કારયેત્ ।

છાછસ્યોર્ધ્વે મહારઃ સ્યાત્ શૃંગે શૃંગે તથૈવ ચ ॥ ૧૧ ॥

‘મહારાંશં’ પુનર્દઘાત્ પુનઃ શૃંગાણિ કારયેત્ ।

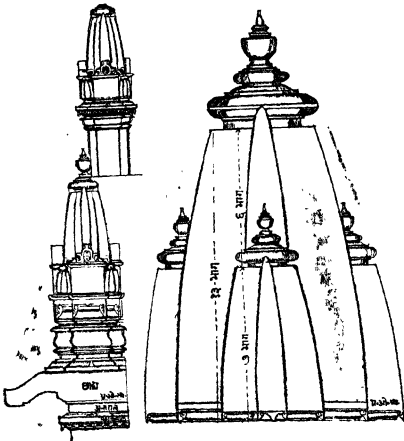
સમસ્તાનામધોભાગે કુર્યાચ્છાઘં વિભૂષિતમ્ ॥ ૧૨ ॥

‘અધઃ’ શૃંગાર્ધભાગેન ઝર્ધ્વશૃંગો વરોદ્દમઃ ।

एकैकं युक्तिद्वयैण कुर्याद्वै सर्वकामदम् ॥ ૧૩ ॥

૧. ૭મ પર પ્રકારનો પર (પણ કોઇ શિષ્ટીઓ તેના બદલે ૭જીવાળા પાલનો થર) કરે છે. અહીં પ્રાયેક શૃંગ નીચે આ થરો ૭જીવાળા ચડાવીને શૃંગ ઉપર થર મૂકવાનું વિધાન કહે છે તે સુંદર દેખાય છે. જો કે અર્ધા શિષ્ટીઓમાં તે પ્રથા નથી. કોઇ શૃંગ ચડાવતાં શૃંગના કળશની ઉંચાઇ જેટલી ચાર કે છ કે આઠ આંગળ જેટલી જાગી ચડાવીને બીજું શૃંગ ચડાવે છે. આમ કરતું સામાન્ય છે. ઉપર કહ્યું તે રીતે ન રવામા હોય નથી. પરંતુ શાસ્ત્રકારે ઉત્કૃષ્ટ કાર્યની અપેક્ષાએ તેમ કહ્યું છે. જો કે અંધકારે કલાથી પણ વિશેષ જાંધા પ્રત્યેક શૃંગ નીચે ચડાવીને મુકેલા જ્વેલામાં આવે છે. ઠા. ત. દારિકાનું જગત્સંદર; રાજસ્થાનમાં કાપરલાજી. રાજકપુરમાં પ્રત્યેક શૃંગ નીચે ઉંચી જાંધાના ઘાટ કરીને ચડાવેલ છે. તેથી શિખર ધણું ઉંચું લાગે છે. કેટલીક વખત શિષ્ટીને તેવી રચના કરવાની ફરજ આવી પડે છે.

૨. અઘઃ શૃંગાર્ધભાગેન ઝર્ધ્વશૃંગો વરોદ્દમઃ ॥ પ્રાસાદના અંતરખંડ પર ઉત્તરોત્તર શૃંગ પર શૃંગ ચડાવવાનું કહ્યું છે. નીચલા શૃંગના અર્ધભાગથી ઉપલા શૃંગની ખીખરીની નીંધ કરવી, એમ યુક્તિથી કાવ્ય કરવું. પ્રાસાદના અંતર કાલનાના નીકાળા જ્યારે હસ્તાંગુલ પ્રમાણ હોય છે, ત્યારે શિખરની રચના કરવામાં આ સૂત્રોનો યુક્તિથી પ્રયોગ બુદ્ધિમાન શિષ્ટીઓ કરે છે. “સમદલ” કાલના યુક્ત પ્રાસાદને શ્લોક ૧૩નો પૂર્વાર્ધ અભાગ અંધ ભેસે છે, પણ હસ્તાંગુલ પ્રાસાદના શિખરમાં સર્વિષ રૂપમાં સુશીભિત બનાવીને, કાર્થસિદ્ધિ કરવાની હોય છે. આવા ધણા પ્રકારોમાં જમર સમર્થેણ પુસ્તકીયું યાન નિરર્થક નીવડે છે. જેમ કાવ્યદાને બ્યવહાર આગળ । કથલ થવું પડે છે, તેમ કાવ્ય કરનાર શિષ્ટીઓને તેના કામમાં, અનેક ગુત્તે ઉબી થાય છે ત્યારે બુદ્ધિમાન શિષ્ટીઓ શાસ્ત્રાધારને (અને તેહલું) માન આપીને કાર્થસિદ્ધિ કરે છે.

શ્રૃંગ પર શ્રૃંગ-વિધાન-સ્થો. ૧૨-૧૩ ઉશ્રૃંગ-વિધાન-સ્થો ૧૪-૧૫

ઉશ્રૃંગ ચડાવવાનું વિધાન—

ઉરુશ્રૃંગાણિ મદ્રે સ્યુ-રેકાદિગ્રહસંલ્લયા ।

ત્રયોદશાર્દે સપ્તાર્દે લુપ્તાનિ ચોરુશ્રૃંગકૈઃ ॥ ૧૪ ॥

યંટા બાહ્ય પ્રમાણં ચ સ્કંધે સ્કંધં તુ કારયેત્ ।

સૂત્રયિત્વા ક્રમયોગં અધઃકર્ષ્યં પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૧૫ ॥

હવે શ્રૃંગો ચડાવવાનું કહે છે—પ્રાસાદના અંગોપાંગની ક્ષાલનાઓમાં તળ-છાંદની વિભક્તિ છબ્બ પરથી શિખરમાં પણ કરવી. છબ્બ પર પ્રહારૂ (પ્રહારનો થર) કરી શ્રૃંગ પર શ્રૃંગ એમ (પ્રતિરથાદિ પર) ચડાવતા જવું. પ્રહારનો થર કરી

૧. ઉશ્રૃંગોમાં હેર વિકાસ કરી નીચેનું (સાત ભાગ લુપ્ત) ઢવાવવા કહ્યું છે અને ઉપરનું ઉશ્રૃંગ છ ભાગ પુલ્લું રહે—આમ કહ્યું છે. પરંતુ સક્રિય કર્યું કરતાં ઉપગોના પર કેટલોક આધાર રાખવો પડે છે. આને લૌકિક-આમઠી ભાષામાં કર્મકંડ વિવા કહી છે. અંધરથ સૂત્રોને કેમ ધસવનાંતેનું સક્રિય યાન અનુભવી ક્રિયાવાન શિલ્પીઓ પાસેજ હોય છે.

તે પર શ્રૃંગ કરવું. તે સર્વ શ્રૃંગોની નીચે એટલે પ્રહારના થર છાજવીથી શોભના કરવા. નીચેના શ્રૃંગના અર્ધભાગે બીજું ઉપરનું શ્રૃંગ ચડાવવું. એમ એકેક પર યુક્તિથી સૂત્રથી ઉપર કરતા જવું, તે સર્વ રચના કામનાને આપનારી બાબુવી. ૧૧-૧૨-૧૩

હવે ભદ્ર પર શ્રૃંગો ચડાવવાનું વિધાન કહે છે—ભદ્ર ઉપર ઉરશ્રૃંગ એક પર એક એમ નવ સુધી (કહેલા કેમ પ્રમાણે) ચડાવી શકાય. (તેની ઉપલા) ઉરશ્રૃંગના (પાયચાથી આંધણા સુધીના) તેર ભાગ કરી નીચેના સાત ભાગ લુપ્ત (હયાતા) કરવા. એમ પ્રત્યેક ઉપરાપર ઉરશ્રૃંગ ચડાવતા જવું. અહીં આમલ-સારાનું પ્રમાણ બહાર બાબુવું. પણ આંધણાથી આંધણું સમજવું. એ સૂત્રના ક્રમયોગે કરી નીચે ઉપર ઉરશ્રૃંગ ચડાવતા જવું. ૧૪-૧૫

અંડકની ગણત્રીમાં કેને લેવા—

શ્રૃંગોરુશ્રૃંગપ્રત્યંગ—ગણયેદંડકાનિ ચ ।

ઘંટા તવંગ તિલકં કુર્યાદ્ પ્રાસાદભૂષણમ્ ॥ ૧૬ ॥

કર્ણં રથં પ્રતિરથં સુમદ્રં પ્રતિમદ્રકમ્ ।

કુર્યાજ્જલાંતમાર્ગેણ શુદ્ધાન્યેવાંગસંસ્ક્રયયા ॥ ૧૭ ॥

ફૃહૈવાંગપ્રમાણેન સપાદં શ્રંગમુચ્છ્રયે ।

સ્કંધસ્યાર્ધોદયે ઘંટા સર્વકામફલપ્રદા ॥ ૧૮ ॥

કયા શ્રૃંગ—અંડકની ગણત્રીમાં લઈ શકાય—

શ્રૃંગ (ખીખરીઓ), ઉરશ્રૃંગ, પ્રત્યંગ, (ચાથગરાશીયા) ને અંડકની ગણત્રીમાં લેવા. ઘંટા, તવંગ અને તિલક એ પ્રાસાદના શિખરના શબ્દગાર રૂપ છે. (તે અંડકમાં ગણવામાં નથી આવતાં). રેખા, રથ, પઢરો, સુભદ્ર અને પ્રતિભદ્ર એ પ્રાસાદના ઉપાંગોને જળમાર્ગ પાણીતાર પાડીને શુદ્ધ અંગ સંખ્યામાં બતાવવાં. અને તે અંગના (માપ) પ્રમાણે—સવાયુ—ઉંચા શ્રૃંગ ખીખરા ચડાવવા. તેની નીચે પહોળાઈના અર્ધભાગથી કાંઈ વિશેષ ઉપર આંધણે સ્કંધે રાખવું. તેની સ્કંધ આંધણાની પહોળાઈથી અર્ધઉંચી આમલસારી કરવાનું (સામાન્ય વિધાન) કહ્યું છે. તે સર્વ કામનાના ફળને આપનારૂં બાબુવું. ૧૬-૧૭-૧૮

૧. પ્રાસાદના પ્રતિરથ ઉપરથ ઉપર શ્રૃંગો ચડાવી ઉરશ્રૃંગમાં લુપ્ત થાય તે રચના સુંદર લાગે છે. કેટલાક પ્રાસાદની વિભક્તિઓમાં કચ્છની યાજુમાં ખુણી ન હોય તેવા સંજોગોમાં આમ કરવામાં શિષ્ટપીઓની કાય કરવાની ખુબી જણાય છે. રાજસ્થાનમાં શિષ્ટપીઓ તેની ખુણીની રચનાને ખલખુણી ઉપજાવવાનું કહે છે. એટલે જ્યાં નીચે શાલનાનું અંગ ન હોય ત્યાં જ્યાં પરથી પ્રત્યંગ સારૂ ખુણી ઉપજાવવી પડે છે.

શિખરની શૂળ રેખાનો પાયથો મેળવવાનું વિધાન—

વિમાનનાગરચ્છંદે કુર્યાદ્વિમાનપુષ્પકે ।

નિરંધારેષુ સર્વેષુ નાગરે મિશ્રકેઽપિ વા ॥ ૧૯ ॥

एकद्वित्रिक्रमादुक्ता भित्तिमध्ये यथोत्तरम् ।

गर्भमध्ये यदा रेखा महामर्मक्षयावहा ॥ ૨૦ ॥

સાંધારે સ્તંભરેખા ચ કર્તવ્યા મધ્યકોષ્ટકે ।

भ्रमणी बाह्यभित्तिश्च क्रमात्संख्यां प्रकल्पयेत् ॥ ૨૧ ॥

રેખાનો પાયથો કયાં મેળવવો તે વિધાન કહે છે — વિમાનનાગરચ્છંદ, વિમાનપુષ્પકચ્છંદ, મિશ્રકાદિચ્છંદ, અને નાગરચ્છંદના નિરંધાર પ્રાસાદોમાં એક-બે-ત્રણ એમ શ્રૃંગો ઉત્તરોત્તર ભીતિ પર ચડાવવાં. ગભારાની અંદર રેખા ગળવા ન દેવી. બે ગભારાની અંદર રેખા ગળે—પડે તો મહામર્મ દોષ ઉપજે છે. તે નાશ કરનારો બાહુવો. આ પ્રમાણે નિરંધાર પ્રાસાદોનું વિધાન કહ્યું છે. પરંતુ ભ્રમવાળા મહાપ્રાસાદો સાંધાર હોય તો તેનો વચ્ચે સ્તૂપ કોઠાના આગળના સ્તંભો, ધરાધર કર્ણ આવે તે મુજબ ભ્રમગૂંથીની બહારની ભીંત ઉપર અનુક્રમે સપ્તામાં શ્રૃંગ ચડાવવાની યોજના કરવી. (એટલે સાંધાર પ્રાસાદના શિખરનો પાયથો મધ્યકોષ્ટ-વચ્ચલા સ્તૂપના ગર્ભગૂંડની ભીંત બહાર મેળવવો). ૧૯-૨૦-૨૧

શિખરોદયનાં ત્રણ પ્રમાણ—

રેખાવિસ્તારમાનેન સપાદેન તદુચ્છ્રયઃ ।

ત્રિભાગસદ્ધિનૈશ્વ સાદૈ વા તુ ત્રિચક્ષણઃ ॥ ૨૨ ॥

શિખર પાયથો રેખાએ જેટલું પહોળું હોય, તેનાથી સવાયું શિખર (બાંધણું) ઉંચું કરવું. અથવા ૧૩ કે દોહું ઉંચું શિખર બુદ્ધિમાન શિલ્પીએ કરવું.^૧ ૨૨

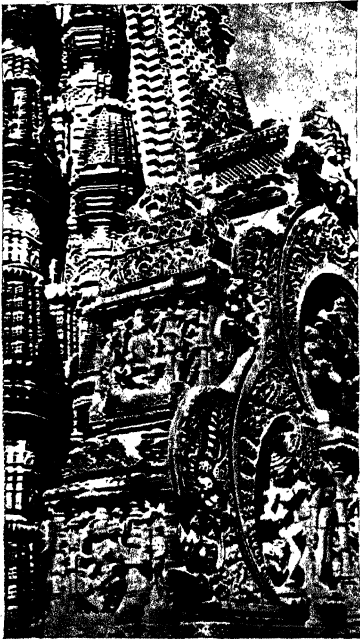
દશયા મૂલે પૃથુત્વે પદ્મભાગઃ સ્કંધ ઉચ્યતે ।

પંચભાગો ભવેત્ સ્કંધ ઉભયોઃ પરિપક્વયોઃ ॥ ૨૩ ॥

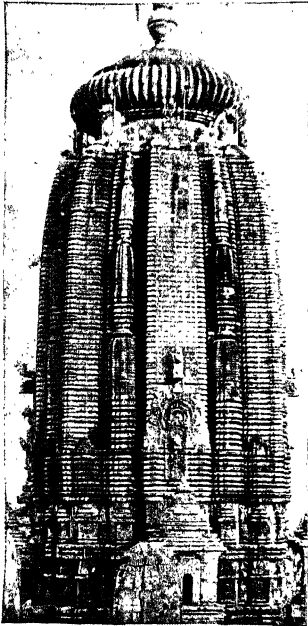
પદ્મવાહ્યે દોષદઃ પ્રોક્તઃ પંચાથશ્ચ ન શ્ચસ્યતે ।

૧. શિખરની પાયથો=મળરેખા મેળવવાની ત્રિધિ નિરંધાર પ્રાસાદમાં ગભારાની અંદરની ફરકથી વધુ પાયથો રાખવો. નિરંધારે મૂલમિત્તૌ સાંધારે ભ્રમમિત્તિષુ.

૨. શિખરની ઉંચાઇ કરવામાં શિલ્પીઓમાં સવાયું, દોહું અને પોણ્યમણ્યું એમ ત્રણ રીતે કરવાની પ્રથા છે. ઉત્તર ભારતમાં પોણ્યમણ્યા કે બમણા ઉચા શિખરો ત્રિવામાં આવે છે પુરાણોમાં બમણા ઉંચાનો પાઠ છે.

ઉદયપુર-(માળવા) ઉદયેશ્વર મહાસ્થાનના કળાયુગ્મ શિખરનો-ચુકનાસ
દીપાલુક વા. ૬

ओरिसा-जगन्नाथपुरीना ऐकंठीक प्रकारतुं शिखर
दीपाङ्कित अ. ६

શિખરની નીચે ઉપરની પહોળાઈ રાખવાનું પ્રમાણ—

મૂળ શિખર એટલે પાચથે દશ ભાગ કરવા. અને ઉપર છ ભાગનું આંધણું રાખવું તેને સ્કંધ કહે છે. તે પાંચ ભાગે પણ રાખી શકાય. યાક્રીની સ્કંધની ઠાળી જમણી તરફ નમણુ રહે છે. છ ભાગથી આંધણું (સ્કંધ) વધારે પહોળું રાખવાથી દોષ કહ્યો છે. અને પાંચ ભાગથી ઓછી પહોળાઈ સ્કંધ આંધણું હોય તેવું શિખર શોભતું નથી. ૧ ૨૩

રેखाविस्तारमानेन दशभागविभाजितम् ॥ २४ ॥

द्विभागः कोण इत्युक्तं भद्रं भागत्रयं भवेत् ।

प्रतिरथः सार्द्धभाग उभयोः परिपक्षयोः ॥ २५ ॥

સ્કંધનવાંશે સાર્દ્ધદ્વી રથકોણી દ્વિભદ્રકમ્ ।

શિખરના પાચથે અને આંધણું (સ્કંધ) પહોળાઈમાં કાલના=નાશક પાડવાના વિભાગ કહે છે.—શિખરના પાચથે (મૂલકર્ણ) દશ ભાગ કરવા. તેમાંથી રેખા બે ભાગ, પ્રતિરથ દોઢભાગ, અને અરધું ભદ્ર દોઢભાગ, આ પ્રમાણે ગર્ભથી બંને યાગ્ન મળી દશ ભાગ બાણવા. અને શિખરના ઉપલા ભાગે સ્કંધ—આંધણું નવ ભાગ કરવા. તેમાં બે ભાગ રેખા, દોઢભાગ પ્રતિરથ અને આખું ભદ્ર બે ભાગનું મળી (૨+૧+૨+૧+૨=૬) કુલ નવ ભાગ બાણવા. ૨૪-૨૫

મંડોવરોદય અને શિખરોદયનું સામાન્ય પ્રમાણ—

શિલોર્ध्वतः कलशान्त-स्रुदये भागविंशतिः ॥ २६ ॥

मंडोवरोऽष्टार्धाष्ट नव ज्येष्ठादिमानतः ।

शेषोदये शिखरं स्यात् प्रयुक्तं वास्तुवेदिभिः ॥ २७ ॥

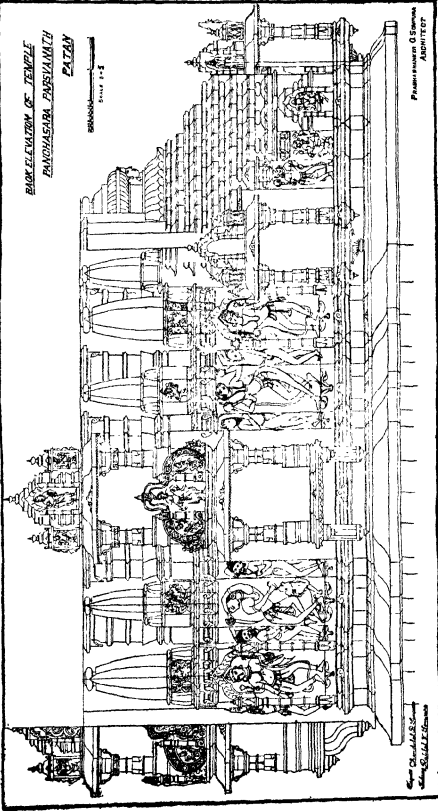
નીચે ખરશિલાથી ઈંડા=કળશના મથાળા સુધીની કુલ ઉંચાઈના વિશ ભાગ કરી તેમાં મંડોવર આઠ ભાગનો ઉંચો તે જ્યેષ્ઠ; સાડાઆઠ ભાગનો ઉંચો મંડોવર મધ્યમ; અને નવ ભાગ ઉંચો મંડોવર કનિષ્ઠ માનનો બાણવો. અને યાક્રીના બે ભાગ રહ્યા તે શિખરના ઉદયના બાણવા. એમ સામાન્ય રીતનો ઉદય વાસ્તુશાસ્ત્રના જ્ઞાતાઓએ કહ્યો છે.

૧. શિખરના પાચથે મૂળ રેખાના દશ ભાગ કરી છ ભાગનું આંધણું સ્કંધે રાખવાથી, તે જરા બહુ બધક લાગે છે. પાંચ ભાગનું આંધણું પરંતુ ઉપરથી પાતળું લાગે છે. પરંતુ સામાન્ય રીતે સાડાપાંચ ભાગે સ્કંધે રાખવાથી સુંદર લાગે છે. આ અર્થ રચના તો શિલ્પીઓની માન્યતા અને દષ્ટિ પર અવલંબે છે.

BACK ELEVATION OF TEMPLE
 PANCHASARA PARIVAMITH
 PATAN

BRUNNEN
 SCALE 1:1

From the ...
 ...

FRANCIS ...
 ARCHITECT

श्री १०१

मि. ए. ए. ए. (१०१) १११-१११ (१११)

સ્કંધ રેખા વિભાગ નામ—

વિમક્તિસૂત્રક્રમતઃ સ્કંધાઃ સ્યુઃ પંચવિંશતિઃ ।

ચતુર્દશસ્તાદિતઃ કૃત્વા યાવત્પંચાશ્વસ્તકમ્ ॥ ૨૮ ॥

પચીશ રેખાઓનાં નામો—

અથાતઃ સંપ્રવક્ષ્યામિ સ્કંધનામાનિ શ્રૂયતામ્ ।

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬
સૌમ્યઃ શાન્તઃ શુભઃ સત્યો ગન્ધર્વઃ શંખવર્ધનઃ ॥ ૨૯ ॥

૭ ૮ ૯ ૧૦
કીર્ત્તિનન્દો મહાભાગ્યઃ સંપ્રમો દિશિનાયકઃ ।

૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪
રુદ્રનેત્રઃ સદાભાસો જયાનન્દસ્તયાર્દ્રકઃ ॥ ૩૦ ॥

૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯
યજ્ઞો દક્ષઃ ક્ષિતિધરઃ સમાત્રઃ સંયુતસ્તથા ।

૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩
શેખરશ્ચ પ્રજાપૂર્ણઃ પ્રવર્તકઃ પ્રઘોતકઃ ॥ ૩૧ ॥

૨૪ ૨૫
રેખાવિભૂષણશ્ચૈવ વિજયાનન્દ ઇત્યમી ।

સ્કંધાસ્તુ નામતો જ્ઞેયાઃ સંખ્યાતાઃ પંચવિંશતિઃ ॥ ૩૨ ॥

સ્કંધની રેખા વિભાગ અને નામઃ—(શિખરનું કૃણ એટલે પાયથે દશ ભાગ કરવા, અને છ ભાગનું બાંધણું રાખવું, તેને સ્કંધ કહેવો.) પાંચ કે છ ભાગના સ્કંધની ડાબી બમણી નમણુ રહે છે. છ ભાગથી વધુ પહોળો સ્કંધ દોષયુક્ત કહ્યો છે. અને પાંચ ભાગથી ઓછો પહોળો સ્કંધ શેભતો નથી.) આ છ કે પાંચ ભાગના સ્કંધના (બાંધણાના) ઉપરના ભાગમાં વિભક્તિસૂત્રના ક્રમથી બાંધણું પચીશ (૨૫) રેખાઓના લેટો ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે રેખાવિભાગો ચાર હાથથી પચાસ હાથ સુધીના પ્રાસાદમાં કરવા. ૨૮

હવે હું સ્કંધની રેખાના લેટનાં પચીશ નામો કહું છું તે સાંભળોઃ—
૧-સૌમ્ય, ૨-શાંત, ૩-શુભ, ૪-સત્ય, ૫-ગંધર્વ, ૬-શંખવર્ધન, ૭-કીર્ત્તિનંદ, ૮-મહાભાગ્ય, ૯-સંપ્રમ, ૧૦-દિશિનાયક, ૧૧-રુદ્રનેત્ર, ૧૨-સદાભાસ, ૧૩-જયાનંદ, ૧૪-આર્દ્રક, ૧૫-યજ્ઞ, ૧૬-દક્ષ, ૧૭-ક્ષિતિધર, ૧૮-સમાત્ર, ૧૯-સંયુત, ૨૦-શેખર, ૨૧-પ્રજાપૂર્ણ, ૨૨-પ્રવર્તક, ૨૩-પ્રઘોતક, ૨૪-રેખાવિભૂષણ, ૨૫-વિજયાનન્દ. એમ પચીશ સંખ્યામાં સ્કંધની રેખાનાં નામો બાબવાં. ૨૯-૩૨

ચતુર્વિંશતિરંશાંશ્ચ સ્કન્ધકે યોજયેદ્ બુધઃ ।

તસ્યાર્દે નવભાગાસ્તુ કર્તવ્યાશ્ચ વિચક્ષણૈઃ ॥ ૩૩ ॥

કોણસ્તુ ભાગચત્વારઃ પ્રતિરથસ્ત્રિભાગકઃ ;

૧મદ્રાર્દં હિ દ્વિભાગં તુ તતસ્તુ સાધયેત્ કલામ્ ॥ ૩૪ ॥

બુદ્ધિમાન શિલ્પીએ ચોવીશ ભાગ શિખરના સ્કન્ધ બાંધણે કરવા. બાંધણાના અર્ધભાગમાં નવ ભાગ વિચક્ષણ શિલ્પીએ કરવા. તેમાં રેખા ચાર ભાગની, પદ્મે ત્રણ ભાગની અને અરધું ભદ્ર જે ભાગનું કરી રેખાની કળાને સાધવી. ૩૩-૩૪

કળારેખા—

અથાતઃ સંપ્રવક્ષ્યામિ રેખાભેદં પૃથગ્વિધમ્ ।

૨સર્વાઃ કલાઃ સમુત્પન્ના રેખાઃ ષોડશ કીર્તિતાઃ ॥ ૩૫ ॥

ત્રિસંહાદૌ સંહવૃદ્ધ્યા સંહાન્યષ્ટાદશાવધિ ।

ષોડશૈવ સમાચારા કલાદૌ પરિકીર્તિતાઃ ॥ ૩૬ ॥

અષ્ટાદાવષ્ટષષ્ટ્યન્તં ચતુર્વૃદ્ધિક્રમેણ તુ ।

રેખાશ્ચૈવ પ્રયોક્તવ્યાઃ પટ્પંચાશ્ચત્તદ્વયમ્ ॥ ૩૭ ॥

હવે હું અન્ય પ્રકારના બુદ્ધા બુદ્ધા રેખાભેદ કહું છું :—સર્વ રેખા કળાની ઉત્પત્તિ સોળ પ્રકારની બતાવી છે. તેમાં ત્રિખંડા એ પહેલી કળા છે. તે પછી એકેકની વૃદ્ધિ થતાં સોળ કળા સુધીના અઠાર ખંડ થાય છે. આ સોળ કળાઓ સમાચારી છે. તેના ખંડોમાં ચાર ચાર કળાઓની વૃદ્ધિ થાય છે. અતુકમે (બીજા ખંડમાં ૮-૮) ચતુઃ ખંડમાં ૧૨-૧૨ કળાની વૃદ્ધિ થાય છે. ત્યારે સોળમા અષ્ટાદશ ખંડના બધા ખંડોમાં ૬૮-૬૮ કળાઓ થાય છે. આ સોળ રેખાઓની પ્રત્યેકની સોળ સોળ રેખાઓ મેળવીને ૨૫૬ કળા-રેખાઓ થાય છે. તે શિખર દોરવાના કાર્યમાં લેવી. ૩૫-૩૬-૩૭

પંચસંહા દૌ સંહદ્વયી ઇકોનત્રિંશકાવધિ ।

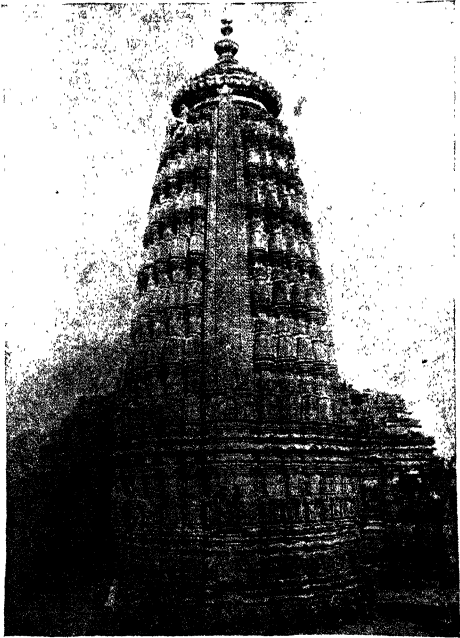
સંહચારે કલા જ્ઞેયા અંકવૃદ્ધિક્રમેણ તુ ॥ ૩૮ ॥

ઇકદ્વિત્રિચતુઃપંચ પટ્પંચાષ્ટક્રમોદ્રતાઃ ।

અનેન ક્રમયોગેન ઇકોનત્રિંશકાવધિ ॥ ૩૯ ॥

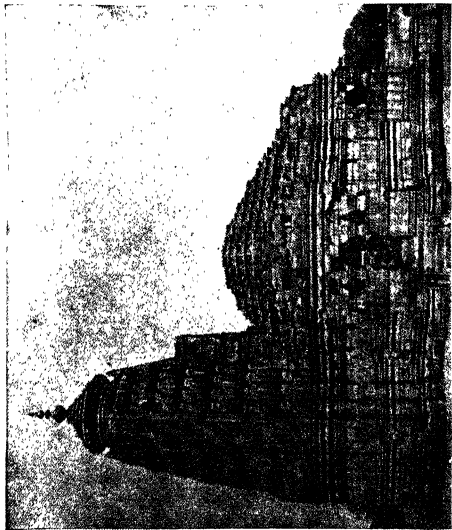
પંચસંહે કલાશ્ચૈવ સંખ્યાયા દશપંચ ચ ।

ઇકોનત્રિંશે પંચાધિ-ત્રિંશદુક્તં ચતુઃશતમ્ ॥ ૪૦ ॥

ઉદયપુર (ભાવના)ના ઉદયેશ્વરના-કળામય પ્રાસાદનો પૃથ ભાગ. પીઠ, મંડિતર અને
અનેના બા પ્રકારનું શિખર

દીપાલ્કવ

ಶ್ರೀಶೈಲ (ಬೆಂಗಳೂರು) ನಲ್ಲಿರುವ ಶಿವಲಿಂಗದ ದೇವಾಲಯದ ದೇವಸ್ಥಾನದ ದೃಶ್ಯ

પાંચ ખંડથી શરૂ કરી એકેક ખંડની વૃદ્ધિ કરતાં ૨૫ રેખાના ૨૯ ખંડ થાય. તેના પ્રત્યેક ખંડની ક્રમ-વૃદ્ધિની સાથેજ કળા-વૃદ્ધિ થાય છે. એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ, સાત, આઠ, એ ક્રમે પ્રત્યેક ખંડે ખંડે એકેક કલાની વૃદ્ધિના ક્રમયોગે આગણત્રીશ ખંડ સુધી થાય છે. પાંચ ખંડના પહેલા ખંડે એક, બીજા ખંડે બે, ત્રીજા ખંડે ત્રણ, ચોથા ખંડે ચાર; પાંચમા ખંડે પાંચ કળાઓ થતાં, એમ પાંચ ખંડે પંદર કળાઓ થાય. એ પ્રમાણે પચીશમી રેખાના ૨૯ ખંડોની સર્વ મળીને કળાઓ ૪૩૫ ચારસો પાંત્રીશ થાય છે. (અંતનાં પચીશ નામો કહ્યાં છે.) ૩૮-૩૯-૪૦.

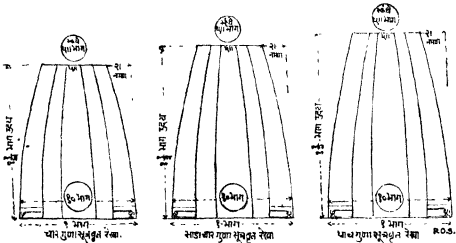
રેખા દોરવાના સામાન્ય નિયમ—

રેખામૂલ્યસ્ય વિસ્તારાન્ પચ્ચકોશં સમાન્નિલેવન્ ।

ચતુર્ગુણેન સૂત્રેણ સપાદશિસ્વરોદયઃ ॥ ૪૧ ॥

ત્રિભાગે સાર્દ્ધચતુષ્કં સાર્ધોદયે પંચગુણમ્ ।

પાદોનદ્વયે પાદોનં સમસૂત્રં રેખાઃ સમાઃ ॥ ૪૨ ॥

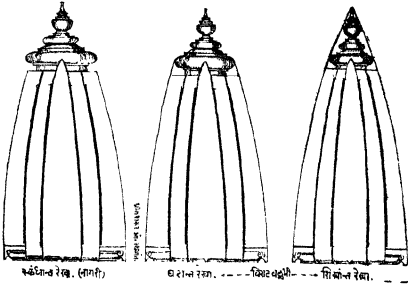
સવાવા-૨૧ અને દોઢા શિખરોના ઉદયની રેખાસૂત્રનું સામાન્ય પ્રનલ્ય

સવાવા શિખરને પાયચાના વિસ્તારથી ચારગણા સૂત્રના વૃત્તથી વગર ખીલેલા ક્રમણપુષ્પના આકાર જેવી રેખા દોરવી; ૧૧ શિખરોદયના પાયચાથી સાડાચારગણા સૂત્રથી રેખા દોરવી; દોઢા ઉદયવાળા શિખરને પાંચગણા સૂત્રથી રેખા દોરવી; અને પોણાબમણા ઉદયવાળા શિખરને પાયચે જેટલું હોય તેમાંથી પોણાસાતગણા સૂત્રના વૃત્તથી રેખા દોરવી; એ રીતે રેખા શિખરની નમણ માટેનો સામાન્ય વિધિ કહ્યો છે. ૪૧-૪૨

શિક્ષાન્તં રેસ્વા ઘંટાન્તં વિરાટવહ્નિભાદિકે ।

સ્કન્ધાન્તં નાગરી રેસ્વા પ્રશસ્તા સર્વકામદા ॥ ૪૩ ॥

શિખરની રેખાઓ છોડવાના અનેક પ્રકાર કહ્યા છે. તેમાં (પ્રાસાદની બતિના છંદ પ્રમાણે) મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર છે. શિખાંત એટલે કળશ સુધી રેખા છુટે તે; અને ધીણ ઘંટાંત (આમલસારા સુધી) છુટે તે. (આ પ્રકાર વિરાટ, ભૂમિજ અને વહ્નિભાદિકા બતિને માટે છે). ત્રીજું સ્કંધાંત એટલે બાંધણે છુટે તેવી રેખાવાળું શિખર સાંધાર નિરંધાર નાગરાદિ બતિને માટે પ્રશસ્ત છે-તે સર્વ કામનાને આપનારું બાણ્યું (આગણી ના-રારાદિ બતિના છંદને સ્કંધાંત રેખા પ્રશસ્ત છે). ૪૩

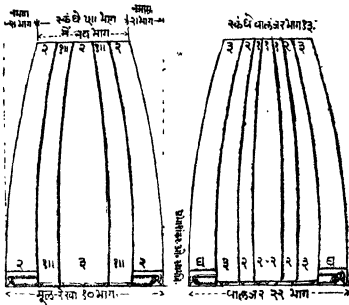
શિખર રેખામુલ્ય (શ્લોક ૪૩)

વાલંજર —

		રેસ્વામાનં મયાગ્ધ્યાતં વાલંજરમથ શૃણુ ।
૪	૩	રેસ્વા વિસ્તરસ્ય માનં દ્વાર્વિંશપદ્મજાજિતમ્ ॥ ૪૪ ॥
૩	૨	કોણસ્તુ ભાગત્ત્વારઃ પ્રતિરથસ્ત્રિભાગકઃ ।
૨	૧	ઉપરથો દ્વિભાગસ્તુ મદ્રાર્દ્દં હિ દ્વિભાગકમ્ ॥ ૪૫ ॥
—	—	સ્કંધે ત્રયોદશ ભાગા ત્રિધા કર્ણે દ્વયં રથે ।
૧૧	૬	ઉપરથે ચૈકભાગઃ શેષં મદ્રં પ્રકીર્તિતમ્ ॥ ૪૬ ॥
૧૧	૬	
—	—	
૨૨	૧૩	

શિખરની રેખાતું માન મેં કહ્યું. હવે વાલંજર (શિખરના નાસીક)ના વિભાગ સાંભળો. શિખર પાચથે બેટલું હોય, તેના બાવીશ ભાગ કરવા. તેમાં રેખા ચાર ભાગની, પ્રતિરથ ત્રણ ભાગનો, ઉપરથ બે ભાગનો; અને અરધું ભદ્ર બે

भागतुं बाधुषुं. इवे शिभरतुं र्कंधे भांधले वेटुं डोय तेना तेर भाग करवा; तेभां त्रलु भागनी रेभा; जे भागनेा पढरेा; अेक भागनेा उपरथ; अने आकी अरधा भागतुं अरधुं लद, अे रीते वातंवरना विनाग कछा छे. ४४-४५-४६

रेभा वातंवर-(स्कोक-४४-४६)

स्कंधवेध—

स्कंधहीनं न कर्त्तव्यं नाधिकं किं च कारयेत् ।

स्कंधहीने कुत्रोच्छेदो मृत्युरोगभयावहम् ॥ ४७ ॥

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन स्कंधेऽधिकं न कारयेत् ।

मानप्रमाणसंयुक्तः शास्त्रदृष्ट्या च कारयेत् ॥ ४८ ॥

आयुरारोग्यसौभाग्यं लभते नात्र संशयः ।

मूलकन्दे प्रविष्टे तु स्कंधवेध इति स्मृतः ॥ ४९ ॥

शिल्पिस्वामिनौ हन्येते स्कंधवेधे न संशयः ।

निर्गमो हस्तसंल्यैर्वा अंगुलैरुपपादितः ॥ ५० ॥

ओला र्कंधवाणुं शिभर के अधिक मानना र्कंधवाणुं शिभर न करवुं. र्कंध भापथी ओाधुं थाय तो कुणनेा नाश थाय छे तेमज मृत्यु तथा रोगनेा लय उपवे छे. तेथी करीने र्कंध (भांधले) अधिक भापतुं पणु न करवुं. सर्वं उपायेथी शास्त्रभां कछा प्रभाले मानप्रभाणु युक्त काम करवाथी आधुष्य, आशेअ्य

અને સૌભાગ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેમાં જરા પણ શંકા નથી. પાયચાના પ્રમાણથી ઓછું વધનું કરી સ્કંધવેધ કરવો નહિ (એ સ્કંધના મૂળમાં (ધ્વજદંડ) પ્રવિષ્ટ થાય તો સ્કંધવેધ જાણવો.) સ્કંધવેધથી સ્વામી અને શિદ્ધીનો નાશ થાય છે તેમાં શંકા ન જાણવી. આંધણે વાલંજરના સર્વ નાગીકનો નીકાળો, જેટલા ગજનો પ્રાસાદ હોય તેટલા ગજો આંગળનો (ત્રણે નાગીક મળીને ગજો આંગળ) નીકાળો રાખવો. ૪૭-૪૮-૪૯-૫૦

ક્ષોભયેદંશપાદોન પાદોનશ્ચાપિ વિમ્નૃતઃ ॥

इति रेखोच्छ्रयंकुर्याद् वालंजर इति स्मृतः ॥ ५१ ॥

વાલંજરના નાગીકના (મૂળમાં) પાણીતાર પોણાભાગનો ઉડો, પોણાભાગ પહોળો રાખવો. એ રીતે વાલંજરના ભાગ જાણવા. ૫૧

શિખરના ભદ્રગવાક્ષ—

त्रिमूर्तिर्यस्तु भद्रान्ते रथिका सर्वकामदा ॥

शुकनासस्तथा सिंहो भद्रे त्वेकैकमयुनः ॥ ५२ ॥

શિખરના ત્રણે બાજુના ભદ્રોમાં ગવાક્ષ કરવા. તેમાં દેવ મૂર્તિઓ કરવી. આવી કરેલી રથિકા (ભદ્ર) સર્વ કામનાને આપે છે. શિખરના અગ્રવાગે શુકનાસ કરવો. અને ત્રણે બાજુના ભદ્રના ગવાક્ષ પર એકેક સિંહ બેનાવો. ૫૨

શુકનાસનું સ્વરૂપ—

अग्रे कोट्ठी कपोलस्तु शुकनासस्तु नासिका ॥

सांधारे स्तंभरेखा च कर्त्तव्या मध्यकोष्ठके ॥ ५३ ॥

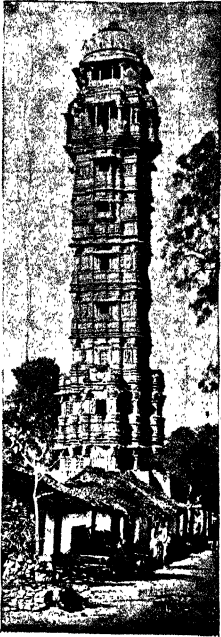
प्रासादस्य पुरो भागे निर्वाणमूलभृंगकम् ।

तदग्रे शुकनासं च एकादिसप्तमુद्रमम् ॥ ५४ ॥

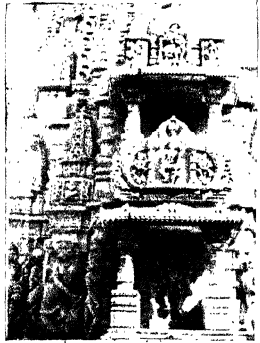
तस्योपरि सिंहः स्थाप्यो मंडपकलशसमः ॥

द्विस्तंभः शुकनासाग्रे विज्ञेयः पादमंडपः ॥ ५५ ॥

પ્રાસાદની આગળ શિખરમાં ડોળી એ કપોલરૂપ કહી છે અને તેમાં શુકનાસ એ નાસિકારૂપ છે. સાંધાર પ્રાસાદોમાં મધ્યકોષ્ટ (સ્તૂપ)ની આગળ ડોળીના સ્તંભો પર શિખરની રેખા આવે છે. પ્રાસાદના શિખરના આગલા ભાગમાં નીકળતા ઉર્જુગની આગળ શુકનાસ ઉપરાઉપર એકથી સાત દોઢીયા ચડાવીને કરવો. અને તેના પર સિંહ સ્થાપન કરવો. તે મંડપના (કળશ) લગભગ સમસૂત્રે રાખવો. શિખરમાં શુકનાસ આગળ બે સ્તંભો કરવા. તે “પાદમંડપ” નામથી જાણવા. ૫૩-૫૪-૫૫

ચિત્રોદના મંદન સુતધારે જાંધેલી કળામય
ક્રાંતિસ્થંભ સીપાલ્કૃંચ

અ. પાટલ્ક પંચાસર લેન મંદિર-શિખરની જાંધા
ઉપરાઉપર કળામય અવાસી.
સ્થપતિ-મ્ર. ઓ. સોમપુરા સીપાલ્કૃંચ અ. ૬

भारतीय रक्षापत्य सैलीना नमुनाइय अवननिर्माक-अभिल अवन पासीताळ्या
शिक्षणशास्त्री अक्षयतराय प्रकाशठेर सोमपुरा

शुकनासना उदयविभाग -

छाद्योर्ध्वे स्कंधपर्यन्त-मेकर्विसतिभाजितम् ।

अंकदिगुरुद्वय्यांश-त्रयोदशांशमुत्सृजेत् ॥ ५६ ॥

शुकनासस्य संस्थानं छाद्योर्ध्वे पंचधोन्नतम् ।

तेन मानेन पादांतं मंडपोर्ध्वे ममुत्सृजेत् ॥

'मंडपोर्ध्वे' शुकघंटा ममा न्यूना न चाधिका ॥ ५७ ॥

प्रासादना छान्ती शिखरना स्कंध=आंधल्या सुधीना उदयना ऐकवीश भाग करवा. तेमांथी छान्त् परथी नव, दश, अगित्यार, आर अने तेर भाग सुधीमां शुकनासनुं स्थान ळ्छुनुं. ऐ रीते छान्त् परथी शुकनासना उदयना पंचविध मान कळां छे. ते शुकनासना उदयमानना विभागना अंत सुधी मंडपनी उपरना (शाभरवृद्धि धरनी भूष घंटांना) उदयनी रचता करवी. ऐटळे मंडपना उपर घंटा (क्षोड आमलसारा) शुकनासनी अरावर राखवो. अगर घंटा नीचे रहे. परंतु शुकनासथी घंटा उंची न राखवी. ५६-५७

कोकिला [प्रासादपुत्र]नुं लक्षणम्—

अथातः संप्रवक्ष्यामि कोकिला लक्षणं परम् ।

स्थानं प्रमाणमेतेषां शुभं वा यदि वाऽशुभम् ॥ ५८ ॥

कर्णगर्भान्तरे ज्ञात्वा कर्तव्या यत्र तत्र च ।

कोणविस्तरविस्तीर्णां कोकिला शुभलक्षणा ॥ ५९ ॥

अनेनैव प्रकारेण कर्तव्या शिल्पिभिः सदा ।

उभयोः पार्श्वयो रेव एकैका च प्रशस्यते ॥ ६० ॥

कोली प्रासाद राजस्य वामदक्षिणतः स्थिता ।

कोणाद्धे कोकिला यत्र श्रीनाशोद्वेजनं कलिः ॥ ६१ ॥

१. अपराजित सूत्र १८५ भां शुकनाससमा घंटा, न न्यूना न ततोऽधिका अर्थात् शुकनासने भूषणो अने मंडपने आमलसारा घंटा अगुपर ऐक सूत्रमां राखवा. घंटा नीची क उंची पञ्च न राखवी. वर्णा दीपाद्युर्वना मंडपाधिकारना दशमा अध्यायने पांयमे श्लोक-तदूर्ध्वे न प्रकल्येयं अर्धस्थं व दूषयेत् ॥ अर्थात् शुकनासथी मंडपनी घंटा नीची राखवी. परंतु नीची होव तो दोष नथी तेम कळुं छे.

शिदधम शोभां शुकनाससमा घंटा कडे छे. पञ्च आमलसारा ऐम कळुं नथी. तेनुं कारण १३भी १४भी सदी सुधीना प्रासादोमां धुमट उपर आमलसारा नदि-पञ्च संवरथा करवान्नी प्रथा विशेष करीने हती. अने ते संवरथानी टोय पर घंटा थाप. घंटा पर कणश=ठीनुं आवे. पाछला काणमां संवरथाने अहले धुमटो थावा मांडवा. तेना पर अंदस भूषी आमलसारा भूषवानी प्रथा अर थर, तेथी घंटांनुं स्थान विरभूत चर्च अयुं छे. शुकनास-शिखरना स्कंध=आंधल्याथी छान्त् सुधीनी उंचाईना २१ भाग करी नवथी तेर भागमां शुकनासनुं स्थान राखनुं. क्षीराद्युं व अंशमां नव भागना शुकनासने कुमाट-दश भागनाने, कपिअद अग्निथार भागनाने निधंटा, आर भागनाने निशावर अने तेर भागे उंचे शुकनास करवामां आवे तो अंदयोष. ऐ क्षीराद्युं वअरे नाभाभिधान कळां छे.

તસ્માત્ સર્વપ્રયત્નેન કોણાર્દ્ધં ન વ્યતિક્રમેત્ ।

યમદંપ્ટ્રા તુ વિજ્ઞેયા મિત્તિશ્ચૈવ શુભપદા ॥

સર્વલક્ષણસંયુક્તા કોકિલા સુફલપદા ॥ ૬૨ ॥

હવે હું કોકિલાનાં લક્ષણ કહું છું. તેના સ્થાન, પ્રમાણ અને શુભ અને અશુભ કહું છું. રેખાનો ગર્ભ બરાબર બાળવીને આધું પાછું કરવું. કણ્ઠીની (રેખાની) પહોળાઈ બરાબર કોકિલાનો વિસ્તાર રાખવો, તે શુભ બાણવું. આ કહેલા વિધિ પ્રમાણે કોકિલા શિદ્ધિપત્રોએ કરવી જોઈએ. કોલી=એ પ્રાસાદ-રાજની ઠાપી જમણી તરફ બેઠે પડખે એકેક કોકિલા કરવી. (કોકિલા પ્રાસાદ પુત્ર). હવે તેના દોષ કહે છે. કોણ (રેખા)થી કોકિલા અર્ધ કરે તો લક્ષ્મીના નાશ, ઉદ્વેગ અને કલહ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે પ્રયત્ને કરીને રેખાથી અરધા પ્રમાણની કોકિલા ન કરવી, કરે તો તે યમદંપ્ટ્રા રૂપ બાણવી. પણ તે ભીત (દીવાલ) જેટલી કરવાથી શુભ ફળને આપનારી બાણવી. ૫૮-૫૯-૬૦-૬૧-૬૨

આમલસારાનું પ્રમાણ અને વિભાગ—

સ્કંધઃ षઢ્ઢાગકો જ્ઞેયઃ સપ્તાંશામલસારકઃ ।

ક્ષેત્રમષ્ટાવિંશભાગૈ-રુચ્છ્યે ચ તદર્ધતઃ ॥ ૬૩ ॥

ગ્રીવા ભાગત્રયં કાર્યા અંકકઃ પંચમાગકઃ ।

ત્રિભાગા ચન્દ્રિકા ચૈવ તથૈવામલસારિકા ॥ ૬૪ ॥

નિર્ગમે ષટ્ સાર્ધભાગો ભવેદામલસારિકા ।

૧'ચન્દ્રિકા દ્વિ સાર્ધભાગા અણકકઃ પંચ એ ચ ॥૬૫॥ ઇતિ આમલસારા

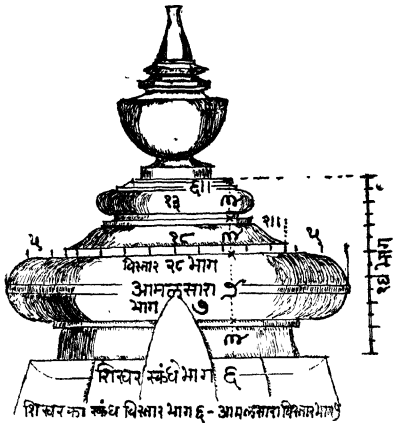
૧. મૂળ શિખરના ઉપગિાનું બદ આમલસારાના મધ્યમને જીભીરૂપે પ્રાચીન મંદિરામાં હોય છે અને આખું શિખર વિશેષ કરીને કુદયતોની નકશીથી અલકૃત કરેલું હોય છે. પરંતુ આમલસારામાં મને ચોભિનીઓનાં આર મુખ અને કોણે પર વિદિશામાં તાપસના રૂપે દમણાં જાંવામાં આવે છે. આ પ્રથા પાછળથી પ્રાવેષ્ટ થઇ હોય તેમ લાગે છે. પ્રાચીન કામોમાં તે નથી. આ પ્રથમાં કોણે કે બદે રૂપ કરવાનું કહ્યું નથી. અપરાજિત સૂત્રસંતાનમાં જોવામાં નથી આવતું પરંતુ ક્ષીરાણેશમાં કોણે રૂપ કરવાનું કહ્યું છે.

શિવે શ્વેશ્વરરૂપે તુ ઘયાનમગ્નઃ શિચક્ષણઃ

શિખરકર્ણે વાતવ્યઃ જિને કુર્યાંજિનેશ્વરઃ ॥

અર્થ—શિખરના આમલસારાના કોણે પર શિવના પ્રાસાદને કાંધરનું ધ્યાનમગ્ન રવરૂપ, વિશ્વલક્ષ્મી શિદ્ધિપત્રે કરવું. અને જનના પ્રાસાદમાં જીનેશ્વરની (મીડી) મૂર્તિ કરવી.

શિખરના રકંધઃ—ખીજ એક અર્વાચીન પ્રથા—શિખરના રકંધે બાંધણું-ચપટથરમાં પદ્માની જેમ બહાર કાઢવાની છે. જે કે ઘણાં જુના કામોમાં મૂળ શિખરને તેવું બાંધણું બહાર દાખવીને જેવો પદ્મી કાઢેલો જાંવામાં આવતો નથી. આવો કોઈ શાસ્ત્રોક્ત પાઠ કર્યાં જોવામાં નથી. સમ્રામ પ્રાસાદોમાં તે શિખરના રકંધે બાંધણું નરથર જેવા રૂપોનો પદ્મો સોમનાથજીના આરમી સદીના મંદિરમાં હોય તેમ અવશેષે પરથી જણાય છે. પરંતુ બાંધણું તારવવાનું કર્યાં જણાયું નથી.

शिखरना स्कंध भागे आमलसारा प्रमात्र

स्कंध भाग छ अने आमलसारे विस्तार भाग सात. आमलसारा उदय भाग १४, विस्तार भाग २८.

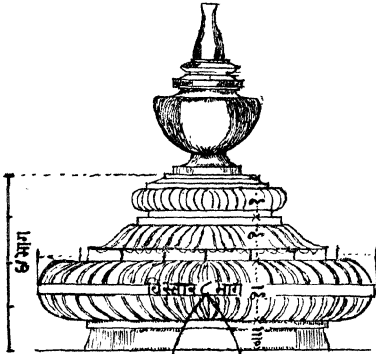
स्कंध (आंधण)ने छ भाग विस्तार डोय त्यारे सात भाग विस्तारने आमलसारे करवे. ते आमलसाराता विस्तारमां अडुवीश भाग करवा. अने चौद भाग आमलसारे उदयमां करवे. गजुं त्रणु भाग, अ'डक पांच भाग, त्रणु भाग अ'द्रस अने त्रणु अने त्रणु उपती आमलसारी (गोणो) करवे. (अम कुल चौद भाग उदयता लणुवा). हुवे विस्तारना भाग कडे छे. (गर्भी) साडा- छ भाग आमलसारी (गोणो) नीकणतो. तेनाथी अदीभाग अ'द्रस नीकणतो अने तेनाथी पांचभाग नीकणतो अ'डक (पयडो) करवे. (अम १४+१४=२८ भाग विस्तारना लणुवा). ६३-६४-६५

प्रकारान्तरे—प्रतिरथाबुभौ मध्ये वृत्तं चामलमारकम् ।

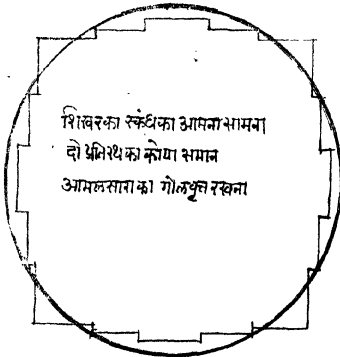
उदयस्तु तदर्धे तु विभक्ते चतुरशकः ॥ ६६ ॥

श्रीवा पादोनभागा स्यात् सपादं च तथांडकम् ।

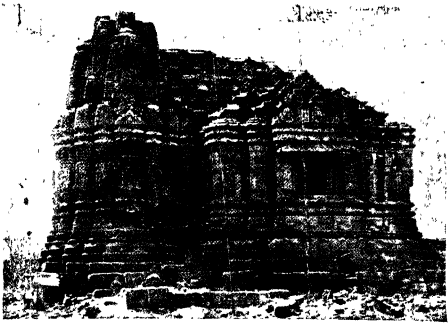
चंद्रिका चैकभागेन भागा चामलसारिका ॥ ६७ ॥

शिखरना आमलसारा प्रमाण — चार काज उंच

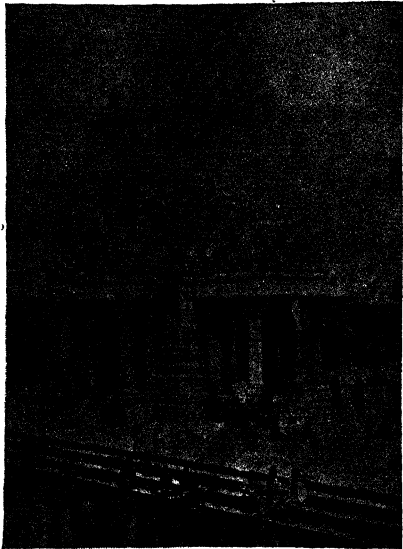

रुंधना आमलसारा के प्रतिरथ प्रमाण आमलसाराको विस्तार साजवे।
 आ प्रमाण जमी रुंधना के काज अने आमलसारा उ काज अ जसाले
 कोर प्रमाण मण्ड रहे उः

નવખી સહીતું એક વિશાંકિક શિખર-પીઠ અને છબ વચરનો મંડિતર. અને મંડપ ઉપરતુ' ત્રિપદ આ પ્રાસાદની ત્રિશિષ્ટતા છબ રહીત અને ત્રિપદ છે. દીપાલ્કવ

असिद्ध त्रिनेत्रेश्वर (तरणेश्वर) शिवालय - (बाल-सौशोभ) कथपति - डै. सुरभी
नोपडबाई भवानबाई, पाटीवाल्या. आ. भासावनी विशिष्टता-छन्न रचित भंडोवर
(पीठना अनोपेा प्रकार) भंडोवर पर त्रिपट

આમલસારા વિભાગનેા પ્રકારાન્તર (બીજા મત) કહે છે:—સ્કંધ બાંધણના (સામસામા પ્રતિરથ)ની મધ્યમાં આવે તે રીતે ગોળ આમલસારા કરવો. તેની પહોળાઈથી ઉંચાઈ અર્ધ કરી તેમાં ચાર ભાગ કરવા. ગળું પોણા ભાગનું, અંડક સવા ભાગનેા, ચંદ્રિકા, ચંદ્રસ એક ભાગનેા, અને એક ભાગ આમલસારા (ગોળા) એમ મળી કુલ ચાર ભાગ ઉદયના બનવા. (આ પ્રમાણુ, ઉપરના પ્રમાણુની પહોળાઈ બરાબર મળી રહે છે.) ૬૬-૬૭

ધ્વજ દંડનું સ્થાન—

પૂર્વમુખે ચ પ્રાસાદે ધ્વજા નૈઋત્યકોણકે ।

દક્ષિણામિમુખે કાર્યા વાયુકોગે ન સંશયઃ ॥ ૬૮ ॥

વારુણમુખે પ્રાસાદે ધ્વજા ચેશાનકોણકે ।

ઉત્તરામિમુખે ચૈવ અગ્નિકોણે ચ સ્થાપયેત્ ॥ ૬૯ ॥

પૂર્વમુખના પ્રાસાદને નૈઋત્ય કોણમાં ધ્વજ સ્થાપવી. દક્ષિણામિમુખ પ્રાસાદને વાયવ્ય કોણમાં, પશ્ચિમામિમુખ પ્રાસાદને ઈશાન કોણમાં અને ઉત્તરામિમુખ પ્રાસાદને અગ્નિ કોણમાં ધ્વજદંડ રોપવો. (પ્રાસાદના શિખરના ઉપલા ભાગમાં પાછળના ભાગના જમણા પઠરામાં ધ્વજ રોપવાનું કહે છે.) ૬૮-૬૯

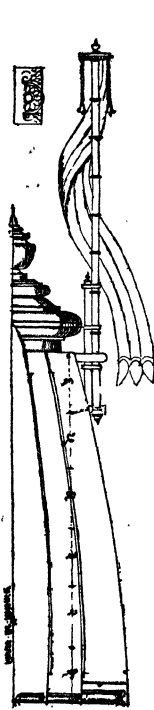
ધ્વજધાર-સ્તંભવેધ સ્થાન પ્રમાણુ—

ષ્ટમાને હિ રેલાયા-સ્તદંશઃ પાદવર્જિતઃ ।

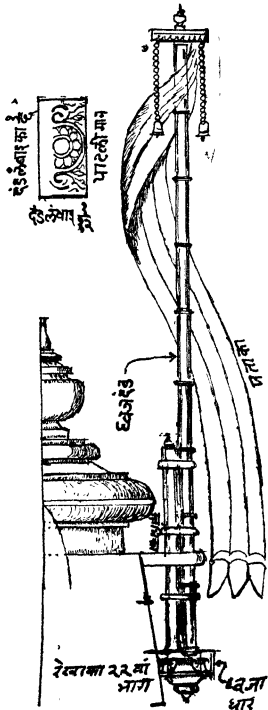
ધ્વજાધારસ્તુ કર્તવ્યઃ પ્રતિરથે ચ દક્ષિણે ॥ ૭૦ ॥

(શિખરના ધ્વજદંડ તથા ધ્વજધાર—જુઓ પૃષ્ઠ ૧૨૨)

પ્રાસાદના શિખરની મૂળરેખાનેા (ઉદયનેા) છઠ્ઠો ભાગ લઈ તેમાંથી ચોથો ભાગ તણને-એાછો કરીને તેટલા માપનેા (સ્કંધ=બાંધણુ નીચે) ધ્વજધાર (લામસા જેવું) શિખરની જમણી તરફના પઠરામાં (ધ્વજદંડને ઉભો રાખવા સાડ) કરવો. (ધ્વજધાર=સ્તંભવેધ. ધ્વજધારને સ્થાને ધ્વજપુરૂષની મૂર્તિ કરવાની પ્રથા પાછળના કાળમાં દાખલ થઈ પરંતુ જુના કાળમાં તે નથી.) ૭૦

शिखरना चक्रवर्त्त
मूल शिखरना चक्रवर्त्त प्रमाणे श्री चक्रवर्त्त रचना

शिखरना चक्रवर्त्त, देवजा धार, देवजा
अने पाटली.

પ્રાસાદસ્ય પૃષ્ઠભાગે દક્ષિણદિશિ ચાત્રુગે ।
 સ્તંભવેધસ્તુ કર્ત્વ્યો મિત્યાશ્ચ પૃષ્ઠકાંશકઃ ॥ ૭૧ ॥
 ઘટોદયપ્રમાણેન સ્તંભિકોદયઃ કારયેત્ ।
 ધામહસ્તકત્રિસ્તાર-સ્તસ્યોઽર્ધ્વે કલશો ભવેત્ ॥ ૭૨ ॥
 વંશાધારા વજ્રવંધા વંશાનાં વેષ્ટનાદિકમ્ ।
 વંશવંધાશ્ચ કર્ત્વ્યા હસ્તે હસ્તે તથા પુનઃ ॥ ૭૩ ॥

પ્રાસાદના શિખરના પાછલા ભાગમાં જમણા પહરામાં સ્તંભવેધ (ધ્વજદંડને ઉભો રાખવાના ટેકારૂપ નીચે કલાખો) કરવો. તે પ્રાસાદની ભીંતની બહારના છઠ્ઠા ભાગ જેટલો કરવો, અને ધ્વજદંડને મજબૂત આધારરૂપ તથા ધ્વજદંડ સાથે ઉભી કરવાની કાષ્ટની સ્તંભિકા કરવી. તેની ઉંચાઈ આમલસારાની બરાબર સ્તંભિકા કરવી. તેની બહારનું પ્રમાણ, ગર્ભગૃહ જેટલા ગજનો હોય, તેટલા આંગણનું (સામાન્ય રીતે) રાખવું. અને તે સ્તંભિકા પર મોઢરો=કળશ કરવો. ધ્વજદંડ અને સ્તંભિકા સાથે વેષ્ટનાદિ વજ્રવંધા ખાંધી દંડને મજબૂત સ્થિર કરવો. તે ધંધા એકેક હાથે મજબૂત ત્રાંખાના પાટાઓ વજ્રવંધાથી ખાંધવા. ૭૧-૭૨-૭૩

કળશમહિમા—

ક્ષીરાર્ણવે સમુત્પન્નઃ પ્રાસાદસ્યાગ્રજાતકઃ ।
 પ્રાસાદો દેવનૃપાણા-મન્યેષાં હર્મ્યમુચ્યતે ॥ ૭૪ ॥

૧. ધ્વજદંડને સ્થિર રાખવાને આધારરૂપ મજબૂતી સારૂ ખાણમાં કાષ્ટની સ્તંભિકા ઉભી કરવાની પ્રાચીન પ્રથા છે. તે શિખરના બાહ્યથી નીચે અને આમલસારાની ઉંચાઈ જેટલી તે સ્તંભિકાની ઉંચાઈ રાખવાની કહી છે. (કાષ્ટક તેથી વધુ પથ્ય કહે છે.) તે સ્તંભિકા અને ધ્વજદંડને ઉભો રાખવાને નીચે કલાખો સ્તંભવેધ કરવો. તેમાં પાટલીના ઘાટની નીચે લામસુ=લુંબિકા કરવી. તેમાં થોડા ખાડા અરધાક આંબળને જરા સાલ જેટલો કરવો. તેમાં ધ્વજદંડ અને સ્તંભિકા સ્થિર રહી શકે, આ રીતથી ધ્વજદંડને સાલ જેવું કાષ્ટ રાખવું પડતું નથી. વર્તમાન પ્રથા આમલસારામાં કલાખો કરી દંડ ઉભો કરવામાં આવે છે. તેથી તેને સાલ રાખવું પડે છે.

આથી શાસ્ત્રોક્ત પાઠ કરતાં દંડ સાલ જેટલો વધુ રાખવો પડે છે. અને તે કળશથી ધણો ઉંચો દેખાય છે. જ્યારે શાસ્ત્રોક્ત પાઠ પ્રમાણેના ધ્વજદંડ કળશથી પ્રમાણસર ઉંચા રહે છે. રાજરથાનના શિષ્ટીઓ જુની પ્રથાને અનુસરે છે.

સ્તંભવેધ સ્તંભિકાની પ્રથા પ્રાચીન છે. તથ્યસૌક વર્ષથી વર્તમાન પ્રથા યુજ્જરાતમાં શરૂ થઈ જણાય છે.

૨. અષ્ટમાંશકે—પાઠાન્તર.

૩. કલશોદયપ્રમાણેન—પાઠાન્તર.

મુરાગારેષુ સર્વેષુ વિશ્વકર્મવચો યથા ।

શૈલજે શૈલજઃ કાર્યો દારુજે દારુજસ્તથા ॥ ૭૫ ॥

ધાતુજે ધાતુજશ્ચૈવ પેષ્ટિકે ચૈષ્ટિકઃ શુભઃ ।

ચિત્રે ચિત્રં વિધાતવ્યો દેમજઃ સર્વકામદઃ ॥

શ્રેષ્ઠઃ સર્વત્ર શ્રેષ્ઠાનાં મુવર્ણકલશધ્વજઃ ॥ ૭૬ ॥

ક્ષીરસમુદ્રમાં ઉત્પન્ન થયેલો, અને સર્વ શ્રેષ્ઠ ભાગમાં રહેનારો એવો કળશ છે. દેવમંદિર અને રાજમહેલ એ પ્રાસાદ કહેવાય. ધીબ્ધ હૃદ્ય એટલે ઘર કહેવાય. ત્રણ દિશાના મુખવાળા એવા રાજપ્રાસાદ અને દેવપ્રાસાદો પર કળશ ચઢાવવા એવું વિશ્વકર્માએ કહ્યું છે. પાષાણના પ્રાસાદને પાષાણનો, કાષ્ઠને કાષ્ઠનો, ધાતુને ધાતુનો, ઇંદિનાને ઇંદિનો, ચિત્રનાને ચિત્રનો કળશ ચઢાવવો. તેમાં શ્રેષ્ઠ સુવર્ણ કળશ અને ધ્વજદંડ છે. તે સર્વ કામનાને આપનાર છે. ૭૪-૭૫-૭૬

નાગરાદિ કળશમાન—

પ્રાસાદસ્પાષ્ટમાંશેન પૃથુત્વં કલશાણ્ડકમ્ ।

પોહશાંશ્યુતં શ્રેષ્ઠં દ્વાત્રિંશાંશૈસ્તુ મધ્યમમ્ ॥ ૭૭ ॥

પ્રાસાદ રેખાએ હોય તેના આક્રમ ભાગે કળશ=ઇંદિનો વિસ્તાર રાખવો. આ વિસ્તાર માનમાં તેનો સોળમે ભાગ વધારીયે તો શ્રેષ્ઠમાન, અને અત્રીશમે ભાગ વધારીયે તો મધ્યમાન કળશની પહોળાઈનું બાણુવું. ૭૭

વૈરાટે દ્રાવિડે ચૈવ ભૂમિજે વિમાનોઙ્ગવે ।

વલ્લભીનાં સમસ્તાનાં પ્રાસાદે પટ્ટકાંચકે ॥ ૭૮ ॥

ધર્માર્થકામમોક્ષાણા—મીપ્સિતં લભને ધ્રુવમ્ ।

સ્થાપયેદ્ યુક્તાલક્ષ્ઠારૈઃ કલશં કામરૂપકમ્ ॥ ૭૯ ॥

વૈરાટબતિ, દ્રાવિડબતિ, ભૂમિજબતિ, વિમાનોઙ્ગબતિ અને વલ્લભાદિ બતિ એ સમસ્ત બતિના કળશ તેના પ્રાસાદના છઠ્ઠા ભાગે વિસ્તારમાં કરવા. તે ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ અને ઇચ્છિત કળને આપનાર છે. તે કળશ વિધિ વિધાનથી અનેક અલંકાર સાથે સ્થાપવાથી કામરૂપદાતા છે. ૭૮-૭૯

કળશનાં અન્ય બે પ્રમાણો—

રેલાયાઃ પંચમાંશેન કલશં કારયેદ્ બુધઃ ।

ષણ્ડાવિસ્તારપાદેન તત્પાદેન યુતં પુનઃ ॥ ૮૦ ॥

इत्थं कलश विस्तार उच्छ्रयस्तस्य सार्द्धतः ।

કળશનાં ધીજાં એ પ્રમાણુ કહે છે. શિખરની રેખાના પાચચાની પહોળાઈના પાંચમા ભાગે કળશનો વિસ્તાર બુદ્ધિમાન શિદ્ધીએ કરવો.

ત્રીજું પ્રમાણુ—ઘંટા. આમલસારાના વિસ્તારના ચોથા ભાગમાં તેના ચોથા ભાગ ઉમેરતાં જેટલો વિસ્તાર થાય, તેટલો કળશ વિસ્તારમાં રાખવો. એટલે આમલસારાની પહોળાઈથી સવાચો કરી, ચતુર્થાંશ કળશની પહોળાઈ રાખવી. એ રીતે કળશનો વિસ્તારનાં પ્રમાણુ બધી તેનાથી દોઢા ઉંચા કળશ કરવો. ૮૦

કળશવિભાગ—

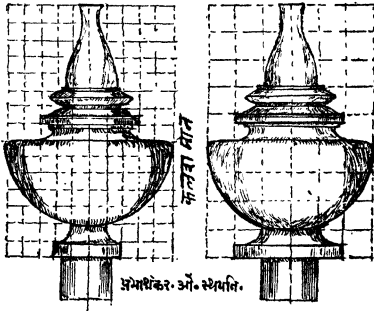
વિસ્તારં દશમિર્ભાગૈ—હૃદયં દશપંચ ચ ॥ ૮૧ ॥

પદગ્રહી દ્વિભાગા તુ પંચમાગમથાંડકમ્ ।

ગ્રીવા ભાગેન ચૈક્રેન ભાગૈકં પદ્મપત્રિકા ॥ ૮૨ ॥

કર્ણિકા ભાગમેકં તુ અત ડર્ધ્વં તુ પટ્ટિકા ।

વીજપૂરં પંચમાગ—મુદયં દશપંચ ચ ॥ ૮૩ ॥

કળશ (૭૬) માન

નાગરાદિ પ્રાસાદના આવેલ કળશ પ્રમાણુના-પહોળાઈમાં દશ ભાગ અને ઉંચાઈમાં પંદર ભાગ કરવા. તેમાં નીચલી પડથી એ ભાગની, અંડક પાંચ ભાગનો તે પર ગજું એક ભાગ, પદ્મપત્રિકા એક ભાગની, કણી એક ભાગની અને તે ઉપર પટ્ટિકા કરી અને ધીજેરૂં=ડોડલો=પાંચ ભાગનો કરવો એ રીતે ઉંચાઈના પંદર ભાગ થયા. ૮૧-૮૨-૮૩

ઉદયં ચ સમાયુક્તં વિસ્તારાંશમતઃ શૃણુ ।
 પદપ્રહી દ્વિભાગા તુ પંચભાગં તુ ચાંડકમ્ ॥ ૮૪ ॥
 ગ્રીવા ચૈવ દ્વિભાગા તુ ત્રિભાગા પદ્મપત્રિકા ।
 કર્ણિકા ચ દ્વિસાર્પા તુ ઋજૂપૂર્ સાર્દાંશકમ્ ॥
 અગ્રં તુ ભાગમેકં તુ ચૈવં કલશલક્ષણમ્ ॥ ૮૫ ॥

કળશના ઉદયના ભાગ કહ્યા—અને હવે પહોળાઈના ભાગ સાંભળો. પડથી ગર્ભથી બે ભાગ, અંકક ગર્ભથી પાંચ ભાગનું, ગતું ગર્ભથી બે ભાગ, છાજલી ગર્ભથી ત્રણ ભાગની, કણી ગર્ભથી અઠી ભાગની, ખીનેરું ગર્ભથી દોઢ ભાગનું રાખવું. ખીનેરા (ઠાડલા)નો અગ્રભાગ, ઉપરો એક ભાગનો રાખવો. આ પ્રમાણે કળશ લક્ષણ બાણવું. ૮૪-૮૫

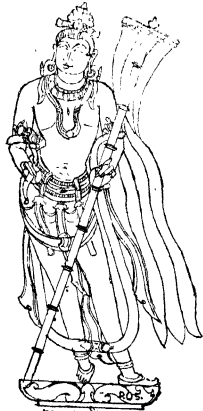
પ્રાસાદ પુરૂષ—

અથાતઃ સંપ્રવક્ષ્યામિ
 પુરુષસ્ય પ્રવેશનમ્ ।
 ન્યસેદ્ દેવાલયેષ્વેવં
 જીવસ્થાનં ફલં ભવેત્ ॥૮૬॥

હવે હું પ્રાસાદ પુરૂષનો પ્રવેશવિધિ કહું છું. પ્રાસાદોમાં તે જીવસ્થાને છે. તેને પધરાવવાથી ફળ મળે છે. ૮૬

एकहस्ते तु प्रासादे
 पुरुषोऽर्धाङ्गुलो भवेत् ।
 अर्धाङ्गुला भवेद् वृद्धि-
 र्यावत्पंचाशद्वस्तकम् ॥ ૮૭ ॥

સુવર્ણના પ્રાસાદ પુરૂષની મૂર્તિનું પ્રમાણ કહે છે:—એક હાથના પ્રાસાદથી પચાસ હાથ સુધીના પ્રાસાદને પ્રત્યેક ગળે અર્ધાઅર્ધા આંગળી વૃદ્ધિ કરી તે પ્રમાણની પ્રાસાદ પુરૂષની મૂર્તિ કરાવવી. ૮૭

પ્રાસાદ સુવર્ણ પુરૂષ

પ્રાસાદ પુરૂષનું સ્થાન—

છાદનસ્ય પ્રવેશેષુ શૃંગમધ્યેડયત્રોપરિ ।

શુકાનાસાવસાનેષુ વૈદ્યૃધ્વે^૧ ભૂમિકાન્તરે ॥ ૮૮ ॥

આ પ્રાસાદ પુરૂષને ક્યાં ક્યાં સ્થાયી સ્થાપી શકાય તે કહે છે:—છાદ-
છાતીયાની ઉપર, ખીખરીઓના થરોના મધ્યમાં, શિખરના ઉપર (આમલસારામાં),
શુકનાસના ઉપર, વેદીની ઉપર, ભૂમિની મધ્યમાં, આ પ્રાસાદ પુરૂષની સ્થાપના
કરવી.^૧ ૮૮

હેમજં તારજં વાપિ તામ્રજમમિષેકયેત્ ।

કલ્લશેનાજ્યપૂર્ણેન સૌવર્ણં પુરુષં ન્યસેત્ ॥ ૮૯ ॥

સોનાનો, રૂપાનો કે ત્રાંબાનો કળશ ધી ભરીને, તે પર અભિષેક કરેલા
સુવર્ણ પુરૂષને (પલંગ સાથે) સ્થાપન કરવે. ૮૯

મધ્યગર્ભે વિધાતવ્યો હૃદયવર્ણકો વિધિઃ ।

હંસતૂલા તતઃ કુર્યાત્ તામ્રપર્ચકસંસ્થિતઃ ॥ ૯૦ ॥

શય્યાયાં ચ પ્રમુખ્તોડસૌ પદ્મં ચ દક્ષિણે કરે ।

ત્રિપતાકં કરે વામે કારયેદ્ હૃદિ સંસ્થિતઃ ॥ ૯૧ ॥

મધ્યગર્ભમાં આ હૃદયવર્ણ (પ્રાણ)ની સ્થાપનાનો વિધિ કરવે. ત્રાંબાનો પલંગ
કરાવી, તે ઉપર રૂઠની ભરેલી રેશમી શબ્દા ઉપર પ્રાસાદ પુરૂષની મૂર્તિ સુવરાવવી.
તેના જમણા હાથમાં કમળ ધારણ કરાવવું. અને ડાબા હાથમાં ત્રણ શિખાવાળી
પતાકાવાળો ધ્વજાદંડ રાખી હાથ છાતીયે રાખવો. ૯૦-૯૧

લ્લજાદંડનું પૃથક્ પૃથક્ ઉદ્યમાન—

પ્રાસાદકટિવિસ્તારં ચતુષ્કીસ્તંભવિસ્તરાત્ ।

ગર્ભમિત્તિસમં દૈર્ઘ્યં ક્વચિત્ કર્ણસ્ય વિસ્તરમ્ ॥ ૯૨ ॥

૧. પ્રાસાદ પુરૂષને વર્તમાન કાળમાં આમલસારાના મધ્યમાં સ્થાપન કરવાનો વિધિ
આ પ્રમાણે છે. નીચે ગાયનું ધી ભરેલો કળશ શેર સવાશેરનો ભરી તેના પર ઢાંકણ વાસી
તે પર સુવર્ણ પુરૂષને ગાદીનાગા ચાંદીના ઢોરીયામાં સુવરાવે છે. અને તે પર ભેત્રણ ઈન્દ્રની
જેટલી જમ્બા ખાલી રહે તેમ આરસના પાટીયાનું ઢાંકણ સંપુટની જેમ મૂકવામાં આવે છે.
તે પર પ્રતિષ્ઠા સમયે ઈંદ્ર કળશ સ્થાપન કરે છે. સુવર્ણ પ્રાસાદ પુરૂષ દગાવ તેમ ઢાંકણ
નહીં સંપુટની જેમ ખાલી જમ્બા રાખવી.

વિમક્તે ચૈવ પ્રાસાદે શિખરવિસ્તૃતેઃ સમમ્ ।

ધ્વજદંડની લંબાઈનાં વિવિધ પ્રમાણોઃ—(૧) પ્રાસાદનો વિસ્તાર બંગીયે હોય

તેટલો. (૨) ચોક્કીના પદના બે ઢાંબડાના વિસ્તારના ગાળા જેટલો. (૩) ગભારાના વિસ્તાર જેટલો. (૪) રેખાયે હોય તેટલો. (૫) પ્રાસાદના શિખરના પાચત્યા જેટલો વિસ્તાર હોય તેટલો. એમ ધ્વજદંડ લાંબો કરવો. એ પાંચ પ્રકારનાં જુદાં જુદાં મતાંતરે મેં કહ્યાં છે. (તે પાંચ પ્રકારનાં જુદાં જુદાં નામો કહે છે.) ૯૨-૯૩ ધ્વજ દંડનાં નામો—

વિજયઃ શક્તિરૂપશ્ચ સુપ્રમશ્ચ જયાવહઃ ।

પંચમો વિશ્વરૂપસ્તુ પ્રમાણં તસ્ય કલ્પયેત્ ॥ ૯૪ ॥

ઉપર કહેલા ધ્વજદંડની લંબાઈનાં પાંચ પ્રકારનાં નામ કહે છે. (૧) વિજય, (૨) શક્તિરૂપ, (૩) સુપ્રભ, (૪) જયાવહ અને (૫) વિશ્વરૂપ, એ પાંચવિધ ધ્વજદંડનાં નામો જાણવાં. ૨ ૯૪

૧. ધ્વજદંડનાં અન્ય પ્રમાણો—

દંડઃ કાય-સ્તૃતીયાંશે ચિલાન્તઃ કલશાન્તકમ્ ।

મધ્યશ્ચાષ્ટાંશહીનોડસૌ જ્યેષ્ઠઃ પાદોનઃ કન્યલઃ ॥

નીચે ખરતી ઊંડા કળશ સુધીની ઉંચાઈના ત્રીજા ભાગ જેટલા ભાગો દંડ બધેક માનના, તેનાથી આઠમો ભાગ હીન કરે તે મધ્યમાનનો, અને ચોથો ભાગ હીન કરે તે કર્નિક માનનો જાણવો.

શ્લીરાંજીવમાં ધ્વજદંડ પ્રમાણ—

પિંડં ચ કથિતં ચલ્લ ઉર્ધ્વં ચ હ્યતઃ શૃણુ ।

પ્રાસાદકોણમર્યાદા સ્તદ્દસ્તાન્તકં મતમ્ ॥

ગર્ભમાને ચ કર્તવ્યં યાવત્પંચાશદ્ધસ્તકમ્ ॥

ધ્વજદંડનું માન હવે હું કયાથી લેવું તે કહું છું, તે સંભળ. એકથી સાત ઢાંચના પ્રાસાદને કોણરેખાના માને, પચીસ ઢાંચ સુધીનાને ગર્ભગૃહના માને, અને પચાસ ઢાંચ સુધીનાને પાપચાના વિસ્તારના માને, ધ્વજદંડની લંબાઈ કરતી.

૨. ધ્વજદંડનાં ત્રિવિધ માન—

પ્રાસાદપૃથુમાનેન દંડો જ્યેષ્ઠઃ પ્રકીર્તિતઃ ।

મધ્યા હીનો દશાંશેન પંચમાંશેન કન્યલઃ ॥

પ્રાસાદ રેખાયે હોય તેટલો ધ્વજદંડ લાંબો તે બધેક માન, તેનાથી દસમો ભાગ હીન કરે તે મધ્યમાન, આ નેત્રે પાંચમો ભાગ હીન કરે તે કર્નિક માન જાણવું.

મૂલરેખાપ્રમાણેન કર્નિકું દંડસંમવમ્ ।

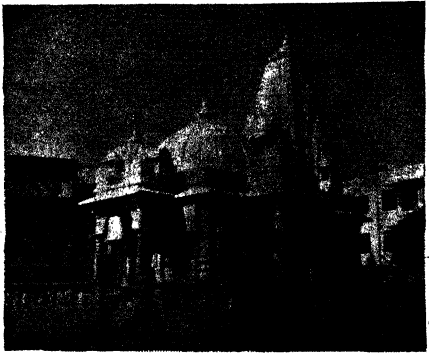
મધ્યમં દ્વાદશાંશેન વદંશેન તથોત્તમમ્ ॥

શિખરના પાચત્યા જેટલો ધ્વજદંડ કર્નિક માનનો જાણવો. તેમાં ખારમો ભાગ વધારવાથી મધ્યમાન, અને છઠ્ઠો ભાગ વધારવાથી બધેક માન જાણવું.

અભુશાહે કંઈ મહાદેવના જાન્ય માસાદ.

દીપાલ્કિષ

भुवर्ध-भाद्रभा लैत मंदिर

शिल्पकार लजव'वराय प्रभाश'कर सोमपुरा हीपाळु'व

દંડની જડામ્નુ' પ્રમાણુ—

एकहस्ते त्, प्रासादे दंडः पौदोनमंगुलम् ।
अर्धाङ्गुला भवेद् दृद्धि-यावत् पंचाशद्वस्तकम् ॥ ९५ ॥
पृथुत्वं च प्रकर्त्तव्यं सुवृत्तं पर्वकान्वितम् ।
पर्वमिर्विपमैः कार्यः समग्रन्धिः सुखावहः* ॥ ९६ ॥

એક હાથના પ્રાસાદનો ધ્વજદંડ, પોણા આંગળ જડો રાખવો. બેથી પચાસ હાથના પ્રાસાદને પ્રત્યેક ગળે અર્ધો અર્ધો આંગળની વૃદ્ધિ કરવી. તેની આ જડાઈ, ધ્વજદંડની પર્વસહિતની ગોળાઈની જાણવી. ધ્વજદંડને વિષે એકી ગાળા અને બેકી અધિ (કાકણી) હોય તેવો સુખને આપનારો જાણવો. (શિવશક્તિને તેથી ઉલટું કહ્યું છે). ૯૫-૯૬

ધ્વજદંડનું કાષ્ટ—

वंशमयोऽपि कर्त्तव्यो हृदहारमयोऽपि च ।
शिशपः खदिरश्चैव अर्जुनो मधुकस्तथा ॥

ધ્વજદંડ વાંસનો અથવા મજબૂત લાકડાનો સીસમ, ખેર, અર્જુન કે મહુડાના કાષ્ટનો કરવો.

सुवृत्तः सारदारुश्च ग्रंथिकोटरवर्जितः ॥ ९७ ॥

સુંદર, ગોળ, સારું, પાકું અને કઠણ લાકડું ગાંઠો, ડોતરકાણા વગરનું કાષ્ટ ધ્વજદંડમાં લેવું. ૯૭

ધ્વજદંડની પાટલીનું માન અને આકૃતિ—

तदूर्ध्वे च षडंशेन मर्कटी चार्धविस्तृता ।
तत् त्रिभागमुत्सेधं च किंकणी-घंट-मंडिता ॥ ९८ ॥

૧. ક્ષીરાર્ણવ — સમપર્વે* યદા વ્વડસ્ત્ર શક્તિમયં ભવેત્ ।

समं च विषमं प्रोक्तं शुभं तद्भवने द्वयम् ॥

ઉપર એકીપર્વને બેકી કાકણીનો ધ્વજદંડ શુભ કહ્યો છે. જ્યારે ક્ષીરાર્ણવકાર કહે છે કે સમપર્વે અને એકી કાકણીવાળો ધ્વજદંડ શક્તિદેવીના (અને સહાદેવના) મંદિરામાં કરાવવો. જો કે એકી કે બેકી જે ઉ પ્રકારના ધ્વજદંડો ભવનને વિષે તે શુભ જ છે.

અર્ધચન્દ્રાકૃતિશ્ચૈવ પાર્શ્વે કાર્યો ગગારકઃ ।

તસ્યોર્ધ્વે કલ્પશઃ કાર્યઃ પંચમાંશેન દીર્ઘતઃ ॥ ૧૧ ॥

ધ્વજહંડ ઉપરની પાટલી, હંડની લંબાઈના છઠ્ઠા ભાગની કરવી. પાટલીની લંબાઈના અર્ધભાગની પહોળી કરવી. અને પહોળાઈના ત્રીજા ભાગે પાટલી બંડી કરવી. તેને ઘુઘરીઓ અને ઘંટડીઓથી સુશોભિત કરવી. ધ્વજહંડની પાટલીમાં અર્ધચંદ્રની આકૃતિ કરવી. ખાન્યમાં બે ગગારાની આકૃતિ કરવી. પાટલી ઉપર કળશ કરવો. તે કળશ પાટલીની લંબાઈના પાંચમા ભાગને ઉંચે કરવો. (ધ્વજહંડને બ્લોક આગળ આપેલ છે). ૯૮-૯૯

પ્રકાશાન્તર—

દંડપૃથુસમ્પુણાઽઽ-પંચ પદ્મગુણાઽઽદશમ્ ।

ઋર્ધ્વે પંચગુણા પ્રોક્તા મર્કટીમાનમુચ્યતે ॥ ૧૦૦ ॥

ધ્વજહંડની પાટલીનું બીજું માન કહે છે:—હંડની બહારથી સાતગણી પાટલી લાંબી, પાંચ હાથ સુધીના પ્રાસાદને કરવી. છથી આર હાથ સુધીના પ્રાસાદને ધ્વજહંડની બહારથી છ ગણી પાટલી લાંબી કરવી. અને તે ઉપરના વિશેષ ૧૩ થી ૫૦ ગજના પ્રાસાદને હંડની બહારથી પાંચગણી પાટલી લાંબી કરવી. ૧૦૦

ધ્વજપતાકા પ્રમાણ—

ધ્વજાદંડપ્રમાણેન પતાકાં ચ પ્રલંબયેત્ ।

પૃથુત્વે ચાષ્ટમાંશેન ત્રિભિર્વા પંચમિઃ શિશૈઃ ॥ ૧૦૧ ॥

પતાકા દિવ્યવસ્ત્રા ચા-દ્વચન્દ્રા ચ મર્કિકિર્ણી ।

દેવચિહ્નાકૃતાયુધ-વાહનાદીનાલેખયેત્ ॥ ૧૦૨ ॥

ધ્વજહંડની લંબાઈ જેટલી પતાકા ધ્વજ લાંબી રાખવી. તેની પહોળાઈ આઠમા ભાગે રાખવી. તે ત્રણ કે પાંચ શિખાવાળી કરવી દિવ્યવસ્ત્રની પતાક કરાવવી. તેમાં અર્ધચંદ્રની આકૃતિ કરવી. કાંગરી અને ઘુઘરીઓ દૂરતી લટકાવવી પતાકામાં દેવનું કાંઈ ચિહ્ન આયુધ કે વાહન આલેખવું. ૧૦૧-૧૦૨

ચતુર્મુખે મેર્વાદિકે પ્રાસાદે દંડપંચકમ્ ।

શિક્ષરસ્યોરુશૃંગેઽપિ ચતુર્દંડાંશ્ચ સ્થાપયેત્ ॥ ૧૦૩ ॥

મેરૂ પ્રાસાદને, ચતુર્મુખ પ્રાસાદને (કે સાંધાર પ્રાસાદને) ધ્વજહંડ પાંચ હાથવા. એક મૂળ શિખરને અને બીજા ચાર ધ્વજહંડો શિખરના ઉપલા ઉશૃંગમાં સ્થાપન કરવા (એમ પાંચ). ૧૦૩

નિષ્પન્નં શિલ્પરં દૃષ્ટ્વા ધ્વજહીનં ન કારયેત્ ।

અમુરા વાસમિચ્છન્તિ ધ્વજહીને મુરાલયે ॥ ૧૦૪ ॥

તેયાર થયેલા શિખરને ધ્વજ વગર રાખવું નહિ. કારણ કે ધ્વજરહિત શિખરને જોઈને ભૂતાદિ રાક્ષસો તેમાં વાસ કરવા ઇચ્છે છે. તેથી દેવાલય ધ્વજરહિત રાખવું નહિ. ૧૦૪

ઈદ્શં કુરુતે યશ્ચ લભતે ચાક્ષયં પદમ્ ।

દિવ્યદેહો ભવેત્તસ્ય મુરૈઃ સહસ્રૈઃ ક્રીડતિ ॥ ૧૦૫ ॥

હતિર્થી વિશ્વકર્મણા કૃતે વાસ્તુવિદ્યાયાં જ્ઞાનપ્રકાશદીપાર્ણવે
શિલ્પરનિર્માણાધિકારે નવમોઽધ્યાયઃ ॥ ૧ ॥

ઉપર પ્રમાણે ધ્વજયુક્ત પ્રાસાદ કરાવનારને અક્ષય સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે તેમજ દિવ્યદેહ ધારણ કરી હજારો વર્ષો દેવોની સાથે ક્રીડા કરે છે. ૧૦૫

હતિર્થી વિશ્વકર્મા વિરચિત વાસ્તુવિદ્યાના જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાર્ણવનો શિખર નિર્માણનો શિલ્પ વિશારદ પ્રભાશંકર ઝોઘડભાઈ સોમપુરાએ રચેલ, શિલ્પપ્રભા નામની ભાષાટીકાનો નવમો અધ્યાય સમાપ્ત.

॥ अथ वास्तुविद्यायां दीपार्णवे दशमोऽध्यायः ॥

मंडपाधिकार

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि मंडपानां तु लक्षणम् ।

प्रासादस्य प्रमाणेन मंडपं कारयेद् बुधः ॥ १ ॥

श्री विश्वकर्मा कहे छे. हुवे हुं मंडपनां लक्षण्य कहुं छुं. युद्धिमान शिद्विये प्रासादना प्रभाषुथी मंडप अनाववा. १

मंडप प्रभाषु—

समं सपादं सार्द्धं च पादोनद्वयमेव च ।

द्विगुणं चाथ कर्त्तव्यं अत ऊर्ध्वं न कारयेत् ॥ २ ॥

मंडप (१) प्रासादना मान खेवडो, (२) प्रासादथी सवाथो, (३) दोडो, (४) पोखानेगळो अने (५) जमळो—जे रीते पाव्य प्रकारना मानना मंडप करवो. जेथी मोटो न करवो. २

शुक्नासनुं स्थान—

प्रासादस्याथ शिखरं तदुच्छ्रये प्रकल्पितम् ।

छाद्योर्ध्वं स्कंधपर्यंत-मेकविंशतिभाजितम् ॥ ३ ॥

१. अपरशक्ति सूत्र १८५मा मंडपना सात प्रकारना प्रभाषु कळा छे. प्रासादनी (१) सम, (२) सवाथो, (३) दोडो, (४) पोखाने गळो, (५) जमळो, (६) सवाथे गळो, अने (७) अहीमळो करवानुं कळुं छे. समराङ्गण सूत्रवार अ. ६७मा एधु प्रासादने मोटो मंडप करवो होय तो थड छे तेम कळुं छे. वारणु भूमेना सजायना काणे जोडो पथ थड थडे. वणा ते कहे छे—

शतमष्टोत्तरं ज्येष्ठ-श्चतुःषष्टि करोऽवरः ।

कनिष्ठो मंडपः कार्यो द्वाविंशत्करसंमितः ॥

जेकसे आठ दायने ज्येष्ठ मानने, सोसठ दायने मध्य मानने, अने जनीस दायने कनिष्ठ मानने मंडप रथी शक्य छे. अपरशक्ति सूत्र १८५मा (१) इश दायथी वधु प्रभाषुना प्रासादने मंडप सम अवर सवाथो करवो. (२) पविथी इश दाय सुधीना प्रासादने दोडो मंडप करवो. (३) अर दायना प्रासादने पोखाने गळो (४) तथ दायना प्रासादने जमळो. (५) जे दाय के जेक दायना प्रासादने जोडी अष्टकिका करवी.

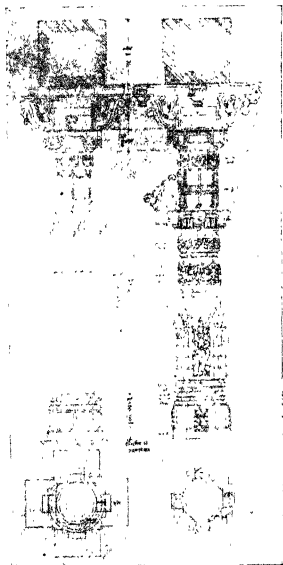

આણી દેરાણી જેઠાણી ગેદામલો (અધ્યાય ૧૦)

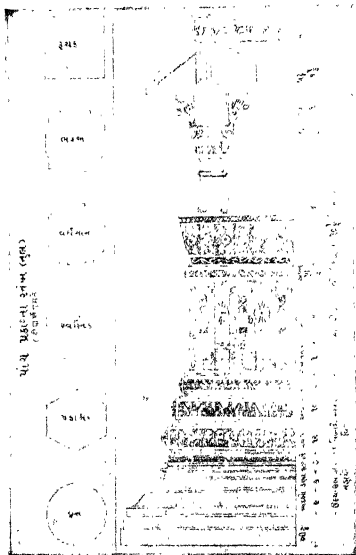

वस्तुपाठ तिरुपाठ आयुने मंदिर (अध्याय १०)

स्तम्भा (शिलेक ६, अध्याय १०)

स्ट्रोक पंप (A.I.E. O.C. 24514 10)

अंकदिशारुद्रध्वज-त्रयोदशान्तमुत्सृजेत् ।

शुकनासस्य संस्थानं छाद्योर्ध्वं पंचधामतम् ॥ ४ ॥

प्रासादना शिखरनी उंच्याधर्मां शुकनासनुं स्थान करवुं. छानना उपरथी शिखरना आंधळुनी मथाणा सुधीनी उंच्याधर्मां अेकवीश भाग करवा, तेमांथी नव, दश, अगिधार, आर अथवा तेर भागे शुकनासनुं स्थान राखवुं. आभ पांच प्रकारे शुकनासनुं स्थान आखवुं. ३-४

मंडप परनी संवर्णादिनी उंच्याध—

तेन मानेन पदान्तं मंडपोर्ध्वे समुच्छ्रयम् ।

तदूर्ध्वे न हि कर्त्तव्य-मधःस्थं नैव कल्पयेत् ॥ ५ ॥

शुकनाससमा घंटा न न्यूना न ततोऽधिका ।

अन्योन्यं च यदा ग्रस्तं महादोषा इति स्मृताः ॥ ६ ॥

शुकनासना मान सुधी मंडपना (धुमटने) आभलसारे के संवर्णांनी) घंटा उंच्याधर्मां सभसूत्र आरार राखवी. शुकनासथी घंटा उंच्यी न राखवी तेम नीच्यी पखु न राखवी. शुकनास आरार घंटा (आभलसारे) सभसूत्र (अेक लेवणमां) राखवे, उंच्यो नीच्यो न राखवे. अे अेक थीलथी उंच्या नीच्युं थाय तो मडा-दोष उत्पन्न थाय. १ ५-६

स्तंभोनी आकृति अने तेनां नाभ—

चतुरस्राश्च रुचका भद्रजा भद्रसंयुताः ।

प्रतिरथा वर्धमानाः षडंशकेन षडस्रकाः ॥ ७ ॥

अष्टांशेन भवेत्कर्णा अष्टकर्णास्तु स्वस्तिकाः ।

पंचविधोक्ताः स्तंभाश्च कार्याः मासादभूषिताः ॥ ८ ॥

आर पुष्पावाणो आरस स्तंभ डोय तेनुं “इत्यक” नाम आखवुं. त्रिनाशक-वाणाने “लदल”, षडश (प्रतिरथ)वाणा स्तंभनुं “वर्धमान”, छ पुष्पावाणानुं

१. अपराजित सूत्र १८८मां शुकनासना आ भतनुं सभभंन करे अे त्पारे ते अे अंधना सूत्र १८५ते तेरथे अेक तदूर्ध्वे न अे कर्त्तव्यः मधःस्थं नैव कल्पयेत् । शुकनासथी घंटा उंच्यो न करवी. पखु नीच्यो दोष तो दोष नथी. प्रासाद मंडपना सभना अंध्यापने सातने अेक पखु घंटा नीच्यो रडे तो दोष नथी तेम डडे अे. न्यूना अेछा न आधिका ।

“પડસક”, આઠ ખુણાવાળાનું સ્વસ્તિક નામ બલ્લુનું. એ રીતે પાંચ પ્રકારના સ્તંભો પ્રાસાદના આભૂષણ રૂપ બલ્લુવા. ૧ ૭-૮

મદ્રેરલંકૃતા કુંભી સ્તંભો મદ્રાષ્ટાસ્ટૃત્તઃ ।

મરળ્યાં પલ્લવા વૃત્તા શીર્ષાગ્રે વાય કિષ્કરાઃ ॥ ૯ ॥

પ્રાસાદ મંડપની કુંભી ભદ્રથી અલંકૃત કરવી. એક સ્તંભમાં બૃહાં બૃહાં સ્વરૂપ કહ્યાં છે. પરંતુ એક સ્તંભમાં ભદ્ર અષ્ટાસ્ર અને વૃત્તના ઘટ્ટપલ્લવયુક્ત કરવાં. ભરણાને ખુણે પત્રપાંડડાં અને નીચેની કર્ણિકા ગોળ (વૃત્ત) (એ સ્તંભનું શીર્ષ અષ્ટાસ્ર હોય તે) કરવી. “શરૂ” એક યા જે ગોળ ગુંડાવાળું કરવું. અગર કિન્નર (ક્રીચક)ના રૂપથી અલંકૃત કરવું. ૯

સ્તંભનું વિસ્તાર (બડ) પ્રમાણ પહેલું—

પ્રાસાદસ્ય દશાંશેન ઇકાદશાંશેનૈવ ચ ।

દ્વાદશાંશેન કર્તવ્યા જ્યેષ્ઠ-મધ્યમ-કન્યસાઃ ॥ ૧૦ ॥

પ્રાસાદ રેખાએ હોય તેના દશમા ભાગે, અગિયારમા ભાગે કે બારમા ભાગે. સ્તંભની બહાઈ રાખવી. તે જ્યેષ્ઠ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ માન બલ્લુનું. ૨

સ્તંભના વિસ્તાર (બડ)નું ખીનું પ્રમાણ—

ઇકહસ્તે તુ પ્રાસાદે સ્તંભઃ સ્યાચતુરઙ્ગુલઃ ।

સપ્તાઙ્ગુલશ્ચ દ્વિહસ્તે ત્રિહસ્તે ત્રિવઙ્ગુલઃ ॥ ૧૧ ॥

૧. સ્તંભની આકૃતિ પ્રમાણેના નામે અપરાજિત સૂત્ર ૧૮૪માં આજ પ્રમાણે કહ્યાં છે. મત્સ્યપુરાણ અં ૨૫૫માં (૧) રૂચક (ચારસ), ૧૦૪ (અષ્ટાંશ) (૩) દ્વિવજ્રક (સોળાંશ), (૪) પ્રલીનક (બીજી અંશ), (૫) વૃત્ત (ગોળ) આમ નામ ને સ્વરૂપ કહ્યાં છે. માનસાર અં ૧૫માં (૧) ઘલકાંત (ચારસ), (૨) વિષ્ણુકાંત (અષ્ટાંશ), (૩) રૂદ્રકાંત (સોળાંશકવૃત્ત), (૪) રકંષકાંત (પાંચ કે છાંંશ) આમ નામ ને સ્વરૂપ આપેલાં છે. સ્તંભના ઘાટને નક્કરી અનેક પ્રકારની થાય છે. સાદા ઘાટવાળા, રૂપવાળા, નક્કરીવાળા થાય છે. બારમી તેરમી સદીના સ્થાપત્યોના અવશેષોમાં ઘટ્ટપલ્લવયુક્ત સ્તંભો જોવામાં આવે છે. હમણાં બસોક વર્ષથી સ્તંભોના સામાન્ય સ્વરૂપ નીચે ભદ્ર, તે પર અષ્ટાંશ, તે પર ગોળ, અને તેની ઉપર હજેક ઈંચનો અષ્ટાંશના પદ્માં પ્રાસમુખ કે કુલ કરેલાં જોવામાં આવે છે. તે પ્રાસના મુખમાંથી સાંકળી ટાકરી લટકતી હોય છે. અગર કુલનો તોળાં હોય છે.

૨. અપરાજિત સૂત્ર ૧૮૫માં પ્રાસાદના પ્રમાણથી સ્તંભની બહાઈ ૧૦-૧૧-૧૨-૧૩ કે ૧૪ ભાગે એમ પાંચ પ્રકારે રાખવાનું વિધાન છે. સ્તંભના બહાઈ પ્રમાણ તે વારવૃત્ત બંધની દ્રઢતા ઉપર આધાર રાખે છે. સ્થાપ પાવાણુ, આરસ, નંધપુરી ખારો પથ્થર કે પોરખંદરી પથ્થર એમ ઉપરોક્ત દ્રઢ છે. એટલે આરસનો સ્તંભ ખારા કે પોરખંદરી પથ્થરના સ્તંભથી પાતળો થાય. તેમાં વિવેક ભુલિથી કામ કરવું.

द्वादशाङ्गुलविस्तारः प्रासादे चतुर्हस्तके ।
 चतुर्हस्तादितः कृत्वा यावद् द्वादशहस्तकम् ॥ १२ ॥
 सार्द्धाङ्गुला भवेद् वृद्धिः प्रतिहस्ते विवर्धयेत् ।
 द्वादशहस्तस्योर्द्धं तु यावत्तु त्रिंशहस्तकम् ॥ १३ ॥
 एकाङ्गुला ततो वृद्धि-ईस्ते हस्ते प्रदापयेत् ।
 अत ऊर्ध्वं ततः कुर्याद् यावत्पंचाशद्वस्तकम् ॥ १४ ॥
 अर्द्धाङ्गुला भवेद् वृद्धिः कर्त्तव्या शिल्पिभिः सदा ।
 चतुर्गुणोच्छ्रयं प्रोक्त-मेतत्स्तंभस्य लक्षणम् ॥ १५ ॥

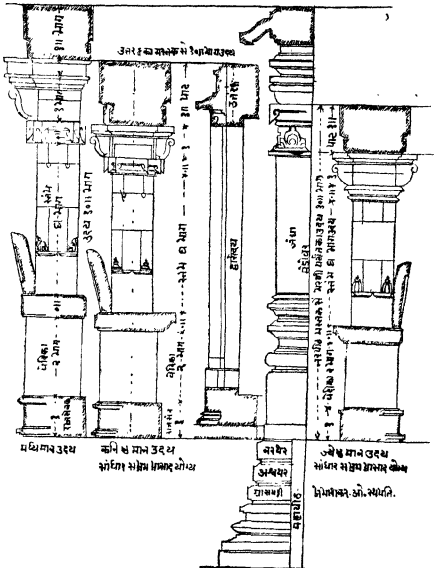
येक हाथना प्रासादने चार आंगण नडो स्तंभ करवो, जे हाथनाने सात आंगण, त्रष्टु हाथनाने नव आंगण, चार हाथनाने चार आंगण स्तंभ नडो करवो. पांचथी चार हाथ सुधीना प्रासादने प्रत्येक हाथे दोढ दोढ आंगण वधारवो. तेरथी त्रीस हाथ सुधीना प्रासादने प्रत्येक हाथे ऐकेक आंगण अने ऐकत्रीशथी पचास हाथ सुधीना प्रासादने प्रत्येक हाथे अर्धा अर्धा आंगणनी वृद्धि करतां ज्युं. ते मानने नडो स्तंभ करवो (सामान्य रीते) स्तंभनी नडाधथी उंचार्ध चार गाणी करवी. जे रीते स्तंभनुं लक्ष्णु शिल्पिज्योजे नष्टुं. ११-१५

(सांधार) महाप्रासादोना प्राचीव मंडपनुं उद्दयमान—

१ राजसेनक नरपीठस्य चोर्ध्वं तु उत्तरङ्गस्य मस्तकम् ।
 २ वेदिका कृत्वा दश हि सार्द्धांशान् भागैकं राजसेनकम् ॥ १६ ॥
 ०॥ आसनपट्टं वेदिका च द्विभागा तु भागार्धासनपट्टकः ।
 ४ स्तंभ स्तंभश्चैव चतुर्भागा भागार्धं भरणं भवेत् ॥ १७ ॥
 ०॥ अरण्यं शरं च भागेनैकेन पट्टश्च सार्द्धभागकः ।
 १ स३ कन्यसं च समाख्यातं मध्यमं शृणु सांप्रतम् ॥ १८ ॥
 १॥ पाट
 १०॥

महाप्रासादना महापीठना नरधरना मथाणाथी द्वारपरना उत्तरंगना मथाणा सुधीनी उंचार्ध मुष्प्राचीव मंडपनी साडादश भागनी करवी. तेमां ऐकनुं राजसेनक, जे भागनी वेदिका (बर्धावेष्ठी राशीज्युं), अरधा भागने आसनपट्ट (आसरोट) करवो. ते उपर चार भागने उंचो स्तंभ करवो. अरधा भागनुं अरण्यं, ऐक भागनुं स३, अने दोढ भागने पाट नडो करवो. जे रीते मंडपना उद्दयनुं कनिष्ठमान कहुं छे. मध्यम मानने उद्दय कहुं. छुं ते सांभणे. १६-१७-१८

साधार आने निरंधार प्रासादेना मंडपार ताथे मंडपना उदयनेो समनय

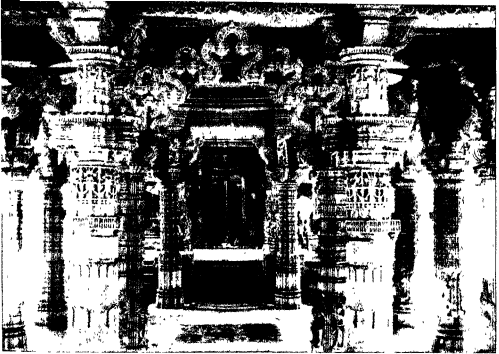

(निरंधार) प्रासादोना श्रीक मंडपनेो उदय—

नरपीठस्य चोर्ध्वं तु कूट छाद्यस्य मस्तकम् ।

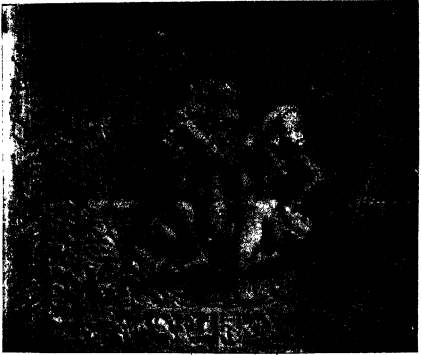
कृत्वा दक्ष च सार्द्धांशान् पूर्वमानेन मध्यमम् ॥ १९ ॥

(निरंधार) प्रासादोभां पीठना नरथरना मथाजाथी छजना मथाजा सुधीनी श्रीक मंडपनी उच्चाधर्मा साडादश लाग करवा. तेभां उपर कडेला मान प्रभाळु राखसेन कै वेदिका स्तंभादि करवां. आ मध्यमान वाळुपुं. १८

આણુ કુલ્કાગવસહીનેા મંડપ, સ્તંભો, હાંડીલક તોરણ અને ઢાર (અધ્યાય ૧૦)

७८ विद्या नृसिंहावतार (अध्याय १०)

(साधार) मंडाप्रसादना त्रीकमंडपना उदयनुं धीजुं मान—

नरपीठस्य चोर्ध्वं तु यावद् मरणीमस्तकम् ।

भागाश्च दशसार्द्धांशा ज्येष्ठमानं विधीयते ॥ २० ॥

(साधार) मंडाप्रसादना मंडापीठना थरथरना मथाणाथी भडोवरनी भरणीना मथाणा सुधीना त्रीक मंडपना उदयना साडादश भाग करवा. तेभां उपर कडेला मान प्रभाजे राजसेनक वेदिका स्तंभादि करवां. आ ज्येष्ठ मान लखुवुं. २०

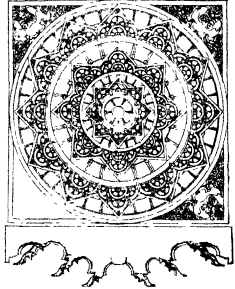
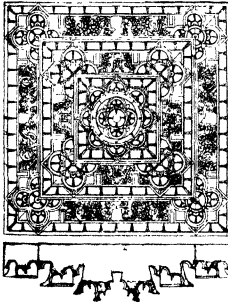
मंडपना वितान धुमटनां त्रय विधानो—

मंडपानांसमस्तानां मध्ये कुर्याद्वितानकम् ।

आद्योत्पत्तिसमं सब-वितानानां तु लक्षणम् ॥ २१ ॥

वितानानि विचित्राणि क्षिप्तान्युत्क्षिप्तकानि च ।

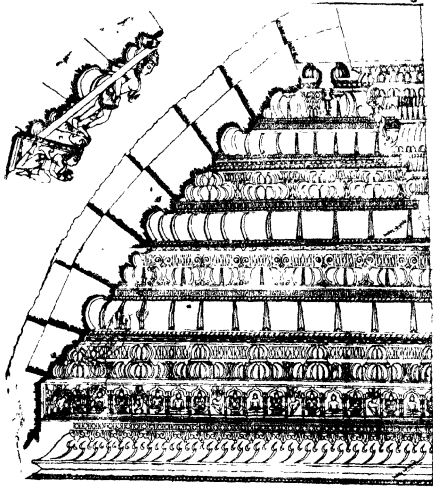
समतलानि ज्ञेयानि उदितानि त्रिधा क्रमात् ॥ २२ ॥

विताननो प्रकार-क्षिप्तान्युत्क्षिप्ता-तलदर्शन अने उददर्शन

१. निर्धार के साधार प्रासादना मंडापीठना मंडोवरना थरा प्रभाजे गूढ मंडपना थराणाणा भडोवर करवा. परंतु जे त्रीक मंडप करवा होय तो कडेला मथमान प्रभाजे उदय लखुवे. परंतु तेभां अंदरना थांमलाना छोट तो कुंमकेन समाकुंभीना कडेला सुत्र प्रभाजे राखवा. साधार प्रासादोभां श्लोक १६-१७ अने २० प्रभाजे त्रीक मंडपना उदय करवा. आ रीतना कार्यंभां सुव शिष्टाज्ये थरकंभ थवा न देवा. तारंभाभां आ
पा. १८

ગૃહમંડપ, ત્રીકમંડપ, નૃત્યમંડપ, પ્રાચીવાહિ મંડપો એવા સમસ્ત પ્રકારના મંડપોની અંદર ઉપર વિતાન ધુમટ કરવા. સર્વ વિતાનના લક્ષણોની ઉત્પત્તિ સમ=સરખા છાતીયા ઢાંકવાની પ્રથાથી શરૂ થઈ. વિતાન=ધુમટો વિચિત્ર પ્રકારના (અનેક) કદ્દા છે. તેમાં ત્રણ પ્રકાર મુખ્ય છે. પહેલો ક્ષિપ્ત ઉત્ક્ષિપ્ત, બીજો સમતલ અને ત્રીજો ઉદિત એમ ત્રણ ક્રમ મુખ્ય બાબુવા. ૨૧-૨૨

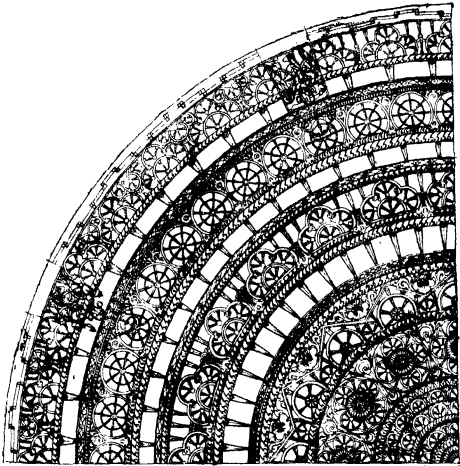
બગાણુ અને કોલથી અલંકૃત થરોવાળા વિતાન (ધુમટ)નાં દર્શન અને ઉદદર્શન. ઉદિત (૨)

પ્રમાણે છે. સોમનાથજીના જુના કે નવા મંદિરમાં પણ આમ જો. સંધાર પ્રાસાદના સ્તંભાદિના ચરમેજ માટે કુંભકૈન સમાકુંભો-સ્તંભશિરં ચ જંઘયોઃ કહેલ છે. એટલે કુંભા બરાબર કુંભી અને થાંભલો, બરણું અને સરૂ જાંગીના મથાળામાં સમાવવું. અને પાટ ઉદગમના ચરમાં સમાવવું. આ સૂત્ર મેરૂમ ડોવરને લાગુ પડે છે. અન્યને નહિ. (નિરંધાર પ્રાસાદને નહિ).

(૧) ક્ષિપ્તઉત્ક્ષિપ્ત એટલે ધ્રુમટના થરો ઉપર કોલ જેમ ઉપર ચડીને પાછો નીચે ઉતરી પાછા ઉપર ચડીને ઢંકાય તે ક્ષિપ્તઉત્ક્ષિપ્ત.

(૨) સમતલ એટલે સીધા છાતીયાની જેમ ઢંકાય તે સમતલ. તેમાં છાતીયા સાદા રાખે છે કે પછી તેમાં પટ્ટની આકૃતિ જેવું થોડા ઉપાડવાળું કોતરકામ કરે છે. તેને સમતલ પ્રકાર કહેવા.

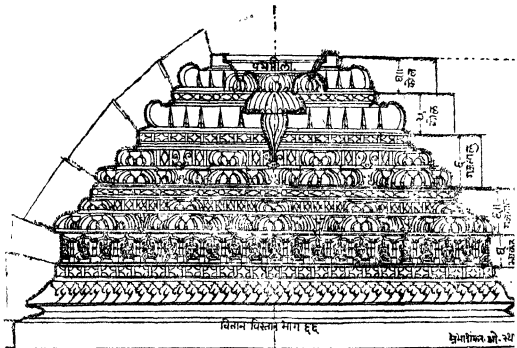
(૩) ઉદિત એટલે ધ્રુમટના થરો કોલ કાચલા ગવાળુના થરોથી ઉંચું ઉંચું કરી ઢંકાય. અગર સાદા ગલતાના થરોથી પણ ધ્રુમટ થાય. તેના મધ્યમાં પદ્મશિલા ગુમર જેવી લટકતી થાય. તે ઉદિત ત્રીજો પ્રકાર બાણવો.

ગવાળુ કેલથી અલંકૃત નિતાલ (ધ્રુમટ)નું તલકર્શન ઉદિત (૨)

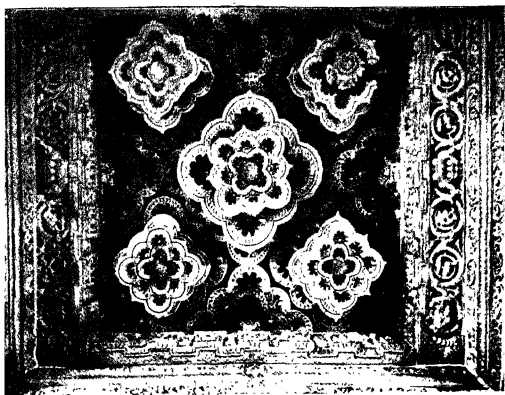
વિતાન ધુમટના ઉદયના થરોનું ઉદ્ધિતાન પ્રકારનું માન કહે છે—

- ૭ કણીદારી ઉદયો વિસ્તારદ્વેન વટ્પષ્ટિભિર્વિભાજિતે ।
 ૪ રૂપકંઠ કર્ણદર્દરિકા કાર્યા સપ્તભાગપ્રમાણતઃ ॥ ૨૩ ॥
 ૬ ગજતાલુ=૧ રૂપકંઠશ્વતુર્ભાગઃ પોઢશવિઘાધરયુક્ત ।
 ૬ ગજતાલુ=૨ ગજતાલુ પદ્મભાગં તુ સાર્દપદ્મભાગકં તથા ॥ ૨૪ ॥
 ૫ કોલ-૧ પંચભાગં ભવેત્ કોલઃ ચતુઃસાર્દશ્વતુર્થકઃ ।
 ૪૧૧ કોલ-૨ એવં તુ કારયેન્નિત્યં વિતાનનૈકમંડિતમ્ ॥ ૨૫ ॥
 ૨૩

ગજતાલુ (ગવાળુ) અને કોલાદિ થરો યુક્ત વિતાન (ધુમટ) તેના વિસ્તાર વિભાગ ૧૧ અને ઉદયવિભાગ ૩૩—(વિતાનનું) દર્શન અને ઉદદર્શન)

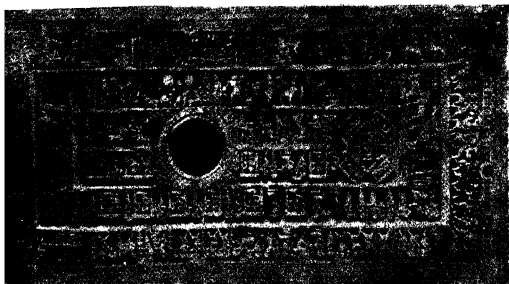
મંડપનેા વિતાન ધુમટ પહોળાઈથી અર્ધ ઉચો કરવો. તે પહોળાઈના છાસઠ (૬૬) ભાગ કરવા. તેની ઉંચાઈમાં તેત્રીશ ભાગ કહે છે. (પાટ ઉપર હાંશીના થરો પછી) સાત ભાગની કણીદારી, ચાર ભાગનેા રૂપકંઠ-તેમં (આઠ અગર) સોળ વિઘાધરોનાં રૂપો નીકળતાં કરવાં. ગવાળુ=કાચલાનો થર છ ભાગનેા, તે પર બીજો થર સાડા છ ભાગનેા જડો. તેના પર પાંચ ભાગનેા કોલનેા થર કરી તે પર ચોથો થર સાડાચાર ભાગતો ગવાળુનેા કરવો. ઉદ્ધિત વિતાનની હંમેશ

સિમા-યુક્તિમાન પ્રકારનો વિતાન (છત)

આણુ

અ. ૧૦

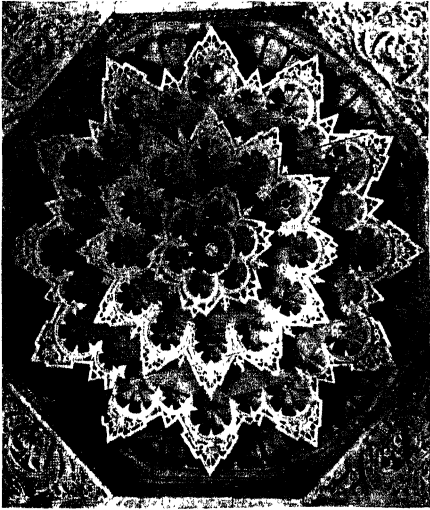

સમતલાન-વિતાનનો પ્રકાર (છત) આણુ

અ. ૧૦

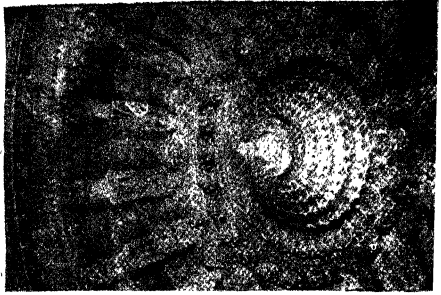
ଓଡ଼ିଆନି ପ୍ରକାରନୋ ବିତାନ-ଧୁମଟ (ଆଧୁ)

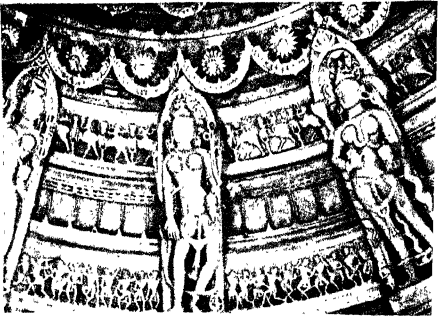
(सिंहभूमि मठारना कलाभय विद्याल (धुमट) दीपाङ्कित अ. १०

ગુપ્તકાળના સ્તૂપના શિલાલેખોનો અભિધાન
 (૧૯૨૯) પૃષ્ઠ ૧૦૧-૧૦૨
 સુભાષી ચ. ૧૯૨૯

ગુપ્તકાળના સ્તૂપના શિલાલેખોનો અભિધાન
 (૧૯૨૯) પૃષ્ઠ ૧૦૧-૧૦૨
 સુભાષી ચ. ૧૯૨૯

એ વિધ એ રીતે થાય છે. વિતાન અનેક રીતે સુશોભિત (આકાશના તારામંડપ જેવો) કરવો. ૧ ૨૩-૨૪-૨૫

પુષ્પકાદિ મંડપો —

પુષ્પકોડથ ચતુઃષ્ઠ્યા સુમદ્રો સ્તંભદ્વાદશ ॥

પુષ્પકાદ્ દ્વૌ દ્વૌ હીનાઃ સ્યુર્મંડપાઃ સપ્તવિંશતિઃ ॥ ૨૬ ॥

૧ ૨ ૩ ૪
પુષ્પકઃ પુષ્પમદ્રશ્ચ સુવૃત્તોડમૃતનન્દનઃ ।

૫ ૬ ૭ ૮
કૌશલ્યો વૃદ્ધિસંકીર્ણો ગજમદ્રો જયાવહઃ ॥ ૨૭ ॥

૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨
શ્રીવત્સો વિજયશ્ચૈવ વાસ્તુકીર્ત્તિઃ શ્રુતિજયઃ ।

૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬
યજ્ઞમદ્રો વિશાલશ્ચ સુશ્રેષ્ઠઃ શત્રુમર્દનઃ ॥ ૨૮ ॥

૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦
ભાગવંચો નંદનશ્ચ માનવો માનમદ્રકઃ ।

૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪
સુગ્રીવો સરિતશ્ચૈવ કર્ણિકારઃ શતર્દિકઃ ॥ ૨૯ ॥

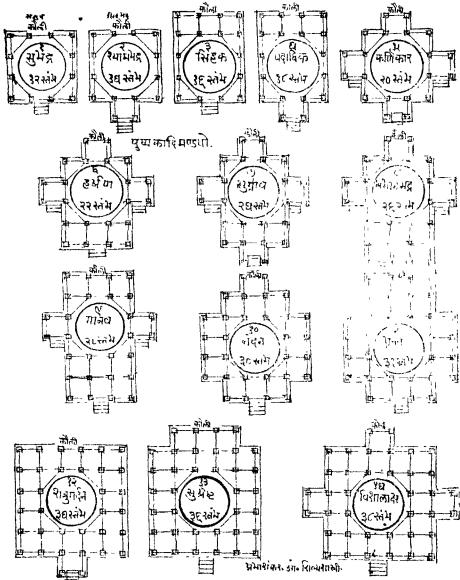
૨૫ ૨૬ ૨૭
સિંહશ્ચ સિંહમદ્રશ્ચ સુમદ્રશ્ચ તથૈવ ચ ।

ઇત્યેતે મંડપાઃ પ્રોક્તાઃ સપ્તવિંશતિઃ સંસ્કૃતયા ॥ ૩૦ ॥

૧ વિતાન એટલે આકાશ, ચંદરવો. મંડપનું વિતાન, આકાશ. ધુમટ, છત. શ્લોક ૨૩ થી ૨૫ માં કહેલા કોલકાચલાના ભાગો સામાન્ય રીતે કહ્યા છે. વિતાન અનેક પ્રકારના થાય છે. અર્ધાંશના પાટ પર સોળ કે બત્રીસ ફાંશો મુકી કણ્ઠીદાદરીનો ધર સર્વમાં થાય છે. તે પર રૂપકંઠનો ધર ગોળ થાય છે. તેમાં કોઈ માસના મુખો કરે છે. કોઈ દેવ દેવી-ઓનાં સ્વરૂપો કરે છે. કોઈ દશ્યો કરે છે. જૈન મંદિરમાં ચોવીસ તીર્થકરો તેમના વક્ષ-પશુથી સાથે ફરતા તે ધરમાં કરે છે. દેવે આ ધર પછી વિવિધ ધરો થાય છે. કેટલાક કોલનો એક ધર અને એક કાચલાનો એક ધર. કોઈ એ ધર કોલના અને એક કાચલાનો, કોઈ ત્રણ ધર કોલના અને પછી કાચલાનો ધર ચઢાવે છે. મધ્યમાં પદ્મશિલા ચઢાવે છે. જેને લોકભાષામાં ઝુમ્મર કહે છે. કોલકાચલાના ધરો ચડાવી સકોત્તી મધ્યમાં પદ્મશિલા કોતરકામવાળી લટકતી થાય છે. પદ્મશિલા રથાપન કરવાનું મુહૂર્ત વિવિધી કરવાનું શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે. કારણ કે તે ધુમટનો છેલ્લો પાયાથી ચઢાવવામાં બધું જોખમ રહેલું છે.

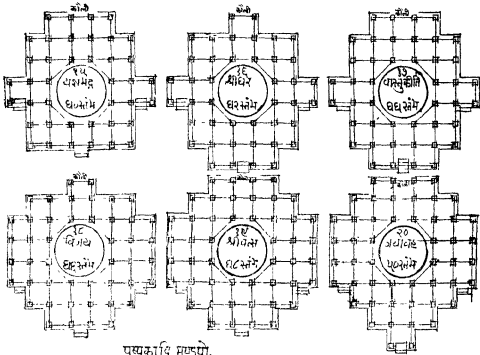
વિતાનના વિવિધ ૧૧૧૩ પ્રકારો શિલ્પપદ્ધતિએ કહ્યા છે. કોલકાચલાના ધરોના વિતાન (ધુમટ) થાય એટલું જ નહિ પરંતુ ધુમો પર ધુમો (લામસા)ના નીકળાથી સકોત્તી, અમર મળો પર મળો ચડાવી, ગોળ અમર ચારે બાજુથી સકોત્તી વિતાન (ધુમટ) થાય છે. ધુમટનું સાદું કામ કરવાનું હોય તો ગોળ ધર પર બલતા (પુષ્પકંઠ) જેવા ધરો

પુષ્પકાંઠિ ૨૭ મંડપ સ્વરૂપ--(૧)

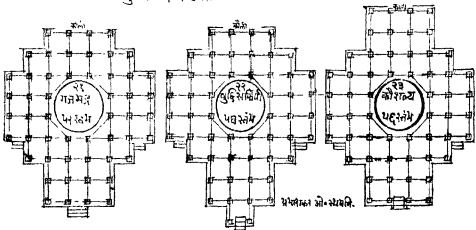

પાંચસાત ઉપરઉપર નીકાળા કાઠી ચઢવી, સંકોચી ઉપર પદ્મશિલા, રથાપન કરે છે. બજાંબુદમાં તો લગભગ જુના મંદિરોમાં આજ પ્રયાઃ દતી, વિતાન શબ્દ બને તેની કૃતિ શિલ્પવર્ગમાં વિરમૃત થતી જાય છે. કારણ કે મુસ્લીમ રાજ્યકાળ પછી, આપણી શિલ્પ-શૈલીમાં કેટલાક ફેરફારો થયા છે. ધુમટ બીલકુલ સાદા અંદર બહાર થવા માંડયા, તોરણનું સ્થાન કમાને લીધું. વિતાનના જાણ લાગ ઉપર સવરણા=શામરણ કરવાનું વિધાન શસ્ત્રોક્ત છે. શામરણના બદલે સંન્યાસીના મરતક જેવા સાદા ગોળ ધુમટ થવા માંડયા. જો કે હજી સંવરણા શિલ્પકારો કરી રહ્યા છે તેટલું ધુભવિજ્ઞ છે

पुष्पकादि मंडप स्वरूप—(२)

पुष्पकादि मण्डपौ.

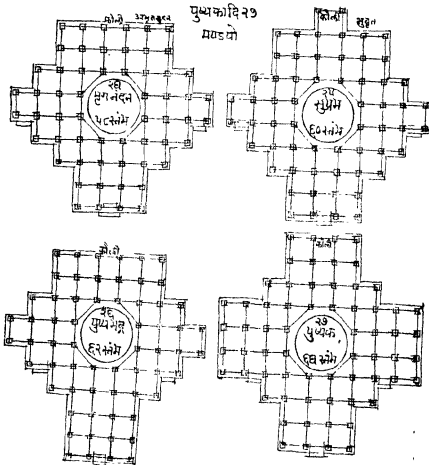

प्रथमका ओ-श्रीधरि.

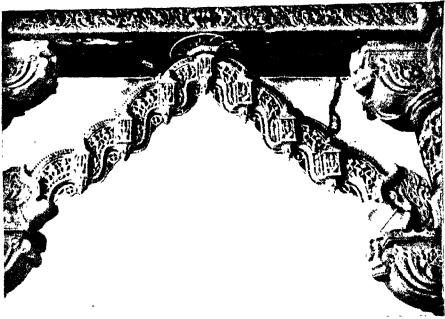
प्रथम पुष्पक नामने। योसठ स्तंभानो मंडप बाणुवो। तेमांथी जण्ये स्तंभो अनुक्रमे ओछा ओछा करवाथी सत्तावीशभो सुभद्र नामने। मंडप बार स्तंभानो बाणुवो। अे रीते पुष्पकादि सत्तावीश मंडपानां नाम कहुं छुं : १ पुष्पक (६४ स्तंभ), २ पुष्पभद्र (६२ स्तंभ), ३ सुवृत्त (६० स्तंभ), ४ अमृतनंदन (५८ स्तंभ), ५ कौशिक्य (५६ स्तंभ), ६ बुद्धिसंकीर्ति (५४ स्तंभानो), ७ गजभद्र (५२ स्तंभ), ८ जयावह (५० स्तंभानो), ९ श्रीवत्स (४८ स्तंभ), १० विजय (४६ स्तंभानो),

૨૧ વાસ્તુકીર્તિ (૪૪ સ્તંભનો), ૧૨ શ્રુતિજ્ય (૪૨ સ્તંભનો), ૧૩ યજ્ઞભદ્ર (૪૦ સ્તંભનો), ૧૪ વિશાલ (૩૮ સ્તંભ), ૧૫ મુશ્રેષ્ઠ (૩૬ સ્તંભ), ૧૬ શત્રુમર્દન (૩૪ સ્તંભ), ૧૭ ભાગ્યંચ (૩૨ સ્તંભ), ૧૮ નંદન (૩૦ સ્તંભનો), ૧૯ માનવ (૨૮ સ્તંભનો), ૨૦ માનભદ્રક (૨૬ સ્તંભ), ૨૧ મુગ્રીવ (૨૪ સ્તંભ), ૨૨ હરિત (૨૨ સ્તંભનો), ૨૩ કર્ણિકાર (૨૦ સ્તંભ), ૨૪ શતર્થિક (૧૮ સ્તંભનો), ૨૫ સિંહ (૧૬ સ્તંભ), ૨૬ સિંહભદ્ર (૧૪ સ્તંભનો), ૨૭ સુભદ્ર (૧૨ સ્તંભનો) એમ તેનાં લક્ષણ કહ્યાં છે.^૧ ૨૬-૩૦

પુષ્પકાંઠિ મંડપ સ્વરૂપ—(૩)

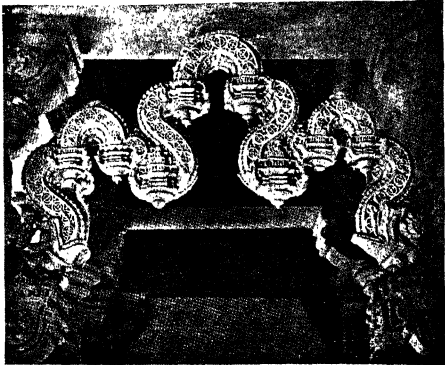

૧ પુષ્પકાંઠિ ૨૭ મંડપોનાં લક્ષણો અપરામિત સૂત્ર ૧૮૬માં અહીં ૨૫૯ વિગતથી સ્વરૂપો આપેલાં છે. સમરાંશિય સૂત્રધાર અ. ૬૭માં આ મંડપોના નામો અને સ્વરૂપો આપેલાં છે. ૫૫ તે અરપષ્ટ છે મત્સ્યપુરાણ અ. ૨૭૦માં નામો અને સ્તંભ સંખ્યા આપેલાં છે. વિશ્વકર્માપ્રકાશમાં ૫૫ સત્તાવીસ મંડપોનાં નામ સંખ્યા આપેલાં છે. પરંતુ સ્વરૂપ આપેલાં નથી.

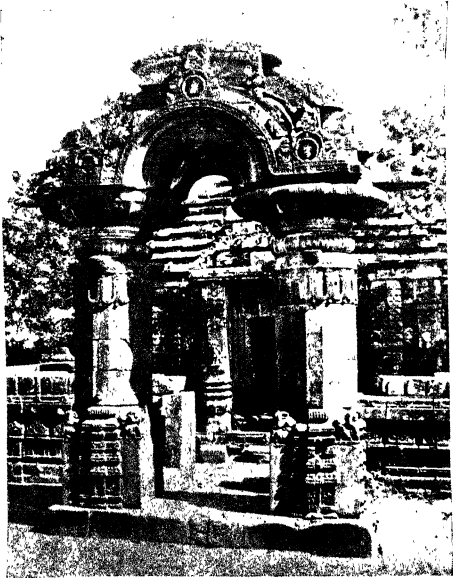
મહાયુગ્મ કળામય તોરણ

દીપાલ્કી

કળામય ઢીરોલોક પ્રશસ્તું તોરણ

દીપાલ્કી

ઝોરિકેસા ભુવનેશ્વરના તોરણનો પ્રકાર

બીજા પ્રકારના મેર્વાદિ પચ્ચીશ મંડપો કહે છે—

મેર્વાદીંશ્ર પ્રવક્ષ્યામિ પંચવિંશતિમંડપાન ।

મીચ્છિદ્વારપ્રાગ્રીવાંશ્ર ભૂમિકાં માંડમુચ્છયમ્ ॥ ૩૧ ॥

તેવાં કુંડસ્ય સંસ્થાને કર્તવ્યં શાસ્ત્રપારગૈઃ ।

एकभूमिं द्विभूमिं वा गर्भसूत्रानुसारतः ॥ ૩૨ ॥

હવે હું મેરૂ આદિ પચ્ચીશ પ્રકારના મંડપ કહું છું. તેમજ ભિત્તિયુક્ત દ્વારવાળો પ્રાગ્રીવ (પ્રવેશ) મંડપ, ભૂમિ-મજલા અને માઠની ઉંચાઈ કહું છું. મંડપોના ખડો એક ભૂમિવાળા અથવા બે ભૂમિવાળા, પ્રાસાદના ગર્ભસૂત્રને અનુસરીને શિલ્પશાસ્ત્રના પારગામી શિલ્પિઓએ કરવા. ૩૧-૩૨

મેર્વાદિ મંડપોનાં લક્ષણો—

લક્ષણાનિ સમોક્તાનિ કથયामि समासतः ।

चतुरस्रीकृते क्षेत्रे अष्टधा प्रविभाजिते ॥ ૩૩ ॥

द्विभागं च भवेन्मध्ये चतुष्कया संवृते धरैः ।

अखिंदं भागिकं कुर्याद् द्वादशस्तंभैः शोभितम् ॥ ૩૪ ॥

હવે હું મેર્વાદિ મંડપોનાં લક્ષણ કહું છું. સમચોરસ ક્ષેત્રના આઠ ભાગ કરવા. તેમાંથી વચલા ચાર વિભાગનું એક પદ કરી ફરતી ચારે દિશામાં બધાં ભાગની પહોળી ચતુષ્કકા કરવી. અને તે ચતુષ્કકા=અલિંદ=એકેક ભાગ નીકળતી કરવી. પહેલો મંડપ બાર સ્તંભવાળા કરવો. ૩૩-૩૪

બીજા અને ત્રીજા મંડપ—

द्वितीयो विंशतिस्तंभै-रष्टाविंशतिभिः परैः ।

भद्रं तु भागनिष्कासं षड्भागं चैव विस्तरे ॥ ૩૫ ॥

બીજા મંડપ વીશ સ્તંભોનો અને ત્રીજા મંડપ અક્ષવીશ સ્તંભોનો બાણવો. તેમાં એકેક ભાગ ભદ્રનો (આલંદ=ચોડીનો) કરવો. આ મંડપો (છત્રીશ ભાગના ક્ષેત્રમાં છ ભાગ વિસ્તારમાં કરવા. ૩૫

ચોથા મંડપ—

प्रतिभद्रं ततो भागे चतुर्भागं तु विस्तरम् ।

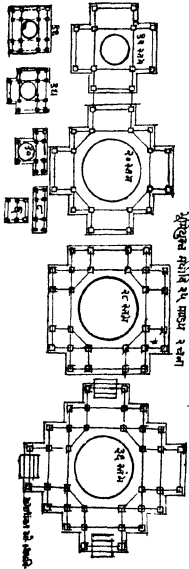
द्विभागायामविस्तारः प्राग्रीवः स्याच्चतुर्दिशि ॥ ૩૬ ॥

(સોળ પદમાં બાર સ્તંભોવાળા મંડપને ચારે તરફ) ચાર ભાગ વિસ્તારનો એક ભાગ નીકળતો પ્રતિભદ્ર કરવો. અને તેમાંથી આગળ (એક ભાગ) નીકળતી અને બે ભાગ લાંબી પહોળી ચતુષ્કકા-પ્રાગ્રીવ અલિંદ ચોતરફ કરવી. (આ રીતે ચોથા મંડપ છત્રીશ સ્તંભોનો બાણવો). ૩૬

अभियुक्त भेदादि पञ्चीश मंडप रचना —

क्र.सं.	मंडपस्य नाम	सं. कस. भाग	भूमि	प्रथम भूमि	द्वितीय भूमि	तृतीय भूमि	चतुर्थ भूमि	पंचम भूमि
१	असोक्त विष्णु	१४	प्रथम	३६	२८			
२	विरोक्ष	६६		३६	३०			
३	सक्षिभविवास	६८	भूमि	३६	३२			
४	प्रतापवर्धन	७०	द्वितीय	३६	३४			
५	पुत्रपात्र	७२		३६	३६			
६	महाकान्त	७४		३६	२८	१०		
७	भूभुव	७६		३६	२८	१२		
८	पुष्पात्म	७८	भूमि	३६	२८	१४		
९	शान्तिदेव	८०		३६	२८	१६		
१०	सुरप्रिय	८२	तृतीय	३६	२८	१८		
११	सतश्रुंग	८४		३६	२८	२०		
१२	पृथ्वीधर	८६		३६	२८	२२		
१३	कीर्तिपताक	८८		३६	२८	१२	१२	
१४	महापद्म	९०		३३	२८	२०	६	
१५	पद्मराज	९२	भूमि	३६	२८	२०	८	
१६	छन्दनस	९४	भूमि	३६	२८	२०	१०	
१७	श्रुंगवा	९६	चतुर्थ	३६	२८	२०	१२	
१८	भवेतवै	९८		३६	२८	२०	१४	
१९	रत्नकूट	१००		३६	२८	२०	१२	४
२०	हेमकूट	१०२		३६	२८	२०	१२	६
२१	अंधासन	१०४	भूमि	३६	२८	२०	१२	८
२२	विभवान	१०६		३६	२८	२०	१२	१०
२३	कुलास	१०८		३६	२८	२०	१२	१२
२४	मंदर	११०		३६	२८	२०	१४	१२
२५	मेख	११२		३६	२८	२०	१६	१४

संस्कृत शिल्पशास्त्रे २०० पृष्ठात् २०००

संस्कृत शिल्पशास्त्रे २०० पृष्ठात् २०००

द्वादशशतस्तंभाश्च भूमिका पंचधोच्छ्रिता ।

मेरुमंडप उक्तश्च द्विभौमोर्ध्वं च मांडतः ॥ ३७ ॥

अेकसो आर स्तंभवाणो पांच भज्जलावाणो भेइमंडप जणुवो. ते जे भज्जलानी उंवाध उपरने करवो. ते पर मांड करवो. ३७

द्वौ द्वौ स्तंभौ ह्रस्वयोगाद् मंडपाः स्युर्यथाक्रमम् ।

चतुःषष्टिस्तंभकान्तं मंडपाः पंचविंशतिः ॥ ३८ ॥

अेकसो आर स्तंभोथी जणे. स्तंभ ज्योछा ज्योछा कभथी करतां ज्योसठ स्तंभो सुधीना पन्वीश मंडपो थाय (अेभ ज्योसठ स्तंभोवाणो जे भूमिने त्रिकोणविज्य मंडप जणुवो.) ३८

‘छाद्यादूर्ध्वं द्विपदं स्यात् तथा वै पद्मसंभवे ।

जंघाऽर्धे तु तथा कार्या नवधा पंचलक्षणम् ॥ ३९ ॥

जंघोत्सेधं समोदयं षोडशांशं समोर्ध्वतः ।

उत्तरोत्तरद्वयेण बाह्यपट्टाच्च संशयः ॥ ४० ॥

गर्मच्छाद्यं तत्सेधस्था शाखा.....

तत्क्षेत्रस्य.....उक्तं बाह्यपदं न संशयः ॥ ४१ ॥

मंडपात्रे द्वितीयस्तु तृतीयस्तु यदा भवेत् ।

द्वारस्य विक्रमे (?) यस्य द्वारपट्टं न संशयः ॥ ४२ ॥

द्वारस्यार्धे त्रिभागे वा यावद् दशांशं विधीयते ।

दोषस्तत्र समाख्यात-स्तालभेदोऽन्यथा भवेत् ॥ ४३ ॥

अलिंदाश्चोपलिंदाश्च भ्रमसूत्रानुसारतः^५ ।

बाह्यद्वारं तु कर्त्तव्यं किंचिन्मूलाधिकं शुभम् ॥ ४४ ॥

(सज्जभ मंडाप्रासाहोभा) छज्ज सुधीमां उपर जे पदनी नीकजती यतुष्किकानी रथनावाजा मंडपजुं नाम पद्मसंभव जणुवुं. जंधाना अर्धेलाग सुधीमां नव भागमां पांच लक्षणु जणुवां. जंधानी उंवाध अराणर उदय करवो, के सोजज्यो भाग उपर लध जवो (?) अेभ उत्तरोत्तर सूत्र अडारना पढोनी उंवाध संशय

१. श्लोक ४० थी ४४ सुधीना आर श्लोकना पांड भेदनी २५४त. कोष विद्वान शिद्विप पासेथा भगशे तो नवी आशुतिमां काकार रवीकार करवामां आवशै.

२. पद्मसूत्र - पांडान्तर. ३. द्वारजालगवाक्षकै - पांडान्तर.

४. समसूत्र - पांडान्तर. ५. गर्भसूत्रानुसारतः - पांडान्तर.

વગર રાખવી—ગર્ભગૃહની ઉંચાઈ બરાબર ચતુષ્ક્રિકા કરવી. તેની શાખા.....
.....તે ક્ષેત્રની.....કહેલી છે. બહારના પદ પ્રમાણે રાખવામાં સંશય ન
કરવો. મંડપની આગળ બીજી અને ત્રીજી એમ (ચતુષ્ક્રિકા) કરવી. દ્વારના સમ-
સૂત્રમાં દ્વારપદ્મ=ઉત્તરંગ એક સૂત્રમાં રાખવા. પરંતુ દ્વારના અર્ધો કે ત્રીજા કે
દશમા ભાગે બાજીયાં કે ગવાક્ષ=ગોખલા કરવા. પણ તે સર્વ ગવાક્ષ-ગોખલા
એક તાલમાં રાખવા. તેમાં તાલ ભેદ થાય તે દોષ ઉત્પન્ન થાય છે. અલિહ=
ચતુષ્ક્રિકા અને નીકળતી ચતુષ્ક્રિકા કરતી સમસૂત્રમાં અને ગર્ભસૂત્રને અનુસરીને
કરવી. બહારનું પ્રવેશ=સિંહદ્વાર કંઈકે (મૂળ દ્વારથી) મોટું કરવું તે શુભ છે. ૩૬-૪૪

મેરૂ આદિ પચ્ચીશ મંડપનાં નામ—

ગર્ભસૂત્રાનુસારેણ મંડપં કારયેદ્ બુધઃ ।

૧ ૨ ૩ ૪ ૫
મેરૂ-મંદાર-કૈલાસા હિમવાન્ ગંધમાદનઃ ॥ ૪૫ ॥

૬ ૭ ૮
હેમકૂટો રત્નકૂટઃ શ્વેતો વૈ શૃંગવાંસ્તનઃ ।

૯ ૧૦ ૧૧
ઈંદ્રનીલઃ પદ્મરાગો મદાપદ્મસ્તથા પરઃ ॥ ૪૬ ॥

૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫
કીર્તિપતાક-પૂર્ણાઘ્યૌ શતશૃંગઃ સુરપ્રિયઃ ।

૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯
શાંતિદેહશ્ચ પુણ્યાત્મા ભૂર્ભુવઃસ્વઃ સન્માર્ગકઃ ॥ ૪૭ ॥

૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩
પ્રતાપ-તેજોવર્ધનો વિમાનઃ પદ્મસંભવઃ ।

૨૪ ૨૫
લક્ષ્મીવિલાસો વિજ્ઞેય-સૈલોક્યવિજયસ્તથા ॥ ૪૮ ॥

પંચવિંશતિરિત્યુક્તા મેર્વાઘા મંડપાસ્તથા^૧ ।

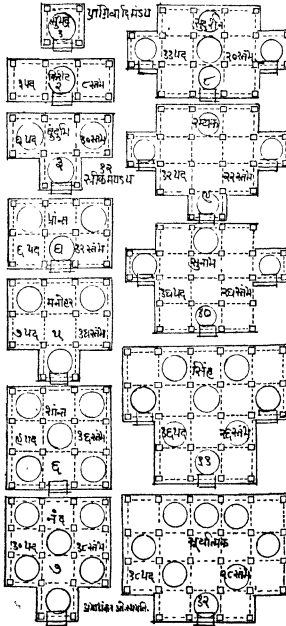
પ્રાસાદસ્પાગ્રતઃ કાર્યા વ્લાણકસ્ય ચોપરિ ॥ ૪૯ ॥

પ્રાસાદના ગર્ભસૂત્રને અનુસરીને વિદ્વાન શિલ્પિએ મંડપની રચના કરવી તે
મેરૂમંડપનાં નામ કહે છે: ૧ મેરૂ, ૨ મંદાર, ૩ કૈલાસ, ૪ હિમવાન, ૫ ગંધ-
માદન, ૬ હેમકૂટ, ૭ રત્નકૂટ, ૮ શ્વેતશૃંગ, ૯ ઈંદ્રનીલ, ૧૦ પદ્મરાગ, ૧૧ મહાપદ્મ,
૧૨ કીર્તિપતાક, ૧૩ પૂર્ણાઘ્ય, ૧૪ શતશૃંગ, ૧૫ સુરપ્રિય, ૧૬ શાંતિદેહ, ૧૭
પુણ્યાત્મા, ૧૮ ભૂર્ભુવઃસ્વઃ, ૧૯ સન્માર્ગ, ૨૦ તાપતેજ, ૨૧ વર્ધમાન, ૨૨
વિમાન, ૨૩ પદ્મસંભવ, ૨૪ લક્ષ્મીવિલાસ અને ૨૫ ત્રૈલોક્યવિજય એ મેરૂ આદિ

૧. મેર્વાદિ પચ્ચીશ મંડપોનાં નામ અને તેનું સામાન્ય સ્વરૂપ અપરાંજિતસૂત્ર
૧૮૮માં આપેલ છે.

પચ્ચીશ મંડપોનાં નામ બહુવાં. આ મંડપો તે પ્રાસાદની આગળ અને બલાહુક ઉપર કરવા. ૪૫-૪૯

મેર્વાદિ મંડપો કયાં કયાં કરવા—

નિર્ગૂદાગ્રે ત્રિક: પ્રોક્ત:

સ્તસ્યાગ્રે નૃત્યમંડપ: ।

રાજદ્વારે પ્રતોલ્યગ્રે

વાપીદ્વારાગ્ર એવ ચ ॥૫૦॥

દેવાગારે જગત્યગ્રે

જગતીદ્વારકે વિદુ: ।

ઇત્યુક્તા સર્વસ્થાનેષુ

મેર્વાદિમંડપાસ્તથા ॥૫૧॥

પ્રાસાદની આગળ ગૂદ મંડપ કરવો. તેનાથી આગળ ત્રિકમંડપ (ચાકીમંડપ), તેનાથી આગળ નૃત્યમંડપ કરવો. આ ત્રિકમંડપ, નૃત્યમંડપ, આ પ્રકારના મંડપોની રચનાને કરવો. રાજપ્રાસાદની આગળ, પ્રતોલ્યાની આગળ, વાવના મુખ આગળ, દેવમંદિરે; જગતી આગળ કે જગતીના દ્વાર આગળ, ઇત્યાદિ સર્વ સ્થળોએ એ મેરૂ આદિ મંડપોની રચના કરવી. ૫૦-૫૧

સંવરણાશ્ચ કર્તવ્યા-

શ્ચાઘકૂટપંટાન્વિતા: ।

માઠોઽપિ તાદૃશ: કાર્યો

યાદશો મેરુમંડપ: ॥૫૨॥

પ્રાશીવાદિ બાર મંડપનાં કેવરૂપ મંડપની ઉપર છાજલી ઉદ્દગમ કૂટ ને ઘંટાવાળી સંવરણા (શામરણ) કરવી. માઠ પણ મેરૂ મંડપના જેવો કરવો. ૫૨

અતઃ પ્રાસાદતુલ્યા ચ દ્વિતીયા ધૂમિરૂર્ધ્વતઃ ।

તૃતીયા ચ મકર્ત્તવ્યા પ્રાસાદસ્કંધહીનતઃ ॥ ૫૩ ॥

હવે પ્રાસાદના પ્રમાણે ધીણ ધૂમિની ઉપર ત્રિધૂમિ-મજલો કરવો. ૫૩ તે પ્રાસાદથી નીચે કરવો. ૫૩

મત્તવારણચ્છાર્ધં ચ સંવરણા વિતાનકમ્ ।

માંગણે માઠરૂપાદ્યઃ કર્ત્તવ્યઃ શુભલક્ષણઃ ॥ ૫૪ ॥

મંડપોને કક્ષાસન (રાજસેનક વેદિકા તથા આસનપટ્ટાદિ કરવું. તે પર છાદ= ઢાંકણ=વિતાન કરી ઉપર સંવરણ કરવી. આ પ્રમાણે શુભલક્ષણવાળા મંડપોથી આગળ પ્રવેશ દ્વાર ઉપર માઠ કરવો. ૫૪

વર્ધમાનાદિ ગૃહમંડપ—

^૧ વર્ધમાનઃ ^૨ સ્વસ્તિકાલ્યો ^૩ ગરુઢઃ ^૪ સુરનંદનઃ ।

^૫ સર્વતોમદ્ર-^૬કૈલાસે-^૭ન્દ્રનીલા ^૮ રત્નસંભવઃ ॥ ૫૫ ॥

૧ વર્ધમાન, ૨ સ્વસ્તિક, ૩ ગરુડ, ૪ સુરનંદન, ૫ સર્વતોમદ્ર, ૬ કૈલાસ, ૭ દ્વિન્દ્રનીલ અને ૮ રત્નસંભવ એમ આઠ ગૃહમંડપનાં નામ જાણવાં અને તે પ્રાસાદની આગળ કરવા. હવે તેનાં સ્વરૂપ લક્ષણ કહે છે—

^૧ ચતુરસ્રો ^૨ વર્ધમાનઃ ^૩ સ્વસ્તિકો ^૪ મદ્રસંયુતઃ ।

^૫ ગરુઢઃ ^૬ સ પ્રતિરથઃ ^૭ સુરાનન્દઃ ^૮ પ્રમદ્રકૈઃ ॥ ૫૬ ॥

^૧ કર્ણાદિથૈઃ ^૨ સર્વતોમદ્રઃ ^૩ કૈલાસો ^૪ મદ્રકોદકૈઃ ।

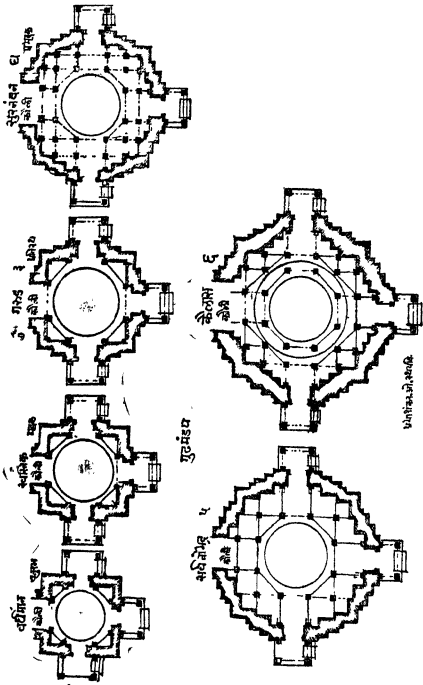
^૫ પ્રતિરથાનિન્દ્રનીલઃ ^૬ ત્રિમિઃ ^૭ સ્યાદ્રત્નસંભવઃ ॥ ૫૭ ॥

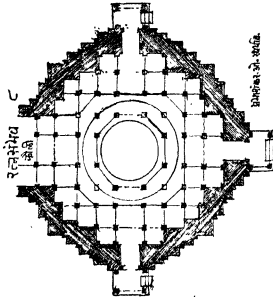
इत्यष्टौ च समाख्याता वर्धमानादिमंडपाः ।

सपीठमंडोवरादि-प्रासादाकृतिमेखला ॥ ५८ ॥

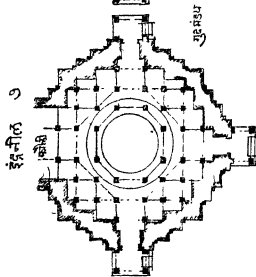
૧. અપરાજિત સૂત્ર ૧૮૬માં પુષ્પકાદિ ૨૬ મંડપોનાં સ્વરૂપ લક્ષણો આપેલા છે. સૂ. ૧૮૭માં વર્ધમાનાદિ આઠ ગૃહમંડપો સુભદ્રાદિ બાર ત્રિકમંડપોનાં સ્વરૂપનું વર્ણન આપેલું છે. સૂત્ર ૧૮૮માં પ્રામીવાદિ પોઠલક્ષમંડપો અને મેવાદિ પચ્ચીલ મંડપો (બર્હો પ્લોક ૩૧ થી ૩૫ સુધીમાં આપેલ છે.) સુરાલય પાંચ મંડપો; મદ્રાર્થ પાંચ મંડપો, પાંચ સભામંડપો, પાંચ રાજપૂતપાથ મંડપ અને ૮૫ જોખનાથ પાંચ મંડપો એ પચ્ચીલ મંડપો સ્તંભસપ્તા સાથે કલા છે. તે ઉપરાંત નાંદનાદિ આઠ મંડપો આપેલા છે.

एकं वा त्रीणि वा कुर्याद् द्वाराणि कामदायकः ।
चतुष्किका याम्योत्तरे अग्रे वा वामदक्षिणे ॥ ५९ ॥

કોશી

ઇંદ્રનીલ કોશી

ગૃહમંડપ—૨

આઠ પ્રકારના ગૃહમંડપનાં સ્વરૂપ કહિં છે: ચૌરસ ગૃહમંડપને વર્ધમાન-૧ કહિં છે, ભદ્રવાળાને સ્વસ્તિક-૨, પ્રતિરથવાળાને ગરુડ-૩, ભદ્ર અને તેની પાસે પ્રતિભદ્ર વાળાને સુરાનંદ-૪, કર્ણની પાસે નંદીવાળો સર્વતોભદ્ર-૫, ભદ્રની પાસે ખુણીવાળો (કે પાણીતારવાળો) કલાસ-૬, પ્રતિરથ પાસે નંદીવાળો ઈંદ્રનીલ-૭, અને ત્રણ ખુણીવાળા ગૃહમંડપને રત્નસંભવ-૮ નામે વળણવો.

એ રીતે વર્ધમાનાદિ આઠ ગૃહમંડપનાં સ્વરૂપો કહ્યાં. તે મંડપોને પ્રાસાદના બેસું પીઠ અને મટોવરાદિ થરો કરવા. એક અગર ત્રણ દ્વાર કરવાથી તે કામનાને આંગ છે. આગલા દ્વાર આગળ એક અને ડાબા જમણા દ્વાર પાસે એક એક એમ ત્રણે બાજુ દ્વાર કરવાં, તેની આગળ ચોકોઓ કરવી. તેથી વિશેષ વચલી ચોકોની બાજુ જમણી તરફ (એમ ત્રણ પદની) ચોકો કરવી. ૫૬-૫૯

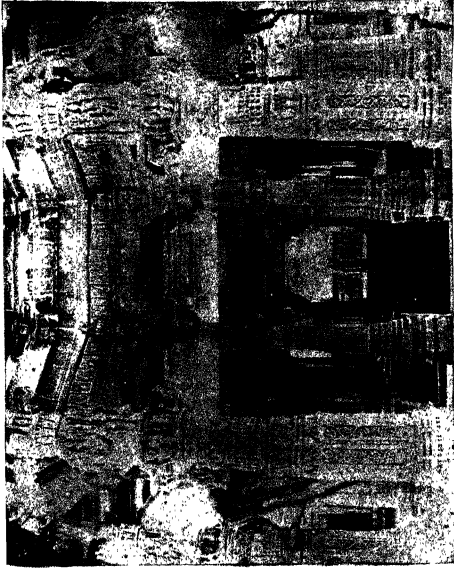
શિવનાદાદિ છ મહામંડપો—

અતઃ પરં પ્રવક્ષ્યામિ મંડપાનાં યથાક્રમમ્ ।

નામસ્વરૂપં માનં ચ પ્રયુક્તં વૃક્ષરાજસુ ॥ ૬૦ ॥

૧ ૨ ૩
શિવનાદો હરિનાદો—બ્રહ્મનાદસ્તથૈવ ચ ।

૪ ૫ ૬
રવિનાદો સિંહનાદઃ પૃથ્કો મેઘનાદકઃ ॥ ૬૧ ॥

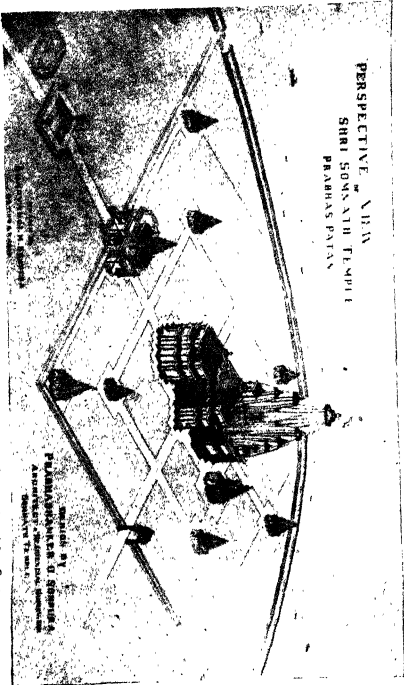

शालस्थान राजकुपुरना मेघनाद मंडपतुं अंतस्थ दश. स्तंभो, तारकुना पादो खादो, अने
दीपाकुर्व

कलायुज कशासतो

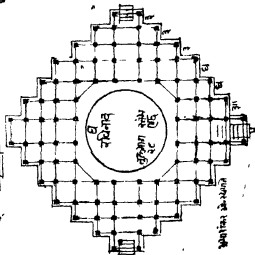
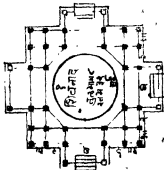
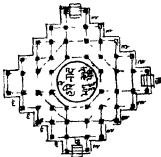
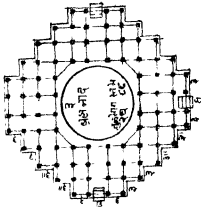
PERSPECTIVE OF VIMANA
 SHRI SOMNATH TEMPLE
 PRABHAS PATAN

DESIGNED BY
 PRABHAKAR D. SHARMA
 ARCHITECT, RAJAPUR, GUJARAT
 DRAUGHTS MAN

श्री सोमनाथ के वीमना मन्दिर (विमान) का दृश्य, आभ्यासपाटी के पास प्राभासपाटी, गुजरात.
 डिजाइन किया गया श्री प्रभाकर द. शर्मा द्वारा, राजपुर, गुजरात.

हुवे हुं छ महामंडपानां नाम अने स्वर्ूप प्रमाणादि के पृष्ठावृत्तमां कक्षां. छ ते तमेने यथाकंभथी (संक्षिप्तमां) कहुं छु; १ शिवनाद, २ हरिनाद, ३ ब्रह्मनाद, ४ रविनाद, ५ सिंहानाद अने छहू-६ मेघनाद. ६०-६१

शिवनाद, हरिनाद, ब्रह्मनाद, रविनाद, सिंहानाद अने मेघनाद—अ छ महामंडपानां तलकशति स्वर्ूप-१)

१. आ छहू महामंडपानु विशेष रूपष्टीकरथु कद प्रतिरथ-उपस्थाति अंभ विवामनुं शिवना महामंथ कृष्णाणखना अभ्याय १०२मा विवतथी आपेहुं छ. (१) शिवनाद-सद २०

भागाष्टौ शिवनादश्च

स्तंभाश्चत्वारिंशन्मताः ।

हरिनादो द्व्यष्टभागः

स्तंभाः षट्षचाशन्मताः ॥ ६२ ॥

जिनभागे ब्रह्मनादः

स्तंभाष्टाशीति शोभितः ।

रविनादोऽष्टाविंशतिः

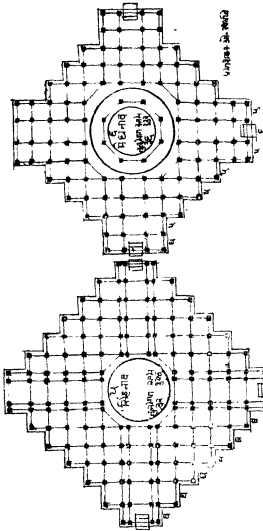
स्तंभाश्च वेदोनशतम् ॥ ६३ ॥

सिंहनादस्तु द्वात्रिंशत्

षट्षचाशदुत्तरं शतम् ।

पट्षत्रिंशत्तु मेघनादः

स्तंभा द्वादशांत्तरं शतम् ॥ ६४ ॥

મહામંડપો-૨

સાડા ત્રણ ભાગનો અને રેખા કક્ષ સાડા ત્રણ ભાગની. અઠાસી સ્તંભોનો મંડપ. (૪) રવિનાદ-અઠાવીશ ભાગના પદોનો. તેમાં પાંચ ભાગનું બંદનું પદ. ઉપરથતું પદ સાડાત્રણ ભાગનું અને રેખા તથા પ્રતિરથના પદો ચાર ચાર ભાગના. છનુ સ્તંભોનો મંડપ. (૫) સિંહનાદ-બત્રીશ ભાગના પદોનો. તેનાથી બંદના ત્રણ પદો, તેમાં વચ્ચું પદ પાંચ ભાગનું. બાહુના દોઢ દોઢ ભાગના અને રેખા પ્રતિરથ ને ઉપરથ એ ત્રણ પદો ચાર ચાર ભાગના, (૬) મેઘનાદ-છત્રીશ ભાગના પદોનો-તેમાંથી બંદના ત્રણ પદોમાં વચ્ચું છ ભાગનું અને બાહુના બેઉ પદો પાંચ પાંચ ભાગના તે બંને બે પદો નીકળે ૪+૫ ભાગે રેખા અને પ્રતિરથના પદો પાંચપાંચ ભાગના બહુવા. મેઘનાદમાં મધ્યમાં ૩૫૯ અઠાસ આપે.

હવે મહામંડપોનાં સ્વરૂપ વર્ણવે છે. આઠ ભાગનો (૧) શિવનાદ મંડપ ચાલીશ સ્તંભનો બહુવો. (૨) હરિનાદ-સોળ ભાગનો અને છપ્પન સ્તંભનો મંડપ. (૩) બ્રહ્મનાદ-ચોવીશ ભાગનો અઠાસી સ્તંભનો મંડપ. (૪) રવિનાદ-અઠાવીશ ભાગનો છનુ સ્તંભનો મંડપ. (૫) સિંહનાદ-બત્રીશ ભાગનો એકસો છપ્પન સ્તંભનો મંડપ. (૬) મેઘનાદ-છત્રીશ વિભાગનો એકસો બાર સ્તંભનો મંડપ બહુવો. ૬૨-૬૩-૬૪

આઠ ભાગ. વચ્ચું બંદ ચાર ભાગનું. રેખાનાં બે પદો બે બે ભાગનાં અને દોઢ ભાગનું, ચાલીશ સ્તંભોનો મંડપ. (૨) હરિનાદ-સોળ ભાગના પદોનો. બંદ ચાર ભાગનું, પ્રતિરથ ત્રણ ભાગ અને રેખા ત્રણ ભાગની છપ્પન સ્તંભોનો મંડપ. (૩) સિંહનાદ-ચોવીશ ભાગના પદોનો. બંદ ત્રણ પદોનું તેમાં મધ્યનું ચાર ભાગ અને બે બાહુના ત્રણ ત્રણ ભાગ. પ્રતિરથ

શિવનાદા ષષ્ઠમંડપા દ્વિસાર્દાર્ણ્યભૂમિકાઃ ।
 સર્વદેવેષુ કર્તવ્યાઃ સ્વનામ્ના ચ વિશેષતઃ ॥ ૬૫ ॥
 રથયુક્તાશ્ચ પ્રાસાદા વેદિયુક્તાશ્ચ મંડપાઃ ।
 મધ્યસ્તંભાષ્ટકે ગૃહ્દી તોરણાનિ પ્રદક્ષિણે ॥ ૬૬ ॥

શિવનાદ આદિ છ મહામંડપો અઢી ભૂમિ કે ત્રણ ભૂમિ ઉદ્યતના સર્વ દેવોને કરવા. તેમાં જે જે દેવોનાં નામ છે તે દેવોને વિશેષે કરીને કરવા. પ્રાસાદ રથાદિ (ભદ્ર આદિ અંગ) અંગવાળા કરવા, અને મંડપ વેદીવાળા કરવા. મંડપના વચલા આઠ સ્તંભોને ઠેકી ચઢાવી ફરતાં તોરણો કરવાં. ૬૫-૬૬

મંડપાલંકાર—

ઘટપલ્લવકુંભીમિઃ સ્તંભાઃ કાર્યાઃ સ્વલંકૃતાઃ ॥
 ઈલિકાતોરણૈર્યુક્તા મદલૈર્મહિતાઃ શુભાઃ ॥ ૬૭ ॥
 દેવાઙ્ગના અષ્ટદ્વાદશ-પોડશજિનદ્વાત્રિંશાઃ ।
 ચતુઃપદ્ધિ કલ્યાયુક્તાઃ સ્તંભે સ્તંભે વિરાજિતાઃ ॥ ૬૮ ॥

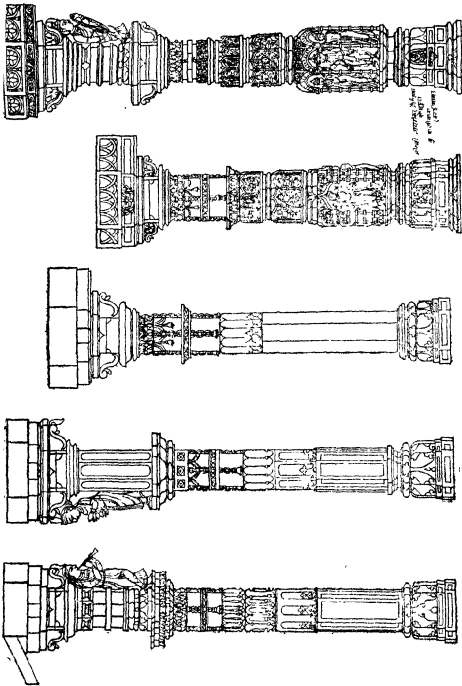
મહામંડપોના કુંભી સ્તંભો ઘટપલ્લવોથી અલંકૃત શોભિતા ઇલિકા તોરણ યુક્ત મહાદેવાળા ચુંદર કરવા. આઠ, બાર, સોળ, ચોવીસ કે બત્રીસ રથવાંગનાઓ (નૃત્યાદિ ચેષ્ટા કરતી) આસઠ કળાયુક્ત એવા લક્ષણવાળી ધાંભલે ધાંભલે મૂકવી. ૬૭-૬૮

આદ્યથરજાઙ્ગ્યકુંભ કર્ણિકા ગ્રાસમેવ ચ ।
 इत्येवं पीठवन्धस्य भ्रमतश्च प्रदक्षिणे ॥ ૬૯ ॥
 કુંભકલશકપોતાલ્યા વા રાજસેનવેદિકા ।
 આસનપટ્ટશ્ચ કાર્યાઃ કક્ષાસનવિભૂષિતઃ ॥ ૭૦ ॥

મંડપને પહેલે થર ભીંટ, બાડંગો, કણી, આસપટ્ટીનું પીઠ બંધ કરતું પ્રદક્ષિણાએ કરવું. ઉપર કુંભો-કળશોને કેવાળના થરો અગર રાજસેનક, વેદિકા; આસનપટ્ટ કરી, તે પર કક્ષાસનથી શોભિતું કરવું. ૬૯-૭૦

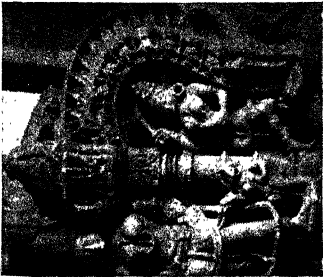
૧. જે સ્તંભો વચ્ચેના લાંબા ગાળાના પાટની મળ્યુતાઈ અને શોભા સારૂ મળેા કરવામાં આવે છે, તે કમાન જેવું ચુંદર દેખાય છે. તોરણ અને કાચલાવાળા તોરણ કરતાં નીકળતી મળેાથી મળ્યુતાઈ ધણી રહે છે. તોરણની પુરાણી શૈલીનું રથાન કાચલાવાળા પદલાવાળા પ્રથાએ ઠીકું છે, તે પાછલા કાળની કૃતિ છે.

૨. દેવાંગના દેવકન્યાનાં સ્વરૂપો બત્રીસના પૃથક્ પૃથક્ તેની વર્ણવેલી શૈલી પ્રમાણે નામ ૩૫ ક્ષિપ્રકાસોમાં વૃષ્ણાણવમાં આપેલાં છે. મન કલ્પત દેવાંગનાનું સ્વરૂપ કરવું નહીં તે પ્રત્યેક દેવાંગનાનાં ભુદાં ભુદાં લક્ષણો અને સ્વરૂપનાં નામ આપેલાં તે પ્રમાણે કરવાં.

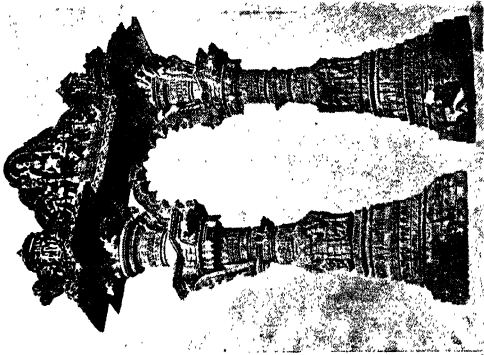

श्री कृष्णदेव राय
 मंडपाधिकार अ. २०
 पृ. १५६

श्री कृष्णदेव राय मंडपाधिकार अ. २० पृ. १५६

सोमनाथ मतेरुया परना तौरकुने। अश
स्थपति-प्रणयारंकर ओ। हीपाळुव

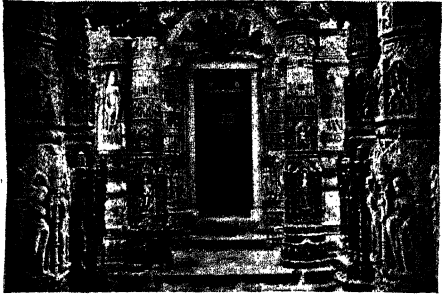

मतेरुया तौरकु

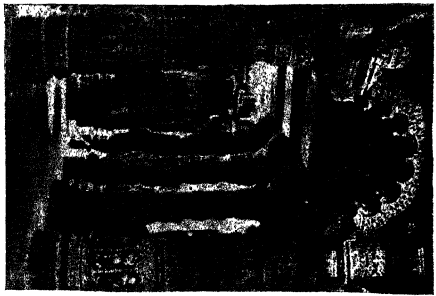
वडनगर

अ. १

ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତି ସହିତ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତିର ପ୍ରତିମା

ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତି ସହିତ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତିର ପ୍ରତିମା

પ્રાસાદસ્ત્રિપંચભૂમિઃ સપ્તમિર્નવમિસ્તથા ।

બ્રહ્મસ્થાનં સદા રમ્યં સ્વર્ગપ્રાસાદશાશ્વતમ્ ॥ ૭૧ ॥

ચતુર્મુખો બ્રહ્મણો હિ ત્રિષ્ણોઃ કુર્યાદ્ વિશેષતઃ ।

ચતુર્મુખશ્ચ રુદ્રસ્ય પ્રાસાદઃ પુણ્યહેતવે ॥ ૭૨ ॥

યથા દિનં વિના સૂર્યં શશાંકં વિના શર્વરી ।

યસ્મિન્ દેશે ચતુર્મુખઃ પ્રાસાદો ન હિ વિદ્યતે ॥ ૭૩ ॥

મહાપ્રાસાદ ત્રણ, પાંચ, સાત કે નવ ભૂમિનો કરવો. સ્વર્ગ જેવા શાશ્વત પ્રાસાદમાં બ્રહ્મ મધ્યસ્થાન હોયેલાં રમ્ય કરવું. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રૂદ્રના ચતુર્મુખ પ્રાસાદ કરાવવાથી મહદ્ પુણ્ય ઉપાજન થાય છે. જે દેશમાં (આવા રમ્ય) ચતુર્મુખ પ્રાસાદ નથી તે દેશ સૂર્ય વગરના દિવસ જેવો કે અંધ વિનાની રાત્રિ જેવો બાણવો. ૭૧-૭૨-૭૩

દેવાદિનાં કયાં કયાં સ્વરૂપો કરવાં—

શિવરૂપં ચ કર્તવ્યં વામાડ્યોરમીશાનકમ્ ।

લાસ્યં તાંડવનૃત્યં ચ વૈતાલં ચ વિશેષતઃ ॥ ૭૪ ॥

નારદસ્તુમ્બરુશ્ચૈત્ર વાદિત્રૈર્વિવિધૈઃ સહ ।

સિદ્ધિશુદ્ધિસમાયુક્તો નૃત્યકૃદ્-ગણનાયકઃ ॥ ૭૫ ॥

અષ્ટાશીતિસહસ્રાણિ ઋષિરૂપાણ્યનેકથા ।

ચતુઃસહસ્રગોપીયુક્ કૃષ્ણઃ પરિકરૈર્વૃતઃ ॥ ૭૬ ॥

સ્ત્રીયુગ્મસંયુતં રૂપં લોકલીલાં પ્રદર્શયેત્ ।

મિથુનૈઃ પત્રવહ્લીમિઃ પ્રમયૈશ્વોપશોભયેત્ ॥ ૭૭ ॥

(શિવપ્રાસાદના મંડપમાં) શિવનાં અનેક સ્વરૂપો વામ, અધોર, તત્પુરૂપ, ઇશાનાદિ કરવાં. લાસ્ય તાંડવ નૃત્ય કરતા શિવ અને વૈતાલનાં રૂપો કરવાં. (તે રીતે પૃથક્ પૃથક્ દેવોના મંદિરમાં તે તે રૂપ કરવાં.) નારદ તુંબરુ, વિવિધ વાજાંત્ર ચુક્રત, અને સિદ્ધિશુદ્ધિ સહિત નૃત્ય કરતા ગણપતિનાં રૂપ કરવાં. એંશી હબર ઋષિ સ્વરૂપમાંથી અનેક કરવાં. (વિષ્ણુના મંદિરના મંડપમાં) ચાર હબર ગોપીઓથી લીલા કરતા વિંટાયલા કૃષ્ણનાં સ્વરૂપો કરવાં. સ્ત્રીપુરૂપનાં બેડલાં રૂપો લોકલીલા કરતાં દર્શાવવાં. યુગ્મરૂપો કમળનાં પત્રો અને વેલડીઓનાં રૂપોથી શોભાયમાન કરવાં. ૭૪-૭૭

૧. મિથુનનો અર્થ મેથુન માની શિષ્ટિપત્રો અનેક પ્રાસાદોમાં તેવી અકૃતિઓ કરવડાવના હેતુથી કરેલી છે. અશ્લીલ સ્વરૂપો બધા જુનાં મંદિરોમાં તેવી યેષ્ટા કરતાં ખુલ્લેખાંસરે જોવામાં આવે છે તે સહેલુ છે તેવી પણ એક માન્યતા છે.

ઇન્દ્રાદિલોકપાલાશ્ચ નૃત્યં કુર્વન્તિ તે સદા ।
 માસ્કરાદિગ્રહાઃ કાર્યાઃ દ્વાદશ રાશયસ્તથા ॥ ૭૮ ॥
 સમર્વિંશતિર્નક્ષત્રા-ગ્ન્યષ્ટામિઃ સિદ્ધિમિર્યુતાઃ ।
 દ્વાદશમેઘરૂપાણિ કર્તવ્યાનિ પ્રયત્નતઃ ॥ ૭૯ ॥
 અષ્ટાવાયાશ્ચાષ્ટવ્યયા નવતારાસ્વરૂપકમ્ ।
 સમસ્વરાશ્ચ પહ્લરાગાઃ ષટ્ત્રિંશચ્ચ રાગિનિકાઃ ॥ ૮૦ ॥
 યજ્ઞગન્ધર્વત્રિદ્યાઘાઃ પશ્ચાન્નાઃ કિન્નરાસ્તથા ।
 અનેકદેવતા નૃત્ય-મંડપે પરિવેષ્ટિતાઃ ॥
 ઇલિકાતોરણૈર્યુક્તા ગજસિંહવિરાલિકા ॥ ૮૧ ॥

ઉદ્રાદિ દિગ્પાલ, લોકપાલ, નૃત્ય કરતા કરવા. સૂર્યોદિ નવઅહો, આર રાશિઓ, સત્તાવીશ નક્ષત્રો, આર મેઘસ્વરૂપો, અષ્ટમહાસિદ્ધિનાં સ્વરૂપો, આઠ આય, આઠ વ્યય, નવ તારાનાં સ્વરૂપો, સાત સ્વર, છ રાગ, છત્રીશ રાગિણીનાં સ્વરૂપો, યજ્ઞ, ગાંધર્વ, વિદ્યાધર, નાગ, કિન્નરો, અને અનેક દેવતાઓ મંડપમાં કરતા નૃત્ય કરતા કરવા. (મુખ્ય રૂપોને) ઇલિકા તોરણ સાથે ગજસિંહ અને વિરાલિકા કરવી. ૭૮-૮૧

પ્રાસાદાગ્રે મંડપઃ સ્યા-દેકત્રિદ્વારસંયુતઃ ।

જિનત્રિપુરુષદ્વાર-ક્રામુ સ્યુચ્ચિક્રમંડપાઃ^૧ ॥ ૮૨ ॥

પ્રાસાદના આગળના ગૃહમંડપ એક અગર ત્રણ દ્વારવાળો કરવો. જીન, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશને દ્વારકાના પ્રાસાદ આગળ ત્રિકમંડપ કરવા. ૮૨

સમતલં ચ વિપમં સંઘાટો મુખમંડપઃ ॥

મિત્યંતરે યદા સ્તંભ-પટ્ટાદીં નૈવ દૂષણમ્ ॥ ૮૩ ॥

ક્ષણમધ્યેષુ સર્વેષુ પટ્ટમેકં ન દાપયેત્ ।

યુગ્મં ચ દાપયેત્તત્ર વેધદોષં વિવર્જયેત્ ॥ ૮૪ ॥

પ્રાસાદને એકથી બીજા મંડપ જોડતાં જો ભીતિનું અંતર હોય તો, ભૂમિનું તળ ઉંચાનીચું હોય અગર સ્તંભ કે પાટ આધા પાછા હોય (એટલે એક સૂત્રમાં લાઈનમાં લેવડમાં ન હોય) તો પણ દોષ લાગતો નથી. ક્ષણ એટલે ખંડ=પદમાં વચ્ચે એક પાટડો ન મૂકવો. પણ બેકી સ્તંભ કે પાટ મૂકીને વેધદોષ તળવો. ૮૩-૮૪

૧. આર્વા સ્વરૂપો જગલાષજના મંદિરમાં, કોણાકના સુપ્રમંદિરમાં તેમજ બુવનેશ્વરના મંદિરમાં મોટાં રૂપો કરવાં જોવામાં આવે છે. જૈનોનાં આણુ તેમજ રાણકપુત્રના મંદિરમાં પણ આર્વા નાનાં રૂપો છે.

તલૈસ્તુ વિષમા સ્તુલ્યૈઃ, ક્ષણૈઃ સ્તંભૈઃ સમૈસ્તથા ।

વિષમે તુ તુલાપદૈઃ ગૃહે ચન્દ્રાવલોકના ॥ ૮૫ ॥

મંડપની રચના વિષમ એકીપદ વિભાગના તળ ઉપર સમ=એકી સ્તંભોથી કરવી. તુલાપદ=પાટડા એકી આવે. અલિંદ=ચતુષ્કકા સન્મુખ કે બાજુમાં એકી=વિષમ કરવા. (અહીં ક્ષણ=ખંડ=પદ એક અર્થમાં છે) અને ગૃહમંડપનું ભદ્ર કક્ષાસન યુક્ત કરી તેમાં બગી મૂકવી. ૮૫

નિઃસ્તંભા મિત્તિકામિત્તે-(રિપ્યશો ચ) ચતુષ્કિકા ।

સ્તંભેષુ યુગ્મસ્તંભાશ્ચ મૂલસૂત્રસમુદ્ઘવાઃ^૧ ॥ ૮૬ ॥

સ્તંભ વગરના મંડપ હોય ત્યાં ભીત કરવી. (ગૃહમંડપ) અને બહાર ભીતને લગતી ગર્ભમાં ચોકીના સ્તંભો કરવા તે ઈષ્ટ છે. થાંભલાઓ એકી સંખ્યામાં મૂળ બ્રહ્મગર્ભને અનુસરીને મૂકવા. ૮૬

ઉદુંવરાથે^૨ ત્ર્યંજો વા પાદે વા ગર્ભભૂમિકા ।

^૧મંડપેષુ ચ સર્વેષુ પીઠાન્તે રજ્જુભૂમિકા ॥ ૮૭ ॥

કુર્યાદ્ વૈ દ્વિત્રિપેન ચિત્રપાષાણજેન વા ।

પ્રાસાદના ગર્ભગૃહના ઉંબરાની ઉંચાઈના અર્ધા ભાગે, ત્રીજા ભાગે કે ચોથા ભાગે નીચું ગર્ભગૃહનું ભૂમિતલ કરવું (રાખવું). મંડપ રંગમંડપનું તળ પીઠના

^૧ ભોજ્યેવ વિરચિત સમરંગણ સુત્રધારના અધ્યાય ૬૬માં કાઠના મંડપોનાં સ્વરૂપો આપેલાં છે.

માનસાર મંથમાં પાષાણ અને કાઠના મંડપો કહ્યા છે. તે મંડપો ક્યાં ક્યાં અને કયા હેતુના કરવા તે લંબાચુથી કહ્યું છે. દેરાલય આમળ, નભરત્રામ આમળ, પુષ્પચૈત્રે, તીર્થક્ષેત્રે, જ્વાલાશય કિનારે, સમુદ્રતીરે, દેવવિલાસાથ, સુંગારાથ મંડપો, દેવારામમંડપો, યુવગીતમંડપ, યાત્રામાથ મંડપ, અગ્નિકાર્થ મંડપ, સુખાન્વિતાર્થ મંડપ, રતાનમંડપ, તાપસ્વીમઠ મંડપ, યુવામાર મંડપ, રાજ્યાભિષેક મંડપ, જૂપ આયુધમંડપ, જૂપ અભ્યાસ-મંડપ, યુવભોજનાર્થ મંડપ, બુધમર્ચા મહત્તમંડપ, મેષપુદ્ધાર્થ મંડપ, નાટકાદિ મંડપ, ઉપનયન મંડપ, કૌરાથ મંડપ, સુવરાજ લીલાવલોકનાર્થ મંડપ, એમ પૃથક્ પૃથક મંડપો કહ્યા છે.

^૨ ચોકીયો કરતાં ગૃહમંડપનું તળીયું ઉંચું કરવું જોઈએ. એટલે પીઠથી એક બે આંગળ ઉંચું થાય, ચોકીનું તથા ખુલ્લા મંડપનું તળીયું તે પીઠમથાળે એકસૂત્રમાં યાય. વચ્ચે ઢાળ કરવો. યુવ મંડપનું ભૂમિતલ અહીં બતાવેલું નથી. પરંતુ રાજસ્થાનોના પ્રાસાદમાં કામદપોઠના બાંધવાના તળ ખરસિલના મથાળા બરાબર યુવમંડપનું ભૂમિતલ હોય છે. પરંતુ મદાપ્રાસાદોમાં યુવમંડપનું તળ પ્રાસપદીના મથાળા બરાબર હોવાનું સમજમાં છે.

मथाणे राअपुं. रंगमंडपुं तणीयुं (आरसाभां) जे त्रय पटावातुं रंगीन पाषाणुधी शोलीतुं करवुं. ८७

नवनामं पंचनामं देवदेवस्य कारयेत् ॥ ८८ ॥

पुष्पकं शंखनामं तु विष्णवे सुरपूजितम् ।

विडंबं हंसपक्षं तु ब्रह्मणे परिपूजयेत् ॥ ८९ ॥

नवनाम अने पंचनाम हेवाधिदेव महादेवने करवा. पुष्पक अने शंखनाम विष्णुदेवने. अने विडंब अने हंसपक्ष जे ब्रह्मणे (मंडपां) करवा ८८-८९

अथातः कथितं वत्स ! बलाणकस्य लक्षणम् ।

जगतीपादविस्तीर्णं पट्टपादेन वर्जितम् ॥ ९० ॥

शिवसूर्यौ ब्रह्मविष्णु चंडिका जिन एव च ।

एतेषां च सुराणां च कुर्यादग्रे बलाणकम् ॥ ९१ ॥

डेवे डे वत्स डुं तमने अलाणुकनां लक्षणु कहुं छुं. ते भूज प्रासादनी जगती जेटली पडोणाठतुं अलाणुक करवुं. परंतु चौथीना पट्ट जेटला विस्तारतुं न करवुं. शिव, सूर्य ब्रह्मा, विष्णु, चंडीदेवी अने एत तीर्थंकरांना हेवाभां अने रावना प्रासादा आगण अलाणुके करवां. ९०-९१

अलाणुक विस्तारतुं विविध मान—

प्रासादव्यासमानेन गर्भमानेन चाऽथवा ।

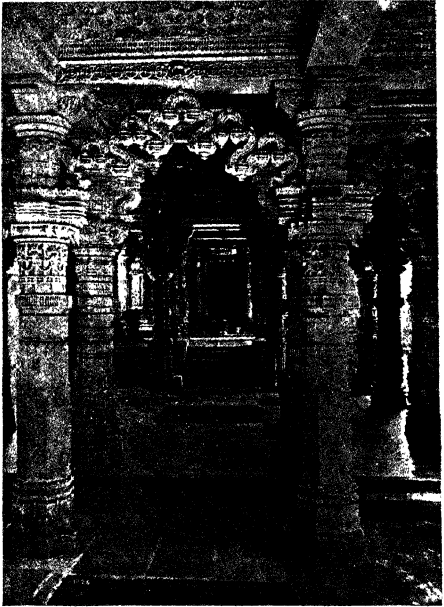
शालालिन्द्रप्रमाणेन त्रिविधं मानलक्षणम् ॥ ९२ ॥

उत्तमे कन्यसं मध्ये मध्यं कनिष्ठे चोत्तमम् ।

अन्यच्च युक्तिभेदैश्च पुरतः पृष्ठतोऽथ वा ॥ ९३ ॥

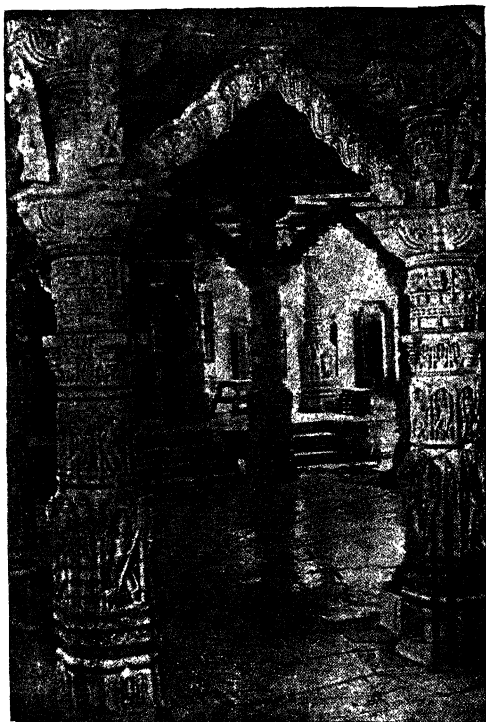
प्रासादनी पडोणाठ जेटतु अने (सज्जम सांधार प्रासादभां भूज) गर्भगुड प्रमाणे अने शाळा अलिंदना प्रमाणाधी पडोणुं अलाणुक राअपुं. आ त्रिविध मान अलाणुकनां कळां. उत्तम माननाने कनिष्ठ मानतुं, मध्येने मध्य मानतुं. अने कनिष्ठने उत्तम मानतुं. जेअ अलाणुक करवां. अन्य युक्ति जेटे करीने पूर्वं अने पश्चिमे आगण अने पाछण अलाणुक करवां (अलाणुक अतुमुंअने आरे तरक पणु थाय). ९२-९३

१. आ ७ नामना मंडपांना रवडेा डोअ अन्य अंधमा जेवाभां आणां नथी. परंतु वितानना प्रकाराभां पंचनाम, नवनाम, शंखावत अने हंसपक्ष नामा आवे छे. डोअ विद्वान् किरिप आ ७ मंडपांतुं रपटकरणु सायेना पाडो डोअ अंधमाधी अणुवारो तो किरिपसमान् उपकृत यथे.

આણુ દેવવાડાના કળામય રત્નભિા અને હાંડેાલકે પ્રકારનાં તોરણો।

૯૫૫

આણુ દેવવારાલા મંદિરનાં સ્તંભ અને તોચણ

સીપાણીવ

पांच प्रकारना अलायु नां नाम—

वामनश्च विमानश्च हर्म्यशालश्च पुष्करः ।

तथा चोत्तुङ्गनामा च पंचैते च वलाणकाः ॥ ९४ ॥

वर्त्तनं कथयिष्यामि पदं संस्थानमानतः ।

प्रासादग्रे च प्राकारे मंदिरे वारिमध्यतः ॥ ९५ ॥

१ वामन, २ विमान, ३ हर्म्यशाल, ४ पुष्कर, अने ५ उत्तुंग, अेय पांच नामनां अलायुक बळुवा. तेना वर्त्तन स्वरूप पद संस्थानना मानथी अलायुक क्यां क्यां करवा ते कहुं छुं. प्रासाद (राजमंडेल) आगण, नगरना किल्ला आगण, देवमंदिर आगण अने जगाशयनी मध्यमां (के आगण) अेय अलायुकनां पद स्थान बळुवां. ९४-९५

कथा नामना अलायुके कथां करवा —

वामनो देवताग्रे च विमानोत्तुंगीं राजवेङ्गमनि ।

हर्म्यशाले गृहे वाऽपि प्रासादे नगरानने ॥ ९६ ॥

पुष्करं वारिमध्यस्थ-मग्रतश्चैव भूषितम् ।

सप्तनवभूम्युत्तुंग-मत ऊर्ध्वं न कारयेत् ॥ ९७ ॥

देवप्रासाद आगण अे अलायुक मंडप करवागां आवे तेनु १-वामन नाम अळुवुं. राजमंडेल आगणना अलायुकने २-विमान अने ३-उत्तुंग नामना अलायुक बळुवा. घरेना आगण उंठी के नगरना मुअ आगण अे अलायुक करवागां आवे तेने ४-हर्म्यशाल नामना अलायुक कडे छे. जगाशयना मध्यमां अने जगाशयना मुअ आगण शोभितो अेवो ५-पुष्कर नामना अलायुक बळुवो. उत्तुंग नामना अलायुक सातथी नवमाग सुधीना उंथो करवो. तेथी वधु उंथो न करवो. ९६-९७

प्रासादाग्रे जगत्यग्रे प्रस्तः स्यान्मुखमंडपः ।

ऊर्ध्वभूमिः प्रकर्त्तव्या नृत्यमंडपसन्नतः ॥ ९८ ॥

लक्षणं तस्य वक्ष्यामि स्थानमानं च भूमिकाम् ।

एकद्वित्रिचतुःपञ्च-रससप्ताष्टमिस्तथा ॥ ९९ ॥

प्रासादनी आगण, जगतीनी आगण, अंदर समाथ तेवो मुअमंडप करवो. जगतीनी भूमिमंडप नृत्यमंडपना समसूत्रे करवो. तेनां लक्षण कहुं छुं. आ अलायुक अेक, अे, त्रळु चार पांच छ सात के आठ पद छेदे स्थानमानना आश्रय बळुवीने भूमि छोडीने करवो. ९८-९९

જગતી તુ શિરોદેશે જટરે ચોત્તરજ્ઞકમ્ ।

અધમ્તુલોદયે ભૂમિ-ર્ધટનાદિ ચ તત્સમમ્ ॥ ૧૦૦ ॥

તત્સમં તુ પ્રકર્તવ્ય-મુતરજ્ઞે સપટ્ટકમ્ ।

ઉદયોન્નતમાનેન સોપાનં તુલામધ્યતઃ ॥ ૧૦૧ ॥

જગતીના મથાળા સુધીમાં એટલે તેના જટરમાં દ્વારના ઉત્તરંગનો સમાસ કરવો. (જગતી નીચેના પ્રવેશ મંડપ કે ચોટીના) તુલા-પાટડાનો ઉદય અને ભૂમિદલ, કુંબા ધરાધરમાં સમાવવો. જગતીની ચોટીના પાટ ધરાધર પ્રવેશદ્વારનો ઉત્તરંગ રાખવો. જગતીના ઉદયના માનમાં પાટડાની અંદર ઉપર ચડવાનાં પગથીયાં કરવાં ૧ ૧૦૦-૧૦૧

કુંમીમ્નંમશિરઃપટ્ટં પૃથક્કૂલ્લવનુચ્ચાદિકમ્ ।

ભૂમિં તુ ભૂમિમાનેન સમસૂત્રૈર્વિચક્ષણાઃ ॥ ૧૦૨ ॥

મૂળ પ્રાસાદના બલાણુકના કુંબી થાંભલા ધરાપાટ અને બીજા પાટ આદિ મળેલે મળલાના પ્રમાણે વિચક્ષણ શિલ્પિએ સમસૂત્રે રાખવા. ૧૦૨

વળ્લાણકસ્તત્તટ્ટગ્રે તોરણં મદ્રમસ્તકે ।

તદ્ વાલે મત્તાવરણં સન્નુસ્વં વામદક્ષિણે ॥ ૧૦૩ ॥

૧. બલાણુક-બલાનક-એટલે લૌકિક કાષામાં કેવી-પ્રવેશદ્વાર કે ડાર પરનો ભાગ બાંધવો. દેવપ્રાસાદમાં પ્રવેશભાગ ઉપરનો મંડપ અથવા કટપેક મથળે મળ મંદિરા સામે મર્જાગૃહ કરવામાં આવે છે. દેવપ્રાસાદમાં બલાણુક એ રીતે (વશીષ્ઠ ભાગ હોય છે. કે મૂળ પ્રાસાદની ભૂમિ એક મળલા જેટલી ઉંચી હોય ત્યારે આવળ બલાણુક નીચેથી પ્રવેશ થાય છે. આમ નીચેના પ્રવેશદ્વારની પણ આગળ કાષ્ટ એક, તથા કે ચાર ચતુષ્ક્રિકા (ચોટી) અથવા મંડપ કરે છે. ત્યારે તેને મુખમંડપ કહે છે. (તેને પણ વામન નામ બલાણુક કહે છે.) અથવા ઉપરના બલાણુક મંડપના ઘગભમ અર્ધભાગે પદના દ્વિસામે પણ નીચે દ્વાર મુકવામાં આવે છે. આ દ્વારનો જગતીમાં સમાવ થાય છે. પરંતુ કયાંક ઝોણા ઉદયવાળી જગતીમાં શ્લોક ૧૦૧ પ્રમાણે નીચેના મુખમંડપ કે ચોટીના પાટ અને તે પરનો ભૂમિદલ (જાતીવા-રણ્યથળ-લાટી-શ્વેતાર)નો સમાસ મૂળપ્રાસાદના ઉદયરની અંદર એટલે કુંબાની અંદર સમાવે છે. નીચેના મુખમંડપ કે ચોટીનો પાટ દ્વારના ઉત્તરંગ ઉપર સામાન્ય રીતે હોય છે. પરંતુ જ્યાં એવા ઝોણા ઉદયવાળી જગતીમાં દ્વારના ઉત્તરંગના સમસૂત્રે અથવા કાષ્ટક ઉંચે પાટનું તળ રાખવાની ફરજ પડે છે આ (વધમ સ્થાનમાન અને ભૂમિતલના ઉદય ઉપર વિશ્લેષ આધાર રાખે છે. ઉત્તુમ નામનો બલાણુક દ્રાવણના ગોપુર જેવો અથવા રાજપ્રાસાદ આગળ મોટા ટાવર જેવો બાંધવો. પરંતુ એટલું યાદ રાખવું જરૂરી છે કે મૂળ સ્થાપત્ય કરતાં બલાણુક શોટુંક પણ નીચું હોવું જોઈએ. શિલ્પમંથની આજ્ઞા અને લૌકિક માન્યતા બુલવી નહિ જેમ આપણે મકાન કરતાં આગળની કેલી નીચી રાખીએ છીએ, તેમ આ સૂત્ર આવા કાર્ય સમયે બુલવું ન જોઈએ.

બલાણુકના આગળ ભદ્રભાગ ઉપર માથે તોરણુ કરવું. તેની બહાર બલાણુકને સન્મુખ અને જમણી તરફ મત્તવારણુ=કક્ષાસન કરવાં. ૧૦૩

મૂળપ્રાસાદવદ્ દ્વારં મંદપે ચ વ્લાણકે ।

ન્યૂનાધિકં ન કર્તવ્યં દૈર્ઘ્યં હસ્તાંગુલાધિકમ્ ॥ ૧૦૪ ॥

મૂળ પ્રાસાદના પ્રમાણે બલાણુકના મંડપનું દ્વાર રાખવું (ચોછા વધતું) આઘા પાણું ન રાખવું. પરંતુ બલાણુકનું (નીચેનું) જગતીના ઉદયમાંનું મૂળ પ્રવેશદ્વાર તેના ગળે આંગળ અધિક રાખવું. ૧૦૪

બલાણુક (અન્ય મત) —

જગત્યગ્રે ચતુષ્કિકા ચામનં તદ્વ્લાણકમ્ ।

રાજદ્વારે વિમાનોનુકૂં પંચ વા સપ્તશૂમિકા ॥ ૧૦૫ ॥

હર્મ્યશાલે શૂદ્રે વાઽપિ કર્તવ્યં ગોપુરાકૃતિઃ ।

એકશૂમો ત્રિશૂમ્યતં શૂદ્રદ્વારસ્ય મસ્તકે ॥ ૧૦૬ ॥

ઈતિ પંચવિધ વ્લાણકમ્ ।

ઈતિધી વિશ્વકર્મેણ કૃતે ઘાસ્તુવિદ્યાયાં જ્ઞાનપ્રકાશદીવાર્ણવે

મંડપાધિકારે દશમોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૦ ॥

પ્રાસાદની જગતી આગળ જગતીમાં સમાય તેવી ચોકી કે મંડપ કરવો. તેને પણ “વામન” નામનું બલાણુક કહે છે. રાજપ્રાસાદ આગળ વિમાન અને પાંચ કે સાત શૂમિ ઉંચા એવાને “ઉત્તુંગ” બલાણુક કહે છે. ઘરના દ્વારની ગોપુરાકૃતિ એક કે ત્રણ માળની ડેલીને હર્મ્યશાલ કહે છે. (અહીં જગાશય પુષ્કર બલાણુક અપૂર્ણ છે) ઇતિ પંચવિધિ બલાણુકઃ ૧૦૫-૧૦૬

ઈતિશ્રી વિશ્વકર્મા વિરચિત વાસ્તુવિદ્યાના જ્ઞાનપ્રકાશ દીવાર્ણવને મંડપાધિકાર પર

શિલ્પ વિશારદ પ્રભાશંકર આયડભાઈ સોમપુરાએ રચેલ, શિલ્પપ્રભા

નામની કાષાટીકાનો દશમો અધ્યાય સમાપ્ત.

॥ अथ वास्तुविद्यायां दीपार्णवे एकादशोऽध्यायः ॥

संवरणाधिकारः

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि संवर्णमानमुत्तमम् ।
 एकहस्तादितः कृत्वा यावद्द्व्यस्तशतार्द्धकम् ॥ १ ॥
 प्रथमा पंचघंटा च द्वितीया नवघंटिका ।
 तावच्च चतुरोष्टुद्धि—र्यावदेकोत्तरं शतम् ॥ २ ॥
 पंचविंशतिरित्युक्ता त्रिमक्तिर्भागसंख्यया ।
 विभक्तिरष्टभागाद्या यावद् वेदोत्तरं शतम् ॥ ३ ॥
 तदनन्तरं वृद्धिश्च चतुर्भागा यथोत्तरम् ।
 चतुर्घटोद्धवा वृद्धिः संख्याभेदैश्च नामतः ॥ ४ ॥

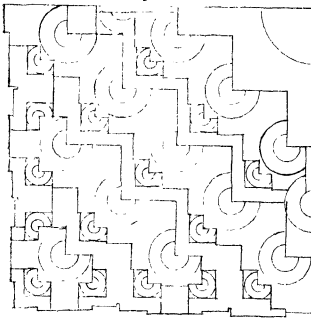
श्री विश्वकर्मा कहे છે.— હવે હું ઉત્તમ માનની સંવરણાનું લક્ષણ કહું છું; તે એક હાથથી પચાસ હાથ સુધીના (મંડપાદિ)ને શામરણ કરવી. પંદરી પાંચ ઘંટાની શામરણ, બીજી નવ ઘંટાની શામરણ, એમ ચારચારની વૃદ્ધિ. એકઝો એક ઘંટા સુધીની તે ભાગ સંખ્યાથી પચ્ચીશ સંવરણની થાય છે.

વિભક્તિ ભાગસંખ્યા:—પહેલા આઠ ભાગની શામરણથી એકરો ચાર ભાગ સુધીની એમ પચ્ચીશ સંવરણ ચારચાર ભાગની વૃદ્ધિથી કરતા જવું. વિભક્તિ ભાગના ક્રમથી ચારચાર ઘંટાની વૃદ્ધિ ભેદે કરીને કરવી. તેના પ્રત્યેકનાં પચ્ચીશ નામ કહ્યાં છે. ૧-૨-૩-૪

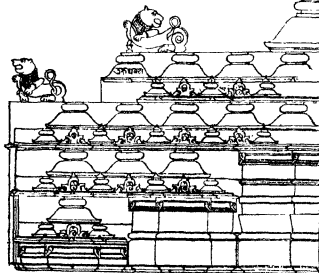
૧. સંવરણને શિષ્ટપઓની ભાષામાં શામરણ કહે છે. શામરણ કયાં કેના પર કરવી તે સામાન્ય રીતે મંડપ પર કરવાનું કહે છે. મળંગુદ પર, શિખર અને મંડપ પર સંવરણ કરવાનું વિધાન છે. પરંતુ જ્યાં શિખર કરવાની કુખંટાના કોચ તેના વિકટ સ્થાનમાં અગર તે જગજાન પોતાની ધનસંપત્તીની શક્તિ પ્રમાણે શિખર કે શામરણ કરાવે છે. મળંગુદ ઉપર પણ શામરણ જુનાં કામોમાં જોવામાં આવે છે.

ઓરીસા:કલિંગ દેશમાં શિખરો તેમજ શામરણ પણ જોવામાં આવે છે. શામરણનો એક બીજો પ્રકાર તે ત્રિસટા છે. તે કલિંગ દેશમાં વિશેષ દેખાય છે. આપણે ત્યાં પણ સાધારણ અદ્વલ્લખ્ય કરીને કરાવેલાં નાના મંદિરો પર ત્રિસટા જોવામાં આવે છે. ૧ શિખર, ૨ શામરણ અને ત્રીજો પ્રકાર ત્રિસટા છે. ત્રિસટાનો નામરાદિ... સાચોત્ત પાઠ હજુ જોવામાં આવેલ નથી. ત્રિસટાએ સંવરણાનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ છે. ધણા પ્રાચીન મંદિરોમાં તે થોડા ફારસે રૂપે જોવામાં આવે છે. સંવરણને નારી જાતિથી શિષ્ટપમાં સંબોધેલ છે. ત્રિસટા એ પ્રાચીન શિષ્ટપકૃતિના પરિવર્તન સ્વરૂપે છે.

संवरणात् ११७६१

अथ नामानि वक्ष्यामि
संवरणा यथास्थिताः ।
पुष्पिका नंदिनी चैव
दशाक्षा देवमुंदरी ॥५
कुलतिलका रम्या च
उद्भिष्ठा च नारायणी ।
नलिका चम्पका चैव
पद्माख्या च समुद्रवा ॥६
त्रिदशा देवगांधारी
रत्नगर्भा चूडामणिः ।
हेमकूटा चित्रकूटा
हिमाख्या गंधमादनी ॥७
मंदरा मेदिनी ख्याता
कैलासा रत्नसंभवा ।
मेरुकूटाद्भवाख्याताः
संख्यया पंचविंशतिः ॥८

३३ वारमी शिवान्दीकी पुस्तकी संवर्णा पद्धती-शैली.

पुस्तकधर ओ. २२४३०

१. जानरत्नकोष अर्थार्थ
आर्थी किल नामोनी अत्रीक्ष
संवरणा तेनी बंटा सच्चा
परथी आपेल छे. अत्रीक्षभी
नामवर्दिनी नामनी संवरणा
१२६ अंकनी कर्की छे वणी
तेभा अेक विशेष आपेलु छे
३ अेक अने अे काथना
भापनी देरीनी सवरणा पथि
बंटाकानी करवी नथु काथना
भांदरने नथु बटिका करवी.
अेम १७ थी ३० काथनाने
४१ बंटाकानी सवरणा करवी
तेम कहेल छे.

હવે સંવરણાનાં નામ કહું છું. ૧ પુષ્પિકા, ૨ નદિની, ૩ દશાક્ષા, ૪ દેવ-
સુંદરી, ૫ કુલતિલકા, ૬ રમ્યા, ૭ ઉદ્દભિન્ના, ૮ નારાયણી, ૯ નલિકા, ૧૦
અંપકા, ૧૧ પદ્મા, ૧૨ સમુદ્ભવા, ૧૩ ત્રિદશા, ૧૪ દેવગાંધારી, ૧૫ રત્નગર્ભા,
૧૬ ચૂડામણિ, ૧૭ હેમકૂટા, ૧૮ ચિત્રકૂટા, ૧૯ હિમા, ૨૦ ગંધમાદની, ૨૧
મંદરા, ૨૨ મેદિની, ૨૩ કૈલાસા, ૨૪ રત્નસંભવા, ૨૫ મેરૂકૂટા, એમ પચ્ચીસ
શામરણનાં નામે બાણવાં. ૫-૬-૭-૮

ચતુરસ્રીકૃતે ક્ષેત્રે અષ્ટમાગવિમાજિતે ।

માર્ગો દ્વો રથિકા કાર્યા ચતુર્દિક્ષુ વ્યવસ્થિતા ॥ ૯ ॥

કર્ણે યંટિકા દ્વિમાગા તદ્વઃ કૂટકોળતઃ ।

મૂઝધંટા ત્રય(ચતુર્)માગા માર્ગેકં કલ્પશં ભવેત્ ॥ ૧૦ ॥

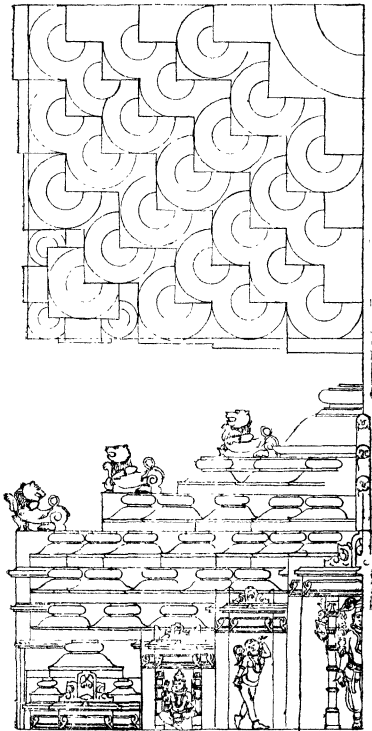
उदयं च प्रवक्ष्यामि भागाश्चत्वार एव च ॥

‘છાઘોદ્દમાસ્તરકૂટઃ તદ્ધૃવં યંટિકા ભવેત્ ॥ ૧૧ ॥

ચારસ ક્ષેત્રના આઠ વિભાગ કરવા. તેમાં ગર્ભે મધ્યમાં જે જે ભાગની રથિકા
(ભદ્ર) કરવી. રેખા ત્રણ ત્રણ ભાગની. તે રીતે ચારે બાજુએ વિભાગની વ્યવસ્થા
કરવી. (૬) રેખાએ જે ભાગની ઘંટિકા પહોળી અને તેની નીચે ખુણે કૂટ
કરવાં. (સર્વોપરિ) મૂળ ઘંટા ત્રણ ભાગની (કૂટ સાથે ચાર ભાગની) પહોળી અને
તે ઉપર એક પહોળો કળશ કરવો. આ તળાવિભાગ કહ્યા છે. હવે ઉદય ઉભણી
ચાર ભાગની કરવાનું કહું છું. પ્રત્યેક ઘંટા નીચે છાજલી, તે પર કૂટ કરવું.
કૂટના ચરમાં (ઘંટિકાના ગર્ભે) ઉદયમ દોઢીયો કરવો. તે કૂટ ઉપર ઘંટિકા
કરવી. ૯-૧૦-૧૧

૧. સંવરણા (શામરણ)ના કમમાં છામ પરથી દાખડી કેવાળ કે એવા ઘાટો પર કે
(ભંધા પર) સંવરણાની શરૂઆત થાય છે. રેખા પર છાજલી તે પર દોઢીયો અને દોઢી-
યાને થરે કૂટ થાય છે. આની ઉપર ઘંટિકા (તિલક) કરવી. આ શામરણના ચરોનો કમ
છે. છાજલી દોઢીયા=કૂટ અને તે પર ઘંટિકાના થરો ઉપરાઉપર કહેલા વિભાગ સુધી
આમ ચડાવી ઉપરની મધ્યની (મદા) ઘંટિકા કરવી. તે ઘંટિકાને ચારે ખુણે કૂટો કરવા.
આ ચાર કૂટો સંખ્યાની ગણતરીમાં શામરણોએ લીધા નથી. પણ (શામરમા પંચાડી
નવાડીક શાખરીએ) પોણી થાય છે. છતાં તેના બધા અંકો ગણતરીમાં લેવામાં આવે છે.
તેમ) સંવરણાના ખીખ ચરોના કૂટો પણ ગંણતરીમાં લેવામાં આવે છે. સંવરણાની
પહોળાઈ કરતાં ઉંચાઈ અર્ધો કડી છે. પરંતુ જુનાં કેટલાક કારોમાં જરા ઉંચી પણ
જોવામાં આવે છે. જેજાલમેરના આદિનાથના મંદિરની શામરણના ઘંટા કૂટના પ્રત્યેક ચર
નીચે નાની નાની ઘાટાળી જાગી ચડાવેલ છે. તે જો કે ઉંચાઈમાં વધુ દેખાય છે. તેમાં
ખારીક કોરકામ ધણું કયું છે.

संस्करणिका तथा दर्शन

१८ वीं शताब्दी से वर्तमान काल की संघर्ष शैली.

प्रभाकर आ. भयानक.

તદ્વપા મદ્રઘંટા ચ ચતુષ્કૂટા જ્ઞપસ્તથા ।

સિંહસ્થાનં (કર્ણ ?) ગર્ભઘંટા ઉરુવંટા તદ્ધર્ષતઃ ॥ ૧૨ ॥

ગર્ભમૂલોદ્રમે કાર્યા રથિકાદ્વચંશવિસ્તરા ।

ભાગોદ્રમે છાઘોદ્રમં કૂટા વૈ સર્વકામદા ॥ ૧૩ ॥

તદ્ધર્ષે ચ ચતુઃકર્ણે ભાગોચ્છ્રયા ચ ઘંટિકા ।

તસ્યોપરિ મૂલઘંટા ચતુષ્કોણે ચતુષ્કૂટા ॥ ૧૪ ॥

તેજ રૂપની (છાજલી દોઢીયાના રૂપની ઉપરની સર્વોપરિ) ભદ્રઘંટા કરવી. તેની નીચે ચારે ખુણે ફૂટ કરવા. ગર્ભની ઘંટા (જે સંખ્યામાં ગણવામાં આવતી નથી) તેને ઉદ્ધઘંટા કહેવામાં આવે છે. તે ઉપર સિંહનું સ્થાન રાખવું (સિંહ બેસારવા). મૂળ ગર્ભ ઉપર જાગીએ નચિકા=ભદ્રે બે બે ભાગના પહોળા દોઢીયા ઉદ્દગમ કરવા. (ખુણા પર) એક ભાગની ઉચ્ચાઈમાં છાજલી ઉદ્દગમ દોઢીયા અને ફૂટ કરવા. તે સર્વ કામનાના ક્ષણપ્રદ જાણવા. તે ઉપર ચારે ખુણે ઘટિકા એકેક ભાગની ઉચ્ચી કરવી. તે ઉપર (સર્વોપરિ) મૂલઘંટા કરવી તેના ચારે ખુણે ચાર ફૂટ કરવા. (જે કે આ ચાર ફૂટ સંખ્યાની ગણતરીમાં લેવાતા નથી) ૧૨-૧૩-૧૪

‘કૂટોધર્ષે ત્રિભાગાયામે મૂલઘંટા માર્દ્ધદિયા ।

સિંહં વૈ ઉદ્રમોધર્ષે તુ ઉરુવંટા ભાગોપરિ ॥ ૧૫ ॥

તદુપરિ સિંહસ્થાનં ભાગૈકં ચ વિનિર્ગતમ્ ।

સિંહવિદ્યાધરયજ્ઞ-સિંહગજૈશ્વનુર્દિશિ ॥ ૧૬ ॥

અષ્ટસિંહૈઃ પંચઘંટૈઃ કૂટૈરેવં દ્વિગૃપ્તિમઃ ।

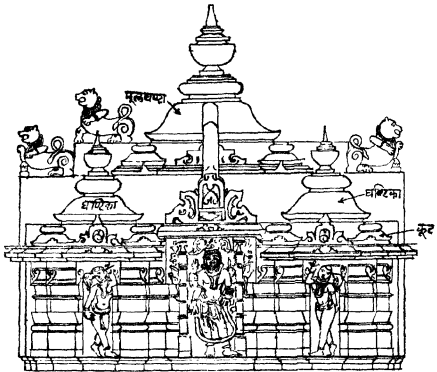
ચતુર્ભિર્મૂલકૂટાશ્ચ પુષ્પિકાનામ નામતઃ ॥૧૭॥૬તિ પુષ્પિકા પ્રથમા સંવરણા

૧ વર્તમાન કાળમાં જે સંવરણા ચડાવવાની પ્રથા શિદ્ધિપ્રત્યેમાં છે તે હસેંક વર્ષથી ચાલી આવતી હોય તેમ જાણ્ય છે. તેમાં શાસ્ત્રોક્ત રીત નથી સદજ દર છે. પરંતુ તે સાવ અશાસ્ત્રીય છે તેમ કહેવું બરાબર નથી.

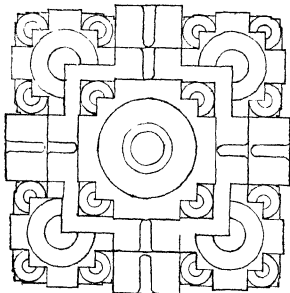
સંવરણાના મધ્યે મધ્યમાં (મદા) ઘંટિકાજ કરવી જોઈએ. અહીં પાઠોમાં કે બીજા પ્રથોમાં ઘંટિકાને પદલે આમલમારે મુકવાનું કહ્યું નથી. તેમજ ચોંટી સડોની કાઈ કાઈ જુની સંવરણા ઉપર આમલસારો મુકવો જોવામાં આવે છે. પરંતુ તે બરાબર નથી, એમ કહી માનું છું. કારણ કે પાઠ નથી. માટે ત્યાં (મદા) ઘંટિકાજ મુકવી જોઈએ.

શિખરપંચાય અને મંડપલક્ષ્મણાધિકારમાં શિખરને મુકનાસ મેળવના કહે છે કે— “મુકનાસે સમાઘંટા” એટલે મડપના ઉપરની સંવરણાની ઉપલી ઘંટિકાઘંટા મુકનાસના સમસૂતમાં રાખવી. ત્યાં આમલસારો જાહે વાષથી નથી. તેથી જુના કાળમાં સંવરણાના મધ્યે મુકાતો ન હતો. પરંતુ ઘંટિકાજ મુકાતી હતી. ઓરિસા-કર્ણાટક દેશના પ્રાસાદના મંડપો પર સંવરણાકૃષ્ટ ત્રિસદા પર ઘટાજ મુકેલી છે.

પરી રીતે આ વિષયમાં જાણત એ છે કે મંડપ ઉપર શામરણ કરવી તે યોગ્ય છે. પરંતુ બ્યારે ગર્ભગૃહ ઉપર શામરણ કરવામાં આવે ત્યારે તે પર આમલસારો સ્થાપન કરવો જોઈએ. કારણ કે ગર્ભગૃહ ઉપર પ્વળદંડ સ્થાપન કરવાનો હોય છે. તેથી ત્યાં આમલસારોજ મુકવો યોગ્ય છે.

पुष्पिका नाम संवर्षी (१) धारिका ५ कूट १६. सिंह ८ भाग ८.
 आभाशङ्कर. ओ. श्यमनि.

મધ્યના મૂળ ઘંટા ચાર ખુણાના ફૂટ ઉપર ત્રણ ભાગ પહોળી અને દોઢ ભાગ ઊંચી (મૂળઘંટા) કરવી. દોઢીયા પર ઉરૂઘંટાના ભાગપર સિંહ ચારે તરફ (મધ્યગભે) ઘેસારવા. બાંગીમાં સિદ્ધ વિદ્યાધરો અને યક્ષનાં રૂપો ચારે તરફ કરવાં (ઉપર ચારે ગભે) સિંહ અને હાથીનાં રૂપ (ઉરૂઘંટા પર) કરવાં. આ રીતે આઠ ભાગની સંવરણા, આઠ સિંહ, પાંચ ઘંટા અને સોળ ફૂટવાળી મધ્યની મૂળઘંટા નીચેના ચાર ફૂટ સાથે આવા પ્રકારની પુષ્પિકા નામની પ્રથમ સંવરણા બાણવી. ઈતિ પુષ્પિકા (૧). ૧૫-૧૬-૧૭

માનુભાગં મવેત્ક્ષેત્રં કર્ણો ભાગત્રયસ્તથા ।

પદ્મભાગમદ્રવિસ્તાર-શ્વતુર્દિક્ષુ નિયોજયેત્ ॥ ૧૮ ॥

તવજ્ઞકૂટયોર્મધ્યે તિલકં દ્વયંસવિસ્તગમ્ ।

માગોદયં વિધાતવ્યં રૂપસંગ્રાટમૂષિતમ્ ॥ ૧૯ ॥

સિદ્ધવિદ્યાધરયક્ષ-સિંહગજૈશ્વતુર્દિશિ ।

કૂટોપરિ દિ કૂટશ્ચ મદ્રકર્ણે ચતુર્દિશિ ॥ ૨૦ ॥

હવે ખીજી નંદિની નામની સંવરણા કહે છે. ક્ષેત્રના બાર ભાગ કરવા. તેમાં રેખા ત્રણ ભાગની અને આખું ભદ્ર છ ભાગનું પહોળું કરવું. તે રીતે ચારે દિશાએ વિભાગ કરવા. બે તવંગ અને ફૂટની વચ્ચે ઉપર ત્રણક કરવી. તેમાં ઘંટિકા બે ભાગ પહોળી કરવી. અને તે ઘંટિકા એક ભાગ ઊંચી કરવી. શામરણુ રૂપ અને ઘાટથી શોભતી કરવી. તેમાં સિદ્ધ વિદ્યાધર અને યક્ષનાં રૂપો બાંગીમાં ચારે દિશામાં કરવાં. અને ઉપર ગભે સિંહ અને હાથીનાં સ્વરૂપો ઉરૂઘંટા ઉપર કરવાં ભદ્રના ખુણે ઉપરાઉપર બે બે ફૂટ ચારે તરફ કરવા. ૧૮-૧૯-૨૦

કર્ણે ચ કૂટવંટા ચ તસ્યોપરિ પુનર્મવેત્ ॥

અષ્ટત્વારિંશત્કૂટા મૂલે રયુઃ પૂર્વવચયા ॥ ૨૧ ॥

નવવંટાસમા યુક્તા તદ્ધૈર્ સૂર્યસિંહકાઃ ।

નન્દિનીનામવિભ્યાતા કર્તવ્યઃ સર્વકામદા ॥ ૨૨ ॥ ઈતિ નન્દિ-

ની નામ દ્વિતીયા સંવરણા ॥

સંવરણાની રેખાથે છજી ઉદ્દગમની બે બાણુ ફૂટ પર ઘંટિકા કરવી. તે જ રીતે તે ઉપર ફરી છજી દોઢીયા ફૂટ પર ઘંટિકા કરવી. આ રીતે ૪૮-અડતાલીશ ફૂટ અને મૂળઘંટા નીચે જેમ ચાર પહેલા બુદ્ધા ગણેલ તેમ બાણુવું. ફરતી નવ

ધંટા અને તે પર બાર સિંહ ચારે તરફ બેસારવા. એવા પ્રકારની સર્વ કામના પૂરનારી એવી નંદિની નામની સંવરણા બાણી. ૧ ઇતિ નંદિની (૨). ૨૧-૨૨

૧. સંવરણાના ક્રમે નામ, વિકાકિત, ઘંટિકા, કૂટ અને સિંહ સંખ્યાનું કોષ્ટક

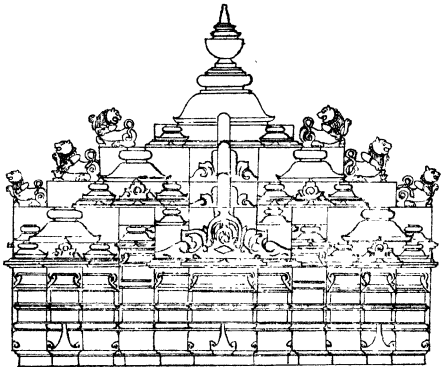
ક્રમ	સંવરણાનું નામ	વિકાકિત ભાગ	ઘંટિકા સંખ્યા	કૂટ સંખ્યા	સિંહ સંખ્યા	ક્રમ	સંવરણાનું નામ	વિકાકિત ભાગ	ઘંટિકા સંખ્યા	કૂટ સંખ્યા	સિંહ સંખ્યા
૧	પુષ્પિકા	૮	૫	૧૬	૮	૧૪	દેવભાંધારી	૬૦	૫૭	-	૬૦
૨	નંદિની	૧૨	૯	૪૮	૧૨	૧૫	રતનભા	૬૪	૬૧	-	૬૪
૩	દશાક્ષા	૧૬	૧૦	-	૧૬	૧૬	ચુડામણી	૬૮	૬૫	-	૬૮
૪	દેવસુંદરી	૨૦	૧૭	-	૨૦	૧૭	હેમરત્ના	૭૨	૬૯	-	૭૨
૫	કૃષ્ણાલક્ષ્મી	૨૪	૨૧	-	૨૪	૧૮	ચિત્રકૂટા	૭૬	૭૩	-	૭૬
૬	રત્ના	૨૮	૨૫	-	૨૮	૧૯	હિમા	૮૦	૭૭	-	૮૦
૭	ઉદ્દામિત્રા	૩૨	૨૯	-	૩૨	૨૦	મધમાદની	૮૪	૮૧	-	૮૪
૮	નારાયણી	૩૬	૩૩	-	૩૬	૨૧	મંદરા	૮૮	૮૫	-	૮૮
૯	નલિકા	૪૦	૩૭	-	૪૦	૨૨	મેદિની	૯૨	૮૯	-	૯૨
૧૦	અંબિકા	૪૪	૪૧	-	૪૪	૨૩	કૈલાસા	૯૬	૯૩	-	૯૬
૧૧	પદ્મા	૪૮	૪૫	-	૪૮	૨૪	રત્નસંભવા	૧૦૦	૯૭	-	૧૦૦
૧૨	સમુદ્રભવા	૫૨	૪૯	-	૫૨	૨૫	મેરુકૂટા	૧૦૪	૧૦૧	-	૧૦૪
૧૩	ત્રિદશા	૫૬	૫૩	-	૫૬						

ઉપરનાં નામો પરથી બીજી સંવરણા બંધ બેસારવા પ્રયત્ન કરવો. જો કે સંવરણા બંધ બેસારવી તે બુદ્ધિની કસોટી છે. ત્રીજો મળી મવા પછી સરળતા મળી જાય છે, પરંતુ બુદ્ધિને ખૂબ કસવી પડે છે. ધંટાનો બરાબર મેળ રાખીને કૂટ ચડાવવાની રીત વહુ બાધી છે. જો કે આ અખાવમાં બે સંવરણાની રીત સ્પષ્ટતાથી આપેલ છે તે પરથી પચ્ચીસ સંવરણાનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ આવી શકશે.

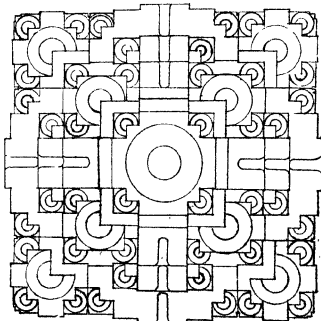
શ્રીમંડળ સૂત્રધારે સંવરણા વિશે સવિસ્તર આ પ્રમાણે કહ્યું નથી. બાબને ઘંટીકાના ઉત્તરોત્તર ક્રમનું જ કહ્યું છે. પરંતુ કૂટનો ઉલ્લેખ તેમણે પોતાના "પ્રાસાદ મંડલ" ગ્રંથમાં કર્યો નથી.

વળી મંડપ પરની સંવરણાને બદલે ૧૫મી સદીના કાળ પછી હુમટ થવા માંડ્યા. અંદરના બાજમાં વિતાનઃ ઘાટવળો હુમટ થતો તે વચાચકિત મલતીના સાદા ચરોથી ઢાંકી દેતા. તો કોઈ સમુદ્રશાળી પ્રાસાદમાં અનેક જાતના કોણ કાચલાની નક્કરીવાળા વિતાન થતા. કેટલાક જુના મંદિરોમાં આવા વિતાનવાળા હુમટો હોય છે અને ઉપર જોવાઈ-વળો હુમટ જોવામાં આવે છે. તેમ પ્રખ્યાત કારણે બવિખ્યાત કરવાના હેતુથી તેમ કહ્યું હોય. જોળ હુમટ અંદરના બાજમાં અને બહાર પશુ જોગ સંન્યાસીના મસ્તક જોવે કરવાની પ્રથા તો મુસ્લિમ કાળ પછી શિશ્વપર્મા દાખલ થઈ. શિશ્વપર્મા આવા સાદા હુમટોની ઘૂવમાં સાંધી રાખી ખૂબીથી કામ કરે છે.

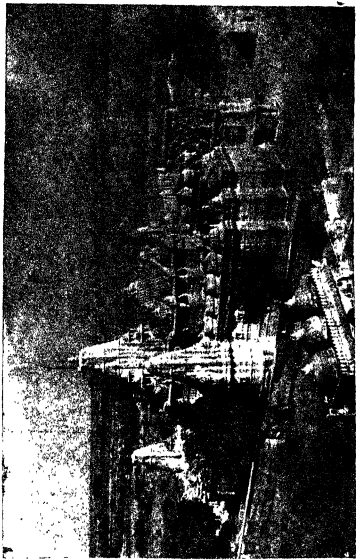

* नदिनी नाम संवर्णा (२) भाग ३२. षष्टिका ६. कूट धट, सिंह ३२. •
 प्रभाशङ्कर. ओ. स्थपति.

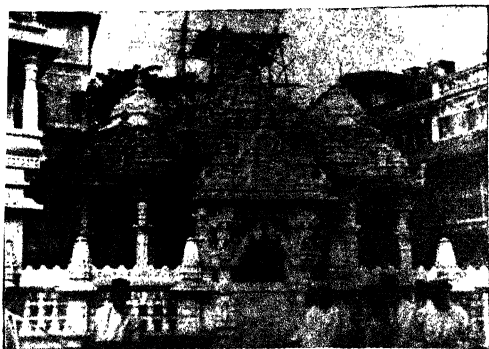

नदिनी संवर्णा तण्डुली

श्रीरङ्गनाथ मठ, श्रीरङ्गनाथ, श्रीरङ्गनाथ

श्रीरङ्गनाथ, श्रीरङ्गनाथ.

मुंजर्ण लालनाग लेन-कणामय भासाह-स्त'अ, तोरळ् तथा सं'वरळ्
स्थपति-ड. साह काशरा'कर जोषडसाह, पाळीतागुा.

दीपाळ'व

કાર્યા તિલકત્વદ્વિશ્ચ યાવત્ક્ષેત્રં વેદાશ્રકમ્ ।
 મંડપદલનિષ્કાસૈ-ર્મક્તિભાગૈસ્તુ કલ્પના ॥ ૨૩ ॥
 વૃહદ્દલૈર્મિષ્નોઙ્ગિભા મંડપક્રમમાગતઃ ।
 આસાં યુક્તિર્વિધાતવ્યા મેરુકૂટાન્તકલ્પના ૨૪ ॥

૬૧૧ શ્રીચિશ્વકર્મણા કૃતે વાસ્તુવિદ્યાયાં જ્ઞાનપ્રકાશદીપાણ્વે
 સંવરણાધિકારે વ્રકાદશોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૧ ॥

એ, રીતે સંવરણાની ચાર ચાર તિલક ઘંટિકાની વૃદ્ધિ કરતાં જવી. (એમ પચીશ સંવરણા ૧૦૪ ભાગની ૧૦૧ ઘંટિકાની કરતાં જવી). મંડપના અંશ, ભદ્ર, પ્રતિરથાદિના નીકાળા સંવરણાની વિભક્તિ વિભાગથી રાખવા. મંડપના ક્રમ વિભક્તિ ભાગથી જુદા જુદા અંગ ભદ્ર, પ્રતિરથાદિના નીકાળા થાય છે. એ રીતે ક્રમે ક્રમે યુક્તિથી મેરુકૂટ સુધીની સંવરણા ચડાવવી. ૨૩-૨૪

ઇતિશ્રી વિશ્વકર્મા વિરચિત વાસ્તુવિદ્યાના જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાણ્વના
 સંવરણાધિકારની, શિશ્ય વિસારઠ પ્રભાસંકર ઝોાઘડભાઈ
 યોગપુરાએ કહેલ શિશ્યપ્રભા નામની ભાષા ટીકાને
 અભિધાર્યેઃ અધ્યાય સમાપ્ત.

॥ अथ वास्तुविद्यायां दीपार्णवे द्वादशोऽध्यायः ॥

कूर्मशिलालिकाः

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि कूर्मादीनां तु लक्षणम् ।

एकहस्ते तु प्रासादे कूर्मश्चाद्वाङ्गुलः स्मृतः ॥ १ ॥

द्विद्विरर्थाङ्गुला कार्या दशपंचहस्तावधिम् ।

अत ऊर्ध्वैकविंशत्याः पादद्विदिः प्रकीर्त्तिता ॥ २ ॥

तदार्येण पुनर्वृद्धि—र्यावद्वस्तगतार्थकम् ।

हैमो रोप्यश्च कर्त्तव्यः सवेपापप्रणाशनः ॥ ३ ॥

श्री विश्वकर्मा कहे छे के डवे हुं (सोना इपाना) कूर्मनुं प्रभाषु कहुं छुं. अेक डधना प्रासादने अधी आंगणने कूर्म करये. ते पंढर डध सुधीना प्रासादने प्रत्येक डधे अरधा अरधा आंगणनी वृद्धि इरवी. आंगणथी अेकवीश डध सुधीना प्रासादने प्रत्येक डधे पा पा आंगणनी अने आवीशथी पचास डध सुधीना प्रासादने प्रत्येक डधे अेकेक होरो (ः) आंगणनी वृद्धि करतां ववी अे रीते कूर्मभान सुवर्णुं के इपानुं लणुवु. तेनी स्थापनाथी सर्व पापेनो नाश थाय छे. १-२-३

शिलानुं भान—

एकहस्ते तु प्रासादे शिलावेदाङ्गुला भवेत् ।

षडङ्गुला द्विहस्ते च त्रिहस्ते ग्रहसंख्यया ॥ ४ ॥

सूर्याङ्गुलं शिलामानं प्रासादे वेदहस्तके ।

तृतीयांशोदयकार्यं हस्तादौ च युगान्तकम् ॥ ५ ॥

चतुर्हस्तादितः कृत्वा यावद् द्वादशहस्तकम् ।

पादोनाङ्गुलद्विर्द्धिर्हस्ते हस्ते च दापयेत् ॥ ६ ॥

१. सुवर्णुं आदीनुं कहेलुं कूर्मभान मध्यम लणुवु. तेनाथी अदुर्धोश डीन करे तो ल्छभान थाय. अेस अपराणित सूत्र १५३मां कहेलुं छे. प्रासाद मंडन अ. १ अने वास्तुराजमां १५ अर्धां आंगण कूर्मप्रभाषु अेक ल आपेलुं छे. यार आंगण शिला प्रभाषु प्रासाद मंडन अने वास्तुराज अंशमां आपेलुं नथी.

એક હાથના પ્રાસાદને ચાર આંગળી શિલા કરવી. બે હાથનાને છ આંગળ, ત્રણ હાથનાને નવ આંગળ, અને ચાર હાથના પ્રાસાદને આર આંગળની સમ-ચોરસ શિલા કરવી. આમ ચાર હાથ સુધીના પ્રાસાદની શિલા ત્રીજા ભાગે બંડી કરવી. પાંચથી આર હાથ સુધીના પ્રાસાદને પોણાપોણા આંગળની વૃદ્ધિ પ્રત્યેક હાથે કરતાં જવી. ૪-૫-૬

સૂર્યહસ્તાદિતઃ કૃત્વા યાવન્ન જિનદ્વસ્તકમ્ ।

અર્દાઙ્ગુલ્યા ભવેદ્વૃદ્ધિ-રુચ્છયે તુ નવાઙ્ગુલ્યા ॥ ૭ ॥

ચતુર્વિંશાદિતઃ કૃત્વા યાવત્ પદ્ત્રિંશદ્વસ્તકમ્ ।

તથા પાદાઙ્ગુલ્યા વૃદ્ધિઃ પિંડં ચ દ્વાદશાઙ્ગુલમ્ ॥ ૮ ॥

પદ્ત્રિંશાદિતઃ કૃત્વા યાવત્પંચાશદ્વસ્તકમ્ ।

અષ્ટમાંશાઙ્ગુલ્યાવૃદ્ધિઃ પિંડં ચ દ્વાદશાઙ્ગુલમ્ ॥ ૯ ॥

બારથી ચોવીશ હાથના પ્રાસાદને અર્ધા અર્ધા આંગળની વૃદ્ધિ કરવી. અને ચોવીશ ગજના પ્રાસાદની શીલા નવ આંગળ બંડી રાખવી. પચ્ચીશથી છત્રીશ ગજના પ્રાસાદને પા પા આંગળની વૃદ્ધિ કરવી. અને છત્રીશ ગજના પ્રાસાદની શિલા આર આંગળ બંડી રાખવી. સાઠત્રીશથી પચાસ ગજના પ્રાસાદને પ્રત્યેક

૧. શિલામાનનું ક્ષીરાણ્વર્થમાં જે પ્રમાણ આપેલું છે તેજ આ અંચને મળતું છે. પચાસ ગજના પ્રાસાદને ૨૮૫ આંગળનું શિલામાન થાય છે. પરંતુ અપરાજિત સૂત્ર ૧૫૪માં આપેલું માન ધણું મોટું છે. યાનરત્નકોષ અંધમાં આપેલું શિલા પ્રમાણ ક્ષીરાણ્વર્થ અને દીપાણ્વર્થ અને અંચોના મતનું સમર્પન કરે છે. યાનરત્નકોષમાં વિશેષતા છે—એટલું યાદ રાખવાની જરૂર છે. આ પહેલું શિલામાન સમચોરસ ગણવું.

આ મધ્યની કૂર્મશિલાનું માન કહ્યું છે. પરંતુ અષ્ટશિલા કે ચાર શિલાનું માન પ્રમાણ કેટલું રાખવું તેનો કોઈ અંધમાં ઉદ્દેશ્ય નથી. દીપાણ્વર્થમાં પાંચ શિલા અને નવ શિલા એમ બેઉ પ્રકારે શિલા સ્થાપન કહે છે. અપરાજિત અને ક્ષીરાણ્વર્થમાં માત્ર નવ શિલાનું કહે છે. પ્રાસાદમંડન અને વારતુરાજમાં કમ્પ સેના રૂપાના એક કૂર્મનું જ પ્રમાણ આપેલું છે. વિદ્યાર્થી પ્રકાશ અને યાનરત્નકોષમાં પાંચ શિલા અને નવ શિલા એમ બંને મતો આપેલા છે.

મધ્યની કૂર્મશિલાનું માન કહ્યું. પરંતુ પાંચ કે અષ્ટશિલાના માન પ્રમાણ સ્વિષ્પ-જ્ઞેયોમાં આપેલાં નથી. પરંતુ સ્વિષ્પજ્યોની પરંપરા યૈત્રી યેવી છે કે કૂર્મશિલાના નેટલી અષ્ટશિલા લાગી અને તેનાથી અર્ધ પહોળી અને કૂર્મશિલા નેટલી બંડી રાખવાની પ્રથા છે. કોઈ કૂર્મશિલા નેટલી સમચોરસ માપની અષ્ટશિલા કરે છે. પણ તેમાં યોગસાર નીચે દર્શાવાની કઠોઈ જુલ થવાનો ભય રહે. અષ્ટશિલાઓ પ્રાસાદના મૂળ યોગસારની બરાબર વચ્ચે દિક્ષાવિદિક્ષામાં દર્શાવી જોઈએ. મધ્યની કૂર્મશિલા અને ચાર દિક્ષાઓની શિલાઓ ચોરસાકારમાં પથરાવવી. અને વિદિક્ષાની આર શિલાઓ ત્રાંસી ૪૫ ડીમીએ સ્થાપન કરવી.

ગળે એકેક દોરે (૩ આંગળ)ની વૃદ્ધિ કરવી. તે શિલાની બડાઈ યાર આંગળની કરવી. ૭-૮-૯

શૈલજે શસ્તમાનોક્તં ઇષ્ટિકાનાં તદર્થતઃ ।

શૈલજે શૈલજં કુર્યાં-દિષ્ટિકાયાં તથેષ્ટિકા ॥ ૧૦ ॥

ઉપર જે પાષાણની શિલાનું માન કહ્યું તે પ્રશસ્ત છે. જે ઇંટની શિલા સ્થાપન કરવાની હોય તે તેનું માન ઉપર કહેલ શિલા માનથી અધુ" રાખવું. પાષાણના પ્રાસાદને અને પાષાણની, ઇંટના પ્રાસાદને ઇંટની શિલા સ્થાપવી. ૧૦

શિલા ઉપર કરવાની આકૃતિ—

પદ્મપત્રસમાયુક્તા નન્દાવર્તી ચ સ્વસ્તિકા ।

તદેવાયુધસંજ્ઞા ચ પીઠવંધવશ્ચાનુગા ॥ ૧૧ ॥

શિલામાં પદ્મપત્ર, નંદાવર્ત, સ્વસ્તિક (સાથિયો)ની આકૃતિ ચિહ્ન કોતરવાં અથવા તે (જે દેવનો પ્રાસાદ હોય તે) દેવના આશુધની સંજ્ઞા કોતરવી. તે પીઠ બંધને અનુસરંને બાણવું. ૧૧

૧. મધ્યની કૃર્મશિલામાં કે અષ્ટશિલાઓમાં કયાં કયો ચિહ્નોની આકૃતિ કરવી તે પૃથક્ પૃથક્ પ્રથમમાં પૃથક્ પૃથક્ મત છે. શ્રી વિશ્વકર્માપ્રકાશમાં કાચબો, નામ, જનાદન અને શ્રી ધ્રુવની આકૃતિ અને મધ્યની શિલામાં અને વિદિશાની શિલાઓમાં સ્વાસ્તિકની આકૃતિ કરવાનું કહે છે.

એજ અંથમાં પદ્મ સિદ્ધાસન, તોરણ, છત્ર અને આરણ્ય યુક્ત નિષ્કુની આકૃતિ કરવાનું કહે છે વળી એજ અંથમાં ખાલણાદિ વજ્ર પ્રમાણે શિલાનું પ્રમાણ આપેલ છે. તેમજ વારણદેવના અંબ પ્રમાણે પાંચ શિલાઓ સ્થાપન કરવાનું વિગ્ધા વિગતથી આપે છે નિધિ કુંભોનાં પશુ જુદાં જુદાં નામો જુદા જુદાં અંથમાં કહે છે.

વિશ્વકર્માપ્રણીત ક્ષીરાજ્વલમાં કૃર્મશિલામાં કરવાનાં નવ ચિહ્નોનું સ્પષ્ટ વિધાન છે. તેમાં અષ્ટશિલાઓનાં નામો અને નવનિધિ કુંભોનાં નામો આપેલા છે. મધ્યની ધરણી-શિલામાં કરવાનાં નવ ચિહ્નો કહે છે.

લહેરં ચ મત્સ્યમંદૂકં મકરી પ્રાસમેવ ચ ।

શંખસર્પઘટ્ટયુક્તઃ શિલામખ્યે શાલંકૃતઃ ॥ ૫ ॥

ક્ષીરાણ્યેવ અ. ૧૦૧ ॥

૧ લહેર, ૨ મત્સ્ય, ૩ મંદૂક (રેકો), ૪ મકર, ૫ પ્રાસ, ૬ સંખ, ૭ સર્પ અને ૮ કુંભ એમ આઠ આકૃતિ કૃર્મશિલામાં કરતી કોતરવી. અને મધ્યમાં કૃર્મશિલા પ્રમાણના પાંચમા ભાગનો કૃર્મ કોતરવો. (નવ ખાનાં પાડીને) આઠો આ આકૃતિઓ પૂર્વાદિ અનુક્રમે ભેવાનું સ્પષ્ટ કહ્યું નથી. ત્યારે "પ્રાસાદતલક=ભેરાયા પ્રાસાદ"ના કર્તા સુતપાર વીરપાલે ઉપરોક્ત લહેર અગ્નિપાણના કમથી કોતરવાનું સ્પષ્ટ કહ્યું છે. શ્રી વિશ્વકર્માએ કહેલ લહેર

પાંચ શિલા અને પાંચ નિધિ—

નન્દા મદ્રા જયા રિક્તા પૂર્ણાશ્યા પંચમીશિલા ।

અથઃ પદ્મો મહાપદ્મઃ શંઘો મકરકચ્છપો ॥ ૧૨ ॥

પૂર્વના ક્રમથી લેવાની માન્યતા શિલ્પીઓના અમુક વર્ગમાં પ્રવર્તે છે. સત્રધાર વીરપાલે આ રપટીકરણ કનિપત રવેવ્છાથી કહ્યું હતું કે કેમ તે આપણે કહી શકતા નથી. અન્ય કોઈ મંથોમાં વીરપાલના મતનું સમર્થન મળતું નથી. આથી શિલ્પીઓ આ ભેદ રીતને અનુસરે છે. અમારા વડીલો પૂર્વમાં લહેર રાખવાને માટે શ્રી વિશ્વકર્માના ક્ષીરાણુવના મતના સમર્થક હતા. વળી તેઓ જણાવતા કે પૂર્વમાં લહેર દ્વાર પાસે રાખવી, તે યજ્ઞમાનને પુણ્ય ઐશ્વર્ય આપનાર છે. પરંતુ ઊંક-શકુન શાસ્ત્ર પ્રમાણે અને તે મુખ દિશાને પ્રાસાદ હોય તેને પૂર્વમાંની દ્વાર સામે લહેર રાખવાનું જણાવતા. આ પણ એક વિચારણીય પ્રશ્ન છે. આ વિષયમાં કયો મત સ્વીકારવો, તે જ્યાં સુધી પ્રાચીન મંથોમાં વધુ રપટ પ્રમાણે ન મળે ત્યાં સુધી શિલ્પીઓને એકાદ મત પ્રમાણે ચાલવાનું રહે છે. આવાં દર્શાંતોમાં શાસ્ત્રાદાની અવગણના લેખાય નહિ.

સેતપુરા શિલ્પઓમાં ફરતી અષ્ટ શિલામાં જે તે દિશાના દેહપાલના એકેક આયુધનાં ચિહ્નો કોતરવાની પ્રથા છે. જે કે તે અશાસ્ત્રીય તો નથીજ. તેમજ તે શિલાને જે તે દિશાના દિગ્પાલના કહેલાં વજ્ર પ્રમાણેનાં વજ્રોથી આવ્હાદિત કરી રથાપન કરવામાં આવે છે. વજ્ર લયેટતાં પહેલાં તે શિલાઓનાં વિધિથી સ્નાન પૂજનાંદિ કરવામાં આવે છે. પૂર્વની શિલામાં વજ્ર, અગ્નિમાં સરવો, (હોમ કરવાનો) દક્ષિણમાં ઈંડ, નૈઋત્યમાં ખડ્ગ, પશ્ચિમમાં પાશ, વાયવ્યમાં પ્વળ, ઉત્તરમાં મદા, અને ઈશાન કોણમાં ત્રિશલ એમ ચિહ્નો અષ્ટશિલામાં કોતરવામાં આવે છે.

ખાત મુહૂર્ત અને શિલારોપણ વિધિ એ બંને વિધિ પૃથક્ પૃથક્ છે. તેનું રપટીકરણ કરવું આવશ્યક છે. ખનન એટલે ખાત અને તે ખોદવાની ક્રિયાનો પ્રારંભ. તે પહેલાં પ્રાસાદનું આપું તળદર્શન જૂમ પર કરે છે. તેને શિલ્પઓ ભૂમિ ત્રેવડવાના નામથી સંબોધે છે. ખનન મુહૂર્તમાં પૃથ્વી સૂત્રી ખેડી જોષ્ટ સારો શુભ દિવસ જુએ છે. અને તે પછી ખોદાણની ઉડાઈ; જમીનની દહતાના પ્રમાણ જેટલું સમયનું અંતર રાખી શિલાન્યાસનું બીજું મુહૂર્ત કરે છે.

એક મર્કગૃહના પ્રાસાદોનું વિધાન છે. પરંતુ અદારમી સદીથી ત્રણ મર્કગૃહની પ્રથા જૈનોમાં પ્રચલિત થઈ. વધુ, પ્રભુછનો વિસ્તાર પધરાવવાના ઉદ્દેશથી થઈ. આવા વખતે ખાત મુહૂર્તોદિ વચલા મૂળપ્રાસાદને અનુલક્ષીને જ કરવામાં આવે છે. પ્રાસાદ મર્કગૃહનો ઉપરિો સાથેનો આખો બામ સળંગ ખોદવાનું મજબૂતીના કારણે કરવામાં આવે છે તે યોગ્ય છે. દ્રાવિડમાં એસાર પુરતા જ પાયા ખોદી શિલારોપણ કરવાની વિધિને પ્રથમેષ્ટિકા કહે છે.

આપણા ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં મર્કગૃહ સિવાયના મંડપ યોડીયોના પાયા પહેળાં એસાર પુરતા ખોદી પુરે છે. કેટલાક શિલ્પઓ મંડપ યોડીના પાયા સળંગ બામ

જ્યાં ચાર દિશાઓ અને મધ્યમાં એમ પાંચ શિલા સ્થાપન કરવાની હોય ત્યાંને પાંચ શિલાના-૧ નંદા, ૨ ભદ્રા, ૩ જ્યા, ૪ ચિકિતા, અને ૫ મધ્યની પૂર્ણા-એમ પાંચ નામો બાણુવાં. તેની નીચે અનુક્રમે સ્થાપન કરવાના પાંચ કળશનાં નામ પદ્મ, મહાપદ્મ, શંખ, મકર અને કચ્છપ બાણુવાં. ૧૨

ખોદાવી પ્રેરે છે. આમ કરવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તો શસ્ત્રશોધનનો છે. ખાસાદના પાયા સગંચ ખોદવાના હોય છે. ૫૫૫ ખોદતાં જો કૃત્રિમ અથુદ્ધ ભૂમિ પ્રવેશી જેવી નીકળે તો અધો ભાગ કઢાવી નાખવામાં આવે છે. શિષ્ય શાસ્ત્રનો હેતુ ભૂમિશુદ્ધિ અને ઉપરના ભારે વજનનું દહાણું જોવાનો હોય છે. પાચો કેટલો લેવા લેવો તે વિષે વાસ્તુરાજ કહે છે, **પાપાળાન્તં જલાન્તં વા વાતુકાન્તં દહમૂમિઃ** વાતુકા કે જે દેશમાં પાપાણુ આવતો હોય ત્યાં તેટલો જાલી શકે તો જળ સુધી. અગર જળગત જેવા પ્રદેશમાં અમે તેટલા ઉંડા જતાં પણુ રેતી જ આવે, ત્યાં દશ ચાર કે પંદર પુટ લેવા રેતીમાં પાયા લેવા. અગર મોરમ જેવી સાધારણ કંઠજાતિ આવે ત્યાં સુધી ખોદી શિવારોપણુ વિધિ કરવામાં આવે છે. પાયા માટે શસ્ત્રશોધન કરવાની આવશ્યકતા છે. શિવાસ્થાપનવિધિ શિદ્ધિપત્રો આ રીતે કરે છે. પાયાગતમાં વજમાન, શિદ્ધિ તથા આચાર્ય પૂજાદ્રવ્ય સાથે ઉતરી જોમુત્રાદિથી સંચય કરી પંચગવ્યથી અને પંચામૃતથી અગ્નિ, ગુલાન, કંક, કેસર, ઘૂષ દીપાદિથી વિધિસર ભૂમિનું પૂજન કરી ભૂમિની પ્રાર્થના કરી શિવારોપણુ વિધિ કરે છે. મધ્યગતમાં કૂર્મશિલા અને અદ્દિશામાં આઠ શિલાઓ ખાસાદના અગર ઝોસાર દબાય તે રીતે ઝોસારની કાષ્ટનો સાકથી દોરી રાખવામાં આવે છે. કૂર્મશિલાઓ અને અદ્દિશાઓ પધરાવવાનું જે સ્થાન નક્કી કરવામાં આવે ત્યાં એક નાનો કળશ કુંભ મુકાય તેટલો ખાડો ખોદી મુકવામાં આવે છે. તે પદેશો તે નાના ગતમાં ત્રીયા કે ઉચ્ચગાણનો નામ અને કાચનો મુકી તે પર કળશમાં પંચકથાવ, પંચપદર, પંચગંધ, સમ-ધાન્ય, સર્વોષધિ, એકધાતુ, કોડી ચણોડી, નર્વાનિષિના પ્રતિનિધિરૂપ પંચગતની પોટલી, અંગાળજ કે પવિત્ર તીર્થજળ અગર ૧૦૮ કુવાનું પાણી કે ઝોણ વધતું, શેરાજ, (પાણીની લીલ) સફેદ તાંદુર આદિ થોડા થોડા પ્રમાણસર કળશમાં પધરાવી (કળશ સામાન્ય રીતે ત્રીયાનો હોય છે.) તેને ત્રીયાનું ઢાંકણું બાંધી શિલાના ગળે નીચે મુકી શિલા સ્થાપન અન્નાચાર વિધિથી ઉત્સાહથી કરે છે. ત્યાર પછી શિદ્ધિને વિશ્વકર્મા સ્વરૂપ માનીને તેનું પૂજન કરી સત્કાર કરવમાં આવે છે.

મધ્યની ધરણી શિલા ઉપર ચાંદીનો કૂર્મ સ્થાપિત કરી તે પર નાભિનો નાજ (પાર્શ્વ) ઉભો કરવાની પ્રથા છે. આ નાભિના માટે શાસ્ત્રોક્ત પાંચ નહીં માનનારાઓ નાભિની ચોગનાળને ઢાલિણીત્ય પ્રથા માને છે. પરંતુ આપણા ઉત્તર : ભારતનો શિદ્ધિપત્ર વિશ્વકર્મા પ્રકાશના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં લિખ સ્થાપનવિધિ કરતાં કહે છે-

ब्रह्मसूत्रचतुष्के तु स्थाप्या कूर्मशिला ततः ।

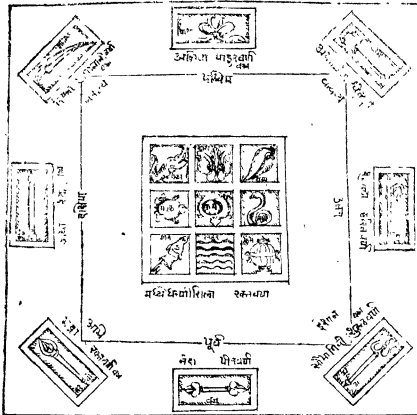
तद्वर्गे विन्यसेत् कूर्मं सौवर्णं द्वादशमुखम् ॥ ૧૨૦ ॥

નવ શિલાઓનાં નામ—

નન્દા મદ્રા જયા પૂર્ણા અજિતા ચાપરાજિતા ।

મંગલા વિજયાસ્થાતા ધરણી નવમીશિલા ॥ ૧૩ ॥

ચાર દિશાઓ અને ચાર કોણે અને મધ્યમાં નવ શિલાઓ સ્થાપન કરવાની હોય છે. તેનાં નામ—૧ નંદા, ૨ ભદ્રા, ૩ જ્યા, ૪ પૂર્ણા, ૫ અજિતા, ૬ અપરાજિતા, ૭ મંગલા, ૮ વિજયા અને ૯ મધ્યની નવમી ધરણીશિલા બાણવી. ૧૩

કૂર્મશિલા અને અષ્ટશિલા:

તत्र रत्नाविभिस्साङ्गे भूम्याश्च हृदये न्यसेत् ।

तस्यैव हि तत्तत्रમે नीरंદ્રं वज्रलेपकैः ॥ ૧૨૧ ॥

બહુસતના ચતુષ્કર્મ કૂર્મશિલા સ્થાપિત કરેલી હોય ત્યાં કૂર્મશિલાના ચર્મમાં બાર મુખવાળા કૂર્મ અને રત્નાદિ સહિત ભુમિના હૃદયમાં (નાભીમાં ઉતારી) સ્થાપિત કરી તે ચર્મની નાભિ (રંદ્ર)ને વજ્ર લેપથી બંધ કરી દેવી. આ વિધિ અગ્નિપુરાણ અધ્યાય ૯૭માં આપેલ છે.

નવનિધિ કળશોના નામ—

સુમદ્રશ્ચ વિભદ્રશ્ચ સુનંદઃ પુષ્પદંતકઃ ।

જયોઽથ વિજયશ્ચૈવ કુંભઃ પૂર્ણમ્તથોત્તરઃ ॥ ૧૪ ॥

નવાનાં તુ યથાસંખ્યા નિધિકુંભા અમી તથા ।

૧ સુમદ્ર, ૨ વિભદ્ર, ૩ સુનંદન, ૪ પુષ્પદંત, ૫ જય, ૬ વિજય, ૭ કુંભ,
૮ પૂર્ણ અને ૯ ઉત્તર એમ નવનિધિ કળશો અનુક્રમે શિલાઓ નીચે સ્થાપન
કરવા. ૧૪

‘અર્ષપાદે ત્રિભાગે વા શિલાં ચૈવ પ્રતિષ્ઠયેત્ ॥ ૧૫ ॥

મધ્યે કૂર્મઃ પ્રદાતવ્યો રત્નાલંકારસંયુતઃ ।

હેમરૌપ્યમયઃ કાર્યો દ્વરૌપ્યમયો ભવેત્ ॥ ૧૬ ॥

ધરણીમધ્યે સંસ્થાપ્યો યથા કૂર્મઃ પ્રયન્તતઃ ।

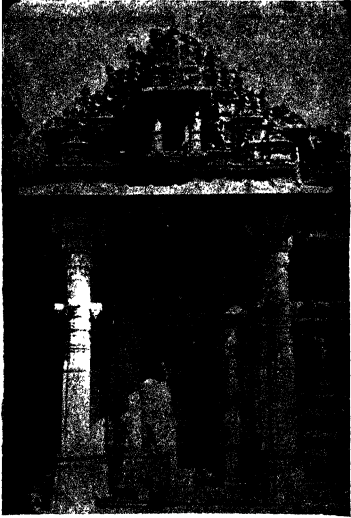
રત્નાલંકારસંયુક્તો દિવ્યવસ્ત્રૈઃ સ્પૂજિતઃ ॥ ૧૭ ॥

૧. મધ્યની ધરણીશિલા અર્ષગૃહના મધ્યગર્ભે સ્થાપન કરવાની જે સામાન્ય રીતે માન્યતા પ્રવર્તે છે. પરંતુ તે અહીં સ્પષ્ટ કરે છે.

અધમાગે ત્રિભાગે વા શિલાં ચૈવ પ્રતિષ્ઠયેત્ ॥

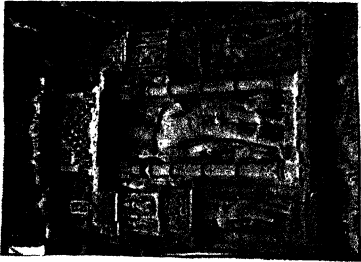
શિવત્રિંગની મધ્યગર્ભે સ્થાપના થાય ત્યારે મધ્યની કૂર્મશિલા મધ્યમાં જ ઠોલી જોઈએ. તે અરાપર છે. પરંતુ અન્ય દેવોના પદસ્થાપન વિકાસો ચક્રારાના ત્રીજા કે ચોથા ભાગમાં આવે છે. ત્યારે તેવા સમયમાં તે દેવની સ્થાપનાના અરાપર નીચે જ કૂર્મશિલા ઠોલી જોઈએ. અને ત્યાંથી યોગનાળ ઉભો થાય. તે દેવના નીચે અવલંબે (ઝાળ)ને અરાપર આવી રહે. દેવોના અરાપર નીચે અહીં આપેલા પ્રમાણનો પ્રયોગ શિષ્ટિઓએ કરવો જોઈએ. એટલે દેવસ્થાપના અરાપર નીચે જ કૂર્મશિલાની સ્થાપના કરવી જોઈએ. દમણી થોડા વખતથી શિલા સ્થાપન વિધિમાં જૈનવિધિના નામે કેટલાક જૈનવિધિકારો શિલાસ્થાપન સાથે જ પાવામાં રૂપાનો ઠોલીયો, માદલી મૂકી સુવર્ણની પ્રાસાદ પુરણની મૂર્તિ પધરાવવાનો આગ્રહ સેવે છે. પાવામાં સુવર્ણ પ્રાસાદ પુરણની સ્થાપનાની આ રીત આ ગૃહસ્થોની ખોટી છે. પ્રાસાદ પુરણ તો જીવ સ્થાનના ફળરૂપ દેવાલયના શિખરના આમલસારામાં પધરાવવાનું વિધાન છે. (નહિ કે પાવામાં) સોએક વર્ષ પરના કાષ્ઠ પાનામાં લખેલી વસ્તુને પ્રમાણ માની લેવું ન જોઈએ. શિષ્ટિઓ તે પ્રાસાદ પુરણને ચાંદીના ઠોલીયા સહિતની વિધિ શિખરના આમલસારામાં ઘૂત કળશ સાથે પધરાવે છે અને તે શાસ્ત્રોક્ત પાઠો છે.

મધ્યની શિલા પર ચાંદી કે સુવર્ણનો ઉપર કહેલા પ્રમાણનો કૂર્મસ્થાપન કરવો તે માદ રાખવું આથી કૂર્મપ્રમાણ અને શિલાપ્રમાણ એક પ્રમાણે જોવાય છે.

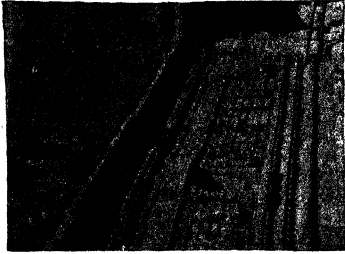

અણહીલપુર પાટણના સુબસિદ્ધ પ'આસર-ખાસાહના મંદિરનું પક્ષદ્વાર
અને તે પરની સંસ્કૃતિ

શ્રી ચંદુલાલ શિલ્પી.

સોલેરાના સૂર્યમંદિરની જગ્યાનાં દેવસ્તંભો.

પંચાસર (પાટણ)ના પ્રાસાદનો મંડિર અને શિખરનો અવાસ અને શામરજનો અંશ.

અજીંઠીપુર (પાટણ) મહિષ્ સૈન્ય પંચાસર મંદિર શિખર તથા શામરજી-સ્થપતિ મ. એન. સોમપુરા ઈપાણ્ડ્ય અ. ૧૧

मध्यनी कूर्मशिला गर्लंगुडना मध्यमां के चोथा के त्रीज भागे कूर्मशिला स्थापित करवी. (खेटले न्यां हेवस्थापना थाय तेनी भराभर नीबि करवी) आतना मध्यगर्लमां कूर्मने रत्न अलंकारेथी विभूषित करीने स्थापवे. कूर्म सोना के रूपाने नकर करवावे. धरावी धरणीशिला उपर ये कूर्म स्थापवे. शिलानुं रत्न अने दिव्यवस्तुथी पूजन करवुं. १५-१६-१७

शिलोर्ध्वं तु न दातव्या इष्टिका च कदाचन ।

दिकपालेभ्यो बलिं दद्याद् दिव्यवस्त्रं च शिल्पिने ॥ १८ ॥

अर्चयित्वा प्रयत्नेन होमकर्मादिमंगलम् ।

अनेन विधिना चैव सर्वपापक्षयो भवेत् ॥ १९ ॥

इति श्री विश्वकर्मणा कृते वास्तुविद्यायां ज्ञानप्रकाशदीपार्णवे

कूर्मशिलाचिकारे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

पाषाणुनी शिला उपर छंटीनी शिला क्यारे पञ्च स्थापित न करवी. (अर्थात् (पाषाणुनी शिला पर पाषाणुनी शिला संपुटनी जेभ भूकवी.) दिग्पालेनु पूजन करी तेभने अतिदान आपवां. दिव्य वस्त्राभूषणो शिल्पिने आपी संपुष्ट करवा. पूजन विगेरे प्रयत्नथी करी छेभ विगेरे मांगलिक कार्य करवुं. आ प्रभाष्टे अनेक विधि विधानथी शिलाओे स्थापित करवाथी सर्व पापने नाश थाय छे. १८-१९

इति श्री विश्वकर्मा विरचित वास्तुविद्याना ज्ञानप्रकाश दीपार्णवने कूर्मशिलाचिकारने,
शिल्प विशारद प्रभाशंकर आद्यसमर्थ सोमपुराओे रचैत, शिल्पप्रभा
नामनी काषाटीकाने आरभे अध्याय समाप्त.

એકે હાથ (ગળ) થી ૫૦ હાથ સુધીના પ્રમાણના દૂધ(ગલ), જગતી લીટ પીડ ઉદ્યમાન દારમાન, સ્તંભમાન, વ્યાસનંદ્ય (બેલી) અને હોલી પ્રતમા પ્રમાણનું કોષ્ટક

ક્ર. નં.	પ્રમાણ	જગતી પ્રમાણ		બીડમાન		પીડમાન		નારસાદિ દારમાન		પ્રતિમામાન	
		(૧)	(૨)	(૧)	(૨)	(૧)	(૨)	(૧)	(૨)	(૧)	(૨)
૧	૪	૧-૦	૦-૨૨	૪	૦-૨૨	૧-૦	૧-૦	૬૧.૦૦	૦-૨૬	૪	૬
૨	૪૦	૧-૧૨	૧-૦	૫	૦-૧૫	૨-૦	૧-૨	૧-૨	૧-૨	૭	૧૨
૩	૪૦	૨-૦	૧-૧૨	૬	૦-૨૨	૩-૦	૨-૦	૨-૦	૨-૦	૯	૧૮
૪	૪૦	૨-૧૨	૨-૦	૯	૧-૦	૪-૦	૨-૧૬	૨-૧૬	૨-૧૬	૧૨	૨૪
૫	૪૦	૩-૦	૨-૧૨	૮	૧-૮	૫-૦	૨-૨૦	૨-૧૮	૨-૧૮	૧૩	૨૭
૬	૪૦	૩-૧૨	૩-૦	૧૧	૧-૨	૫-૧૨	૩-૦	૨-૨૨	૨-૨૨	૧૫	૩૦
૭	૪૦	૪-૦	૩-૧૨	૧૨	૧-૬	૬-૦	૩-૨	૩-૨	૩-૨	૧૬	૩૩
૮	૪૦	૪-૧૨	૪-૦	૧૦	૧-૨	૬-૧૨	૩-૪	૩-૪	૩-૪	૧૮	૩૬
૯	૪૦	૫-૦	૪-૧૨	૧૩	૨-૦	૭-૦	૩-૬	૩-૬	૩-૬	૧૯	૪૧
૧૦	૪૦	૫-૧૨	૫-૦	૧૬	૨-૪	૭-૧૨	૩-૬	૩-૬	૩-૬	૨૧	૪૨
૧૧	૪૦	૬-૦	૬-૧૬	૧૬	૩-૧	૮-૧૨	૪-૪	૪-૪	૪-૪	૨૩	૪૩
૧૨	૪૦	૬-૧૨	૬-૦	૧૯	૪-૬	૯-૧૨	૫-૦	૫-૦	૫-૦	૨૬	૫૨
૧૩	૪૦	૭-૦	૬-૧૨	૨૧	૫-૨	૧૦-૧૨	૫-૧૨	૫-૧૨	૫-૧૨	૨૮	૫૭
૧૪	૪૦	૭-૧૨	૭-૦	૨૪	૫-૧૨	૧૧-૧૨	૬-૪	૬-૪	૬-૪	૩૦	૬૩

॥ अथ वास्तुविद्यायां दीपार्णवे त्रयोदशोऽध्यायः ॥

राजलिङ्गाधिकारः

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

राजलिङ्गं प्रवक्ष्यामि यथामवति शाश्वतम् ।

वेदादिवेदवृद्ध्या च यावत् षट्त्रिंशद्धस्तकम् ॥ १ ॥

श्री विश्वकर्मा कહે છે કે હવે હું રાજલિંગને વિધિ કહું છું. તે હમેશાં શાશ્વત છે. પ્રારંભમાં ચાર હાથથી પ્રત્યેક ચાર ચાર હાથ વધારતાં છત્રીશ હાથ સુધી વધારતાં જાયું. જેથી નવ પ્રકારનાં રાજલિંગ થાય. (૪, ૮, ૧૨, ૧૬, ૨૦, ૨૪, ૨૮, ૩૨, ૩૬—એમ નવ પ્રકારે). ૧

ખીજું માન—

‘દસ્તાદિનવપર્યંતં નવલિંગાનિ પ્રોક્તાનિ ।

લિંગમાનં સમાખ્યાતં પ્રાસાદે પૂજિતાનિ ચ ॥ ૨ ॥

ખીજું માન કહે છે. એક હાથથી નવહાથ સુધીના નવ રાજલિંગ (ઘટિત લિંગ) કહ્યાં છે. આ પ્રમાણે લિંગનું માન કહ્યું. તે પ્રાસાદને વિષે પધરાવીને પૂજવાં. ૨

૧. રાજલિંગ=ઘટિતલિંગ એકથી નવ હાથનાં કર્યાં છે. તેમાં પચ્ચ એક હાથથી ૭ ૭ આંગળી વૃદ્ધિ કરતાં નવ હાથ સુધીનાં તેત્રીશ લિંગ જાયું. અને :તે તેત્રીશનાં પ્રત્યેકનાં નામે અપરાખિત સૂત્ર ૨૦૧ અને દેવતામૂર્તિ પ્રકરણમાં આપેલાં છે. અપરાખિત સૂત્ર ૨૦૧માં એમ ૭ ૭, ત્રણ ત્રણ, બેબે, એક એક, અર્ધઅર્ધ, પા પા તે એક દોરે એમ મળી દશ બેદ કહી કુલ ૧૪૪૨૦ લિંગમાન સંખ્યા કહી છે.

૨. પ્રાસાદે ચ લત્તીનકે=પાઠાન્તર.

૩. ધરને વિષે એક અંગુઠાના પર્વથી ત્રણ ચાર આંગળું લિંગ પૂજવું. અન્ય પ્રતિમા નવ આંગળ કે અંગિવાર કે ચારનું આંગળ પ્રમણ સુધીની ગુહરથને ધરે પૂજવી.

नवहस्तं भवेद्विङ्गं प्रासादे च शतार्द्धके ।
 पंचहस्ताद् दश यावत् प्रासादः परिकीर्तितः ॥ ३ ॥
 दशहस्तादधो नास्ति प्रासादः सभ्रमस्तथा ।
 पंचहस्ताच्छतार्द्धं च प्रासादश्च तदुच्यते ॥ ४ ॥
 एकादि नवहस्तान्तं लिङ्गं प्रासादे पूजितम् ।
 नवहस्तोर्ध्वं लिङ्गं तु प्रासादेन विनार्चयेत् ॥ ५ ॥
 हस्तमानं भवेद्विङ्गं वेदहस्ते मुरालये ।
 चतुर्भ्योऽध एकहस्तं तदुच्यते शिवालयम् ॥
 न स्थाप्यं घात्र्यलिङ्गं च शैलं च रत्नजं विना ॥ ६ ॥

नव हाथ सुधीना माननुं दिंग पचास हाथना प्रासादने विषे पूज्युं.
 पांचथी दश हाथ (के तेथी वधु)ना मानने “प्रासाद” कडेवो. दश हाथथी उपरना
 प्रासादो सांधार प्रासाद भ्रमवाणा करवा. पांच हाथथी पचास हाथना भापना
 हेवालयने “प्रासाद” कडेवो. तेमां अेकथी नव हाथ प्रभाषुनां दिंगो प्रासादमां
 पूज्यां. नव हाथथी उपरनां दिंग प्रासाद वगर पुडला (आठला पर) पूज्यां.
 अेक हाथना माननुं दिंग चार हाथना शिवालयमां पूज्युं. चार हाथथी नीचेना
 भापना हेवालयने “शिवालय” कडेवुं. ते शिवालयमां घटित (दिंग) पाषाणुनु
 स्थापयुं नहि. तेमां णाणुदिंग के रत्नदिंग पधराववां. ३-६

नवरत्नदिंगप्रभाषु—

रत्नमेकाङ्गुलं लिङ्गं—मंगुलांगुलवृद्धितः ॥
 नवान्तं नवलिङ्गानि वृद्धिर्वा मुद्रमानिका ॥ ७ ॥

अेथी अधिक भापनी मुर्ति गृहस्थे घरने विषे न पूज्या. पशु आरण कडे उ. नव हाथ
 सुधीनी प्रतिमा प्रासादमां पूज्या. तेथी मोटी विद्याज प्रतिमा के दिंगनु (पुडली वेदी पर)
 प्रासाद वगर पूजन करयुं.

तदूर्ध्वे नवहस्तान्तं पूजनीयं सुरालये ।
 दशहस्तादितो चार्धं प्रासादेन विनार्चयेत् ॥

ज्ञानरत्नकोश ॥

૧રત્નના લિંગનું પ્રમાણ એક આંગળથી નવ આંગળ સુધી એમ એકેક આંગળની વૃદ્ધિ કરતાં નવલિંગપ્રમાણ અથવા એક મગના દાણાથી નવ મગના દાણા જેવડા પ્રમાણનાં નવલિંગ પ્રમાણ બાણવાં. ૭

નવધાતુ લિંગપ્રમાણ—

ધાતોરણાંગુલં પૂર્વે-મઘાણાંગુલવર્ધનાત્ ।

ત્રિહસ્તાન્તં નવૈતાનિ લિઙ્ગાનિ ચ યથાક્રમમ્ ॥ ૮ ॥

ધાતુનું લિંગ પ્રથમ આઠ આંગળથી આઠ આઠ આંગળની વૃદ્ધિ કરતાં ત્રણ હાથ સુધીમાં નવ પ્રકારનાં ધાતુલિંગપ્રમાણ બાણવાં. ૮

૧અણ્લોહાનિ લિઙ્ગાર્થે સ્વર્ણે રોપ્યં ચ તામ્રકમ્ ।

કામ્યપિત્તલવજ્જાનિ નાગલોહં તથાઘ્રમમ્ ॥ ૯ ॥

૧. સુપ્રમેદાગમે— મૌક્તિકં ચ પ્રવાલં ચ વૈદુર્યં સ્ફટિકં તથા ।

પુષ્પં મરકતં નીલં રત્નજં સંપ્રકીર્તિતમ્ ॥

નવરત્નમાં ૧ હીરા, ૨ મોતી, ૩ પુષ્પરામ, ૪ વૈદુર્ય, ૫ પદ્મરામ, ૬ પ્રવાલ, ૭ ઈંદ્રનીલ, ૮ મંજીમય અને ૯ સ્ફટિક એમ નવરત્નનાં રૂપ બાણવાં. તેનાં લિંગો જ્યુદ્ધ જ્યુદ્ધ ફોનેને દેનાર કલાં છે. એકથી નવ આંગળ પ્રમાણ નવે લિંગનાં પૃથક પૃથક નામે સિદ્ધપદ્મથોમાં આપેલાં છે. રત્નનું લિંગ શિવરૂપ છે. તેથી તેનું માનપ્રમાણ જોરાની જરૂર નથી.

૨. ધાતુલિંગ—અહીં લોહ શબ્દ મિશ્રધાતુ તરીકેનો છે. શુદ્ધ ધાતુ માટે ધુમાચાર્ય પોતાની શુકનીતિમાં કહે છે :

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬
સુવર્ણં રજતં તામ્રં લક્ષ્મી શીશં ચરજ્જમ્ ।

૭
લોહં ચ ધાતવઃ સપ્ત હોવામન્યે તુ સંકરઃ ॥ ૮૮ ॥

૧ સોનું, ૨ રૂપું, ૩ તાણુ, ૪ લક્ષ્મી ૫ સીસું ૬ જસત, અને ૭ લોહું, આ ધાતુ સુખ્ય અણુઓ છે. આથી તે સાત ધાતુના મિશ્રણથી બીજી ઉપધાતુ (પિત્તળ કાંસાદિ) ઉત્પન્ન થઈ છે. (વર્તમાન કાળમાં વૈજ્ઞાનિક રીતે બીજી પણ ધાતુની શોધ થઈ છે. તે સુવર્ણથી પણ અનેકઅણુ કિંમતી છે.)

યથાપૂર્વે તુ શ્રેષ્ઠં સ્યાત્ સ્વર્ણં શ્રેષ્ઠતરં મતમ્ ।

લક્ષ્મીતામ્રમવ કાંસ્ય પિત્તલાં તામ્ર લક્ષ્મી ॥ ૮૯ ॥

ઉપર કહેલી સાત ધાતુ પૂર્વે પૂર્વને શ્રેષ્ઠ (અને ઉત્તરોત્તર ક્રમિક) ગણાય છે. સર્વ

અષ્ટલોહ એટલે ધાતુ, તેમાં ૧ સોનાનું, ૨ ચાંદીનું, ૩ ત્રાંબાનું, ૪ કાંસાનું, ૫ પિત્તળનું, ૬ કલ્કાઈનું, ૭ સીસાનું અને ૮ લોહું તે આઠ પ્રકારનાં અષ્ટલોહલિંગ કહ્યાં છે. ૯

ધાતુમાં સોનાને શ્રેષ્ઠ માની છે. જસત અને ત્રાંબાના મિશ્રણથી પિત્તળની ધાતુ ઉત્પન્ન થાય છે. અને ત્રાંબા અને કલ્કાઈના મિશ્રણથી કાંસ ની ધાતુ ઉત્પન્ન થાય છે. શિલ્પરત્ન ઉત્તરાર્ધ અં ૧

સૌવર્ણી રાજત તામ્રં પૈત્તલં કાંસ્યમાયસમ્ ।

સૈસકં ત્રાયુષં ચેતિ લોહં વિષં તથાષ્ટવા ॥

૧ સોનું, ૨ ચાંદી, ૩ ત્રાંબું, ૪ પિત્તળ, ૫ કાંસું, ૬ કલ્કાઈ અને ૮ લોહ એ આઠ ધાતુ માની છે. સર્વ મિશ્રણ ધાતુને અષ્ટલોહ કહેવાય છે. અષ્ટલોહને ઢાળીને ધાતુની પ્રતિમાલિંગ આદિ કરાય છે. દક્ષિણ સિવાયમાં પંચધાતુમાં ૧ ત્રાયુ., ૨ પિત્તળ, ૩ સોનું, ૪ ચાંદી અને ૫ સફેદ સીસું વપરાતું હતું. તેમાં ત્રાયું દશ ભાગ, પિત્તળ અર્ધો ભાગ, સફેદ સીસું ..... અને મોનું ચાંદી, ભક્તની શ્રદ્ધાન્વિત ઇચ્છાનુસાર મેળવના દતા. જ્યપુરમાં જોઈ ધાતુ વિશેષ કરીને વાપરે છે. પિત્તળ એક મળ અને ત્રાયુ શેર-પાંચ સોનું ચાંદી ઇચ્છાનુસાર વાપરી મિશ્રણ કરે છે. અન્ય શિલ્પઓ પિત્તળ મળ-૧, ત્રાયુ શેર અઠી, ચાંદી શેર અધો, મોનું વાઙ અઠી-આ પ્રમાણે પચ મેળવણી કરે છે. પંચ-ધાતુ તરીકે પાંચ ધાતુ વાપરવી જોઈએ તેમ મનાય છે. ધાતુનાં કામો રાજરથાનના સોમપુરા શિલ્પઓ રાજરથાનના ઉદયકાળમાં ચૌદમી પંદરમી મેળમી સદીમાં કરતા દતા. ગુજરાતમાં પચ દશથી આરમી સદીમાં ધણું ઉચ્ચ કાટિવું કામ થતું હતું. તેના દાખલાઓ તે કાળની પ્રતિમાઓ પુરા પાડે છે. આયુની કહેવાતી ચાંદસો મળની પ્રતિમાઓ સોમપુરા શિલ્પઓની કારેલી કહેવાય છે. વર્તમાન કાળમાં સોમપુરા શિલ્પઓનું લક્ષ આ તરફ નથી, તે ખેદની વાત છે. આ કામ ગુજરાતમાં યદુ યોધું થાય છે. પાડીતાણા-મહુવામાં દાલ તેવું કામ કરનારા છે. શિલ્પઓ જ્યપુરમાં પચ છે ધાતુ પ્રતિમા તે વિશેષ કરીને દ્રાવિડ દેશમાં ધણી ભરાતી હતી. તેના પુરાવા તે કાળની મૂર્તિઓ છે ગુપ્તકાળની અતિ સુંદર ધાતુ પ્રતિમાઓ ગુજરાતમાં ખોદકામમાંથી મળે છે.

સુમેદાગમ— સૌવર્ણી રાજતં ચૈવ કાંસ્યં મારકટં તથા ।

આષસં સૌસકં ચૈવ ત્રપુકં ચેતિ લોહજમ્ ॥

પ્રતિમાના વારવુદબ્ય માટે શુભાર્થેષુ કહે છે—

પ્રતિમા સૈકતી પૈષ્ઠી લેખ્યા લેખ્યા ચ મૃષ્મયી ।

ચાર્ણી પાષાણ ધાતુરત્ના સ્થિતા જ્ઞેયા યથોત્તરા ॥ ૭૨ ॥

પ્રતિમા રેતીની, લોહીની, ચિત્રી, લેપી, માટીની, કાઠીની, પાષાણીની, ધાતુની અને રતની અને છે તે ક્રમો ઉત્તરોત્તર દઢ ધન મજબુત ગણવા

नवकाष्ठसिंघप्रनाथु—

'दृढकाष्ठमयं लिङ्गं कर्त्तव्यं षोडशांगुलम् ।

षोडशांगुलिका वृद्धिः षट्करान्तं नवैव हि ॥ १० ॥

६६ मञ्जुत लाड्डातुं प्रथम सिंघ सोण आंगणतुं ळषुतुं. ते पछी सोण-
सोण आंगणनी वृद्धि छ ळाथ सुधी करतां नव प्रकारनां काष्ठसिंघ प्रभाषु
ळषुतु. १०

गर्भमाने सिंघमान—

'गर्भे पंचाशके त्र्यंशे ज्येष्ठं लिङ्गं तु मध्यमम् ।

नवांशे पंचभागं स्याद्गर्भाथे कनिष्ठोदयम् ॥ ११ ॥

गर्भगृहना पांथ भाग करी त्रषु भागनी लंभाधतुं सिंघउदय ळ्येष्ठ मानतुं
ळषुतुं. नव भाग करी पांथ भागनी लंभाधतुं सिंघउदय मध्य मानतुं ळषुतुं.
ळने गर्भगृहना अर्धभागे सिंघ उदयमां करतुं ते कनिष्ठमान ळषुतुं. ११

प्रासादमाने सिंघमान—

'प्रासादे हि दशांशेन भागार्थं लिङ्गमेव च ।

लिङ्गमानं प्रमाणं तु तन्मानो द्वयमो भवेत् ॥ १२ ॥

१. काष्ठना सिंघनां नव प्रकारनां नाम अपराञ्जित ळने देवतामूर्तिं प्रकरषुमां
ळपेतां जे. काष्ठमां उतम प्रकारना ६६ मञ्जुत काष्ठे ळास्त्रेमां ळा प्रमाञ्जि गषुावेलां छ.
श्रीपछी, सिंघुपा, अशोक, शिरीष, भर्दर, (भेर) अञ्जुन, यंदन, लीमडा, रत्नयंदन,
ळीञ्ज, कपुर, देवदार, पारिञ्जत, महुडा, बीताल ळने अमरुनां काष्ठ—ते छिद्र वगरनां, कडषु
गड वगरनां ळाभाडाजे नडि पषु सुण यडना काष्ठमांथी षटितसिंघ जनातु. काशिफागमः—

खदिरश्चंदनरसालौ मधूकः सरलो मतः ।

वित्त्वकदंबवदरौ देवदारुश्च शिशापः ॥

पद्मसालुनावशोकः क्षीरिणो रक्तचंदनः ।

स्निग्धघाटाराक्ष ये वृक्षाः पयसान्ये तु मध्यमाः ॥

२. रत्नतिलकना पंथम षटलमां ळने सभरांशषु स्रतवारना अ. ७०मां तथा
ळपराञ्जित स्र २०२मां तथा शारषुाभममां मत्तयपुराषु अ. २६४मां ळा म^०गृहना
मान प्रभाषुना ळ्येष्ठ, मध्यम, कनिष्ठना प्रत्येकना त्रषु त्रषु भेद कषी नव भेद कडे छे.

३. क्षीरार्णव-अ०—प्रासादपंचमांशेन लिङ्गं कुर्यात्प्रयत्नतः ।

(१) प्रासाद रेभाये होष तेना पांथमां भागतुं ळषुं सिंघ ळ्येष्ठ मानतुं ळषुतुं.

(२) प्रासादना इशमा भागना अर्धभागतुं सिंघ दशांशेन भागार्थं ते मान सांधार

પ્રાસાદ રેખાયે-કર્ણે પહોળો હોય તેના દશ ભાગ કરી અરધા ભાગનું લિંગ બનવું કરવું. તે લિંગની લંબાઈના માનને નંદી લાંબો કરવો (આ માન સાંધાર પ્રાસાદને યોગ્ય છે.) ૧૨

અળાચળ લિંગની કયાં સ્થાપના કરવી—

નૈઋત્યસ્તાદિતોઽધસ્તે પ્રાસાદે સ્થિરતાં નયેત્ ।

સ્થિરં ન સ્થાપયેદ્ ગેહે ગૃહિણાં દુઃસ્વક્રુનયા ॥ ૧૩ ॥

એક કાથથી લઘુ નાના શિવાલયમાં સ્થિરલિંગ સ્થાપન ન કરવું. તેમજ ગૃહસ્થના ઘરને વિષે પણ સ્થિરલિંગ સ્થાપન ન કરવું. ત્યાં સ્થિર સ્થાપનાથી ગૃહસ્થને દુઃખદાયક થાય છે. ૧૩

ઘાતુજે રત્નજે ચૈવ સ્વયંભૂવાણદારુજે ।

વેદમ ન્યૂનાધિકં પ્રોક્તં વ્રત્તલિંગે તુ પાર્થિવે ॥

શૈલજે વ્રાત્ત્યલિંગં તુ વિધિરુક્તશ્ચ શાસ્ત્રતઃ ॥ ૧૪ ॥

ઘાતુના, રત્નના, કાષ્ટના લિંગમાં કે સ્વયંભૂ બાણલિંગમાં કે પાર્થિવ લિંગમાં પ્રાસાદમાન ઓછાવધતું હોય તેા દોષ નથી. પરંતુ પાષાણુનું ઘટિત રાજલિંગ તેા શાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિમાનથી જ કરવું. ૧૪

શિલાપરીક્ષા—

૫૧૧૧૧૧૧૧ ધનાસ્નિગ્ધાઽઽમૂલાગ્રાદાર્જવાન્વિતા ।

ગજવંટારવા ઘોષા સા પુંશિલા પ્રકીર્તિતા ॥ ૧૫ ॥

પ્રાસાદને યોગ્ય છે. દર્શાશેન ભાગસાર્દે પ્રાસાદના દરુ ભાગ કરી દોઢ ભાગનું લિંગ સામાન્ય રીતે નિરંધાર પ્રાસાદને યોગ્ય છે.

(૩) દ્રવિડ શિલ્પમંથોમાં લિંગમાન પ્રમાણ ઘીણ રીતે પણ કર્યા છે. તેમાં મંદિર બંધાવનાર મજમાનના શરીર પ્રમાણથી માન કરે છે. માનસાર અં ૫૨:—

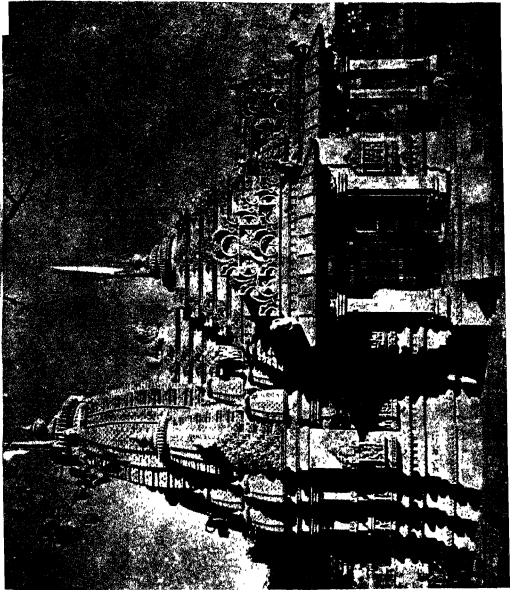
યજમાનસ્ય મેદૂાન્તં નામ્યંતં હૃદયાંતકમ્ ।

નેત્રાન્તં સમતુક્તં સ્યાન્નવલિક્કોદયં ભવેત્ ॥ ૩૦ ॥

મજમાનના શરીર પ્રમાણથી લિંગમાન કરે છે. ૧ સુલભાત સુધી, ૨ નાભિ સુધી, ૩ હૃતી સુધી, ૪ રત્ન સુધી, ૫ ખજા સુધી, ૬ દાઢી સુધી, ૭ નાસિકા સુધી, ૮ આંખ સુધી, અને ૯ મસ્તકની ઉંચાઈ સુધી, એમ ત્રણ પ્રમાણ લિંગની ઉંચાઈના બળબાં.

૪. શિલાપરીક્ષાને આખો એક અધ્યાય ૪૦માં અપરાન્તિત સૂત્રમાં વનવાત્રા શિલા-પરીક્ષાનો પચ્ચીસ શ્લોકનો છે

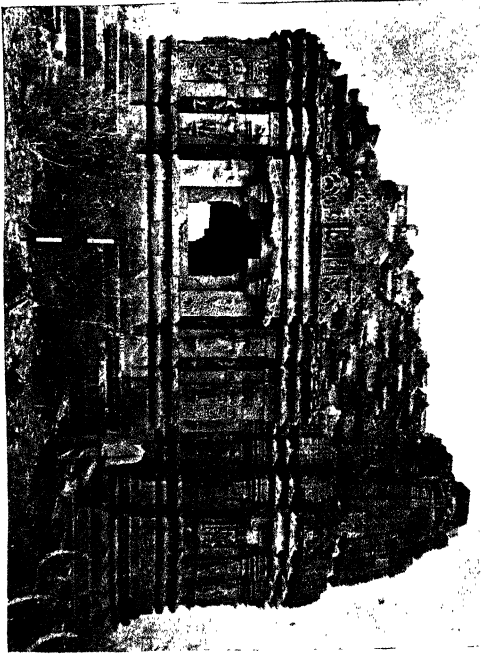
સારાં શુભ મુહૂર્તં શુભ શક્તેન જ્યેષ્ઠેને શિલા લેવા નીકળવું. આ વનવેવની રજૂતિ કરી, મંત્રાદિથી પૂજા કરી, પાષાણુ કુંદવે; લિંગ કે પ્રતિમાના પાષાણુ સાદે દક્ષિણ કે

છાજ વિહીન હસમી સહીની પ્રતિફૂલિ વડીલશ્રી ઝોાઘડભાઈ ભવનઝનું ત્રિનેત્રેશર (થાન-સૈરાપૂ) માસાહ નિર્માણ. વિ. સં. ૧૯૫૭ મંડપાઈ ત્રિષટ

ପୁରୀ-୧୩୯ ନିର୍ମାଣ କାଳୀ ମନ୍ଦିର

(୩୯୯) ପୁରୀ-୧୩୯ ନିର୍ମାଣ କାଳୀ ମନ୍ଦିର

સ્થૂલમૂલા કૃશાગ્રા યા કાંસ્યતાલસમધ્વનિઃ ।

સ્ત્રીશિલા કૃશમૂલાગ્ર-સ્થૂલા પંદેતિ નિઃસ્વના ॥ ૧૬ ॥

હવે શિલાપરીક્ષા કહે છે. (૧) એકજ વર્ષ (૨૦)ની નક્કર ચીકણી હોય, જે પાપાણુશીલા મૂળથી અગ્રભાગ સુધી સરખી હોય, હાથીના ગળાના ઘંટના જેવા અવાજવાળી હોય તેવી શિલાને પુશિલા કહેવી. (૨) જેનું મૂળ બહુ હોય અને ઉપરનો ભાગ પાતળો હોય, અને કાંસાના તાકીયા જેવો જેવો અવાજ હોય તે સ્ત્રીશિલા બાણુથી. (૩) જેનો નીચેનો ભાગ પાતળો હોય અને ઉપરનો ભાગ બહુ હોય અને અવાજ (હીન) વગરની હોય તેવી શિલાને નપુસક શિલા કહેવી ૧૫-૧૬

લ્હિજ્ઞાનિ પ્રતિમામિત્ર^૫ કુર્યાન્ પુંશિલયા વુઘઃ ।

યોજ્યાઃ સ્ત્રીશિલયા સમ્યક્ પીઠિકાશક્તિમૂર્તયઃ ॥ ૧૭ ॥

પંદોપલેન કર્તવ્યે વ્રહ્મકર્મશિલે તથા ।

પ્રાસાદતલકૂપાદિ-કર્મ કુર્યાદ્વિચક્ષણઃ ॥ ૧૮ ॥

પૂર્વ પશ્ચિમ દિશામાં ચિત્ર મંત્રકની કલ્પના કરવી. અને પાપણુ પર તેવું ચિહ્ન કરવું (યાદી સાડે). ઉત્તરમાં મરતકની કલ્પના ન કરવી કારણ કે પદ વગરની, ચોખ્ખી, એક રસ હોય તેવી, એક સરખાં વર્ણની, મધુર શિલા પ્રતિમા લિંગ કે પીઠિકા સાડે કાઢવી. અપરાજિત એ નામરાહિ શિલ્પનો ગ્રંથ છે. તેણે શિલાપરીક્ષામાં વળુ પ્રકાર કલા છે. ૧ યુવા, ૨ બાલા, અને ૩ વૃદ્ધાઃ જે શિલા કાંચા વગરની મંબીર, મધુર, ચાડુ રવરવાળી, તેજરવી, ક્રોમળ, શીતલ, સુગંધા હોય એવી શિલાને યુવા નામ આપે છે. તે સર્વ કામના ફળને દેનારી લિંગ અને દેવપ્રતિમા સાડે યોગ્ય જાણવી. (૨) મરત્ય મંદુક કે મધુચોખ્ખી જેવા ચિહ્નવાળી શિલા તે વૃદ્ધા નામની જાણવી. (૩) જે શિલા અતિક્રોમળ, મંદપુષ્પક એવી શિલાને બાલા નામે જાણવી. અમુક વર્ણ ચિહ્નવાળા પાપણુ, પ્રતિમા લિંગમાં વર્જવા. અમુક વર્ણની શિલા બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયાદિ વર્ગને એક કહેવી છે.

દ્વિવક શિલ્પગ્રંથમાં અને આપરામાં આવેલ પુ. જો. પંદ શિલાનાં લક્ષણો કલા છે મયમતમાં અને શિલ્પરત્ન ઉત્તરાધમાં આપેલ છે તે આટલું સ્પષ્ટ નથી. કાશ્યપ શિલ્પ-ગ્રંથમાં ચોરસ, લંબચોરસ, ગોળ, દશ કે તાર કોણવાળાના નીકળતા પાપણુ પરથી પુસ્તિમ, સ્ત્રીલિંગ તથા નપુસકલિંગનાં લક્ષણો કલા છે. પણ તે અપુસ્ત છે. કાશ્યપ શિલ્પમાં ખીજ પ્રકારે સ્વર પરથી પરીક્ષા જણાવેલ છે. સ્વરહીના નપુસકા ॥ વળી આશળ ગ્રંથમાં પરીક્ષા કરતાં સુપ્રમેદાગમ કહે છે. અગ્નિવજ્યાન્ય યુક્તા ચ વર્જયેતાં પ્રયત્નતઃ ॥ જે પાપણુ સહેજે અગ્નિથી બળેલો હોય અને તેનો સુતો થઈ જતો હોય તેવા લાઇમસ્ટોન પાપણુ વર્જવા.

૫. મિત્ર એટલે લિંગ અને પ્રતિમાના મુખ સહિતને મિત્ર કહે છે. એટલે મુખ-લિંગ બ્યક્તાબ્યક્ત અર્થાત્ બ્યક્ત અને અબ્યક્ત. અબ્યક્ત એટલે આકાર વિનાનું લિંગ

બુદ્ધિમાન શિક્ષિત્યે પ્રતિભાલિંગ અને સુખલિંગ પુશિલાનાં બનાવવાં. બળાધારી, સિંહાસન, અને દેવી પ્રતિભાઓ સ્ત્રી શિલામાંથી બનાવવાં, બ્રહ્મશિલા, કૂર્મશિલા, તથા પ્રાસાદના બાંધકામમાં, કુંડાદિ બળાશય આદિના કાર્યમાં બુદ્ધિમાન શિક્ષિત્યે નપુસક શિલા વાપરવી. ૧૭-૧૮

ઘટિતલિંગ સ્વરૂપ—

ब्रह्मांशश्चतुरस्रोऽधो मध्योऽष्टांशस्तु वैष्णवः ।

पूजाभागः सुवृत्तः स्यात् पीठोर्ध्वे शंकरस्य च ॥ ૧૯ ॥

ઘટિતલિંગની લંબાઈ (ઉંચાઈ)ને નીચલો બ્રહ્મશિલા પર ચોરસભાગ બ્રહ્માંશ, વચલો (પીઠિકામાં કરેલો) અષ્ટાંશ, વિષ્ણુ ભાગ; અને ઉપલો ગોળ પૂજાભાગ તે (પીઠિકા બળાધારી પરનો) શંકરનો ભાગ બાણ્યવો. ૧૯

અર્થાત્ દ્રાવડ શબ્દપત્રોમાં અને તેના ત્રિવિક્રમમાં મૂર્તિ અને લિંગ આદિ ઉપર ખુબ વિવરણ આપેલાં છે. લિંગ દ્વિવિધ (બે પ્રકાર)નાં હોય છે. (૧) કૃત્રિમ, (૨) અકૃત્રિમ. અકૃત્રિમ એટલે સ્વંભૂ અને બાણ્યલિંગ. કૃત્રિમ એટલે રાજ્યલિંગ. લિંગનો બીજો પ્રકાર— ૧ અળ અને ૨ અચળ. (૧) અળલિંગ ધરને વિષે અમર એક હાથ સુધીના શિવાલયમાં નાનું બાણ્ય. રત્ન કે ધાતુનું રિથર સ્ત્રી વગરના લિંગને અળલિંગ કહે છે. (૨) અચળ— બે હાથથી ઉપરના પ્રાસાદ શિવાલયમાં રિથર સ્થાપિત કરેલ લિંગને અચળ લિંગ કહે છે. ત્રીણું ત્રિવિધ લિંગ—(૧) અવ્યક્ત (નિષ્કળ), (૨) વ્યક્ત (સકળ), (૩) વ્યક્તાવ્યક્ત (મિશ્ર).

(૧) અવ્યક્ત લિંગના પશુ પાંચ પ્રકાર છે—(૧) સ્વંભૂ, (૨) બાણ્યલિંગ, (૩) આર્પ, (૪) માનુષ અને (૫) વૈષ્ણવ. તે પાંચને અવ્યક્ત લિંગ કહે છે. અથવા નિષ્કળ કહે છે. (૧) સ્વંભૂ લિંગ—આદિ કાળથી જે ઉદભવેલું હોય તે સ્વંભૂ—કુદરતી. (૨) બાણ્યલિંગ—આ દેશના કહેલા પાંચ રરજો ગંગા, નર્મદા, હરદાર, પ્રભાસ, આદિ સ્થળેથી કુકડાના ઈંડાના આકારનું કુદરતી લિંગ હોય તેને બાણ્યલિંગ કહે છે. (૩) આર્પ-લિંગ—શ્રીકળ જેવું. બ્રહ્મસૂત્રથી પર હોય, નીચે સ્થૂલ ને ઉપર કૂચ કે વચ્ચે સ્થૂલ હોય તેવા શેડલિંગને આર્પલિંગ કહે છે. (૪) કૃત્રિમ માનુષલિંગ—૧ ઘટિતપાણ્યલિંગ, ૨ રત્નજ, ૩ ધાતુજ, ૪ કાર્ણલિંગ, જે મનુષ્ય વિધિથી તૈયાર કરેલ હોય તે. (૫) વૈષ્ણવલિંગ—અલ્પલિંગ—ગંધજ, ભરમ, ઘૂત, કરતૂરી, લવણ, પાર્શ્વ, પાન્ય, વચ્ચ, પુષ્પ, શકરા, ચુક, લાક્ષ, એ દ્રવ્યોના કર્મસાદના હેતુથી કરેલા લિંગને વૈષ્ણવલિંગ—દ્વિવિકલિંગ કહે છે.

સિદ્ધાંત શેખરમાં—એક છટ્ટા ભાગનું કહ્યું છે તે સ્વલિંગ. કરસંપુટ જેવું રેખાઓ-વાળું, કે તરવાળું, ઉંચાનાંચું, ભાગ આકારનું બ્રહ્મસૂત્રથી વર્ણવેલું એવું સ્વલિંગ બાણ્યવું.

(૨) વ્યક્તલિંગ=ને શિવપ્રતિમા-સ્વરૂપ છે. (ચાર, છ, આઠ કે તેથી વધુ હાથવાળી

બ્રહ્મશિલાનું પ્રમાણ—

‘બ્રહ્મકર્ણપ્રમાણેન આયામે ચ દ્વિજશિલા ।

પિષ્ઠં વૈ તત્સમં કાર્યં બ્રહ્માર્દેન તુ ચાથશા ॥ ? ॥ ૨૦ ॥

લિંગ નીચેની બ્રહ્મશિલાનું પ્રમાણ કહે છે. ઘટિતલિંગના ચોરસ બ્રહ્મ ભાગના

(શિવપ્રતિમા) ને વ્યક્ત ભાવવાળી વ્યક્ત છે એટલે સકલ-પૃથ્વીકળા યુક્ત પૃથ્વીરવરૂપ છે.

(૭) વ્યક્તાવ્યક્તા=એટલે મુખ=ને મિત્રલિંગ કહે છે. જે વ્યક્ત તેમજ અવ્યક્ત પણ હોય છે.

ધારાલિંગનો પણ એક પ્રકાર છે—તેમાં નીચે ચોરસ, વચ્ચે અઠાંસ, અને તે પર શિવમાય (પૂજાભાગ)માં ફરતી બાર, સોળ, ત્રીસ, ચોતીસ કે અઠાવીસ ધારો કરવી (બલકા જેવી).

જ્ઞાનાદ્યક કે સદ્બ્રહ્મિંગનો એક ૧૪શેષ પ્રકાર છે. તેમાં પૂજાભાગમાં ફરતી ગોળ ગોળ બાંધી કરી તેમાં નીચેની ઉપર એમ ૧૦૮ કે ૬૪૫૨ લિંગ ખતાવે છે. લિંગ વિષે ઈંદ્રશાલ સંદિગ્ધ છે. આગેમાં સુપ્રમદગમ, કામિકાગમ, કિરણાગમ, પૂર્વકરણાગમ, સકલાગમ, આરસમદમાં લિંગ વિષે બ્રહ્મ કથું છે. અહીં તો જગદ્ગુણના એક બિન્દુ જેટલું આપીને સંતોષ માનું છું.

૬. અન્ય શિલપ્રકારમાં બ્રહ્મશિલા મર્મગૃહના ચોથા ભાગની સમચોરસ કરવી. તેનાથી અર્ધો નાડી કરવી.

મર્મગૃહચતુર્થાંશે બ્રહ્મશિલાપ્રમાણતઃ ।

શિલા દદા ચતુરસ્રા તસ્યાર્દે પિષ્ઠિકા મવેન્ ॥

લિંગ સ્થાપનાના શુભમુહૂર્તે બ્રહ્મશિલા પર ચાર કોણ અને ચાર દિશામાં તથા મર્મમાં એમ નવગુણ સ્થાપત કરી તે પર લિંગની સ્થાપનાની વિધિ વિશ્વકર્માપ્રકાશ અ. ૬ માં આપી છે. જે આ દીવાળીવ ગ્રંથના કૂર્મશિલાધિકાર નામના બારમા અધ્યાયના દ્વિપણ્યમાં આપેલ છે.

બ્રહ્મસૂત્ર ચતુષ્કે તુ સ્થાપ્યા કૂર્મશિલા તતઃ ।

તદ્ગમે વિન્યસેન્ કૂર્મં સૌષર્ણં દ્વાદશમુખમ્ ॥ ૧૨૦ ॥

તન્ન રત્નાદિમિસ્તાર્દે ભૂમ્યાશ્ચ હૃદયે ન્યસેન્ ।

તસ્યૈવ દિ તત્તદ્ગમે નીરુદ્ધં વજ્રલેપકૈઃ ॥ ૧૨૧ ॥

બ્રહ્મસૂત્રના ચતુષ્કમાં કૂર્મશિલા સ્થાપિત કરેલી હોય ત્યાં કૂર્મશિલાના મર્મમાં બાર મુખવાળો કૂર્મ અને રત્નાદિ સદ્ધિત જુમિના હૃદયમાં (નાભીમાં ઉત્તારી) સ્થાપિત કરી તે મર્મની નાભિ (રક્ત)ને વજ્ર લેપથી બંધ કરી દેવી. આ વિધિ અગિપુરાણ્ય અધ્યાય ૬૭માં આપેલ છે.

(પુષ્પાપુષ્પ) પ્રમાણે પહોળી બ્રહ્મશિલા મૂકવી. તેની બડાઈ બ્રહ્મભાગ જેટલી અથવા બ્રહ્મભાગથી અરધી રાખવી. ૨૦

બ્રહ્મભાગે ચાષ્ટમાંગે ક્ષિપેત્ તદ્ બ્રહ્મપસ્તરે ।

સર્વેપામેવ લિંગાનાં પૂજા ભવતિ સર્વદા ॥ ૨૧ ॥

બ્રહ્મભાગના આઠમા ભાગે બ્રહ્મશિલામાં ઉંડી ક્ષોભણ કરીને ઘટેતલિંગની સ્થાપના કરવી. તેમ કરવાથી તેની હિંમેશા પૂજા થાય છે. ૨૧

(આગળ ૨લોક ૬૫-૭૦ના બંધોકમાં બ્રહ્મશિલાનું ૨૧૩૫ બતાવેલ છે)

ચતુર્વિધ વિષ્કંભ—

મૃદ્દારુઓહશૈલાનાં દૈર્ઘ્યે^{૨૪} ભક્તે જિનાંશકૈઃ ।

કાર્યઃ સાર્દસસમ્પન્ના-પુનવાંશૈશ્ચ વિસ્તરઃ ॥ ૨૨ ॥

ચતુર્વિધો હિ વિષ્કંભઃ કર્તવ્યઃ શાસ્ત્રપારગૈઃ ।

^૧ સુરગણાર્ચિતાઽનાદ્ય-^૨આદ્યઃ^૩ સર્વસમો ભવેત્ ॥ ૨૩ ॥

પાથિવ, કાષ, ધાતુ અને પાષાણના લિંગની લંગ્નાઈના ચોવીસ ભાગ કરવા. તેમાં ૭ા-સાડાસાત, ૭-સાત, ૮-આઠ અને ૯-નવ ભાગ એમ ચાર પ્રકારે લિંગના વિષ્કંભ (વિસ્તાર) શાસ્ત્રપારંગત શિલ્પિએ રાખવા. તે ચાર પ્રકારમાં ૧ સુરગણાર્ચિત, ૨ અનાદ્ય, ૩ આદ્ય અને ચોથો પ્રકાર સર્વસમ બળુવો. હવે તેનું વિવરણ કહે છે. ૨૨-૨૩

(૧) સુરગણાર્ચિત લિંગવિભાગ—

નાહપાદેન વિષ્કંભ-ઋપિભિર્બ્રહ્મણઃ પદમ્ ।

અષ્ટભિર્વૈષ્ણવં જ્ઞેયં રુદ્રાંશ્ચ ગ્રહસંખ્યયા ॥

इत्थमन्यच्च કર્તવ્યં લિંગં સુરગણાર્ચિતમ્ ॥ ૨૪ ॥

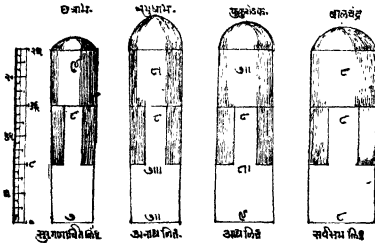
લિંગને વિષ્કંભ—બ્રહ્મભાગ—સાત, વિષ્ણુ ભાગ—આઠ, અને રૂદ્ર-શૈકરના નવ ભાગ વિસ્તારમાં રાખવા. એ રીતે સુરગણાર્ચિત લિંગના વિષ્કંભ=વિસ્તારના વિભાગ બળુવા. ૨૪

અનાઇ લિંગવિભાગ—

વિસ્તરે સાર્દસમાંશઃ પાદોનાષ્ટાંશો બ્રહ્મણઃ ।

અષ્ટમિર્વિષ્ણુર્વિજ્ઞેયઃ સપાદાષ્ટાંશઃ શંકરઃ ॥

અનાઇ નામતઃ પ્રોક્ત-મન્યદ્ માનં ચ વક્ષ્યતે ॥ ૨૫ ॥

લિંગાવસ્થાવત્તા આર પ્રકાર

હવે અનાઇ લિંગના વિષ્કંભ (વિભાગ) કહે છે. વિગ્રને નીચેનો ભાગ સાડાસાત, પ્રહ્મભાગ પાંચાઆઠ ભાગ, વિષ્ણુભાગ આઠ ભાગ, અને ઉપરનો શંકરનો ભાગ સવાઆઠનો રાખવો. એ રીતે અનાઇ લિંગના વિષ્કંભ વિભાગ કહ્યા છે. હવે આઇલિંગના વિભાગ કહું છું. ૨૫

આઇ લિંગવિભાગ —

ગ્રહસંખ્યાકૃતે પિંડ-મષ્ટસાર્દે તુ બ્રહ્મણઃ ।

અષ્ટમિર્વિષ્ણુર્વિજ્ઞેયઃ સપ્તસાર્દે ચ શંકરઃ ॥

ઇદમન્યચ્ચ કર્તવ્ય-માઇલિંગસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૨૬ ॥

આઇલિંગના વિભાગમાં નીચે નવ ભાગ, પ્રહ્મના સાડાઆઠ ભાગ, અને વિષ્ણુના ભાગ આઠ. અને તે પરના સાડાસાત ભાગ શંકરના ભાગવા. આ રીતે આઇલિંગની પહોળાઈના વિભાગ કહ્યા છે. ૨૬

સર્વસમ લિંગના વિભાગ—

વિસ્તારાયામતો યેડપિ ત્રયો ભાગાઃ સમા યદા ।

વિદ્યાત્ સર્વસમં નામ લિંગં ધાન્યધનાગમમ્ ॥ ૨૭ ॥

ઘટિત રાજલિંગની પહોળાઈ બ્રહ્મભાગ, વિષ્ણુભાગ અને શંકરભાગની ત્રણેની એ સરખી હોય તેા તેનું નામ સર્વસમ બાણુવું. અને તે ધનધાન્યની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. (ચોવીશ ભાગ લિંગની ઉચાઈમાં અને પહોળાઈમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવના આઠ આઠ ભાગ રાખવા.) ૨૭

હીનાધિક્યૌ ન કર્ત્વ્યૌ ભાગૌ બ્રહ્મત્રિલોચને ।

ઉચ્છ્રયેડપિ ચ લિંગાનાં ન ન્યૂનો નાધિકો હરિઃ ॥ ૨૮ ॥

લિંગની ઉચાઈના કહેલા ભાગથી બ્રહ્મા, શિવના ભાગેા ઓછા કે વધારે કરવા નહિ. ઉચાઈમાં પણ નાના કે મોટા ભાગ વિષ્ણુના ન કરવા. ૨૮

માનુષલિંગ દશ ભેદ (અ થાન્તરે)—

^૧ સમલિંગ ^૨ વર્ધમાન ^૩ શૈવાધિકં ^૪ ચ સ્વસ્તિકમ્ ।

^૫ સર્વદેશિકલિંગં ^૬ ચ ^૭ ત્રૈરાશિકં ^૮ સહસ્રકમ્ ॥ ૨૯ ॥

^૯ ધારાલિંગં ^{૧૦} ચ શૈવેષ્ટ્યં ^{૧૦} મુખલિંગમુદાહતમ્ ।

લિંગં ચ દશમેદં સ્યાન્માનુષં તત્ પ્રકીર્તિતમ્ ॥ ૩૦ ॥

રાજલિંગ, ઘટિતલિંગ=માનુષલિંગના દશ ભેદ (પ્રકાર) કહે છે. ૧ સમલિંગ, ૨ વર્ધમાન, ૩ શૈવાધિક, ૪ સ્વસ્તિક, ૫ સર્વદેશિક લિંગ, ૬ ત્રૈરાશિક લિંગ, ૭ સહસ્રકલિંગ, ૮ ધારાલિંગ, ૯ શૈવેષ્ટલિંગ, ૧૦ મુખલિંગ. એ રીતે માનુષ (ઘટિત) લિંગના દશ ભેદ બાણવા. તેનું વિવરણ નીચે આપે છે. ૨૯-૩૦

(૧) સમલિંગ—

લિંગાયામે ત્રિભાગે તુ ઈકાંશં ચતુરસ્રકમ્ ।

મધ્યે ઓમ તુ વસ્વસ્રં વૃષ્ટં ચાપ્યેકમંશકમ્ ॥ ૩૧ ॥

લિંગની લંબાઈના ત્રણ ભાગ કરવા. તેમાં નીચેનો એક ભાગ ચોરસ (બ્રહ્મ-ભાગ), વચ્ચેા અઠ્ઠાંશનો એક ભાગ વિષ્ણુભાગ, અને પૂનાભાગ, ગોળ પણ એક ભાગ એ રીતે વિપ્રપૂજ્ય સમલિંગ બાણુવું. ઈતિ સમલિંગ. ૩૧

(૨) વર્ધમાન લિંગ—

^{૧૨} માનુવર્ષશે તથાયામે ^૭ સપ્તાંશે ચતુરસ્રકમ્ ।

^૮ અષ્ટાસ્રમષ્ટમાગેન ^૯ નવાંશે વૃત્તમુચ્યતે ॥ ૩૨ ॥

૧ ૭ ૮   ૫ ૬ ૭
 ષટ્સપ્તવસુભાગં વા પંચષટ્સપ્તમાગકમ્ ।

૪ ૫ ૬
 ચતુષ્પંચષટ્શં વા વર્ધમાનં ચતુર્વિધમ્ ॥ ૩૩ ॥

હવે વર્ધમાન લિંગના વિભાગ કહે છે.—લિંગની લંબાઈના ચોવીશ ભાગ કરવા તેમાં નીચેનો ચોરસ (બ્રહ્મભાગ) સાત ભાગનો, વચ્ચેનો વિષ્ણુ આઠ ભાગનો, ગોળ પૂજાભાગ નવ ભાગનો રાખવો. આ પહેલો પ્રકાર છે. હવે વર્ધમાનલિંગનો ખીન્ને પ્રકાર કહે છે—છ બ્રહ્મભાગ, સાત ભાગ વિષ્ણુ, અને પૂજાભાગ આઠ રાખવા. હવે ત્રીજો પ્રકાર કહે છે—બ્રહ્મભાગ ૫, વિષ્ણુ છ ભાગ, અને પૂજાભાગ સાત રાખવા. હવે ચોથો પ્રકાર કહે છે—નીચેનો બ્રહ્મભાગ ચાર, વિષ્ણુ પાંચ ભાગ, અને પૂજાભાગ છ રાખવો. એ રીતે વર્ધમાન માતુષ ઘાટત લિંગના ચાર પ્રકાર બહુવા. (ક્ષત્રિયપૂજ્ય). ૩૨-૩૩

(૩) શૈવાધિક લિંગ—

આયામે દશધા કૃત્વા ચતુરસ્રં ત્રિમાગતઃ ।

અષ્ટાંસ્રં ચ ત્રિમાગેન ચતુરંશેન વૃત્તકમ્ ॥

શિવાધિકમિદં શસ્ત્રં મુક્તિમુક્તિફલપદમ્ ॥ ૩૪ ॥

લિંગની લંબાઈના દશ ભાગ કરવા. તેમાં નીચેનો ચોરસ ભાગ ત્રણનો, વચ્ચેનો અષ્ટાંશ ત્રણ ભાગનો; અને ઉપરનો પૂજાભાગ ગોળ ચાર ભાગનો રાખવો. તે શિવાધિક પ્રકારનું લિંગ ભોગ અને મુક્તિના કૃપને દેનાં બહુવું. (વૈશ્યપૂજ્ય). ૩૪

(૪) સ્વસ્તિલિંગ—

નવધા લિજ્ઞમાનેન દ્વયંશં મધ્યે ગુણાંશકમ્ ।

વૃત્તે યુગાંશકે દૈર્ઘ્યે શદ્રેડપ્યેતત્ત્વ શસ્યતે ॥ ૩૫ ॥

લિંગની લંબાઈના નવ ભાગ કરવા. એ ભાગ ચોરસના; વચ્ચેનો અષ્ટાંશના ત્રણ ભાગ; અને પૂજાભાગ ગોળના ચાર ભાગ બહુવા. તે શૂદ્રને પૂજાયોગ્ય પ્રશસ્ત છે. તે સ્વસ્તિક લિંગ બહુવું. ૩૫

(૫) સાર્વદેશિક લિંગ—

સાર્વદેશિકલિજ્ઞાનિ કથયન્તિ ગર્ભમાનતઃ ।

પ્રાસાદગર્ભમાને તુ પંચાંશે ત્રિમિરુત્તમમ્ ॥ ૩૬ ॥

નવાંશે પંચમિર્મધ્યં ભવત્યર્ધેન કન્યસમ્ ।

તદવાન્તરમેદેન ભવન્ત્યન્યાદિષદ્ પુનઃ ॥

તત્તન્મંદિરમાનેન ત્રય(ષદ્)લિજ્ઞાત્યમાણકમ્ ॥ ૩૭ ॥

હવે સાર્વદેશિક લિંગ ગર્ભગૃહના માનપ્રમાણથી કર્તું છું. પ્રાસાદના ગર્ભગૃહના પાંચ ભાગ કરી ત્રણ ભાગનું દીર્ઘલિંગ ઉત્તમ માનનું બાણવું. ગર્ભગૃહના નવ કરી પાંચ ભાગનું લિંગ મધ્યમ માનનું બાણવું. અને ગર્ભગૃહના અર્ધભાગના પ્રમાણનું લિંગ કનિષ્ઠ માનનું બાણવું. આ ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ માનના પ્રમાણના એકેકનાં છ છ પ્રમાણ અવાન્તર ભેદે કરીને કરતાં છત્રીશ (તેત્રીશ) પ્રમાણ મંદિર માનનાં તે સાર્વદેશિક લિંગ બાણવાં. ૩૬-૩૭

(૬) ઐરાશિક લિંગ—

અર્ચનં નવથા કૃતરા બ્રહ્માદ્યસ્ત્રિભાગતઃ ।

પટ્સપ્તાષ્ટકભાગેન્તુ પ્રાહ રુદ્રાદિષુ ક્રમાત્ ॥

ઐરાશિકમિદં પોક્તં શુદ્રાણાં તુ પ્રશમ્યતે ॥ ૩૮ ॥

લિંગની લંબાઈના નવ ભાગ કરવા. તે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને પૂનભાગ ત્રણત્રણ ભાગના બાણવા. બીજા પ્રકારે અનુક્રમે છ, સાત અને આઠ ભાગ રુદ્રાદિક્રમે કરવા તે ઐરાશિકલિંગ શુદ્રને પૂજયોગ્ય પ્રશસ્ત છે. ૩૮

(૭) ધારાલિંગ—

ધારાલિંગમયો નશ્વે

શ્રૂયતાં તુ પ્રજાપતે ।

પાદાદર્શકપર્યન્તં

ધારાલિંગં પ્રશસ્તકમ્ ॥૩૯॥

અથો વેદાશ્રકં—

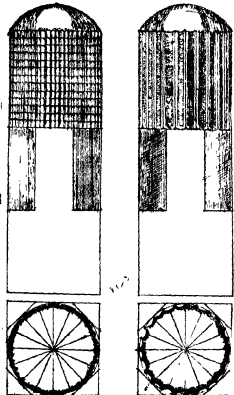
કૃયાંતદર્શ્વે ત્વષ્ટ ધારયા ।

ઝર્વે પોહશ ધારાશ્ચ

મોગાર્થી લભતે મુખમ્ ॥૪૦॥

સર્વવર્ણ પ્રશસ્ત ધારાલિંગ:— ધારા લિંગનાં લક્ષણ હે પ્રબળપતે હું કર્તું છું તે સાંભળો. નીચેથી ઉપર સુધીનાં ધારાલિંગ પ્રશંસનીય છે. નીચે ચારસ અને ઉપર અઠાંશ અને તે ઉપરના પૂનભાગમાં સોળ ધારા (લિંગ ક્ષેત્રી ઉભી ગોળ ધાર જેવી સળીયો) કરેવી. તે ભોગ, અર્થ, અને સુખને આપે છે. તે બ્રાહ્મણાદિ ચારે વર્ણને પ્રશસ્ત છે.

૩૯-૪૦

સામાન્ય સ્વરૂપલિંગ

સામાન્ય ધારાલિંગ

૪૦

ધારાલિંગ

ધારાલિંગ

ધારાલિંગ (અન્થાન્તરે)--

પંચધારાસ્મૃત્તધારા નવધારાર્કધારિકાઃ ।

ધારાઃ પોડશ વિંશતિઃ ત્રિષ્ટાશ્ચાટ્ટવિંશતિઃ ॥ ૪૧ ॥

ધારાલિંગ્મ્ ॥

ધારાલિંગને પાંચ, સાત, નવ, બાર, કે સોળ, વીશ, કે ચોવીશ, કે અડાવીશ ધારાઓ લિંગ કરતી કરવી. ૪૧

(૮) સહસ્રલિંગ--

સર્વતોભદ્રલિંગેષુ ધારાઃ રયુઃ પદ્મવિંશતિઃ ।

સમપર્ણદલાકારાસમાન્સર્વાસ્સમાન્તરાઃ ॥ ૪૨ ॥

एकैकस्यां तु धारायां चत्वारिंशत्संख्यया ।

કુર્યાન્મમાનિ લિંગાનિ સ્યાત્તલ્લિંગ્મહત્તમકમ્ ॥ ૪૩ ॥

સર્વતોભદ્ર શિવલિંગને પચ્ચીશ ધારાઓ (લિંગ કરતી ઉભી ગોળ સળીઓની જેમ) સાતલીનના પાંદડાંના આકારની સમાન્તર સરખી ધારાઓ કરવી. તે એકેક ધારામાંથી ચારીશ ચાલીશ લિંગની યોજના કરતી (ક્રિતરવા). સર્વ સમાન સરખાં (લિંગ) કુલ સંખ્યામાં હજાર લિંગ થાય છે.^૧ (અહીં કરતી ચાલીશ ધારા અને એકેકમાંથી પચ્ચીશ પચ્ચીશ લિંગ કરવાથી હજાર લિંગ થાય છે, તેમ હોવું બેઇએ.) ૪૨-૪૩

૧. માનુષ્ય=૨૨ બેઠાદિ ધટિતલિંગના પ્રમાણે અન્ય અથોમાં અને આગમ અથોમાં પણ મળે છે. સુમ્રબેદાગમ, કામિકાગમ, કર્ણાગમ, અંશુપદ્મબેદાગમ, સિદ્ધાંતસાર, પૂર્વ કિરણાગમ, સહલાગમ, સારસંબદ્ધ, શૃંગોદાર દલક, મવમત વિગેરે અથોમાં લિંગવિષયક અહોળું સાહિત્ય આપેલું છે.

અહીં ધારાલિંગ માટે કહેવું આવશ્યક છે કે લિંગના પૂજામાત્રમાં ઉભી ગોળ સળીઓ જેવું કરતું કરવામાં આવે છે. આ પ્રકારના લિંગ ગુજરાતમાં બહુ ઓછાં જોવામાં બળ્લુ આવે છે. રાજસ્થાન, જોરીસા, જુવનેશ્વરમાં જે તેમ દ્રવિડમાં તીરથેરીપુરમાં આ પ્રકારના ધારાલિંગ, સદસ્રલિંગ અને અષ્ટોત્તરશત લિંગ (૧૦૮ લિંગ) એક જ લિંગમાં ફેરેલા કમરૂવાળી જળાધારીમાં સ્થાપન કરેલાં છે. તેવું ધટિતલિંગ કરાવનારને એકસો આઠ હજાર લિંગ સ્થાપનનું મહાપુણ્ય મળે છે. ઉપર કહેલાં દશ માનુષલિંગ (ધટિતલિંગ)માં નવમું શેવાષ્ટક લિંગનું પ્રમાણ અપ્રાપ્ય છે. જુની નકલોમાં તે મળતું નથી.) દશમું મુખલિંગ આ પછી આવે છે. એ રીતે રાજલિંગ કે ધટિતલિંગ કે માનુષલિંગનો વિધિ બન્યુવો. જોરિસા-જુવનેશ્વરમાં સહસ્રલિંગો નાનામોટા મંદિરોમાં જોવામાં આવે છે.

अथ शिरोवर्त्तन—

शिरोवर्त्तनमधुना लिङ्गानां वक्ष्यते क्रमात् ।

^१ छत्राभा ^२ त्रपुषाभा च ^३ कुक्कुटांडाऽर्धचन्द्रका ॥

^४ बुद्बुद सदृशाः पञ्चै—बोदिष्टा वर्त्तना शिरः ॥ ४४ ॥

छत्राभमष्टमांशे तु सार्द्धद्वयंशशिरस्तथा ।

षडंशे च चतुर्भांशे त्रपुषाभशिरः सम ॥ ४५ ॥

विस्तारार्द्धे कुक्कुटांडं त्र्यंशैकभागार्द्धचन्द्रम् ।

सार्द्धत्र्यंशे तुल्यव्यास—मष्टांशे बुद्बुदाकृतिः ॥ ४६ ॥

घटितलिङ्गना शिरोवर्त्तनं कथं कर्तुं १ छत्राभा, २ त्रपुषाभा, ३ कुक्कुटांडक, ४ आलव्यंद्र, ५ पुद्गुदाकृति, ते पांच प्रकार शिरोवर्त्तनं लिङ्गनां लक्षणानि ।

१ छत्राभा—लिङ्गना विस्तारना आठ भाग करी तेना अर्ध भाग उंचुं शिरोवर्त्तनं राखुं, ते छत्राभा ।

२ त्रपुषाभा—लिङ्गना विस्तारना छ भाग करी तेना आर भाग उंचुं शिरोवर्त्तनं राखुं, ते त्रपुषाभा ।

३ कुक्कुटांडक—लिङ्गना विस्तारथी अर्ध अष्टवे अर्धगोण शिरोवर्त्तनं राखुं, ते कुक्कुटांडक ।

४ आलव्यंद्र—लिङ्गना विस्तारना त्रषु भाग करी अेक भाग उंचुं शिरोवर्त्तनं राखुं, ते आलव्यंद्र ।

५ पुद्गुदाकृति—लिङ्गना विस्तारना आठ भाग करी साडा त्रषु भाग उंचुं शिरोवर्त्तनं राखुं, ते पुद्गुदाकृति । अे रीते शिवलिङ्गना पांच प्रकारनां शिरोवर्त्तनं लक्षणानि । ४४-४५-४६

शिरोवर्त्तनना अन्य भत—

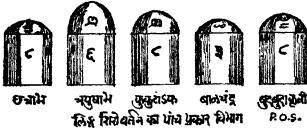
आद्यलिङ्गे त्रिमक्ते तु भागैकं बालचन्द्रमाः ।

अनाद्ये च चतुर्मक्ते कुक्कुटांडं प्रकीर्त्तितम् ॥ ४७ ॥

सुरगणार्चिते छत्रा सार्द्धद्वयं तु चाष्टभिः ।

सर्वसमं षडंशं च त्रपुष्करं प्रकीर्त्तितम् ॥ ४८ ॥

પુણ્ડરીકં વિશાલાક્ષં શ્રીવત્સં શત્રુમર્દનમ્ ।
 ઉક્તાનિ છત્રચત્વારિ સર્વકામાર્થસાધકમ્ ॥ ૪૯ ॥
 અર્ધે પદે ત્રિભાગે વા લક્ષણં શુભદં તૃણામ્ ।
 શિરોવર્તનં વાણે તુ અતઃ કુર્ધ્વં ન કારયેત્ ॥ ૫૦ ॥

અન્ય મતે ચાર પ્રકારનાં શિરોવર્તન કહે છે — આઠ (વિષ્કંભ) લિંગના ત્રણ ભાગ કરી એક ભાગનું શિરોવર્તન ૧-આલચંદ્ર નામે બાણવું.

અનાઠ (વિષ્કંભ) લિંગના વિસ્તારના ચાર ભાગ કરવા. તેમાં બે ભાગનું ઉંચું શિરોવર્તન અર્ધગોળ તે કુકુટાંકક નામ બાણવું.

સુરગણાચિંત (વિષ્કંભ) લિંગ વિસ્તારના આઠ ભાગ કરવા. (અઠી ભાગનું માથું રાખવું) તે છત્રાકાર શિરોવર્તન નામ બાણવું.

સર્વસમ—(વિષ્કંભ) લિંગના છ ભાગ કરવા (તેના ચારનું માથું રાખવું) તેને ત્રણકર શિરોવર્તન નામ બાણવું.

એમ ઉપર કહેલા ચારે શિરોવર્તનના (અનુક્રમે) ૧ પુંડરીક, ૨ વિશાલાક્ષ, ૩ શ્રી વત્સ, ૪ શત્રુમર્દન નામ કહ્યાં છે. તે સર્વ કામ અને અર્થના મનોરથ પૂર્ણ કરનારાં બાણવાં. તે શિરોવર્તન લિંગની પહોળાઈના અર્ધભાગે, ચોથા ભાગે કે ત્રીજા ભાગે (એમ સામાન્ય રીતે) શિરોવર્તન (ઉંચાં માથાં) રાખવાં; તે મનુષ્યોને શુભદાયક છે. આથી વધારે માનનાં શિરોવર્તન ન કરવાં.

(અને એ બાણવું જરૂરી છે કે લિંગની લંબાઈ કરતાં શિરોવર્તન વિશેષ બાણવું. લિંગની લંબાઈ ગોળાઈ શિરોવર્તનની ધાર સુધી બાણવી.) ૪૭-૫૦

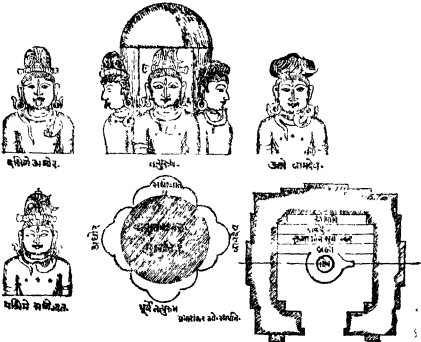
અથ મુખલિંગ—

હસ્તાદિ-પંચહસ્તાન્તં મુલ્હલિંગં પ્રકલ્પયેત્ ।
 અતઃ પરં ન કુર્યાત મિશ્રલિંગં શુભેચ્છયા ॥ ૫૧ ॥
 મુલ્હલિંગં ત્રિવક્ત્રં વા એકવક્ત્રં ચતુર્મુલ્હમ્ ।
 સન્મુલ્હં ચૈકવક્ત્રં સ્યાત્ત્રિવક્ત્રં પૃષ્ઠતો નદિ ॥ ૫૨ ॥

पंचवक्त्रं द्विवक्त्रं वा लिङ्गं राष्ट्रान्तरे गिरौ ।

सर्वेषां मुखलिङ्गानां त्रयुषं कुक्कुटांडकम् ॥ ५३ ॥

એક હાથથી પાંચ હાથ મુદ્રીના લિંગને મુખલિંગ કરવાં. તે ઉપરનાં મોટાં ત્રિશ્રલિંગ પોતાનું શુભ ઇચ્છવાવાળાએ ન કરવાં. (મુખલિંગ=ત્રિશ્રલિંગ=) વ્યક્તાવ્યક્ત. તે મુખલિંગ ત્રણ અગર એક અગર ચાર તરફ એમ લિંગને મુખ કરવાં. એક મુખ સ-મુખ કરવું. ત્રણ મુખ કરવાં હોય તો પાછળ મુખ ન કરવું. બે પાંચ મુખ અગર એ મુખવાળું શિવલિંગ પર્વત પરની રાજધાનીમાં કરવાં. ત્રયુષ કે કુકુટાંક શિરાવત્તનવાળા લિંગને જ મુખ કરવાં. ૫૧-૫૨-૫૩

મુખલિંગ અને ગર્ભગૃહમાં દેવસ્થાપના વિભાગ

અયોક્તં વ્યક્તલિંગં તું શિવશો દશમાગિકે ।

અશ્વિનેત્રાગ્નિમાગૈઃ સ્યાત્ સ્કંધઃ કંઠસ્થાનનમ્ ॥ ૫૪ ॥

उष्णीषः षोडशशस्तु मुकुटं द्वयंशं मूर्धनि ।

भागेन मुखविष्कंभौ विस्तृतश्चोर्ध्वलिङ्गतः ॥ ५५ ॥

ललाटकर्णभ्रूनेत्र-घ्राणरन्ध्रमुखादिकम् ।

मानोन्मानप्रमाणेन सर्वं सकलवत् स्पृतम् ॥ ५६ ॥

पीठिका-(जणाधारी) नुं भान

यन्मानं लिङ्गस्योत्सेधं तन्माने पीठविस्तरः ।
 पीठकस्य त्रिभागेन कर्त्तव्यो योनिनिर्गमः ॥ ६२ ॥
 तदर्धेन मुखं तस्य विस्तारे च त्रिभागिकम् ।
 त्रिभागे तस्य पादे वा कर्त्तव्या मेखला ततः ॥ ६३ ॥
 मेखलायास्त्रिभागेन खातं त्रिज्ञायते तथा ।
 विष्णुभागेच्छ्रयं यावद् पीठिका चेच्छ्रये स्मृता ॥ ६४ ॥

विंश जेटुं उच्युं होय ते भाननी पीठ (जणाधारी) पडोणी करवी. जणाधारीना (पडोणाधनी) त्रीळ भागे योनि (पाणीनी परनाण) नीकणती करवी. ते

त्रयोदशांगुलाद्दं तु मुखमेकं प्रकीर्तितम् ।
 शराननं चतुर्वक्त्रं त्रिवक्त्रं चैकवक्त्रकम् ॥ २ ॥
 चतुर्विधु चतुर्वक्त्रं त्रिवक्त्रं पृष्टहीनकम् ।
 कुर्वैकवक्त्रं मूर्ध्वे तु मुष्णमानेन बुद्धिमन् ॥ ३ ॥
 मुकुटेनोर्ध्ववक्त्रं तु त्रयोदशार्धांगुलकम् ।
 त्रीधामूलात् स्तनान्तं स्या - दर्धाधिकं त्रयोदश ॥ ४ ॥
 स्तनसूत्रावधियावत् करायेद् द्विभुजाश्वितम् ।
 प्रतिमालक्षणोक्तेन मार्गेणैव समाचरेत् ॥ ५ ॥
 क्षेपं लिङ्गवदाकारं कारयेत्क्षणान्वितम् ।
 वक्त्रलिङ्गप्रमाणं तु प्रोकं तत् किरणागमे ॥ ६ ॥

सर्वं भागाने आपनार जेवा मुखविंश विषे कहुं छुं विंशना पुळ भाजभांयार भाज
 कभथी करवा, तेभां इा भाजनुं आपुं मुख करवुं. विंशनां पांश्व आर तश्व अने जेक मुख
 १ २ ३ ४
 अने आर दिशाभां आर मुख करवा. तश्व मुखवाजा विंशनुं मुख पाठग न करवुं. अने
 पांश्व मुख करवानां होय त्पारे उपर जेक मुख अने आर दिशाभां आर मुख लुब्धमान
 क्षिप्रिपजे प्रभाष्यथी करवा.

मुकुटना साधे साशतेरे भाजनुं करवुं. गजाना मूणथी रतन सुधी तेर भाजथी
 अधिक राखवुं.

रतन स्वर —

माडी उपरना भाजनी विंशनी जेरी आकृति अने लक्षणवाणुं करवुं जे रीते मुख
 विंशनुं प्रभाष्य कहुं छे.

(ત્રીજા ભાગની થોળિ)ના અર્ધ ભાગે પ્રનાલતુ' મુખ રાખવું. મુખના ત્રીજા ભાગે પાણીની નાળની પહોળાઈ રાખવી. મુખના વિસ્તારના ત્રીજા ભાગના ચોથા ભાગે મેખલાઓ કરવી. મેખલાના ત્રીજા ભાગે ખાત, (પાણી ઢાળ) કરવો, વિષ્ણુ ભાગની ઉંચાઈ બેટલી પીઠિકાની ઉંચાઈ (બડાઇ) રાખવી. ૬૨ થી ૬૪.

પીઠિકાના ઘાટવિભાગ—

ઉચ્છ્રાયમદ્દશમિ - માર્ગૈઃ કૃત્વા વિચક્ષણઃ ।
 કર્ણં તુ સાર્દ્ધભાગેન પટ્ટિકા ચાર્દ્ધમાગિકા ॥ ૬૫ ॥
 દ્વિતીયા ચાર્દ્ધભાગેન સ્કંધૌત્રૈવ ત્રિમાગિકઃ ।
 પટ્ટિકા સ્કંધમૂળે તુ અર્દ્ધભાગા તતો ન્યસેત્ ॥ ૬૬ ॥
 અંતઃપત્રં તથા ચાત્ર સાર્દ્ધભાગેન શોભનમ્ ।
 પટ્ટિકા ચાર્દ્ધભાગા તુ દ્વિભાગં કર્ણકં ભવેત્ ॥ ૬૭ ॥
 પટ્ટિકા ચાર્દ્ધભાગા તુ સાર્ધાં ચાન્તરપટ્ટિકા ।
 પટ્ટિકા ચાર્દ્ધભાગા તુ ત્રિભિસ્તુ સ્કંધ એવ ચ ॥ ૬૮ ॥
 પટ્ટિકા ચાર્દ્ધભાગા તુ દ્વિતીયા તત્સમા ભવેત્ ।
 સાર્ધભાગં તથા કર્ણં યોજ્યા સ્થાનેષુ પટ્ટિકા ॥ ૬૯ ॥
 પ્રવેશઃ સપ્તભિર્માર્ગૈઃ પીઠિકા ચ તથા બુધ ।
 કર્ણં સાર્દ્ધત્રયં જ્ઞેયં પાદોના પટ્ટિકા ભવેત્ ૧ ॥ ૭૦ ॥
 ॥ इति पीठिका ॥

જળાધારી (પીઠિકા)ની ઉપર કહેલ માનની ઉંચાઈના બુદ્ધિમાન શિલ્પિએ અઢાર ભાગ કરવા. તેમાં દોઢ ભાગની પટ્ટી અને અરધા અરધા ભાગની બે પટ્ટિકા (કંદ) કરવી. પડથો=ગલત=સ્કંધ ત્રણ ભાગનો અને તેના મૂળમાં અરધા ભાગનો કંદ (પટ્ટિકા) કરવી. અંતરપટ=અધારી દોઢ ભાગની શોભનીય કરવી.

અરધા ભાગનો કંદ અને બે ભાગની કણી કરવી, તેને ફરી અરધા ભાગનો કંદ કરવો. વળી અંતરપટ અધારી દોઢ ભાગની કરવી. અરધા ભાગનો કંદ અને ત્રણ ભાગનો પડથો=ગલતસ્કંધ કરવો. અને બે કંદ અરધા અરધા ભાગના કરવા. અને દોઢ ભાગની પટ્ટી કરવી. પીઠિકાના ઘાટનો નીકાળો (અંતરપટથી) સાત ભાગનો બુદ્ધિમાન શિલ્પિએ કરવો. વચલી કણી ત્રણ ભાગ અને બધા કંદ

૧. ડીપાણુંવ અ. ૮ માં અપરાશિત સુત્રસંતાન અ. ૨૦ માં અને દેવતામૂર્તિ પ્રકરણમાં પીઠિકાના બે વિભાગો આપેલા છે. તે આવી ડાકલીવાળી જળાધારીને બદલે બહા-વિષ્ણુ અને સુર્વાદિદેવાના સિદ્ધાસન પચાસણના બેવી આકૃતિનું કહ્યું છે. સિવલિંગને તેવા સિદ્ધાસનવાળી જળાધારીનો ઘાટ જોવામાં આવતો નથી. ગુજરાતમાં પ્રાચીન બધે જળાધારી સાવ સાદી કરેલી જોવામાં આવે છે. પણ તે ક્ષાત્રોય છે.

(પટ્ટિકાઓ) પાષા ભાગના નીકળતા રાખવા. ઇતિ પીઠિકા જ્ઞાધારી ૬૫ થી ૭૦.
પીઠિકાનાં વાસ્તુદ્રવ્ય—

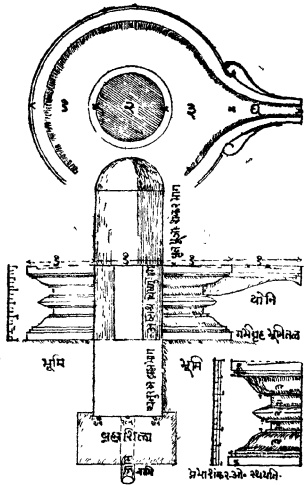
શૈલજે શૈલજં પીઠં
 ધાતુરત્નેષુ ધાતવઃ ।

પુલ્કિન્દ્રામિકતે લિંગે
 સ્ત્રીશિલામિશ્ર પીઠિકા
 ॥ ૭૧ ॥

પાષાણના લિંગને
 પાષાણની જ્ઞાધારી કરવી.
 રત્નના લિંગને ધાતુની અને
 ધાતુના લિંગને ધાતુની
 જ્ઞાધારી કરવી પુલ્કિન્દ્ર
 પાષાણનું ઘટિતલિંગ કરવું.
 અને સ્ત્રીલિંગ શિલાની
 શિલાની જ્ઞાધારી કરવી.
 (ઉલટું થાય તેા દોષ કહ્યો
 છે) ॥ ૭૧ ॥

**જ્ઞાધારીના મામાન્ય
 ધાર—**

ઊર્ધ્વાધો જાઙ્યકુંભં વ
 તન્મધ્યે કર્ણકં મવેન્ ।
 યસ્ય દેવસ્ય યા પત્ની
 પીઠે તાં પરિકલ્પયેત

॥ ૭૨ ॥ પીઠિકા-જ્ઞાધારી અને રાત્રલિંગના વિભાગ અને ધ્વજાસજ્જા

જ્ઞાધારીની સામાન્ય આકૃતિમાં ઉપર નીચે બંદોબો=ગલત અને વચ્ચે
 કાળી કરવી. આ પીઠિકાને તે દેવની પત્ની રૂપ કહવવી. ૭૨

જાન્યૈરુયા વિધાતવ્યં નેષ્ટમન્યોન્યસંકટમ્ ।

આહુઃ શૈલેન્દ્રજે કેચિત્ પીઠં પક્વેષ્ટકામયમ્ ॥ ૭૩ ॥

જ્ઞાધારી એકજ ભતના વાસ્તુદ્રવ્યની (પાષાણને પાષાણની, ધાતુને ધાતુની)
 કરવી. ભુદ્દીશુદ્ધી ભતના દ્રવ્યની જ્ઞાધારી કરવી નેષ્ટ છે. કોઈ શિલ્પશાસ્ત્રકારો
 પાષાણના લિંગને પકવેલી ઇંટની જ્ઞાધારી કરવી તેમ કહે છે. ૭૩

ઉપર્યુપરિ પીઠાનાં સન્ધિરંગાવસાનકે ।

નાલસ્ય મધ્યમધ્યે ચ કર્ણે સંધિ ન કારયેન્ ॥ ૭૪ ॥

ઉપરાઉપર ઘાટવાળી પીઠિકાઓની સંધિ, અંગોના અંતમાં એટલે અંતર-પત્રની ઘશીમાં સંધિ રાખવી પડે તે તેમ પણ કરવું. પણ નાળાના મધ્યભાગે કે કોણમાં સંધિ ન રાખવી.

જલાધારીનાં દશ પ્રકારનાં નામ—

૧ ૨ ૩ ૪ ૫
મ્થંહિલ્યા ચૈવ ત્રાપી ત્રા યક્ષી વેદી ચ મંડલા ।

૧ ૭ ૮ ૯
પૂર્ણચન્દ્રા ચ વત્રી ચ પદ્માર્ધચન્દ્રિકા તથા ॥ ૭૫ ॥

૧૦
ત્રિકોણા દશમી તાસાં વિજ્ઞેયા દશ પીઠિકા ।

ચતુસ્ત્રા મ્થંહિલ્યા સ્યાદ્ એક મેઘલ્યા યુતા^૧ ॥ ૭૬ ॥

ત્રાપી દ્વિમેઘલા જ્ઞેયા યક્ષી ચૈવ ત્રિમેઘલા ।

ચતુસ્ત્રાયતા વેદી મર્વકામફલપ્રદા ॥ ૭૭ ॥

મંડલા ચર્તુલ્યા યાતુ ગણાનાં સિદ્ધિદેતવે ।

રક્તા દ્વિમેઘલા મધ્યે પૂર્ણચન્દ્રા તુ સા ભવેન્ ॥ ૭૮ ॥

મેઘલાત્રયમયુક્તા પદ્મસ્રા વત્રિકા ભવેન્ ।

પોડાસ્રા ભવેન્ પદ્મા કિંચિત્સસ્યા મૃગાલચન્ ॥ ૭૯ ॥

લગ્નઝ્યા ધનુષાકાગા અર્ધચન્દ્રા તુ સા ભવેન્ ।

ત્રિકોણા નૃહૈતૌ દ્રુમ્ણા ત્રિશૂલ સદૃશી ભવેન્ ॥ ૮૦ ॥

^૧દશ યોનયમ્તુ કાર્યાઃ સદા શુભફલપ્રદા ।

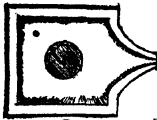
જ્વલા ચોત્તરપૂર્વેણ પ્રશસ્તલક્ષ્યાન્વિતા ॥ ૮૧ ॥

૧ મસ્ત્યપુરાણ — અ. ૨૬૩ — ઘજિતા મેઘલાદિભિઃ

૨ જળાધારીની આકૃત કમરના જેવી કરવાની કહી છે. અન્ન રીતે પણ કામદ પીઠ જેવી. અને ઉપર કણી ગણતવાળી કરવી. પીઠિકાનાં ૩૦ વિભાગનાં સ્વરૂપ અપરાજિત અ. ૨૦૭ માં આપેલાં છે પરંતુ તે તે અન્યદેવોનાં પગાસણ સિદ્ધાસન માટે છે. તેની આકૃતિની જળાધારી કર્યાંજ જોવામાં આવતી નથી. કમર આકૃતિની જળાધારી ઘાઓત છે. પરંતુ ગુજરાતમાં પ્રાયઃ જળાધારી સાવ સાદી ત્રણ ચાર કે ૭ આંગળી ઘાપ છે પણ તે અઘાઓત છે. સાધાર મદાપ્રાસાદોમાં તે અપંગ કદાચ હોય. તેમાં જળાધારી અપટ મે થરે પણ કરી શકાય. દ્રવિકમાં ઘોટિકા જળાધારી ચાર પ્રકારની પદ્મપીઠ, ભદ્રપીઠ, વેદિકા, પરિમંડળ, કહી છે. પદ્મપીઠ કમર આકારની પણ વચ્ચે કણી નહિ. ભદ્રપીઠ કણુપીઠ જેવી કરી તે ઉપર ત્રણ પદીઓ મૂકી વચ્ચે પદી ગઠાર કાઠવાની. આથી મે તે આપણી જેવી કમર સ્વરૂપની વચ્ચે કણીવાળી. પણ બામ નાના મોટા રાખે છે.

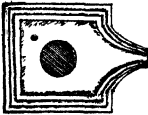
इति भद्रावनी पीठिका ललाषादीना स्वरूप

कर्मद्विधा १

धापी १

धक्षी १

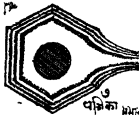
वेदी ५

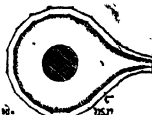
मण्डला

धुकीचक्रा

पञ्चिका प्रसक्त भे.

धना

अधिकाद्या.

त्रिकोणा.

अथान्येभ्योऽपि स्वरूपाणि

જ્ઞાધારીનાં સ્થંડિલા, વાપી, યક્ષી, વેદી; મંડલા, પૂર્ણચંદ્રા, વજી, પદ્મા, અર્ધચંદ્રા, તથા ત્રિકોણા, એમ દશ નામે જાણવાં હવે તેના સ્વરૂપ કહે છે. (૧) સ્થંડિલા જ્ઞાધારી ચારસ અને એક મેખલા વાળી (૨) વાપી જ્ઞાધારી, બે મેખલાવાળી. (૩) યક્ષી ત્રણ મેખલાવાળી હોય છે. (૪) લંબ-ચારસ જ્ઞાધારી વેદી નામે જાણવી, તે સર્વકામની ક્ષણદાતા છે. (૫) ગોળ જ્ઞાધારી મંડલા નામે જાણવી. તે શિવગણોને પ્રિય તથા સિદ્ધિને આપનારી છે. (૬) પૂર્ણચંદ્રા તે બે મેખલાળી રક્તવર્ણની પૂર્ણચંદ્રના જેવી ગોળ જ્ઞાધારીને પૂર્ણચંદ્રા નામે જાણવી. (૭) છ હાંસની ત્રણ મેખલાવાળી વજીકા નામે જાણવી. (૮) મોળ હાંસની કમળના જેવી નીચેથી કંઈક સાંકડી એવી જ્ઞાધારીને પદ્મા નામે જાણવી. (૯) ચડાવેલા ધનુષ્યના આકારની “અર્ધચંદ્રા” નામે જ્ઞાધારી જાણવી. (૧૦) ઉપરના ભાગે જરા સાંકડી એવી ત્રિશુલના જેવી ત્રિકોણા જ્ઞાધારી જાણવી. એ રીતે (દશાવેલ આકૃતિ લક્ષણયુક્ત) દશ જ્ઞાધારીનાં સ્વરૂપ જાણવાં તે હમેશા શુભ ક્ષણને દેનારાં છે. જ્ઞાધારીની પ્રનાળ (પૂર્વ પશ્ચિમ મુખવાળા પ્રાસાદને) ઉત્તરે અને ઉત્તર દક્ષિણ મુખવાળા પ્રાસાદને પૂર્વે રાખવી. (૭૫ થી ૮૧)

ત્રિજોંદિપદ સ્થાપન—

પ્રાસાદગર્ભગેહાર્થે ભિત્તિતઃ પંચધાક્રુતે ।

યક્ષાઘાઃ પ્રથમે ભાગે દેવ્યઃ સર્વાં દ્વિતીયકે ॥ ૮૨ ॥

જિનાર્કસ્કંદકૃષ્ણાનાં પ્રતિમાઃ સ્યુસ્તૃતીયકે ।

બ્રહ્મા ચતુર્થભાગે સ્યા - હ્લિઙ્ગમીશસ્ય પંચમે ॥ ૮૩ ॥

પ્રાસાદ ગર્ભગૃહના અર્ધે ભાગમાં પાછલી ભીંત તરફના પાંચ ભાગ કરવા. ભીંતથી પહેલા ભાગમાં યક્ષાદિની મૂર્તિ, બીજા ભાગમાં સર્વ દેવીઓ, અને ત્રીજા ભાગમાં, છન-સૂર્ય-કાર્તિકસ્વામી. અને કૃષ્ણની પ્રતિમા સ્થાપન કરવી. ચોથા ભાગમાં બ્રહ્માની મૂર્તિ, અને પાંચમા ભાગમાં એટલે મધ્યમાં શિવલિંગની સ્થાપના (મધ્યથી કંઈક ઈશાન તરફ) કરવી. ૮૨-૮૩

શિવદષ્ટિ વિભાગ—

દ્વારોચ્છૂપસ્ય મધ્યે વૈ ચતુષ્વઘ્નયંશમાજિતે ।

एकादिकोनविशत्यां दष्टिरव्यक्तं योजयेत् ॥ ૮૪ ॥

एकविंशे व्यक्ताव्यक्तं व्यक्तं च त्रयोविंशती ।
सप्तत्रिंशे उमासुद्र - दृष्टिर्युग्मस्वरूपकम् ॥ ८५ ॥

इति श्रीविश्वकर्मेणा कृते ज्ञानप्रकाशदीपार्णवे
वास्तुविद्यायां राजलिङ्गाधिकारे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

द्वारशाभ्यानी उंचार्चना सोसठ भाग करवा. ऐकथी मोगवृश भाग सुधीमां
लिंग (दृष्टिनी) योजना राखवी. ऐकवीश भागे मुष्पलिंगनी दृष्टि राखवी. अने
त्रेवीशभा भागे व्यक्त ऐठवे शिवमूर्तिनी दृष्टि राखवी. अने उ७ साडत्रीशभा
भागे उमासुद्रनी युग्म स्वरूप मूर्तिनी दृष्टि राखवी.

धृतिश्री विश्वकर्मा विरचित ज्ञानप्रकाश दीपार्णवने वास्तुविद्याना (धृतिलिंग)
राजलिङ्गाधिकार पर शिल्प विशारद प्रकाशकर श्रीधडभाई रामपुरा
शिल्पशास्त्रीये रचेली शिल्पप्रभा नामनी कापाटीका साधने
तेरभा अध्याय समाप्त.

॥ अथ वास्तुविद्यायां दीपार्णवे चतुर्दशोऽध्यायः ॥

बाणलिङ्गाधिकारः

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि बाणलिङ्गस्य लक्षणम् ।

कथयामि समासेन सर्वपापहरं शुभम् ॥ १ ॥

હવે હું 'બાણલિંગનાં લક્ષણો સંક્ષેપમાં કહું છું. બાણલિંગ સર્વ પાપોને નાશ કરનાર છે. અને તે શુભ ફળદાયક છે. ૧

બાણલિંગનાં ઉત્પત્તિ સ્થાન—

કુરુક્ષેત્રે ચ લિંગાણિ સરસ્વત્યાં તથા પુનઃ ।

વારાણસ્યાં પ્રયાગેષુ ગંગાયાઃ સક્ક્રમેષુ ચ ॥ ૨ ॥

યાનિ ત્રૈ નર્મદાયાં ચ અન્તર્વેદ્યાં ચ સક્ક્રમે ।

કેદારે ચ પ્રભાસે ચ બાણલિંગં સુસ્વાવહમ્ ॥ ૩ ॥

કુરુક્ષેત્ર, સરસ્વતી નદી, કાશી, પ્રયાગ, ગંગાને સંગમ (ત્રિવેણી સંગમ), નર્મદા નદી, ગંગાચમુના નદી વચ્ચેના પ્રદેશમાં, કેદારનાથમાં, પ્રભાસતીર્થમાં—આટલા પ્રદેશમાં જે જે સ્વાભાવિક લિંગ ઉત્પન્ન થાય છે તેને બાણલિંગ કહે છે. તે સુખકારક છે. ૨-૩

બાણલિંગની પરીક્ષા—

ત્રિપંચવારં યસ્યૈવં તુલાસામ્યં ન જાયતે ।

તદા બાણં સમાખ્યાતં શેષં પાષાણસમ્ભવમ્ ॥ ૪ ॥

જે લિંગને ત્રણ કે પાંચ વાર તોળવા છતાં જે લિંગનું વજન એક સરખું ન આવે, તેને બાણલિંગ કહેલું છે. બાકી બધા પાષાણ બન્યાં. ૪

૧. અહીં બાણલિંગ અને રાજલિંગના બેદ બંધવા આવશ્યક છે. રાજલિંગ એટલે માનવકૃત લિંગ=વટિતલિંગ અને બાણલિંગ એટલે શાસ્ત્રકારોએ કહેલી પવિત્ર નદીઓના કુદરતી અંકુશિત પાષાણ. સ્વયંભુ લિંગ એટલે કુદરતી પ્રગટ થયેલું, હજારો વર્ષથી પૂગતું લિંગ. તે લિંગ આકૃતિમાં બરાબર ગોળાકૃતિ કદાચ નં પણ હોય. રાજલિંગના દસ બેદો હતા છે તેમાં સુખલિંગ પણ આવે છે, જેના દસ બેદો આ ગ્રંથના ૧૩મા અધ્યાયમાં આપેલા છે.

વિષમં ચ યદ્યેકં ચ દ્વિતીયં સમતાયનમ્ ।

વાળલિંગં સમાખ્યાતં શેષં રોહ સમુદ્ભવમ્ ॥ ૫ ॥

એક અગર બે વાર તોળવાથી એકજ વજન ન જણાય અને પછી એ બે અથવા ચારવાર તોળવાથી એકજ વજન જણાય તો તેવા લિંગને પણ બાહ્યલિંગ બાણુવું, યાત્રીનાં રોકે જણવાં.

પહેલીવાર તોળવાથી વજનમાં વિષમતા જણાય અને બીજીવાર તોળવાથી વજનમાં સમાનતા જણાય તો તેને પણ બાહ્યલિંગ બાણુવું. યાત્રી પાષાણુ બાણુવા. પ વર્જનીય લિંગ—

વामनं दीर्घजङ्घं च करालास्यं यवाकृतिम् ।

स्कंधहीनं कबंधं च पढेते स्वामियातकं ॥ ૬ ॥

બે બાહ્યલિંગ ૧ વામન અર્થાત્ ટુંકું, ૨ લાંબી બંધવાળું, ૩ વિકરાળ દેખાય તેવું, ૪ જવના આકારનું, ૫ સ્કંધ સહિત અને ૬ ખરાબ સ્કંધવાળું હોય એવા છ પ્રકારનાં લિંગ, સ્વામીનો નાશ કરનારાં છે. ૬

मण्डलं जालकं ज्ञेयं केकिनं शिखरं तथा ।

कर्पूरं च कृशं ज्ञेयं षडलिङ्गानि वर्जयेत् ॥ ૭ ॥

૧ ગોળ મંડળવાળું, ૨ બળાં ઘાય તેવું, ૩ મચુર શિખાળી (મોરપીછની) આકૃતિ દેખાતી હોય તેવું, ૪ શિખરના આકારનું, ૫ કાખરચીતરૂં (અનેક રંગવાળું) અને ૬ પાતળું—એ છ બલનાં બાહ્યલિંગો પણ તજવાં. ૭

स्थापिता सर्वदेवैस्तु विना स्फुटिकयोरपि ।

संयोगं च कृते तेषां प्रतिमा सा प्रकीर्त्तिता ॥ ૮ ॥

સર્વ દેવોએ સ્થાપિતી, કાટ્યા વગરની બે શિલાઓને એટલી દેવામાં આવે તો પણ તે પ્રતિમા (અખંડ) કહેવાય અને તે પૂજવી. ૮

૧. ઉત્તમ પ્રકારના બે એકેલા પાષાણની પ્રતિમા અખંડ માનીને પૂજવી, આમ પ્રમાણ છે. તે સામાન્ય રીતે બધા સંજોગોમાં માની લેવાનું નથી. પરંતુ ખુબ વિજ્ઞાન પ્રતિમાના માટે આ વિધાન છે. તેનો દુરૂપયોગ બધા દાખલામાં થઈ શકે નાહ. આખું ઉદાહરણ તારંશાળની અલ્પનાજની પ્રતિમા છે. તેનો કંઈ ઉપરનો ભાગ અને નીચેનો પલાઈનો ભાગ એ બે જુદાં છે. વસ્તુશાસ્ત્રના કર્તાએ છુદ્ધિથી એવા સંયોગો માટે પ્રમાણ આપ્યું છે. તેનો સદુપયોગ કરવો. સ્વેક આડમાનો અર્થ તો દેવોથી પુજાયેલા તેવા પાષાણ કે મહાપુરૂષોએ સ્થાપિત કરેલા તેવા પાષાણની પ્રતિમા કે લિંગ પૂજવાનું કહ્યું છે. એકાદ સૈદ્ધા પરની કે છુની દેવમૂર્તિ કે લિંગ સ્ફુટિત કે બંગ હોય તો પણ તેને પૂજવાની જાઆયા છે.

आषुलिङ्गना दोषैः—

स्थूलं पण्डं च दीर्घं च स्फुटितं छिद्रसंयुतम् ।
विन्दुयुक्तं च शूलाग्रं कृशं च चिपिटं तथा ॥ ९ ॥
वक्रं च मध्यहीनं च बहुवर्णं च यद्भवेत् ।
वर्जयेन्मतिमान् लिङ्गं दोषदुष्टं तथैव च ॥ १० ॥

ये आषुलिङ्गं ऋतुं होय, नपुंसकं होय (पाषाणदोषैः), लांशु होय, झट्टेणुं होय, छिद्र-काष्ठावाणुं होय, मिन्दु-टपकावाणुं होय, उपरनेो भाग शूण ऋवेो होय, पातणुं होय, अपटुं होय, वांकु-टेटुं होय, वयभां पातणुं होय, अनेे अनेेक वर्णनुं होय; धत्यादि दोषवाणुं लिङ्गं मतिमान् शिदधींयेे तज्जुं. ६-१०

लिङ्गना दोषानुं ३१ -

स्थूललिङ्गो महाव्याधिः पण्डे दीर्घे च जायते ।
दीर्घमाने च नश्यति स्फुटिते मरणं ध्रुवम् ॥ ११ ॥
छिद्रेण जायते दुःखं विन्दुयुक्तेन चापदम् ।
शूलाग्रे धननाशाय क्रुरेण कलहो भवेत् ॥ १२ ॥
चिपिटेन तु लिङ्गो न दारिद्र्यमंडलं भवेत् ।
विदेशगमनं वक्रे मध्यहीने प्रजाक्षयम् ॥
बंधनं पुत्रनाशं च बहुवर्णेन जायते ॥ १३ ॥

प्रभाषुधी ऋतुं लिङ्गं होय तो धण्णीने भोटो रोग थाय; नपुंसक (पाषाण-दोषैः) लिङ्गं होय के लांशुं होय तो भोटो रोग थाय, अधिक लांशुं होय तो पूजनारनेो नाश थाय; झट्टेणुं होय तो भरण थाय; छिद्र-काष्ठावाणुं होय तो दुःख थाय, मिन्दु-टपकावाणुं होय तो आपत्ति आवे, उपरनेो भाग शूण ऋवेो होय तो धननेो नाश थाय, पातणुं क्लेश करावे, अपटुं के मंडणवाणा लिङ्गधी हरिद्रता आवे, वांकु-टेटो लिङ्गधी परदेश रडेवानुं करावे, वयभां पातणुं होय तो प्रजननेो नाश करावे, अधिक वर्णुंवाणुं लिङ्गं पूजनारनेे अधन करावे अनेे पुत्रनाश थाय. ११-१२-१३

रक्तवर्णं च यल्लिङ्गं कृष्णविन्दु-विभूषितम् ।
स्थापने मृत्युदं ख्याति यजमानं भयावहम् ॥ १४ ॥
कृष्णवर्णं च यल्लिङ्गं पीतविन्दुविभूषितम् ।
सर्वनाशकरं प्रोक्तं वर्जनीयं विचक्षणैः ॥ १५ ॥

પીતવર્ણી ચ યલ્લિંગ્ શ્વેતર્વિદુવિભૂષિતમ્ ।

ઋણયતે સ્થાપકઃ કર્તા ઇદશં યન્ પ્રતિષ્ઠયેત્ ॥ ૧૬ ॥

શ્વેતવર્ણી ચ યલ્લિંગ્ સર્વર્વિદુવિભૂષિતમ્ ।

સર્વનાશકરં પ્રોક્તં મતિમાન્ વર્જયેત્ સદા' ॥ ૧૭ ॥

જે લિંગ લાલ વર્ણનું હોય અને તેમાં કાળા છાંટા હોય તેવું લિંગ સ્થાપન કરનારનું મૃત્યુ કરાવે છે. અને તે યજ્ઞમાન, સ્થાપક અને પૂજનારાને ભય ઉત્પન્ન કરે. શ્યામવર્ણી લિંગમાં પીળાં ટપકાં હોય તો તે સર્વનાશ કરનાર કહ્યું છે. તેથી તે યુદ્ધિમાન પુરૂષોએ તજવું. પીળા વર્ણના લિંગમાં સફેદ છાંટા હોય તો તેના સ્થાપક તથા કરાવનાર એ બન્નેનું મૃત્યુ થાય. સફેદ વર્ણના લિંગને સર્વ વર્ણનાં રંગભેરંગી ટપકાં હોય તો તે સર્વનાશ કરનાર લિંગ બાબુવું. તેથી યુદ્ધિમાન પુરૂષોએ તેવાં લિંગો તજ દેવાં. ૧૪-૧૭

શુભલિંગ—

શ્વેતં ચ યદિ વા કૃષ્ણં પીતં નીલં ચ યદ્ભવેન્ ।

શ્વેતરેખાસમાયુક્તં તલ્લિંગ્ સર્વકામદમ્ ॥ ૧૮ ॥

સફેદ, શ્યામ, પીળું, નીલ (વાદળી) રંગનું જે બાહ્યલિંગ હોય તેમાં જે સફેદ રેખાઓ હોય તો તે લિંગ સર્વ ઇચ્છિત ક્ષણે દેનાઈ બાબુવું. ૧૮

૨ૠર્ધ્વસ્થૂલં કૃશં ચાપો યદા લિંગ્ નિવેશયેત્ ।

તદા ભોગં વિજાનીયાત્ પુત્રપૌત્રાદિવર્ષકમ્ ॥ ૧૯ ॥

જે બાહ્યલિંગને ઉપરનો ભાગ બડો અને નીચેનો ભાગ કંઈક પાતળો હોય, તેવું લિંગ ભોગને આપનાઈ બાબુવું. તે પુત્રપૌત્રાદિ પરિવારને વધારનાઈ છે. ૧૯

ૠર્ધ્વં કૃશં યદા લિંગ્ સ્થૂલં ચાપો નિવેશયેત્ ।

ભોગહીનં ભવેત્તસ્ય સંસારસ્થિતિકારણમ્ ॥

મર્ષારવિહિના નારી યથા વિધવ ઉચ્યતે ॥ ૨૦ ॥

૧. શુકનીત પ્રકરણ ૪ — “બાળલિંગો સ્વર્ધ્મૂલે ચંદ્રકાન્તસમુદ્ભવેત્ । રત્નજે ગણકોદ્ભૂતે માનદોષો ન સર્વથા ॥ પાપાણઘાતુજાયાં તુ માનદોષો વિચિન્તયેત્ ” ॥ ૧૫૩ ॥ બાહ્યલિંગ કે સ્વર્ધ્મૂલ બાહ્ય, ચંદ્રકાન્ત મર્ષિના કે રત્નના કે ચંક્રી નદીમાંથી ઉદ્ભવેલ લિંગમાં માનદોષો સર્વથા ન મળવા. પરંતુ પાપાણુ ને ઘાતુના લિંગમાં માનદોષોનો વિચાર કરવો.

૨. ગાનરત્નકેરી — કાચલિંગસ્ય મૂલે સ્યાત્ સ્થૂલં તસ્યાપ્રમિષ્યતે. નીચે મૂળમાં પાતળું અને ઉપર બડું બાહ્યલિંગ (શુભ) બાબુવું.

જે બાણલિંગ ઉપર પાતળું હોય અને નીચે બહુ હોય તેણે લિંગ ભોગ-
હીન બહુવું. જેમ પતિ વિનાની વિધવા સ્ત્રી સંસાર સ્થિતિનું કારણ કહેવાય છે
તેણું તેને બહુવું. ૨૦

લિહ્મગેનાપિ પરિત્યક્તા પીઠિકા યા તથૈવ ચ ।

પ્રાસાદે પીઠિકા ચૈવ વેદિકા કુંડ મંડપે ॥ ૨૧ ॥

પ્રાસાદ, વેદી, કુંડ, અને મંડપને જેમ પીઠ હોય છે, તેમ જો લિંગને
પીઠિકા બળાધારી ન હોય તો તે કુંડાયક નથી. ૨૧

નાનાં શિવાલયો માટેના અપવાદરૂપ સામાન્ય નિયમ—

વૃષભો દ્વારશૂલં ચ તથા ધ્વજપતાકયોઃ ।

ઇચ્છામાને ન કર્તવ્યં નિયમો નૈવ જાયતે ॥ ૨૨ ॥

પોઠીયો, દ્વાર, ત્રિશૂલ, ધ્વજ અને પતાકા એ સર્વે ઇચ્છા માનથી ન કરવું
એવો નિયમ નથી. આ નિયમ શ્રામ્ય નાના શિવાલય માટે બહુવો. ૨૨

ધ્વજવંશશ્ચ કર્તવ્યો માનેન શિખરસ્ય ચ ।

‘ઇચ્છવાન્યં’ ચ કારયેત્ યથાપ્રાપ્તિશ્ચ કારકે ॥ ૨૩ ॥

ધ્વજવંશ શિખરના માનથી જ કરવો; પરંતુ (શ્રામ્યના નાના શિવાલયને)
કરનારને જેવું મળે તેવું કરે તેનો દોષ નથી. ૨૩

શિવોક્તેન વિધાનેન પ્રતિષ્ઠા પંચ કારયેત્ ।

एकधा स्थापितं लिङ्गं नित्यं च यस्य साधकः ॥ ૨૪ ॥

શિવજીએ કહેલ વિધિ પ્રમાણે એકવાર લિંગ પ્રતિષ્ઠિત-સ્થાપિત કર્યા પછી
અન્ય જુદા જુદા સમયે પાંચ પ્રકારે (વિધિ) પ્રતિષ્ઠા કરવી. તેમજ સાધકે લિંગની
હંમેશા પંચવિધ પ્રતિષ્ઠાએ પૂજા કરવી. ૨૪

૧. શ્લોક ૨૨-૨૩નો બહીત અર્થ બંધારમાં સમજાવે કરવાનો છે. નાના મામકા-
ઓમાં અદૃષ્ટ દ્રવ્યથી સંક્રાંતથી કરનારાઓને સામાન્ય નિયમ તરીકે અપવાદ જોડવી છુટ
કાઠાકારોએ આપી છે. કેટલાક મંદિરમાં એવા આચાર્ય અધિપુત્રોએ અપવાદ રૂપ
માર્ગ આપેલા છે તેનો અર્થ સંબંધોએ ક્યારે અને ક્યાં બંધારમાં સુક્રમે તે ભુક્તિથી
વિચારવાનું છે. તલ્લવાર આપી છે, પણ તે ભ્યાં ત્યાં વાપરવા માટે નહિ; પ્રસંગે આત્મ-
રક્ષણ માટેજ છે. અપવાદને નિયમ-પ્રમાણ તરીકે ન મુકવું નાંધવું.

પાંચ પ્રતિષ્ઠાનો અર્થ લિંગ ઉત્થાપન કરવાનો નથી. પરંતુ સ્થાપિત લિંગને કહી
પણ ઉત્થાપન ન થાય. પરંતુ તેની પ્રતિષ્ઠા વિધિ જુદા જુદા પાંચ સમયે પ્રતિષ્ઠા જેવા
ઉત્સવ કરવાથી લિંગ કે પ્રતિમાનું તેજ વધે છે તેમ માહાત્મ્ય પણ વધે છે.

લિંગની પંચવિધ પ્રતિષ્ઠાનું ક્ષણ—

પંચવિધં પ્રતિષ્ઠાપ્ય તસ્ય પુણ્યં વદામ્યહમ્ ।

વાણલિંગે તુ તેજાઙ્ગ્યં ચતુર્વર્ણમુસ્વાત્ત્વમ્ ॥ ૨૫ ॥

પાંચ પ્રકારે પ્રતિષ્ઠા કરેલ લિંગથી જે પુણ્ય થાય છે તે હું કહું છું. તેથી બાણલિંગ તેજવાણું થાય છે. તેમજ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચારે વર્ણને સુખદાયક થાય છે. ૨૫

પીઠિકાની બીજવાર પ્રતિષ્ઠા થઈ શકે—

પીઠિકા કારયેદન્યા પુનસ્તુ સ્થાપયેદ્ ધ્રુવમ્ ।

ન ચ દોષો ભવેત્તત્ર વિશેષપુણ્યં લભેન્નરઃ ॥ ૨૬ ॥

લિંગની તે એકજ વાર (સ્થાપિત) પ્રતિષ્ઠા થાય. પણ કારણસર બીજવાર પણ સ્થાપન કરી શકાય. તેમાં દોષ નથી. તેમાં મનુષ્ય વિશેષ પુણ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૬

લિંગ સ્થાપનાનું માદાત્મ્ય અને ક્ષણ—

ધર્માર્થકામસૌંઘ્યં ચ વાણલિંગં પ્રસાધયેત્ ।

સર્વસિદ્ધિકરં ચૈવ ઈંદ્રપુત્રફલપ્રદમ્ ॥ ૨૭ ॥

સર્વયજ્ઞતપોદાન-તીર્થવેદેષુ યત્ફલમ્ ।

તત્ફલં કોટિગુણિતં પ્રાપ્યતે લિંગસ્થાપનાત્ ॥ ૨૮ ॥

બાણલિંગના પૂજનથી ધર્મ અર્થ કામ અને સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. તથા સર્વ સિદ્ધિને કરનાર અને પુત્રની પ્રાપ્તિ દેનાર છે. સર્વ પ્રકારના યજ્ઞ, તપ, દાન, તીર્થ અને વેદોત્તુ જે ક્ષણ પ્રાપ્ત થાય છે તેનાથી કરોડગણું ક્ષણ લિંગની સ્થાપનાથી થાય છે. ૨૭-૨૮

યો લિંગસ્થાપયેદેકં વિધિપૂર્વં સદક્ષિણમ્ ।

સર્વાંગમાંદિતં પુણ્યં કોટિગુણં લભેન્નરઃ ॥ ૨૯ ॥

માતરઃ પિતરશ્ચૈવ एवं તદ્ વહતે પ્રિયમ્ ।

કુલિકં વિંશતિઃ સ્વર્ગઃ તતો ગચ્છેત્ પરગતિમ્ ॥ ૩૦ ॥

જે મનુષ્ય એક પણ લિંગને વિધિપૂર્વક દક્ષિણા સહીત સ્થાપન કરે છે તે મનુષ્ય આગમોમાં કહેલ પુણ્યથી પણ કરોડગણું પુણ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. લિંગ સ્થાપનાથી પેતાનું અને માતા અને પિતાનું કલ્યાણ થાય છે. તથા દશ પેઢી આગલી તથા દશ પેઢી પાછલી એમ વીશ પેઢી સુધીનું કલ્યાણ થાય છે અને સૂર્ય રહે ત્યાં સુધી તે પરમગતિને પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૯-૩૦

शतवारं कुरुक्षेत्रे सहस्रं जान्दवीषु च ।
 नर्मदायां च लक्ष्णेण कौटिं च कुरुजाङ्गुले ॥ ३१ ॥
 कृत्वा स्नानं च पिण्डं च हृतं दानं च भोजनम् ।
 गुणितं कौटिवारं च सर्वपुण्यं लभेन्नरः ॥ ३२ ॥
 स्थापिते चैकलिङ्गे तु देवकल्पामिबन्दिने ।
 विमानकांचनारुढो देववाद्यैस्तु वाद्यते ॥ ३३ ॥
 भ्रमते मुरलोके च छिन्नसंसारबंधनः ।
 सर्वसिद्धिकरं चैव सर्वकामफलप्रदम् ॥ ३४ ॥

कुक्षेत्रમાં એકસોવાર; ગંગાજીમાં હજારવાર; નર્મદાજીમાં લાખવાર; કુરુ-
 જાંગલ દેશમાં કરોડવાર સ્નાન, પિંડદાન, યજ્ઞાહુતિ, દાન અને બ્રાહ્મણ સોબન
 કરાવવાથી જે પુણ્ય થાય છે તેથી કરોડગણું પુણ્ય દેવગણથી વંદિત એક શિવ-
 લિંગ સ્થાપન કરનાર મનુષ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. દેવોનાં વાજીં સાથે સોનાના
 વિમાનમાં આડે થઈ તે મનુષ્ય દેવલોકમાં ભ્રમણ કરે છે. અને સંસારના
 બંધનથી મુક્ત થાય છે. અને સર્વસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે. સર્વ કામનાતું ફળ પ્રાપ્ત
 કરે છે. ૩૧-૩૪

શિવતીર્થોદ્ધક લક્ષણુ—

ઘાતવે શતહસ્તેષુ ત્રાણે પંચશતેષુ ચ ।
 સ્વયંભૂ સહસ્રહસ્તેષુ શિવતીર્થોદ્ધકં સ્મૃતં ॥ ૩૫ ॥
 સ્નાનકૃતે મહત્ પુણ્યં લિંગાદિષુ દિશં પ્રતિ ।
 લંચિતે ચ મહત્પાપં શિવસ્નાનોદકે તૃણામ્ ॥ ૩૬ ॥
 ત્રાણલક્ષણહીનેઽપિ યત્ર વૈ રોચ્યતે મનઃ ।
 તત્ર પૂજાં પ્રકુર્ષિત ધર્મકામાર્થમોક્ષદમ્ ॥ ૩૭ ॥

ઘાતુના લિંગથી સો હાથ સુધી, બાણલિંગથી પાંચસો હાથ સુધી અને
 સ્વયંભુ લિંગથી હજાર હાથ સુધી શિવતીર્થોદ્ધક બાણપુ. લિંગની દિશા તરફ
 મુખ રાખીને સ્નાન કરવાથી મોટું પુણ્ય થાય છે. શિવ પ્રનાલતું નિર્મોલ્ય-બાણ
 બાણગવાથી મોટું પાપ થાય છે. બાણલક્ષણ હોય ન હોય પરંતુ જે મનને

૩થે તેમ હોય તો તેનું પૂજન કરવાથી ધર્મ, કામ અને અર્થનો લાભ મેળવી અતે મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે. ૩૫-૩૬-૩૭

પીઠિકા-જળાધારી--

વાણલિહંગે તુ લિહંગનામાર્ષાણે ચ સ્વયંભૂવે ।
 પીઠં પ્રાસાદરૂપં ચ યથેષ્ટં કારયેત્ સુધીઃ ॥ ૩૮ ॥
 પીઠિકા દર્ષણાકારા જગત્યાં ચ પરિશ્લિપેત્ ।
 ઉમા તુ પીઠિકા જ્ઞેયા લિહંગં શંકર ઉચ્યતે ॥ ૩૯ ॥
 લિહંગ્યામે પૃથુપિઠં યામે ત્રિગુણવિસ્તરમ્ ।
 પ્રણાલં નિર્ગમે ભાગઃ તત્તુલ્યં ચાગ્રમર્ષકમ્ ॥ ૪૦ ॥
 શૈલે શૈલં ધાતું ધાતૌં દારુજે દારુવં કૃતં ।
 પુલ્હિહંગુતે લિહંગે સ્ત્રીલિહંગમિન્તુ પીઠિકા ॥ ૪૧ ॥

બાણલિંગ, રાજલિંગ, આર્ષલિંગ અને સ્વયંભુ લિંગને પ્રાસાદની જગતીની જેમ યથેષ્ટ પીઠ કરવું. જળાધારી દર્ષણના આકારની જગતીની જેમ લિંગની ફરતી ફરવી. પીઠિકા-જળાધારી ઉમાસ્વરૂપ અને લિંગ શિવસ્વરૂપ બાણુવું. લિંગ જેટલું પહોળું હોય તેટલી પીઠિકા (જળાધારી) બની કરવી અને તેનાથી ત્રણગણી પહોળી કરવી. તેને (લિંગની પહોળાઈ જેટલી) એક ભાગ નીકળતી પરનાજ કરવી. તે પરનાજ અર્ધભાગ આગળ રાખવી. શૈલ પાષાણના લિંગને પાષાણની, ધાતુને ધાતુની અને કાષ્ટને કાષ્ટની જળાધારી કરવી. પુલ્હિંગ પાષાણનું લિંગ કરવું અને સ્ત્રીલિંગ પાષાણની જળાધારી કરવી. ૩૮-૪૧

પૂર્વોષ્ઠરે શુભં નાલં શિવસ્નાનં ન લક્ષ્યેત્ ।
 શિવસ્નાનોદકં ગૃહ-માર્ગે ચંડમુખે શ્લિપેત્ ॥ ૪૨ ॥
 ચંડલક્ષણં વક્ષ્યામિ જગત્યુપરિ સ્થાપયેત્ ।
 પાદોને ચા ત્રિભાગોને પીઠિકોચ્યન્નાતતઃ ॥ ૪૩ ॥
 ઉચ્છ્રયેચ્છંડકં કુર્યાત્ સ્પૂર્લં મીપ્માનનં તથા ।
 પીવન્તં ચ તથા માક્ષં વિકૃતાનનભૂર્ધ્વગમ્ ॥ ૪૪ ॥

શિવ પ્રનાથ અને અંકનાથ નિર્માણ

પ્રાસાદ કે શિવની જાગાધારીની પ્રજ્ઞાલ=પરનાળ પૂર્વ કે ઉત્તરમાં રાખવી (પૂર્વ પશ્ચિમ મુખને ઉત્તરે અને ઉત્તર દક્ષિણ મુખને પૂર્વે રાખવી). શિવસ્નાન જળ ઉલ્લંઘન ન કરવું. શિવસ્નાનોદક યુદ્ધ માર્ગેથી બહાર કાઢવું; અગર અંકના મુખથી ચુપ્ત રીતે જમીનમાં બંધ તેમ કરવું. હવે અંકનાથનાં લક્ષણ કહું છું. જાગતીની ઉપર પીઠના પૌણ્યભાગે કે ત્રીજાભાગે હીન અગર પીઠ (કામદ પીઠ) બરાબર ઉંચા માનને અંકનાથ કરવો. તે સ્થળ શરીરવાળો બીજમ કાયાનો, મોટા પેટવાળો, જે હાથે શિવસ્નાનોદક-શિવનિર્માણ પીતા હોય તેવો કરવો. (પીઠિલું પાણી-શિવસ્નાનોદક અંકના યુદ્ધમાર્ગેથી ભૂમિમાં બંધ તેવો રચના કરવી.) ૪૨-૪૩-૪૪.

નંદી પ્રમાણ—

નંદીશ્વરં તતો વક્ષ્યે ચ્ચદુક્તં પૂર્વમેવ હિ ।
 બ્રહ્માદ્યાત્ વિષ્ણુમાગાન્તં કલ્પયેત્તસ્ય ચોચ્છ્રયમ્ ॥ ૪૫ ॥
 પાદાધિકો ભવેજ્જેષ્ઠઃ કનિષ્ઠઃ પાદવર્જિતઃ ।
 તદુચ્છ્રયં ચ વિમજેદ્ ભાગૈઃ પંચમિરેવ ચ ॥ ૪૬ ॥
 તત્ર ભાગપ્રમાણેન સપ્તમાગાયતો ભવેત્ ।
 ઘંટાચામરધર્ધરમાલાલંકારમૂષિતમ્ ॥ ૪૭ ॥

૧. કિલ્લાવૈષ્ણ્યે સમાયામો વિષ્ણ્વંશાંતોષ્ણતો વૃષઃ ॥ (વાસ્તુમંજરિ)

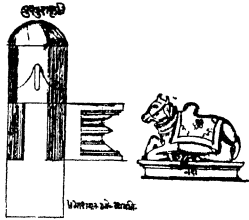
શૃંગાભરણમપ્યેવં કુંડિકાગ્રે સમોદકઃ ।

મોદકા વૃષવક્ત્રાગ્રે તાપસરૂપકઃ કૃતઃ ॥ ૪૮ ॥

બાળલિલ્લાગે વૃષં કુર્યાત્ સ્વયંભૂમુસ્વમૃન્મયે ।

શતસહસ્રલિલ્લાગેષુ વૃષો ન્યૂનાધિકો વિદુઃ ॥ ૪૯ ॥

નંદીશરનું (માન પ્રમાણ) જે પહેલાં કહેલું છે તે કહું છું. રાજલિંગના બ્રહ્મભાગ ઉપરથી વિષ્ણુભાગ સુધીના નંદી ઉંચો કરવો. તે પ્રમાણમાં ચોથો ભાગ વધારવાથી જે પ્રમાણ અને ચોથો ભાગ તજવાથી કનિષ્ઠમાન બાણવું. તે આવેલ ઉંચાઈના પાંચ ભાગ કરવા. અને તેના ભાગ પ્રમાણથી સાત ભાગ નંદી લાંબો બેઠેલો કરવો. ગળે બંટ તથા ધુધરાની માગાઓથી શોભતો કરવો. નંદીનાં શિંગડાંઓ

પણ આણપણ યુક્ત કરવાં. લાડુ બરેલ કુંડીતું પાત્ર નંદીના મુખ આગળ મૂકવું. તાપસ-ભક્ત કે બટકવું રૂપ કરવું. બાણલિંગને (માન સહીત વૃષભ-) નંદી કરવો. પરંતુ સ્વયંભૂલિંગ, મુખલિંગ, પાર્થિવલિંગ, સો-હબર-લાખ લિંગ (સમુહ) આગળ નંદી નાનો ચોટો પ્રમાણથી કરવામાં દોષ નથી. ૪૫-૪૯

નંદીનું અન્ય પ્રમાણ—

લજ્જયામે સમો દૈર્ય ઉચ્છ્રયે પીઠિકા સમઃ ।

સપ્તમાગાયતો વૃષઃ પંચમાગોક્તો ભવેત્ ॥ ૫૦ ॥

રાજલિંગના જેટલો નંદી લાંબો અને પીઠિકા જેટલો ઉંચો નંદી કરવો. ઉંચાઈમાં પાંચ ભાગ કરી સાત ભાગનો નંદી લાંબો કરવો. ૫૦

૧. વિષ્ણુમાન એટલે જળાધારીના મહાબા સુધીનો જણવો. પરંતુ વર્તમાન કાળમાં જે જળાધારી પાતળા માપની ઘર્ષ રહી છે તે અશાસ્ત્રીય છે. શાસ્ત્રોક્ત જળાધારી કાઠલીના આકારની રાજલિંગના અધ્યાપમાં વિશાળ સાથે આપેલી છે. વળી નંદીના માટે સામાન્ય રીતે લોકોમાં છે કે સ્ત્રિ પર વૃષભની દર્ષિ પડે તેવી રીતે યુક્તો. નંદીની નીચે બેઠકની પાટલી કરીને તેને સ્થાપવો.

વાહન સ્થાપન પદ અને દૃષ્ટિ—

વાહનં यस્ય દેવસ્ય તત્તસ્યાગ્રે પ્રકલ્પયેત્ ।

૧૬૧ ॥

મૂર્તિસ્થાને તુ કર્તવ્યા મૂલસ્તંભૈશ્ચતુષ્કિકા ।

૧૬૨ ॥

દેવ વાહનનું સ્થાન પ્રાસાદના આગળના ભાગમાં રાખવું. તે મૂળ સ્થાન ગર્ભગૃહથી એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ અગર સાત પદના અંતરે રાખવું. ગર્ભગૃહના પદ પ્રમાણે ચતુષ્કિકા=ચોકી અગર મંડપ) કરવો. શિવલિંગના વાહન નંદીની દૃષ્ટિ વિષ્ણુભાગ (જગાધારીના મથાળા) ધરાધર રાખવી. ૫૧-૫૨

પાદજાનુકટિર્યાવદ-ર્ષાયા વાહનસ્ય દૃક્ ।

૧૬૩ ॥

દેવ વાહનની દૃષ્ટિ દેવના પગ ધરાધર, બાંગ ધરાધર, કેડ ધરાધર રાખવી. અને વાહનનો ઉદય મૂળનાયક દેવના (૧) ગુહ્યભાગે, (૨) નાલિના ભાગે કે (૩) સ્તન ધરાધર એમ ત્રણ પ્રકારે રાખવો. (અહીં વાહનનું કદ પ્રમાણ તથા દૃષ્ટિપ્રમાણ કહ્યું છે). ૫૩

નંદી સ્થાપન પદનું બીજું માન—

ગર્મર્થે પદ્મગુર્ણ કૃત્વા મંડપગર્મસમન્વિતમ્ ।

૧૬૪ ॥

ગર્ભગૃહના અર્ધભાગના માનને છ ગણું કરવું; તેમાં મંડપના ગર્ભનું માન એળવવું. જે માન આવે તેટલા અંતરે નંદી (પોહીયો) સ્થાપન કરવો. ૫૪

૧. દેવના વાહનનું સ્થાન મંડપમાં પણ સામાન્ય રીતે થાય છે. દ્રવિડમાં નંદીનું સ્થાન મંડપથી બહાર બીજા મંડપ અથવા ચોકી કરીને વાહનનું સ્થાન ખાસ અલાયદું કરે છે. ઉત્તરમાં પણ કોઈક સ્થળે તેમ જોવામાં આવે છે. દ્રવિડની આ પદ્ધતિ આપણા નામરાદિ શૈલીના પ્રથિને મળતી છે. તે ધરાધર ચોમ્બ છે. દ્રવિડમાં નંદી બધા વિશાળ કેટલેક સ્થળે મુકેલા છે. બૃહદીધરમાં સોળ ફૂટ લાંબા નંદી ખાસ અલાયદા મંડપમાં શિવ સ્તુત્ય પધરાવેલ છે.

૨. નંદી અને શિવની વચ્ચે કૂર્મસ્થાપન કરવાની પદ્ધતિ આપણા દેસમાં વિશેષ કરીને છે. તેના કારણમાં મહર્ષિ ગર્ભ કહે છે—

લિંગ પંચસૂત્ર—

પ્રથમં લિંગપરિધિ-દ્વિતીયં પીઠવિસ્તારઃ ।

સૂત્રં તૃતીયં પીઠાચ લિંગોદ્ભવં દૃત્તસૂત્રમ્ ॥ ૫૫ ॥

સ્યાત્ સૂત્રં ચતુર્થલિંગં પ્રનાલાગ્રં પૃથુત્વમાવઃ ।

ભૂમેલિંગશિરોન્તં ચ વક્રસૂત્રં દિ પંચમમ્ ॥ ૫૬ ॥

લિંગ પંચસૂત્રની વિધિ કહે છે. (૧) લિંગની ફરતું ગોળ સૂત્ર એ પ્રથમ. (૨) તે સૂત્ર પ્રમાણે પીઠિકાને વિસ્તાર-પહોળાઈ કરવી. (૩) ત્રીજું તે સૂત્ર પ્રમાણે જળાધારીથી ગોળાઈમાં ઉંચું લિંગ રાખવું. (૪) ચોથું લિંગ સહિત પરનાળ સુધીનું તેટલુંજ સૂત્ર રાખવું. અને (૫) પાંચમું સૂત્ર જમીનથી લિંગના શિરો ભાગ જેટલું ત્રાંસુ સૂત્ર. આ રીતે લિંગ પંચસૂત્ર જાણવું. જે આ પાંચે સૂત્ર બરાબર મળી રહે તે જ બરાબર વિધિસર જાણવું. ઓછા વસ્તુ ન રાખવું. ૫૫-૫૬.

લિંગ પ્રવેશ—

લિંગં ન પ્રવિશેદ્ દ્વારાદાકાશાત્પ્રવિશેદ્દિત્તમ્ ।

ઉત્તરહૃગોર્ધ્વમાગે વા પ્રવેશો ભવતિ ક્વચિત્ ॥ ૫૭ ॥

અન્યમાર્ગે પ્રવેશસ્તુ દેશમજ્ઞાદિકં ભવેત્ ।

અતઃ શાસ્ત્રાનુસારેણ કર્તવ્યો વિદ્યુષૈર્જનઃ ॥ ૫૮ ॥

અજયોઃ સ્વરયોશ્ચૈવ દ્વંપત્યોઃકુદશિષ્યયોઃ ।

નંદી શંકરયોશ્ચૈવ પૂર્વપૂણ્યં વ્યવોદ્ધનઃ ॥

કુર્મઈશ્વરસ્વરૂપાણાં સ્થાપનં કુર્યાન્ ॥ इति गर्ग संहिता ॥

અકરાના ટોળા કે અઈબના ટોળા વચ્ચે, પુરૂષ અને તેની પત્નિ વચ્ચે, યુરૂ અને શિશ્યની વચ્ચે, નંદી અને શિવની વચ્ચે યજ્ઞને આસપાસી પૂર્વ ભવના પુણ્ય દ્વારા છે તેથી નંદી અને શિવની વચ્ચે ઇશ્વર રવરૂપ એવો કુર્મ સ્થાપન કરવેલો. (તેથી હોય જાણતો નથી.)

૩. લિંગપ્રવેશ પ્રતિષ્ઠા સમયે દારમથી ન કરાવેલા. તે બ્રાહ્મલિંગને માટે જ્યારે તે નાના ઘટિતલિંગને માટે બરાબર છે. પરંતુ પ્રાચારો-સાધાર પ્રાચારોમાં લિંગ આદિ દેશ કૂદ લાંબા અને અડી વજી કૂદ બ્યાસના હોય તેથી ભારે લિંગો માટે અપવાદ છે. તેને પ્રવેશ દારમથી કરાવવાનું વિધાન પ્રતિષ્ઠા પ્રમાણમાં છે. પણ તે બાવા મોટા લિંગ માટે જ અપવાદ છે. નહિ કે બ્રાહ્મલિંગો માટે. શૈલથી વચ્ચે લિંગને માધીને ઉપરથી સંભાળીને લિંગ ઉતારે છે. બાકી જે અપવાદને રાખવો હોય તે ઘટિતલિંગને અર્ધગૂદમાં જ બધી અધિષ્ઠાન પ્રાણપ્રતિષ્ઠાની વિધિ કરાવવી. આથી કોઈ પ્રશ્ન રહેતો નથી.

लिंगने प्रवेश शिवालयना गर्भगृहना द्वारमांथी न कराववो. परंतु आकाश भागे (अटले धुमटमां तेवी ज्य्या राणीने) लिंग प्रवेश कराववो, अगरे शिभरना शुक्रनासमांथी गर्भगृहमां उपरथी उतारी प्रवेश कराववो, अथवा द्वार उपरना उत्तरंगना उपला भागमांथी कवचित प्रवेश थाय छे.

आशी अन्य भागथी लिंग प्रवेश कराववामां आवे तो देशभंग आदि अनिष्टो उलां थाय छे. अटला भाटे शास्त्रानुसार शास्त्रना पारंगत विद्वानेअये उपरोक्त रीते लिंग प्रवेश कराववो. ५७-५८

देव प्रदक्षिणा विचार—

एका चंडी र्वौ सप्त तिस्रो दद्याद् विनायके ।

चतस्रो वासुदेवस्य शिवस्यार्दां प्रदक्षिणा ॥ ५९ ॥

देवीनी मंदिरमां अेक प्रदक्षिणा इरवी; सूर्यने सात; गणपतिने त्रय, विष्णुने चार अने शिवने अरथी प्रदक्षिणा इरवी. ५८

शिव प्रदक्षिणा विचार—

वृषं चंडं वृषं चैव सोमसूत्रं पुनर्द्वषं ।

चंडं च सोमसूत्रं च पुनश्चंडं पुनर्द्वषः ॥ ६० ॥

इतिथी विश्वकर्मणा कृते वास्तुविद्यायां ज्ञानप्रकाश दीपार्णवे

बाणलिकाधिकारे अतुदेशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

शिवनी अरथी प्रदक्षिणाने मभं अे छे के-पथम नंदी पासेथी सव्य प्रदक्षिणा इरीने प्रनाले नभन लेवा अंड पासे जवुं. त्यांथी अपसव्य (पाछु) नंदी पासे आवी, सोमसूत्र कडेतां अपसव्य भागे नंदीथी प्रनाल पासे जवुं. त्यांथी पाछा सव्य भागे नंदी पासे आवी अंड प्रनाल पासे जठने सोमसूत्र अपसव्य पाछु इरी वणी सव्य अंड प्रनाल पासे जठ (अपसव्य) नंदी पासे आववुं. (आ शिवार्थे प्रदक्षिणा जणुवी). ६०

इतिथी विश्वकर्मा विरचित ज्ञानप्रकाश दीपार्णवने वास्तुविद्याना

आकृतिगधिकार पर शिष्य लिखित प्रकाशके जोषडभाळें सोमपुरा

शिष्यशास्त्रे रवेडी लिखितला नामनी आपाटीका सावेने

मोहनी जणुवी समाप्त.

॥ अथ वास्तुविद्यायां दीपार्णवे पंचदशमोऽध्यायः ॥

॥ वृषभ-लक्षणम् ॥

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि वृषभं दिव्यलक्षणम् ।

प्रयत्नेन यथाशास्त्रं यथोक्तं विश्वकर्मणा ॥ १ ॥

श्री विश्वकर्मा कहे छे के हवे हुं दिव्य लक्षणवाजा वृषभ (नंदी=पोहीया)नां
स्वप्न जे प्रमाञ्छे शास्त्रमां कहेल छे ते प्रमाञ्छे कहुं छुं. १

वृषभ मान—

स भवति यथाभेदै—ज्येष्ठमध्यमकन्यसैः ।

ज्येष्ठस्तु नवभागश्च उच्छ्रये सप्तभागिकः ॥ २ ॥

ते वृषभ जेष्ठ, मध्यम अने कनिष्ठ जे त्रिषु लेह वडे अने छे. जेष्ठमानना
वृषभनी ल'आर्धना नव भाग अने उ'आर्धना सात भाग करवा. २

प्रासादस्य तु मानेन गर्भगृहस्य मानतः ।

लिङ्गमानं प्रमाणं तु तन्माने वृषभो भवेत् ॥ ३ ॥

अन्यथा न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं शुभदायकम् ।

प्रासादना मानथी अने गर्भगृहना मानथी त्रि'गनी ल'आर्धनुं जे प्रमाञ्छे
आवे ते मानने ल'आर्धना नंदी करवे. प्रमाञ्छे वगर करवे नहि. प्रमाञ्छथी
करवाथी शुभ इणदायक ल'आर्धनुं. ३

वृषभनुं ज्येष्ठमान—

वक्त्रं सार्द्धद्विभागं च ग्रीवा सार्द्धभागिका ॥ ४ ॥

सार्द्धभागस्ततः स्कंध—स्त्रिसार्धं, पृष्ठमेव च ।

पादश्च सार्धो द्विभागस्तु पिंडे सार्द्धभागिके ॥ ५ ॥

शृंगान्तरं भागमेकं यावत् कर्णान्तरं तथा ।

ज्येष्ठमानं विधियते मध्यमो वृषभः शृणु ॥ ६ ॥

नंदीनी ल'आर्धना नव भागमांश्री अदी भागनुं सुप करहुं, गजुं
होद भागनुं, आंध होद भागनी, पीक साडात्रिषु भागनी, पग होद के जे

भागना, पगनी ऋडाध होठ लागनी; अन्ने शृंग (शींगडा)तुं अंतर अन्ने काननी
 वच्येनुं अकेक लागनुं राअवुं. आ प्रभाळ्जे ज्येष्ठ मानना वृषभनुं प्रभाळ् कळुं.
 हवे मध्यमानना वृषभ लक्षण् सांभजो. ४-५-६

वृषभनुं मध्यम मान—

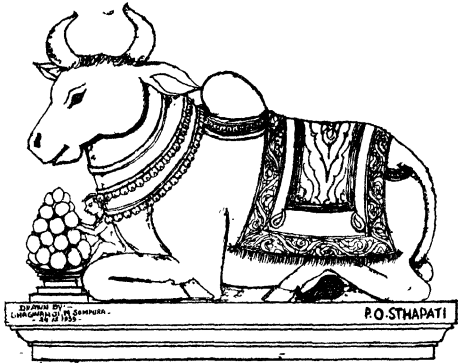
अष्टभागो भवेद् दीर्घे उच्छ्रये तु षड्भागिकः ।
 वक्त्रं सपादं द्विभागं ग्रीवा सपादभागिका ॥ ७ ॥
 सपादभागं स्कंधं च पृष्ठं तु सपादत्रयम् ।
 पादौ द्वौ सार्द्धभागैस्तु खुरिका चार्द्धभागिका ॥ ८ ॥
 घृष्टुरं चार्द्धभागं तु शृङ्गमूले द्विनेत्रकम् ।
 शृङ्गान्तरं द्विनेत्रं च ततः शृङ्गद्वयं भवेत् ॥ ९ ॥

मध्यमाननां वृषभ लक्षण् कळे छे. ते लंआधमां आठ अने उंआधमां छ
 लागनो करवो, सुअ सवा जे लागनुं, गजुं सवा लागनुं, स्कंध (पांथ)
 सवा लागनो, पीठ सवात्रळ् लागनी, पग होठ लागना; अरी अरधा लागनी,
 घुधर् अर्धलागनुं, शिंगडाना मूणमां आंभो करवी, अन्ने शिंगडानुं अंतर
 आंभोना अंतर जेटळुं राअवुं. ७-८-९

वृषभ कनिष्ठ मान—

एवं शृङ्गान्तरं मोक्तं मानो हि वृषभस्य च ।
 अतः कनीयसं वक्ष्ये यथा हृद्रेण भाषितम् ॥ १० ॥
 सप्त पंचविभागेन आयामे चोच्छ्रये बुधः ।
 तत्र भागोदितं कृत्वा शान्तिकं पौष्टिकं भवेत् ॥ ११ ॥
 वक्त्रं तु द्विभागं कुर्याद्.....विधियते ।

वृषभनुं शृंगान्तर कळुं. हवे मळाडेवळ्जे कळेळुं वृषभनुं कनिष्ठमान कळुं छुं.
 सात भाग लंआध अने पांथ भाग उंआधना वृषभ करवो. आ भाग प्रभाळ्जे
 नंही करवाथी शांतिदाता अने पुष्टिदाता थाय छे. सुअ जे लागनुं करवुं. जे
 विधियो सर्वाथी आळुवुं. १०-११

शुभाशुभ वृषभ लक्षणम्—

लक्षणहीने हरेद्राजा कर्णहीने तथा प्रजा ॥ १२ ॥

शृङ्गहीने हतं द्रव्यं स्कंधहीने दुर्मिक्षकम् ।

पादहीने हरेद् बंधु तथा पादपनष्टकम् ॥ १३ ॥

एतस्य च महादोषा वृषभस्य तु वर्जिता ।

इदं लक्षणहीनं दूरितः परिवर्जयेत् ॥ १४ ॥

स भवेत्तस्य दातारं वृषभं सौख्यदायकम् ।

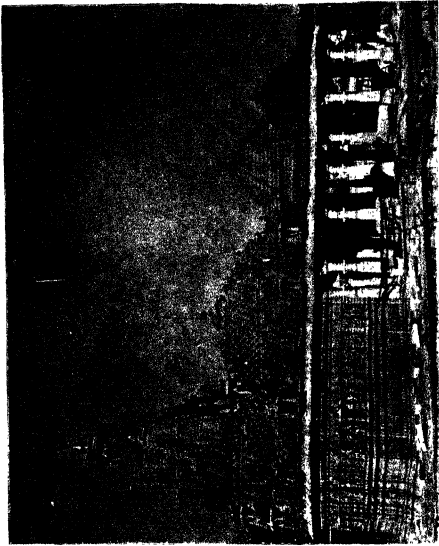
कार्यो लक्षणसंयुक्तश्चान्यथा अशुभकरः ॥ १५ ॥

गुणदोषान् न जानाति तं शिल्पिनं तु वर्जयेत् ।

वृषभ लक्षणहीन होय तो राजने, धानहीन होय तो प्रवने हानिकर्ता छे. शिंभडाहीन होय तो द्रव्यनी हानी करावे; आंधहीन होय तो दुकाण पडे; पगहीन होय तो अंधुनेो अने पगनेो नाश करे; अे रीते वृषभना मोटा होय जावुवा. आवा लक्षणहीन हीन वृषभने पणवे-तणवे, शुभ लक्षणवाणेो वृषभ

शिव અને પાર્વતીજી: રેવાંગના વિધિચિત્રા, જાંધાનાં દેવ સ્થળપે।

અભ્યુદય પાટળનો બારબી સહીની કળા-કૃતિરૂપ પંચાસરજનો કંઠ પ્રાસાદ

मुपहायकं छे. तेथी लक्ष्ण्युक्ता नंदी स्थापनं करवे. लक्ष्ण्युक्तीन अशुभकर्ता छे. आ शुभदोषाने ने शिदिप न लक्ष्ण्युक्ता डोय तेवा शिदिपने पञ्च तल्ल देवा. १२-१५.

वृषभनी उंयाध--

प्रासादगर्भः क्रीयते गर्भार्धेन च पीठिका ॥ १६ ॥

लिङ्गः पीठिकामानेन तन्माने वृषभो भवेत् ।

अन्यथा न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं शुभमुत्तमम् ॥ १७ ॥

॥ इति नंदीकेश्वरस्य ज्येष्ठ मध्यम कनिष्ठ लक्षणम् ॥

इति भोविश्वकर्मणा कृते ज्ञानप्रकाशदीपार्णवे
वास्तुविद्यायां नंदिकेश्वरलक्षणो पंचदशमोऽध्यायः ॥ १५ ॥

प्रासादना गर्भगृहना अर्धलागे पीठिका (विस्तारमां) करवी. पीठिकानी पडोणाधना माने राळ्बिंज लांजुं करवुं अने पीठिकानी उंयाध नेटली वृषभनी लंयाध करवी. आ मानधी वृषभ करवे शुभ छे. १६-१७

इति श्री विश्वकर्मा विरचित वास्तुविद्याना ज्ञानप्रकाश दीपार्णवने
नंदीकेश्वर लक्ष्ण्यु नामने शिल्प विशारद प्रकाशकर व्याघ्रनाथ
सामपुराणे कवेः शिल्पप्रभा नामनी वाचा टीकाने
पंढरनेः अध्याय समाप्त.

॥ अथ वास्तुविद्यायां दीपावर्णवे षोडशोऽध्यायः ॥

चतुर्विंशति-गौर्याः स्वरूपम्

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि गौर्याद्विचतुर्विंशतिम् ।

चतुर्भुजा त्रिनेत्रा च सर्वाभरणभूषिता ॥ १ ॥

पीताङ्गी पीतवर्णा च पीतवस्त्रविभूषिता ।

एकवक्त्रा त्रिनेत्रा च स्वरूपे यौवनान्विता ॥ २ ॥

सुप्रभा सुतेजाद्या च मुकुटेन विराजिता ।

प्रभामंडलसंयुक्ता कुंडलाभरणभूषिता ॥ ३ ॥

हारकंकणकेयूरा पादयोर्नूपुरास्थिता ।

सिंहरक्रे समारूढा नानारूपकरोद्यता ॥ ४ ॥

श्री विश्वकर्मा ठडे छे के डवे हुं १शेविश गौरी आदि भूर्तिशेानुं लक्ष्णु
कहुं छुं. प्रत्येक गौरी आर लुभयुक्त, त्रषु नेत्रवाणी, सर्व आलूपल्लोयुक्त, पीणा
वर्ष्णना शरीरवाणी, पीणां वशे धारषु करेदी, अेक भुष अने त्रषु नेत्रवाणी,
यौवनावस्थावाणी, सुंदर कान्ति अने तेजवाणी, भाथा उपर मुकुट धारषु करेद,
प्रभामंडल युक्त, काने कुंडल, छातीअे डार, डथे कंकण, लूनामां केयूर, पगमां
आंअर धारषु करेदी, (साधारषु रीते) सिंढना वाडनवाणी, अनेक रूष करनारी,
अेवी प्रत्येक गौरी भूर्ति नलषुपी. १-४

देवगांधर्वगणेन पूजिता सुरगणैस्तथा ।

कृतयुगे तोतला नाम पूज्यते ब्राह्मणैः सदा ॥ ५ ॥

त्रिपुराख्या तु क्षत्रियैः सौभाग्या च वैश्यस्तथा ।

विजया शूद्रजातिभिः पूज्याश्चत्वारो ब्राह्मणैः ॥ ६ ॥

१. दीपावर्णव ग्रंथना आ योरीष ओरी स्वरूप अन्म ग्रंथमा अेवामां आरता
नथी. अपराश्रितशेनसंतान, रूषमरुडन. रूषावतार, वास्तुमंजरी आदि ग्रंथमां गौरीनां
आर स्वरूपे आपेला छे. न्गारे अडां योरीष आपेला छे. वणी आमां आपेलां गौरी
स्वरूपेमां छे स्वरूप उम-तामसरूप मंडी लेवां छे. पाङ्गीनां अडार स्वरूपे रावस-
आरिवक छे. अन्म ग्रंथमां आपेलां आरे रररूपे आरिवक छे, तेमां अेक उम नथी.

त्रयश्च राज्यजातिभिः द्वयो वैश्वैश्च पूज्यते ।

अथैका शूद्रजातिभिः.....॥ ७ ॥

देवगण्ये अने गांधर्वं गण्येति अने असुरेशेथी पूज्येती, कृतशुभमां ते तोतला नामथी प्रसिद्ध छे. तेने प्राद्वह्येते इभेशा पूज्यी. त्रिपुरा नामनी देवी क्षत्रिये, सौभाग्या नामनी देवी वैश्येते अने विद्या नामनी देवी शूद्र जातिये पूज्यी. आ आरे देवीयेने प्राद्वह्येते पूज्यी. तोतला सिवायनी देवीयेने क्षत्रियेते पूज्यी, सौभाग्या अने विद्या ये ये देवीये वैश्येते पूज्यी, अने विद्या येक देवी शूद्रेते पूज्यी. ५-६-७

तोतला देवी

त्रिपुरा देवी

सौभाग्या देवी

विद्या देवी

१ तोतलादेवीनुं स्वरूप—

दक्षिणे चाक्षमालां च तस्याधश्च कमंडलुम् ।

तथैव पीछिकां वामे वामाधः शंखमुत्तमम् ॥ ८ ॥

रूपेण तोतला नाम मूर्त्तिश्च हंसवाहिनी ।

नेना जभछा उपला हाथमां भाणा, जभछा नीयला हाथमां कमंडलु, डाभा उपरना हाथमां पीछिका अने नीयेना डाभा हाथमां शंख धारण करेतां छे येवा स्वरूपवाणी हंसना वाहनवाणी तोतला नामे गौरी आषुवी. ८

२ त्रिपुरा देवी—

अमयं च दक्षिणे हस्ते तस्योर्ध्वेऽङ्कुशमङ्गुले ॥ ९ ॥

પાશં ચ વામહસ્તે તુ લિઙ્ગં ચ તદધઃ સ્થિતમ્ ।

મેતાસના મહાદેવી ત્રિપુરા નામ મૂર્તિકઃ ॥ ૧૦ ॥

ત્રિપુરાદેવીના જમણા હાથમાં અલય, ઉપરના હાથમાં અંકુશ, ડાબા ઉપલા હાથમાં પાશ અને નીચેના ડાબા હાથમાં શિવલિંગ ધારણ કરેલી એવી પ્રેત ઉપર સવારી કરનારી એવી ત્રિપુરા નામની મહાદેવી-ગૌરી બાણવી. ૯-૧૦

૩ સૌભાગ્યા દેવી -

દક્ષિણે ચાક્ષુઃપદ્મં ચ તસ્યોર્ધ્વે પદ્મમુત્તમમ્ ।

વામે તુ પુસ્તકં ચૈવ વામાધઃ ફલમુત્તમમ્ ॥ ૧૧ ॥

ગરુડે ચ સમારૂઢા સૌભાગ્યવેત્તા મૂર્તિકઃ ।

સૌભાગ્યા દેવીના જમણા હાથમાં માળા, જમણા ઉપલા હાથમાં કમળ, ડાબા હાથમાં પુસ્તક, ડાબા નીચલા હાથમાં કૃણ (માતુલિંગ), ગરુડની સવારી કરેલી છે એવી સૌભાગ્યા નામની દેવી બાણવી. ૧૧

૪ વિજયા દેવી—

દક્ષિણે ચાક્ષુઃપદ્મં ચ તદ્ધર્વે દંડમુત્તમમ્ ॥ ૧૨ ॥

વામે તુ પુસ્તકં ચૈવ વામધશ્વામયં તથા ।

પ્રસન્નમુખા દેવી ચ વિજયા નામ મૂર્તિકઃ ॥ ૧૩ ॥

જેના જમણા હાથમાં માળા, ઉપરના જમણા હાથમાં દંડ, ડાબા હાથમાં પુસ્તક અને ડાબા નીચલા હાથે અમય છે તેવી પ્રસન્ન મુખવાળી દેવીને વિજયા નામની મહાદેવી બાણવી. ૧૨-૧૩

૫ ગૌરી દેવી—

દક્ષિણે ચાક્ષુઃપદ્મં ચ ભૂજોર્ધ્વેશ્વરમેવ ચ ।

ગણં ચ વામહસ્તે ચ તસ્યાધશ્વ કમંડલુમ્ ॥ ૧૪ ॥

ગૌરી નામેન વિખ્યાતા મૂર્તિશ્ચ સિંહવાહિની ।

જેના નીચેના જમણા હાથમાં માળા, ઉપરના જમણા હાથમાં શિવ, ડાબા હાથમાં ગણપતિ અને નીચેના હાથમાં કમંડલ ધારણ કરેલાં છે અને સિંહનું વાહન છે એવી ગૌરી નામની દેવી બાણવી.* ૧૪

* ૫૧૬-તર-લેખતામૂર્તિપ્રકરણે અષ્ટમોઽધ્યાય—

અથ ગૌરી પ્રવક્ત્ર્યામિ પ્રમાણં મૂર્તિલક્ષણમ્ ।

જનુમુંજા ત્રિનેત્રા ચ સર્વામરણમૂષિતા ॥

ગોધાસનોપરિસ્થા ચ કર્ત્તવ્યા સર્વકામદા ॥ ૧ ॥

॥ इति गौरीमूर्ति सामान्य लक्षणम् ॥

૬ પાર્વતી દેવી—

દક્ષિણે ચામયં ચૈવં તૂર્ધ્વે લિઙ્ગમીશ્વરમ્ ॥ ૧૫ ॥

વામે ગજાનનં ચૈવ માતુલિઙ્ગં ચાધઃસ્થિતમ્ ।

ગોધિકા લાંછનં ચૈવ પાર્વતી નામ મૂર્તિકઃ ॥ ૧૬ ॥

જેના જમણા નીચલા હાથે અભય મુદ્રા છે. ઉપરના હાથમાં શિવલિંગ છે, ડાબા ઉપરના હાથમાં ગણપતિ અને નીચેના હાથમાં બીજોડ-કૃપા ધારણ કરેલું છે અને ઘોડું વાહન છે એવી પાર્વતી નામની દેવી-મૂર્તિ બાણવી. ૧૫-૧૬

૭ શૂલેશ્વરી દેવી—

અમયં દક્ષિણે હસ્તે તદૂર્ધ્વે સ્ત્રમેવ ચ ।

વામે ગણપતિં ચૈવ વામાધઃ ચાક્ષમાલિકા ॥ ૧૭ ॥

સિંહવાહને સમારૂઢા શૂલેશ્વરી નામ મૂર્તિષુ ।

જેના જમણા નીચલા હાથે અભય મુદ્રા છે. ઉપરના હાથે શિવલિંગ છે.

ઉમા ચ પાર્વતી ગૌરી લલિતા ચ શ્રિયા તથા ।

દુષ્ણા ચ હિમવન્તી ચ રંભા ચ સાવિત્રી તથા ॥

ત્રિલેહા તોતલા ચૈવ ત્રિપુટા દ્વાદશોદિનાઃ ॥ ૨ ॥ દિન ગૌરી નામાભિ ॥

અક્ષયુત્રં ચ કમલં વર્ષણં ચ કમંડલુ' ।

ઉમા નામ્ના ભવેન્મૂર્તિઃ પૂજિતા ત્રિદશંરપિ ॥ ૩ ॥ ક્યુ ગ (૧)

ઉમા

પાર્વતી

ગૌરી

લલિતા

ડાબા ઉપલા હાથમાં ગણપતિ, અને નીચલા હાથમાં માળા ધારણ કરેલી છે એવી સિંહના વાહનવાળી શુભેશ્વરી દેવીની મૂર્તિ બાણુવી. ૧૭

૮ લલિતા દેવી—

દક્ષિણે ચાક્ષમાલાં તુ તદૂર્ધ્વે લિङ્ગમેવ ચ ॥ ૧૮ ॥

વામે ગણપતિ ચૈવ તસ્યાયઃ પદ્મમુત્તમમ્ ।

ગોધિકા વાહને ચૈવ લલિતા નામ મૂર્તિષુ ॥ ૧૯ ॥

એના જમણા નીચલા હાથમાં માળા, ઉપરના હાથમાં શિવલિંગ, ડાબા ઉપલા હાથમાં ગણપતિ અને નીચલા ડાબા હાથમાં કમળ ધારણ કરેલાં છે અને ઘોડું વાહન છે એવી લલિતાદેવીની મૂર્તિ બાણુવી. ૧૮-૧૯

૯ ઇશ્વરી દેવી—

અમયં દક્ષિણે હસ્તે તદૂર્ધ્વે ઈશ્વરં તથા ।

વામે ગણપતિ ચૈવ વામાધશ્ચ કમંડલુમ્ ॥ ૨૦ ॥

.....ઈશ્વરી સિંહવાહિની ।

ઈશ્વરી

ભનેશ્વરી

ઉમાપતિ

લીલા

અક્ષસ્ત્રં ત્રિવં દેવં ગણાધ્યક્ષ કમંડલુમ્ ।

અગ્નિકુંડોપયે વક્ષે પાર્ષ્વતી પર્વતોન્નવા ૧૪ ॥ ૧૬ ॥ ૧૭ ॥ ૧૮ ॥ ૧૯ ॥ ૨૦ ॥ ૨૧ ॥ ૨૨ ॥ ૨૩ ॥ ૨૪ ॥ ૨૫ ॥ ૨૬ ॥ ૨૭ ॥ ૨૮ ॥ ૨૯ ॥ ૩૦ ॥ ૩૧ ॥ ૩૨ ॥ ૩૩ ॥ ૩૪ ॥ ૩૫ ॥ ૩૬ ॥ ૩૭ ॥ ૩૮ ॥ ૩૯ ॥ ૪૦ ॥ ૪૧ ॥ ૪૨ ॥ ૪૩ ॥ ૪૪ ॥ ૪૫ ॥ ૪૬ ॥ ૪૭ ॥ ૪૮ ॥ ૪૯ ॥ ૫૦ ॥ ૫૧ ॥ ૫૨ ॥ ૫૩ ॥ ૫૪ ॥ ૫૫ ॥ ૫૬ ॥ ૫૭ ॥ ૫૮ ॥ ૫૯ ॥ ૬૦ ॥ ૬૧ ॥ ૬૨ ॥ ૬૩ ॥ ૬૪ ॥ ૬૫ ॥ ૬૬ ॥ ૬૭ ॥ ૬૮ ॥ ૬૯ ॥ ૭૦ ॥ ૭૧ ॥ ૭૨ ॥ ૭૩ ॥ ૭૪ ॥ ૭૫ ॥ ૭૬ ॥ ૭૭ ॥ ૭૮ ॥ ૭૯ ॥ ૮૦ ॥ ૮૧ ॥ ૮૨ ॥ ૮૩ ॥ ૮૪ ॥ ૮૫ ॥ ૮૬ ॥ ૮૭ ॥ ૮૮ ॥ ૮૯ ॥ ૯૦ ॥ ૯૧ ॥ ૯૨ ॥ ૯૩ ॥ ૯૪ ॥ ૯૫ ॥ ૯૬ ॥ ૯૭ ॥ ૯૮ ॥ ૯૯ ॥ ૧૦૦ ॥

અક્ષસ્ત્રામયે પદ્મં તસ્યોર્ધ્વે તુ કમંડલુમ્ ।

ગૌર્યાશ્ચ મૂર્તિરિત્યુકા કર્તવ્યા શિવશાસિની ॥ ૫ ॥ ૧૬ ॥ ૧૭ ॥ ૧૮ ॥ ૧૯ ॥ ૨૦ ॥ ૨૧ ॥ ૨૨ ॥ ૨૩ ॥ ૨૪ ॥ ૨૫ ॥ ૨૬ ॥ ૨૭ ॥ ૨૮ ॥ ૨૯ ॥ ૩૦ ॥ ૩૧ ॥ ૩૨ ॥ ૩૩ ॥ ૩૪ ॥ ૩૫ ॥ ૩૬ ॥ ૩૭ ॥ ૩૮ ॥ ૩૯ ॥ ૪૦ ॥ ૪૧ ॥ ૪૨ ॥ ૪૩ ॥ ૪૪ ॥ ૪૫ ॥ ૪૬ ॥ ૪૭ ॥ ૪૮ ॥ ૪૯ ॥ ૫૦ ॥ ૫૧ ॥ ૫૨ ॥ ૫૩ ॥ ૫૪ ॥ ૫૫ ॥ ૫૬ ॥ ૫૭ ॥ ૫૮ ॥ ૫૯ ॥ ૬૦ ॥ ૬૧ ॥ ૬૨ ॥ ૬૩ ॥ ૬૪ ॥ ૬૫ ॥ ૬૬ ॥ ૬૭ ॥ ૬૮ ॥ ૬૯ ॥ ૭૦ ॥ ૭૧ ॥ ૭૨ ॥ ૭૩ ॥ ૭૪ ॥ ૭૫ ॥ ૭૬ ॥ ૭૭ ॥ ૭૮ ॥ ૭૯ ॥ ૮૦ ॥ ૮૧ ॥ ૮૨ ॥ ૮૩ ॥ ૮૪ ॥ ૮૫ ॥ ૮૬ ॥ ૮૭ ॥ ૮૮ ॥ ૮૯ ॥ ૯૦ ॥ ૯૧ ॥ ૯૨ ॥ ૯૩ ॥ ૯૪ ॥ ૯૫ ॥ ૯૬ ॥ ૯૭ ॥ ૯૮ ॥ ૯૯ ॥ ૧૦૦ ॥

અક્ષસ્ત્રં ચ ધીજે હે કમંડલુઃ કરેષુ ચ ।

લલિતા ચ તદા નામ સિદ્ધચારણલેખિતા ॥ ૬ ॥ ૧૬ ॥ ૧૭ ॥ ૧૮ ॥ ૧૯ ॥ ૨૦ ॥ ૨૧ ॥ ૨૨ ॥ ૨૩ ॥ ૨૪ ॥ ૨૫ ॥ ૨૬ ॥ ૨૭ ॥ ૨૮ ॥ ૨૯ ॥ ૩૦ ॥ ૩૧ ॥ ૩૨ ॥ ૩૩ ॥ ૩૪ ॥ ૩૫ ॥ ૩૬ ॥ ૩૭ ॥ ૩૮ ॥ ૩૯ ॥ ૪૦ ॥ ૪૧ ॥ ૪૨ ॥ ૪૩ ॥ ૪૪ ॥ ૪૫ ॥ ૪૬ ॥ ૪૭ ॥ ૪૮ ॥ ૪૯ ॥ ૫૦ ॥ ૫૧ ॥ ૫૨ ॥ ૫૩ ॥ ૫૪ ॥ ૫૫ ॥ ૫૬ ॥ ૫૭ ॥ ૫૮ ॥ ૫૯ ॥ ૬૦ ॥ ૬૧ ॥ ૬૨ ॥ ૬૩ ॥ ૬૪ ॥ ૬૫ ॥ ૬૬ ॥ ૬૭ ॥ ૬૮ ॥ ૬૯ ॥ ૭૦ ॥ ૭૧ ॥ ૭૨ ॥ ૭૩ ॥ ૭૪ ॥ ૭૫ ॥ ૭૬ ॥ ૭૭ ॥ ૭૮ ॥ ૭૯ ॥ ૮૦ ॥ ૮૧ ॥ ૮૨ ॥ ૮૩ ॥ ૮૪ ॥ ૮૫ ॥ ૮૬ ॥ ૮૭ ॥ ૮૮ ॥ ૮૯ ॥ ૯૦ ॥ ૯૧ ॥ ૯૨ ॥ ૯૩ ॥ ૯૪ ॥ ૯૫ ॥ ૯૬ ॥ ૯૭ ॥ ૯૮ ॥ ૯૯ ॥ ૧૦૦ ॥

जेना जमष्ठा नीयला हाथे अलय मुद्रा, उपरना हाथमां शिवलि'ंग, डाणा उपला हाथमां गणपति, अने डाणा नीयला हाथमां कमंडलु धारण करेल अेवी संश्वरी देवी बाणुवी. २०

१० भनेश्वरी देवी—

पद्मं दक्षिणहस्ते च तद्ूर्ध्वे ईश्वरं तथा ॥ २१ ॥

वामे गणपतिं चैव वामाधश्चामयं तथा ।

सिंहवाहनसमारुढा भनेश्वरी नाम मूर्तिषु ॥ २२ ॥

जेना जमष्ठा नीयला हाथमां कमण, उपरना हाथमां शिवलि'ंग, अने डाणा उपरना हाथमां गणपति, अने नीयेना हाथे अलय मुद्रा छे अने जेनु'सिंहवतु' पाहन छे अेवी भनेश्वरी देवीनी मूर्ति बाणुवी. २१-२२

११ उमापति देवी—

अभयं दक्षिणे हस्ते तद्ूर्ध्वे ईश्वरं तथा ।

वामे गणपतिं चैव वामाधः पद्ममुत्तमम् ॥ २३ ॥

उमापतिनामा मूर्तिः देवी च सिंहवाहिनी ।

गोवासनाश्रसुत्रा पद्मामयं वरदं करम् ।

श्रियामूर्तिस्तदा नाम गृहे पूज्या श्रिये सदा ॥ इति श्रिया (५)

अक्षसूर्चं कमडलुं हृदये च पुटांजलि ।

पंचाम्रपञ्च कुंडेषु कृष्णा नाम सुशोभना ॥ ८ ॥ इति कृष्णा (६)

हिमवंती शलराज्ञी शम्भुवसान् परिसुजा ?

पद्मपंणाभय तु विवाहे तु माहेश्वरी ॥ ९ ॥ इति हिमवंतो (७)

उमा

भैरवी

हिमवंती

कालिका

જેના નીચલા જમણા હાથે અભય, ઉપલા હાથે શિવલિંગ, ડાબા ઉપલા હાથે ગણપતિ, ડાબા નીચલા હાથે કમળ ધારણ કરેલી છે એવી સિંહના વાહનવાળી ઉમાપતિ દેવીની મૂર્તિ બાણવી. ૨૩

૧૨ વીણાદેવી -

પદ્મં ચ દક્ષિણે હસ્તે તદ્ધર્વે લિંગમેવ ચ ॥ ૨૪ ॥

ગણેશં વામહસ્તે ચ લિંગં તદધઃસ્થિતમ્ ।

સિંહાસને સમારૂઢા વીણેતિ નામ મૂર્તિષુ ॥ ૨૫ ॥

જેના જમણા નીચલા હાથે કમળ, ઉપરના હાથે શિવલિંગ, ઉપરના ડાબા હાથે ગણપતિ, અને ડાબા નીચલા હાથમા લિંગ ધારણ કરેલ છે તેવી સિંહના વાહનવાળી વીણાદેવીની મૂર્તિ બાણવી. ૨૪-૨૫

૧૩ હરિતની દેવી—

દક્ષિણે ચ માતુલિંગં તદ્ધર્વે ईश्वरं तथा ।

વામે ગણપતિં ચૈવ વામાધશ્ચ કમંડલુમ્ ॥ ૨૬ ॥

ગોધાસને સમારૂઢા હસ્તિની નામ મૂર્તિષુ ।

જેના જમણા નીચલા હાથમા કમળ, ઉપલા હાથમા શિવલિંગ અને ડાબા ઉપલા હાથમા ગણપતિ, અને ડાબા નીચલા હાથમા કમંડલ ધારણ કરનારી ઘોના વાહનવાળી એવો હરિતની દેવીની મૂર્તિ બાણવી. ૨૬

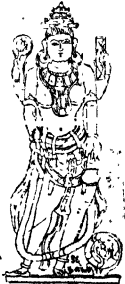
હરિતની

મિનેના

વરખા

કુમ્ભદેવી

१४ त्रिनेत्रा देवी—

अक्षसूत्रं दक्षिणे च तद्ध्ये ईश्वरं तथा ॥ २७ ॥

त्रामे गणपति चैव मातुलिक्रमधः स्थितम् ।

सिंहासने समारूढा त्रिनेत्रा नाम मूर्तिषु ॥ २८ ॥

येना वमथुा नीचला हाथमां भाजा; उपला हाथमां शिवविंग; उपरना
डाया हाथमां गणपति, अने नीचेना डाया हाथमां गीजेइ-इण धारणु इरेलां छे
तेवी सिंढना उपर अडेवी त्रिनेत्रा देवीनी मूर्तिं वलुवी. २७-२८

१५ रमथा देवी—

अक्षसूत्रं दक्षिणे च तद्ध्ये ईश्वरं तथा ।

त्रामे गणपति चैव तस्याधः पुस्तकं तथा ॥ २९ ॥

हंसवाहनमारूढा रमणा नाम मूर्तिषु ।

कमंडलवक्षवज्रांकुशं गजासनसंस्थिता ।

प्रतीतोद्भवद्रूपा रंभा च सर्वकामदा ॥ १० ॥ इति रंभा (८)

अक्षसूत्रं पुस्तकं च घत्ते पद्मं कमंडलुम् ।

चतुर्वक्त्रा तु सावित्री श्रोत्रियाणां शृष्टे दिवा ॥ ११ ॥ इति सावित्री (९)

अक्षसूत्रं वज्रशक्तिम् तस्याधक्ष कमंडलुम् ।

त्रिस्रंदां पूजयेन्नित्यं सर्वकामफलप्रदा ॥ १२ ॥ इति त्रिस्रंदा (१०)

१० सावित्री

त्रिस्रंदा

त्रिस्रंदा

त्रिस्रंदा

બેના નીચલા જમણા હાથમાં માળા, ઉપરના હાથમાં શિવલિંગ ઉપરના ડાબા હાથમાં ગણુપતિ, નીચેના ડાબા હાથમાં પુસ્તક ધારણ કરેલ છે તેવી સિંહની સવારીવાળી રમણા દેવીની મૂર્તિ બહુવી. ૨૬

૧૬ કૂલકલા દેવી—

પશ્ચં ચ દક્ષિણે હસ્તે તસ્યોર્ધ્વે પદ્મમુક્તમમ્ ॥ ૩૦ ॥

પુસ્તકં વામહસ્તેન તથાધશ્ચ કર્મહલુમ્ ।

કમલાલાચ્છનં ચૈવ દેવીનામ કુલકલા ॥ ૩૧ ॥

બેના જમણા નીચલા હાથમાં કમળ ધારણ કરેલ છે, જમણા ઉપરના હાથમાં પણ કમળ છે, ડાબા ઉપલા હાથે પુસ્તક છે, અને ડાબા નીચલા હાથમાં કર્મહળ ધારણ કરેલ છે તેવી કમળના વાહનવાળી કૂલકલા દેવી બહુવી. ૩૦-૩૧

૧૭ જંધાદેવી—

અક્ષમાલાં દક્ષિણે ચ તસ્યોર્ધ્વે પદ્મમુક્તમમ્ ।

દર્પણં વામહસ્તે ચ વામાધઃ ફલમુક્તમમ્ ॥ ૩૨ ॥

હસ્તિનો વાહના દેવી જંયાનામતો મૂર્તિષુ ।

બેના જમણા-નીચલા હાથમાં માળા તથા ઉપરના હાથમાં કમળ છે; બેના ડાબા ઉપરના હાથમાં દર્પણ અને નીચેના હાથમાં ફળ ધારણ કરેલ છે તેવી હાથીના વાહનવાળી એવી જંધા દેવીની મૂર્તિ બહુવી. ૩૨

જંધાદેવી

ગોપાબંધાદેવી

કામેશ્વરી

રમબંધા

૧૮ ઐલોક્ય વિજયા--

વરદં દક્ષિણે હસ્તે તસ્યોર્ધ્વેઽકુશમુત્તમમ્ ॥ ૩૩ ॥
 પાશં ચ વામહસ્તે તુ વામાધશ્ચાભયં તથા ।
 બ્રહ્મા વિષ્ણુસ્તથા રુદ્ર ઈશ્વરશ્ચ સદાશિવઃ ॥ ૩૪ ॥
 एते पंच महाप्रोक्ताः पादमूले व्यवस्थिताः ।
 अयैलोक्यविजया नाम..... ॥ ૩૫ ॥

જેના જમણા નીચેના હાથે વરદ મુદ્રા તથા ઉપરના હાથે અંકુશ છે, ડાબા ઉપરના હાથમાં પાશ (ફાંસો) તથા નીચેના હાથમાં અભયમુદ્રા છે; એવી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રુદ્ર, ઈશ્વર અને સદાશિવ એ પાંચ મહાન દેવોના પગના મૂળમાં રહેનારી એવી ઐલોક્ય વિજયા નામે દેવીની મૂર્તિ બાણવી. ૩૩-૩૪-૩૫

૧૯ કામેશ્વરી દેવી--

દક્ષિણે ચાક્ષુઃશ્ચં ચ તદૂર્ધ્વે પદ્મમુત્તમમ્ ।
 પુસ્તકં વામહસ્તે તુ વામાધશ્ચાભયં તથા ॥ ૩૬ ॥
 कमलासनमारुढा देवी कामेश्वरी तथा ।

જેના જમણા નીચેના હાથમાં ચક્ષુમાળા, ઉપલા હાથમાં કમળ છે, ડાબા ઉપલા હાથમાં પુસ્તક અને નીચેના હાથમાં અભય મુદ્રા ધારણ કરેલ છે તથા કમળનું આસન છે એવી કામેશ્વરી દેવીની મૂર્તિ બાણવી. ૩૬

૨૦ રક્તનેત્રા--

અભયં દક્ષિણે હસ્તે તદૂર્ધ્વે સ્વરૂપમેવ ચ ॥ ૩૭ ॥
 વામે તક્ષકં ચૈવ તસ્યાધઃ ફલં ભવેત્ ।
 મેતાસના સમારુઢા રક્તનેત્રા ચ નામતઃ ॥ ૩૮ ॥

જેના જમણા નીચેના હાથે અભય મુદ્રા તથા ઉપલા હાથમાં ખડગ છે. ડાબા ઉપરના હાથમાં તક્ષક (સર્પ) છે અને ડાબા નીચેના હાથે કૃણ ધારણ કરેલ છે અને પ્રેત (શબ)ના વાહનવાળી એવી રક્તનેત્રા દેવીની મૂર્તિ બાણવી. ૩૭-૩૮.

૨૧ અંડી, ૨૨ જંમિની, ૨૩ જ્વાલાપ્રમા, ૨૪ ભૈરવી--

ચંદિનીતાની દધ્યની (?) જંમિની જ્વલતપ્રમા ।
 સહિતં મૈરવરૂપા કોટરાણી ચ મીષણી ॥ ૩૯ ॥
 મેતારુઢા વિશ્વાલા ચ દ્વાદશ પંચલોચના । (?)
 પંચમહાદીપ્તમુદ્રા.....પંચકમૂષણા ॥ ૪૦ ॥
 સિંહચર્મપરિધાના ગજચર્મોત્તરીયકમ્ ।
 નીલોત્પલસમાભાસા સૂર્યકૌટિસમપ્રમમ્ ॥ ૪૧ ॥

અંદી

બંભિની

બવાલાપ્રભા

ભૈરવી

અંદી દેવી, બંભિની દેવી, બવાલાપ્રભા દેવી અને ભૈરવી દેવી એ ચારે દેવીઓ ભયંકર રૂપવાળી, ખોખલા જેવી આંખોવાળી, શ્વેત (શબ) પર બેઠેલી, આર અથવા પાંચ વિશાળ નેત્રવાળી (?), પાંચ મહા તેજસ્વી મુદ્રાવાળી, પાંચ આભુષણોવાળી; શિંહના ચર્મને ધારણ કરનારી, હાથીના ચર્મને ઉત્તરીય વસ્ત્રની જેમ (જનોઇની જેમ) ધારણ કરનારી, નીલ કમળના જેવી કાંતિવાળી, કરોડો સૂર્યના તેજ જેવી તેજસ્વી-તે ચારે દેવીઓનું સ્વરૂપ છે. ૩૯-૪૧

કપાલામરણં સ્વર્ગં સ્વર્ગં વૃદ્ધર્ગધારિણી ।

કપાલસ્વરૂપધરા જ્ઞેયા જ્યૈલોકોદ્યોતયંટિકા ॥ ૪૨ ॥

શરસારક્ષધરા દિવ્યા પાશાક્ષધરા ચ તુ ।

સર્પકુંડલસંયુક્તા સર્પામરણભૂષિતા ॥ ૪૩ ॥

સર્પકંકણકેયૂરા નાનામરણભૂષિતા ।

ઇત્યેત્રં ભૈરવીદેવી સપાદપરિકીર્તિતા ॥ ૪૪ ॥

ઈતિશ્રી શિશ્વકર્મણા કૃતે વાસ્તુલિચાર્યાં જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાર્ણવે

શત્તુવિંશતિ ગૌરીદેવી લક્ષ્મણોનામ પોદ્દશોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૬ ॥

મુંડાની માળા ગળામાં ધારણ કરનારી, છ વર્ગ (કામ, ક્રોધ, મોહ, મદ, લોભ અને અહંકાર)વાળી, મુંડ (ખાપરી) ખડગને ધારણ કરનારી, અને ત્રણે લોહને પ્રકાશિત કરનારી, ઘટિકાવાળી; ધનુષબાણ, પાશ અને અંકુશને ધારણ કરનારી, કાને સૂર્યના કુંડળ અને સૂર્યના આભુષણો, સૂર્યના કંકણ અને બાણ-

બંધવાળી, ઇત્યાદિ અનેક આબુપણોથી શોભતી એવી ભેરવી આદિ ચારે દેવીઓ બાણુવી. ૪૨-૪૪

કલિત્રી વિશ્વકર્મા વિરચિત જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાવર્ણવનો વાસ્તુવિદ્યાના ચોવીસ ગોષ્ઠી દેવીતાં લક્ષણ પર તિલ્પ વિશ્વારઠ પ્રભાશંકર ઝાઘડભાઈ સોમપુરા શિક્ષણસાગ્રહી રચેલી શિક્ષણપ્રભા નામની આધારીતક સાથેનો સોળમેા અધ્યાય સમાપ્ત.

અનુવિનિતિ ગોરીનું સામાન્ય સ્વરૂપ (દીપાવર્ણવ મતે). ચાર ભુજ, ત્રણ નેત્ર, સર્વ આબુપણોથી શોભતા, પીળા વર્ણના, પીળા વસ્ત્રોવાળા એકમુખ યૌવનસ્વરૂપ, તેજ-પ્રભાવાળા મુદ્રક કુંડળથી શોભતા; હારકંઠણ, કેયુર, પદ્મનુપુર ઝાંઝર પકેડેલા અને ત્રિશીપ કરીને સિંહના વાહનશાળા છે (અન્ય પશુ વાહનો કથા છે) ધૈન્ય પશુ તાદન કર્યું છે.

આયુષ		આયુષ	
ક્રમ	નામ જ્ઞમણ્યા દાષર્મા ઊપલા નીચલા	ક્રમ	નામ જ્ઞમણ્યા દાષર્મા ઊપલા નીચલા
૧	તોતલાદેવી માળા કમંડળ	૧૩	હસ્તિનીદેવી શિવલિંગ માતુલિંગ મણુપતિ કમંડળ વાહન ધો
૨	ત્રિપુરાદેવી અંકુશ અભય	૧૪	ત્રિનેત્રાદેવી શિવલિંગ માળા મણુપતિ કળ ત્રણ નેત્ર અને વાહન સિંહ
૩	સાંકાગ્નાદેવી પદ્મ માળા	૧૫	રમણાદેવી શિવલિંગ માળા મણુપતિ પુસ્તક વાહન હંસ
૪	વિભવાદેવી દંડ માળા	૧૬	કૂલકલાદેવી કમળ કમળ પુસ્તક કમંડળ વાહન સિંહ
૫	ગોરીદેવી શિવલિંગ માળા	૧૭	જંઘાદેવી કમળ માળા દર્પણ કળ વાહન સિંહ
૬	પાવંતીદેવી શિવલિંગ અભય	૧૮	ત્ર્યંબકાકર્તવ્યના અંકુશ વરદ પાશ અન્ય વાહન સિંહ
૭	શલેશ્વરી શિવલિંગ અભય	૧૯	કામેશ્વરીદેવી કમળ માળા પુસ્તક અભય આસન કમળ
૮	હાસિતાદેવી શિવલિંગ માળા	૨૦	રક્તનેત્રાદેવી અડમ અભય સર્પ કળ વાહન પ્રેત
૯	હાશ્વરીદેવી શિવલિંગ અભય	૨૧	ચંડીદેવી મુંક, અડમ, ધાંટકા, ધનુષ ત્રાણ, પાશ અંકુશ અને દાસ પારણુ કરનારી, ભયં-કર સ્વરૂપ, બોખલા જેવી આબો બાર અગર પાંચ છે, મહાતેજસ્વી, જામ ઉપર મેઠેલી, નીલકમળના વર્ણુવી, સિંહઅર્ધ ઝોટેવી. સર્પનાં સર્વ આબુપણોવાળી; કંઠણ, આબુપંથ, કણે સર્પનાં આબુપણોવાળી.
૧૦	અનેશ્વરીદેવી શિવલિંગ કમળ	૨૨	બાંભનીદેવી
૧૧	ભ્રમાપતિદેવી શિવલિંગ અભય	૨૩	ભરણપ્રભાદેવી
૧૨	વીણાદેવી શિવલિંગ કમળ	૨૪	ભેરવીદેવી

ઉપરની એવીજ દેવોઓમાં બીજી સોમાગ્યા, તોજમી રક્તનેત્રા ૨૧ ચંડી, ૨૨

જલિની, ૨૩ જ્વલપ્રભા, ૨૪ ભૈરવી, આ ૭ દેવીનાં સ્વરૂપ ઉત્તમામસ છે મારીના રાજ્ય સાલિવક સ્વરૂપની અઢાર દેવીઓ છે.

ઢાઢક ભૌરી સ્વરૂપ (દેવતામૂર્તિ પ્રકરણ મતે). આર ઢાઢ, ત્રણ નેત્ર, અર પ્રકારના આજુપણ્ણી શૈલીતા, અને ઘોનું સર્વને વાઢન છે (રંભા સિવાય).

આયુષ		આયુષ	
ક્રમ નામ જમણા ઢાઢમા ડાપા ઢાઢમા નીચે ઉપર નીચે ઉપર		ક્રમ નામ જમણા ઢાઢમા ડાપા ઢાઢમા નીચે ઉપર નીચે ઉપર	
૧ ઉમા	અણ્ણુત્ર કમળ દર્પણ કમંડળ	૭ ઢિમવંતી	પથ દર્પણ અભય
૨ પાર્વતી	માળા સિવલિંગ મણુપતિ કમંડળ નીચે એ આજુ અમિતુંડા	૮ રંભા	કમંડળ માળા વજ્ર અંકુશ ઢાઢીનું વાઢન
૩ ભૌરી	માળા અભય કમળ કમંડળ	૯ સાલિવરી	માળા પુસ્તક કમળ કમંડળ આર મુખવાળા સાલિવરી
૪ જલિતા	માળા વીણા વીણા કમંડળ	૧૦ ત્રિખંડા	માળા વજ્ર શાખા કમંડળ
૫ ત્રિવા	માળા અભય વરઢ	૧૧ તોતલા	શૂઢ માળા ઢંક સ્નેતયામર
૬ કૃષ્ણા	માળા પોઢી કમંડળ પુટાજ્વલી-પંચકુંઢ અમિતા	૧૨ ત્રિપુરા	પાઢ અંકુશ અભય વરઢ

ભૌરી

પાર્વતી

શૂભેશ્વરી

લલિતા

(જુઓ : સ્ત્રોક ૧૪ થી ૧૬ અ. ૧૬)

॥ अथ वास्तुविद्यायां दीपार्णवे सप्तदशमोऽध्यायः ॥

द्वादश सरस्वती स्वरूपम्

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि द्वादश वाणीऋतगम् ।

चतुर्भुजाश्चैकवक्त्रा मुकुटेन विराजिताः ॥ १ ॥

प्रभामंडलसंयुक्ताः कुंडलान्वितशेखराः ॥

वस्त्रालङ्कारसंयुक्ताः मूर्ध्ना यौवनान्विताः ॥ २ ॥

सुप्रसन्नाः सुतेजाद्या नित्यं च भक्तवत्सलाः ॥

श्री विश्वकर्मा ऋषे छे ढवे हुं आर सरस्वती देवीनां स्वरूपं वक्ष्ये कहुं छुं. ते आर भूलवाणी, ऐक मुभवाणी, मुकुटेने धारण करनारी, भाभंडणवाणी, धानभां कुंडल, वस्त्र अने आभुषणवाणी, स्वरूपवान, यौवनावस्थावाणी, प्रसन्न मुभवाणी, भंडालेखनी, ऐषी सरस्वती देवी भक्तोना कल्याण करनारी वक्ष्ये. १-२

१ प्रथमा सरस्वती—

दक्षिणाधश्चाक्षसूत्रं तदूर्ध्वे पद्ममुलमम् ॥ ३ ॥

वीणां वामकरे ज्ञेया वामाधः पुस्तकं तथा ।

सरस्वती प्रथमा

सरस्वती द्वितीया

कमलाक्षरी

१ अर्धा आपेक्षां आर सरस्वती देवीनां वाहनं स्वरूपं कंसं सभक्तुं. आ

નીચલા જમણા હાથમાં અક્ષમાળા, ઉપલા હાથમાં કમળ, ડાબા ઉપલા હાથમાં વીણા, અને નીચેના ડાબા હાથમાં પુસ્તક ધારણ કરેલ છે એવી પ્રથમ સરસ્વતી દેવી બાણવી. ૩

૨ દ્વિતીયા સરસ્વતી—

દક્ષિણાધક્ષત્રં તદ્ધર્ષ પુસ્તકં તથા ॥ ૪ ॥

વીણા વામકરે જ્ઞેયા તદ્ધ્રઃ પદ્મપુસ્તકમ્ ॥

દ્વિતીયા સરસ્વતી નામ હંસવાહનમંસ્થિતા ॥ ૫ ॥

નીચલા જમણા હાથમાં માળા, ઉપરના જમણા હાથમાં પુસ્તક, ઉપરના ડાબા હાથમાં વીણા અને નીચલા હાથમાં પદ્મ-કમળ ધારણ કરેલ છે એવી હંસના વાહનવાળી સરસ્વતીનું બીજું સ્વરૂપ બાણવું. ૪-૫

૩ કમલાક્ષિણી દેવી—

વરદં દક્ષિણે હસ્તે પદ્મપત્રં તદ્ધર્ષતઃ ।

પદ્મં વામકરે જ્ઞેયં વામાયઃ પુસ્તકં ભવેન્ ॥ ૬ ॥

॥ इति तृतीया कमलारक्षिणी नाम ॥

જેના નીચેના જમણા હાથમાં વરદમૂદ્રા, ઉપરના હાથમાં કમળ અને ડાબા ઉપરના હાથમાં કમળ અને ડાબા નીચલા હાથમાં પુસ્તક ધારણ કરેલ છે એવો કમલાક્ષિણી નામે ત્રીજી સરસ્વતીનું સ્વરૂપ બાણવું. ૬

સ્વરૂપો દેવતામૂર્તિ પ્રકરણ પ્રથમથી સાત કિલ છે. અપરાજિત સ્વચ્ચંતાન અને ૩૫ મંડનમાં આર સરસ્વતીનાં સ્વરૂપો આપેલાં નથી.

દેવતામૂર્તિપ્રકરણે અષ્ટમોઽધ્યાયઃ—અથ દ્વાદશ સરસ્વત્યઃ

પ્રકલ્પકવ્રાઃ અતુર્ભુજા મુકુટેન ચિરાજિતાઃ ।

પ્રમામંદલસંયુકાઃ કુંડલાન્વિત કોક્ષરાઃ ॥ ૭૨ ॥

॥ इति सरस्वतीनां साधारण लक्षणम् ॥

અક્ષપદ્મં વીણાં પુસ્તકં મહાવિદ્યા પ્રકીર્તિતા ।

અક્ષં પુસ્તકં વીણાં પદ્મં મહાવાણી નામતઃ ॥ ૮૦ ॥

इति महावाणी-३

૪ જ્યોત્ષ્ઠી—

દક્ષિણે વરદં જ્ઞેયં તદ્ધ્વે' પદ્મમુત્તમમ્ ।

પુસ્તકં વામહસ્તે ચ વામાપશ્ચાક્ષમાલિકામ્ ॥ ૭ ॥

॥ ઇતિ ચતુર્થી જયા નામ ॥

જેના જમણા નીચલા હાથે વરદમુદ્રા છે; ઉપલા હાથમાં કમળ છે. અને ડાબા ઉપરા હાથમાં પુસ્તક અને ડાબા નીચલા હાથમાં માળા ધારણ કરેલી છે તે ચોથી જ્યા નામની સરસ્વતી દેવી બાણવી. ૭

જ્યોત્ષ્ઠી

વિજયા દેવી

સારાબ દેવી

૫ વિજયા દેવી—

વરદં દક્ષિણે હસ્તે ચાક્ષ્મણં તદ્ધ્વતઃ ।

પુસ્તકં વામહસ્તે ચ તસ્યાષઃ પદ્મમુત્તમમ્ ॥ ૮ ॥

॥ ઇતિ પંચમી વિજયા નામ ॥

વરાક્ષપદ્મપુસ્તકં શુભાવહા ષ્ચ ભારતી । ઇતિ ભારતી-૩
ધરામ્બુજાક્ષપુસ્તકં સરસ્વતી પ્રકીર્તિતા ॥ ૮૧ ॥ ઇતિ સરસ્વતી-૪

વરાક્ષ' પુસ્તકં પદ્મમ્ આર્યા નામ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ઇર્યાર્યા-૫

ધરપુસ્તકાક્ષપદ્મં બ્રાહ્મી નામ સુસ્વાવહા ॥ ૮૨ ॥ ઇતિ બ્રાહ્મી-૬

ધરપદ્મવીણાપુસ્તકં મહાધેનુશ્ચ નામતઃ ઇતિ મહાધેનુ-૭

ધરં ષ્ચ પુસ્તકં વીણા વેદગર્ભા તથાન્બુજમ્ ॥ ૮૩ ॥ ઇતિ વેદગર્ભા-૮

જેના નીચલા જમણા હાથે વરદમુદ્રા છે, ઉપરના હાથમાં માળા ધારણ કરેલ છે, અને ડાબા ઉપલા હાથમાં પુસ્તક છે, અને નીચલા હાથમાં કમળ ધારણ કરેલ છે એવી પાંચમી વચ્ચા સરસ્વતીનું સ્વરૂપ બાણુનું. ૮

૬ સારંગી દેવી—

વરદં દક્ષિણે હસ્તે પુસ્તકં ચ તદૂર્ધ્વતઃ ।

અક્ષદ્વયં કરં નામે વામાથઃ પદ્મમુત્તમમ્ ॥ ૯ ॥

॥ इति षष्ठी सारंगी नाम ॥

જેના નીચલા જમણા હાથે વરદમુદ્રા, ઉપરના જમણા હાથમાં પુસ્તક, અને ડાબા ઉપલા હાથમાં અક્ષમાળા અને ડાબા નીચલા હાથમાં કમળ ધારણ કરેલ છે, તેવી છઠ્ઠી સારંગી નામે સરસ્વતી દેવીનું સ્વરૂપ બાણુનું. ૯

૭ તુંગરી દેવી—

અભયં દક્ષિણે હસ્તે ઋધ્વેં ચાક્ષમાલિકામ્ ।

વીણા વામકરે જ્ઞેયા તસ્યાથઃ પુસ્તકં ભવેત્ ॥ ૧૦ ॥

॥ इति सप्तमी तुंगरी नाम ॥

તુંગરીદેવી

નારદીદેવી

અક્ષંબલા

અક્ષં તથાઽભયં પદ્મં પુસ્તકેનેશ્વરી ભવેત્ । इतीश्वरी-९

અક્ષાભયં પુસ્તકં ચ મહાલક્ષ્મીસ્તથોત્પલમ્ ॥ ૮૪ ॥ इति महालक्ष्मी-१०

અક્ષં પદ્મં પુસ્તકં ચ મહાકાલ્યભયં તથા । इति महाकाली-११

અક્ષં પુસ્તકમભયં પદ્મં મહાસરસ્વતી ॥ ૮૪ ॥ इति महासरस्वती-१२

। इति द्वावश सरस्वत्यः ।

એના નીચલો જમણો હાથ અભયમુદ્રાયુક્ત છે ને ઉપરના હાથમાં માળા ધારણ કરેલ છે. ડાબા ઉપલા હાથમાં વીણા અને ડાબા નીચલા હાથમાં પુસ્તક છે. એવી સાતમી તુંબરી નામની સરસ્વતી દેવી બાણવી ૧૦

૮ નારદી દેવી—

વરદં દક્ષિણે હસ્તે તદૂર્ધ્વે પુસ્તકં ભવેત્ ।

વીણા વામકરે જ્ઞેયા તસ્યાધઃ પદ્મમુત્તમમ્ ॥ ૧૧ ॥

॥ ઇતિ અષ્ટમી નારદી નામ ॥

એના જમણા નીચલે હાથે વરદમુદ્રા છે, ઉપલા હાથમાં પુસ્તક છે; ડાબા ઉપલા હાથમાં વીણા અને નીચલા હાથમાં કમળ ધારણ કરેલ છે એવી આઠમી નારદી નામે સરસ્વતી દેવી બાણવી. ૧૧

૯ સર્વમંગલા દેવી—

દક્ષિણે વરદમુદ્રા તુ પદ્મં તસ્યોપરિસ્થિતમ્ ।

વીણાં વામકરોર્ધ્વે તુ વાધઃ કરે તુ પુસ્તકમ્ ॥ ૧૨ ॥

॥ ઇતિ નવમી સર્વમંગલા નામ ॥

એના જમણા નીચલો હાથ વરદમુદ્રાયુક્ત છે, ઉપલા હાથમાં કમળ અને ડાબા ઉપલા હાથમાં વીણા છે તથા નીચેના હાથમાં પુસ્તક ધારણ કરેલ છે એવી નવમી સર્વમંગલા નામે સરસ્વતી દેવી બાણવી. ૧૨

૧૦ વિદ્યાધરી દેવી—

પદ્મં ચ દક્ષિણે હસ્તે ઝર્ધ્વે તુ વાક્ષમાલિકામ્ ।

વીણાં ચ વામહસ્તે તુ વામાધઃ પુસ્તકં ભવેત્ ॥ ૧૩ ॥

॥ ઇતિ દશમી વિદ્યાધરી નામ ॥

એના જમણા નીચલા હાથમાં કમળ, ઉપરના હાથમાં માળા, ડાબા ઉપલા હાથમાં વીણા, અને ડાબા નીચલા હાથમાં પુસ્તક ધારણ કરેલ છે એવી દશમી વિદ્યાધરી નામે સરસ્વતી દેવી બાણવી. ૧૩

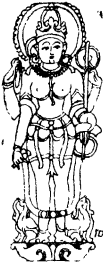
११ सर्व विद्यादेवी--

दक्षिणे चाक्षसूत्रं तु पद्मं तद्ध्वेतस्ततः ।

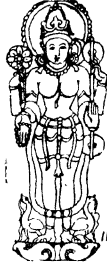
पुस्तकं च वामहस्ते चामयं तदधः स्थितम् ॥ १४ ॥

॥ इत्येकादशी सर्वविद्यादेवी नाम ॥

नेना जम्बुा नीचला हाथमां भाजा, उपला हाथमां कभण, डाया उपला हाथमां पुरतक अने डाया नीचला हाथे अलयमुद्रा धारण करेल छे तेती अगियारभी सर्वविद्या नामे सरस्वती देवी न्णुवी. १४

विद्याधरी

सर्वविद्या

सर्वभक्षणा (शारदी)

१२ शारदी देवी--

अभयं दक्षिणे हस्ते तद्ध्वे पद्मं दृश्यते ।

पुस्तकं वामहस्ते तु तस्याधश्चाक्षमालिकाम् ॥ १५ ॥

॥ इति द्वादशी शारदी नाम ॥

इति श्रीविश्वकर्मणा कृते ज्ञानप्रकाशदीपार्णवे वास्तुविद्यायां
द्वादश सरस्वती लक्षणाधिकारे सप्तदशमोऽध्यायः ॥ १७ ॥

नेना जम्बुा नीचला हाथमां अभय, उपला हाथमां कभण, उपरना डाया

હાથમાં પુસ્તક અને નીચેના ડાળા હાથમાં માળા ધારણ કરેલાં છે તેવી બારની ચારદા નામે સરસ્વતી દેવી બાણવી. ૧૫

ઇતિશ્રી વિશ્વકર્મા વિરચિત વાસ્તુવિદ્યાના જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાવળવનો બાર સરસ્વતી લક્ષણ નામનો શિશ્ય વિચારદ પ્રભાશંકર ઝોલાઇભાઈ શેખપુરાએ કરેલ શિક્ષપ્રભા નામની બાયા ટીકાનો સતરમે અધ્યાય સમાપ્ત.

દ્વાદશ સરસ્વતી સ્વરૂપ (દીપણવ મતે). સામાન્ય સ્વરૂપ વર્ણન-આર ભુજ એક મુખ, મુકુટ કુંડલાદિ ધારણ કરનારા, તેજપ્રભા મંડળપુષ્પ, વજ્ર અલંકાર પુષ્પ, ધૌરના-વરચાવાળા અને પ્રસન્ન મુખવાળા છે.

આયુષ				આયુષ			
ક્રમ	નામ	જમણા હાથે નીચે ઉપર	ડાળા હાથે ઉપર નીચે	ક્રમ	નામ	જમણા હાથે નીચે ઉપર	ડાળા હાથે ઉપર નીચે
૧ (૧)	સરસ્વતી	માળા કમળ	વીણા પુસ્તક	૭	ત્રિંગરી	કમળ માળા	વીણા પુસ્તક
૨ (૨)	સરસ્વતી	પુસ્તક માળા	વીણા પદ્મ	૮	નાગદી	વરદ પુસ્તક	વીણા કમળ
૩	કમલા રૂદ્રમીચી	વરદ માળા	કમળ પુસ્તક	૯	સર્વમંથલા	માળા કમળ	વીણા પુસ્તક
૪	જ્વલા	વરદ કમળ	પુસ્તક માળા	૧૦	વિલાસરી	કમળ માળા	વીણા પુસ્તક
૫	વિજ્વલા	વરદ માળા	પુસ્તક કમળ	૧૧	સર્વવિલા	માળા કમળ	પુસ્તક અભય
૬	સારંગી	વરદ પુસ્તક	માળા કમળ	૧૨	નારદીદેવી	અભય કમળ	પુસ્તક માળા

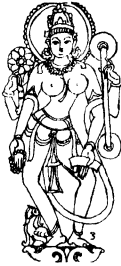
કેટલાક મંથોમાં સરસ્વતીનું વાહન હંસ અને કપાક મધૂર વાહન પણ જોવામાં આવે આવે છે. અહીં વાહનનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલ નથી.

દ્વાદશ સરસ્વતીનું સ્વરૂપ (દેવતામૂર્તિપ્રકરણ મતે). સામાન્ય સ્વરૂપ-એક મુખ, ચાર ભુજ, માથે મુકુટ, પ્રભા મંડળવાળા, કુંડલાદિ આભુષણોથી શોભતું છે.

આયુષ				આયુષ			
ક્રમ	નામ	જમણા હાથે નીચે ઉપર	ડાળા હાથે ઉપર નીચે	ક્રમ	નામ	જમણા હાથે નીચે ઉપર	ડાળા હાથે ઉપર નીચે
૧	મહાવિદ્યા	માળા કમળ	વીણા પુસ્તક	૭	મહાધેનુ	વરદ પદ્મ	વીણા પુસ્તક
૨	મહાવાણી	માળા પુસ્તક	વીણા કમળ	૮	વેદમર્કા	વરદ પુસ્તક	વીણા કમળ
૩	ભારતી	વરદ માળા	કમળ પુસ્તક	૯	ધૃષ્ટી	માળા અભય	કમળ પુસ્તક
૪	સરસ્વતી	વરદ કમળ	માળા પુસ્તક	૧૦	મહાલક્ષ્મી	માળા અભય	પુસ્તક કમળ
૫	આર્યા	વરદ માળા	પુસ્તક કમળ	૧૧	મહાકાળી	માળા કમળ	પુસ્તક અભય
૬	બાહી	વરદ પુસ્તક	માળા પદ્મ	૧૨	મહાસરસ્વતી	માળા પુસ્તક	અભય પદ્મ

પ્રત્યેક સરસ્વતીને વિશેષ કરીને હંસનું વાહન પ્રાચીન મૂર્તિઓમાં જોવામાં આવે છે. તેનો ઉલ્લેખ અહીં કરવામાં આવેલ નથી.

देवताभूति' प्रकल्पना प्रमाणात् (टीपण्युक्तां व्यापिता) द्वादश सरस्वती स्वरूप

भद्रावती

भद्रावथी

भारति

सरस्वती

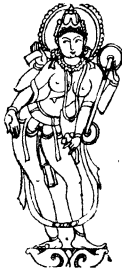
आर्या

आसी

भद्राधेतु

वेदगर्भा

इंधरी

भद्राक्षिणी

भद्राङ्गी

भद्राक्षरवती

॥ अथ वास्तुविद्यायां दीपार्णवे अष्टादशमोऽध्यायः ॥

॥ त्रयोदशादित्य स्वरूपम् ॥

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि आदित्याश्च द्वयंकराः ।

त्रयोदशादित्यान् प्रोक्तं रूपं शृणु विचक्षण ! ॥ १ ॥

श्री विश्वकर्मा कहे छे:—डवे हुं सूर्य देवनां तेर प्रकारना भूर्तिं स्वर्ष कहुं छुं ते छे पंडित विचक्षणो ! तमे सांख्यो. ते सूर्य देवोनी भूर्तिंओ अधी ये ब्रह्मवाणी ज्ञाप्यी. * १

१ आदित्यदेव—

प्रथमे हस्ते शङ्खं च वामे पद्मकं हस्तके ।

प्रथमं च भवेन्ननाम आदित्यस्तु विधीयते ॥ २ ॥

आदित्य

शिव

गायत्री

* सूर्य—आदित्यनां वार स्वर्षो आशुवित सूत्रसंतान, देवताभूतं प्रकरभुभू अने रुपभंडनमा आपेसा ते अर्द्धी दीप धुं वमां आपेसा स्वर्षोथी । वाम छे. देवताभूतं प्रकरभुभू तो वार दायना वारे आदित्य स्वर्षो आपेसा छे. आ सर्वं देव स्वर्षो

जेना वभष्ठा हाथमां शंभू अने डाभा हाथमां कमण धारणु करेलां छे
जेवा पडेला आदित्य नामना सूर्यदेव जाणुवा. २

२ रविदेव—

प्रथमे हस्ते शङ्खं च वामे तु वज्रदंडकम् ।

द्वितीयं तु भवेदस्य रविर्नाम विधीयते ॥ ३ ॥

जेना वभष्ठा हाथमां शंभू अने डाभा हाथमां वज्रदंड धारणु करेल जेवा
भीला रवि नामना सूर्य जाणुवा. ३

३ गौतमदेव—

प्रथमे पद्मं हस्ते च वामे च पद्मदंडकम् ।

तृतीयस्तु भवेद् देवो गौतमस्तु विधीयते ॥ ४ ॥

जेना अने हाथमां कमण छे तेना त्रीला गौतम नामना सूर्यदेवनुं स्वरूप जाणुवुं. ४

४ भानुप्तादेव—

प्रथमे पद्महस्ते च वामे शदल (?) हस्तके ।

चतुर्थस्तु भवेन्नाम भानुमानो विधीयते ॥ ५ ॥

भानुप्तादेव

शाश्वित

दिव्यकर

आदित्ये रवरूपना छे. आ अर्थेमां सामान्य रीते सूर्यने सप्तत्य रथनुं वाहन कहेलुं छे.

वेद्यतामूर्तिप्रकरणम् अ० ४—अथ द्वादश सूर्यमूर्तयः ॥

ऋणु वत्स प्रवक्ष्यामि सूर्यमेवांश्च ते जय ।

यावत् प्रकाशकः सूर्यो यावन्मूर्तिमिरीरितः ॥ २१ ॥

दक्षिणे पीष्करिमाला करे वामे कमंडलुः ।

पद्माभ्यां शोभितकरा सुधाता प्रथमा स्मृता ॥२२॥ इति सुधाता-१

જેના જમણા હાથમાં કમળ અને ડાબા હાથમાં લીલાતરી (?) ધારણ કરેલ છે એવા ચોથા ભાનુપ્તાન નામના સૂર્યદેવ બાણવા. ૫

૫ શાચિત્તદેવ—

પ્રથમે પદ્મં હમ્તે ચ વામે શઙ્ગં તુ હસ્તકે ।

પંચમસ્તુ ભવેદ્ દેવઃ શાચિત્તનામ ધાર્યતે ॥ ૬ ॥

જેના જમણા હાથમાં કમળ અને ડાબા હાથમાં શંખ ધારણ કરેલ છે એવા પાંચમા શાચિત્ત નામના સૂર્યદેવ બાણવા. ૬

૬ દિવાકર દેવ—

પ્રથમે વજ્રદંડં ચ વામે તુ વજ્રદંડકમ્ ।

પૃથ્થમસ્તુ ભવેદ્ દેવો દિવાકરો વિધીયતે ॥ ૭ ॥

જેના અન્ને હાથમાં વજ્રદંડ ધારણ કરેલા છે તેવા છઠ્ઠા દિવાકર નામના સૂર્યદેવ બાણવા. ૭

૭ ધૂમ્રકેતુ દેવ—

પ્રથમે વજ્રદંડા ચ વામે પદ્મં તુ હસ્તકે ।

સપ્તમં તુ ભવેન્નામ ધૂમ્રકેતુર્વિધીયતે ॥ ૮ ॥

ધૂમ્રકેતુ

દિવાકર

શાચિત્

શલં વામકરે યસ્યા વક્ત્રિણે સોમ પદ્મ ચ ।

મિત્રા નામ ત્રિનયના કુરોશયશ્ચિમ્બુષિતા ॥ ૨૩ ॥ इति मित्रा-२

પ્રથમે તુ કરે ચક્રં તથા વામે ચ કૌમુદી ।

મૂર્તિરાયંમણો જ્ઞેયા સપદ્મૌ પાણિપલ્લવૌ ॥ ૨૪ ॥ इत्ययंमा-३

અક્ષમાલા કરે યસ્યા વજ્રં વામે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।

સામૂર્તિ રોદ્રી જ્ઞાતવ્યા પ્રચાના પદ્મમ્બુષિતા ॥ ૨૫ ॥ इति रुद्र-४

जमल्ला हाथमां वज्रदंड अने डाया हाथमां पद्म धारण करेला छे अेवा
पुत्रकेतु नामना सूर्य जलुवा. ८

८ संभवदेव—

प्रथमे वज्रदंडं तु वामे शङ्खं च हस्तके ।

अष्टमस्तु भवेन्नाम संभवस्तु विधीयते ॥ ९ ॥

जेना जमल्ला हाथमां वज्रदंड अने डाया हाथमां शंख धारण करेला छे
अेवा आठमा संभव नामना सूर्य जलुवा. ९

९ भास्करदेव—

प्रथमे फलं हस्ते च वामे शङ्खं तु हस्तके ।

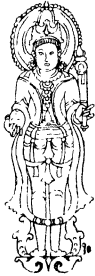
नवमस्तु भवेन्नाम भास्करस्तु विधीयते ॥ १० ॥

९ जेना जमल्ला हाथमां फल अने डाया हाथमां शंख धारण करेल छे
अेवा नवमा भास्कर नामना सूर्य जलुवा. १०

१० सूर्यदेव—

प्रथमे फलं हस्ते तु वामे दंडं च हस्तके ।

दशमस्तु भवेन्नाम सूर्यदेवो विधीयते ॥ ११ ॥

सूर्यदेव

संतुष्टदेव

सुषुप्तकेतु

स्थाव्रद भास्कर

अक्रं तु वक्षणे यस्या वामे पाशः सुरोभनः ।

सा वारुणी भवेन्मूर्तिः पद्मव्यप्रकरद्वया ॥ २६ ॥ इति शरण-५

कमंडलुवृक्षिणतोऽक्षमाला चैव वामतः ।

सा भवेत् सस्मिता सूर्यमूर्तिः पद्मविभूषिता ॥ २७ ॥ इति सूर्य-६

જેના જમણા હાથમાં કૃળ અને ડાબા હાથમાં દંડ ધારણ કરેલા છે એવા દશમા સૂર્યદેવ બાણવા. ૧૧

૧૧ સંતુષ્ટ દેવ--

પ્રથમે ચક્રં હસ્તે ચ વામે પદ્મં તુ હસ્તકે ।

એકાદશમો ભવેન્નામ સંતુષ્ટસ્તુ વિધીયતે ॥ ૧૨ ॥

જેના જમણા હાથમાં ચક્ર અને ડાબા હાથમાં પદ્મ ધારણ કરેલા છે એવા અગિયારમા સંતુષ્ટ નામ સૂર્ય બાણવા. ૧૨

૧૨ સુવર્ણકેતુ દેવ--

પ્રથમે ફલં હસ્તે ચ વામે પદ્મં તુ હસ્તકે ।

દ્વાદશમો ભવેન્નામ સુવર્ણકેતુર્ધીયતે ॥ ૧૩ ॥

જેના જમણા હાથમાં કૃળ અને ડાબા હાથમાં કમળ ધારણ કરેલા છે એવા સુવર્ણકેતુ નામના સૂર્ય બાણવા. ૧૩

૧૩ માર્કંડેદેવ--

ઉભયોર્હસ્તયોઃ પદ્મે રથારુદ્ધશ્ચ સંસ્થિતઃ ।

ત્રયોદશમો ભવેન્નામ માર્કંડસ્તુ વિધીયતે ॥ ૧૪ ॥

ઇતિશ્રી વિશ્વકર્મણા કૃને વાસ્તુવિદ્યાયાં જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાબંધે

ત્રયોદશાદિત્ય મૂર્તિ લક્ષણનામાષ્ટદશમોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૬ ॥

જેના બન્ને હાથોમાં કમળ ધારણ કરેલાં છે અને રથ પર બેઠેલા છે એવા તેરમા માર્કંડ નામના સૂર્યદેવ બાણવા. ૧૪

ઇતિશ્રી વિશ્વકર્મા વિરચિત જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાબંધનો વાસ્તુવિદ્યાના

તેર આદિત્યદેવ મૂર્તિ લક્ષણ પર શિષ્ય વિશારદ પ્રભાશંકર એાધડભાઈ

સોમપુરા શિષ્યશાસ્ત્રીએ રચેલી શિષ્યપ્રભા નામની બાષ્પાટીકા સાથેનો

અદારનો અધ્યાય સમાપ્ત.

યસ્યાસ્તુ દક્ષિણે શૂલં વામહસ્તે સુદશનમ્ ।

ભગમૂર્તિઃ સમાચ્યાતા પદ્મહસ્તા શુભાય ચૈ ॥ ૨૮ ॥

અથ વામકરે માલા ત્રિશૂલં દક્ષિણે કરે ।

સા વિશ્વમૂર્તિઃ સુભવા પદ્મલાંભનલક્ષિતા ॥ ૨૯ ॥

ઇતિ વિશ્વમૂર્તિ-
વિચસ્વાન-૮

પૂષાચ્યસ્ય રવેર્મૂર્તિઃ દ્વિભુજા પદ્મલાંભના ।

સર્વેપાપહરા જ્ઞેયા સર્વેલક્ષ્મણલક્ષિતા ॥ ૩૦ ॥

ઇતિ પૂષા-૨

દક્ષિણે તુ ગદા યસ્યા વામહસ્તે સુદર્શનમ્ ।

પદ્મચપ્રા તુ સાચિત્રો મૂર્તિઃ સર્વાર્થસાધિની ॥

ઇતિ સાચિત્રી-
સચિતા ૧૦

કેનાઈ (ઓરીસ્સા) ના સૂર્યની કળામય પરિકરવર્ણી મૂર્તિ
દીપાલ્ક્ય અ. ૧૮

ଗଞ୍ଜାପୁରୀ କଳାମୟ ଭଗବତ୍ ପ୍ରତିମା, ଓଡ଼ିଆ: ଐତ୍ରିକ୍ଷା

ଶିଳ୍ପାଦ୍ୟାୟ ଉ. ୧୮

દીપાણુવ મતે સુર્ષદેવના સાત્વિક રૂપ બે હાથના કક્ષા છે તેમાં ત્રીજા ગૌતમ અને તેરમા માર્કંડેવને બેઠે હાથમાં કમળ ખારણુ કરાવેલ છે. કૃષ્ણ માર્કંડેવને ૨૫ ઉપર બેસાડેલા છે. અન્ય અંશોમાં સામાન્ય રીતે સુર્ષને સપ્તાથ રથનું વાહન કહેલું છે પરંતુ અહીં વાહનનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલ નથી.

આયુષ			આયુષ				
ક્રમ	નામ	જન્મણા હાથમાં ડાબા હાથમાં	ક્રમ	નામ	જન્મણા હાથમાં ડાબા હાથમાં		
૧	આદિત્યદેવ	શંખ	કમળ	૭	ધૃમ્નકેતુ	વજ્રદંડ	કમળ
૨	રવિ	શંખ	વજ્રદંડ	૮	સંભવદેવ	વજ્રદંડ	શંખ
૩	ગૌતમ	પદ્મ	પદ્મદંડ	૯	ભારકર	ફળ	શંખ
૪	જાનુમાન	કમળ	શ્વતદશ (શીલોતરી)	૧૦	સુર્ષદેવ	ફળ	દંડ
૫	શાશિત	કમળ	શંખ	૧૧	સંપુષ્ટદેવ	ચક્ર	કમળ
૬	દિવાકર	વજ્રદંડ	વજ્રદંડ	૧૨	સુવર્ણકેતુ	ફળ	પદ્મ
				૧૩	માર્કંડેવ	કમળ	કમળ રથારૂઢ

દ્વાદશાદિય સ્વરૂપ (દેવતામૂર્તિ પ્રકરણ મતે). આ મૂર્તિઓ લગભગ ચાર હાથવાળી કહી છે. તેમાં ધણી ખરાના હાથમાં બે કમળ અરપટ રીતે કક્ષા છે. કૃષ્ણ એક પુષા સુર્ષને બે હાથમાં કમળ કક્ષા છે અને બારમા વિણ્ણને સુદર્શન અને કમળના બે હાથ કક્ષા છે. વિશેષ હાથોમાં કમળનું કણું નથી.

આયુષ			આયુષ		
ક્રમ	નામ	જન્મણા હાથમાં ડાબા હાથમાં	ક્રમ	નામ	જન્મણા હાથમાં ડાબા હાથમાં
૧	સુધાતા	કમળની માળા બે હાથોમાં કમળ	૭	ભગ	શ્વલ બે હાથોમાં કમળ
૨	મિત્રા	સોમરસ (અમૃત) બે હાથોમાં કમળ	૮	વિવસ્વાન (વિશ્વમૂર્તિ)	ત્રિશ્વલ બે હાથોમાં કમળ
૩	આર્યમણિ	ચક્ર બે હાથોમાં કમળ	૯	પુષા	કમળ ફળ બે હાથ
૪	રૂઢ	માળા બે હાથોમાં કમળ	૧૦	સવિતા	મદા બે હાથોમાં કમળ
૫	વરૂણ	ચક્ર બે હાથોમાં કમળ	૧૧	તવષ્ટ	સુવ (સરવો) બે હાથોમાં કમળ
૬	સુર્ષ	કમંડળ બે હાથોમાં કમળ	૧૨	વિણ્ણ	સુદર્શન કમળ

સુર્ષને સપ્તાથ રથનું વાહન અન્ય અંશોમાં કહેલ છે પરંતુ અહીં વાહનનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલ નથી.

श्रीपद्मभां आपेला द्वादशाक्षित्य स्वल्प (दिवताभूति प्रकल्प)

सुभद्रा

भिव्रा

स. १५३६

३३

५३७

२५

शिव

विषस्वान

पुष्य

अश्विना

त्वष्टा

विष्णु

॥ अथ वास्तुविद्यायां दीपाणवे एकोनविंशतिर्ब्रह्मोऽध्यायः ॥

॥ पूर्णभद्रादिपंचविंशतिः पंचदेवप्रासादः ॥

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

१ ब्रह्माना पांच्य प्रासादः—

अथातः संप्रवक्ष्यामि विभक्तिछंदलक्षणम् ।

पूर्णभद्रः सुभद्रश्च श्रीशैलः कुमुदोद्भवः ॥ १ ॥

सर्वतोभद्र आख्याताः प्रासादा ब्रह्मणः प्रियाः ।

श्री विश्वकर्मा ३७६ छे-६ वे ६० प्रासादनां तथा आदिनां लक्षणं ३६० छे-
१ पूर्णभद्र, २ सुभद्र, ३ श्रीशैल, ४ कुमुदोद्भव અને ५ सर्वतोભદ્ર, એ પાંચ
પ્રાસાદો બ્રહ્માને પ્રિય છે. ૧

૨ વિભુના પાંચ પ્રાસાદ—

કીર્તિપતાકર્ષિકૂટો શ્રીવત્સો વિજયસ્તથા ॥

ગરુડશ્ચ સમાખ્યાતાઃ પંચૈતે હરિવલ્લભાઃ ॥ ૨ ॥

૧ કીર્તિપતાક, ૨ ઋષિકૂટ, ૩ શ્રીવત્સ, ૪ વિજય અને ૫ ગરુડ, એ પાંચ
પ્રાસાદો વિભુને વલ્લભ છે. ૨

૩ જિનદેવના પાંચ પ્રાસાદ—

પદ્મરાગો વિશાલાક્ષો વિભવો રત્નસંભવઃ ।

લક્ષ્મીકોટરો વિજ્ઞેયાઃ પ્રાસાદાશ્ચ જિનાશ્રિતાઃ ॥ ૩ ॥

૧ પદ્મરાગ, ૨ વિશાલાક્ષ, ૩ વિભવ, ૪ રત્નસંભવ અને ૫ લક્ષ્મીકોટર,
એ પાંચ પ્રાસાદ જિનદેવને વલ્લભ છે. ૩

૪ સૂર્યદેવના પાંચ પ્રાસાદ—

હંસ પેરાવતશ્ચૈવ ત્રિમુખઃ પદ્મકસ્તથા ।

સ્વસ્તિકશ્ચ સમાખ્યાતાઃ પંચૈતે રવિવલ્લભાઃ ॥ ૪ ॥

૧ હંસ, ૨ ઐરાવત, ૩ ત્રિમુખ, ૪ પદ્મક અને ૫ સ્વસ્તિક, એ પાંચ
પ્રાસાદો સૂર્યને પ્રિય છે. ૪

અચ્ચાર ભાગની ભતિ ભડી કરવી. અને ખાડી આઠ ભાગને ગર્ભગૃહ રાખવો. રેખા ઉપર એ શૃંગ અને તે પર એક તિલક મુકવું. શીખરને પાયચો આર ભાગને પહોળો રાખવો. પ્રતિરથ=૫૬૨ ઉપર ૫૭ એક શૃંગ અને તે પર એક તિલક મુકવું. આઠ ભાગ વિસ્તારનું પહેલું ઉરુશૃંગ કરવું. અને નંદી ઉપર એક તિલક ચડાવવું. અને ખીલું ઉરુશૃંગ છ ભાગનું કરવું. ભદ્રની ઉપર (ગવાક્ષ યુક્ત) દોઢીયો કરવો. આવા લક્ષણવાળો પૂર્ણભદ્ર પ્રાસાદ ભલ્લવો. ૬-૬

૨ મુભદ્રપ્રાસાદનાં લક્ષણ—

વેદાંશમુરુશૃંગં ચ મદ્રે કુર્યાત્ તૃતીયકમ્ ।

મુભદ્રસ્તુ વિજાનીયાત્ પ્રાસાદઃ ક્ષિતિભૂષણઃ ॥ ૧૦ ॥

ઇતિ મુભદ્રપ્રાસાદઃ (૨)

પૂર્ણભદ્ર પ્રાસાદના ભદ્રની ઉપર ચાર ભાગનું ત્રીલું ઉરુશૃંગ ચડાવવાથી “મુભદ્ર” નામનો પ્રાસાદ પૃથ્વીના ભૂષણ રૂપ થાય છે. ૧૦

૩ શ્રી શૈલપ્રાસાદનાં લક્ષણ—

મદ્રે શૃંગં પરિત્યજ્ય નંદ્યાં શૃંગં ચ કારયેત્ ।

શ્રીશૈલશ્ચ તથા નામ કથિતમ્ય વિરિચિના ॥ ૧૧ ॥

ઇતિ શ્રીશૈલપ્રાસાદઃ (૩)

મુભદ્ર પ્રાસાદના ભદ્રેથી એક ઉરુશૃંગ તલને નંદી (પુણી)ના ઉપર એક શૃંગ ચડાવવાથી શ્રીશૈલ નામનો પ્રાસાદ થાય એમ પ્રહ્યાએ કહ્યું છે. ૧૧

૪ કુમુદોદ્ભવ પ્રાસાદ લક્ષણ—

મદ્રે શૃંગં કુમુદકઃ કર્તવ્યઃ શુભલક્ષણઃ ॥ ૧૨ ॥

ઇતિ કુમુદોદ્ભવપ્રાસાદઃ (૪)

શ્રી શૈલ પ્રાસાદના ભદ્રે એક ઉરુશૃંગ ચડાવવાથી કુમુદોદ્ભવ નામનો શુભ લક્ષણવાળો પ્રાસાદ થાય. ૧૨

૫ સર્વતોભદ્ર પ્રાસાદનાં લક્ષણ—

તિલકં ચ પરિત્યજ્ય કર્ણે શૃંગં ચ કારયેત્ ।

બ્રહ્મણા કીર્તિતં ચૈવં સર્વતોભદ્રલક્ષણમ્ ॥ ૧૩ ॥

ઇતિ સર્વતોભદ્ર પ્રાસાદઃ (૫)

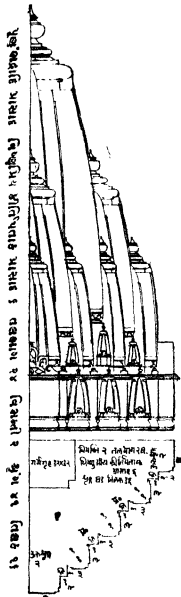
॥ ઇતિ બ્રહ્મમિયમાસાદર્પચક્રમ્ ॥

કુમુદોદ્ભવ પ્રાસાદના પુષ્પા ઉપરથી તિલક તલને રેખા ઉપર એક શૃંગ ચડાવવું. ત્યારે તે સર્વતોભદ્ર નામનો પ્રાસાદ થાય એવું પ્રહ્યાએ કહ્યું છે. આ રીતે પ્રહ્યાના પાંચ પ્રાસાદ કહ્યા. ૧૩

॥ अथ विष्णुप्रियर्पंचप्रासादलक्षणम् ॥

१ धीर्तिपताक प्रासादनां लक्षणम्—

चतुरस्रीकृते क्षेत्रे
 चतुर्विंशतिभागिके ।
 कर्णस्त्रिभागिको ज्ञेय-
 श्रतुर्दिक्षु व्यवस्थितः ॥ १४ ॥
 प्रतिकर्णस्त्रिभागेन
 अङ्ग प्रत्याङ्गकल्पना ।
 कर्णोपकर्णयोर्मध्ये
 भागैकेन च कर्णिका ॥ १५ ॥
 निर्गमो भागमेकेन
 कोणिका च प्रकल्पयेत् ।
 अष्टभागायतं भद्रं
 निर्गमं च पदद्वयम् ॥ १६ ॥
 भद्रस्य पार्श्वयोश्चैव
 नंदिका पदविस्तृता ।
 सलिलान्तरकं कार्यं
 पदार्धेन समन्वितम् ॥ १७ ॥
 प्रासादार्धेन गर्भं तु
 शेषं भित्तिस्तु कल्पना ।
 इदं कारयेद् यस्तु
 तलमानं च शिल्पिमिः ॥ १८ ॥
 ॥ इति तलमानम् ॥

प्रासादनां सभ्योरस क्षेत्रना योविश आभ
 करवा. तेभां त्रयु भागनी रेखा (कर्ण) अने
 प्रतिरथ (पदरे) पद्य त्रयु भागने. अेक भागनी
 नंदी (सभदल) रेखा अने पदरा बन्धे करवी. आठ भागनु आभुं अर्ध पडोणुं. अने
 ये भागने नीकाणे राखवे. अर्धनी आभुंभां अेक भागनी नंदी सभदल करवी. अे
 रीते अंग ङांगनी योअना आरे तरक करवी. प्रासादनी डोणी (गर्भगृहना पदथी)

અર્ધ ભાગે રાખવી, પ્રાસાદને ગભારે અથ ઝેટલે ખાર ભાગને રાખવો. અને છ છ ભાગની ભાંતિ કરવી. એ પ્રમાણે પ્રાસાદનું તલમાન શિદ્ધીએ થોજવું. ૧૪-૧૮.

કર્ણે શૃંગદ્વયં કાર્યં પ્રતિકર્ણે તથૈવ ચ ।

મદ્રે શૃંગદ્વયં કાર્યં પ્રત્યક્ષં કારયેન્ તતઃ ॥ ૧૯ ॥

શેષાઃ કૂટાઃ પ્રકર્તવ્યાં બહુરત્નૈર્વિભૂષિતઃ ।

કીર્તિપતાકો વિજ્ઞેયઃ પ્રાસાદો હરિવલ્લભઃ ॥ ૨૦ ॥

॥ ઇતિ કીર્તિપતાકપ્રાસાદઃ ॥

હવે શિખરનાં લક્ષણ કહે છે:-રેખા ઉપર અને પહરા ઉપર બધે શૃંગો ચડાવવા. ભદ્ર પર બે ઉરુશૃંગ ચડાવવા. અને નદી ઉપર પ્રત્યાંગ (આઠ) ચડાવવા. આક્રીની નદી ઉપર એકેક કૂટ ચડાવવા. આવા લક્ષણ યુક્ત બહુ રત્નોથી વિભૂષિત કીર્તિપતાક નામનો પ્રાસાદ બાંધવો. તે વિષ્ણુને પ્રિય છે. ૧૯-૨૦

૨ ઋષિકૂટ પ્રાસાદનાં લક્ષણ—

તદ્રૂપે તત્પ્રમાણે ચ મદ્રે શૃંગં યદા મવેત્ ।

ઋષિકૂટશ્ચ વિજ્ઞેયઃ સ્વરૂપો લક્ષણાન્વિતઃ ॥ ૨૧ ॥

॥ ઇતિ ઋષિકૂટપ્રાસાદઃ ॥

કીર્તિપતાકના સ્વરૂપને ત્રણ ઉરુશૃંગ ચડાવવાથી તે ઋષિકૂટ નામનો પ્રાસાદ થાય છે. ૨૧

૩ શ્રીવત્સ પ્રાસાદનાં લક્ષણ—

ઋષિકૂટે ચ સંસ્થાને કર્ણે શૃંગં વિવર્જયેત્ ।

કોણિકાયાં પ્રદાતવ્યં શૃંગં દેયં ચતુર્દિશિ ॥

શ્રીવત્સશ્ચ સમાખ્યાતઃ પ્રાસાદો રૂપશોભિતઃ ॥ ૨૨ ॥

॥ ઇતિ શ્રીવત્સપ્રાસાદઃ ॥

ઋષિકૂટ પ્રાસાદની રેખા ઉપરથી એક શૃંગ તલને બે ખુણી ઉપર શૃંગ ચારે દીશાએ ચડાવે તો શ્રીવત્સ નામનો પ્રાસાદ શોભાડૂપ થાય છે. ૨૨

૪ વિજય પ્રાસાદ લક્ષણ—

શ્રીવત્સસ્ય ચ સંસ્થાને કર્ણે શૃંગં ચદા મવેત્ ।

વિજયસ્તથ વિજ્ઞેયઃ પ્રાસાદસ્તુ મનોહરઃ ॥ ૨૩ ॥

॥ ઇતિ વિજયપ્રાસાદઃ ॥

श्रीवत्स प्रासादानी शेषा पर ओ इरीने (ओ હતું તે) શૃંગો ચડાવે તે તે વિજય નામનો મનોહર પ્રાસાદ બાણવો. ૨૩

૫ ગરુડ પ્રાસાદ લક્ષણું--

વિજયસ્ય તુ સંસ્થાને નંદ્યાં શૃંગં યદા મહેત્ ।

ગરુડશ્ચૈવ વિજ્ઞેયઃ સ્વરૂપો લક્ષણાન્વિતઃ ॥

પંચૈતે વિવિધાસ્થાતાઃ પ્રાસાદા હરિવલ્લભાઃ ॥ ૨૪ ॥

• ॥ ઇતિ ગરુડપ્રાસાદઃ ॥

॥ ઇતિ વિષ્ણુપંચપ્રાસાદાઃ ॥

વિજય પ્રાસાદની નંદી (ખુણી) પર એક શૃંગ ચડાવવાથી ગરુડ નામનો મુંદર લક્ષણુ યુક્ત પ્રાસાદ થાય છે. આ પ્રમાણે વિષ્ણુને પ્રિય એવા પાંચ પ્રાસાદ બાણવા. ૨૪

॥ અથ દ્વિતીયભેદે વિષ્ણુપંચપ્રામાદાઃ ॥

કીર્તિપતાક પ્રાસાદ--

દ્વાવિંશતિક્રુતે ક્ષેત્રે પૂર્વવત્તલમંસ્થિતે ।

કર્ણપ્રતિરથમધ્યે માગૈકા કર્ણિકા મહેત્ ॥ ૨૫ ॥

મદ્રપ્રતિરથમધ્યે નદિકા પરિવર્જયેત્ ।

અનેન ક્રમયોગેન વિમક્તિતલલક્ષણઃ ॥ ૨૬ ॥

કર્ણે પ્રતિરથે ચૈવ દ્વે દ્વે શૃંગે ચ કારયેત્ ।

પ્રથમં ચ ત્રિમાગેન દ્વિતીયં સાર્દઢ્યંશકમ્ ॥ ૨૭ ॥

નંદિકાયાં તતઃ શૃંગં શિસ્વરં ષોડશવિસ્તરમ્ ।

શિસ્વરાર્ધમુરુશૃંગં ષઢ્ઢમાગં ચ તદાગ્રતઃ ॥ ૨૮ ॥

પ્રત્યઢ્ઢં ઢ્ઢંશતઃ કાર્યે કીર્તિપતાકલક્ષણમ્ । ઇતિ કીર્તિપતાકઃ

પ્રાસાદના સમગ્રરસ ક્ષેત્રના આવીશ ભાગ કરવા. તેના તલ વિભાગ અડધા કહેલ છે તે પ્રમાણે કરવા. કર્ણ અને પ્રતિરથની વચ્ચે એક ભાગની ખુણી કરવી. પરંતુ બદ્ધ અને પ્રતિરથ વચ્ચેની ખુણી કાઢી નાખવી. જેથી તલવિભાગ બરાબર આવીશ ભાગ થાય. શેષા અને પઢરા પર બન્ને શૃંગ ચડાવવા. તેમજ પહેલું શૃંગ ત્રણ ભાગનું અને બીજું શૃંગ અઢી ભાગનું. નંદી ઉપર એક શૃંગ ચડાવવું. શિખર સોળ ભાગનું પાયથે વિસ્તારમાં રાખવું. શિખરનું ઉરુશૃંગ છ ભાગનું કરવું. ત્રણ ભાગે પ્રત્યંગ કરવા. આવા લક્ષણુ યુક્ત પ્રાસાદને કીર્તિપતાક કહે છે. ૨૫-૨૮

૨ ઋષિકૃટ પ્રાસાદ—

તૃતીયમુરુશૃંગં ચ ઋષિકૃટઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૨૧ ॥

ઇતિ ઋષિકૃટપ્રાસાદઃ

ક્રીતિપતાક પ્રાસાદને જ્ઞે ત્રણ ત્રણ ઉરુશૃંગ ચારે તરફ ચડાવવામાં આવે તેો ઋષિકૃટ નામનો પ્રાસાદ થાય છે. ૨૯

૩ શ્રીવત્સ પ્રાસાદ—

રેલોઘ્વે તિલકં કુર્યાદ્ નંદ્યાં શૃંગં શ્રીવત્સકમ્ ।

ઇતિ શ્રીવત્સપ્રાસાદઃ

ઋષિકૃટ પ્રાસાદની રેખા ઉપર એક તિલક અને નંદી ઉપર એક શૃંગ ચડાવવાથી તે વત્સ નામનો પ્રાસાદ થાય છે.

૪ વિજય પ્રાસાદ—

તતઃ શૃઙ્ગં ચ વિજયઃ સર્વકર્મફલપ્રદઃ ॥ ૩૦ ॥ ઇતિ વિજયઃ

શ્રીવત્સ પ્રાસાદની રેખાએ (તિલકના બદલે) એક શૃંગ ચડાવવામાં આવે તેો સર્વ કામન આપનારો વિજય પ્રાસાદ થાય છે. ૩૦

૫ ગરુડ પ્રાસાદ—

કર્ણે કૃટં નંદિશૃઙ્ગં કર્ણસ્યોભયપત્નતઃ ।

પક્ષિરાજઃ સમારુયાતઃ પ્રાસાદો ભવનોત્તમઃ ॥ ૩૧ ॥ ઇતિ ગરુડઃ

॥ ઇતિ વિષ્ણુમિયપંચપ્રાસાદા દ્વિતીયભેદે ॥

રેખા ઉપર એક કૃટ અને રેખાની બન્ને બાજુની નંદી ઉપર એકેક શૃંગ ચડાવવાથી પક્ષિરાજ (ગરુડ) નામે ઉત્તમ પ્રાસાદ થાય છે. એ રીતે વિષ્ણુને વદવલ એવા પાંચ પ્રાસાદો બીજા ભેદે કરીને કહ્યા. (અપરાજિત મતે). ૩૧

॥ અથ જિનદેવપંચપ્રાસાદલક્ષણમ્ ॥

૫મરાગ પ્રાસાદલક્ષણ—

ચતુરસ્રીકૃતે ક્ષેત્રે ચતુર્સ્ત્રિશ્ચદ્વિમાજિતે ।

પાદોનં પંચમિર્ભાગૈઃ કર્ણશ્ચૈવ પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૩૨ ॥

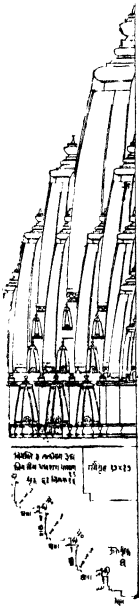
પ્રતિકર્ણઃ સમકાર્યઃ અન્નપ્રત્યન્નકલ્પના ।

કર્ણપ્રતિકર્ણયોર્મધ્યે કુણિકા ચૈવ માગિકા ॥ ૩૩ ॥

निर्गमस्तत्समं कार्यः सर्वाङ्गेषु विचक्षण ! ।
 एकादशपदैर्युक्तं भद्रं विस्तरतो बुध ! ॥ ३४ ॥
 निर्गमं च त्रिभागेन भद्रं चैवं त कारयेत् ।
 भद्रस्य पार्श्वयोश्चैव नंदिका पदविश्रुता ॥ ३५ ॥

परस्परं च निष्क्रान्तं
 भागभागं च निर्गतम् ।
 अनेनैव प्रकारेण
 तलमानं च कारयेत् ॥ ३६ ॥
 शलिलान्तरकं कार्यं
 भागमेकेन शोभयेत् ।
 विस्तृतं पादपादेन
 कर्तव्यं नात्र संशयः ॥ ३७ ॥

प्रासादना समथोपस क्षेत्रना ३४ भाग करवा.
 तेमांथी पोष्यापांथ्य भागनी रेखा अने पदरे
 राभवां. रेखा अने पदरा वन्थे अेक भागनी
 भुषी करवी. आ अथा अगोपांग समदल नीकणता
 बुद्धिमान शिल्पीअे करवा. अगियार भागतुं
 आयुं भद्र अने ते त्रय भाग नीकणतुं राभतुं.
 भद्रनी पडणे अेकेक भागनी नंदिका (समदल)
 अेक भाग नीकणती करवी. आ प्रकारे तगतुं
 मान नालुतुं. प्रासादनी कोणी गर्भगृहना केटवी
 पडोणी करवी. अने थोथा भागे नीकणती करवी.
 ३२-३७.

३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

प्रासादार्येन गर्भस्तु
 शेषं मितिस्तु कल्पना । इति तत्वमानम्
 कर्णे शृङ्गात्रयं कार्यं
 प्रतिकर्णे तथैव च ॥ ३८ ॥
 भद्रे शृङ्गाणि चत्वारि
 प्रत्यङ्गाष्टानि कारयेत् ।
 शेषाः कूटाः प्रकर्तव्या
 नैकरत्नैर्विभूषिताः ॥ ३९ ॥

સમોચ્છ્રૂતાનિ શ્ટ્રુકાણિ કર્તવ્યાનિ ચ પારગૈઃ ।

પદ્મરાગઃ સમાખ્યાતઃ પ્રાસાદો જિનવલ્લભઃ ॥ ૪૦ ॥

इति पद्मरागः

પ્રાસાદના માનથી અર્ધે ભાગે (એટલે સત્તર ભાગનો) ગભારો રાખવો. ખાકીના સાડા આઠ ભાગની અન્ને ભાંતિ કરવી. રેખા અને પઢરા ઉપર ત્રણ ત્રણ શૃંગ. ભદ્રે ચાર ઉરુશૃંગ અને આઠ પ્રત્યાંગ (કોણી પર) ચડાવવા. ખાકી અધી ખુણી (નંદીઓ) પર અનેક રત્નોથી શોભિત જેવા કૂટ ચડાવવાં. શૃંગો અધા એક સરખા ઉંચાઈમાં શિલ્પના પારખાથી શિલ્પીએ કરવા. આવા લક્ષણવાળો પદ્મરાગ પ્રાસાદ છત્ર તીર્થ કરને વલ્લભ એવો બાણવો. ૩૮-૪૦

૨ વિશાલાક્ષ પ્રાસાદ—

તદ્દૂપે તત્પમાણેન કર્ણે શ્ટ્રુકં યદા મવેન્ત ।

વિશાલાક્ષસ્તદા નામ પ્રાસાદો રૂપશોભિતઃ ॥ ૪૧ ॥

इति विशालाक्षः

પદ્મરાગ પ્રાસાદની રેખા ઉપર બે એકેક શૃંગ ચડાવવામાં આવે તેો વિશાલાક્ષ નામનો શોભાયમાન પ્રાસાદ થાય છે. ૪૧

૩ વિભવ પ્રાસાદ—

વિશાલાક્ષસ્ય સંસ્થાને કર્ણશૃંગં પરિત્યજેત્ ।

કોણિકાયાં પ્રદાતવ્યં વિભવો નામ ઉચ્યતે ॥ ૪૨ ॥

इति विभवः

વિશાલાક્ષ પ્રાસાદની રેખા ઉપર બે એકેક શૃંગ ઓછાં કરી બે ખુણી (નંદિકાઓ) પર શૃંગ ચડાવે તેો વિભવ નામનો પ્રાસાદ થાય છે. ૪૨

૪ રત્નસંભવ પ્રાસાદ—

વિભવસ્તુ સંસ્થાને ભદ્રે શૃંગં ચ ગ્રાસયેત્ ।

નંદિકાયાં પ્રદાતવ્યં શૃંગાણિ ચ ચતુર્દિશિ ॥

પ્રાસાદઃ કારયેત્ માત્ર ! રત્નસંભવ ઉચ્યતે ॥ ૪૩ ॥

इति रत्नसंभवः

વિભવ પ્રાસાદના ભદ્ર ઉપરથી એક ઉરુશૃંગ તથા નાંદિકાઓ ઉપર ચારે તરફ શૃંગ ચડાવવાથી રત્નસંભવ નામનો પ્રાસાદ થાય છે. ૪૩

५ लक्ष्मीकोटर प्रासाद—

तद्रूपे तत्प्रमाणेन भद्रे शृंगं यदा भवेत् ।

लक्ष्मीकोटरो विज्ञेयः प्रासादो जिनस्याश्रितः ॥ ४४ ॥

इति लक्ष्मीकोटरः

रत्नसंभव प्रासादना लद्रे उपर अेक शृंग वधारवाधी लक्ष्मीकोटर नामने।
प्रासाद थाय छे. ४४

पंचैने च समाख्याताः प्रासादा जिनवल्लभाः ।

चतुर्विंशतिजिनेषु कर्तव्याः पूज्यमंडनैः ॥ ४५ ॥

इति जिनेंद्रप्रासादपंचकः

जिन देवने वल्लभ अेवा पांथ प्रासादोनां लक्षणे। कछां ते अेवावीशे तिर्थं कर-
देवना पूजन भाटे सूत्रधारोअे करवां. ४५

॥ अथ द्वितीयभेदे जिनेंद्रपंचप्रासादाः ॥

विभक्तितलछंदेषु उर्ध्वमानं विशेषतः ।

विशेषपुण्यप्राप्त्यर्थं कोटिः कोटिर्गुणं लभेत् ॥ ४६ ॥

प्रासादना तलछंदना विशेष विभाग अने ते उपर शिपरना भानने विशेष
प्रकारे कछे छे. अेथी पुण्यप्राप्ति विशेष थाय छे अने करौड करौडगळुं पुण्य
प्राप्त थाय छे. ४६

१ पद्मराग प्रासाद—

कणे नंदीप्रतिरथो पूर्ववच्च सुसंस्थितौ ।

नंदिका भागनिष्कासा द्विभागा पार्श्वक्षोभणा ॥ ४७ ॥

भागा नंदी पुनः कार्या पंचाशो भद्रविस्तरः ।

निष्कांशश्चैकभागस्तु कर्तव्यः शुभलक्षणः ॥ ४८ ॥

कण, नंदी अने प्रतिरथ (पदरे) अे तगछंदमां पूर्ववत् (पडेलो अेटला)
करवा. रेभा तथा पदरा वअेनी नंदी अेक भाग नीकणती करवी. अने पदरान्नी
आलुमां अे लागनी नंदी करवी; अेक भागनी भीण नंदी करवी. अने पांथ
भागतुं आयुं लद्रे पडोणुं करतुं अने अेक भाग नीकणतुं करतुं. अेवा शुभ
लक्षणवाणा प्रासादतुं तगछंद (कुल अेवीशाळ तगणुं) लणुपुं. (३+१+३+२+१+
२=१२+१२ अेवीशाळ तल). ४७-४८

ચતુર્ભાગા ભવેદ્ મિત્તિઃ શેષં ગર્ભગૃહં સ્મૃતમ્ ।

કર્ણે શૃંગત્રયં કાર્યં ક્રમતો ભાગનિર્ગતમ્ ॥ ૪૯ ॥

શિસ્ત્રરં ષોડશભાગ-મુરુશૃંગં તદર્ધતઃ ।

તત્પદોનં તદગ્રં ચ તસ્યાગ્રં ચ યુગાંશકમ્ ॥ ૫૦ ॥

કર્ણતુલ્યં પ્રતિરથે દ્વિક્રમા ચૈવ નંદિકા ।

કર્ણે પ્રતિરથે ભદ્રે ત્રીણિ ત્રીણિ શૃંગાણિ ચ ॥ ૫૧ ॥

દ્વૌ દ્વૌ કૂટૌ નંદિકાયાં પ્રત્યાજ્ઞાનિ તતોષ્ટમિઃ ।

ભદ્રનંદ્યામેકકૂટં પદ્મરાગઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૫૨ ॥

અચ્ચાર ભાગની ભીંતિ કરવી. બાકી (સોળ) ભાગને ગર્ભગૃહ બાણવે. રેખાએ ત્રણ શૃંગ મૂકવા. તે અનુક્રમે એકેક ભાગ નીકળતા રાખવા. શિખરને પાચએ સોળ ભાગ પહોળો રાખવો; અને ઉરુશૃંગ તેથી અર્ધ=આઠ ભાગનું કરવું. તેનાથી આગળનું ચાર ભાગનું કરવું. રેખા જોટલા ત્રણ શૃંગ પ્રતિરથે (પઠરે) અને ત્રણ ઉરુશૃંગ ભદ્રે ચડાવવા. નંદીકાએ પર બળે કૂટ અને પ્રત્યાંગ આઠ ચડાવવા. ભદ્ર પાસેની નંદી ઉપર એક કૂટ ચડાવવાથી તે પદ્મરાગ નામનો પ્રાસાદ થાય છે. ૪૯-૫૨

૨ વિશાલાક્ષ પ્રાસાદ—

ભદ્રે શૃંગં વિશાલાક્ષો વિભવં ચ તથા શૃણુ ।

इति विशालाक्षप्रासादः

પદ્મરાગ પ્રાસાદના ભદ્ર ઉપર એક ઉરુશૃંગ વધારવાથી વિશાલાક્ષ નામનો પ્રાસાદ થાય છે. હવે વિભવ પ્રાસાદનાં લક્ષણ સાંભળો.

૩ વિભવ પ્રાસાદ—

કર્ણે કૂટં નંદિશૃંગં કાર્યં વિભવસ્તથા ॥ ૫૩ ॥

इति विभवप्रासादः

વિશાલાક્ષ પ્રાસાદની રેખા ઉપર એકેક કૂટ અને નંદી ઉપર એકેક શૃંગ ચડાવવાથી વિભવ નામનો પ્રાસાદ થાય છે. ૫૩

૪ રત્નસંભવ પ્રાસાદ—

ભદ્રે શૃંગં કામદસ્તુ કર્તવ્યો રત્નસંભવઃ । इति रत्नसंभवः

વિભવ પ્રાસાદના ભદ્ર ઉપર એક વધુ ઉરુશૃંગ ચડાવવાથી કામનાને આપનારો એવો રત્નસંભવ પ્રાસાદ થાય છે.

५ लक्ष्मीकोटर प्रासाद—

भद्रे त्यक्तं नंदीदेयं संभवेद् लक्ष्मीकोटरः ॥ ५४ ॥

इति लक्ष्मीकोटरः

रत्नसंलव प्रासादना लभ्रतुं उरुशृंग ओक ओष्ठुं करीने नंदी उपर मुकवाथी ते लक्ष्मीकोटर नामना प्रासाद थाय छे.

॥ इति द्वितीयभेदे जिनेंद्रपंचप्रासादाः ॥

॥ अथ सूर्यप्रासादपंचकम् ॥

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

चतुरस्रीकृते क्षेत्रे

त्रिंशद्भागविभाजिते ।

कर्णश्चतुष्पदो ज्ञेय—

श्चतुर्दिशि व्यवस्थितः ॥ ५५ ॥

प्रतिकर्णश्चतुर्भागे

निर्गमे तत्समं भवेत् ।

कर्णप्रतिकर्णयोर्मध्ये

कोणिका भागमेव च ॥ ५६ ॥

दिग्भागायतं भद्रं

विस्तरेण प्रकीर्तितम् ।

निर्गमं द्विपदं प्रोक्तं

नंदिका चैकभागिका ॥ ५७ ॥

निर्गमं तत्समं कार्यं

लग्नाव पार्श्वयोस्तथा ।

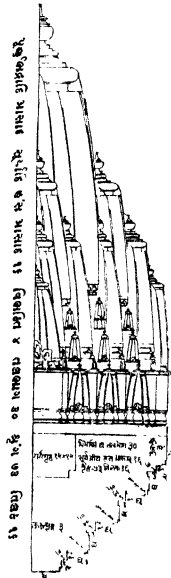
शलिलान्तरकं कार्यं

भागमेकेन संयुतम् ॥ ५८ ॥

प्रासादस्यार्धगर्मस्तु

शेषं मिचिर्विकल्पना ।

प्रासादना सभवेरस क्षेत्रना त्रीश भाग करवा. थारे द्विशाभां रेखा थार भागनी,

પદરો પણ ચાર ભાગનો સમઢલ કરવો. રેખા અને પદરાની વચ્ચે એક ભાગ કોણી સમઢલ કરવી. આયુ' ભદ્ર પહોણું દશ ભાગયુ' અને બે ભાગ નીકળયુ' કરવું. ભદ્રની આજુમાં એક નંદી સમઢળ કરવી. કોણી ગર્ભગુહના એક પદ બેટલી કરવી. પ્રાસાદનો ગભારો પંદર ભાગનો અને સાડાસાત સાડાસાત ભાગની ભતિ બડી કરવી. ૫૫-૫૮

૧ હંસ પ્રાસાદ—

કર્ણે શૃંગત્રયં કાર્યં પ્રતિકર્ણે તથૈવ ચ ॥ ૫૧ ॥

મદ્રે શૃંગત્રયં કાર્યં નંદિકાયાં શૃંગૈકકમ્ ।

૧કૈર્ક દાપયેદ્ બુધ શેષકૂટાશ્ચ કારયેત્ ॥ ૬૦ ॥

(કોણિકોર્વે' ચ પ્રત્યાજ્ઞ) તિલ્કં વા પ્રયોજયેત્ ।

પ્રાસાદં કારયેત્ પ્રાજ્ઞ ! હંસનામ સ ઉચ્ચતે ॥ ૬૧ ॥

ઇતિ હંસપ્રાસાદઃ

રેખા અને પદરા પર ત્રણ ત્રણ શૃંગો ચડાવવા. ભદ્રે ત્રણ ત્રણ ઉરુશૃંગ અને નંદીકા પર એક શૃંગ ચડાવવું. બાકી એકેક ફટ ચડાવવા. (કોણી પર પ્રત્યાંગ ચડાવવા). આવા લક્ષણવાળો હંસ નામનો પ્રાસાદ બાણુવો. ૫૬-૬૧

૨ ઐરાવત પ્રાસાદ—

તદ્રૂપે તત્પ્રમાણે ચ મદ્રે શૃંગં પુનર્ભવેત્ ।

૧રાવતસ્તુ વિજ્ઞેયઃ સ્વરૂપો લક્ષણાન્વિતઃ ॥ ૬૨ ॥

ઇતિ ઐરાવતઃ પ્રાસાદઃ

હંસ પ્રાસાદની માફક તલ વિભક્તિ બાણુવા. ફક્ત તેના ભદ્રની ઉપર એક ઉરુશૃંગ વધારવાથી ઐરાવત નામનો પ્રાસાદ સુંદર લક્ષણવાળો સ્વરૂપવાન થાય છે. ૬૨

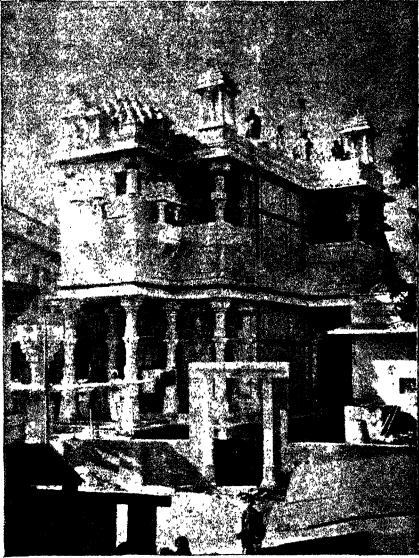
૩ ત્રિમુખ પ્રાસાદ—

૧રાવતસ્ય સંસ્થાને મદ્રે ઉરુશૃંગં ત્યજેત્ ।

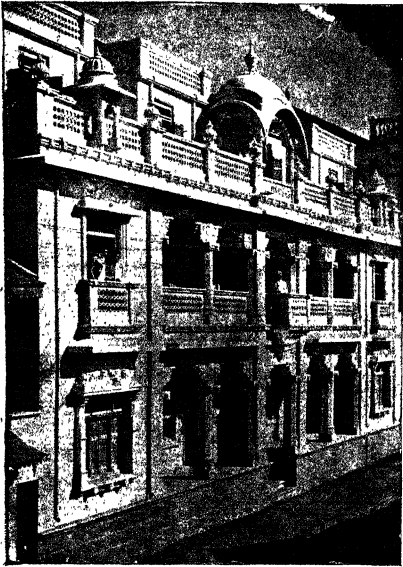
કોણિકાયાં ચ શૃંગાણિ ત્રિમુલો રવિવલ્લભઃ ॥ ૬૩ ॥

ઇતિ ત્રિમુલપ્રાસાદઃ

ઐરાવત પ્રાસાદના ભદ્રયુ' એક ઉરુશૃંગ તણને પુણી ઉપર એકેક ઉરુશૃંગ ચડાવવાથી સૂર્યને વલ્લભ એવો ત્રિમુખ નામનો પ્રાસાદ થાય છે. ૬૩

અમદાવાદ-સાબરમતી-ત્રે ભૂમિયુક્ત જેવ પાર્શ્વનાથ પ્રાસાદ (અધ્યાય ૧૧)
(Constructing Architect P. O. Sompura)

भारतीय सैन्सीजु बुअदरशिन-पालीताळा धलवयथाश्रम (अध्याय ११).
(Constructing Architect : P. O. Sompura)

४ पद्मक प्रासाद—

त्रिमुखस्य संस्थाने कर्णेशृङ्गं यदा भवेत् ।
पद्मकौ नाम विख्यातः प्रासादो लक्षणान्वितः ॥ ६४ ॥
इति पद्मकप्रासादः

त्रिमुख प्रासादानी रेखा उपर ओकेक शृंग वधु अडाववाथी पद्मक नामे सुंदर
लक्षणाणां प्रासाद थाय छे. ६४

५ स्वस्तिक प्रासाद—

तद्रूपे तत्प्रमाणे च कर्णेशृङ्गं विवर्जयेत् ।
प्रतिकर्णे शृङ्गं देयं स्वस्तिकश्च मनोहरः ॥ ६५ ॥
इति स्वस्तिकः प्रासादः

पद्मक प्रासादानी रेखा परतुं ओके शृंग तथने पदरा उपर अडाववाथी
स्वस्तिक नामने मनोहर प्रासाद थाय छे. ६५

पूर्णभद्रादिसंभूताः सदृशा लक्षणान्विताः ।
पंचैते च समाख्याताः प्रासादा भानुवल्लभाः ॥ ६६ ॥

पूर्णाभद्रादि प्रासादोमां कडेव सुंदर लक्षणाणां असादि पांच प्रासाद छे ते
सुथने विशेष प्रिय छे. ६६

॥ इति रविवल्लभप्रासादपंचकम् ॥

॥ अथ द्वितीयभेदे रविवल्लभप्रासादपंचकम् ॥

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

१ ङंश प्रासाद—

अथातः संभवस्यामि विभक्तिं हंसपंचके ।
चतुरस्रीकृते क्षेत्रे चाष्टाविंशतिभाजिते ॥ ६७ ॥
तद्रूपं च तदाकारं भद्रं षडंशविस्तरम् ।
भद्रपाश्र्वे द्वौ द्वौ नद्यौ भागैकैके प्रकल्पितौ ॥ ६८ ॥
चतुष्पदा रथकर्णाः शिखरं द्विरष्टविस्तरम् ।
अष्टांशमुरुशृङ्गं च षडंशं तस्य चाग्रतः ॥ ६९ ॥
चतुर्भागमुरुशृङ्गं भद्रे कुर्यात् तयोद्गमम् ।
कर्णे प्रतिरथे चैव शृङ्गाणि त्रीणि त्रीणि च ॥ ७० ॥

नदिकायामेकशृङ्गं शेषे कूटानि कारयेत् ।

एतच्छास्त्रगुणैर्युक्तो हंसनामा तदूच्यते ॥ ७१ ॥

इति हंसप्रासादः

श्री विन्धकभां कडे छे-के डवे हुं हंस आदि (सूर्यना) पांच प्रासादना तल विभक्ति कहुं छुं. प्रासादना समथोरस क्षेत्रना अडुवीश भाग करवा. तेतु इप पडेला-आगजनी भाइक नल्लुपुं. आयुं लद्र छ भागतुं, लद्रनी अन्ने पालुनी ये ये नंदी अेकेक भागनी करवी. रेभा अने पढरे अन्थार भागना करवा. शिअर पायथे स्रोण भागना विस्तारे राअपुं. पडेतुं उरुशृंग आठ भागना विस्तारतुं, तेनाथी आगज नीकजतुं पीनुं उरुशृंग छ भागतुं, अने त्रीनुं उरुशृंग आर भागना विस्तारतुं करपुं. लद्रे दोदीये करवे. रेभा अने पढरे त्रलु त्रलु उरुशृंग अडाववा. नंदीका पर अेकेक शृंग. आडी कूटे अडाववा. आ प्रभाळे शास्त्रना गुणुवाणे हंस नामने प्रासाद नल्लुवे. ६७-७१

२ औरावत प्रासाद--

भद्रे शृङ्गं पुनर्दद्यात् स्यादैरावतलक्षणम् ।

इति औरावतप्रासादः

हंस प्रासादना लद्रनी उपर अेक उरुशृंग वधारवाथी औरावत नामने प्रासाद थाय छे.

३ त्रिमुष प्रासाद--

भद्रे त्यक्तं द्वयं नद्यां प्रासादो रूपशोमितः ॥ ७२ ॥

सर्वलक्षणसंपूर्णः त्रिमुखो भुक्तिमुक्तिदः ।

इति त्रिमुखप्रासादः

औरावत प्रासादना लद्रतुं अेक उरुशृंग तलने नंदी उपर अेके शृंग अडाववाथी सर्व लक्षण्वाथी युक्त संपूर्ण इपथी शोमितो अेवे त्रिमुष प्रासाद भाग अने भुक्तिने देनारे नल्लुवे. ७२

४ पद्मराग प्रासाद--

भद्रे शृङ्गं पुनर्दद्यात् पद्मनामा स उच्यते ॥ ७३ ॥

इति पद्मरागप्रासादः

त्रिमुष प्रासादना लद्रनी उपर अेक शृंग (डतुं ते) इरी अडाववाथी पद्मक नामने प्रासाद नल्लुवे. ७३

५ स्वस्तिक प्रासाद—

भद्रशुक्लं परित्यज्य कर्णिकायां प्रकल्पयेत् ।

स्वस्तिको नाम प्रासादः पंचैते सूर्यवल्लभाः ॥ ७४ ॥

इति स्वस्तिकप्रासादः

पंचक प्रासादना भद्रं तुं अेक उरुशृंग तलने भुष्णीयेा पर यडाववाधी स्वस्तिक नामनेा पांचमेा प्रासाद जाखुवेा. अे रीते सूर्यने वदलल अेवा पांच प्रासाद कड्या. ७४

॥ इति द्वितीयभेदे सूर्यप्रासादपंचकम् ॥

॥ अथ हरवल्लभपंचप्रासादाः ॥

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

चतुरस्रीकृते क्षेत्रे

द्वात्रिंशत्पदभाजिते ।

कर्णश्रतुप्पदो ज्ञेयः

प्रतिकर्णस्तथ च ॥ ७५ ॥

कर्णप्रतिकर्णयोर्मध्ये

कूणिका च द्विभागिका ।

अष्टभागायतं भद्रं

निर्गमे च पदद्वयम् ॥ ७६ ॥

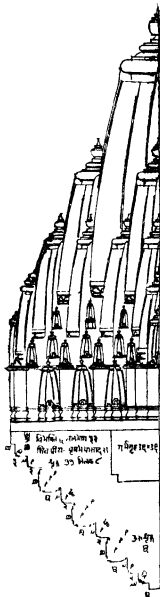
भद्रस्य पार्श्वयोर्दद्याद्

नंदिका च द्विभागिका ।

विस्तरे निर्गमे चैव

वामदक्षिणयोस्तथा ॥ ७७ ॥

प्रासादना समथोरस क्षेत्रना अत्रीश भाग करवा. तेमां रेखा अने पढरेा अन्व्यार भागना करवा. रेखा अने पढरानी वन्चे अेक भुष्णी अे भागनी करवी. आठ भागनुं आधुं भद्र, अे भाग नीकाणावाधुं करवुं. भद्रनी डाणी अभुष्णी तरकु पडये अे अे भागनी अेक नंदी करवी. ते सर्व समदल अगेा करवां. ७५-७७.

पञ्चकदादि प्रासाद
सिद्धप्रिय वृषभ प्रासाद २१
विभक्ति ५
तलभाज ३२
शृंग ७७
तिकक ८

૧ વૃષભ પ્રાસાદ—

કર્ણે શૃંગ્લયં કાર્યં પ્રતિકર્ણે તથૈવ ચ ।

મદ્રે શૃંગ્લાણિ ચત્વારિ પ્રત્યાજ્ઞાષ્ટક કારયેત્ ॥ ૭૮ ॥

કોણિકાનંદિકાયાં ચ શૃંગ્લયકૈકમુચ્યતે ।

શેષાઃ કૂટાશ્ચ કર્તવ્યાઃ પ્રાસાદઃ શિવચલ્લભઃ ॥ ૭૯ ॥

इति वृषभप्रासादः

રેખા અને પહરા પર ત્રણ ત્રણ શૃંગ ચડાવવા. ભદ્રે ચાર ઉરુશૃંગ અને આઠ પ્રત્યાંગ, નંદી અને કોણી પર એકેક શૃંગ ચડાવવા. ખાત્રી ફૂટ ચડાવવાથી શિવજીને પ્રિય એવો વૃષભ પ્રાસાદ બાબવો. ૭૮-૭૯

૨ ગિરિકૂટ પ્રાસાદ—

વૃષભસ્ય તુ સંસ્થાને કર્ણે શૃંગ્લયં ચ દાપયેત્ ।

નંદિકાયાં તતઃ શૃંગ્લયં મદ્રેઽપિ ચ ચતુર્દિશિ ॥

પ્રાસાદં કારયેત્તત્ર ગિરિકૂટઃ મ ઉચ્યતે ॥ ૮૦ ॥

इति गिरिकूटप्रासादः

વૃષભ પ્રાસાદને ઠેકાણે બે રેખા ઉપર એકેક શૃંગ ચડાવીએ તેમજ નંદી ઉપર એકેક શૃંગ અને ભદ્ર ઉપર ચારે તરફ એકેક ઉરુશૃંગ ચડાવીએ તે ગિરિકૂટ નામનો પ્રાસાદ થાય છે. ૮૦

૩ કૈલાસ પ્રાસાદ—

કર્ણે શૃંગ્લયં ચ દાતવ્યં પ્રાસાદસ્તુ મુશામિતઃ ।

કૈલાસસ્તુ સ વિજ્ઞેયઃ સ્વરૂપો લક્ષણાન્વિતઃ ॥ ૮૧ ॥

इति कैलासप्रासादः

ગિરિકૂટ પ્રાસાદની રેખા પર એક શૃંગ વધારે ચડાવવાથી તે સુંદર શોભાય-માન અને સર્વલક્ષણ સુક્ટ કૈલાસ નામનો પ્રાસાદ થાય છે. ૮૧

૪ અમર પ્રાસાદ—

કૈલાસસ્ય તુ સંસ્થાને કર્ણે શૃંગ્લયં પરિત્યજેત્ ।

કોણિકાયાં પ્રદાતવ્યં વિશ્વકર્મ ! વિચક્ષણ ! ॥

પ્રાસાદં કારયેત્ તત્ર ચામરસ્યૈવ લક્ષણમ્ ॥ ૮૨ ॥

इति अमरप्रासादः

।व्यक्षु-विधकर्मन-शिदपी ! कैलास प्रासादना स्थाने रेभानुं अेक शृंग
तलने कोष्ठीकाओो उपर शृंग सुकवाथी ते अमर नामनो प्रासाद थाय छे. ८२

५ भाडेंद्र प्रासाद—

तद्रूपे तत्प्रमाणे च कर्णे शृङ्गं यदा भवेत् ।

माहेंद्रस्तत्र विख्यातः प्रासादो हरवल्लभः ॥ ८३ ॥

इति माहेंद्रप्रामादः

॥ इति शिववल्लभप्रासादपंचकम् ॥

अमर प्रासादनी रेभाये इरी (डतुं त्यां) शृंग अडाववाथी मडादेवने प्रिय
अेवो मडेंद्र नामनो प्रासाद थाय छे. ८३

पंचैते च समाख्याताः प्रासादाश्च कलामयाः ।

पंचविंशतिरित्युक्ताः सुराणां च यथाक्रमम् ॥ ८४ ॥

अे पांच प्रासादो सुंदर कणाभय करवा. अ्रह्माडि पंचदेवोने अतुकभे पअ्थीश
प्रासादो कडा छे. ८४

इदृशं कुरुते यस्तु धर्मकर्मार्यदायकाः ।

नानाकर्णसमायुक्ता विभक्तिपदविन्यसैः ॥ ८५ ॥

अत्युच्चैर्ललितैः श्रुमैः शिखरशृङ्गभिरैः ।

तथा चोत्पलपत्राणि शालामिर्ललितान्वितैः ॥ ८६ ॥

आ प्रभाओे सुंदर लक्षुवाणा प्रासादो कराववाथी धर्म, अर्थ तथा कामनी
प्राप्ति थाय छे. अनेक प्रकारनी रेभाओावाणा, ते पदनी विभक्तिथी थाय छे.
अषु उंचां सुंदर शोलायमान शिखरो अने शृंगोथी अरपुर तथा कमणपत्रोथी
सुकुत सुंदर शालावाणा प्रासादो करवा. ८५-८६

संवृतानि कूटानि च संलग्नानि च कारयेत् ।

कर्णेऽपि कर्णशाला च कोणिका नंदिका बुध ! ॥ ८७ ॥

किंचिन्मानाधिकं कुर्यात् शैल्येव च समुच्छ्रिताः ।

प्रासादा मेरुस्तत्र स्वरूपा लक्षणान्विताः ॥ ८८ ॥

सुंदर गोज इरो लागेवा डोय अेवा कोष्ठी, रेभा-पदरा, कोष्ठीका, नंदीका-
वाणा प्रासादो पडित सूत्रधारे अनाववा. क'धक मानथी अधिक करवा. पर्वतनी
अेवा उंचा अेवा अेइ अेवा सुंदर लक्षुवाणा प्रासादो अनाववा. ८७-८८

બ્રહ્મણશ્ચ હિ દેવસ્ય વિષ્ણોશ્ચૈવં વિશેષતઃ ।

જૈનભાસ્કરાદિનાં ईश्वरस्य ययाक्रमम् ॥ ૮૯ ॥

एकद्वित्रयपृच्छाया धारां कारयेत् यदि (?) ।

लभेच्चाक्षयं दिव्यं च नात्र संदेहः शिल्पिना ॥ ૯૦ ॥

इति श्री विश्वकर्मणा कृते वास्तुविद्यायां ज्ञानप्रकाशदीपार्णवे

पू०मद्रादि पं०चविंशतिःपं०चदेव प्रासाद निर्णयाधिकारे

एकोनविंशमोऽध्यायः ॥ ૧૯ ॥

આ પ્રાસાદો વિશેષ કરીને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, જિન, સુર્ય અને મહાદેવને કરવા. તે પ્રાસાદો મેં યથાક્રમે કહ્યા છે. એક એ ત્રણ—તે અક્ષય દેવલોકના સુખોને પ્રાપ્ત કરે છે. તેમાં શિદ્ધીઓએ જરા પણ સંદેહ કરવો નહિ. ૮૮-૯૦

इति श्री विश्वकर्मा विरचित वास्तुविद्याया ज्ञानप्रकाश दीपार्णवने

'पू०मद्रादि पं०चविंश प्रासादोना शि०मदेना तलछंदाधिकार' नामने

शिल्प विशासक प्रकाश'कर आचरणाथ सोमपुराणे करेल. शिल्प-

प्रका नामनी भाषा टीकाने आंगण्णीसने अध्याय समाप्त.

इति श्री विश्वकर्माकृते वास्तुविद्यायां
ज्ञानप्रकाशदीपार्णवे पूर्वार्धम्.

पूर्वाह्न परिशिष्ट

ભારતીય સ્થાપત્યમાં મૂર્તિનું પ્રાધાન્ય છે. દેવપ્રાસાદ એ દેવપ્રતિમાના કારણભૂત છે. પ્રત્યેક પ્રતિમાને આયુધ, વર્ણ (રંગ), વાહન (આસન) વિશેષ કરીને કહ્યાં હોય છે. આથી તે પ્રતિમાનાં લક્ષણો પરથી અને છાન તીર્થકર પ્રતિમા તેના લાંચ્છન ચિહ્ન પરથી ઓળખાય છે. હસ્તમુદ્રા; મુખ્ય પ્રતિમાને પરિકર અને અંગભૂષણ ઘોડશાહરણ પણ કહ્યાં છે. હસ્તમુદ્રા, પાદમુદ્રા અને શરીરમુદ્રા એ નૃત્યનાં અંગો છે. આ સર્વ મૂર્તિશાસ્ત્રનાં ઉપયોગી અંગ છે અને તે આ નીચે ક્રમવાર આપવામાં આવ્યા છે.

૧. આયુધ

નાગરાદિ જાતિના ઉત્તર ભારતના શિલ્પ અંશોમાં છત્રીશ પ્રકારનાં આયુધોનાં સ્વરૂપો, નામો અને તેનાં માન પ્રમાણ આપેલાં છે. દ્રવિડ અંશોમાં આયુધો આપેલાં છે. પરંતુ ઉત્તર ભારતના અંશો જેટલાં સ્પષ્ટ નથી. જો કે દ્રવિડ અંશોમાં આભરણાદિ વિષે ઘણી સુંદર નોંધ આપેલ છે. દ્રવિડ શિલ્પમાં-હરણ આપેલ છે જ્યારે આપણે ત્યાં જૈન દેવ દેવીઓને નોળીયો અને કુકુંટ કહ્યાં છે.

નાગરાદિ શિલ્પ અંશોમાં છત્રીશ પ્રકારનાં આયુધો કહેલાં છે. તેમાં ૨૧ આયુધો અસ્ત્રશસ્ત્ર છે, ૧૨ સાસ્ત્રિક-પુસ્તક, કમંડળ, વીણા આદિ અને બીજા બે સર્પ-શિરમસ્તક છે. બાકી મુદ્રાઓ છે. પરંતુ આથી પણ વિશેષ મૂર્તિશાસ્ત્રમાં પ્રતિમા સ્વરૂપ વર્ણનમાં કુલ ૫૭ આયુધ આપેલાં છે. તે આપેલા આયુધના પાઠથી વિશેષ છે. *

આ આયુધો (૫૭) સિવાય પુરાણો-રામાયણ મહાભારતમાં વર્ણવેલા અજ્ઞાતશાસ્ત્રી શસ્ત્રો હતાં. પરંતુ તે સાહિત્ય દુર્ભાષ્ય છે. “યંત્ર સર્વસ્વ” નામનો એક મોટો અંશ મહર્ષિ ભારદ્વાજે લખેલ. તેમાં અનેક યંત્રોના પ્રકાર, શસ્ત્રો, વિમાન આદિ વિષયોનાં પ્રકરણો હતાં. તે અંથનું એક “વૈમાનિક પ્રકરણ”

* મૃગ, નકુલ, કુકુંટ, વાજાંત્ર (૫) ખંસી, મૃદંગ-ટોલ, વીણા, બેરી, કમરૂ, (૧૧ સાસ્ત્રિક) આમ્રલુબી, ખજ, પુત્ર, લેખની, ફળ, માતૃતી, કુંભ, મોહક, સૂત્ર કેળાગળ (આર ઉત્ત્રાયુધ) પદ્મીશ (લોહકંડ), તલવાર, ટંક (ટંકણ), શક્ત. આમ એકવીસ આ વર્ણિત નાદે કરેલા આયુધો અને ૩૬ લોહમહ આપેલ આયુધો મળી કુલ ૫૭ આયુધો થાય છે. અને તેના ચિત્રોનાં મુદ્રા સાથે જ મ્લેષો આપવામાં આવેલ છે જેથી આયુધના સ્વરૂપ વિષે બને તેટલું સ્પષ્ટ કરતા પ્રયત્ન કરેલ છે છતાં એક બે આયુધો માટે કદાચ મતભેદ હોય.

અપરાજિત અખ્યાય ૨૩૫ માં મુદ્રાગણમાં શસ્ત્રોના આધારથી જાણવાને વળદેહસ્વ: કવચનાં લક્ષણો અપૂર્ણ આપેલાં છે.

નામનો ભાગ, ભારતના હસ્તલિખિત ગ્રંથ સંગ્રહોમાં એક સ્થળે પ્રાપ્ત થાય છે. આ અદ્ભૂત ગ્રંથની હસ્તલિખિત પ્રત મારા ગ્રંથ સંગ્રહમાં છે.

આયુષોના જીવન પ્રકારો છે. તેના ચાર વર્ગ પાડી શકાય. ત્રીજા મહારક આયુષશસ્ત્ર, વાઘ (તંતુવાઘ ઘનવાઘાદિ), પ્રાણીઓ (હરણ, કુર્કુટ, નકુલ સર્પ), સાત્ત્વિક (ધવળ, લેખીની, પુરતક, ફલ, કુંભ, મોહક સૂત્ર, ગજ, આદિ)—એમ ચાર પ્રકારનાં ગણાવી શકાય. સાત્ત્વિક રાજસ અને તામસ એમ ત્રણ પ્રકારે પણ આયુષો જોળખાવી શકાય છે.

દ્રવિડ શિલ્પમાં મૂર્તિશાસ્ત્ર અને લીંગ વિષેની મોંઘ ઘણી સવિસ્તર આપેલ છે. તેમાં પ્રતિમાના કયા અંગ વિભાગે કયું આયુષ ધારણ કરાવવું. ખભા બરાબર કયું કાન બરાબર કયું નાસિકા બરાબર કયું છાતી બરાબર કયું એ રીતે કહેલું છે. વળી દ્રવિડ મૂર્તિઓને ઉપલા હાથોમાં આયુષો પકડાવવાની એક વિશિષ્ટ પ્રકારની રીત છે. તર્જની અને મધ્યમિકા એ બે આંગળીઓ વચ્ચે શંખ ચક્ર આદિ આયુષો પકડાવેલાં હોય છે.

જૈન ગ્રંથમાં એક સ્થળે અસ્રશસ્ત્ર, પ્રતિમાના મસ્તકથી ઉંચા હોવાં ન જોઈએ તેમ કહે છે. પરંતુ તેઓમાં આ સૂત્રનો પૂરો સ્વીકાર થયો ન હોય તેમ તેમની જૂની મૂર્તિઓ પરથી જણાય છે.

૨. વાહન

દેવ પ્રતિમાને વિશેષ કરીને સર્વને વાહન કહ્યાં છે. પ્રતિમાની જોળખમાં તે મહદરૂપ થાય છે. શીવને નંદી, બ્રહ્માને હંસ, વિષ્ણુને ગરૂડ, સૂર્યને સપ્તાશ્વરથ, ગણેશને સુષકઃ એમ પૃથક્ પૃથક્ વાહનમાં સર્પ, મયૂર, અશ્વ, હરણ, બકરો, ઘેટો, હાથી, કુર્મ, સિંહ, વ્યાઘ્ર આદિ પ્રાણી કહ્યાં છે. કોઈકને કમળનું આસન કહ્યું છે. દ્રવિડ ગ્રંથોમાં આસનમાં ભદ્રાપીઠ, પદ્મપીઠ, મહામયુજપીઠ આપેલાં છે. વળી કોઈ સ્થળે તેા આ બેઠક-પેડરટલરૂપે જોવામાં આવે છે.

‘સુપ્રભેદાગમ’માં આસનના પાંચ ભેદ કહ્યા છે અનંતાસન, સિદ્ધાસન, યોગાસન, પદ્માસન, અને વિમલાસન. હૃદયોગમાં અનેક આસનો કહ્યાં છે. શિવનાં ૮૪ આસનો કહેવાય છે. તેમાં ૩૨ મુખ્ય છે. યોગનાં આસનો તેની ક્રિયામાં વપરાય છે. આ આસનો સાથે પ્રતિમા વિધાનને સંબંધ બહુ અદ્ય છે. છતાં કેટલાકે શિલ્પની સાથે આસનોને સંમિશ્ર કરી ગોટાળો ઉભો કર્યો છે. પદ્માસનનો અર્થ કમળ પર બેઠેલા અને અસુક રીતે પલાઠી વાળેલ. પદ્માસન, સુખાસન આવાં કોઈ આસનો પ્રતિમા વિધાનને યોગ્ય ગણી શકાય. જૈન પ્રતિમામાં સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુની પ્રતિમાને અસુક પ્રકારની બેઠકનાં આસન કહ્યાં છે.

બાકી સમપાદ, આલંગ, ત્રિલંગ, અતિભંગ, આલીઠય, પ્રત્યાલીઠ, પાદમુદ્રા અને શરીર મુદ્રાવાળી પ્રતિમાઓ કહી છે.

સિવાય જૈનોમાં કાર્યોત્સર્ગ (ઉભી ધ્યાનસ્થ) મુદ્રા અને શયનાસન, પર્યંકાસન મૂર્તિ વિખ્ણુની હોય છે.

બૌદ્ધ પ્રતિમાઓમાં આસનો વિશેષ કહ્યાં છે. આલિઠય, પ્રત્યાલિઠ, વજ્રપર્થક, લલિતાસન, પર્યંકાસન, અર્ધપર્થકાસન: આદિ કહ્યાં છે અને તેવી બુદ્ધ પ્રતિમાઓ જોવામાં આવે છે.

૩. વર્ણ

પ્રત્યેક પ્રતિમાનો પૃથક્ પૃથક્ વર્ણ (રંગ) શિલ્પ અંશોમાં કહ્યો છે. પણ તે મૂર્તિ શાસ્ત્રોપયોગી બહુ અલ્પ છે. પરંતુ ચિત્ર શાસ્ત્રોપયોગી છે. અમુક દેવનો તેમાં ગુણ પ્રમાણે વર્ણ કહેલ છે. જો કે બધામાં તેમ નથી. ‘અભિલષિતાર્થ ચિન્તામણી’માં પ્રત્યેક પ્રતિમાના વર્ણ કહ્યા છે. જો કે મૂર્તિશાસ્ત્રમાં વર્ણ (રંગ) પ્રમાણે પ્રમુખ મૂર્તિ રચવાનું યજ્ઞમાનની શ્રદ્ધા પર અવલંબે છે. શ્યામ વર્ણની મૂર્તિ, પીત (સુવર્ણ) વર્ણની, શ્વેતવર્ણની આમ આવી ભતના પાષાણો મેળવીને તે વર્ણ (રંગ)ના પાષાણુની મૂર્તિ કરાવી પ્રમુખ દેવ તરીકે પધરાવે છે. શ્રી કૃષ્ણને શ્યામવર્ણ તેમજ જીન પાર્શ્વનાથજીને શ્યામવર્ણ કહ્યો છે. અને તે વર્ણની મૂર્તિઓ કચેલી જોવામાં આવે છે.

૪. પરિકર

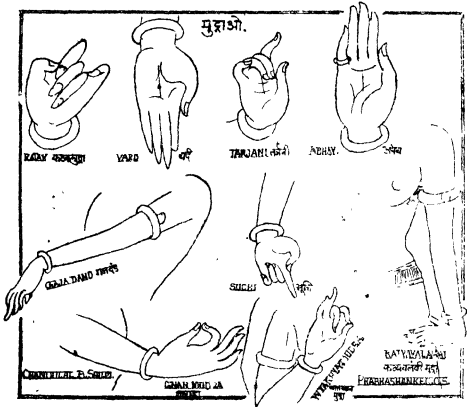
આ રીતે ભારતીય સ્થાપત્યમાં દેવ-મૂર્તિનાં આયુધ, વાહન, આભુષણો, મુદ્રાઓ અને વર્ણના વિશે શિલ્પઅંશોના આધારે ઉપર કહ્યું. આ સિવાય પ્રમુખ પૂજ્ય પ્રતિમાને તેના પર્ચાય સ્વરૂપોવાળું અગર અન્ય આકૃતિતું પરિકર કરવામાં આવે છે તેમાં જૈન પ્રતિમાને અષ્ટ પ્રાતિહાર્યવાળું પરિકર હોય છે. વિખ્ણુને દશ અવતારવાળું તેમ સૂર્યને તેના અન્ય સ્વરૂપોવાળું પરિકર મૂળ પ્રતિમાને કરતું આવરી લે તેવું કળામય કરવામાં આવે છે.

૫. પ્રતિમા મુદ્રા

હસ્તમુદ્રાઓના જુદા જુદા પ્રકારો આગમ અંશોમાં, યોગમાં, તાંત્રિકમાં, બ્રાહ્મણ ક્રિયાશાસ્ત્ર અંશોમાં અને ભારત નાટ્યમાં કહ્યા છે. કેટલાક વિદ્વાનો મુદ્રાના ત્રણ વર્ગ પાડે છે: વૈદિક, તાંત્રિક, લૌકિક, તેમાં કલાની ૬૪ મુદ્રાઓ આપે છે. અને તંત્રમાં ૧૦૮ મુદ્રાઓના પ્રકાર કહે છે. મહારાજા લોભદેવ ‘સમરાંગણસૂત્રધાર’ અંશના ત્રણ અધ્યાયોમાં મુદ્રા વિશે સવિસ્તર કહે છે. હસ્તમુદ્રાઓ ૬૪, પાદમુદ્રાઓ ૬ અને

શરીરમુદ્રાઓ ૯ કહી છે. વળી તેના વર્ગ પાકીને આગળ કહે છે કે એક હસ્તની મુદ્રાઓ ૨૪; બે હસ્તથી થતી મુદ્રાઓ તેર અને નૃત્ય હસ્તમુદ્રાઓ ૨૧ છે. જેના પ્રત્યેકના નામ પણ આપ્યાં છે.

હસ્તપાદ મુખાદિની સ્થિતિ, ગતિ અને આકૃતિ વડે ભાવ અભિવ્યક્ત થાય છે. શિવની યોગમૂર્તિઓ સિવાયની અન્ય બ્રાહ્મણ પ્રતિમા લક્ષણમાં મુદ્રાઓ બહુ અદ્ય છે. બૌદ્ધ પ્રતિમામાં મુદ્રાઓનો વિપુલ પ્રયોગ થયો છે.

હાથ અને આંગળાઓની સ્થિતિ દર્શાવવાની શૈલી ઉત્તર ભારતની મૂર્તિઓમાં દક્ષિણ ભારતની મૂર્તિઓથી ભુદ્ધી પડે છે. હાથના આંગળાના ચલનમાં હિન્દી શિલ્પીઓએ ખેડાયેલી અંગ્રેજી ભાષા ઉભી કરી છે. તેઓએ આંતરવૃત્તિને બાહ્યદર્શનનું સ્વરૂપ આપ્યું છે.

‘વિષ્ણુ ધર્મોત્તર’ કહે છે કે-ચિત્રકળાનો આધાર નૃત્યકળા છે. નૃત્યકળાનો પ્રાણ ભાવાભિવ્યક્ત મુદ્રાઓથી પ્રદર્શિત થાય છે. વરહમુદ્રા, અભયમુદ્રા, જ્ઞાનમુદ્રા, તર્જનીમુદ્રા, સિદ્ધહસ્તમુદ્રા, વિસ્મયમુદ્રા, સૂચિમુદ્રા. કવ્યવલંબિત હસ્તમુદ્રા, દંડ, હસ્ત-ગજહસ્તમુદ્રા, પતાકા-ત્રિપતાકા આદિ એક હાથથી થતી મુદ્રા અને બે;

હાથથી થતી મુદ્રાઓ એમ અનેક કહી છે. તે સર્વ મૂર્તિશાસ્ત્રના પ્રયોગમાં આવે તેમ નથી. તેમાં પણ ઉત્તર ભારતના મૂર્તિશાસ્ત્રોમાં ફક્ત ત્રણ જ મુદ્રાઓનો પ્રયોગ થાય છે:—વરહમુદ્રા, અભયમુદ્રા. તર્જનીમુદ્રા, તેમાંની તર્જનીમુદ્રા સૂર્યના પ્રતિહાર ધારણ કરે છે. દ્રવિડ શિલ્પીમાં આ ત્રણ મુદ્રાઓ ઉપરાંત કટક, કચ્ચવલબિ, સૂચિ, વ્યાખ્યાન, જ્ઞાન અને ગજદંડ હસ્તમુદ્રાઓનો પ્રયોગ થાય છે.

પાદમુદ્રાઓમાં:—સમપાદ, આભંગ, ત્રિભંગ અને અતિભંગના નામથી મુદ્રાઓ વ્યક્ત થાય છે. જૈન પ્રતિમા અને બ્રહ્મદિદેવો પ્રથમ કક્ષાનાં (સમપાદ), જુના સિક્કાઓમાં જરા ઢળતી—આભંગ હોય છે. ત્રિભંગ ચોષ્ટા વિશેષે કરી દેવીઓની મૂર્તિઓમાં ત્રણ વાંક વાળીને દર્શાવે છે. અતિભંગા મુદ્રા નટરાજશૈવ અને શાક્ત ઉચ્ચ મૂર્તિઓ અને બૌદ્ધોના વજ્રયાનની ક્રોધયુક્ત દેવી દેવતાની મૂર્તિઓમાં દર્શાવે છે. કાલીય મર્દન જેવી મૂર્તિમાં તે ખૂબ જોરદાર છે.

શરીરમુદ્રા:—આ મુદ્રાઓ પાપાણુ મૂર્તિઓ કરતાં ચિત્ર વિધાને વિશેષ યોગ્ય છે. ‘વિષ્ણુ ધર્મોત્તર’માં તેના મુખ્ય નષ પ્રકાર બતાવ્યા છે.

પ્રતિમાશાસ્ત્ર કરતાં ચિત્રકળાને આ શરીરમુદ્રાના વિભાગ બંધ બેગ્રી શકે તેમ છે. પ્રકાશની ક્ષય વૃદ્ધિ અને વર્ણ (રંગ)ના વિનિયોગની વિભિન્ન ચોષ્ટાથી ચિત્રકાર ઉપરોક્ત ભાવો તાદ્રશ્ય પ્રદર્શિત કરી શકે છે.

નૃત્યમાં શિવનું તાંડવ પ્રાધાન્ય લક્ષણ છે નાટ્ય અને સંગીત એક બીજાનાં પુરક છે. તાંડવનૃત્ય સામાન્ય નૃત્ય નથી. પણ તે શિવનું પ્રલયકંઠ નૃત્ય છે દ્રવિડ પ્રદેશોના સ્થાપત્યોમાં શિવતાંડવ એ પ્રમુખ પ્રતિમા હોય છે. ચિદંબરના નટરાજ મંદિરમાં ૧૦૮ પ્રકારનાં નૃત્ય સ્થાપત્ય ચિત્રણ દર્શાવેલ છે. ઉત્તર ભારતમાં નટરાજ મૂર્તિનો અભાવ છે. ત્યાં લિંગપૂજા વિશેષ છે.

કટિસમ નૃત્ય દ્રવિડ પ્રદેશોમાં છે. લલિત નૃત્ય ઇકોરામાં છે. લલાટલક્ષ્મ કાંબિવરમમાં છે. ચતુરમ્ તાંજોરમાં છે. શિવનૃત્યમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ રક્ષા અને અંતે સંહાર એ સર્વનું મિશ્ર સ્વરૂપ સમાયતું છે.

૬. નૃત્ય

ચિત્ર, વાદ્ય, તાલ, ગીત, ભાષા અને સમ સ્વરાદિલેહ તથા તાંડવાદિ નૃત્યની શિલ્પમાં કળા તરીકે ગણના કરી છે. આથી તે વિષયની ચર્ચા ‘અપરાન્વિત સૂત્ર-સંતાન’ જેવા મોટા અંથમાં કરી છે.

નૃત્યનું આદિ સ્વરૂપ શિવના તાંડવ નૃત્યને કહ્યું છે. આથી નૃત્ય કળાના પિતા શિવ છે. નૃત્ય—નાટ્ય શાસ્ત્ર પર ભરતે એક સમૃદ્ધ અંથ સંસ્કૃત પદ્યમાં લખેલ છે.

વાદ્ય તાલ અને ગીત સાથેનું નૃત્ય કહ્યું છે. વર્તમાન કાળમાં મૂક નૃત્યના પ્રયોગો ઠરે છે પરંતુ તેમાં રસ ઉત્પન્ન થતો નથી.

શાસ્ત્રકારોએ નૃત્યના અંગભંગથી થતા ભેદો કહ્યા છે. પદતાલથી, કટીથી, વક્ષથી, ઝીવાથી, ખાડુથી, કરતલથી, સુખથી, નાસિકાથી અને દ્રષ્ટિથી થતા ભાવ અને ભ્રમર રેખાથી થતા ભાવો-આ રીતે અંગભંગથી થતા નૃત્યકળાના વિધવિધ ભાવો કહ્યા છે.

અક્ષમન્ને મુખે કુર્યાદ્વસ્તૌ દૃષ્ટિં ચ નર્તને ।

હસ્તકાઠં ભવેલ્લોકે કર્મણોઽભિનયેઽસ્થિલમ્ ॥ ૧ ॥

નૃત્ય કાળે જે સુખ હાથ અને દ્રષ્ટિનું હલન ચલન-શરીર ભંગ થાય છે એ જ સમય અભિનયનું કર્મ છે.

યતોહસ્તસ્તતો દ્રષ્ટિર્યતો દ્રષ્ટિસ્તતો મનઃ ।

યતો મનસ્તતો ભાવો યતો ભાવસ્તતો રમઃ ॥ ૨ ॥

જેમ હાથ જે વિષયનું સૂચન કરે છે તેજ વિષયનું દ્રષ્ટિ સૂચન કરે છે. જેમ દ્રષ્ટિ કરે તેવું તેનું મન અને જેવું મન તેવો ભાવ અને જેવો ભાવ તેવો રસ ઉત્પન્ન થાય છે.

આસ્થેનાઽઽલમ્બયેદ્ ગીત હસ્તેનાર્થ પ્રકલ્પયેત્ ।

ચક્ષુઃખ્યાં ચ ભવેદ્ ભાવઃ પાદાખ્યાં તાલનિર્ણયઃ ॥ ૩ ॥

સુખવડે કરીને ગીતના આલાપનો નિર્ણય થાય છે. હાથથી અર્થ (ભાવ)ની કલ્પના થાય છે. દ્રષ્ટિથી ભાવની કલ્પના થાય છે અને પગથી તાલનો નિર્ણય થાય છે.

૭. ષોડશાભરણ

‘અપરાજિત સૂત્ર સંતાન’ અધ્યાય ૨૨૬ માં ષોડશાભરણ આપેલાં છે. તે દેવો તથા ચક્રવર્તી રાજા આદિને માટે કહ્યાં છે. દ્રવિડ અંથોમાં આભરણ વિશે બહુ સવિસ્તર નોંધ આપેલી છે. દ્રવિડ અંથોની એ વિશેષતા છે.

અપરાજિતમાં આપેલાં આભરણોમાં હાર, પદક, શ્રીવત્સ, કૌસ્તુભ (માળા), પગાભરણ, મુકુટ, (ત્રણ પ્રકારના શેખર, કિરીટ, આમલસાર), કંઠ, ખાડુબલ, (ખાલુબંધ), કુંડલ, નવચક્ર કંઠણ, રામચંદ્ર ખડગ, અંશુલિકા (યુગ્માંશુલિક અંશુલિક અર્ધોગ્યલિકા), ટીકા ત્રિપુરૂષ, વજ્રધારા, કુંડલ અને પાદમુદ્રિકા એ રીતે સોળ આભરણો કહ્યાં છે. દ્રવિડ અંથોમાં પણ સોળ પ્રકારના આભરણો કહ્યાં છે.

મંડોલની જાંઘામાં વિહ્વલ અને ભક્તીભર્યા-યુગ્મ સ્વરૂપ

भद्रोत्तरनी ल'धा के कल'कामां कुरता। पनिकरवाणा छत्रदेव

૧. સુકુટ :—સુખ્ય ત્રણ પ્રકારના. ૧ કીરિટ સુકુટ, ૨ કરંડસુકુટ, અને ૩ જટા-સુકુટ. જટાસુકુટના જુદા જુદા પ્રકાર-કુંતલ; કેશબંધ; શિરોસ્ત્રાણ, ધમ્મિદલા વાળના જુદા જુદા પ્રકારના સુકુટો કહ્યા છે. વિષ્ણુને કીરિટ સુકુટ; શક્તિ અને ચક્રવર્તિને કરંડસુકુટ અને શિવ અને બ્રહ્માને જટાસુકુટ.

૨. કુંડલ :—કાનનાં આભુષણો-પત્રકુંડલ, રત્નકુંડલ; મકરકુંડલ; શંખપત્રકુંડલ, સર્પકુંડલ વગેરે.

૩-૫. ઐવેય :—ગજાનાં આભુષણો (૩) ગજાને લગની ઉપગ્રીવા (ક'ઠો) (૪) પ્રહીક્કાસૂત્ર, ગજાનું વચ્ચું આભુષણ, (૫) હ્રીણુમાલા, અક્ષમાલા, ઉદર બંધ સુધી લંબાય તેને ત્રણ કે પાંચ શેરો હોય છે. આ શેરોને અમુક અમુક અંતરે જોડતા બંધને પદક કહે છે.

૬. કેયૂર :—બાજુબંધ

૭. ઉદરબંધ :—પેડુથી ઉંચું, છાતી નીચે, પેટને આવરી લેતું આભુષણ. તે પર સ્તનસૂત્ર.

૮. ચન્નવીર (છન્નવીર) :—ચન્નોપવીતની જેમ, પણ ખન્ને ખભા પરથી ઉતરતું હોય છે.

૯. સ્કંધમાલા :—ખભા પર લટકતી માળા.

૧૦. કટકવલય :—હાથનાં આભુષણો-કાંડાના આભરણને વલય કહે છે, તે એકથી પણ વિશેષ દેવીની પ્રતિમાને હોય છે.

૧૧. અંગુલી મુદ્રા :—ત્રીંચો, અંગુલીચો.

૧૨. ચન્નોપવીત :—ડાબા ખભાથી જમણી બાજુ લટકતું સૂત્ર.

૧૩. કટિસૂત્ર :—કેડના ત્રણ બંધવાળું આભુષણ. મધ્યમાં સિંહ કે મકર કે ત્રાસુખ પણ લટકે છે.

૧૪. ઉરુસૂત્ર (ઉરુવામ) :—કટિસૂત્રથી સાથળ સુધી લટકતી મોતીની માળા. (શેરોને સુક્રતદામા કહે છે.)

૧૫. પાદબલક :—પગથી ઘુટી નીચે ફણાને આવરી લેતું આભુષણ. ધુધરીઓ-વાળાને નૂપુર કહે છે.

૧૬. કટકવલય :—ભૂજંગવલય, પગના કાંડાના ભાગનું ગોળ આભુષણ. તેમાં શિવ મૂર્તિને ભૂજંગવલય-એટલે સર્પની આકૃતિનું કરવામાં આવે છે.

“ઉત્તર કામિકાગમ”ના ૪૮ મા અધ્યાયમાં સુકુટ વિશે સવિસ્તર નોંધ છે. તેમજ “માનસાર” તથા “શિહરત્ન”માં પણ ઠીક ઠીક વર્ણન છે.

મૂર્તિને છાતીયે શ્રીવત્સ ચિન્હ કરવું. તેને વૈજ્યંતી પણ કહે છે. સુખ્ય પ્રતિમાના સુખને દ્વરતું ભામંડળ-તેજપૂજની આકૃતિ કરવામાં આવે છે.

વિષ્ણુની પ્રતિમાને છાતીના શ્રીવત્સ ચિન્હને ભૃગુલાંચ્છન કહે છે.

દ્રવિડ ગ્રંથોમાં મૂર્તિના વસ્ત્ર વિશે કહે છે.

वस्त्रं कौशेय कार्पास चीर चर्मादिकं पुनः ।

तत्तद् योग्यं प्रकर्तव्य युक्ता सर्वत्र बुद्धिमान ॥ ૧ ॥

કપાસ કે રેશમ કે ગાડની છાલનાં કે ચર્મ વગેરેનાં વસ્ત્રો બુદ્ધિમાન શિલ્પીએ યુક્તિથી ધારણ કરાવવાં.

વરાહ મિહિર કહે છે કે—देशानुरूपभूषण वेशालंकार मूर्तिभिः कार्या ॥

મૂર્તિને દેશના અનુરૂપ વસ્ત્રાભૂષણ અને આભુષણો પહેરાવવાં. શુકાચાર્ય પણ તેમજ કહે છે. શિવમૂર્તિને કાળીયારતું હાથીતું મૃગનું કે સિંહનું ચર્મ ધારણ કરાવવાનું વર્ણન શિલ્પના ગ્રંથોમાં આપેલ છે.

આભુષણોને લગતું સાહિત્ય દ્રવિડ ગ્રંથોમાં ઘણી કાળજીપૂર્વક સચવાયું છે. દ્રવિડ તાંબેરના બૃહદ્દીશ્વરના શિવમંદિરમાં અનેક અલંકારોનું વર્ણન શિલ્પ પર કોતરેલું છે. તેમાં મોતી તથા રત્નોની સંખ્યા અને ગુણનું પણ વર્ણન આપેલ છે.

ઉત્તર ભારતના શિલ્પગ્રંથોમાં અને દ્રવિડ શિલ્પગ્રંથોમાં પ્રત્યેક આભુષણોમાં રત્નાદિ જડવાનું અને તેનું માન પ્રમાણ કહેલ છે. જે કે સર્વ પ્રતિમાઓ પર સોળે આભરણો આવશ્યક ગણ્યાં નથી. ઓછાંવનાં પણ જોવામાં આવે છે. આભરણોમાં કોઈ સાંપ્રદાયિક ભેદ નથી. જૈન તીર્થંકર વિતરાગ કહેવાય છે. તેથી તેને આભરણ હોતાં નથી. પરંતુ તેમના યજ્ઞ યજ્ઞિણી, પ્રતિહારાદિ દેવ દેવીઓને આભરણો હોય છે. ભારતની કળાને જે જે પૂર્વના પ્રદેશોમાં પ્રચાર થયો ત્યાં જાવા, કંબોડિયા, લંકા આદિ દેશોની પ્રતિમાઓ પર આજ પ્રકારનાં આભુષણો જોવામાં આવે છે.

દ્રવિડ ગ્રંથોમાં સોનાના વેલ પાન કોરેલા આભરણને “પત્રકદપ” તથા કૂલો અને વેલ કોરેલા સુવર્ણના આભરણને “ચિત્રકદપ” કહે છે. રત્ન જડેલા આભરણને “રત્નકદપ” કહે છે. ચોથો પ્રકાર ‘મિશ્રકદપ’ તે ઉપરના ત્રણે પ્રકારનું મિશ્ર સ્વરૂપ છે. સુકુટ આદિ કેટલાક આભરણો અમુક દેવને માટે

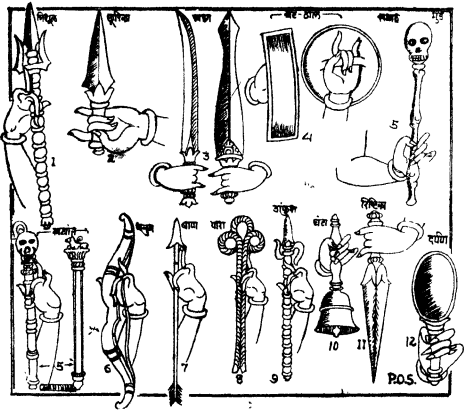
વિશેષ કહ્યાં છે દેવો ઉપરાંત ચક્રવર્તી રાજાઓના અધિકાર પ્રમાણે આભરણો ધારણ કરવાનું શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે.

“ અપરાન્વિત ”માં કયા દેશમાં કયા પ્રકારનાં આભુષણોની વિશેષતા છે તે પણ આપેલું છે. તામિલ ભાષામાં કુરુળને “વાળી” અગર “તોડુ” કહે છે. બ્યારે સૌરાષ્ટ્રમાં “કોળીયાં” કહે છે. સ્કંધમાલાને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં બગલ સુધી લટકતી કહી છે, ગુપ્ત સમયની પહલવ પ્રતિમાઓમાં સ્કંધમાલા બેવામાં આવતી નથી. પરંતુ ઇલોરા, અહિલોલ આદિના ચાલુક્ય રાજ્યકાળ અને ચૌલ રાજ્યકાળની મૂર્તિઓ પર સ્કંધમાલા જવામાં આવે છે. તેવી જ રીતે ઘણી પ્રાચીન મૂર્તિઓ પર કટિસૂત્રથી સાથળ સુધી લટકતી ફરતી માળા (ઉરુદામ કે મુક્ત-તામ) બેવામાં આવતી નથી. ચૌલ રાજ્યકાળની અને તે પછીની મૂર્તિઓ પર તે હોય છે. બહામી શિલ્પમાં બે બાલુ સાથળે અકેક સેર અને પેડુ પર મધ્યમાં લટકતો તોરો હોય છે.

“ અપરાન્વિત સૂત્રસંતાન ” ગ્રંથમાં પદ્મત્રિશાલુધ નામે (૨૩૫)મો અધ્યાય છે. તેમાં યુદ્ધક્ષેત્ર પર અસ્ત્રશસ્ત્રના પ્રહારથી બચવા માટે યોદ્ધાએ વળદેહના બેવાં કવચ લોહનાં પતરાનાં બનાવવાનું વિધાન આપ્યું છે. વળી આ કવચ પોતાના બિંબ (દેહ)માં પ્રવેશ કરતું ગોળાકાર કરવા કહ્યું છે. એક પાંચ, એક બે એ સંખ્યાના કમથી બમણા વસ્ત્રથી બનાવી સૂત્ર રાખવાની જગ્યાએ કટિસૂત્ર રચવું. તે કોણીને કાપનાર અસ્ત્રોથી રક્ષણ કરે છે. આ કવચ મસ્તકના ભાગમાં મુકુટના આકારનું સર્વે સ્થળેથી અચલ (મુક્લ ખસે નહિ તેવું) બનાવવું. જંઘાના બંગ ભાગની લંબાઈ ચોવીસ આંગળ અને સોળ આંગળ કહી છે. ગરૂડની પાંખ જેવું આ કવચ રાજપુત્રોએ ધારણ કરવું. આમ કવચનું વર્ણન પહેલા ૮ શ્લોકમાં આપ્યું છે પછી આગળ કહે છે:—

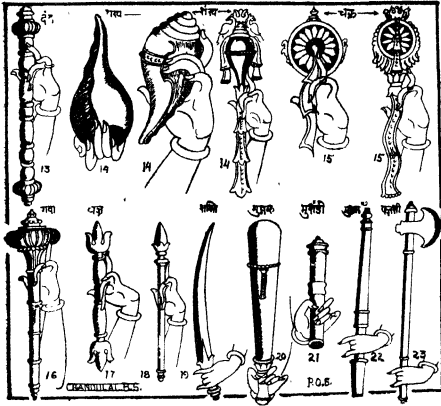
આયુધાનામતો વશ્યે નામ સંખ્યાવલિ ક્રમાત્ ।
 ત્રિશૂલચ્છુરિકાસ્ફગ્ગ્લેટાઃ સ્વત્વાંગકં ધનુઃ ॥ ૧ ॥
 બાળપાશાંકુશા ઘંટા રિષ્ટિદર્પણ દંડકાઃ ।
 શંસ્વચક્રં ગદાવજ્રશક્તિમુદ્ગરમ્ભુશુંઢયઃ ॥ ૧૦ ॥
 મુશલઃ પરશુશ્ચૈવ કર્ત્તિકા ચ કપાલકમ્ ।
 શિરઃ સર્પ ચ શૃંગં ચ હલઃ કુન્તસ્તયૈવ ચ ॥ ૧૧ ॥
 પુસ્તકાક્ષકમંડલુમ્બુચયઃ પદ્મપત્રકે ।
 યોગમુદ્રા તથા ચૈવ પદ્મત્રિશચ્છત્રકાણિ ચ ॥ ૧૨ ॥

हवे हुं आयुधानां नाम कर्मणी कहुं धुं. (१) त्रिशूल (२) छुरिका (३) अडण (४) भेट (५) अट्वांक (६) धनुष (७) बाण (८) पाश (९) अकुश (१०) घंटा (११) रिष्टि (१२) हर्षण्यु (१३) हंड (१४) शंभ (१५) अक (१६) गद्दा (१७) वज्र (१८) शक्ति (१९) मुद्गर (२०) भूषांडी (२१) मुशण (२२) परशु (२३) कर्तिका (२४) कषाण (अभ्यर) (२५) शिर (मस्तक) (२६) सर्प (२७) शृंग (श्रींगडु) (२८) हण (२९) कुंत (लाडु) (३०) पुस्तक (३१) भाणा (३२) कर्मंडण (३३) शुचि (सरवे) (३४) पद्म (कर्मण) (३५) पत्र अगर पात्र (३६) योगमुद्रा (वरह, अलय अने तर्जनी) अे रीते छत्रीस प्रकारनां आयुधा कक्षां छे.

पोडशाख्यं पदं कृत्वा पदेन नामिवृत्तकम् ।
 तदूर्ध्वं चोभयपक्षौ भीषणाग्रौ प्रकीर्तिता ॥ १३ ॥
 पद्मास्त्रांशशक्तिर्षिड वलणं कंटकावृत्तम् ।
 उभयोः कटकोपेतो मध्ये श्वस्वयंश उन्नतः ॥ १४ ॥
 दशभागैर्भवेद्दृष्टं पृथुत्वं वैकभागिकम् । इति त्रिशूलः

कुल १६ भागजुं बांधुं अने अेक भागजुं जेण नाबि .रा. ते उपर भे आणु
 • तीक्ष्ण पांभडां करवां. पबली पट्टी असु शक्तिनी नेटली नडी. त्रधु अंशवाणी
 (कंटकावृत्त) धारथी युक्त, भे आणुनां तीक्ष्ण पांभडांनी वन्धे ठांयुं अेषुं
 शक्तयंश करवुं. आ त्रिशूणनेा हंड १० भाग बांधेा अने १ भागनी नडाधनेा करवेा.

छुरिकालक्षणं वक्ष्ये यदुक्तं परमेश्वरैः ।
 कोमारी चैव लक्ष्मीश्च शंखिनी तुन्दका तथा ॥ १५ ॥
 पापिनी शुभगा ला(ल)क्षा षडंगुलादिकोद्भवा ।
 द्वादशान्तिमांगुलान्यंगुलमानं प्रशस्यते ॥ १६ ॥
 आदिहीना मतिभ्रंशं मध्यहीना धनक्षयम् ।
 हन्याद् वंशं वंशहीना शूलाग्रे मृत्युसंभवः ॥ १७ ॥
 चतुरंगुला मवेन्मुष्टिरूध्वे द्वयंगुल ताडिता
 मुष्टिकाग्रो यवाकारो जडनार्थे च कीलकम् इति छुरिका

શિવે કહેલાં છુરિકાનાં લક્ષણ કહું છું. (૧) કૌમારી (૨) લક્ષ્મી (૩) શંખિની (૪) તુન્દક (૫) પાપિણી (૬) શુભગા અને (૭) લાક્ષા. એમ સાત નામોવાળી, છુરિકાની લંબાઈનું પ્રમાણ અનુક્રમે છ આંગળથી ૧૨ આંગળનું છે. મૂળમાં પ્રમાણથી પાતળી હોય તો મતિબ્રમનો દોષ થાય. વચમાં હીન હોય તો લક્ષ્મીનો નાશ કરે, બે અંશ હીન હોય તો વંશનો નાશ કરાવે. શુભગા અથ્રભાગે હીન હોય તો મૃત્યુ કરાવે. તે છુરિકાની મૂઠ ચાર આંગળની, ઉપર બે આંગળની પહોળી (તાડિતા) અને મૂઠની નીચે જવના આકારની જડ (કીલક) ખીલી જડાવવી.

શસ્ત્રં શતાર્થાંગુલં સ્યાન્મધ્યમં તુ દ્વિહીનતઃ ।
તદ્દિહીનં કનિષ્ઠં સ્યાત્ ત્રિવિધઃ સ્વહ્ગ ઉચ્યતે ॥ ૧૯ ॥
.... ..દ્મવામૂર્ધ્વે, તાનિકોમયપક્ષતઃ ।
પાલિકોર્ધ્વે યવં કુર્યાત્ તાલકાઘસ્તુ ગ્રાહકમ્ ॥ ૨૦ ॥
જલિદ્વયં (?) ગ્રાહકે ચ જનકઃ સ્વહ્ગ ઉચ્યતે । ઇતિ સ્વહ્ગઃ ।

ખડ્ગ પચાસ આંગળ લાંબું, જ્યેષ્ઠ માનનું, બે આંગળ હીન (૪૮ આંગળનું) મધ્ય માનનું અને તેનાથી બે આંગળ હીન (૪૬ આંગળનું) હોય તે કનિષ્ઠ માનનું ખડ્ગ બાણવું. એમ ત્રણ પ્રકારનાં ખડ્ગનાં માન કહ્યાં છે.....તે ઉપર બે ખાણુ... ..ખડ્ગનો ઉપરનો ભાગ યવના જેટલો તીક્ષ્ણ કરવો અને નીચેના ભાગમાં પકડવાનો હાથો કરવો. પકડાવાના ભાગમાં બે જડ કરવી તેને 'જવક' ખડ્ગ કહે છે.

સ્વહ્ગમાનોદ્મવો વ્યાસો દ્વયંગુલાભ્યાં તથાધિકઃ ॥ ૨૧ ॥
તદ્વદ્યે પુનસ્ત્વેવં જ્યેષ્ઠમધ્યકનિષ્ઠકમ્ ।
ઉમયપક્ષે ચાન્તરં તુ ચતુર્દશાંગુલૈર્મૈવેત્ ॥ ૨૨ ॥
હસ્તાધારદ્વયં કુર્યાદ્ વૃત્તાકારં તુ વારુણમ્ । ઇતિ સ્વેટકમ્

ખેટક-ઢાલ : ખડ્ગના જેટલી ૫૦ અંગુલ માન પ્રમાણની અને પહોળાઈમાં બે આંગળ વધુ એવી ખેટક-ઢાલ રચવી. તેમાં પણ ઉપર કઠ્ઠા પ્રમાણનાં તેનાં ત્રણ માન જ્યેષ્ઠ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ કહ્યાં છે. તેની બે ખાણુનું અંતર ૧૪ આંગળનું રાખવું. આ ઢાલને પકડવાનો હસ્તાધાર બે ગોળ વાડુણ મંડળ જેવો કરવો.

પ્રવેત વસ પ્રવેત માળાથી વિભૂષિત ખડ્ગવાંગને પકડવાનો હંડ સુવર્ણ વિભૂષિત કરવો. ૨૩-૨૪ ઇતિ ખડ્ગવાંગ.

દ્વિમુદ્દયન્ધ્યંગુલં મધ્યં મધ્યોધ્વં ચ દ્વિહસ્તતઃ ।

નિમ્નં ચોમયતઃ કુર્યાદ્ ગુણાધારે તુ કર્ણિકે ॥ ૨૫ ॥

....ગુલં મધ્યદેશે ચવમોનૈર્ગુર્જૈર્મતમ્ (?) ।

સપ્તાષ્ટનવમુદ્દિશ્ચ વાણઃ પુષ્પ અદ્ગણૈઃ (?) યુતઃ ॥ ૨૬ ॥

કુંભકે કુંભયેદ્ વાણં પૂરકેણ તુ પૂરકેત્ ।

રેચકે રેચયેદ્ વાણં ત્રિવિધં શરલક્ષણમ્ ॥ ૨૭ ॥ ઇતિ ધનુર્વાણઃ ॥

ધનુષ્ય યે મૂઠી, યે આંગળ મધ્યમાં અને નીચેથી ઉપરની લંબાઈ ૨ હાથની બાજુથી. નીચે યે બાજુ ગુણાધાર-એટલે દોરી રાખવાની યે કર્ણિકા (પાંખડી) કરવી. ૭, ૮ અને ૯ મુદ્દિ પ્રમાણના ' પુષ્પક ' એવા બાજુની લંબાઈ બાજુથી. કુંભક ધનુષ્યને કુંભક બાજુ, પૂરકને પૂરક અને રેચકને રેચક એમ ત્રણ પ્રકારના શર-બાજુનાં લક્ષણ બાજુવાં.

મકરદ્વિત્રિકં વાપિ પાશો ગ્રંથિસમાકુલમ્ (?)

અંકુશં ચાંકુશાકારં તાલમાનસમાદૃતમ્ ॥ ૨૮ ॥ ઇતિ પાશાંકુશૌ ॥

મકરનાં ચિહ્ન (મગરનું મુખ) એમાં હોય તે યે કે ત્રણ ગાંઠોવાળું પાશ બાજુવું. અંકુશ અંકુશના આકારનું બાર આંગળ પ્રમાણનું કરવું.

ઘંટા ઘંટાકૃતિઃ કુર્યાંચતુર્ધારા ચ રિષ્ટિકા ।

દર્પણં દર્શનાર્થં ચ દંડઃ સ્યાત્ સ્વદ્ગમાનતઃ ॥ ૨૯ ॥

ઇતિ ઘંટારિષ્ટિદર્પણદંડમ્ ।

ઘંટા-ટોકરી ઘંટા જેવી આકૃતિની કરવી, તીક્ષ્ણ ચાર ધારવાળી રિષ્ટિકા રચવી. મુખદર્શન માટેનું દર્પણ અડગના દંડમાન એટલું-પચાસ આંગળ પ્રમાણનું કરવું.

શંખશ્ચ દક્ષિણાવર્તશ્ચક્રં ચારયુતં તથા ।

ગદા ચ સ્વદ્ગમાના સ્યાત્ પૃથુતાલં અકંદાણે ત્રયમ્ (?) ॥ ૩૦ ॥

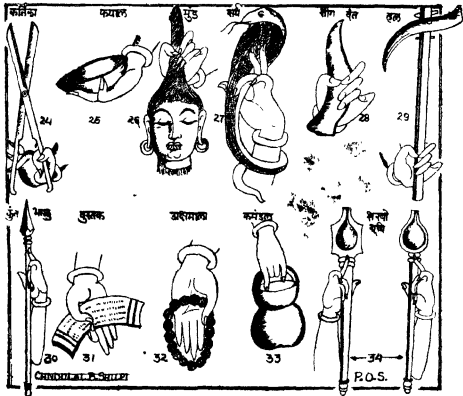
ઇતિ શંખચક્રગદા ॥

શંખ દક્ષિણાવર્ત રચવો, અને ચક્ર ચાર યુતનો બાજુવો. ગદાનું માન પ્રમાણ અડગ એટલું-પચાસ આંગળની લંબાઈનું બાજુવું. તેનો ઉપરનો ગોળ ભાગ ૧૨ આંગળ લાંબો અને ત્રણ આંગળ પહોળો રાખવો.

वज्रं शूलद्वयं दीर्घमेकविंशतिशूलतः ।

अर्धेन्दुनिभधाराग्रा शक्तिः स्याद् द्वादशांगुला ॥ इति वज्रशक्तिः

२१ आंगुल लांघुं वज्र, तेने नीचे उपर तीक्ष्ण शूल करवां. अर्धचंद्र लेवी
अधधारवाणी शक्ति १२ आंगुल प्रमाखुनी लक्षुवी.

हस्तग्राहश्चोर्ध्वतश्च मुद्गरः षोडशांगुलिः ।

भृशुण्डी युग्मदोरास्या द्विहस्तान्ताग्रचालका ॥ इति मुद्गरभृशुण्डी

डाथे पकडवाने मुद्गर उपर लडा १६ आंगुल प्रमाखुने लक्षुवे. अत्र
भागथी इरे तेवी जे मुभवाणी जे डाथ लांगी भृशुंडी लक्षुवी.

विंशत्यंगुलं मुशलं चतुरंगुलवृत्तकम् ।

अर्धचन्द्रोपमः पशुः तदण्डः खड्गमध्यतः ॥ इति मुशलपशु ॥

वीथ आंगुल लांघुं अने चार आंगुल भोग प्रमाखुनुं सुशण लक्षुवुं.
अर्धचंद्रनी आकृतिवाणी इरशी अने तेने इंड अङ्गना मान प्रमाखुने लक्षुवे.

कर्तिका क्षुरिकामाना चक्रे च त्रिसमाकृतिः ।

शिरोऽस्थिकं कपालं स्याच्छिरश्च रिपुशीर्षकम् ॥

इति कर्तिका कपाल शीर्षकम्

કર્તિકા (કાતર) ક્ષુરિકાના માન પ્રમાણની કરવી. તેને પકડવાનાં બે ચક્રો ત્રણ સમાન આકૃતિનાં કરવાં. ખપ્પર અર્થાત્ મનુષ્ય મસ્તકની ખોપરીનું પાત્ર-કપાલ બાણવું. અને શત્રુનું મસ્તક શિર બાણવું.

सर्पो भुजगंस्त्रिफणी शृंगं स्याद्वै गवादिजम् ।

हलं हन्त्राकृतिः कुर्यात् कुन्तं वै पंचहस्तकम् ॥ ૩૫ ॥

માથે ત્રણ ફેણવાળો સર્પ-ભુજંગ, અભિષેક માટે ગાય કે વૃષભનું શૃંગ અને ગણપતિને હંતુશળ તથા હળ તે તે આકૃતિનાં કરવાં. અને બાહુ પાંચ હાથના પ્રમાણનું બાણવું.

पुस्तकं युग्मतालं स्याद् जाप्या मालासूत्रकम् ।

कमंडलुश्च पादोनः श्रुग्वै षटत्रिंशद्गुला ॥ ૩૬ ॥

પુસ્તક બે તાલ (૨૪ આંગળ પ્રમાણનું) બપ બપવાની માળા અક્ષસૂત્ર અને કમડળ પોણે તાલ (૬ આંગળ) અને શુભ-હોમ કરવાને સરવો-શુચિ છત્રીશ આંગળ પ્રમાણને બાણવો. (સરવો અને શુચિ તે બે હોમોપયોગી પાત્રો છે. તેમાં શુચિ વિશિષ્ટ હોમમાં લેવાય છે.)

पद्मं च पद्मसंकाशं पत्रं मुक्तं च लोलकम् ।

पद्मासनार्धयुग्महस्ता योगमुद्रा तथोच्यते ॥ ૩૭ ॥

इति पद्मपत्र-योगमुद्रा

પદ્મના જેવું કમળ અને કમળના જેવું લોલક પાત્ર અર્ધપદ્માસન અને બે હાથથી યોગમુદ્રા થાય છે. (મૂર્તિ શાસ્ત્રમાં એક હાથની ત્રણ મુદ્રા વરદ, અભય અને તર્જની ઠહેવાય છે.)

इति षट्त्रिंशत्सुध लक्षण-अपराजित मुद्रसंज्ञान ૨૩૫

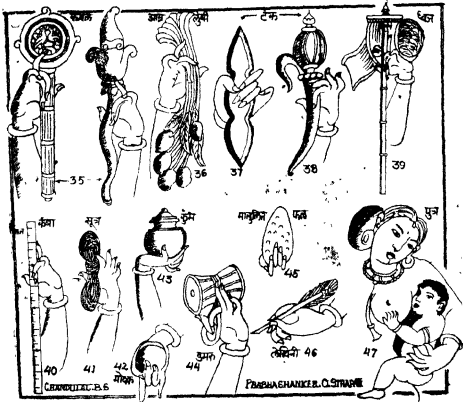
अथ किरीटः ॥ अत्रैकांगुलसम्मितेन परिवेष्टयोष्णीपपट्टेन के

केटीरं मुकुटोज्ज्वलं विरचयेदष्टांगुलैः सर्वतः ।

इच्छामिर्भृतिसम्मिदैर्दिनकरद्वन्द्वप्रमैरंगुलै-

रुष्णीषोपरि मासमानमुकुटोपेतं किरीटं हरौ ॥

કિરીટ-સુકુટનાં લક્ષણઃ ક્રોડકે આંગળ પ્રમાણના ઉપરાઉપર કરતા વટિલ પટવાળો આઠ આંગળ ઉંચો એવો કોટીર નામનો ઉલ્લખણ સુકુટ બાણવો. તેવી રીતે ૧૬ આંગળ અગર ૨૪ આંગળ ઉંચા પ્રકાશમાન સુકુટને કિરીટ-સુકુટ કહે છે. જે વિશેષે કરીને વિખ્યુને ધારણ કરાવે છે.

કુર્યાત્ કિરીટં શિશ્વરૂપેતં ત્રિપંચસપ્તપમિતૈર્યથાર્દમ્ ।
અઠોપમં વા કમલોપમં વા છત્રોપમં વા કમઠોપમં વા ॥ ૨ ॥

ત્રણ, પાંચ કે સાત આંટાવાળો યોગ્ય લાગે તેવી રીતે શિખરની આકૃતિવાળો કમળ સમાન કે છત્ર સમાન કે કાચબાની આકૃતિ જેવો સુકુટ પણ થઈ શકે છે.

અથ જટાસુકુટ ॥ યુગ્મસંખ્યા જટા કાર્યાં ઉભયોઃ પાર્શ્વયોઃ પૃથક્ ।

દ્વાત્રિન્નન્માત્રમારભ્ય અથૈકાંશુલઢ્વિતઃ ॥ ૩ ॥

एकषष्ट्यंशुलान्तं तु जटादीर्घमुदाहृतम् ।

अथोजटा दीर्घतमास्तस्मादूर्ध्वैर्ध्वगास्तथा ॥ ૪ ॥

क्रमान्पूर्णा तु कर्तव्या तदर्हेषु समान्तरा ।

कनिष्ठान्गुलपरीणाहं जटानाहमुदाहृतम् ॥ ५ ॥

३२ आंगणथी के केक आंगणनी वृद्धि करतां ६१ आंगण उंचाई सुधीना जटामुकुट थाय छे. जटानी उंचाई जेही संप्रधानी करवी, ते पठजे जुही करवी. नीचे जटानो भाग नडो राखवो. पछी उपराउपर कमथी जटानी नडाई (ईडलुं) ओछुं ओछुं करता जुनुं. तेम उपर समान अंतरवाणी जटा करवी. जटानी नडाईनुं सामान्य प्रमाणु टयली आंगणी नेटलुं नडुं राखवुं.

जटामुकुटतुंगं तु, चतुर्विंशान्गुलं तु वा ।

एकविंशान्गुलं वाथ कुर्यादष्टादशान्गुलम् ॥ ६ ॥

सप्तदशान्गुलं वाथ षोडशान्गुलमेव वा ।

केशान्तान्मुकुटान्तं तु ललाटे पट्टसंयुतम् ॥ ७ ॥

जटामुकुटनी उंचाई २४ आंगणनी, २१ आंगणनी, १८ आंगणनी, १७ आंगणनी के १६ आंगण सुधीनी जटामुकुटनी उंचाई राखवी. माथाना वाजना अंतलागथी मुकुटना नीचेना अंतलाग सुधी ललाटे-कपाजे पट्टी करवो.

मुखान्तव्याससदृशं मुकुटस्य विशालकम् ।

तुंगार्धं वा त्रिपादं वा यथाशोभं प्रकल्पयेत् ॥ ८ ॥

तत्सप्ताष्टनवांशैकहीनमग्रविशालकम् ।

चतुष्पूरिमसंयुक्तं भान्वंशं पूरिमोदयम् ॥ ९ ॥

शंभौ जटायां कर्तव्या मूर्ध्नि गंगा प्रमाणतः ।

मुकुट, मुभना उपरना भाग नेटकी पडोणो करवो. तेनी उंचाई अर्ध अथवा पौष्ठा भागनी शोभायमान देभाय तेवी करवी. मुभनी विशाणताथी सातमा, आठमा के नवमा भागे आंगण छीन मुकुट करवो. चार भागथी भारमा भाग सुधीथी उंचाईने मुकुट करवो. शिवना जटामुकुटमां उपर भस्तकना प्रमाणुमां गंगाछ करवां.

भान्वंगुलायता वाथ षोडशान्समुच्छ्रया ॥ १० ॥

हृदयेऽञ्जलिसंयुक्ता प्रोक्तस्त्रीलक्षणान्विता ।

किरीटमुकुटं चैव केशं वा तत्र कल्पयेत् ॥ ११ ॥

अथ करंडमुकुट ॥ मूलादग्रक्रमात् क्षीणं करण्डमुकुटस्य तु ।

अग्रस्य मुकुलाकारं मुकुटस्य प्रकल्पयेत् ॥ १२ ॥

ત્રિપંચમ્સર્ગૈસ્તુ કર્ણદૈશ્વ વિરાજિતમ્ ।

કરણદ્યુકુટં કાર્યમન્યત્ સર્વં યથાપુરમ્ ॥ ૧૩ ॥

બાર આંગળ પહોળી અને સોળ આંગળ ઉંચી, હૃદયે બે હાથ બેડતી અંજલી દેવી. આ લક્ષણવાળી કિરીટ સુકુટ પહેરેલી કે કેશયુક્ત કરવી.

સુકુટની નીચેથી મૂળ અથ ભાગના કંમથી ઓછા ઓછા કરતાં સુકુટને ઉપલેા અથ ભાગ સુકુલાકાર-ખીલેલા કમળ જેવી કલ્પનાવાળો ત્રણ પાંચ કે સાત આંટાવાળો કરંડિયાથી સુશોભિત કરવો. કરંડિયાના આકારનો સુકુટ કરંડસુકુટ બાણવો. બાકી અન્ય સર્વ, આંગળ ઠહ્ણ તે પ્રમાણે બાણવું.

અથ કુંડલમ્ ॥ ત્રિચતુર્ણમાત્રં સ્યાત્ પત્રકુંડલવિસ્તૃતમ્ ।

યવં વૃત્તઘનં પ્રોક્તં શ્વેતામં વાત્ર ચાર્તાવમ્ ॥ ૧૪ ॥

મકરં કુંડલં વાય સિંહકુંડલમેવ વા ।

ગજાદિકુંડલં વાય ત્રિચતુર્ણચમાત્રકમ્ ॥ ૧૫ ॥

કુર્યાદ્ યાસં ચ તુંગં ચ તત્તદાકારભેદતઃ ।

વૃત્તકુંડલવિસ્તારમષ્ટાદશયવં ભવેન્ ॥ ૧૬ ॥

વેદાંગુલં તુ તત્તુંગં રંમાઞ્જમુકુલોપમમ્ ।

કુંડળ : ત્રણ, ચાર કે પાંચ માત્રા પ્રમાણવું પત્રકુંડળ પહોળું કરવું. એક યવ બહાં ગોળ સફેદ, સરળ, પત્રકુંડળ કરવાં. મકરાકૃતિના કે સિંહ આકૃતિના કે ગજ આકૃતિના બે ચાર કે પાંચ માત્રા પ્રમાણનાં કરવાં. કુંડળના આકારના બેદથી વ્યાસ અને ઉંચાઈ રાખવી. ગોળ કુંડળ અઠાર યવ પ્રમાણનાં કરવાં. ચાર આંગળની ઉંચાઈનાં કમળની જેવાં વિકસિત કુંડળ કરવાં.

અથ ગ્રૈવેયઃ ॥ દિક્કામૂત્રોપરિષ્ટાત્તુ ઉપગ્રીવં તુ વંધયેત્ ॥ ૧૭ ॥

રુદ્રાક્ષં વાય રત્નં વા હેમવલ્લભમર્ણિં તુ વા ।

નાનાચિત્રવિચિત્રં તુ ગ્રૈવેયં વા યયોચિતમ્ ॥ ૧૮ ॥

હિક્કામૂત્રની ઉપર ઉપઓવા તે કંઠને ચાંટતું આભૂષણ બાણવું. તે રુદ્રાક્ષ, રત્ન કે સુવર્ણ કે અણિનું નાના પ્રકારનું ચિત્રવિચિત્ર શોભાયમાન કરવું.

અથ વલયઃ ॥ કટકં વલયોપેતં પ્રકોષ્ઠે તુ પ્રકલ્પયેત્ ।

કમિષ્ટાંશ્ચલિપરીણાહં વલયં વર્તુલં તુ વા ॥ ૧૯ ॥

अथवा बलयस्यैव घनं द्वित्रियवं तु वा ।
घनद्विगुणविस्तारं नाना रत्नविचित्रितम् ॥ २० ॥
युगलं युगलं तत्तु प्रकोष्ठेषु प्रकल्पयेत् ।

कंडांना वलये। गेण, पे त्रञ्च यव लडाईना अगरे टयली आंगणीनी लडाईना, अथवा विस्तारथी अभञ्जा अनेक प्रकारना चित्रविचित्र रत्नोथी शोभता वलये। लोटे करवा।

अथ केयूरः ॥ केयूरं कोर्परदध्वे बलयोक्तघनान्वितम् ॥ २१ ॥
एकाकारं तु केयूरं साष्टपादाब्जसंयुतम् ।
नानारत्नसमायुक्तं शैवलाभमथापि वा ॥ २२ ॥
पत्रपूरितसंयुक्तं बाहुमध्ये प्रकल्पयेत् ।
पत्रपूरितनालं तु केयूरसदृशं घनम् ॥ २३ ॥
तत्पूरितादधो नालं बाहुमित्याहृतं तु वा ।
त्रिचतुष्पंचमात्रं वा पत्रपूरितविस्तृतम् ॥ २४ ॥
तद् व्यासार्धं तु तर्जुंगं पादोनद्विगुणं तु वा ।
द्विगुणं वापि कर्तव्यं तद् बाहुबलयं भवेत् ॥ २५ ॥

के।णीथी उपरना भागमां लडाईवाणुं वलय-आलुअंध-केभूर अेक आकारनुं, अष्टपत्र कभणयुक्त, अनेक रत्नोथी शोभतुं शेवाणना जेवी लीली कान्तिवाणुं आलुअंध केयूर करवुं। आहुना मध्यमां कडाना जेवुं लडुं, पत्रथी लरेल नाल करवुं (२३) पत्रथी पूरेल नीचेनुं नाल आहुने वींटायेलुं, त्रञ्च, आर क पांच मात्रा प्रभाञ्जथी पुरेल विस्तारवाणुं करवुं। ते पत्रना व्यासनुं अर्धं जेठलुं अने पोञ्जा जेथी जे गलुं आहुवलय करवुं।

अथ मुद्रा ॥ मध्यांगुलं विना शेषा अंगुला मुद्रिकान्विताः ।
मुद्रिका मूलपर्वस्या वृता यवघनान्विताः ॥ २६ ॥
रत्नचित्रविचित्रा वा तत्तद्योग्यं समाचरेत् ।
मध्यांगुलाग्रमप्रये चूचुकोर्ध्वसमं भवेत् ॥ २७ ॥
तर्जन्यादिकनिष्ठान्तास्तुल्यमूलास्तु वक्रिताः ।
ईषद् वक्रितमंगुलमूर्ध्वग्रिं तु बहिर्मुखम् ॥ २८ ॥

वयली आंगणी सिवायनी अंधी आंगणीओअे वींटीओे धारञ्च करावनी. आंगणीओेमां वींटीओे आंगणीना भूण पर्वना जेठली गेण अने अेक यव लडी करवी. तेमे शेष्य चित्रविचित्र रत्नोवाणी करवी. वयली आंगणीना अञ्जलाग

સ્તનની દીંટડી જેટલો ઉચો કરવો. ટચલી અને તર્જનીના મૂળ સુધી વક્ર બનાવવી અને આ વાંક અંગૂઠાના મૂળ સુધી લઇ જવો.

અથ વરદામય મુદ્રા ॥ તથૈવ વરદં કૃત્વા મણિબંધકટૌ પુનઃ ।
 મધ્યાંગુલાગ્રમાલમ્બ્ય મેદૂપ્રાન્તં બહિર્મુખમ્ ॥ ૨૯ ॥
 તદેવ સિંહકર્ણાચ્ચં તલમધ્યગતં યદિ ।
 મધ્યાંગુલાગ્રં વક્રામં તદુપાન્તગતં તથા ॥ ૩૦ ॥
 અનામિકાગ્રં શેષાઃ સ્યુઃ પૂર્વવન્ પરિકલ્પિતાઃ ।
 અમયાકારમાલમ્બ્ય હસ્તમૂરૌ સમર્પિતમ્ ॥ ૩૧ ॥

કમરે (કેડે) મણિબંધ આવે તેવી રીતે વરદમુદ્રા દર્શાવવી. મધ્યની આંગળીના અગ્રભાગને ટેકો દઈ અંગૂઠાને છેડો બહાર પડતો હોય તો તે સિંહકર્ણુ મુદ્રા બાણવી. મધ્ય આંગળીને અગ્રભાગ વક્ર દેખાય અને તેને ઉપાંત અનામિકાના અગ્રભાગ સુધી પહોંચે અને બાકીની આંગળીઓ પૂર્વવત હોય તો તે અમય મુદ્રા બાણવી. તે હાથ છાતીએ લગાડેલ હોય તેમ કરવો.

યદિ તત્કટકં પ્રોક્તં મણિવન્ધં તૂરુવાશ્વતઃ ।
 ઇકદ્વિચ્ચંગુલાદ્ વાશ્વે કર્તવ્યં બુદ્ધિમત્તમૈઃ ॥ ૩૨ ॥
 દિક્કાસૂત્રસમં મધ્યમાગ્રમૂર્ધ્વાનનં કરમ્ ।
 બહિર્મુખં કર્તરી સા શંખચક્રાદિસંયુતા ॥ ૩૩ ॥

બ્યારે કટક વલય-પહોંચી હાથને મણિબંધ છાતીએથી એક, બે કે ત્રણ આંગળ બહાર રાખે છે તેને કટક કહે છે. બુદ્ધિમાન શિષ્યો દિક્કાસૂત્રની બરાબર કાતર (કર્તરી) શંખ અને ચક્ર આદિ ધારણ કરતા કરવા.

વક્રૌ ત્વનામિકાંગુષ્ઠૌ તલમધ્યગતૌ પુનઃ ।
 કિંચિદ્ વક્રા કનિષ્ઠા સા દ્રાવન્યાવપ્પૃજુક્રિયૌ ॥ ૩૪ ॥
 તથા સૂચીતિ વિસ્થાતા કર્ણસૂત્રસમોષ્ણતા ।
 તર્જન્યાગ્રં તદા તત્ર યોજયેદંકુશાદિકમ્ ॥ ૩૫ ॥
 અંગુષ્ઠાનામિકામધ્યમાંગુલ્યસ્તલમધ્યગાઃ ।
 કિંચિદ્ વક્રા કનિષ્ઠા સા તર્જન્યૃજુતરા ભવેત્ ॥ ૩૬ ॥

શંખચક્રાદિ ધારણ કરતા અનામિકા અને અંગૂઠો વાંકા રાખી હથેળીના મધ્યમાં તે આચુધો રહે તેમ જરા વાંકી કનિષ્ઠિકા સ્પર્શ ક્રિયાવાળી કરવી.

कृष्णसूत्रनी प्रभाञ्जे उच्ये होय तेवी तर्जनी मुद्रा 'सुचि' नामथी आंगणाय छे. (माध्यमिका अने) तर्जनीना अत्रलागमां अंकुशाद्दि आयुध पकडाववां. अंगूठो, अनामिका मध्यमाना तदमध्यमां कंधक वांकी कनिष्ठिका अने तर्जनी सीधी करवी.

अथ यज्ञोपवीत ॥ यज्ञोपवीतं सर्वेषां यवाष्टांशघनान्वितम् ।

उपवीतं त्रिसूत्राढ्यं मुरःसूत्रसमन्वितम् ॥ ३७ ॥

एकमेव मुरःसूत्रमुपवीतघनान्वितम् ।

वामस्कंधोपरिष्ठात्तु नाभ्यधोद्वयंगुलान्ततः ॥ ३८ ॥

यज्ञोपवीतदीर्घं तु नाभेर्दक्षिणपार्श्वगम् ।

अपरे वंशमाश्रित्य यज्ञसूत्रं निघापयेत् ॥ ३९ ॥

यज्ञोपवीतना इरेक सूत्र यवना आठमा लाग जेटला जडा करवा. वक्षःस्थाना सूत्र भराभर उपवीतना त्रिषु सूत्र राखवा. ते अेक उरसूत्र उपवीत जेटलुं जडुं राखवुं. डाभा भंलाथी नालिथी जे आंगण नीचे सुधी यज्ञोपवीत सूत्र बांधुं नालिनी जमथी तरक राखवुं. भीजज्यो पोटाना वंशने आश्रय जग्गिने जनेध धारण करे छे.

अथोऽट सूत्रम् ॥ उरःसूत्रं समालम्ब्यं स्तनादष्टांगुलान्तरे ।

यज्ञोपवीतवत् कार्यं स्कंधयोरुभयोरपि ॥ ४० ॥

उरसूत्र स्तनथी आठ आंगण सुधी लंभावुं अने यज्ञोपवीतनी जेम अने भंजे धारण कराववुं.

अथ चक्रवीर ॥ पार्श्वयोश्चैव योन्युर्ध्वे चक्रवीरमिदं विदुः ।

द्विकात् पङ्गुलाधस्तात् स्तनयोर्मध्यदेशतः ॥ ४१ ॥

अथ ग्रैवेयहारः ॥ ग्रैवेयहारमाख्यात वेदमात्रवितानकम् ।

यवत्रयं घनं तस्य नानामणिरिष्मयम् ॥ ४२ ॥

जे पडजे भला पर यज्ञोपवीतनी जेम होय तो चक्रवीर जणवुं.

गणाना छिक्कासूत्रथी छ आंगण नीचे अने स्तनना मध्य लाग सुधी यार वेत लंभाछ प्रभाञ्जने अने त्रिषु यव जडा जेवे अनेक भण्डि जडेला सुवणुंने ग्रैवेय हार जणवे.

अथाक्षमाला ॥ कंठादुदरबंधान्तमक्षमालां प्रकल्पयेत्

हन्मालेति प्रसिद्धा सा स्कंधमालां च कारयेत् ॥ ४३ ॥

अथ स्कंधमाला ॥ नानापुष्पमयी स्कंधदेशे सा संप्रकीर्तिता ।
अथ कटिद्वयम् ॥ कटिद्वयत्रिभिः द्वयैः सूत्रं मयित्यवं घनम् ॥ ४४ ॥
कटिसंध्योपरिष्ठासु रत्नचित्रितमाचरेत् ।

अथोरुद्वय-मुक्तादामा मेढ्रादधः कृत्तिमास्यं पंचषट्सप्तमात्रकम् ॥ ४५ ॥
तारं तारसमं तुंगं घनमर्धागुलं स्मृतम् ।
ततोरुमानत्र्यंशान्तं मुक्तादामादि लंबयेत् ॥ ४६ ॥

कंधी पेट सुधीनी लंभाईनी अक्षमालानी कल्पना करवी. ते हृन्माला नामे
ओजभाय छे. अभा परनी स्कंधमाला अनेक प्रकारना पुष्पवाणी लखुवी.

केडना उपरना भाग पर रत्नथी चित्रित त्रयु सूत्र (सिर)वाणुं अेक यव
लंडाईनुं कटिसूत्र लखुवुं. शुद्धभागथी नीचे पांच, छ के सात मात्रावाणुं चारगळुं
लांणुं, अधी आंगण लडुं, सायणना प्रभाषुथी त्रयु अंश सुधीनुं लटकतुं उरुसूत्र
अथवा मुक्तादामा लंभाववा (लटकता करवा).

पादौ जालकसंपुक्तौ, गुल्काधस्तात्तथैव च ।
जालकाबद्धसूत्रं तु यवद्वयघनान्वितम् ॥ ४७ ॥
तत्सूत्राज्जालकालंबं त्रिपंचयवमानकम् ।
त्रियवं जालनालं तु घ्यासतुल्यं तदुन्नतम् ॥ ४८ ॥
यवमानं घनं शेषं गाढमत्र प्रकल्पयेत् ।
गाढयुक्तं तु वृषाभमन्तःपाषाणसंयुतम् ॥ ४९ ॥
गाढहीनं घनं वान्तद्वयदत्र न कारयेत् ।

धूटी (शुद्ध)थी नीचे अने पगे आंउरवाणां 'लटक' करवां. लटकने
लांधवानुं उपलुं सूत्र मे यव लडुं करवुं. ते सूत्रथी त्रयु के पांच यव प्रभाषुतुं
लटकतुं आलर-आंउर करवुं. त्रयु यव जेटलुं लटकनुं नाण अने तेना व्यास
जेटलुं उरुं करवुं. अेक यव प्रभाषु आडी लडुं गाढयुक्त गेण पाषाणु साथे करवुं.
गाढहीन घन करवुं छेय तो पाषाणुयुक्त न करवुं.

अथ भुजंगवलय ॥ भुजंगवलयं यत्र प्रकोष्ठादिषु रोचते ॥ ५० ॥
तत्परेष्वपरीक्षाहात् सपादं स्वात्तदायतम् ।
तद् दीर्घादुपरि स्यात् फणं भान्दंगुलायतम् ॥ ५१ ॥

सप्तांगुलं तु विस्तारं घनं चैकांगुलं फणे ।
अतितीक्ष्णांतरे जिह्वे मुखे कुर्यात्तु लोचने ॥ ५२ ॥

बुजंग वलय-कडुं कोष्ठीनी लंभाधधी सवायुं लांथुं अने ते लंभाध ७५२
आर आंगण ७५२ इत्यु करवी. सात आंगण पडोणी अने अेक आंगण नडी
इत्यु करवी. मुअमां अति तीक्ष्ण एव अने आंगो करवी.

अथ वस्त्रम् ॥ वस्त्रं कौशेयकार्पासचीरचर्मादिकं पुनः ।
तत्तद् योग्यं प्रकर्तव्यं युक्त्या सर्वत्र बुद्धिमान् ॥ ५३ ॥

भूतिने देशमी वस्त्र, कपासनां सुतरा७ वस्त्र के आडनी छालनां वटकल अने
अभनां वस्त्रो बुद्धिमाने युक्तिथी भूतिने योग्य पडेरारवावां.

धति पोडशा मरुत्तु-शिल्परत्न.

॥ अथायुधानि ॥

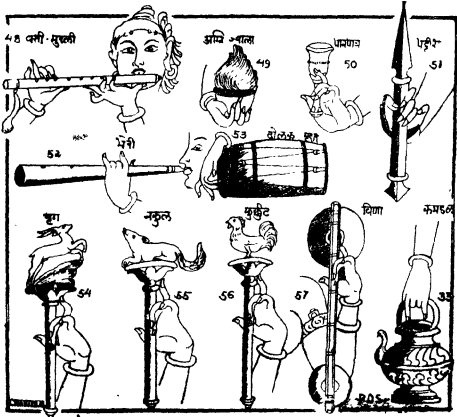
अथ धनुः ॥ यद् द्रव्येण कृतं विवं तेनैवायुधमाचरेत् ।
शतांगुलायतनं चापं नवसप्तांगुगानलैः ॥ ५४ ॥
मात्रैर्युतं विहीनं वा नवधा धनुषोदयम् ।
पूर्णमुष्टिस्तु नाहः स्यात् मध्यादयौ क्रमात् कृशौ ॥ ५५ ॥
अग्रावर्धांगुलौ ज्यासौ वृत्तौ कार्यौ गुणांगुलौ
चित्तौ आयात्रिभागैके बाणनाभिस्तु मूलतः ॥ ५६ ॥

ने द्रव्यनी भूति अनावी होय तेज द्रव्यनां आयुधा होय. सो आंगण लांथुं
धनुष्य सत्ताल्लु आल्लो इधी अशि साथे अनाववां. मात्र प्रभाष्युक्त के विहीन
नव प्रकारे धनुष्यना उदय थाय छे. पूरी मुडी प्रभाषुनी नडाध तेना मध्यथी
अने छेडा कभथी पातगा थता नय. आंगण अर्ध आंगण अने गेण त्रल्लु
आंगणनुं नल्लुवुं.

लंभाधना त्रीन भागे आषुनी नालि करवी.

अथ बाणः ॥ चापायाष्टगोनं रज्जुदीर्घमुदाहृतम् ।
त्रिवक्रसहितं वाथ बालेन्द्राकारमेव वा ॥ ५८ ॥
एकविंशांगुलं बाणदीर्घं तद् द्विगुणं तु वा ।
कनिष्ठांगुलिमानेन परिणाहं शरस्य तु ॥ ५८ ॥

આસ્યાયામં પંચમાત્રં તત્તારં ચૈવ તત્સમમ્ ।
 આસ્યદીર્ઘસમં પુચ્છં પત્રબંધવિચિત્રિતમ્ ॥ ૫૯ ॥
 પત્રાણામંગુલં વ્યાસં પૃષ્ઠે જ્યાનામિમાચરેત્ ।
 પુચ્છતારત્રિભાગૈકં નાભ્યગાર્ધં ચ વિસ્તારમ્ ॥ ૬૦ ॥

ધનુષ્યના લંબાઈના આઠ ભાગે હીન, દોરીની લંબાઈ રાખવી. ધનુષ્ય ત્રણ વાંકવાળું અથવા બાલચંદ્રની આકૃતિ જેવું કરવું. એકવીશ આંગળાનું લાંબું બાણ અગર તેથી બમણું લાંબું કરવું. કનિકિકા આંગળી પ્રમાણનું બાણનું માન બાણવું. મોઢાની લંબાઈ પાંચ માત્રા (અંશ)ની અને તેનો તાર પણ તેવડો જ કરવો. મોઢાના જેટલી લંબાઈ સમાન પુચ્છ-પત્રબંધથી ચિત્રિત કરવું. પત્રનો વ્યાસ એક આંગળ અને પાછળ-પૃષ્ઠ ભાગમાં જ્યાં (દોરી) રાખવાની નાલિ કરવી. પુચ્છ અને તારના ત્રણ ભાગના એક ભાગ જેટલી નાલિની અગાધતા અને વિસ્તાર રાખવો.

અથ ટંકઃ ॥ ટંકં ભાન્વંગુલાયામં કુર્યાદ્ યુક્ત્યા બહિર્મુલ્લમ્ ।
 મૂળં બહિર્મુલ્લલં વાય કુર્યાદન્તર્મુલ્લ તથા ॥ ૬૧ ॥

अथ मृगः ॥ द्वादशांगुलमायाम् तस्योच्यं युक्तितश्चरेत् ।

टंक नामनुं आयुध टांकषुा नेवुं आर आंगणनुं युक्तिथी अहिभुंअ करवुं. मृग पक्ष अहिभुंअ अथवा अंतभुंअ करवो. ते आर आंगण लांगो अने तेनी उंचाध युक्तिथी करवी.

अथ चक्रं शंखः ॥ द्वादशांगुलविस्तारं चक्रं शंखं तथैव च ॥ ६२ ॥

अथ डमरु ॥ डमरोर्दीर्घविस्तारे वसुपंचांगुलान्विते ।

मध्यं गुणांगुलं व्यासंमायाम् चैव तत्समम् ॥ ६३ ॥

वलयद्वयसंयुक्तं चर्मसूत्रादिसंयुतम् ।

आर आंगण विस्तारना शंअ अने यकेनुं प्रभाषु अलुवुं. डमरुनी लंगोअ पडोणाअ आठ अगर पांच आंगणनी अलुवी. तेना मध्य भाग त्रलु आंगण पडोणाअना, तेनी लंगोअ पक्ष तेटवी अ राअवी. अर्मसूत्र वगेरेना जे वलय (कडा)थी युक्त डमरु अलुवुं.

अथ कमंडलु ॥ नवांगुलं तु विस्तारं तारादर्धत्रिपादकम् ॥ ६४ ॥

उच्चं कमंडलोः कुर्याद् यथाकारं तथैव च ।

नव आंगण उंचुं अने तेनाथी अर्धं के पोषी पडोणाअनुं कमंडण थोअ आकारनुं अलुवुं.

पद्मं तालसमुच्छ्रयं द्विगुणविस्तारं च षोढा कृते

मूले पट्टमिच्छांशतो द्वितयतो वाधस्तनाच्छ्रदम् ।

अंग्रयूनप्रथमब्जमध्यमुपरिष्ठादष्टपत्रं त्रिभिर्मागैः

पट्टयुतं करोतु कमलेनामात्र पीठोच्छ्रयः ॥ ६५ ॥

पद्म-कमण आर आंगण (अेक ताल) उंचुं अने अभाषुं पडोणुं छ आकृति युक्त (कमण) अलुवुं. मूण भागना अेक अंशथी अथवा जे अंशथी नीचेना भागमां आठ पत्रवाणुं, जेना मध्य भाग अेक पादना अने उपरना भाग आठ पत्रवाणो त्रलु भागथी पट्टयुक्त अेक मात्रा पीठनी उंचाधवाणुं करवुं.

विश्लत्या प्रतिमांगुलैः प्रविततं वृन्ते तथा सैक्या

नालं सद्वितयापि बाध विततेरष्टाचलांगाशकैः ।

અંતે હીનવિતાનમારચયતુ બ્રહ્મોપલાન્તાયતમ્
તુર્યાશ્રં સકલેષુ વૈધસમિદં વૃત્તં ક્વચિચ્ચૈશ્વરમ્ ॥ ૬૬ ॥

પ્રતિમાના વીશ આંગળ વિસ્તૃત અને પાંખડીમાં અથવા પ્રાંત ભાગમાં એક આંગળ બમણા વિસ્તારનો આઠ પર્વના અંગના અંશે વડે વિસ્તૃત નાક બનાવવો. અંતમાં એછા વિસ્તારવાળું ‘બ્રહ્મોપલાન્તાયત’ બ્રહ્મશિલા સુધી વિસ્તૃત દરેકમાં ચતુર્થાંશ ભાગનો આશ્રય કરીને રહેલું, કોઇ ઠેકાણે ઇશ્વર એવા બ્રહ્મા સંબંધી આવૃત્ત છે.

ઇતિ આયુર્વાજન દ્રવિડ શિક્ષપત્રતમ

પરિશિષ્ટ ૨. બૌદ્ધ સ્થાપત્યના ચાર વર્ગ

પ્રાચીન ઉપલબ્ધ બૌદ્ધ સ્થાપત્યના સુખ્યત્વે-ચૈત્ય, વિહાર, સ્તૂપ અને સ્તંભો એમ ચાર ધર્મોપયોગી વિભાગ પાડેલા છે. ચૈત્ય શબ્દનો પ્રયોગ વેદ યુગમાં પણ થતો હતો. જૈન આગમ ગ્રંથોમાં ચૈત્યને દેવમંદિરના અર્થમાં લે છે. બૌદ્ધો પણ તેમજ માને છે. વેદકાળમાં પવિત્ર પુરૂષોની સમાધિ તેમની યાદગીરીમાં બંધાવતા હતા. ચૈત્ય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ મુજબ ચિતા-(મૃતદેહના અગ્નિસંસ્કાર માટે ખડકેલો કાષ્ટનો ઢગ) આવો અર્થ થાય છે. વેદયુગના ચૈત્યનો અર્થ સ્તૂપમાં પરિણમ્યો છે. ચૈત્ય મંદિરની રચના, પ્રવેશમાં ઉંડાણમાં વધુ હોય છે. મધ્યથી બંને બાજુ સ્તંભોની બે હાર તથા પરસાળ હોય છે. ઉંડાણમાં મધ્યમાં બુદ્ધ પ્રતિમા સ્થાપન કરેલ હોય છે. તેના પર ઘંટાકૃતિ સ્તૂપ હોય છે અને ફરતે પ્રદક્ષિણા-માર્ગ હોય છે. કાલોની ગુફા એ તેનો સુંદર નમુનો છે. ગુફામાં તેમજ સાંચી માફક સપાટ જમીન પર પણ ચૈત્ય રચેલા હોય છે. ચૈત્યનું રૂપાંતર ભારત બહાર બર્મામાં થયું છે. ત્યાં ગોળને બદલે શંકુ આકારના શિખરવાળું થાય છે. ઇટો કે પાબાણથી આંધેલ આવાં અંડાકાર મંદિરો હોય છે. ઉંધા વાળેલા ટોપલા જેવી આકૃતિનો સ્તૂપ હોય છે. સ્તૂપ બનાવવાનો હેતુ બુદ્ધ તેમજ બૌદ્ધ મહાપુરૂષોના પવિત્ર અસ્થિ (રાખ, વાળ ઇત્)ને સુવર્ણની દાખડીમાં ભરી તે ઉપર સ્તૂપ અણી પવિત્ર સ્મારક રચનાનો છે. પાછલા કાળમાં સ્તૂપને કોમ્પાઉન્ડ વોલ જેવો કઠોટો કરી ચારે બાજુ

મુંદર તોરણવાળા દ્વાર મૂકવામાં આવતા હતા. સ્તૂપ પર ચડવાને પગથીયા તથા ઉપરના ભાગે કઠોડાવાળી ચોરસ અગાશી જેવું બાંધે છે. અને મધ્યમાં ઉભો પાષાણનો દંડ કરે છે. સ્તૂપ ગોળ હોય છે. પણ ઇજીપ્ત-મીસરના સ્મારકો પીરામિડ ત્રિકોણાકારના હોય છે. સ્તૂપને પાલી ભાષામાં થપ્પા, ખર્માંમાં પાગોડા, સીદાનમાં દાભગા અને નેપાલમાં ચિતા પરથી સ્તૂપ કહે છે. જાપાનમાં તોરણને તોરિ કહે છે. તોરણનું ભારતીય સ્વરૂપ જાપાનમાં ગયું છે. સાંચીનો સ્તૂપ ઈ. સ. પૂર્વ ધીજી શતાબ્દમાં બંધાયેલો હતો. પ્રથમ તેના કમ્પાર્ટ્ડનો દક્ષિણ દરવાજો બંધાયો અને તે આંધ્રના સાતકર્ણી રાજાના શિલ્પીઓમાં પ્રમુખ સ્થપતિ આનામદાએ પોતાના ખર્ચે તૈયાર કરાવ્યાનો લેખ છે.

વિહાર=બૌદ્ધ સાધુઓને રહેવાના મઠને કે અભ્યાસ ચિંતનના સ્થાનને વિહાર કહે છે. તેમાં મધ્યમાં ગુરૂને બેસવાનું સ્થાન હોય છે અને ફરતા શિષ્યો બેસે તેવી વ્યવસ્થા હોય છે. પર્વતોમાં કોતરેલા વિહારોમાં ઝરણના પાણીના ટાંકાની મુંદર વ્યવસ્થા હોય છે. જૈનોમાં વિહારને વસતિ કે ઉપાશ્રય કહે છે.

સ્તંભોની બૌદ્ધપ્રથા સનાતન બ્રાહ્મણી ધર્મનું અનુકરણ છે. પ્રાચીન કાળમાં મંદિરની સન્મુખ સ્તંભોની પ્રથા પ્રચલિત હતી. પર્વતોમાં ઉત્તર કરતાં દ્રવિડમાં આ પદ્ધતિ હજી જળવાઈ રહી છે. જૈનોમાં દિગંભરી સંપ્રદાયમાં સ્તંભની વિશેષ પ્રથા છે. તેઓ સ્તંભને માનસ્તંભ કહે છે. પ્રસિદ્ધ ધર્મસ્થળો પર તેમજ બૌદ્ધ ભગવાનના યાત્રા કે ઉપદેશના સ્થાન પર સ્મરણ ચિહ્ન તરીકે ધર્મરોપણ સ્તંભો બૌદ્ધોએ ઉભા કરેલા છે. બૌદ્ધ સ્તંભો વિશાળ ને ઉભા હોય છે. તેના પર ધર્મચક્ર, સિંહ, વૃષભાદિ કોરેલા હોય છે. સ્તંભના ઉપર લેખો પણ કોતરેલા મળે છે. કેટલાક અગત્યના પાષાણના સ્તંભો છે.

કેટલાક લોહના સ્તંભો બે હજાર વર્ષ જેટલા જૂના કશા પણ કાટ લાગ્યા વગરના હજી આજે પણ ઉભા છે. બૌદ્ધ સ્થાપત્યોના ઉપર કહેલા ચાર અંગ ગિરિપર્વતોમાં કોતરેલા છે. તેમજ પ્રથમ સ્વતંત્ર બાંધકામ તરીકે પણ તે ઉભા કરતા. સ્તૂપો ઉભા કરવામાં ઇંટોનો અને પછી પાષાણનો ઉપયોગ થયો છે. ચૈત્ય, વિહાર અને સ્તૂપો લાંબા કાળ પર્યંત થયા કર્યા છે. ઈ. સ.ની પૂર્વથી નવમી શતાબ્દ સુધી ગુફાઓ કોતરાઈ છે. આજ રીતે જૈન સ્થાપત્યો પણ બંધાયાં છે. જેનો ઉદ્ભવ ઉત્તરાર્ધના પરિશિષ્ટ રૂપે આપેલ છે.

પરિશિષ્ટ ૩. ભારતની ધાતુ મૂર્તિકળા

ભારતમાં પ્રાયઃ ઈ. સ. પૂર્વેથી ધાતુકામનો વિકાસ થતો ગયો. તેના જૂના નમુનાઓ નાલંદા, ગાંધાર, ગુજરાત, રાજસ્થાન તથા દ્રવીડ પ્રદેશોમાંથી મળે છે. ટ્રીબેટમાં પણ ઈ. સ. પૂર્વની ધાતુ મૂર્તિઓ જળવાઈ રહી છે. કાંસાની (પંચધાતુ) મૂર્તિઓનો એક જુદો જ સંગ્રહાલય ઉલો થયો હતો. તેનું મૂળ ઘણું જૂનું છે. ધાતુ ઢાળવાની કળા અહીં સેંકડો વર્ષથી ઉદ્ભવી છે. ઉત્તર હિન્દના ગુપ્ત અને પાલ રાજ્યકાળની કળા ધાતુ-મૂર્તિઓના કામ સાથે સંકળાયેલી છે.

શૈલાનાજાત લોહજમ્ શ્રેષ્ઠ્ ॥ પાપાણુની મૂર્તિ કરતાં ધાતુની મૂર્તિ વધુ સારી (શ્રેષ્ઠ) કહી છે. અષ્ટધાતુ, પંચધાતુ અને મિશ્ર ધાતુને પણ લોહ કહેવામાં આવે છે. શિલ્પ ગ્રંથોમાં લોહ-લિંગનો અર્થ મિશ્ર ધાતુ-લિંગ કહે છે. પ્રાધાન્ય મૂર્તિ વિશેષે કરીને પાપાણુની જ ખેસારવામાં આવે છે. પરંતુ ઉત્સવાદિ કાર્યોમાં વરઘોડામાં ધાતુની ચળમૂર્તિ ફેરવાય છે જેને ભોગમૂર્તિ પણ કહે છે. ધાતુમૂર્તિઓના દાનની પ્રથા દ્રવિડમાં ઘણી હતી. દેવમૂર્તિઓ, ભક્તોની મૂર્તિઓ, દીપ-લક્ષ્મી ઇત્યાદિ મૂર્તિઓનું ધાતુકામ દ્રવિડમાં ઘણું થતું હતું. તે કારણે કળાવાન શિલ્પીઓનો વર્ગ પણ હસ્તિમાં આવ્યો. આ શિલ્પીઓના જ કેટલાક ગામો વસ્ત્યાં હતાં. આવા ઘણા ગામોમાંનું એકાદ ગામ આજે પણ છે. કાવેરી ઉપર કુંભકોણુમ્થી ત્રણ માઈલ દૂર સ્વામીમહલ્લ ઠામમાં પેઠી દર પેઠીના સંસ્કારવાળા પત્થર તથા કાંસાની મૂર્તિઓ ઘડનારી જ્ઞાતાના અસુક કુટુંબો આજે પણ છે. કળા અને ભક્તિને પ્રયત્નપૂર્વક જાળવી રાખનારા આ શિલ્પીઓનો સમૂહ શિલ્પના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે આજ પણ કામ કરે છે.

ભારતીય શિલ્પ શાસ્ત્રમાં મૂર્તિ વધાનના નિયમો-સિદ્ધાંતો અંગ વિભાગના પ્રમાણને અનુસરીને વર્ણવ્યા છે. તેની અવગણનામાં દોષ યતાવ્યા છે. રોમન કેથોલિક ધર્મમાં પણ પવિત્ર મૂર્તિઓને શિલ્પના ચોક્કસ ઘાટ આપવાનાં નિયમો તેમના ધર્મશાસ્ત્રોમાં છે. જેનો ભંગ કોઈ શિલ્પી કરી શકતો નહિ. દ્રવિડ દેશમાં ધાતુમૂર્તિના દાનનું મહદ્દ પુણ્ય માન્યું છે. તેથી એ કળા ત્યાં ખૂબ વિકસી હતી.

ક્રીસ્તી ધર્મમાં પણ મૂર્તિના દાન માટે કહ્યું છે.

કાંસાની ઢાળેલી મૂર્તિઓ પંચલોહ કે પંચધાતુની કહેવાય છે. તેના મિશ્રણનું પ્રમાણ નીચે સુજ્ઞ મૂર્તિ હતું.

(ક) (૧) ત્રાંબુ, (૨) રૂપું, (૩) સોનું, (૪) પીત્તળ અને (૫) સફેદ સિંહુ-એ પાંચ ધાતુ મિશ્ર કરીને ગાળતા હતા. તેમાં ત્રાંબુ વધારે પ્રમાણમાં નાખવાથી

મિશ્ર ધાતુ રક્તવર્ણની બને છે.

(બ) વર્તમાનકાળમાં ઘણુંખૂં સોનું કે ચાંદી નાંખતા નથી. પરંતુ મિશ્રણનું નીચેનું પ્રમાણ લે છે :—(૧) ત્રાંબુ' દશ ભાગ, (૨) પીત્તળ અરધા ભાગ અને સફેદ સીસું ચોથો ભાગ. પહેલાંની ઔદ્ધ મૂર્તિઓમાં આવા મિશ્રણનો ઉદ્ભવ બૂના સીયામીઝ પુસ્તકોમાં છે. સીયામમાં કાંસાની મૂર્તિને સમિટ કહે છે. તેનું મિશ્રણ પણ ઉપર પ્રમાણે આપેલું છે. સીયામમાં હિન્દમાંથી આ ધાતુ-મૂર્તિકળા ગયેલી હતી. સોનું, ચાંદી, ત્રાંબુ, જસત, સીસું, કલઈ અને લોહ એ સાત શુદ્ધ ધાતુ છે. બાકી મિશ્ર ધાતુ છે. જસત અને ત્રાંબાના મિશ્રણથી કાંસું બને છે. ત્રાંબા અને કલઈના મિશ્રણથી પિત્તળ બને છે. આજે જંચપુરમાં ધાતુમૂર્તિકાર માત્ર બે જ ધાતુ વાપરે છે. (૧) પિત્તળ મણ એક, ત્રાંબુ' શેર પાંચ, (૨) અને બીજા મતે પિત્તળ મણ એક, ત્રાંબુ' શેર અઢી અને સોનું વાલ રાા અગર યજ્ઞમાનની ઇચ્છાનુસાર સોનું ઉમેરે છે.

દ્રવિડમાં ધાતુમૂર્તિને ઢાળવાની કળા-પદ્ધતિ “સિરપડુ” અથવા “નટ્તમીણુ” નામે ઓળખાય છે. દ્રવિડ શિલ્પમાં ધાતુમૂર્તિઓને મીણુ પરથી બનાવવાનું કહ્યું છે. પ્રથમ જેવડી અને જેવી સુંદર મૂર્તિ બનાવવી હોય તેવું મીણુનું ઓઠું કરે છે. “લોહજમ્ સકલમ્ ધાતુ મધુચ્ચિષ્ટેન નિર્મિતમ્” આમ કહે છે. મીણુની બનાવેલ સુંદર મૂર્તિ પર સુંવાળી માટીના બડા થર સુકાતાં લગી તારથી બાંધે છે. પછી ગરમી આપી અંદરનું મીણુનું ઓઠું પીગાળી દે છે. તેથી મીણુના સ્થળે પોલી જગ્યા થાય છે. તેમાં ગાળેલી ધાતુનો રસ રેડી દે છે. ધાતુ બરાબર બેસીને ઠરી બંધ પછી જ માટીનું પડ કાઢી લે છે. ત્યારપછી મૂર્તિને ટાંકણા કે અતરડા-કાનસથી ઘડી ઘસી ઝીણું કામ સ્પષ્ટ દેખાડે છે. શિલ્પીની શક્તિ કે કળાના પ્રમાણમાં આવી બનાવટમાં અસુક દિવસો કે મહીનાઓ લાગે છે,

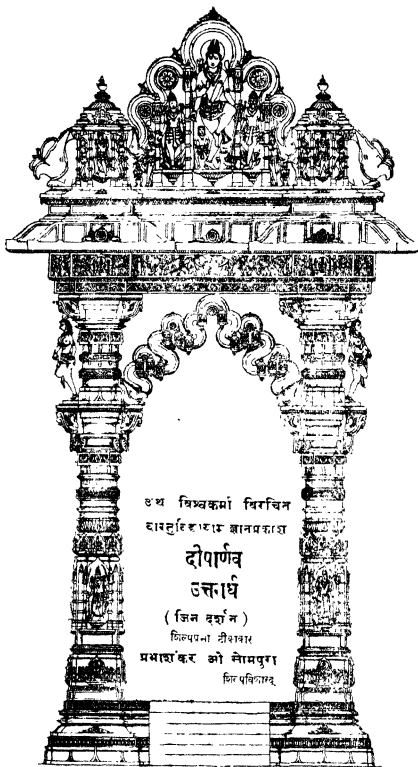
નેપાળમાં કાષ્ટમૂર્તિને ધાતુના પતરાથી મઢે છે. આ શેડી ગુજરાતમાં પણ બસોઠ વર્ષથી ચાલુ થઈ છે. દ્રવિડ અંથોમાં પોલી મૂર્તિઓનો બાદ ગણ્યો છે. નાની મૂર્તિઓ માટે તે યોગ્ય હશે. પરંતુ ભારે મોટી મૂર્તિઓ ગુજરાતમાં પોલી બરાતી હતી. આવી જૈન મોટી મૂર્તિઓ સોમપુરા શિલ્પીઓની બરેલી ઘણી મળે છે. ગુજરાત અને રાજસ્થાન-ડુંગરપુરમાં સોમપુરા શિલ્પીઓ ધાતુનું મૂર્તિકામ કરતા હતા. હાલમાં આ વ્યવસાય કોઈ કોઈ મેવાડા ગુજ્જર અને લુહારભાઇઓ કરે છે. જંચપુરમાં ધાતુમૂર્તિનું કામ વર્તમાનકાળમાં બહુ પ્રશંસનીય થતું નથી. ત્યાં પાષાણ-મૂર્તિકળા ઘણી ખીલી છે.

દ્રવિડમાં સ્ત્રી (અલ્વારો)ની મૂર્તિઓ અને દીપલક્ષ્મીની જુદી જુદી આકૃતિની

ઘણી સુંદર કળામય પ્રતિમાઓ બનાવે છે. ઉત્તર કરતાં દ્રવિડમાં ધાતુ મૂર્તિકળાનો વ્યવસાય વર્તમાનકાળમાં વિશેષ છે. ત્યાં નવમી દસમી સદીથી પંચધાતુની મૂર્તિકળાનો વિકાસ થતો જ ગયો છે. ધાતુમૂર્તિ બનાવટની વિધિ જૈન ગ્રંથ ‘આચાર દ્વીનકર’માં સવિસ્તર આપેલી છે. તેમાં મૂર્તિ બનાવવાતું પણ મહદ્ પુણ્ય બતાવ્યું છે. પણ તે મૂર્તિ અન્યાયથી પ્રાપ્ત કરેલા દ્રવ્યથી બનાવેલી હોવી જોઈએ નહિ.

તાંજોરના બૃહદ્દિશ્વરના મંદિરની ધાતુની નટરાજની મૂર્તિ બારમી સદીના છે. તેની પીઠ પર મૂર્તિ સુધાર્થોની તારીખ મિતિ આપેલી છે. ધાતુમૂર્તિ ખંડિત થઈ હોય તો તેની વિધિ કરી પછી તે મૂર્તિને સુધારી શકાય છે. તેનો બાદ શિલ્પ-ગ્રંથોમાં કહ્યો નથી, શાઆસા છે. પરંતુ સુધાર્થો પછી ફરી સંસ્કારવિધિ કરી પૂજન કરવું જોઈએ.

उद्य विश्वकर्मा विरचिन
दावतुर्विहास्य ज्ञानप्रकाश

दीर्घार्णव

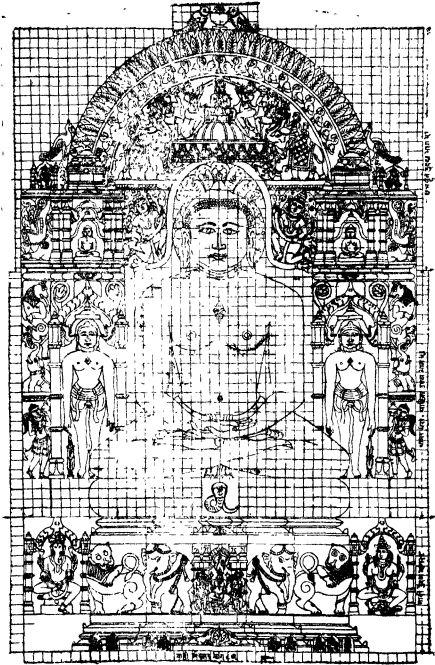
उत्तार्ध

(जिन दर्शन)

जिल्पपना तीव्रवार

प्रभाशंकर ओ सोमपुरा

जिन पविताम्

जिन परिकर

જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાભૂવ-ઉત્તરાર્ધ

પુરોવાચન

પ્રાચીન ઢાળમા વિવિધ પ્રકારના થતા પ્રાસાદોની રચનાનો ઉલ્લેખ પ્રાચીન ગ્રંથોમા મળે છે. વિ. સં. ૪૭૭માં શ્રી ધનેશ્વરસુરિએ વલ્મીકીપુરનાં રચેલા શત્રુઞ્ચ માહાત્મ્ય નામના ગ્રંથમા પ્રાસાદ રચના વર્ણન પરથીને તેની જાણી શક છે આવા પ્રાસાદોની દલપના પણ ગ્રંથોમા હવે ઉપલબ્ધ નથી. હમણાં વૃક્ષાર્ણવ ગ્રંથમા મહા-પ્રાસાદોની રચના, મંડપોના પ્રકારો વગેરે અદ્ભુત સાહિત્ય મળ્યું છે. આવા મહાપ્રાસાદો જામવાળા, ચાર તરફ બંધાયે, ત્રણ ત્રણ મંડપોવાળા થતા અગિયારમી ધારમી સતીમા સુદમહાલય અને રાજપ્રાસાદ સિદ્ધપુરમાં હતા. રાજપ્રાસાદનું હાલ નામ-નિશાન પણ જોવા મળતું નથી તે પદ્મમી સદીમાં ઉભો હતો તેની રચના પરથી રાજકુપુરના ધરણીવિહાર પ્રાસાદ એ શેઠના સ્વપ્નદર્શનના વર્ણન પરથી દીપક શિદ્ધીએ આધેરો તેના પુલવાએ ગ્રંથોમાંથી મળે છે. દક્ષિણ દિશમાં મોટા વિશાળ વિસ્તારના પ્રાસાદો થયા છે, પણ ત્યાના રાજ્યકુળો-પાડય અને ચોલાદિ વંશો પ્રાપ્ત થયેલ ધનસંપત્તિ દેવોની જ છે તેવું માનતા હતા. આથી જ આવા વિસ્તારવાળા પ્રાસાદો થયા. જ્યારે ઉત્તર દિશના આવા પ્રાસાદોના વિધર્મીઓના આક્રમણને લીધે નાશ થયો છે. નીચેના વર્ણન પરથી આપણને તેની વિશાળતાનો ખ્યાલ આવે છે. શત્રુઞ્ચ માહાત્મ્યના સર્ગ પાચમાં પ્રાચીન સ્થાપત્યોની રચનાનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે :-

શત્રુઞ્ચ પર ઇંદ્રની સૂચનાથી રમણીય પ્રાસાદ બાંધવા માટે ભરત ચક્રવર્તીએ વર્ધકી સ્તનને આજ્ઞા કરી કે “વિનીતા નગરીના ચૈત્ય જેવું એક ચૈત્ય રચા. બાહુબલીએ તક્ષશિલાપુરી વસાવી ત્યા ચારાશી મંડપોથી મંડિત એવો પ્રાસાદ કરાવ્યા છે, તેવો અહીં જિનપ્રાસાદ કરાવો.” ભરત ચક્રવર્તીના પુત્ર સોમયજ્ઞએ બનાવેલા ચૈત્ય પ્રમાણે એક ચૈત્ય કરવાને વર્ધકી સ્તનને આજ્ઞા કરી. દિવ્ય શાંતિ-વાળા વર્ધકી (સ્થપતિ=શિદ્ધી) સ્તને સ્વદયકાળમા મહિસ્તનવડે “ત્રૈલોક્ય-જેજ્ઞ્ય ” નામનો પ્રાસાદ બાંધ્યો. તેની પૂર્વ દિશામા ભુવનના વિસ્તારી છત્ર હાય તેવા **સિંહનાદ** વગેરે એકવીશ મંડપો રચ્યા. દક્ષિણ દિશામા **ભદ્રશાલ** વગેરે, પશ્ચિમ દિશામાં **મેઘનાદ** મંડપ વગેરે અને ઉત્તર દિશામાં **શ્રીવિશાલ** મંડપ આદિ ચારે બાજુ એકવીશ એકવીશ મંડપો રચ્યા. તેવા ચારાશી મંડપો કહેલા. તે પ્રાસાદ એક કોશ ઉચો, બે કોશ લાંબો, એક હજાર ધનુષ્ય પહોળો હતો. મહિમય તોરણો, લાખો ગોખ, સ્તમ્ભય વેદિકા શોભી રહી હતી. મધ્યમા પ્રભુની ચતુર્મુખ સ્તમ્ભય મૂર્તિ પદરાવી હતી, બીજી પણ મૂર્તિઓ હતી. ચક્રવર્તી રાજ ભરતે પ્રભુ સામે હાથ જોડેલી પોતાના મૂર્તિ શિદ્ધી પાસે તૈયાર કરાવી હતી.

બીજી પૂર્વજ્ઞેની મૂર્તિઓ જુદા પ્રાસાદોમા સ્થાપન કરી બીજા નવીન પ્રાસાદો કરાવી તેમા ભાવી ત્રેવીશ તીર્થંકરનાં બિમ્બ સ્થાપન કર્યાં. આ તીર્થંમાં વિચિત્ર પ્રકારની ચૈત્યધ્વજી કરાવી હતી અને કામ સંપૂર્ણ થતાં શિદ્ધી તથા ચિત્રકારોને તેણે સંતુલિત કર્યાં.

શેત્રુજી નદીની પ્રવેશ માનપુર અને દક્ષિણે ભરતપુરમાં અનેક તળાવો, ઉદ્યાનો સમેત શ્રીજગદીશને માટે પ્રાસાદ વર્ધકી રત્ને ભરત મહારાજની આરાધી કર્યો. બ્રહ્મગિરિ તીર્થે સુરવિશ્રામ નામે યુગાદિ દેવનો ઉચ્ચ પ્રાસાદ ચક્રવર્તી ભરતે કરાવ્યો. શત્રુજયથી નીચે બે યોજન મુનિઓના અગ્રસંસ્કાર સ્થાને રત્નતિલક નામે જિન-પ્રાસાદ ભરતે અને સોમયશાએ કરાવ્યા. આ બંધુઓએ વડીલોના પ્રાસાદો પણ શિદ્ધી વર્ધકી રત્ન પાસે કરાવ્યા. પછી તેઓ તાલધ્વજ ગિરિ ગયા.

તાલધ્વજગિરિ પર તાલધ્વજ નામે દેવની ખડ્ગ, હાલ, ત્રિશૂલ અને સર્પ ધારણ કરેલ એવા મૂર્તિ સોમયશાએ પધરાવી.

ગિરનાર પર ભરત ચક્રવર્તીએ ભવિષ્યના નેમિનાથ પ્રભુનો એક ઉચ્ચ પ્રાસાદ “મુરમુદર” નામે ચાર દ્વાર વાળો, ચારે તરફ અગિયાર અગિયાર મંડપથી શેભીતો, બલાણક ગોખ તથા તેજંગાથી વિરાજતો કરાવ્યો. ઉદ્યાનવડે મંડિત તે પ્રાસાદમા પાકુર નેત્રવાળી નીલમણિમય નેમિનાથની મૂર્તિ પધરાવી.

મુખ્ય શિખર ગિરનારથી એક યોજન નીચે પશ્ચિમ દિશામા નેમિનાથનો બીજો પ્રાસાદ બંધાવ્યો. ત્યાં સ્વસ્તિકાવર્ગિક નામે પ્રાસાદ આદિનાથનો સ્થાવરો. ત્યાં આગળ ગર્ભદ્રુપદ નામે કુંડ કરાવ્યો.

ભરત મહારાજએ આબુ પર્વત પર ત્રણ કાળના અર્ધપ્રાસાદો સ્થાવરો. ત્યાંથી મગધ આવીને પેલાસગિરિ પર શત્રુજય જેવું મહાવીરવું ઉત્તમ મંદિર શિદ્ધી વર્ધકી રત્ન પાસે બંધાવ્યું. ત્યાંથી સમેતશિખર ગયા. ત્યાં વીશ તીર્થંકરોના પ્રાસાદોની શ્રેણી વર્ધકી રત્ને ક્ષણ વારમાં કરી. ત્યાંથી ભરત મહારાજ અયોધ્યા પધાર્યાં.

શત્રુજયથી તાલધ્વજ થઈને કદંબગિરિ આવી ત્યાં ભાવી તીર્થંકર શ્રીવર્ધમાન સ્વામીને માટે પ્રાસાદ વર્ધકી રત્ન પાસે કરાવ્યો. કદંબગિરિની પશ્ચિમે શત્રુજય નદીને કાંઠે પ્રાસાદો કરાવ્યા. તેમ જ હસ્તિસેનગિરિ પાસે શત્રુજયના બધા શિખરો-ટોકરીઓ પર પ્રાસાદો બંધાવ્યા.

આટલા પર સ્થબલદેવના અગ્નિ સંસ્કારના સ્થાને ત્રણ મોટા સ્તૂપ કરાવ્યા. ચિત્રાની નજીકની જ્ઞાન પર ભરત રાજ્યે શિદ્ધી વર્ધકી રત્નના પાસે એક મુંદર પ્રાસાદ ત્રણ કોશ ઉચ્ચ, એક યોજન લાંબો-પહોળો; ચાર દ્વારવાળો તથા આગળ સ્વર્ગ મંડપ જેવા મંડપાકુલ સિંહ નિષઘ્ના નામના પ્રાસાદ કરાવ્યા. તેની આગળ ઉચ્ચ સ્તૂપ તથા બીજા નાના સ્તૂપો બંધાવ્યા. સિંહનિષઘ્ના પ્રાસાદમાં રત્નમણિમય ચાર શાશ્વત અર્ધત પ્રતિમા આઠ પ્રાંતહાર્ય સાંહત સ્થાપી. તેમજ વર્ણસંહિત એવીશ પ્રભુની પ્રતિમા દસ પૂર્વમા, બે દક્ષિણ, ચાર પાશ્વર, આઠ ઉત્તરદિશામાં

એમ ચોવીશ મહિમય સ્તમય મૂર્તિઓ સ્થાપી. ત્રિહનિષદ્યા કરતા ચૈત્યવૃક્ષ, કલ્પ-વૃક્ષ, અરેવરો, વાવડીઓ અને જિંચા ઉપાશ્રયો કરાવ્યા. આ સ્તમય પ્રાસાદની રક્ષા માત્રુ ભરત ચક્રવર્તીએ દંડસ્ત્ર વડે એક એક યોજનના અંતરે આઠ પગથિયાં કર્યાં. તેથી તે અષ્ટાપદ નામે વિખ્યાત થયો.

દારિકા નગરીનું વર્ણન : —

વિસ્તારમાં ખાર યોજન લાંબી, નવ યોજન પહોળી, સુવર્ણસ્તના કિલ્લાવાળી નગરી હતી. ગોળા, ચોરસ ને લંબાઈવાળા તેમજ ગિરિકૃટક, સ્વસ્તિક, સર્વતોભદ્ર, મહર, અવલંચક ને વર્ધમાન એમ વિવિધ નામના લાંબા મહેલો એક માળના, એ માળના ને ત્રણ માળના રચ્યા અત્વર=ચાર વસ્તા લેગા થાય ત્યાં, અને ત્રિક શેરીઓમાં દિવ્ય ચૈત્યો નિર્માણ કર્યાં. સરોવરો, દીર્ઘિકાઓ, વાપિકાઓ, ચૈત્યો, ઉવાનાં ચંબી ઈકપૂરીના જેવી દારિકા નગરી વિશ્વકર્માએ અહોરાત્રમા નિર્માણ કરા.

પાંડવોની સભાનું વર્ણન : —

અર્જુનના મિત્ર મહિષ્વૃક વિદ્યાધરે વિદ્યાના બળવડે ઈંદ્રની સભા જેવી નવીન સભા રચી આપી. તેમાં મહિમય સ્તંભો ઉભા હતા. છતાં અપુરૂ આત્માની જેમ બાણે સ્તંભ જ ન હોય તેમ દેખાતું હતું. સ્ત્રીના ચરિત્રની જેમ સ્તમની કાંતિથી અનેક વર્ણવાળી ભૂમિ (ગર્દભતું જમીનતળ) જણાતી હતી. દેવતાને પ્રિય અન્નસરા જેવી સ્તમય પુતળોએ બનાવી હતી. ભંતિ બુદ્ધના મતની પેઠે ક્ષણમાં દેખાય ને ક્ષણમાં ન દેખાય તેવી બનાવવામાં આવી હતી. એવી સભા રચીને સુવર્ણના સિંહા-ચન પર સુધિઠિરને ઠંસાડી મહિષ્વૃક વિદ્યાધરે પોતાની મિત્રતા સફળ કરી.

આવા આવા અદ્ભુત સ્થાપત્યોની રચના ભારતમા પ્રાચીન કાળમા થતી હતી.

જિનપ્રતિમા તથા અન્ય દેવો :—

જિનદર્શનના પ્રાધાન્યદેવ તીર્થંકર વીતરાગ-રાગદ્વેષરહિત ગણાય છે. તેમની પ્રતિમા વિશેષે કરી બેઠી પદ્માસને અને બીજી ઉભી કાયોત્સર્ગ મુદ્રામાં પ્રસિદ્ધ છે. એક જ સ્વરૂપની પ્રતિમાઓમાં ચોવીશ તીર્થંકરોના નામનો પરિચય તેમના લાંછન પ-થી થાય છે.

અહીં એક વિશેષતા એ છે કે સંપ્રતિ કુશાનરાજની કેટલીક જિન પ્રતિમાના પ્રતીક (લાંછન) અંત પ્રાચીનકાળના પરિકરોમા યક્ષ-યક્ષણીનું અનુગામિત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી. આ વસ્તુ વિશેષે કરીને શુપ્તકાળના પ્રારભથી જાવામા આવે છે. ત્યારથી તીર્થંકરની પ્રાત્નમાઓમાં યક્ષ-યક્ષણીનું અનિવાર્ય સાહચર્ય બની ગયું. આવી માન્યતા પુરા-તત્ત્વવિદોની છે. તેઓ એમ પણ કહે છે કે યક્ષ-યક્ષણી પહેલાં ગાધર્વસાહચર્ય મથુરા અને ગાધાર શિલ્પપ્રતિમાઓમા જાવામા આવે છે. ધર્મચક્ર મુદ્રાનો પ્રારંભ પણ શુપ્તકાળથી થયાનું પુરાતત્ત્વવિદો માને છે. પરંતુ સાપ્રદાયક માન્યતા તો પ્રાચીન કાળથી હાવાનું માને છે.

જૈનોના પ્રાચીન દેવનાદમાં ચાર પ્રધાન વર્ગો:—

(૧) જ્યોતિષી—તવચહાદિ.

(૨) વૈમાનિક—તેમાં બે ઉપવર્ગ છે : ઉત્તર કાય અને અનુત્તરકાય.

(૧) ઉત્તરકાયમાં સુધર્મા, ઈશાન, સનતકુમાર, બ્રહ્મા આદિ ૧૨ દેવો છે.

(૨) અનુત્તરકાયમાં પાંચ સ્થાનોના અધિપત્યક દેવ ઈન્દ્રના પાંચ રૂપ : વિજય, વિજયંત, જયત, અપરાજયત અને સર્વાર્થસિદ્ધ છે.

(૩) ભુવનપતિ—માં અસુર, નાગ, વિદ્યુત, સુપર્ણ આદિ દસ શ્રેણીઓ છે.

(૪) વ્યંતર—માં પિશાચ, રાક્ષસ, યક્ષ, ગંધર્વ આદિ શ્રેણીઓ છે

આ ચાર દેવવર્ગમાં વિશેષ ષોડશશ્રુત અથવા સોળ વિદ્યાદેવીઓ, અષ્ટ માતૃકાઓ પણ જૈનોમાં પૂજ્ય છે. જૈનોમાં વાસ્તુદેવોની પણ પરિકલ્પના છે. આ જોતા જૈનોના દેવવૃંદ પ્રાકૃત્યક વૃદ્ધન લગભગ મળતો છે. દેવાધિદેવ એટલે તીર્થંકર-અર્હત અને દેવ એટલે સહાયક દેવ; મૂલનાયક એટલે પ્રમુખ જિનપ્રધાનપદના આધિકારી મંદિરોમાં પ્રતિષ્ઠિત દેવ.

ત્રિમૂર્તિની જેમ ચોમુખ એ સર્વલોભદ્ર પ્રતિમા સ્થાપના જૈનોમાં સુદંર છે.

બુદ્ધ પ્રતિમાઓની જેમ આભરણ, અલંકરણ જૈન પ્રતિમાને હાતા નથી, કારણ કે તે વીતરાગ છે. જૈન પ્રતિમામાં ૨૪ તીર્થંકર સિવાય ૨૪ યક્ષ, ૨૪ યક્ષણી, ૧૬ વિદ્યાદેવી, ૧૦ દિક્ષપાલો, ૯ ગ્રહો, ક્ષેત્રપાલ, સરસ્વતી, શ્રીલક્ષ્મી, માણિભદ્રાદિ યક્ષ અને અન્ય દેવીઓ, પ્રતીહારો આદિ છે. દસ દિક્ષપાલો અને નવ ગ્રહસ્વરૂપ બે હાથવાળા, ઘણા ભાગે એક આશ્રુધવાળા કહ્યા છે. પણ તે તાત્રિક વિધિના છે. તેવું પુરાણોમાં પણ કહ્યું છે. પરંતુ અન્ય દેવોની ચાર હાથવાળી પ્રતિમા વિશેષ કરીને છે. જૈનોમાં ચોસઠ યોગિનીઓ અને બાવનવીરના નામો કહેલાં છે. તે તાત્રિક આચાર પૂજનો પ્રભાવ છે. સ્થાપત્યનિદર્શનમાં તીર્થંકરની મૂર્તિઓ અદ્ભુત સુદંર છે. જ્વાલિયર રાજ્યની કુબેરચક્રેન્દ્રીની તથા ગોમુખ યક્ષની મૂર્તિ અને સુતકાળ પૂર્વની દેવગઢની ચક્રેન્દ્રીની, મહામાનસીની, અંબિકાની અને વિદ્યાદેવીઓની મૂર્તિઓ ઘણી સુંદર છે. ગઢવાલની ક્ષેત્રપાલની, ગાંધીની શેડિણીની, લખની સંગ્રહાલયની સરસ્વતીની અને બિકાનેરની શ્રુતદેવી આદિની મૂર્તિઓ ઉદ્દેશનીય છે.

જિન દર્શનનું માનપ્રમાણુ:—

જિન દર્શનમાં આંશુલપ્રમાણુ ત્રણ પ્રકારના બતાવ્યા છે. (૧) આત્માંશુલ (૨) ઉત્સેમાંશુલ (૩) પ્રમાણુમાંશુલ. અને તે પ્રત્યેકના ત્રણ ત્રણ પ્રકાર બતાવ્યા છે:—
(૧) સૂચી આંશુલ (૨) પ્રતર આંશુલ (૩) બન આંશુલ.

મનુષ્ય પોતાના હાથના આંગળથી એકસો આઠ ગણો ઉંચો હોય છે. એટલે ૧૦૮ આંગુલ કહેવાયુ છે. મનુષ્યનું મુખ બાર આંગળ ઉંચું હોય છે. અને મનુષ્યની ઉંચાઈ નવ મુખ જેટલી હોય છે. તેથી $૧૨ \times ૯ = ૧૦૮$ આંગળ તે આત્માંગુલ.

આ ઉપરથી કાળની બિન્નતાને લઈને આત્માંગુલની બિન્નતા એછાવત્તી થાય છે, પરંતુ પ્રજ્ઞાપના સૂત્રની વૃત્તિમાં તે બે કાળમાં બે મનુષ્યો હોય તેની ઉંચાઈના એકસો આઠ ભાગને આત્માંગુલ કહ્યા છે. તે અનિયમિત હોય છે તેથી આત્માંગુલની વ્યાખ્યા સંબંધમાં મતભેદ જણાય છે.

(૧) આત્માંગુલ પ્રમાણુ:—

ભરત ચક્રવર્તીના આત્માંગુલ તે પ્રમાણુગુલ કહેવાય છે. ચારસો ઉત્સેધાંગુલનો એક સચિપ્રમાણુગુલ થાય છે. વાવ, કુવા, તળાવ, નગર, દુર્ગ, મકાનો, વસ્ત્રો, પાત્રો, આભૂષણો, શસ્ત્રો, શસ્ત્ર વગેરે દૃષ્ટિમ પદાર્થો આત્માંગુલ વડે મપાય છે; જ્યારે પર્વત, પૃથ્વી દરવાદો શશ્વત પદાર્થો પ્રમાણુગુલથી મપાય છે. અને જીવોના શરીરો ઉત્સેધાંગુલથી મપાય છે.

વૃહદ્વૃત્તિ=પ્રથમનસારોદ્ધારવૃત્તિમા ઉપરોક્ત પ્રમાણુ છે. સામાન્ય રીતે આઠ આડા જવ પ્રમાણુનો એક આંગળ તે ઉત્સેધાંગુલ કહેવાય છે.

૨૪ આંગુલ=૧ હાથ (ગબ); ૪ હાથ=૧ ધનુષ્ય; ૨૦૦૦ ધનુષ્ય=૧ કોશ (ગાઉ); ૪ કોશ=૧ યોજન.

(૨) ઉત્સેધાંગુલ પ્રમાણુ :—

બણા બારીક અનંતા સૂત્ર પરમાણુએ એક “બાદર” વ્યવહાર પ્રમાણુ થાય છે.

૮ બાદર વ્યવહાર=૧ પરમાણુ
(ત્રસરેણુ)
૮ ત્રસરેણુ=૧ રથરેણુ
૮ રથરેણુ=૧ વાલાય
૮ વાલાય=૧ લાખ (લિક્ષા)
૮ લિક્ષા=૧ જા
૮ જા=૧ યવ
૮ યવ=૧ ઉત્સેધાંગુલ

૬ ઉત્સેધાંગુલ=૧ પગ (તે પગનો મધ્ય ભાગ) તેનું અમણું કરીએ એટલે બે પગ એટલ ૧ વેંત
૨ પગ=૧ વેંત
૨ વેંત=૧ હાથ
૪ હાથ=૧ ધનુષ્ય
૨૦૦૦ ધનુષ્ય=૧ કોશ

(૩) પ્રમાણુગુલ :—

ચારસો ઉત્સેધાંગુલે ૧ પ્રમાણુગુલ થાય. એવા પ્રમાણુગુલે ઋષભદેવ-ભરત ચક્રવર્તીના શરીર ૧૨૦ આંગુલ ઉંચા હતા. ૧૨૦ આંગળને ચારસો ગુણ કરીએ તે અડતાલીશ હજાર આંગુલ થાય. અહીં (૯૬) છનુ આંગળે એક ધનુષ્ય થાય

છે. અડતાલીશ હબરને (૯૬) છન્નુએ ભાગીએ ત્યારે પાંચસો ધનુષ્ય દેહમાન થાય. આ ઉત્સેધાંશુલને બમણા કરીએ ત્યારે મહાવીર પ્રભુને એક આત્માંશુલ થાય. એવા (૮૪) ચૌરાશી આત્માંશુલનું મહાવીર શરીર હતું. તેના બમણા કરીએ એટલે એકસા અડસઠ આંશુલ થાય. એક હાથના ચૌવાંશ આગળ થાય છે મારે એકસા અડસઠને ચૌવીશે ભાગ હેતાં સાત હાથ આવે. તે મહાવીર પ્રભુનું શરીર પ્રમાણ બાણુનું.

- (૧) આત્માંશુલે ધવલગુહ, ભૂમિગુહ, કૃપાદિ જ્ઞાનાશ્રય મપાય છે.
- (૨) ઉત્સેધાંશુલે દેવતા, નારકી પ્રમુખના શરીર મપાય છે.
- (૩) પ્રમાણુશુલે પર્વત, પૃથ્વી, સાત નારકીની પૃથ્વી, સાધર્મીતિક દેવલોક, નારકા ભુવનપતિના ભવન અંત દ્રીપ, સમુદ્ર એ સર્વ મપાય છે.

इति आंगुलविचार

**जिनेन्द्रप्रसाद (जितप्रसाद)ना आवीश विलकितना आवन खेदना
तथा-शिअरनी अनुक्रमणिका**

क्रमांक	प्रसादना नाम	तणनाय	विभाजिन	थवा तीथीकरणे वखन	प्रांक क्रम संख्या
१	धमदायक	३२	१	सपदेव (१)	८ १०८५ ति. १२
२	ममदायक	१२	२	अमितनाथ (२)	१३ २४७
३	रानदेव	६१	३	संभवजिन (३) सपदेव	१७ १४५
४	आमनादभव	६१			२१
५	द्विर्नाथपु	१६	४	अमितहन (४) सुभतिनाथ (५) पद्मप्रभु (६)	२२ ५६७
६	पद्मराज	१६			२५
७	पुष्पदेव	१६			२७
८	सुपादेव प्रसाद	१०	५	सुपादेवनाथ (७) सपदेव	२८ ५७
९	श्री कवच	१०			३१
१०	शीतलप्रसाद	३२	६	सुंदरप्रभु (८) सपदेव सुविधिनाथ (९)	३२ २५३
११	श्रीचंद्रप्रसाद	३२			३७
१२	दिलुशय	३२			३८
१३	श्रीशतल	२४	७	शीतलनाथ (१०) सपदेव सपदेव	३९ ३३ ति. ३२
१४	श्रीनिहायक	२४			४१
१५	मनोदर	२४			४२
१६	श्रेयांसप्रसाद	१८	८	श्रेयांसनाथ (११) सपदेव सपदेव	४३ १७ ति. ३२
१७	सुकुंभप्रसाद	१८			४५
१८	कुलनहनप्रसाद	१८			४६
१९	वासुपुत्रप्रसाद	२२	९	वासुपुत्र (१२) सपदेव	४७ २५३
२०	रत्नासंख्य	२२			५१
२१	विमलप्रसाद	२४	१०	विमलनाथ (१३) सपदेव	५३ ७७
२२	सुकुंभप्रसाद	२४			५८
२३	अनंतप्रसाद	२०	११	अनंतनाथ (१४) सपदेव	५९ ४५३
२४	सुरेन्द्रप्रसाद	२०			६२

२५	धर्मप्रसाद	२८	१२	धर्मनाथ (१५)	६३	२२५
२६	धर्मशिक्षाप्रसाद	२८		सर्वदेव	६७	
२७	श्रद्धा	१२	१३	शांतिनाथ (१६)	६८	१८६
२८	श्रीमद्वाराह	१२		सर्वदेव	७१	
२९	कुमुदप्रसाद	८	१४	कुमुदनाथ (१७)	७२	६६ ति. २०
३०	शक्तिप्रसाद	८		सकर्मदेवी	७६	
३१	हृषीकेशप्रसाद	८		सर्वदेव	७७	
३२	कमलकंद	८	१५	अरुणनाथ (१८)	७८	२१
३३	श्रीशैल	८		सर्वदेव	८०	
३४	अरिनाशन	८		सर्वदेव	८१	
३५	भद्रप्रसाद	१२	१६	महिनाथ (१९)	८२	१८१
३६	मानवेन्द्रप्रसाद	१२		सर्वदेव	८४	
३७	पापनाशन	१२		सर्वदेव	८५	
३८	मनमंजुषीप्रसाद	१४	१७	मुनिसुत (२०)	८६	८५
३९	श्रीमदप्रसाद (गौराव)	१४		अन्नामिषु, गणेश	८९	
४०	नेमिपुत्रप्रसाद	१६	१८	नेमिनाथ (२१)	९०	६५ ति. १२
४१	सुमतिप्रसाद	२६	१९	नेमिनाथ (२२)	९३	७७३ ति. ४
४२	विभूषणप्रसाद	२६		सर्वदेव	९७	
४३	शान्तिप्रसाद	२६		सर्वदेव	९८	
४४	नैमेन्द्रप्रसाद	२२	२०	नेमिनाथ (२२)	९९	१६३ ति. ४०
४५	यतिशुभप्रसाद	२२		सर्वदेव	१०३	
४६	सुप्रिय	२२		सर्वदेव	१०४	
४७	पार्श्ववल्गुप्रसाद	२६	२१	पार्श्वनाथ (२३)	१०५	११३
४८	पद्मावती	२६		सर्वदेव	१०८	
४९	त्रयवल्गु महाधर प्रा.	२६		सर्वदेव	१०९	
५०	वीर विक्रम	२४	२२	महावीर (२४)	११०	२२१ ति. १६
५१	अष्टावक्र	२४		सर्वदेव	१११	
५२	गुह्यगुह्य	२४		सर्वदेव	११५	

श्री गणेशाय नमः

श्री विश्वकर्मा विरचित वास्तुविद्यायाम्

ज्ञानप्रकाश-दीपावर्णवे

उत्तरार्धे (जिनदर्शन)

॥ विसतितमोऽध्यायः ॥

॥ जिनेन्द्रभासादलक्षण (जिनभासाद) ॥

जयोवाच—

शृणु तात महादेव, यन्मया परिपृच्छयते ।

भासादस्य जिनेन्द्राणां कथयास्ति किं मां प्रभो ॥ १ ॥

हे पिता! महादेव! तुं आपने जिनेन्द्रना भासादतुं वर्णन पृष्ठुं छुं. तेनां केवां लक्षणे। डोय ते हे भगवान, आप सविस्तर मने कडे।

किं तलं किं च शिखरं, किं द्विपंचाशदुत्तमाः ।

समोसरणं किं तात, किं स्यादष्टापदं हि तत् ॥

महाधरं मुनिवरं, द्विधारिणीं सुशोभिता ॥ २ ॥

हे पिता, उत्तम भावन जिनालय केवा प्रकारना करवा? तेना तल अने शिखरनी रचना केवी करवी? मुनिवर, समवसरण अने अष्टापद, महाधर अेवा शोभायमान द्विधारिणी भासादानी रचना केवी थाय तेतुं वर्णन मने आप कडे।

श्री विश्वकर्मावाच—

शृणु वत्स महामाज्ञ, यत्त्वया परिपृच्छयते ।

भासादान् तु जिनेन्द्राणां कथयाम्यहं तच्छृणु ॥ ३ ॥

श्री विश्वकर्मा पोताना ज्य नाभना पुत्रने सांभाधन करी कडे छे के डे बुद्धिमान पुत्र ते जिनेन्द्रभासादानां लक्षणे। पृष्ठयां, ते सविस्तर कहुं छुं ते सांभण.

१ किं च ते वावनेत्तमम् भासाद

प्रासादमध्ये मेरुवो भद्रप्रासादनागराः ।

अंतकं द्वाविडाश्चैव महाधरा लतिनास्तथा ॥ ४ ॥

प्रासादोनी उत्तम लतिओनी मध्ये भेद्रप्रासाद, लद्रूपप्रासादो, नागसादि लतिना प्रासादो, अंतक लतिना प्रासादोमां द्वाविड प्रासाद अने महाधर प्रासादोमां लतिनादि लतिना प्रासादो (उत्तम) लल्लुवा.

विंशतिरमा आवता कमेनी सभज.

क्रम-अनुक्रमे द्वय श्रीकृष्णस्ये अण्डक
तिरुक्क्या कूट.

तल उपलववानुं गणित

प्रासाददीर्घतो व्यासो
मिच्छिवाद्ये सुरालये ।

षोडशशंशैर्दृ भागं
शेषं च द्विगुणं भवेत् ॥ ५ ॥

प्रथमे नवमे चैव
द्वितीये चतुरो भवेत् ।

अयं विधिः प्रकर्तव्यो
भागं च द्विज्यंशं भवेत् ॥ ६ ॥

तत्र युक्तिः प्रकर्तव्या
प्रासादे सर्वनामतः ।

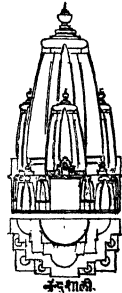
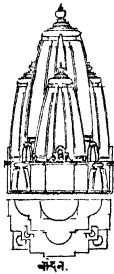
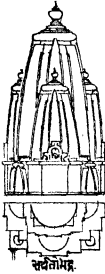
शिवमुखे मया श्रुतं
भाषितं त्वत्कर्मणा ॥ ७ ॥

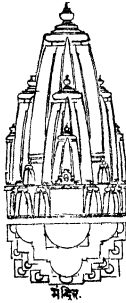
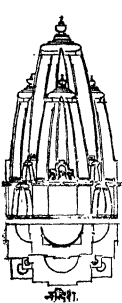
प्रासादनी अह्दार रेआये होय तेनी लंवाछ पडोणाछने शुण्णिने सोगे लागवा. ले शेष रडे ते अंछने लभल्लो करयो. तेडला विसागनुं तण लल्लुवुं. ले अंछ वधे

२ कटवीक प्रतेमां प धी ७ ना तथु श्लोक लेनामां आवता नथी.

तो नवाई तण बाण्युं जे वधे तो चार ओटले अठ्ठाई तण बाण्युं. जे विधिथी द्विच्यंश=छनुं आशाई तण बाण्युं. जे युक्तिथी प्रासादना तण, विलकित अने प्रासाद नामकरण बाण्युं. जेम शिवना मुणेशी कडेकुं ते हुं (श्री विद्यकर्म) कहुं छुं.

विभक्तित प्रथम-कमलभूषण (ऋषभदेववल्लभ) प्रासाद : १

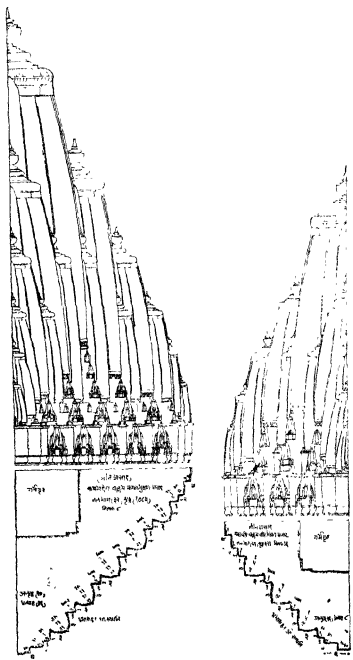

चतुरस्रीकृते क्षेत्रे,
द्वात्रिंशत्पदभाजिते ।
कर्णे भागत्रयः कार्यं
प्रतिकर्णस्तथ च ॥ ८ ॥

उपरथस्त्रिभागश्च
भद्रार्थं वेदभागिकम् ।
कर्णिका न दिका चैव,
भागिका च व्यवस्थिता ॥ ९ ॥

इतिश्री ऋषभदेव वदन्त कर्मलभूषणु प्रासाद १ विभाजित १ तलभाग ३२, शृंग १०८५ तिलक १२

इतिश्री ऋषभजिनवल्लभ कर्मलभूषण प्रासाद १ तलभाग ३२ शृंग १०८५ तिलक १२

કર્ણે ચ 'કર્મ'ચત્વારિ, પ્રતિકર્ણે 'ક્રમત્રયમ્ ।
 ઉપરથે દ્વયં જ્ઞેયં, કર્ણિકાયામ્ ક્રમદ્વયમ્, ॥૧૦॥
 વિશતિરુહઃ શૃંગાણિ પ્રત્યંગાનિ ચ ષોડશ ।
 કર્ણે ચ કેસરી' દ્વયાત્ નંદનં નંદશાલિકમ્ ॥ ૧૧ ॥
 પ્રથમ કર્મનંદીશમૂર્ધ્વે તિલકશોમિતમ્ ।
 કમલભૂષણનામાયં ઋષમજિનવલ્લભઃ ॥ ૧૨ ॥

પ્રાસાદના સમચોરસ ક્ષેત્રના બત્રીસ ભાગ કરવા. તેમાં ત્રણ ભાગની રેખા (કાણુ), ત્રણ ભાગનો પદરો (પ્રતિરથ), ત્રણ ભાગનો ઉપરથ અને અધુર્ બંદ આર

(૧) કર્મ એટલે શૃંગનો સમૂહવાચક શબ્દ છે. પાંચ શૃંગનું કેસરી, નવ શૃંગનું સર્વતોભદ્ર, ૧૩ શૃંગનું નંદન, ૧૭ શૃંગનું નંદશાલિક, ૨૧ શૃંગનું નંદીશ, અને ૨૫ શૃંગ=અંકનું મંદર કે મંદિર કર્મ જ્ઞાન્યુત્તર. કેશરાધિ પ્રાસાદમાં તે સ્વરૂપ આપેલાં છે. તે પ્રમાણે રેખા આદિ ઉપગોએ યઠાવવાં, જે તે સ્પષ્ટ કહ્યા હોય તો તે કર્મે યઠાવવાં. નહિતર ૫-૯-૧૩-૧૭-૨૧ના કર્મે જેટલાં કહ્યા હોય તેટલાં શૃંગના કર્મ યઠાવવાં.

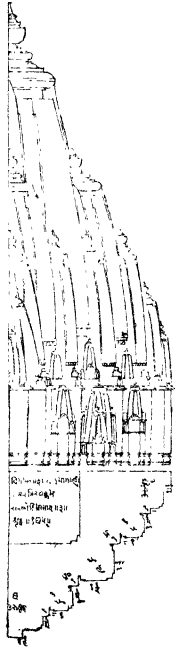
(૨) ક્રમ એટલે પાંચ, નવ, તેર કે સત્તર શૃંગના અનુક્રમે કર્મ યઠાવવા તે ક્રમ. આ કર્મ અને ક્રમના બંને શિદ્ધી સમુદાયે સમજવા જેવા છે. કેટલાક વિદ્વાનો કર્મને ક્રમ માને છે. મારી પાસેના શિદ્ધપંચસંગ્રહની અર્ધસો-ત્રણસો વર્ષની જૂની પ્રતિમાં કર્મ અને ક્રમ એમ બેક બેદ આપેલા છે.

આ સાથે એટલું કહેવું જરૂરી છે કે શિખરના બેદોમાં શ્રીવત્સ કહ્યું હોય ત્યાં એક શૃંગની શિખરી સમજવું. શ્રીવત્સ એ શૃંગનો ધર્મી શબ્દ છે. કર્મ એટલે પાંચ, નવ, તેર એમ શૃંગનો સમૂહ જ્ઞાન્યુત્તર. તિલક, કૃટ એ શૃંગ=અંકની ગણતરીમાં લેવામાં આવતા નથી.

કેટલા કર્મ પ્રમાણે શૃંગો યઠાવવા, પરંતુ જ્યાં તે સ્પષ્ટ કહ્યું ન હોય ત્યાં રેખાએ ૧૭-૧૩-૯-૫ એમ કતરોડિતર કર્મ યઠાવવા. પરંતુ પ્રતિરથ કે રથ ઉપર કયા કર્મે યઠાવવા તે વિચારવા યોગ્ય છે. કેટલાક શિદ્ધીઓ રેખાના કર્મે અન્ય ઉપગો પર યઠાવે છે, કેટલાક શિદ્ધીઓ રેખાએ જે પ્રથમ કર્મ યઠાવેલ હોય તેનાથી ચાર અંક ઓછાનું કર્મ અનુક્રમે યઠાવે છે. આ પ્રથા વિશેષ માન્ય છે. જ્યાં રેખા=કર્મ અને યોગ ઉપગો પર યઠાવવાના કર્મની સ્પષ્ટતા કરી હોય ત્યાં તો તેમ જ કરવું પડે છે. વળી કેટલાક વિદ્વાન શિદ્ધીઓ એમ માને છે કે જ્યાં સરખા માપના ઉપગો હોય ત્યાં અર્ધ સરખા જ કર્મથી કર્મ યઠાવવા જોઈએ. આમ બેક રીત પ્રમાણે શૃંગ યઠાવવામાં શિખરની અંકસંખ્યા ઓછાવતી થાય છે. પરંતુ તે અશાસ્ત્રીય હોવાનું કહી ન શકાય. શિખર પ્રકરણમાં (૧) સમદ્વ (૨) ભાગવા અને (૩) હસ્તાયુધ પ્રમાણનાં ઉપગો હોય છે. તેના પર શિખરના અંકો યઠાવવામાં યુદ્ધિથી કામ લેવું પડે છે. સમદ્વ ઉપગો હોય તો શિખર યઠાવવાની સુલભતા ધણી રહે છે. પરંતુ ભાગવામાં તેથી ઓછા; પરંતુ હસ્તાયુધ ઉપગોવાળા શિખરમાં તો ખરેખર યુદ્ધિમાન શિદ્ધીની પ્રસાદી થાય છે. શાસ્ત્રાગ્રાન્ત બાધક ન હોય તેવી કેટલીક હૂટ લેવી પડે છે અને તો જ શિખર સુંદર થાય છે.

३ संभवनाथ जिन वदल रत्नकोटि प्रासाद उ मया तथा तद्वारा ६ शृंग १४५

विभक्ति ३. रत्नकोटि (संभवजिन-
वल्लभ) प्रासाद ३

चतुरस्रीकृते क्षेत्रे नवभागं विधीयते ।
भट्टार्थं सार्धभागेन चक्रभागः प्रतिरथः ॥१७॥
कर्णिका नदिका पादा सार्धकर्णो विचक्षण ।
कर्णे कर्मद्वयं कार्यं प्रतिकर्णे तथैव च ॥१८॥
केसरो-सर्वतोभद्र-क्रमद्वयं व्यवस्थितम् ।
कर्णिकानदिकयोश्च शृंगमेकैकं कारयेत् ॥१९॥
षोडश उरः शृंगाणि चाष्टौ प्रत्यांगानि च ।
रत्नकोटिश्च नामाज्यं प्रासादः संभवेजिने ॥२०॥

इति संभवजिनवल्लभ. रत्नकोटिप्रासादः ३
तल भाग ९ शृंग १४५

अस्यैवमन्त्र क्षेत्रेना नव भागं कर्त्वा. तेनां
दोह भागानु आधुं भाद्र, अेक भागना पदरेः;
आर्णिका अने नदिका या या भागती अने
दोह=रेणा दोह भागती कर्त्वी (४+४= ८)
रेणा उपर ये कर्म—(पांच) केसरी अने
(नव) सर्वांगी अदाववा. अने पदरा पर ये
केसरी अने अेक शृंग अदावकुं. कर्णिका अने
नदिका पर अेक अेक शृंग मृदुपुं. आरणावुना
भणी १६ उरुशृंग अने ८ प्रत्यांग अदाववाथी
संभवनाथेण जिनने वदलभ अेषा रत्नकोटि
नामने प्रासाद र्णिके भाषेवा.

इति श्री संभवजिनवल्लभ रत्नकोटि
प्रासाद उ विभक्ति उ तलभाग ६ शृंग १४५.

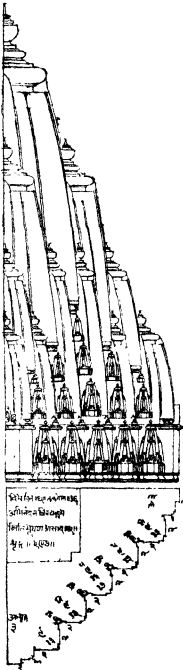
विभक्ति ४. अमृतोद्भव प्रासादः—

तद्रूपे तत्प्रमाणे च रथे कर्णे तिलकं न्यसेत् ।
कर्तव्यं सर्वदेवेषु नाम्नायममृतोद्भवः ॥२१॥

इति अमृतोद्भव प्रासादः ॥ ४ ॥

रत्नकोटि प्रासादना स्थाने रेणा अने पदरा पर अेक अेक तिलकं अधिक
अदाववाथी अमृतोद्भव नामने (आथी) प्रासाद सर्व देवने वदलभ अेषा भाषेवा.

४ अभिनन्दनजिनवल्लभ क्षितिभूषण प्रासाद प तलभाग १६ शृंग ५६७

५ अभिनन्दनजिनवल्लभ

क्षितिभूषण प्रासादः

चतुरस्रीकृते क्षेत्रे षोडशपदभाजिने ।

कर्णे भागद्वयं कार्यः

प्रतिकर्णस्तथैव च ॥ २२ ॥

उपरथो द्विभागा च

भद्रार्थं द्वयमेव च ।

कर्णे च कर्म चत्वारि

प्रतिकर्णे क्रमत्रयम् ॥ २३ ॥

उपरथे क्रमद्वय

मूर्ध्वे तिलकजोमितम् ।

द्वादश उरः शृंगाणि

प्रत्यांगाणि च षोडश ॥ २४ ॥

क्षितिभूषणनामायं

प्रासादश्चाभिनन्दनः ।

इति अभिनन्दनवल्लभः क्षितिभूषणप्रासादः

तलभाग १६ शृंग ५६७

समचौरस क्षेत्रना १६ भाग करवा. तेभां
ये लागनी रेखा, ये लागनी पदरे, ये
लागना उपरथे अने अधुं लद्रे ये लागतुं
करवुं. रेखा उपर चार कर्मे, पदरा पर
त्रय कर्मे, उपरथे पर ये कर्मे अने ते पर
तिलक अडावपुं. पार उरुशृंग अने सोण
प्रत्यांग अडाववा. अथेवा अभिनन्दनजिनने
वल्लभ क्षितिभूषण प्रासाद (पांचमे)
वाच्यंवा.

धृतिश्री अभिनन्दनजिनवल्लभ क्षितिभूषण प्रासाद प विभक्ति ४ तलभाग १६ शृंग ५६७

७ सुपार्श्वं जिन वदत्तल सुपार्श्वं प्रासाद ८ तलभाग १० शृंग ५७ विक्रिा य

६ सुमतिजिनवल्लभः पञ्चरागमासादः

तद्रूपे च प्रकृतं व्यः

सुमतिजिनवल्लभः ॥ २५ ॥

पञ्चरागश्च संस्थाने

कर्तव्यः पारकारक ।

रथोर्ध्वे तिलकं दद्यात्

स्वरूपो लक्षणान्वितः ॥ २६ ॥

इति सुमतिजिनवल्लभः पञ्चरागमासादः ६ तलभाग २६

क्षिणिवृषल प्रासादना स्थाने पश्चात् पर ओष्ठ तिलकं अडाववाथी सुमतिजिन वदत्तल ओषो पश्चात् नानमना प्रासाद (छ्छो) लक्ष्यो.

७ पुण्यदंतमासादः

तद्रूपे च प्रकृतं व्यः

कर्णोर्ध्वे तिलकं न्यसेत् ।

पुण्यदन्तोऽथ नामाऽयं

तृष्टिं पुष्टिं विवर्द्धयेत् ॥ २७ ॥

इति पञ्चरागवल्लभः पुण्यदन्तमासादः ७ तलभाग २६

पञ्चराग प्रासादना स्थाने शेषा उपर ओष्ठ तिलकं अडाववाथी (पञ्चप्रभुने वदत्तल ओषो) पुण्यदन्त प्रासाद लक्ष्यो.

विभक्ति ॥ ५ ॥

८ सुपार्श्वं जिनवल्लभप्रासादः

दशभागीकृते क्षेत्रे कर्णेऽस्य च द्विभागिक ।

मतिकर्णः सार्द्धं भागो निर्गमे तत्समं भवेत् ॥ २८ ॥

भद्रार्धं च सार्द्धभागं कपिले भद्रमानयेः ।
निर्गमं पदमानेन चतुर्दिशु च योजयेत् ॥ २९ ॥

कर्णे कर्मद्वयं कार्यं रथे भद्रे तथोद्गम ।
सुपार्श्वनाथे विज्ञेयो ग्रहराजसुखावहः ॥ ३० ॥

इति सुपार्श्वजिनवल्लभ प्रासादः ८ तलभाग १० शृंग ५७

समधोरग कृमिना १० भाग करवा. तेमां धे भागनी रेखा. होठ भागने पदरे, होठ भागनु अधुं भद्र करवुं. तेना नीडाया समहल करवा. होठ भागनु अपित्रीलद्र करवुं. तेमा अंक भागने नीडाये. आरे तरङ्ग राभवो. रेखाये अे कर्म अनं पदरा अनं भद्र उपर होठिया करवा. ते सूर्यदेवथी सुभ आयनार सुपार्श्वनाथे जिन वल्लभ नामने प्रासाद जावुयो.

धंतश्री सुपार्श्वे जिन वल्लभ प्रासाद ८ वल्लभ ५ तलभाग १०
शृंग ५७

९ श्री वल्लभप्रासादः

रथे वै शृंगमेकं तु भद्रे चैव चतुर्दिशि ।
कर्णोर्ध्वे तिलकं दद्यात् प्रासादोऽयं श्रीवल्लभः ॥ ३१ ॥

इति श्रीवल्लभप्रासादः ९ तलभाग १०

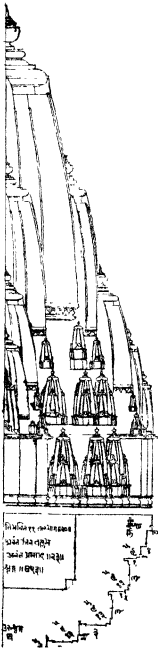
सुपार्श्वनाथे जिन वल्लभप्रासादना पदरा १० अंक शृंग अनं भद्रे आरे तरङ्ग अंक अंक उरुशृंग अडावपुं अने रेखा उपर तिलक अडावपुं. तेने श्री वल्लभ नामने प्रासाद (नवभां) जावुयो.

विभाकित ६ चन्द्रमभवल्लभः शीतलप्रासादः १०

चतुरस्रीकृते क्षेत्रे द्वात्रिंशत्पदभाजिते ।
पंचभागो भवेत् कर्णः प्रतिकर्णस्तथैव च ॥ ३२ ॥

भद्रार्धं च चतुर्भागं नन्दिका पदविस्तृता ।
समदलं च कर्तव्यं चतुर्दिशु व्यवस्थितम् ॥ ३३ ॥

८ अं चंद्रप्रभञ्जिन वल्लभ शीतल प्रासाद १० विभाजित ६ तलभाग ३२ शृंग २५३

श्रीवत्सं कैसरी चैव
सर्वतोभद्रमेव च ।
कर्णं चैव प्रदातव्यम्
रथे चैव तु तत्समम् ॥ ३४ ॥
नंदिकाकर्णिकायां च
द्वे द्वे शृंगे च विन्यसेत् ।
भद्रे चैवोत्क्ष्वन्वारि
पत्तंगं जिनमेव च ॥ ३५ ॥
शीतलो नाम विज्ञेयः
मुद्रायं च विवर्धनः ।
चंद्रप्रभस्य प्रासादो
विज्ञेयश्च सुखावहः ॥ ३६ ॥

इति चंद्रप्रभवल्लभः शीतलप्रासादः १०
तलभाग ३२ शृंग २५३

समर्थोरस्य क्षेत्रना उत्तरीय भाग करवा.
तेमां पांच भागनी रेखा, कर्णिका अेक
भाग, पदरे पांच भाग, नंदी अेक भाग,
बद्रार्धं चार भागनुं करवुं. अे अंगो
सुंदर करवां. रेखा अने पदरेा उपर (१)
श्री वत्सशृंग (५) कैसरी अने (६) सर्वतो-
भद्र अेम त्रलु अनुकमे अटाववा. कर्णिका
अने नंदिका उपर अणजे श्रीवत्स (शृंग)
अटाववा. अत्येक बद्रनी उपर अन्वार उरुशृंग
अने चौवीश प्रत्यांग अटाववा. अेयो शीतल
नामनेा प्रासाद लक्ष्मीने वधानरारे श्री
अं चंद्रप्रभञ्जिन वल्लभ प्रासाद सुअने देनारे
अेयो नालुयो.

इति श्री चंद्रप्रभञ्जिन वल्लभ शीतल प्रासाद १० तलभाग
३२ शृंग २५३.

११ श्रावद्रमासादः

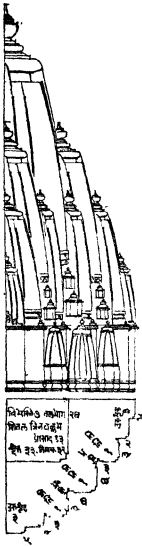
तदूषे च प्रकर्तव्योः रथोर्ध्वे तिलकं न्यसेत् ।

श्रावद्रो नाम विज्ञेयः सुरराजसुरावहः ॥ ३७ ॥

इति श्री चन्द्रमासादः ११ तलभाग ३२

उपरना शीतल प्रासादना पदश उपर ओक तिलक यथाववाथी श्रीचंद्र नामने प्रासाद अणुवो. ते देवाने सुअकारक छे.

१० शीतलनाथ जिनवल्लभ श्री शीतलप्रासाद १३ विखजित ७ तलभाग २४ शृंग ३३ तिलक ३२

१२ हितुराजप्रासादः

नंदिकाकर्णिकायां च तिलकमूर्ध्वे शोभितम् ।

हितुराजस्तदा नाम सुविधिनाथवल्लभः ॥ ३८ ॥

इति सुविधिनाथवल्लभः हितुराजप्रासादः १२ तलभाग ३२

श्रीचंद्र प्रासादनी नंदी अने कर्णिकांनी उपर ओक ओक तिलक यथाववाथी हितुराज नामने सुविधिनाथजिनवल्लभ प्रासाद अणुवो.

मिक्ति ७ श्रांशातलजिनप्रासादः १३

चतुरस्रीकृते क्षेत्र

चतुर्विंशति भाजिते ।

कर्णश्रैव समाख्यातः

चतुर्मागश्च विस्तृतः ॥ ३९ ॥

प्रतिरथस्त्रिकभागो

भद्रार्धभूतभागिकम् ।

रथे कर्णे द्विके शृंगं

तदूर्ध्वे तिलकं द्वयम् ॥ ४० ॥

द्वादश उरः शृंगाणि ह्यष्टौ तु प्रत्यांगानि च ।

शीतलश्च तदा नाम

प्रासादो जिनवल्लभः ॥ ४१ ॥

इतिश्री शीतलजिनवल्लभः शीतलप्रासादः १३

तलभाग २४ शृंग ३३ तिलक ३२

समथोरस क्षेत्रना थोवीश भाग करवा. तेमां थार भागनी रेष्ठा, त्रळु भागनेो पढरो अने पांथ भागनुं अर्धुं भर करवुं. रेष्ठा अने पढरा उपर थोक थोक शृंग अने ते पर थण्णे तिलक थडाववां. कुल थार उरुशृंग अने आठ प्रत्यांग थडाववां. ते शीतल जिनवदल्लभा प्रासाद शीतलजिनवदल्लभा थळुवो.

इति श्री शीतलजिनवदल्लभाप्रासाद १३ तलभाग २४ शृंग ३३ तिलक ३२

१४ कीर्तिदायकप्रासादः

कर्णोर्ध्वे च द्वय शृंगे, प्रासादः कीर्तिदायकः ।

इति कीर्तिदायकप्रासादः १४ तलभाग २४

शीतलजिनप्रासादनी रेष्ठा उपर जे शृंग थडाववाथी कीर्तिदायक नामनेो प्रासाद थळुवो.

१५ मनोहरप्रासादः

कर्णे सदृशं प्रतिकर्णं प्रासादश्च मनोहरः ॥४२॥

इति मनोहरप्रासादः १५ तलभागः २४

कीर्तिदायक प्रासादनी रेष्ठा उपर जेटला शृंग थडावेला छाय ते प्रमाणे पढरा उपर थडाववाथी मनोहर नामनेो प्रासाद (१५ भां) थळुवो.

विभक्ति ८ श्रेयांश जिनवल्लभप्रासादः १६

अष्टादशांशे क्षेत्रे च कर्णे त्रयं रथे त्रयम् ।

भद्रार्धं त्रिपदं वत्स चतुर्दिक्षु नियोजयेत् ॥४३॥

निर्गमं पदमानेन स्वहस्तांगुलमानतः ।

शृंगं च तिलकं रथे कर्णे भद्रे चैवोद्गमः ॥४४॥

श्रेयांशवल्लभो नाम प्रासादश्च मनोहरः ।

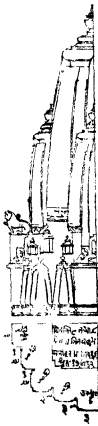
इति श्रेयांशजिनवल्लभः प्रासादः १६ तलभाग १८

थोरस क्षेत्रना अठार भाग करवा तेमां त्रळु भागनी रेष्ठा, त्रळु भागनेो पढरो अने अर्धुं भर त्रळु भागनुं जे रीते थारे दिशाभां थोवना करवी. अंगिना नीकाणा थोक भाग अजर इस्तांगुल राभवा. कोळु अने पढरा पर थोक शृंग अने थोक तिलक थडाववां. भरनी उपर शृंगने द्वादिथो करवो. जेवो श्रेयांश जिन वदल्लभा नामनेो मनोहर प्रासाद थळुवो.

इति श्रेयांश जिनवदल्लभा मनोहर प्रासाद

१६ तलभाग १८ शृंग १७ तिलक १२

श्रेयांश जिनवदल्लभा मनोहरप्रासाद १६ तलभाग १८ शृंग १७ तिलक १२ तिलक १२ तिलक १२ तिलक १२

८ यथायथा प्रकृतं वयम् पाठान्तर.

१७ मुकुलप्रासादः

तद्रूपे तत्प्रमाणे च शृंगचत्वारि भद्रके ॥ ४५ ॥
मुकुले नाम विज्ञेयः प्रासादो जिनवल्लभः ।

इति मुकुलप्रासादः १७ तलभाग १८

श्रेयांशं जिनवल्लभ प्रासादना प्रत्येकं भद्रनी उपरं श्रेयंकेकं उरुशृंगं अडाववाथी
मुकुल नामने प्रासाद सर्वजिन देवाने वल्लभप्रिय श्रेयो जाणुवे।

१८ कुलनंदनप्रासादः

उरुः शृंगाष्टकं कुर्यात् प्रामादः कुलनंदनः ॥ ४६ ॥

इति कुलनंदनप्रासादः १८ तलभाग १८

उपरना प्रासादने श्रेयंकेकं उरुशृंगेने स्थाने श्रे
भाष्ये उरुशृंग अडाववाभां आवे तो कुलनंदन
नामने प्रासाद जाणुवे।

विभक्ति ९ वासुपूज्य जिन प्रासादः १९

चतुरस्रीकृते क्षेत्रे द्वाविंशतिपदभाजिते ।

पदानां तु चतुर्भागाः कर्णे चैव तु कारयेत् ॥ ४७ ॥

कोणिका पदमानेन प्रद्विधस्त्रिभागकः ।

नंदिका च मार्गकेन भद्रार्धं च द्विभागिकम् ॥ ४८ ॥

कर्णं कर्मत्रयं कार्यं प्रतिकर्णं क्रमद्वयम् ।

त्रिकूटं च नंदीकर्णयो रूध्वं तिलकं शोभितम् ॥ ४९ ॥

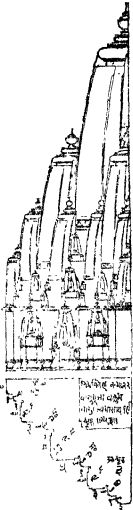
भद्रे शृंगत्रयं कार्यमष्टौ प्रत्यांगानि च ।

वासुपूज्यस्तदा नाम वागपूज्यस्य वल्लभः ॥ ५० ॥

इति वासुपूज्यवल्लभः प्रासादः १९ तलभाग ३२ शृंग २५३

समथारस क्षेत्रना आवीस भाग करवा. तेमां थार
भागनी रेणा, श्रेयंकेकं भागनी शृण्णी, त्रषु भागनेा पदरे।
श्रेयंकेकं भागनी नंदी अने भे भागनुं भद्रार्धं करवुं.
रेणा उपर (प) केसरी, (ए) सर्वताभद्र अने (१३)
नंदन श्रे त्रषु कर्म अडाववा. पदरा उपर भे कर्म अने
नंदी तथा कोणुी उपर त्रिकूट अने ते पर तिलक
अडाववुं. भद्रे त्रषु त्रषु उरुशृंग अने आड प्रत्यांग

वासुपूज्य वल्लभ प्रासाद १९ विभक्ति ९ तलभाग ३२ शृंग २५३

अडाववाथी वासुपूज्यजिनवल्लभ श्रेयो वासुपूज्य नामने प्रासाद जाणुवे।
धर्तश्री वासुपूज्य वल्लभ प्रासाद १९ तलभाग ३२ शृंग २५३

९ त्रिकूट-शृंग चैव.

२० रत्नसंजय प्रासादः

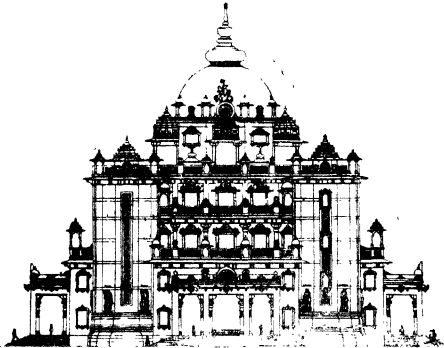
तद्रूपे च कर्त्तव्यं कर्णोर्ध्वे तिलकं न्यसेत् ।

रत्न संजयनामोयं ग्रहराजसुखावहः ॥ ५१ ॥

इति रत्नसंजय प्रासादः ॥ २० ॥ तलभाग ॥ २२ ॥

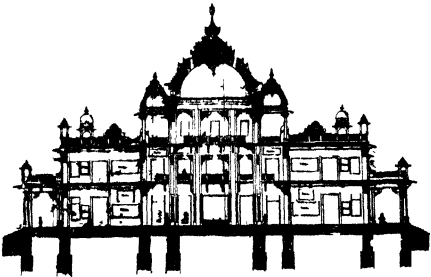
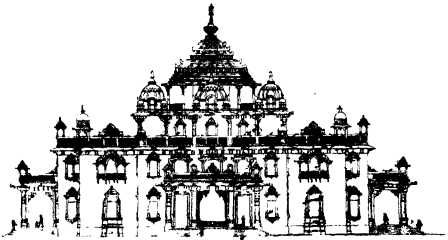
वासुधूल्य प्रासादानी रेशा पर अडेक तिलक अडाववाधी सूर्यदेवथी सुभ
आपनार अेवे रत्न संजय नामने प्रासाद जखुवे।

भारतीय रथापत्य शैलीना सुभदर्शन :- न्यु टील्डी-श्री गिंथी रमारक भवनना अमे इरेत्रा
श्वानोना वखु ऋक्षेडे प्रस्तावना पाना ७५-७६ पर छपेका छे. आरीना ऋक्षेक आ नीचे
आप्या छे. तेना माप :- लंआर=२०० शीट; पहोणाछ=१५० शीट; उंवाछ=१०७ शीट.

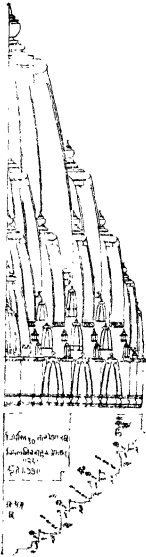

२१ विभक्ति १० विमलजिनवल्लभ प्रासादः

चतुरस्रि कृते क्षेत्रे चतुर्विंशति भाजिते
पादेन त्रयभागेन कोणतत्र विधीयते ॥ ५२ ॥
प्रतिकर्णं तत्समंज्ञेयं कोणिका नंदिका पदै ।
भद्रार्धं चतुर्भागं निर्गमं भागमेव च ॥ ५३ ॥

७३ विमलवदल विमलप्रासाद २१ तलभाग २४ शृंग ७७ विलम्बित १०

समनिर्गम रथं ज्ञेयं कर्तव्यं चतुरो दिशः ।
 कर्णे शृंगत्रयं कार्यं पतिकर्णे तथैव च ॥५४॥
 नंदिका कोणिकायां च शृंगकूटं मुशोभितम् ।
 भद्रे च शृंगचत्वारि अष्टौ प्रत्यांगानि च ॥५५॥
 विमलवल्लभनामायं प्रासादो विष्णवे प्रियः ।
 इति विमलवल्लभप्रासादः २१ तलभाग २४ शृंग ७७

प्रासादना अमथोरस क्षेत्रना शैवीश भाग
 करवा, तेमां त्रयु भागनी शैभा, त्रयु भागना
 पदरे, कोष्ठी अने नंदी अकेक भागनी, अधु
 लर थार भागनुं अने नीकाणे अकेक भागनुं
 करवुं, कोष्ठी, नंदी ने प्रतिरथ समदल नीकाणे
 राभावा. शैभा अने पदरा उपर त्रयु त्रयु शृंग
 अडाववां. नंदी अने कोष्ठी उपर अकेक शृंग अने
 अकेक कूट अडाववां. प्रत्येक लदनी उपर अथार
 उरुशृंग, अने आठ प्रत्यांग अडाववां आवे।
 विमलजिनवदल नामना विष्णुने पयु प्रिय
 प्रासाद बाणुवे।

छातश्री विमलजिनवदल प्रासाद २१ तलभाग
 २४ शृंग ७७

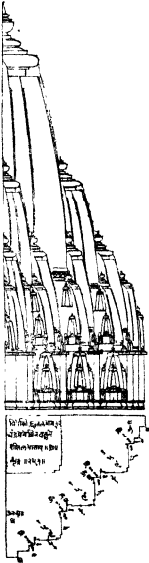
२२ मुक्तिद प्रासादः

तटूषे च प्रकर्तव्यो रथे तिलकं दापयेत् ॥५६॥
 कर्णिकायां च द्वे शृंगे प्रासादो जिनवल्लभः ।
 मुक्तिदनाम विज्ञेयो मुक्तिमुक्ति प्रदायकः ॥५७

इति मुक्तिदनाम प्रासादः २२ तलभाग २४

विमल वदलप्रासादना प्रतिरथ उपर तिलक अने कर्णिकाणी उपर (कूट तलने)
 अकेक वधु शृंग अडाववाथी जिनदेवने वदल अवे। मुक्तिद नामना भाग अने
 मुक्तिने आपनारे प्रासाद बाणुवे।

१४ अनंत जिनमहादेव अनंतप्रासाद २३ तलभाग २० शृंग ४५३ विभक्ति ११

विभक्ति ११ अनंतजिनप्रासादः २३

चतुरस्रीकृते क्षेत्रे विंशतिपदभाजिते ।

त्रीणिःत्रीणि ततस्त्रीणि नंदीपदेति भद्रके ॥५८॥

निर्गमं पदमानेन त्रिषु स्थानेषु भद्रके ।

कर्णे कर्मत्रयं कार्यं रथोर्ध्वे तत्समं भवेत् ॥५९॥

भद्रे चैवोरश्चत्वारि नंदिकायां क्रमद्वयम् ।

अनंतजिनप्रासादो धनपुण्यं श्रियं लभेत् ॥६०॥

इति अनंतजिनप्रासादः २३ तलभाग २० शृंग ४५३

समचौरस क्षत्रना वीश भाग करवा. तेभां रेजा, पढरा अने लद्रार्धे अे त्रणं त्रणु त्रणु भागना करवा. लद्र नंदी अेक भागनी करवी. त्रणु अंगेना नीकायो अेकेक भागना करवा. रेजा अने पढरा उपर त्रणु त्रणु कर्म अडाववा. लद्रनी उपर अच्यार उरुशृंग नंदी उपर अे कुम्भे (५ केसरी, ६ सर्वतोभद्र) अडाववां आवा प्रका- रने। अनंतजिनप्रासाद धनधान्य अने पुण्य ३पी लक्ष्मीने आपनारे जाणुवो.

ध्रतिश्री अनंतजिनमहादेवप्रासाद २३ तलभाग

२० शृंग ४५३

२४ सुरेन्द्रप्रासादः

अनंतस्य संस्थाने रथोर्ध्वे तिलकं न्यसेत् ।

सुरेन्द्रो नाम विज्ञेयः सर्वदेवेषु बल्लभः ॥६१॥

इति सुरेन्द्रप्रासादः २४

अनंत प्रासादना पढरा उपर अेक तिलक अडा- ववाथी ते सर्वदेवोभां प्रिय अेवो सुरेन्द्रप्रासाद जाणुवो.

विभक्ति १२ धर्मनाथवल्लभः धर्मदमासादः २५

चतुरस्रीकृते क्षेत्रे चाष्टाविंशति भाजिते ।

कर्णे रथे च भद्रार्थे युगभागं विधीयते ॥ ६२ ॥

१५ धर्मनाथ वटल्ल धर्मद प्रासाद २५ विस्तारित १२ तलभाग २८ शृंग २२५

निर्गमं तत्प्रमाणेन नन्दिकोणि द्विभागिका ।
 केसरीं सर्वतोभद्रं रथे कर्णे च दापयेत् ॥६३॥
 तदूर्ध्वे तिलकं ज्ञेयं सर्वशोभान्वितं कृतम् ।
 नन्दिका कर्णिकायां च शृंगोर्ध्वे शृंगमुत्तमम् ६४
 भद्रे चैवोरश्चत्वारि चाष्टा प्रत्यांगानि च ।
 धर्मदो नाम विख्यातः पुरे धर्मविवर्धनः ६५

इति धर्मनाथ जिनवल्लभः धर्मदप्रासादः २५
 तलभाग २८ शृंग २२५

समचौरस क्षेत्रना २८ लाज करवा. तेमां
 देणा, पढशा अने लद्रार्ध अे त्रले अच्यार
 लागना करवा. नंदी अने कोष्ठी अेकेक लागनी
 करवी. सर्व अंगे समहल (नीकाणे) करवा. देणा
 अने पढशा उपर प केसरी प सर्वतोभद्रे अे जे
 कर्म अडाववा. तेनी उपर अेक तिलक अडाववुं.
 नंदी अने कोष्ठी उपर उपराउपर जे शृंग अडाववा.
 प्रत्येक लद्रनी उपर चार उरुशृंग अडाववा आठ
 अेथ गराशिया=प्रत्यांग अडाववा. आवा प्रकारने
 धर्मने देवावाणे अने नगरमां धर्मने वधार-
 नारे अेवे धर्मनाथ जिनवल्लभ धर्मद
 प्रासाद जालवे.

इति श्री धर्मनाथ जिनवल्लभ धर्मद
 प्रासाद २५ तलभाग २८ शृंग २२५

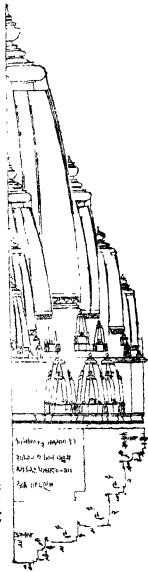
२६ धर्मवृक्षप्रासादः

तद्रूपे तत्प्रमाणे च कर्तव्यः सर्वकामदः ।
 रथोर्ध्वे च कृते शृंगे धर्मवृक्षोऽयं नामतः ॥६६॥

इति धर्मवृक्षप्रासादः २६ तलभाग २८

१६ शान्तिनाथजिनवदलम श्रीलिंगप्रासाद २७ तलभाग १२ शृंग १८६

धर्मद प्रासादना पठरा उपर ओक शृंग वधा-
रवाथी धर्मवृक्ष नामनो प्रासाद बाणुवो।

बिभक्ति १३ श्रीशांतिनाथवल्लभ श्रीलिंगमासादः

चतुरस्रीकृते क्षेत्रे द्वादशांशविभाजिते ।

कर्णो भागद्वयं कार्यः प्रतिकर्णं स्तथैव च ॥६७॥

भद्रार्धं सार्धभागेन नंदिका चार्धभागिका ।

कर्णे कर्मद्वयं कार्यं प्रतिकर्णे तथैव च ॥६८॥

नंदिकायां शृंगकूटपुरःशृंगाणि द्वादश ।

शान्तिनाथाख्यप्रासादः सर्वदेवैभ्यः कारयेत् ६९.

श्रीलिंगं च तदा नाम श्रीपतये सुखावहः ।

इति शान्तिवल्लभः श्रीलिंगप्रामादः २७ तलभाग
१२ शृंग १८९.

समथोरम क्षेत्रना १२ भाग करवा. तेमां
रेणा अने पठरा जग्गे भागना अधुं लद्व द्वाद
भागनुं अने लद्वनी पठणे नंदी अडधा भागनी
करवी रेणा अने पठरा उपर जे कर्म (प
केसरी, ६ सर्वतालद्र) अडावयां. नंदी उपर ओक
शृंग अने ओक इट अडावयां. आरे लद्व पर आर
उरुशृंग अडावयाथी शान्तिनाथ नामे सर्व देवने
वदलम ओवो श्रीलिंगप्रासाद थाय छे. आ
प्रासाद अं धावनार लक्ष्मीपतिने सुअकारक बाणुवो।

इति श्री शान्तिनाथजिनवदलम श्रीलिंगप्रासाद
२७ तलभाग १२ शृंग १८६

२८ कामदत्तक प्रासादः

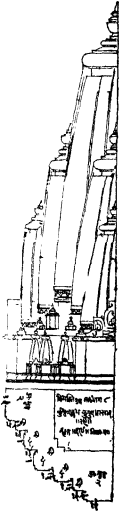
उरुशृंग पुनर्दथात् प्रासादः सर्वकामदः ७०

इति कामदत्तक प्रासादः २८ तलभाग १२

श्रीलिंग प्रासादना लद्वनी उपर आरे बाणु ओक शृंग वधारवाथी

कामदत्तक नामनो प्रासाद बाणुवो।

१७ कुंथुनाथवल्लभः कुमुदप्रासादः २९ तलभाग ८ शृंग ६९

विभक्ति १४ कुंथुनाथवल्लभः कुमुदप्रासादः २९

चतुरस्रीकृते क्षेत्रे चाष्टभागविभाजिते ।

कर्णः स्यादेकभागश्च प्रतिकर्णस्तथैव च ॥७१॥

नंदिका चैव भागार्था प्रियदं भद्रविस्तरम् ।

निर्गमं पदमानेन स्यापयेच्च दिशोदिशः ॥७२॥

कर्णे च केमरीं दद्यात् तदूर्ध्वे तिलकं न्यसेत् ।

तत्सदृशं प्रतिकर्णे नंथां तु तिलकं न्यसेत् ॥७३॥

भद्रे च शृंगद्वयं तु कुंथुदो नाम नामतः ।

वल्लभः सर्वदेवानां जिनेन्द्रकुंथुवल्लभः ॥७४॥

इति कुंथुजिनवल्लभः कुमुदप्रासादः २९ तलभाग

८ शृंग ६९

सभयोरस क्षेत्रना आठभाग करता. तेमां रेभा
अने पदरे अेकेक भागना, नंदी अर्धा भागनी
अने भद्र आयुं त्रयु भागतुं करवुं. नीकाथे।
पद अेक भागना राखवो. रेभा अने पदरा उपर
५ केंसरी कर्भ अने ते उपर तिलक करवुं.
नंदीनी उपर अेक तिलक करवुं अने भद्रनी
उपर पय्ये उरुशृंग करवा. तेवो कुंथुद नामना
सर्वदेवने वल्लभ अने कुंथुजिनवल्लभप्रासाद
बाळुवो. धतिश्री कुंथुजिनवल्लभ कुमुद-
प्रासाद २९ तलभाग ८ शृंग ६९ तिलक २०

३० शक्तिदप्रासादः

तद्रूपे च प्रकर्तव्यं रथे तिलकं दापयेत् ।

शक्तिदो नाम विज्ञेयः श्रीदेवीषु सुखावहः ॥ ७५ ॥

इति शक्तिदप्रासादः ३० तलभाग ८

कुमुद नामना प्रासादना पदरा उपर अेक तिलक अधिक यडाववाथी
शक्तिद नामना प्रासाद लक्ष्मीदेवीथी सुभ आपनारो बाळुवो.

३१ हर्षणमासादः

कर्णेर्ध्वे शृंगं दातव्यम् प्रामादो हर्षणस्तथा ।

इति हर्षणमासादः ३१ तलभाग ८

कुमुदप्रासादनी रेखाये अेक शृंग अधिक अडाववाथी हर्षणु नामने
प्रासाद अणुवो.

१८ अरनाथ वल्लभ उर विभक्ति १५ तलभाग ८ शृंग २१

विमक्ति १५ अरनाथवल्लभः कमलकंदमासादः ३२

चतुरस्रीकृते क्षेत्रे चाष्टभागविभाजिते ।

कर्णे द्विभागिको ज्ञेयो भद्रार्धं च द्विभागिकम् ॥७८॥

कर्णे च शृंगमेकं तु केसरीं च विधीयते ।

भद्रे चैवोद्गमः कार्यो ^{१०}जिनेन्द्रे चारनाथके ॥७९॥

इति त्वं विद्धि भो वत्स, प्रामादो जिनवल्लभः

कमलकंदनामायं जिनशासनमार्गतः ॥ ८० ॥

इति कमलकंदमासादः ३२ तलभाग ८ शृंग २१

समथोरस क्षेत्रना आठ भाग करवा. तेभां जे भागनी
रेखा, जे भागनुं अणुं लदर करवुं. रेखा उपर अेक प
केसरी शृंग अडाववां अने लदरनी उपर दोढियो करवो तेने
डे वत्स अरनाथ जिन वल्लभ जे जिनशासनमार्गेना
कुमुदकंद नामने प्रासाद अणुवो.

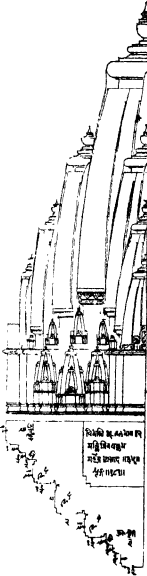
इति श्री अरनाथ जिनवल्लभ कुमुदकंद प्रासाद उर
तलभाग ८ शृंग २१

३३ श्रीशैलमासादः

कर्णे च तिलकं ज्ञेयं श्रीशैल ईश्वरप्रियः ।

इति श्रीशैलमासादः ३३ तलभाग ८

१६ महिषासुरवधल महेन्द्रप्रासाद उप विभाजित १६ तलभाग १२ शृंग १८१

उभयकंठप्रासादनी रेखा पर तिलक अेक
अडाववाथी श्री शैल नामनो प्रासाद अणुवो. ते
धृश्वरने प्रिय छे.

३४ अरिनाशनप्रासादः

भद्रे चैवोरुचत्वारी प्रासादश्चारिनाशनः ॥८१॥

इति अरिनाशनप्रासादः ३४ तलभाग ८

श्रीशैलप्रासादना आरे अद्र उपर अेकैक उरु-
शृंग अडाववाथी अरिनाशन प्रासाद अणुवो.

विभक्ति १६ मल्लिजिनवल्लभः महेन्द्रप्रासादः ३५
चतुरस्रीकृते क्षेत्रे द्वादशपदभाजिते ।

कर्णे भागद्वयं कार्यं प्रतिरथश्च सार्धकः ॥८२॥

सार्धभागकं भद्रार्धं चार्धा नदिद्वयं भवेत् ।

कर्णे कर्मद्वयं कार्यं प्रतिरथे तथैव च ॥८३॥

द्वादश चारःशृगाणि स्थापयेच्च चतुर्दिशि ।

महेन्द्रनामप्रासादो जिनेन्द्रमल्लिवल्लभः ॥८४॥

इति मल्लिवल्लभः जिनेन्द्रप्रासादः ३५ तलभाग
१२ शृंग १८७

समथोरस क्षेत्रना १२ भाग करवा. तेभां अे
भागनी रेखा, दोढ भागनो पढरो, दोढ भागनुं
अर्धार्ध, अर्धा भागनी भूष्ठी, अने अर्धा भागनी
नंदी करवी. रेखाये अने पढरे (५ कैसरी अने
८ सर्वातोअद्र अेम) अे कर्म अडाववा. आरे अद्र
पर १२ उरुशृंग स्थापन करवाथी महिलनाथ-
जिनवल्लभ अेवो महेन्द्र नामनो प्रासाद
अणुवो.

धृतिश्री महिलनाथजिनवल्लभ महेन्द्रप्रासाद उप तलभाग १२
शृंग १८१

३६ मानवेन्द्रप्रासादः

रषोर्ध्वे तिलकं दद्यात् मानवेन्द्रोऽथ नामतः ।

इति मानवेन्द्रप्रासादः ३६ तलभाग १२

महेन्द्रप्रासादना स्थाने पदरा उपर तिलक अेक यडाववाथी मानवेन्द्र नामनो प्रासाद ब्वाणुवो.

३७ पापनाशनप्रासादः

कर्णोर्ध्वे तिलकं दद्यात् प्रासादः पापनाशनः ॥८५॥

इति पापनाशनप्रासादः ३७ तलभाग १२

महेन्द्रप्रासादनी रेभाये तिलक अेक यडाववाथी पापनाशन नामनो प्रासाद ब्वाणुवो.

विभक्ति १७ मानसतुष्टिप्रासादः ३८

चतुरस्रीकृत क्षेत्रे चतुर्दश विभाजिते ।

बाहुद्वयं रथकर्णा भद्रार्धं त्रयभागकम् ॥८६॥

श्रीवत्सं केसरीं चैव कर्णैरथेकमद्वयम् ।

द्वादशैवैरःशृंगाणि स्थापयेच्च चतुर्दिशि ॥८७॥

मानसतुष्टिनामायं प्रासादोमुनिसुव्रतः ।

इति मानसतुष्टिनाम मुनिसुव्रत. प्रासादः ३८
तलभाग १४ शृंग ८२

समचौरस क्षेत्रना १४ लाग करवा. रेभा अने पदरी भे भे लागना अने अधुं लद्र यणु भागतुं करवुं. रेभा अने पदरा पर १ श्रीवत्स अने ५ केसरी अंभ भे कर्भ यडाववा. आरे दिशाना लद्रो उपर आर उरुशृंग यडाववाथी मानसतुष्टि नामनो मुनिसुव्रतवद्वल्ल प्रासाद ब्वाणुवो.

धतिश्री मुनिभुवतवद्वल्ल मानसतुष्टि-
प्रासाद ३८ तलभाग १४ शृंग ८५

३९ श्रीभवप्रासादः

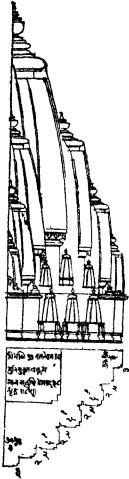
तद्रूपे रथे तिलकं कर्णे च द्वयकेसरीम् ।

^{१२} श्री भवनाम विज्ञेयः

कर्तव्यश्च त्रिमूर्तये ॥ ८९

इति श्रीभवप्रासाद ३९ तलभाग १४

२० मुनिसुव्रत वद्वल्ल मानसतुष्टि प्रासाद ३८ विभक्ति १७ तलभाग १४ शृंग ८५

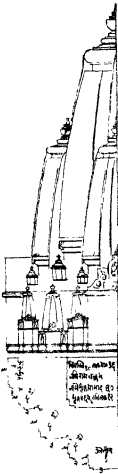

११ मनसंतुष्ट-मुनिसंतुष्ट ५४६१-१२.

१२ गौरव नाम विज्ञेयः ५४६१-१२.

मानसतुष्टि प्रासादना पढरा उपर ओके तिलक अने रेखाये भे केसरी कर्म अडाववार्थी श्रीलव(गोरव) नामनेा प्रासाद प्रह्ला विष्णु अने भडेशने साडु अनाववेा.

२१ नेमिनाथ वल्लभ नेमिशृंग प्रासाद ४० विभाजित १८ तलभाग १६ शृंग ६५ तिलक १२

॥ चिभक्ति १८ ॥ नेमिजिन बल्लभप्रासादः ४०

१० चतुरस्रीकृते क्षेत्रे षोडशपदभाजिते ।

कर्णभागत्रयं कार्यं प्रतिकर्ण द्विभागिकः

॥ ९० ॥

भद्रार्धं त्रिभागं ज्ञेयं चतुर्दिक्षु व्यवस्थितम् ।

केसरीं च रये कर्णे ऊर्ध्वे तिलकशोभनम्

॥ ९१ ॥

भद्रैकैकमुक्तशृंगं स्थापयेच्च चतुर्दि ।

नेमिशृंगश्चनामायं प्रासादो नेमिवल्लभः ॥९२॥

इति नेमिजिनवल्लभः नेमिशृंग प्रासादः ४०

तलभाग १६ शृंग ६५ तिलक १२

प्रासादना चारसक्षेत्रना सोण भाग करवा. रेखा त्रय भागनी, पढरेा भे भागनेा अने अधुं लद्र त्रय भागनुं करवुं. अे रीते आरे आणुअे भागनी व्यवस्था करवी. रेखा अने पढरा पर केसरी कर्म अडावी ते पर ओकेक तिलक शोभनुं अडाववुं. अने आरे लद्र उपर ओकेक अम कुत्र आर दिशाभा कुल आर उरुशृंग अडाववार्थी नेमिशृंग नामनेा नेमिजिनवल्लभ प्रासाद आणुवेा.

धृतिश्री नेमिजिनवल्लभ नेमिशृंग प्रासाद ४० तलभाग १६ शृंग ६५ तिलक १२

॥ चिभक्ति १९ ॥ सुमतिकीर्तिप्रासादः ४१

चतुरस्रीकृते क्षेत्रे षड्विंशपदभाजिते ।

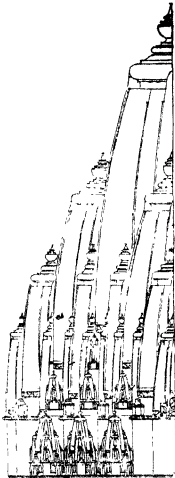
कर्णश्च भागचत्वारः प्रतिकर्णस्तथैव च ॥९३ ॥

भद्रं दिग्भागकं ज्ञेयं चतुर्दिक्षु व्यवस्थितम् ।

कर्णे कर्मत्रयं कार्यं प्रतिकर्णे कमडयम् ॥ ९४ ॥

१३ आ अढारभी विभाजित केरवीक प्रतोभां नथा.

४२ नेमिनाथवल्लभ सुभतिकीर्ति प्रासाद ४१ तलभाग २६ शृंग ४७३ तिलक ४

द्वादशेनारुःशृंगाणि प्रत्यांगानि द्वात्रिंशकम्
प्रथमकर्मो मंदिरः सर्वतोभद्रमेव च ॥९५॥
केसरी कर्मस्तृतीयः ऊर्ध्वे मंजरी शोभिता
सुमतिकीर्तिनामाय १४ गृहराजसुरबावहः ॥९६

इति सुमतिकीर्ति नेमिवल्लभ प्रासाद ४७
तलभाग २६ शृंग ४७३ तिलक ४
प्रासादना समन्वयस्य क्षेत्रना छवीस
भाग कर्वा. तेभां रेखा अने पदरेा यन्व्यार
भागनां कर्वा. इस भागतुं आयुं लक्ष कर्तुं.
रेखा उपर त्रयु कर्म अने पदरा उपर अ
कर्म यडाववां आरे लक्ष उपर कुल १२ उरु
शृंग अने भत्रीश प्रत्याग (बाध गराशिया)
यडाववा. पडेकुं कर्म २५ मंदिर. श्रीगुं
कर्म(६)सर्वतोभद्र अने त्रीगुं प केसरीनुं अेम
रेखाये यडाववा अने ते उपर मंजरी
(घंटा=लाभशु. अंधायुक्ता) यडाववाथी अने
पदरा उपर अे कर्म यडाववाथी मंदिर
अंधावनार गृहस्थने सुभदायक अेवा
सुभतिकीर्ति नामने प्रासाद बाणवे।

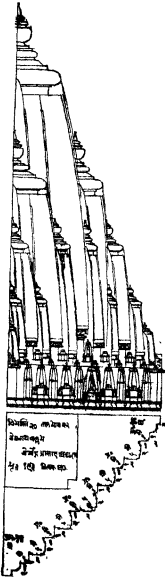
इतिश्री सुभतिकीर्ति नेमिवल्लभ
प्रासाद ४१ तलभाग २६ शृंग ४७३
तिलक ४

४२ उपेन्द्रप्रासादः

तृपं च प्रकर्तव्यं रथे शृंगं च दापयेत् ।
उपेन्द्र इति नामाय प्रासादः सुरवल्लभः ९७

इति सर्वदेववल्लभः उपेन्द्रप्रासादः ४२
तलभाग २६
सुभतिकीर्ति प्रासादना पदरा उपर
(अेना अहले त्रीगुं) अेक शृंग यडाववाथी
देवेने वल्लभ अेवा उपेन्द्र नामने प्रासाद
बाणवे।

२२ नेमिनाथपदलला नेमिन्द्रप्रासादः ४६ विभाङ्गित २० तलभाग २२ शृंग १९३ तिलक ४०

४३ राजेन्द्रप्रासादः

तद्रूपे च प्रकर्तव्यमुरः^{१५} शृंगाणि षोडश ।
पूजनाल्लभ्यते राज्यम् स्वर्गं चैव महीतले ९८

इति राजेन्द्रप्रासादः ४३ तलभाग १६

उपेन्द्रप्रासादना स्थाने लक्ष्मी पर भग्निने
कृत १६ उरुशृंग यथाववाथी राजेन्द्र
नामने प्रासाद थाय छे. तेन पूजवाथी
स्वर्गं अनं पृथ्वी उपर राज्यप्राप्ति थाय.

॥ विभक्ति २० ॥ नेमिन्द्रेश्वरप्रासादः ४४

चतुरस्रीकृते क्षेत्रे द्वाविंशतिपदभाजिते ।
बाहुरिन्दुर्युग्मरूप-द्विन्दुभागाः क्रमेण चा ९९

कर्णात्तु गर्भपर्यन्तं भद्रार्धद्वयमेव च ।
केसरी सर्वतोभद्रं कर्णे चैव क्रमद्वयम् १००

केसरो तिलकं चैव रथोर्वे तु प्रकोतितम् ।
कर्णिकानं दिकायाम् च शृंगं च तिलकं न्यसेत्
॥ १०१ ॥

भद्रे चैवोरुथत्वारि प्रत्यांगानि च षोडश ।
नेमिन्द्रेश्वरनामायं प्रासादो नेमिबल्लभः १०२

इति नेमिन्द्रेश्वरप्रासादः ४४ तलभाग
२२ शृंग १९३ तिलक ४०

योः २२ क्षेत्रना ज्वावीश भाग करवा.
तेभां ये भागनी देभा, अेक भागनी

१५ मुरः शृंग च पंचमम् पाठान्तर

કર્ષિકા, ૧૬ એ ભાગનો પઢરા કરવો. નંદી એક ભાગની, ઉપરથ એ ભાગનું ખીલ કર્ષિકા એક ભાગની અને અધુર્ ભદ્ર એ ભાગનું કરવું. રેખા ઉપર કેસરી અને સર્વતોભદ્ર કર્મ અને તિલક ચડાવવા. બધી કર્ષિકા અને નંદિકા ઉપર એકેક શૃંગ અને તિલક ચડાવવું. પઢરા અને ઉપરથ ઉપર કેસરી કર્મ અને એકેક તિલક ચડાવવું. પ્રત્યેક ભદ્રની ઉપર ચાર ઉરુશૃંગ અને કુલ ૧૬ પ્રત્યાંગ ચડાવવાથી નેમિનાથજીને વલ્લભ એવો નેમેન્દ્રેશ્વરપ્રાસાદ જાણવો.

ધૃતિશ્રી નેમિનાથવલ્લભ નેમેન્દ્રેશ્વરપ્રાસાદ ૪૪ તલભાગ ૨૨ શૃંગ ૧૯૩ તિલક ૪૦

૪૫ યતિભૂષણપ્રાસાદ:

તત્તુલ્યં ચ તદૂર્ધ્વં ચ રથે ગૃમં ચ દાપયેત્ ।

વલ્લભઃ સર્વદેવાનાં પ્રાસાદો યતિભૂષણઃ ॥ ૧૦૩ ॥

इति यतिभूषणप्रासाद ૪૫ તલભાગ ૨૨

નેમેન્દ્રેશ્વર પ્રાસાદના પઢરા ઉપર અને ઉપરથ પર એકેક શૃંગ વધારવાથી યતિભૂષણુ નામનો સર્વદેવને વલ્લભ એવો પ્રાસાદ થાય છે.

૪૬ સુપુષ્પપ્રાસાદ:

તદૂપે ચ પ્રકર્તવ્યં રથે દયાચ્ચ કેસરીમ્ ।

સુપુષ્પનામવિજ્ઞેયઃ પ્રાસાદઃ સુરવલ્લભઃ ॥ ૧૦૪ ॥

इति सुपुष्पप्रासादઃ ૪૬ તલભાગ ૨૨

નેમેન્દ્રેશ્વર પ્રાસાદના પઢરા અને ઉપરથ ઉપર (શૃંગને બદલે) (૫) કેસરી કર્મ ચડાવવાથી દેવેને વલ્લભ એવો સુપુષ્પ નામનો પ્રાસાદ થાય છે.

॥ વિમક્તિ ૨૧ ॥ પાર્શ્વવલ્લભપ્રાસાદઃ ૪૭

ચતુરસ્રીકૃતે ક્ષેત્રે ષષ્ટાવિંશતિ ભાજિતે ।

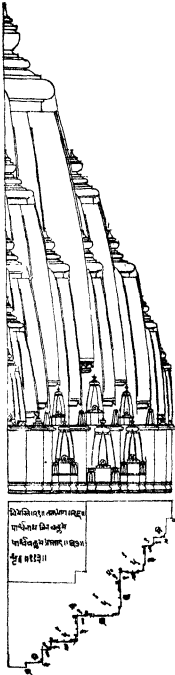
કર્ણાંતુ ગર્ભપર્યંતં વિભાગાનાં તુલક્ષણમ્ ॥ ૧૦૫ ॥

વેદરુપગુણેન્દવો મદ્રાર્ધં તુ ચતુષ્પદમ્ ।

શ્રીવત્સં કેસરીં ચૈવ રથે કર્ણે ચ દાપયેત્ ॥ ૧૦૬ ॥

૧૧ આડી વિભક્તિ ૨૦-૨૧ અને ૨૨માં કર્ણુ પાસે નંદિકર્ષી કર્મ છે. પરંતુ તે નંદિકર્ષીના ઉપાંગ સમક્ષ ન કાઢતા કર્ણુ રેખાની બરાબર રાખીને તે એ વચ્ચે પાણીનાર પાડી જુદાં અંગ દેખાડે છે. તેનો હેતુ તે પર પ્રત્યાંગ (ચાચ બરાશિયા) ચડાવતાં કર્ણુ બહાર નીકળી જાય છે તેથી ખૂણી બહાર ન કાઢવાથી પ્રત્યાંગ પ્રમાણસર નીકળતું લાગે છે. આવા પ્રકાર જુદા પ્રાસાદોમાં ક્ષણે જોવામાં આવે છે. રાજકપુરના ચોમુખના મૂળ સિબરમાં ખૂણી રેખા બરાબર રાખેલ છે.

૨૩ પાર્શ્વનાથ વલ્લભ પાર્શ્વવલ્લભ પ્રાસાદ ૪૭ તલભાગ ૨૬ શૃંગ ૧૧૩

કર્ણિકાયાં તતઃ શૃંગ

મષ્ટી તુ પ્રત્યાંગાનિ ચ ।

મદ્રે ચૈવોરુશ્ચત્વારિ

પ્રાસાદઃ પાર્શ્વવલ્લભઃ ॥ ૧૦૭ ॥

इति पार्श्ववल्लभ प्रासादः ४७

तलभाग २६ शृंग ११३

સમચોરસ ક્ષેત્રના ૨૬ ભાગ કરવા. તેમાં કણ્ઠી ૪ ભાગ, કણ્ઠિ ૧ ભાગ, પદરો ૩ ભાગ, નંદિ ૧ ભાગ અને અધુર્ન ભદ્ર ૪ ભાગનું કરવું. રેખા અને પદરા ઉપર એકેક (૫) કેસરી કર્મ અને એકેક (૧) શ્રી વત્સ શૃંગ ચડાવવું. ખૂણીઓ પર એકેક શૃંગ ચડાવવાં. આઠ પ્રત્યાંગ ચડાવવાં. ભદ્ર પર ચત્ચાર ઉરુશૃંગ ચડાવવાં. તેવો પાર્શ્વવલ્લભ નામનો પ્રસાદ થાય છે.

ઇતિશ્રી પાર્શ્વનાથ જિનવલ્લભ

પાર્શ્વવલ્લભ પ્રાસાદ ૪૭ તલભાગ

૨૬ શૃંગ ૧૧૩

૪૮ પદ્માવૃતપ્રાસાદઃ

कर्णे च तिलकं दद्यात् प्रासादस्तत्स्वरूपकः ।

पद्मावृत च नामेति कर्तव्यं सर्वदेवताः १०८

इति पद्मावृतप्रासादः ४८

પાર્શ્વવલ્લભ પ્રાસાદની રેખા ઉપર એક તિલક વધારવાથી પદ્માવૃત નામનો સર્વદેવોને વલ્લભ એવો પ્રાસાદ બાબુવો.

૪૯ રૂપવલ્લભપ્રાસાદઃ

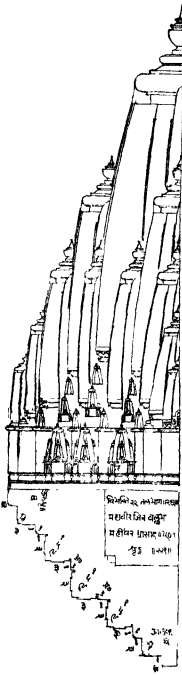
तद्रूपे च प्रकर्तव्यो रथोर्ध्वे तिलकं न्यसेत् ।

जिनेन्द्रायतनं चैव प्रासादो रूपवल्लभः १०९

इति रूपवल्लभप्रासादः ४९ तलभाग २६

પદ્માવૃત પ્રાસાદના પદરા ઉપર પણ એક તિલક વધારવાથી રૂપવલ્લભ નામનો જિનેન્દ્રપ્રાસાદ થાય છે.

૨૪ મહાવીર જિનવલ્લભ મહાધર-વીરવિક્રમ પ્રાસાદ ૫૦ તલભાગ ૨૪ શૃંગ ૨૨૧

શ્રીમતિ ૨૨ તલભાગ ૫૦
મહાવીર જિન વલ્લભ
મહાધર પ્રાસાદ ૫૦
શૃંગ ૨૨૧

॥વિક્રમ ૨૨॥ વીરવિક્રમમહાધરપ્રાસાદ:૫૦
ચતુરસ્રીકૃતે ક્ષેત્રે ચતુર્વિંશતિભાજિતે ।
કર્ણક્ષિભાગકો જ્ઞેય: પ્રતિકર્ણશ્ચ તત્સમમ્ ૧૧૦
કર્ણિકા નંદિકા ભાગા મદ્રાર્થં ચંચતુષ્પદમ્ ।

શ્રીવત્સં કેસરીં ચૈવ
સર્વતોમદ્રમેવ ચ ॥૧૧૧॥
રથે કર્ણે ચ દાતવ્યમષ્ટીં
તુ પ્રત્યાંગાનિ ચ ।

મદ્રે ચૈવોરશ્ચત્વારિ
કર્ણિકાયાં શૃંગોત્તમમ્ ॥૧૧૨॥
વીરવિક્રમનામાયં પ્રાસાદો જિનવલ્લભ: ।
મહાધરશ્ચ નામાયં

પૂજિતે ફલદાયક: ॥૧૧૩॥
इति महावीरवल्लभ वीरविक्रम
महाधर प्रासाद ५० तलभाग २४
शृंग २२१

સમચોરસ ક્ષેત્રના ૨૪ ભાગ કરવા,
તેમાં રેખા અને પહરો ત્રણ ત્રણ ભાગના,
નંદિકા અને કણિકા એકેકે ભાગની
કરવી. અને અર્ધું ભદ્ર ચાર ભાગનું
કરવું. રેખા અને પહરા ઉપર શ્રીવલ્લભ
(શૃંગ)(૫) કેસરી અને ૫ સર્વતોભદ્ર
એમ ત્રણ કુમે ચડાવવાં. આઠ પ્રત્યાંગો ભદ્ર
ઉપર ચારચાર ઉડેશૃંગ ચડાવવાં. કણિકા ને
નંદિકા ઉપર શૃંગ ચડાવવાથી જિનદેવને
વલ્લભ તથા પૂજનથી ફલદાતા એવો
વીરવિક્રમ નામનો અથવા મહાધર
નામનો પ્રાસાદ બાંધવો.

इति श्री महावीरजिनवल्लभ
महाधरप्रासाद ५० तलभाग २४
शृंग २२१ तिलक १६

૧૭ મહાધરજ્ઞનામાયં પાઠાન્તર. મહાધરનો બીજો અર્થ ૧૦૮, ૭૨ કે પર જિનાલયમાં
દત્તમંડપના આડાંગે કે પ્રાસાદની ડાબી બમણી તરફ ચાલુ પંકિનમાં ભદ્રની જેમ નીકળે તે મહાધર પ્રા.

૫૧ અષ્ટાપદપ્રાસાદઃ

તદ્રૂપે ચ પ્રકર્તવ્યે કર્ણોર્ધ્વે તિલકં ન્યસેત્ ।

અષ્ટાપદશ્ચ નામાયં પ્રાસાદો જિનવલ્લભઃ ॥૧૧૪॥

इति अष्टापदप्रासादः ५१ तलभाग २४

પીરવિક્રમ-મહાધર પ્રાસાદની રેખા ઉપર એક તિલક ચડાવવાથી જિનપ્રભુને વલ્લભ એવો અષ્ટાપદ નામનો પ્રાસાદ બાબુવે.

૫૨ તુષ્ટિપુષ્ટિપ્રાસાદઃ

તદ્રૂપં ચ પ્રકર્તવ્યં ઊરઃશૃંગાણિ પંચ વૈ ।

તુષ્ટિપુષ્ટિદનામાયં પ્રાસાદો દેવવલ્લભઃ ॥૧૧૫॥

इति तुष्टिपुष्टिप्रासादः ५२ तलभाग २४

जिनेन्द्रप्रासाद प्रशंसाः—

પ્રાસાદાઃ પૂજિતા લોકે વિશ્વકર્મણા માપિતાઃ ।

દ્વાવિંશતિવિમત્કીનાં^{૧૮} દ્વિપંચાશદ્ભેદતઃ ॥૧૧૬॥

પ્રાસાદાઃ સર્વદેવેષુ જિનેન્દ્રેષુ વિશેષતઃ ।

ચતુર્દશિ ચતુર્દારં પુરમધ્યે મુલાવહાઃ ॥૧૧૭॥

ઉપરના આવીશ વિભક્તિ ઉપર આવન ભેદ કરીને જિનેન્દ્રપ્રાસાદોના શિખરો કહ્યા તે લોકોમાં પૂજનીય છે એમ વિશ્વકર્માએ કહ્યું છે. આ પ્રાસાદો સર્વ દેવોને કરવા તેમાં વિશેષ કરીને જિનેન્દ્ર દેવોને કરવા. આ પ્રાસાદો-આવા આરે દિશાના આર દ્વારવાળા પ્રાસાદો નગરને વિશે આંધવાથી ભારે સુખદ બને છે.

બ્રમાશ્ચ વિષ્ણુમાશ્ચૈવ પ્રજાસ્તાઃ સર્વકામદાઃ ।

શાંતિદાઃ પુષ્ટિદાશ્ચૈવ પ્રજારાજ્યમુલાવહાઃ ॥ ૧૧૮ ॥

અર્ધેર્ગજૈર્વલિયાનૈર્મહિષી નંદિકસ્તથા ।

સર્વશ્રિયમાપ્નુવન્તિ સ્થાપિતાશ્ચ મહીતલે ॥ ૧૧૯ ॥

આ આવન પ્રાસાદો બ્રમવાળા કે બ્રમવગરના પણ પ્રશસ્ત છે. તે સર્વ કામનાને આપનારાં છે. શાંતિદાયક અને પુષ્ટિદાયક છે. તે રાજા અને પ્રબને સુખ આપનારા છે. આ પ્રાસાદો પૃથ્વીતલ પર સ્થાપવાથી ઘોડા, હાથી, બળદ, કોશ, ગાય તથા વાહન આદિ સર્વ પ્રકારની લક્ષ્મીને આપનારા છે.

૧૮ જિનેન્દ્રસ્ય વિશેષતઃ પાદાન્તર. ક્ષીરાશૃવમાં લગભગ આને જ મળતા પાદોના ઋષભાદિ પ્રાસાદોના શિખરો કહ્યાં છે. તેમાં ૨૫ વિભક્તિ પર ૭૨ ભેદ પ્રાસાદોનાં શિખરો કહ્યાં છે.

૧૯ નગરે ગ્રામે પુર્મધ્યે માસાદા ઋષભાદયઃ ।

જગત્યાં મંદ્યૈર્યુક્તા ક્રિયતે વસુધાતલે ॥ ૧૨૦ ॥

સુલભં દીયતે રાજ્યં સ્વર્ગે ચૈવ મહીતલે ।

નગર ગામ કે પુરની અંદર આ ઋષભાદિ જિન પ્રાસાદો જગતી અને મંડપો વાળા બનાવવાથી સ્વર્ગમાં અને પૃથ્વીતલ ઉપર રાજ્ય સુલભતાથી મળે છે.

૧૯ જૈન અષ્ટભદ્ર પ્રાસાદોના પાઠ કોષ્ટ જૈન ગ્રંથની છૂટી નોંધ પરથી પંચકલ્યાણ-પ્રાસાદનું સ્વરૂપ મારા જોવામાં આવેલું, જે અત્રે આપતું આવસ્થક માત્ર હું.

અથ પંચકલ્યાણપ્રાસાદસ્વરૂપં લિખયતે :—

અષ્ટકોણમષ્ટભદ્રં પંચકલ્યાણ મંદિરમ્ । તીર્થપ્રામે રાજગૃહે નદીતટે મુન્વાધ્રમે ૧
જાતિઃ પંચકલ્યાણી પુષ્પવૈમાનસદશી । સર્વદેવસ્થાપિત્વં ચતુર્દશરત્નૈર્યુતમ ૨
અષ્ટાંશ એકભાગશ્ચ અષ્ટભાગાસ્તલસ્ય ચ । ભદ્રસ્ય વેદભાગાશ્ચ કર્ણે દ્વિદ્વિ ભાગતે ૩
ભદ્રસ્ય ત્રીણ શૃંગાણિ કર્ણે શૃંગદ્વયં ભવેત્ । એકચત્વારિંશત્ શૃંગાણિ હ્યેકશૃંગમનુસમ ૪
ઋતુષ્ટકં દ્વંસરૂપં દ્વાદશરાશિપ્રદ્ધાઃ । સ્થાપનં ક્ષિપ્તુ હ્યાયાનાં દશ દિક્ષપાતાસ્તથૈવ ૫
લોકદશ વિદ્યાદેવશ્ચ યક્ષિણ્યશ્ચતુર્વિંશતિઃ । મંગલા પાર્શ્વનાયમ્ય મૂર્તિસ્ત્રયોવિંશતિઃ
દેવગાધિષ્ઠ્યન્નિમુક્તાશ્ચ વિધિવિધાનસમન્વિતા । દ્વાત્રિંશતિનર્તિકાશ્ચ પંચકલ્યાણ મંદિરે
ઘંટાકર્ણઃ પ્રદક્ષિણગર્વા કોટિકલદ્વઃ પદેપદે । વિનાશઃ સર્વપાપાનાં પંચકલ્યાણમંદિરે

इति पंचकल्याणप्रान्नादः ।

पंचकल्याण्यु प्रासादनुं स्वरूपं कहे छे :—

આઠ કોણના આઠ ભદ્રવાળો “ પંચ કલ્યાણ્ય મંદિર ” નામનો પ્રાસાદ તીર્થસ્થાનના આમ કે રાજ્યગૃહે, નદીકિનારે કે મુનિના આશ્રમમાં કરવો. પંચકલ્યાણી જનિનો, પુષ્પક વિમાન જેવો, સર્વદેવોને માટે, જેના ચારે તરફ કરતા રત્નોથી શોભીતો હોય તેવો પ્રાસાદ સ્થાપવો. અષ્ટાંશમાં અષ્ટાઈતલમાં ચાર ભાગનું ભદ્ર અને બપ્પમે ભાગની રેખા કરવી. તેના સિખરના ભદ્ર ઉપર ત્રણ ત્રણ ઉરુશૃંગો ચડાવવાં. રેખાએ બપ્પમે શૃંગ ચડાવવા, એ રીતે આઠ ભદ્રને આઠ રેખા પર મળી કુલ ૪૧ અંક (મૂળ કળશ સાથે) ચડાવવા. આ પ્રાસાદમાં ૭ અષ્ટ, ૬સેના સ્વરૂપ ચારે રાશિ, નવ મહો, દિશા પ્રમાણેના આઠ આપના સ્વરૂપ, ૬૪ ક્ષિપાલો, ૧૬ વિદ્યા દેવીઓ, ૨૪ તીર્થકરોના યક્ષયક્ષણીઓની મૂર્તિઓ કરવી. આ પંચકલ્યાણ્ય પ્રાસાદમાં મંગળ એવા ત્રેવીસમા તીર્થકર શ્રી પાર્શ્વનાથજીની પ્રતિમા સ્થાપવી.

જનીસ નર્તિકાઓ પણ આ પંચકલ્યાણ્ય મંદિરમાં (મંડોવરે અને મંડપના સ્તંભો પર તથા વિતાન ધ્રુમટમાં) કરવી. પ્રદક્ષિણમાં ઘંટાકર્ણની મૂર્તિ કરવાથી એવા પંચકલ્યાણ્ય મંદિર બંધાવનારના સર્વપાપોનો નાશ થાય છે અને પમણે પમણે કરોડો શુભ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.

इति पंचकल्याण्यु मंदिर

दक्षिणोत्तरसुखाश्च माचीपश्चिमदिङ्मुखाः ।

वीतरागस्य प्रासादाः पुरमध्ये सुखावहाः ॥ १२७ ॥

इति श्री विश्वकर्मा कृते ज्ञानप्रकाश दोषाण्ये वास्तुविद्यायां जिनप्रासाद नाम
विंशतमोऽध्यायः ॥ २० ॥

दक्षिण, उत्तर, पूर्व के पश्चिम गभे ते भुजना वीतरागना प्रासादा नगरमां
रथेला होय तो ते सुख देनास गणुवा.

इतिश्री विश्वकर्मा विरचित ज्ञानप्रकाश दीपार्णवने वास्तु विद्याने ऋषभादि
२२ विभक्ति पर भावन लेहना शिभराधिकारे शिदपविशारद प्रभाशंकर व्याघडभाध
नामपुरा शिदप शास्त्रीये रथेदी शिदपप्रभा नामनी भाषाटीकाने वीशमे अध्याय. २०

श्री विश्वकर्मा विरचित वास्तुविद्यायां

ज्ञानप्रकाशदीपावर्णने

उत्तरार्धः

॥ एकविंशतितमोऽध्यायः ॥

॥ जिनप्रतिमालक्षणाध्यायः २१ ॥

श्री विश्वकर्माऽवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि स्वरूपं जिनलक्षणम् ।

अरूपं रूपमाकारं विश्वरूपं जगत्प्रभुम् ॥ १ ॥

केवलज्ञानमूर्तिश्च वीतरागं जिनेश्वरम् ।

द्विभुजं चैकवक्त्रं च ब्रह्मपद्मासनस्थितम् ॥ २ ॥

लांयमानं परं ब्रह्म जिनमूर्तिर्जगद्गुरोः ।

नाम निर्गुणमाख्यातं प्रयुक्तं वैस्तुवेदिभिः ॥ ३ ॥

श्री विश्वकर्मां कहे છેઃ—હવે હું જિનમૂર્તિના સ્વરૂપલક્ષણ કહું છું. તે અરૂપી હોવા છતાં રૂપ=આકારના વિશ્વરૂપ જગતપ્રભુ એવા વીતરાગ જિનેશ્વરની કેવળ જ્ઞાનમય મૂર્તિ છે. તેમને બે ભુજ અને એક મુખ છે. બ્રહ્મપદ્માસનથી બેઠેલી, પર-બ્રહ્મમાં સીન એવી જગદ્ગુરુ જિનદેવની મૂર્તિ છે.

चतुर्विंशति ऋषभादीं वर्धमानान्तकं तथा ।

ऋषभादि परिवारे दुःसद्वर्णसंकरम् ॥ ४ ॥

૧ પ્રતિમાથી તો વળાંતી હોય તેજ વર્ણ-રંગના પાપાણ્યવું પરિકર હોવું જોઈએ. તેમાં વર્ણસંક્રાંતા હોય તેને આઠો દોષ કહ્યો છે. તેમજ પ્રતિમા જાને પરિકરના પાપાણ્યમાં પણ બહુ કષ્ટકષ્ટ ન હોવા જોઈએ. સદેહ પ્રતિમાથીને પીગા વર્ણનું પરિકર હોય તે દોષ કતો છે.

ન સમાંગુલસંગ્યા ચ પ્રતિમામાનકર્મણિ ।
 उपविष्टस्य देवस्य ऊर्ध्वस्य प्रतिमा भवेत् ॥ ५ ॥

द्विविधा पादपद्मस्था पर्यंकासनमाश्रिता ।
 वामो दक्षिण जंघोर्बोरुपर्यंकि करोऽपि च ॥ ६ ॥

दक्षिणो वामजंघोर्बोस्तत्पर्यंकासनं मतम् ।
 देवस्योर्ध्वस्थितस्यार्या जानुलम्बि भुजद्वयम् ॥ ७ ॥

श्रीवत्सोष्णीषयुक्ता च छत्रादिपरिवारिता ।

જિન તીર્થંકરો સ્વભદ્રેવથી વર્ધમાન સુધીના ૨૪ છે. તે પ્રતિમાઓ અને પરિકરના પાયાણી વર્ણનકરતા (બંને જુદા જુદા વર્ણના કે ડાઘવાળા) હોય તે તે દુઃખને દેનાર બાબતું. પ્રતિમાની ઉચ્ચાઈનું માન એકી આંગળ સાબતું. એકી આંગળની ઉચ્ચાઈના પ્રતિમા ન કરાવવા. જિનપ્રતિમા એ પ્રકારના થાય છે, તેમાં એક ઉભા (કાઉસગ્ગ રૂપે) અને બીજા પન્નાસને-એકેલા હોય છે. પર્યંકાસન કોને કહેવું? પ્રથમ જમણી બાંધ અને જમણા સાથળ પર ડાબો પગ અને ડાબો હાથ સ્થાપન કરવો. પછી ડાબી બાંધ અને ડાબા સાથળ પર જમણો પગ અને જમણો હાથ મૂકવો. તેને પર્યંકાસન કહે છે. હવે ઉભી કાયોત્સર્ગ પ્રતિમાનું સ્વરૂપ કહે છે. એ ભુજાઓ ગોઠણ સુધી લંબાવેલ હોય, છાતીમાં ઉપ્લીક અને માથે ત્રણ છત્ર અને ફરતા ચોવીસ જિન મૂર્ત્યોદિના) પરિવારવાળી હોય તે ઉભી જિન પ્રતિમા બાબતી.

જિનપ્રતિમા-સમચતુરસ્રલક્ષણ—

अन्योन्यजानुस्कंधान्तं तिर्यक्मूत्रनिपातनात् ॥ ८ ॥

केशान्ताचलयोर्मध्यात् मूत्रैक्यं चतुरस्रता ।

(૧) એકથી બીજા ગોઠણ સુધીનું આડું સૂત્ર (૨) જમણા ઢંચિણથી ડાબા ખંભા સુધીનું બીજું સૂત્ર (૩) ડાબા ઢંચિણથી જમણા ખંભા સુધીનું ત્રીજું સૂત્ર અને (૪) કપાળ પર કેશથી આંચલી પાટલી મથાળા સુધીનું ચોથું સૂત્ર. એ રીતે જિન પ્રતિમા સમચતુરસ્ર બાબતી.

૨ ઉભા કાઉસગ્ગ પ્રતિમાના પરિકરની માદીમા મન્નસિંહાદિ-સ્વરૂપો થાય છે. તેના છેડા પર ભંન-શ્રાવણ-સેવકની હાથ લેડતી મૂર્તિ પણ કોઇમાં હોય છે. કાઉસગ્ગના એ બાહુના પડખાની પટ્ટીમાં જિનપ્રતિમા ચોવીસ કરે છે. અગર દેવદેવીઓની મૂર્તિઓ ખણુ કરે છે. નવિં આમર કળશધારી ઇંદ્રોના નાના સ્વરૂપો અને કાઉસગ્ગની ઉપર છત્ર અને ગાધવૈના સ્વરૂપો કરેલા હોય છે.

प्रतिमा-मान—

नवतालं भवेद्रूपं नालः स्याद् द्वादशांगुलः ॥ ९ ॥

अंगुलानि कम्बायाः किंतु रूपस्य तस्य हि ।

उर्ध्वमानमष्टोत्तरशतं तु विश्वकर्मणा ॥ १० ॥

उर्ध्वप्रतिमामानं तु आसीना च अतः शृणु ।

उक्ती जिन प्रतिमा नव तालनी करवी. ते ताल १२ आंगणनो जाणवो. पण ते गणनो आंगण नहि, पण प्रतिमाना विभागनो जाणवो. जे रीते जेही प्रतिमा १०८ विभागनी विश्वकर्मांजे कही छे, तेम उक्ती प्रतिमानुं मान कहुं. ऊवे जेही प्रतिमाना विभाग सांभणो.

३पंचतालं समुत्सेधे चतुस्तालं तु विस्तरे ॥ ११ ॥

तालैकं च विभक्तादीं अंगुलानां चतुर्दश ।

तेनांगुलप्रमाणेन षट्पंचाशन् समुच्छ्रितम् ॥ १२ ॥

विस्तरं तत्प्रमाणेन विभाजयेद् विचक्षणः ।

अथैते अंगुलानां च यन्मानां यस्य कारयेत् ॥ १३ ॥

आसीनप्रतिमामानं षट्पंचाशद् विभाजितम् ।

जेही जिनप्रतिमानी उंचार्ध पांच ताल अने विस्तार आर तालनो जाणवो (कार्यनी सुलभताने साइ) अही अेक तालना चौद विभाग (आंगण) जाणवो.

३ जेही जिन प्रतिमानो पडोणाठ करता उंचार्ध सवाठ करवी. ते पाठवी तलथी शिषा सुधीना उंचार्ध जाणवती. परंतु अही श्लोक १२ मां ७० विभागने अदले उच्यन भाग कइ छे. परंतु तेमां नीचेनी पाठवी आठ भागनी अने देशतथी शिषा सुधीना ७ भाग मणी चौद भाग अही वेवाभां आवेल नथी.

४ भाग भास	} १३ भाग	१२ गुल
५ भाग नासिका		२४ सांघण
४ दंडपत्री		४ गोडधु
३ मणुं		२४ नंध
१० छाती		४ पग
१४ नाभि		१०८ कुल

ते प्रमाणे गण्यतां ईश्वरं छपन आंगणनी (पाटली अने केश परना विभाग सिवाय) करवी अने पडोणाळ पक्ष तेटली व विद्यक्षेत्र शिदपीये राभवी. अेटले छपन भाग ऐडेकी प्रतिभानी पडोणाळ न्णवी.

उर्ध्वस्थ प्रतिष्ठा अंगविभाग--

भालंनासा हनुर्ग्रीवा हन्नाभिर्गुह्यमूरुकः ॥ १४ ॥

जानुजंघे तथा पादौ स्थानान्येकादशानि च ।

चतुः पंच चतुर्वह्निर्दिशश्च चतुर्दश ॥ १५ ॥

सूर्याजिनश्चतुर्जिनां वेदाश्चैति ह्यनुक्रमात् ।

कपाण यार भाग, नासिका पांच भाग, हडपची यार भाग, गणुं त्रयु भाग छानी हस भाग, नाभि यौद भाग, गुह्य पार भाग, साथण योवीश भाग, गोह्यु यार भाग, पगनांघ योवीश भाग अने पग यार भाग अे रीते अनुक्रमे अगियार अंगुलि भाग डेकी प्रतिभाना १०८ आंगणना न्णवा.

आसनस्थप्रतिष्ठा अंगविभाग--

४ भालं नासा हनुर्ग्रीवा हन्नाभिर्गुह्यहस्तकौ ॥ १६ ॥

जान्वेतानि नत्रांगानि अंकस्थानानि पूर्ववत् ।^५

४ विवेकविलास--भालं नासा हनुर्ग्रीवा हन्नाभिर्गुह्य जानु च ।

अष्टावासीन बिम्बस्यांगानां स्थानानि पूर्ववत् ॥

५ विवेकविलास-नव अंगविभाग--

चतुःपंच चतुर्वह्नि दिशश्च चतुर्दश ।

चतुश्चतुस्ताष्टाष्टावासीनप्रतिमांगकाः ॥

कपाण यार आंगण, नाक पांच आं०, हडपची यार आं०, गणुं त्रयु आं०, नाभि यौद आं०, गुह्य भाग यार आं०, अने हाथ यार आं० अने गोह्यु आद आं० अेम कुल अापन भाग.

१३ भाग गुह्य

३ भाग गणुं

१० भाग हस्त

१४ भाग नाभि

४ भाग गुह्य

४ भाग हाथ

८ भाग गोह्यु

५९ कुल

વિશ્વકર્મણા કથિતમાસીનસ્ય સ્વરૂપકમ્ ॥ ૧૭ ॥

બેઠી પ્રતિમાના નવ અંગ (૪) કપાળ (૫) નાસિકા, (૪) હૃડપચી, (૩) ગણુ, (૧૦) હૃદય, (૧૪) નાભિ, (૪) ગુહ્ય, (૪) હાથ, (૮) ઠીંચણુ એ નવ અંગના અંક-સ્થાનના ૫૬ વિભાગ આગળ (શ્લોક ૧૫માં) શ્રી વિશ્વકર્મણે કહેલા છે.

વર્તનાં કથયિષ્યામિ અંગુલાનાં યથાક્રમમ્ ।

મુસં યક્ષાંગુલં ચૈવ ત્રિમજ્યેચ્ચ ત્રિચક્ષણઃ ॥ ૧૮ ॥

વેદાંગુલં છલાટં ચ નાસિકા પંચમાંગુલા ।

નાસિકાઞ્ઠદ્વયોર્મધ્યે પ્રવેશશ્ચકમંગુલમ્ ॥ ૧૯ ॥

દ્વુકાંગુલ્ય ચત્તારિ ઓઠ ઉપરિમાંગુલઃ ।

एकांगुलोऽप्यधरश्च द्वयंगुला च बटो भवत् ॥ ૨૦ ॥

ત્રયાંગુલા ભવેત્ ગ્રીવા હૃદયં ચ દર્શાંગુલમ્ ।

चतुर्दश तथा नाभौ चतुर्गुह्यं प्रकीर्तितम् ॥ ૨૧ ॥

કરો ચતુરંગુલાનિ અષ્ટપાદો પ્રકીર્તિતો ।

इत्येतत् कथितं चैव षट्पंचाशत् समुच्छ्रितम् ॥ ૨૨ ॥

હવે બેઠી પ્રતિમાના ઉદયનાં અંગવિભાગ કહું છું:—આખા મુખની ઉંચાઈ તેર આંગળના વિભાગ યુદ્ધિમાન શિલ્પીએ નીચે પ્રમાણે રાખવા. કપાળ ચાર આંગળ. નાસિકા પાંચ આંગળ અને હૃડપચી ચાર આંગળ (એ રીતે તેર ભાગ મુખ ઉદયના) હવે ચાર આંગળની હૃડપચીમાંથી નાસિકા અને હોઠની વચ્ચે એક ભાગ-આંગળ બચ્યા રાખવી. નીચે ઉપરનો હોઠ એક આંગળનો અને બે આંગળની ઢાઢી રાખવી. ત્રણ આંગળનું ગણુ, ગળાથી હૃદય દસ આંગળ. હૃદયથી નાભિ ચૌદ આંગળ. નાભિથી ગુહ્યભાગ ચાર આંગળ, ઉપરાઉપર બે હાથો ચાર આંગળ અને ૫૬ (ગોઠણુ) આઠ આંગળનો. એ રીતે બેઠી પ્રતિમાની ઉંચાઈના છપ્પન ભાગ (આંગળ) બનજીવા.

તસ્યાઽધશ્ચ પ્રકર્તવ્ય-માસનમષ્ટકાંગુલમ્ ।

उष्णीपं षट्गुलं च केशान्तोपरिप्रस्तथा ॥

उच्छ्रियं च समाख्यातं विस्तारं च अतः शृणु ॥ ૨૩ ॥

૬. અહીં આઠ ભાગની પાટલી અને કપાળ ઉપરથી કેશ-શિખાના છ ભાગ ગણવામાં આવેલ નથી.

उपर कहेला छप्पन भाग नीचे आठ भाग=आंगणनी पाटली-गाढी करवी अने केशांतरी उपर उष्णीष (शिभा) सुधीना छ भाग राखवा. चार भाग केश अने जे भाग (शिभा) जे रीते भेडी प्रतिमानी उंचाईना सिरोर भाग कक्षा. इवे प्रतिमानी पडोणाईना भाग सांभणो.

आसनस्थ प्रतिमा-विस्तार विभाग—

वक्त्रं विस्तारमानेनां अंगुलानां त्रयोदश ७ ।
 भालं चांगुलान्यष्टौ च नेत्रं चैवाष्टमंगुलम् ॥ २४ ॥
 नासिकाग्रमंगुलैकम् फोरणं त्रयमंगुलम् ।
 नेत्रांगुलानि चत्वारि द्वयंगुलोदयं भवेत् ॥ २५ ॥
 द्वयंगुलं च भ्रुवोर्मध्ये पुष्पबाणं महोत्कटे ।
 चिबुकोदयश्चत्वारि विस्तारोऽपि तथैव च ॥ २६ ॥
 ग्रीवा दशांगुला ज्ञेया क्षोभणा त्रयमंगुलाम् ।
 द्विसाक्षांगुला द्वयाष्टौ साक्षांगुला बटी भवेत् ॥ २७ ॥
 कक्षबाहू प्रकर्तव्यं द्वात्रिंशमंगुलं बुधैः ।
 कटि विस्तारमानं च अंगुलानि च षोडश ॥ २८ ॥

इवे भेडी प्रतिमानी पडोणाईना भाग कडे छे: मुभ तेर आंगण पडोणुं, कपाण (आंगणना भागमां) आठ आंगण-जे नेत्र भणाने कुल आठ आंगण पडोणाई राखवी. नाक उपला भागे ओक आंगण पडोणुं अने डेाळा आंगण त्रय आंगण पडोणुं नाक राखवुं. गर्भंथी नेत्र चार आंगण लाणा अने जे आंगण उंचा राखवा. जे भ्रमरनी वन्धेनुं अंतर जे आंगण राखवुं. पुष्पबाणुं जेवी भ्रमरनी आकृति करवी. हाडी चार आंगण उंची अने चार आंगण विस्तारमां करवी. गणुं दश आंगण पडोणुं अने (हाडीथी) त्रय आंगण उंडुं गणुं करवुं. जे डोडोना विस्तार अढी आंगणने अने हाडी (इडपची) दोढ सागनी करवी. गाहु आंगण जे काभ वन्धेनुं अंतर आवीश आंगणनुं शुद्धिमान शिदपीजे राखवुं. डेडोने विस्तार सैण आंगणने राखवे.

बाहुकक्षममाणं च अष्टादशांगुलानि च ।
 द्वादशांगुलं मध्ये च स्तनगर्भो विधीयते ॥ २९ ॥

७ अन्यत्र योऽह आंगणतुं मुभ पडोणुं कथुं छे.

अष्टांगुलं बाहुविस्तारं सप्तांगुलमथस्तथा ।
करतलमष्टांगुलं दीर्घं तत्र च कारयेत् ॥ ३० ॥

विस्तारेऽष्टांगुलं तत्र झालकं चतुरंगुलम् ।
बाह्व्रं च पंचांगुलं षडंगुलं तत्र मत्स्यकं ॥ ३१ ॥

‘घसिका द्वयंगुला ज्ञेया कटिः स्याद् वामदक्षिणे ।
नवांगुला भवेद् हस्तविस्तरं चाष्टमांगुलम् ॥ ३२ ॥

अष्टांगुलं भवेत् पादौ दैर्घ्ये च दश पंच च ।
विस्तारं दीर्घकथितं पिंडं चैव अतः शृणु ॥ ३३ ॥

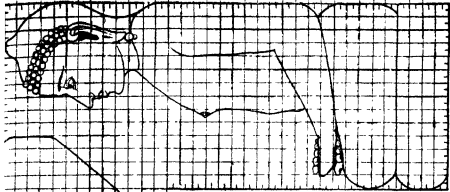
जला आंगण आहु गलथी १८ आंगण ज्येष्ठे जला पासे जे आहुने विस्तार
छत्रीस आंगणने बाय. जे स्तन थींथी वञ्चैतुं अंतर आर आंगण राअपुं. जला
पासे आहुनी पछोणाई आठ आंगण अने नीचे क्वाणी पासे सात आंगण राअपुं.
हुथेणी लांथी पछोणी आठ आंगणनी राअवी. जेवक-भांथा (हुथेणीथी गारी
सुधीतुं अंतर) आठ आंगण पछोणी अने आर राअवे. डांडुं-आवडुं पाच
आंगणतुं अने आंगण छ आंगणतुं राअपुं. क्क्रेड आंगण डांथी जभाणी तरक् (क्क्रेड
ने आहु वञ्चै) जे आंगणनी धशी राअवी. हाथ नव आंगण लांथी अने विस्तारभा
आठ आंगणने राअवे. ५० पछोणी जे आंगण ने लांथी पंइर आंगण राअवे.
जे रीते जिनप्रतिमाना उदयमान पछी तेतुं विस्तारमान कछुं. हुवे तेनी जाडार्थतु
मान सांलथी.

प्रतिमापृथुमान—

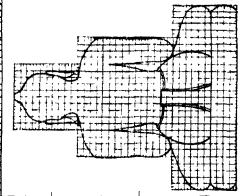
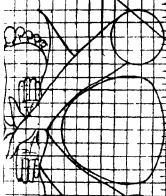
अष्टाविंशतिरासने षोडशांगुल मस्तके ।
कर्णनासाग्रे कर्तव्यं पिंडं चैव दशांगुलम् ॥ ३४ ॥

चतुरांगुलं कर्णपिंडं सुरः कुर्याद् द्वायांगुलम् ।
द्वादशांगुलानि शोध्यमुदराग्रे चैव निर्गमः ॥ ३५ ॥

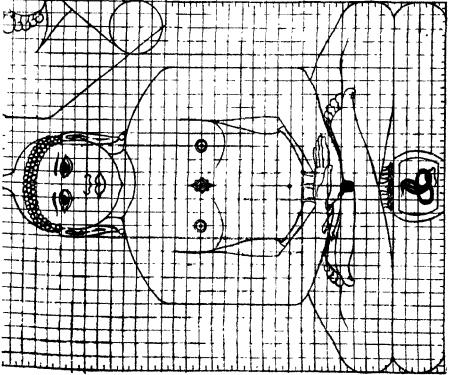
नासिका तुर्यभागा च अग्रे सार्द्धांगुलं मतम् ।
ललाट-हर्षटी ज्ञेया क्षोभना च त्रयांगुला ॥ ३६ ॥

୨୦x୨୮
 ଜିନିଷମାନଙ୍କ ପିନ୍ଧାଣି

୨୦x୨୮
 ଜିନିଷମାନଙ୍କ ପିନ୍ଧାଣି
 P.O.S.

୨୦x୨୮
 ଜିନିଷମାନଙ୍କ ପିନ୍ଧାଣି
 କାନ୍ଥର ଉପରେ

શ્રીવત્સઃ પંચમાગઃ સ્યાત્ ત્રિમાગે દીર્ઘવિસ્તરઃ ।
હૃદયોપરિ કર્તવ્યઃ નિર્ગમશ્ચ ત્રયં માગઃ ॥ ૩૭ ॥

દ્વાદશાંશસ્થિતા જંઘાઃ ચાગ્રે ત્વષ્ટ તથૈવ ચ ।
છિદ્રં દ્વયપાદમધ્યે દ્વયાંશોચ્ચં ચ વિસ્તરે ॥ ૩૮ ॥

સુમાંસલો યૌવનસ્યઃ સ્વરૂપો લક્ષ્યાન્વિતઃ ।
इत्येव कथितं चैव कर्तव्यं शास्त्रपारगं ॥ ૩૯ ॥

પૂર્વમાનમમાળં ચ કર્તવ્યં ત્રિધિપૂર્વકમ્ ।
અન્યથાપિ ન કર્તવ્યં યદીચ્છેદાત્મશ્રેયસે ॥ ૪૦ ॥

હવે પ્રતિમાના આંગોની પિંડ=બડાઈનું માન કહે છે. પાટલીએ અદ્વાવીશ ભાગ, મસ્તકે સોળ ભાગ પ્રતિમા બડી રાખવી. કાનથી નાકનો અથ્ર ભાગ દસ આંગળ રાખવો. કાનની બડાઈ ચાર ભાગ (આંગળ) અને બે આંગળ મસ્તકનો પાછલી ભાગ એટલે કુલ ૧૦+૪+૨=૧૬ આંગળ મસ્તક-બડાઈના થયા. પાટલીના આગલા ભાગથી બાર આંગળ પેટ=કેદર પાછું રાખવું (પેટે ચૌદ આંગળની બડાઈ થઈ) તેથી કંઈક નીકળતો ઉદર=પેટનો વચ્ચે ભાગ રાખવો. નાસિકા ચાર ભાગની અને દોઢ ભાગ હોઠથી નીકળતી કરવી. કપાળ અને દાઢીનો ભાગ નાસિકાના અથ્ર ભાગથી ત્રણ આંગળ પાછો મારવો. છાતી ઉપર શ્રીવત્સ પાંચ આંગળ ઉચું અને ત્રણ ભાગ પહોળું ને ત્રણ ભાગ નીકળવું (સ્તનની વચ્ચે શોભવું) સાથળ પાછળ બાર આંગળ બડો અને એકલુ આગળ આઠ આંગળની ઉંચાઈમાં રાખવો. બે પગ વચ્ચેનું પાગી જવાવું છિદ્ર સમચારસ બબ્બે આંગળનું કરવું. જિન પ્રભુની પ્રતિમા યૌવનાવસ્થાની માંસલ-ભર્યા દેહવાળી કરવી. તેના સ્વરૂપ અને લક્ષણો એ રીતે આગળના શિલ્પશાસ્ત્રના પારગામીઓએ કહ્યાં છે. તેવી આગળ કહેલા માન પ્રમાણે વિધિથી પ્રતિમા ભરાવવી (કરાવવી). પોતાનું શ્રેય ધન્યજનારાઓએ એથી અન્ય બીજું ન કરવું.

પ્રતિમા-દોષાદિ--

માનાધિકં ન કર્તવ્યં માનહીનં ન કારયેત્ ।
ક્રિયતે વૃદ્ધૌ દોષાઃ સિદ્ધિસ્તત્ર ન જાયતે ॥ ૪૧ ॥
અજ્ઞાને ક્રિયતે યસ્તુ શાસ્ત્રં ચૈવ ન જ્ઞાયતે ।
ન દોષો યજમાનસ્ય શિલ્પીદોષો મહદ્ભયમ્ ॥ ૪૨ ॥

હવે પ્રતિમાના દોષો કહે છે. શાસ્ત્રમાં કહેલા માનથી વધારે કે ઓછા માનથી પ્રતિમા કરવી નહિ, કેમકે તેમાં ઘણા દોષો થાય છે. તેનાથી કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી. જે શાસ્ત્રને ન બાબુતો હોય તેવા આસાની શિલ્પીએ કરેલા કાર્યોના દોષ યજ્ઞમાન (કામ કરાવનાર)ને લાગતો નથી, પરંતુ શિલ્પીને મહાભય ઉપજાવનાર એવો દોષ લાગે છે.

પ્રતિમા-સંસ્કાર—

ધાતુલ્લેપ્યાદિ પ્રતિમા અંગભંગં ચ સંસ્કરેત્ ।

કાષ્ટપાષાણનિવપન્ના : સંસ્કારાર્હા : પુનર્નદિ ॥ ૪૩ ॥

ધાતુ કે લેપની પ્રતિમા જે અંગભંગ થઈ હોય તો તેને સુધરાવી ફરી સંસ્કારને યોગ્ય થાય છે. પરંતુ કાષ્ટ કે પાષાણની મૂર્તિ જે અંગખંડિત થઈ હોય તો ફરી સંસ્કારને યોગ્ય નથી.

નલાંગુલી બાહુનાસા પાદમંગેષ્વનુક્રમાત્ ।

જનમીતિર્દેશમંગો વંધનં કુલધનક્ષયઃ ॥ ૪૪ ॥

જે પ્રતિમા (૧) નખે ખંડિત થઈ હોય તો લોકનિંદાનો ભય (૨) આગળીએ ખંડિત થઈ હોય તો દેશભંગ (૩) બાહુ-બાવડે ખંડિત થઈ હોય તો અંધન-કેદ (૪) નાકે ખંડિત થઈ હોય તો ટુળનાશ અને (૫) પગે ખંડિત થઈ હોય તો લક્ષ્મી-નાશ થાય છે. એ રીતે ખંડિત પ્રતિમાના અશુભ ફળ બાબુવા.

પીઠં યાનં પરિષારં ધ્વજ્જે ઇતિ યથાક્રમમ્ ।

જનવાહનમૃત્યાનાં નાશો ભવતિ નિશ્ચિત્મ્ ॥ ૪૫ ॥

આસન-પીઠ ખંડિત પ્રતિમાથી પદચ્યુત થાય. વાહન ખંડિત પ્રતિમાથી, કરાવનારની વાહન-સમૃદ્ધિને અને પરિકરાદિ પરિષાર ખંડિત થાય તો નોકરચાકરને નિશ્ચયે કરી નાશ થાય છે.

ચૃદસ્થના ધરે પૂજનીય પ્રતિમાનું પ્રમાણુઃ—

૧°આરમ્બૈકાંગુલાદ્વૃદ્ધિઃ યાવદેકા દશાંગુલમ્ ।

ચરેષુ પ્રતિમા પૂજ્યા ઝર્ચ્વા પ્રાસાદમે પુનઃ ॥ ૪૬ ॥

૧° લોકમાપામાં:-વાંત લેપ ને કાષ્ટની લોહ અને પાષાણ

પ્રતિમા ય પળ જાતની ઘર ચૈત્ય નદિ આળ ॥

દાંતની, લેપની કે કાષ્ટની, લોહાદિ ધાતુની કે પાષાણની એવા પ્રકારની પ્રતિમા ઘર કે ચૈત્યમાં રાખવી નહિ.

એક આંગળથી અગિયાર આંગળ સુધીની પ્રતિમા ગૃહસ્થે ઘરને વિષે પૂજવી.
ને ઉપરના માપની પ્રતિમા પ્રાસાદ-દેવાલયમાં પૂજવી.

પ્રતિમાકાષ્ટછેપામદંત-ચિત્રાયસાં ગૃહે ।

ન્યૂનાધિકા પરિવારરહિતા નૈવ પૂજયેત્ ॥ ૪૭ ॥

પ્રતિમા કાષ્ટની, લેપની કે પચ્ચરની કે ઠાંતની કે ચિત્રની, માનથી ન્યૂન કે
અધિક હોય કે પરિવાર-રહિત હોય તો તે ગૃહસ્થના ઘરે પૂજવી નહિ.

પ્રતિમાદોષ—

રોદ્રી ચ દન્તિ કર્તારમધિકાંગી ચ શિલ્પિનમ્ ।

કૃષ્ણા દ્રવ્યવિનાશાય દુર્મિશાય કૃશોદરી ॥ ૪૮ ॥

ભયાનક પ્રતિમા કર્તાનો નાશ કરાવે છે. અધિક આંગવાળી પ્રતિમા શિલ્પીનો
સંહાર કરાવે છે. પાતળી પ્રતિમા લક્ષ્મીનો નાશ કરાવે છે અને પાતળા પેટવાળી
પ્રતિમા હુકાળ પડાવે છે.

વક્ત્રનાસા ચ દુઃસ્વાય દ્રસ્વા ગોત્રભયંકરી ।

અનેત્રા નેત્રનાશાય સ્થૂલા સૌભાગ્યવર્જિતા ॥ ૪૯ ॥

જાયતે પ્રતિમા દીનકટિરાચાર્યઘાતિની ।

જંઘાહીના મવેત્ રાષ્ટ્રપુત્રમિત્રવિનાશિની ॥ ૫૦ ॥

પાણપાદવિહીના ચ ધનધાન્યવિઘાતિની ।

ચિલ્પિટાર્ચા કૃતાર્ચા ન તસ્વં ચ વ્યયો મવેત્ ॥ ૫૧ ॥

પ્રતિમાનું નાક વાંકું હોય તો તે દુઃખદાતા બાણવી. ટૂંકા નાકવાળી પ્રતિમા
ગોત્રનો ક્ષય કરે છે. નેત્ર વગરની પ્રતિમા આંખે અંધારા લાવે છે. બહી પ્રતિમા
ઐશ્વર્યનો નાશ કરે છે. હીન કટિવાળી આચાર્યને ધાનક બાણવી. ટૂંકા જંઘા-
પગવાળી પ્રતિમા રાજ્યનો, પુત્ર અને મિત્રનો વિનાશ કરે છે, હાથ અને પગહીન
પ્રતિમા ધનધાન્યનો નાશ કરે છે. અપટ્ટી પ્રતિમાના પૂજનનું ક્ષણ મળતું નથી,
વળી તે ખર્ચમાં ઉતારે છે.

અર્થહત્ પ્રતિમોક્તાના ચિંતાહેતુરધોમુરંચી ।

અથાપદે તિરસ્વીના નીવોચ્યા તુ વિદેશદા ॥ ૫૨ ॥

અન્યાયદ્રવ્યનિલ્પન્ના પરવારસ્તુ સમુદ્ભવા ।

ન્યૂનાધિકાંગી પ્રતિમા સપરિવારનાશિની ॥ ૫૩ ॥

उंथा मुष्मवाणी प्रतिमा द्रव्येनो नाश करावे, नीला मुष्मवाणी प्रतिमा चिता करावे छे. तीरन्धी नजरवाणी प्रतिमा आपत्ति लावे छे. उंथीनीची प्रतिमा देशवटो देवरावे छे. अन्यायथी पेदा करेला धनथी प्रतिमा जनाची होय (अगर भीष्म कामने मारु लावेल पाषाणुनी प्रतिमा बसवी होय) अगर ओछापत्ता अंगवाणी प्रतिमा होय तो आ सर्व दोषवाणी प्रतिमाना कारणे पोताना कुटुंभ परिवारनेो नाश थाय छे.

नखकेशाभूषणादि शस्त्रवस्त्राद्यलंकृतिः ।

त्रिषमा व्यंगिता नैव इषयेन् मूर्तिमंगलम् ॥ ५४ ॥

शांतिपुष्ट्यादिकृत्यैश्च पुनः सा च समीकृता ।

पुनः रथोत्सवं कृत्वा प्रतिमा अर्चयेच्छुभा ॥ ५५ ॥

जे प्रतिमाना नभकेश आभूषण अशस्त्रा के वस्त्रो के अलंकार-आभूषणो अंजित के वांका होय तो पण तेना अंगना कारणे ते दोषित गणुनी नथी. ते मंगलमय जणुवी. तेवी प्रतिमाने इरी समुद्धार करी शांतिपौष्टिक कारीथी इरी स्थयात्रादिनेो उत्सव उजवी ते प्रतिमाने पूजवी ते शुभ छे.

अंगोपांगैश्चप्रत्यांगैः कथंचित् व्यंगदूषिताम् ।

विसर्जयेत् तां प्रतिमामन्यमूर्तिं प्रवेशयेत् ॥ ५६ ॥

याः खंडिताश्च दग्धाश्च विशीर्णाः स्फुटितास्तथा ।

न तामां मंत्रसंस्कारो गताश्च तत्र देवताः ॥ ५७ ॥

उपर कथुं ते सिवाय जे प्रतिमाना अंग उपांग के प्रत्यांग अंजित थया होय तो तेतुं विसर्जन करीने भीष्म प्रतिमाने (विधथी) प्रवेश करावयो. कारणे के अंजित, अजेदी, शीर्णविशीर्ण के तडकेदी-इटेदी प्रतिमाभां मंत्र-संस्कार रडेता नथी तेम ज देवपणुं रडेतुं नथी.

अतीताब्दशतं यत्स्याद्यच्च स्थापितमुत्तमैः ।

तद् व्यंगमपि पूज्यं स्याद् बिंबं तन्निष्फलं न हि ॥ ५८ ॥

जे प्रतिमानी प्रतिष्ठा सेो वर्ष पडेलां थई होय अने ते कोई उत्तम आचार्य के मझपुरुषे स्थापित करेदी होय ते बिंभ=प्रतिमा अंगव्यंग होय तो पण पूज करा थोय छे. तेनी पूज निष्फल जती नथी.

પતનાદ્વ્યંગિતા દેવાસ્તેષાં દુરિતમુદ્ધરેત્ ।
સ્વપનોત્સવયાત્રાસુ પુનઃ રૂપાણિ અર્ચયેત્ ॥ ૫૯ ॥

॥ इति दोषादि ॥

જે બુની પ્રતિમા પડવાથી (સામાન્ય) ખંડિત થઈ હોય તો તેનો સમુદ્ધાર કરીને સ્વપનાદિ રથયાત્રાદિને ઉત્સવ કરીને ફરી પૂજા શરૂ કરવી.

प्रतिमामानप्रमाण—

પ્રાસાદતુર્યભાગસ્ય સમાના પ્રતિમા મતા ।
ઉત્તમાયકૃતે સા તુ કાર્યૈકોનાધિકાંગુલા ॥ ૬૦ ॥

અથવા સ્વદશાંશેન હીનઃ સમધિકઃ સ ચ ।
કાર્યા પ્રાસાદપાદસ્ય શિલ્પિભિઃ પ્રતિમા સદા ॥ ૬૧

૧૧સર્વેષામપિ ધાતુનાં રત્નસ્ફટિકયોરપિ ।
મવાલસ્ય ચ વિવેષુ શિલ્પિમાનં^{૧૨} યદચ્છયા ॥ ૬૨ ॥

પ્રાસાદ રેખાએ હોય તેના ચોથા ભાગના ઉદયની પ્રતિમા કરવી. ઉત્તમ આય લાવવાને માટે એક જે આંગળ ચોંટાવતું કરવું. અથવા તે ચતુર્થાંશમાં દશમે ભાગ અધિક (ઉત્તમ માનની) કે હીન (કનિષ્ઠ માનની) કરી તે માનની પ્રતિમા શિલ્પીએ બનાવવી. સર્વ પ્રકારની ધાતુની, રત્નની, સ્ફટિકની કે પ્રવાહની પ્રતિમા હોય તો પ્રાસાદનું પ્રમાણ ન હોતાં શિલ્પીએ પોતાની ઈચ્છાનુસાર લેવું.

प्रतिमानुं धील्लुं प्रमाणुः—

તૃતીયાંશેન ગર્ભસ્ય પ્રાસાદે પ્રતિમોત્તમા ।
મધ્યમા સ્વદશાંશેન પંચમાંશેના કનીયસી ॥ ૬૩ ॥

પ્રાસાદના ગર્ભગૃહના ત્રીજા ભાગ જેટલી પ્રતિમા ઉત્તમ માનની બાબુથી. તેને દશમે ભાગ હીન કરતાં મધ્યમાનની અને પાંચમે ભાગ હીન કરે તો કનિષ્ઠ માનની પ્રતિમા બાબુથી.

૧૧ સર્વેષામપિ ન્યૂનાનાં પાઠાન્તર.

૧૨ અત્યમાન પાઠાન્તર.

उर्ध्वस्थ प्रतिमामान—

एकहस्ते तु प्रासादे मूर्तिरेकादशांगुला ।
 दशांगुला ततो वृद्धिः यावद् हस्तचतुष्टयम् ॥ ६४ ॥
 द्वयांगुला दशहस्तान्ता शतार्दान्तांगुलस्य च ।
 अतो विंशदशांशोना मध्यमार्चा कनीयसी ॥ ६५ ॥

એક હાથના પ્રાસાદને અગિયાર આંગળની ઉભી પ્રતિમા કરવી. તે રીતે ચાર હાથ સુધીના પ્રાસાદોને ગજે દસ દસ આંગળ વૃદ્ધિ કરવી. પાંચથી દસ હાથ સુધીના પ્રાસાદને ગજે બપ્પે આંગળની વૃદ્ધિ કરતા જવું. દસથી પચાસ હાથ સુધીના પ્રાસાદને પ્રત્યેક હાથે એકેક આંગળની વૃદ્ધિ કરતા જવું તે ઉત્તમ માન જાણવું. તેનો વીશમો ભાગ હીન કરે તો મધ્યમાન અને દશમો ભાગ હીન કરે તો કનિષ્ઠમાન પ્રતિમાનું જાણવું.

આસનસ્થ પ્રતિમामान—

હસ્તાદેર્બેદ હસ્તાંતે षड्वृद्धिः स्यात् षडंगुला ।
 तदूर्ध्वं दशहस्तान्ता त्र्यंगुला वृद्धिरिष्यते ॥ ६६ ॥
 एकांगुला भवेद् वृद्धि-यावत् पंचाशदस्तकम् ।
 विंशत्येकाधिका ज्येष्ठा विंशत्योना कनीयसी ॥
 उर्ध्वस्था प्रथमा प्रोक्ता आसनस्था द्वितीयका ॥ ६७ ॥

એક હાથથી ચાર હાથ (ગજ) સુધીના પ્રાસાદને પ્રત્યેક હાથે છ છ આંગળની બેઠી પ્રતિમાનું માન જાણવું. ત્યાર પછી છથી દસ હાથ સુધીના પ્રાસાદનું પ્રત્યેક હાથે ત્રણ ત્રણ આંગળ વધારતા જવું. અગિયારથી પચાસ હાથ સુધીના પ્રાસાદને

॥ प्रतिमामानप्रमाण ॥

પ્રાસાદ ગજ	બેઠી પ્રતિમા આંગુલ	ઉભી પ્રતિમા આંગુલ	પ્રાસાદ ગજ	બેઠી પ્રતિમા આંગુલ	ઉભી પ્રતિમા આંગુલ
૧	૬	૧૧	૮	૩૬	૪૯
૨	૧૨	૨૧	૯	૩૯	૫૧
૩	૧૮	૩૧	૧૦	૪૨	૫૩
૪	૨૪	૪૧	૨૦	૫૨	૬૭
૫	૨૭	૪૩	૩૦	૬૨	૭૩
૬	૩૦	૪૫	૪૦	૭૨	૮૩
૭	૩૩	૪૭	૫૦	૮૨	૯૩

પ્રત્યેક ગળે અકેકે આંગળની વૃદ્ધિ કરતા જવું. આપેલા માનનો વીશમે ભાગ વધારવાથી જ્યેષ્ઠમાન અને વીશમે ભાગ ઘટાડવાથી કનિષ્ઠમાન જાણવું; એ રીતે આંગળ જે પહેલું માન કહ્યું તે જીભી પ્રતિમાનું છે અને આ બીજું જે માન કહ્યું તે બેઠી પ્રતિમાનું જાણવું.

પ્રતિમાપદસ્થાપન—

પ્રાસાદગર્ભે ગૌર્ધાર્ધભિન્નિતઃ પંચધાકૃતે ।

યજ્ઞાગ્રાઃ પ્રથમે ભાગે સર્વદેવા દ્વિતીયકે ॥ ૬૮ ॥

જિનાર્કસ્કંદકૃષ્ણાનાં પ્રતિમાથ તૃતીયકે ।

બ્રહ્મા ચતુર્થકે ભાગે લિંગમીશસ્ય પંચમે^૩ ॥ ૬૯ ॥

પ્રાસાદના ગર્ભગૃહના અર્ધમાં પાછલી ભીંત તરફના અર્ધમાં પાંચ ભાગ કરવા. ભીંતથી પહેલા ભાગમાં યજ્ઞ આદિ, બીજા ભાગમાં સર્વદેવ, ત્રીજા ભાગમાં વિન, સૂર્ય, કાર્તિકેય અને કૃષ્ણની પ્રતિમા સ્થાપન કરવી, ચોથા ભાગમાં બ્રહ્મા અને પાંચમા ભાગમાં એટલે ગર્ભગૃહના મધ્યમાં (સંકેત દંશાન તરફ) શિવલિંગની સ્થાપના કરવી.

દૃષ્ટિપદ સ્થાપન—

દ્વારશાસ્વાષ્ટભિર્માર્ગરથઃ એકદ્વિતીયકઃ ।

શુક્ત્વાષ્ટમં ચ માર્ગિકં યો ભાગઃ સપ્તમઃ પુનઃ ॥ ૭૦ ॥

તથાપિ સપ્તમે ભાગે ગજાયસ્ત્ર પાતયેત્ ।

પ્રાસાદે પ્રતિમાદૃષ્ટિઃ કર્તવ્યા તત્ર શિલ્પિભિઃ ॥ ૭૧ ॥

પ્રાસાદના દ્વારશાખાના નીચેથી એક, બે, ત્રણના ક્રમથી આઠ ભાગ કરવા. તેમાંનો ઉપલો આઠમે એક ભાગ તણ દેવો. પછીના સાતમા ભાગના ફરી આઠ ભાગ કરી ઉપરનો સાતમા એટલે ગજાય ભાગમાં શિવપીએ (પ્રાસાદના દ્વારના તે સ્થાનમાં) પ્રતિમાની દૃષ્ટિ રાખવી.૧૪

૧૩ પ્રાસાદવોદાન અ ૪—પદ્મોષો યજ્ઞશૂલાઘાઃ વદ્વાગ્રે સર્વં દેવતાઃ ।

તદગ્રે વૈષ્ણવં બ્રહ્મા મધ્યે લિંગં શિવસ્ય ચ ॥

ગર્ભગૃહમાં પાછલા પાટ નીચે યજ્ઞશૂલાદિની સ્થાપના કરવી. પાટડાથી આગળ સર્વ દેવની અને તેનાથી આગળ વિષ્ણુ આદિ દેવો બ્રહ્મા, અને ગર્ભગૃહના મધ્યમાં શિવલિંગની સ્થાપના કરવી. આ સ્થાપનાની રીતે શિવપીએ કાલ પ્રતિમા પધરાવે છે.

૧૪ દૃષ્ટિ સંબંધમાં જુદાજુદા મત પ્રવર્તે છે. તેમાં અહીં આપેલા મત વર્તમાન કાળે સર્વમાન્ય ગણાય છે. પરંતુ જુના મંદિરોમાં કયાક કયાક જુદા અને નાનું પ્રતિમાદ

इत्येवं प्रतिमामानं संक्षेपेण मया कृतम् ।

तदनुसारं विज्ञाय कर्तव्यं बुधशिल्पिभिः ॥ ७२ ॥

इति श्री विश्वकर्माकृते ज्ञानप्रकाशदीपावर्णवे वास्तुविद्यायां जिन प्रतिमा लक्षणाधिकार्ये एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

ઉપર પ્રમાણે પ્રતિમાનું માન મેં સંક્ષેપમાં કહ્યું છે તે અનુસાર વિચાર કરીને બુદ્ધિમાન શિલ્પીએ પ્રતિમા બનાવવી. ઇતિશ્રી વિશ્વકર્મા વિરચિત જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાવર્ણવે વાસ્તુવિદ્યાના જિન પ્રતિમા લક્ષણાધિકારે શિલ્પવિશારદ પ્રમાણકર એવાડભાઈ શિલ્પશાસ્ત્રીએ રચેલી શિલ્પપ્રભા નામની ભાષા ટીકાનો એકવીશમો અધ્યાય (૨૧)

નેસારેલા હોય છે. તેવા વખતે પીરગૃહ્યા વિચારીને શિલ્પીએએ વધારાષ ગ્નેષ વગમાનને ઉત્તર આપવો.

(૧) ઠંકુર ફેડ વાગુનારમાં દારની ઉંચાઈના છઠ ભાગ કરી ઉપરના સાતમા ભાગના કરી ત્રણ ભાગ કરી સાતમે ભાગે દષ્ટિ રાખવી નેમ તે રહે છે.

(૨) દિગમ્બરાચાર્ય વસુનંદી કૃત પ્રતિમા સારમાં દારની ઉંચાઈના નવ ભાગ કરી, ઉપરના બે ભાગ છોડી સાતમા ભાગના કરી નવ ભાગ કરી સાતમા ભાગે દષ્ટિ રાખવી એ મ રહે છે.

(૩) દીપાર્ણવ અં ૮ માં ચતુષ્પા પ્રમાણે દારની ઉંચાઈના ત્રીસ ભાગ કરી ૨૧ મા ભાગે દષ્ટિ રાખવી.

આ બધા મતોનો મુદાખલો કરવા એક દષ્ટાન લેવું વેળાએ. જે ૨ મળ ૧૭ આગળ ઉંચું દાર હોય તો—

દીપાર્ણવ અં ૮ ના મતે ઉત્તર ગર્ભા નામે ૨૨ આંગુલ

દીપાર્ણવ અં ૨૧ ના મતે „ „ ૯ આંગુલ

વસુનંદીના મતે „ „ ૧૬ આંગુલ

ઠંકુર ફેડના મતે „ „ ૧૮ આંગુલ

દષ્ટિ નીચી રહે છે. આમ જુદા જુદા પ્રમાણે છે.

પ્રતિમા લેણુલેણુનું રચૂળ પ્રમાણુ લોકાદિત કાવ્યમાં:—

મેષ રાશિવાળાને તો શાંતિ મહિલ નેમિ શ્રેષ્ઠ, અનગ કુંચુ તે શ્રેષ્ઠ વરને વખાણવે.

મિથુને આદિ, સંભવ અને અભિનંદન છે. કર્ક ધર્મ શ્રેષ્ઠ સિદ્ધ સુમતિ પ્રમાણવા.

પલ્લ, નેમિ, વીર, કન્યા સુપાર્થને પાસ વૃણા, વૃશ્ચિક ચંદ્ર ધનના પાકી પ્રભુ બાણવા.

આદિ સુમતિ શીતલ મકર મેષાંશ જાત, કુંભે અનંત ચર મીને પ્રભુ પ્રમાણવા.

અલ્પઃ મેષ ૩૬ : કર્ક ૨૧ : વૃણા ૫૦ : મકર

પવલ : વૃષભ ૫૮ : સિંહ ૧૫ : વૃશ્ચિક ૫૨ : કુંભ

કર્ક : મિથુન ૫૬ : કન્યા ૫૫ : મેષ ૩૬ : મીન ૫૦

श्री विश्वकर्मा विरचित वास्तुविद्यायां

ज्ञानप्रकाशदीपार्णवे

उत्तरार्धः

॥ द्वाविंशतितमोऽध्यायः ॥

॥ जिनपरिकरलक्षणाध्यायः ॥ २२ ॥

जयोवाच—

कथयतु महामोक्त परिकरस्य लक्षणम् ।

आसनस्थार्चा चोर्ध्वार्चा शयनार्चा विशेषतः ॥ १ ॥

तेषां युक्त्यनुक्रमेण ब्रूहि मानं परिकरम् ।

सिंहासनस्य किं मानं किं मानं बाहुयुग्मयोः ॥ २ ॥

किमानं छत्रवृत्तं च संखदुन्दुभिमानतः ।

एतत् सर्वं प्रसादेन कथय त्वं जगत्पते ॥ ३ ॥

विश्वकर्मानां शिष्ये न्य पूछे छे:-छे महाप्रभु, मने परिकरनां लक्षणं कछे।
जेठेडी भूतिना, उठेडी भूतिना के विशेषे करीने शयन प्रतिमाना ज्येना परिकरनां

१ जिन तीर्थं करीनी आदोऽर्चनाय इणइप अष्ट प्रातिहार्यं छे. तेज्यो न्यां विचरे छे,
त्यां जे आठे वस्तुजो काजर होय छे. तेथी आ परिकरना ते आठे वस्तुजोना समावेश थये।
होय छे.

अशोकवृक्षः सुरपुण्यवृष्टिः दिव्यध्वनिश्चामरमासनं च ।

भामंडलं दुन्दुभिरातपत्रं सप्तप्रातिहार्याणि जिनेश्वराणाम् ॥

(१) अशोकवृक्ष (२) पुष्पवृष्टि (३) दिव्यध्वनि (४) आमर (५) सिंहासन (६) भामंडल
(७) देवदुन्दुभि आगे (८) छत्र जे आठे जिनेश्वर भगवानना प्रातिहार्यं छे. परिकरमां तेना
समन्वय नीये प्रभाषे करवामां आवे छे:—

(१) अशोकवृक्षः जे छत्रवटानी उपरनां छेखी रथिकाना गोज एतमां आसोपासवनां
पांडां करवामां आवे छे.

(२) देवदुन्दुभिः छत्रवटानी उपर गाधवेन्द्री वाद्य वगाउता होय छे.

(३) दिव्यध्वनिः छत्रवटामां छत्रना उपरना मध्यमां शंभध्वनि करतो छे देव.

(४) आमरः परिकरनी जे आलु आमरेन्द्र आमर देगे छे. अजर वाडिकांमां छेउ पर
आमर कणक्षधारी देवे होय छे.

(५) सिंहासनः गाढी.

યુક્તિઓ અનુક્રમે કહેા. સિંહાસન કયા માનતું, બાહુયુગ્મ (પખવાડના કાઉસગ) કયા માનના, ઉપરનો છત્રવટો કયા પ્રમાણનો, અને તેમાં શંખ તથા દેવદુન્દુભિ વગાડનારાઓ કેટલા માનના કરવા એ સર્વે આપના પ્રસાદ રૂપ, હે જગત્પતિ ! મને કહેા.

વિશ્વકર્માવાચ—

પૂર્વમાનં ભવેત્ કુર્યાદર્ચાં સર્વત્ર શોભના ।

યદ્વર્ણા મૂલમત્તિમા પરિકરસ્તદ્વર્ણાદયઃ ॥ ૪ ॥

વિવર્ણાદિ મહાદોષાઃ જાયમાનેષુ સર્વતઃ ।

રત્નોદ્ભવાઘાત્રેષુ મરકતસ્ફટિકાદિષુ ॥ ૫ ॥

ન દોષો વિવર્ણતાકીર્ણા અર્ચા પરિકરાદિકે ।

શ્રી વિશ્વકર્મા કહે છે: પૂર્વે કહેલાં માન-પ્રમાણવાળી શોભનીય પ્રતિમા ભરાવી (કરાવી) તેના જ વર્ણ (રંગ)ના પાષાણતું પરિકર કરાવવું. પ્રતિમાજી જે વર્ણના હોય તેથી બીજા વર્ણના પાષાણતું પરિકર બનાવવાથી સર્વત્ર મહાદોષનો ભય રહે છે. પરંતુ રત્ન-મરકતમણિ કે સ્ફટિકાદિની પ્રતિમાના પરિકરમાં વિવર્ણતા થાય તો તેમાં દોષ નથી. (પરંતુ ધાતુ પ્રતિમાને ધાતુનું જ પરિકર કરાવવું જોઈએ.)

આસનં ચ અતો વક્ષ્યે ભાગાત્ વક્ષ્યામિ ત્વં શૃણુ ॥ ૬ ॥

અર્ચાર્થોદયકં કાર્યં સિંહાસનં સાર્દ્ધાયતમ્ ।

અથઃ પીઠં દિશ્માગં ચ દ્વાદશાંગુલરૂપકમ્ ॥ ૭ ॥

હવે હું આસન-ગાદીના વિભાગ કહું છું તે સાંભળો. પ્રતિમાની પહોળાઈથી અર્ધું ઉંચું સિંહાસન-ગાદી કરવી, અને પ્રતિમાની પહોળાઈથી ગાદી દોઢી લાંબી રાખવી. તેની નીચે દશ ભાગતું પીઠ ઉંચું કરવું. (નીચે મોટી પટ્ટી અને ઉપર કર્ણપીઠ કરવું.) તે પર બાર આંગળ ઉંચાઈમાં ગજસિંહાહિ રૂપ કરવાં ૬-૭

ઉર્ધ્વે દ્વયાંગુલં છાદ્યં કર્ણિકા ચ વેદાંગુલા ।

અથો દેશે ગ્રહાઃ સર્વે આદિત્યાઘાશ્ર કારયેન્ ॥ ૮ ॥

(૬) ભામંડળઃ પ્રભુજના મસ્તક પાછળ તેજપુજના જેવા મંડળની આકૃતિ.

(૭) પુષ્પટ્ટિઃ છત્રવટામાં (હાથી નીચે) જે માલાધરા પુષ્પટ્ટિ કરે છે.

(૮) છત્રઃ પ્રભુના મસ્તક પર છત્રાકાર હોય છે.

એમ આઠ પ્રાતિહાર્યો પરિકરમાં દર્શાવેલા હોય છે.

(માદીહિલ્પઃ ૪ કણી, ૨ હાજલી, ૧૨ રૂપા, ૧૦ કર્ણપીઠ = કુલ ૨૮)

આચરન્તિ ગ્રહધર્મં સર્વદોષનિવારકાઃ ।

ઉદયાશ્ચાષ્ટવિંશત્યા દૈર્ઘ્યં વૈ કથયત્તેડધુના ॥ ૧ ॥

(ગભસિંહાદિ રૂપ) ઉપર બે આંગળની છાજલી કરવી અને તે ઉપર ચાર આંગળની કણી કરવી, સિંહાસન (ગાદી)ની નીચેની પાટલીમાં સૂર્ય આદિ નવ ગ્રહોના (નાના નાના) રૂપો કરવાં, તે પોતાના ધર્મનું આચરણ કરે છે, અને તે સર્વ દોષોનો નાશ કરનારા છે. આ પ્રમાણે સિંહાસન (ગાદી) ના ઉદય (ઉંચાઈ) ના અઠાવીશ આંગળ (ભાગ) મેં કહ્યા હવે તેની લંબાઈના ભાગ કહું છું. ૮-૯

^૨આદિશક્તિર્જિર્નૈર્દૃષ્ટા આસને ગર્ભસંસ્થિતા ।

સહજા કુલજાડધીના પશ્ચહસ્તા ચરમદા ॥ ૧૦ ॥

^૩અર્કમાનં વિધાતવ્યમ્પાંગમહિતં ભવેત્ ।

દેવ્યાધોગર્ભે મૃગયુગ્મં ધર્મચક્રં મૃશોમનમ્ ॥ ૧૧ ॥

ઢોં ગજોં ચામદક્ષિણે દશાંગુલાનિ વિસ્તરે ।

સિંહોં રોટમઠાકાયોં ^૪જીવત્ક્રોધોં ચ રક્ષણે ॥ ૧૨ ॥

દ્વાદશાંગુલવિસ્તારોં કર્તવ્યોં વિકૃત્તાનનોં ।

કેવલજ્ઞાનમૂર્તીનાં ^૫સર્વેષાં પાદસેવકાઃ ॥ ૧૩ ॥

૨ ઠંકુર દેર વાસ્તુસારમાં મધ્યમાં ચક્રધરા દેવી કરવાનું કહે છે. અહીં આદિશક્તિ નામે દેવી બે હાથવાળી કહી છે. જ્યુના પરિકરોમાં આ અને જોવામાં આવે છે. વર્તમાન કાળમાં પરિકર નીચે પલાસજીમાં મધ્ય ગર્ભમાં પણ દેવી પધરાવવાની પ્રથા સો દોઢસો વર્ષથી વધુ જોવામાં આવે છે અને તે મૂળ નાયકની શાસનદેવી=યક્ષણીની મૂર્તિ કરાવીને મૂકે છે. પરંતુ તેમ કરવાનું કયાપ શાસ્ત્રીય વિધાન હતું જોવામાં આવેલ નથી.

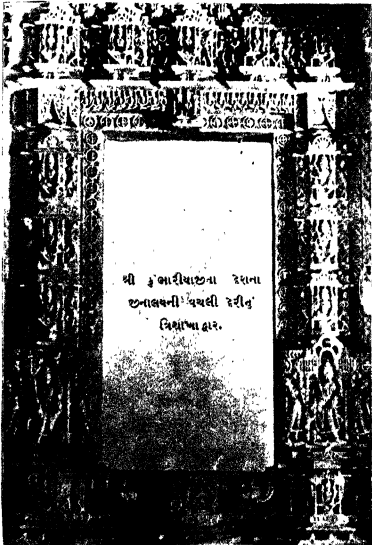
૩ ૭ ભાગની આદિ શક્તિની બે બાજુ બન્ને ચાંબલીઓ ત્રણ ભાગની કરવી. તેમાં કયાંક ૭ ભાગની દેવીની બે બાજુ ચામરધારી સેવિકાઓ કરેલી જોવામાં આવે છે. આ મધ્યની દેવી વિગેરે ભાગ પાંચ આંગળનો નિદાગો રાખવાનું અન્ય ગ્રંથોમાં છે. તેમજ યક્ષ-યક્ષણીનો પાટલી ત્રણ આંગળ ઉંચી રાખવાનું કહેલું છે. આ અધ્યાયમાં આંગળ અને ભાગ એક અર્થમાં લખવા.

૪ જીવત્ક્રોધોં ચામદક્ષિણ પાદાન્તરે ૫ સર્વેં હુઃસહસંચયં પાદાન્તરે

(ગાદીવિસ્તાર : ૬ ગભર્ધિ દેવી, ૧૦ હાથી, ૧૨ સિંહ. ૧૪ યક્ષ-યક્ષણી=૪૨+૪૨=૮૪ ભાગ)

ઇન પ્રતિમા પરિકર અને તોરણ

રૂપવાળી પંચશાખાનું કાર આનાસવ કુંભારીયાજી

અર્ચા વામે યક્ષિણ્યા યક્ષો દક્ષિણે ચતુર્દશ ।
સ્તંભિકા મૃણાલયુક્તં મકરૈર્ગ્રાસરૂપકૈઃ ॥ ૧૪ ॥

ચતુરશીતિ વિસ્તારે ઉચ્છ્રયે ચાષ્ટવિંશતિઃ ।
આસનં કથિતં ચૈવં ચામરધારાવતઃ શૃણુ ॥ ૧૫ ॥

॥ इति सिंहासनम् ॥

હવે સિંહાસન (ગાદી) ના વિસ્તારના ભાગો કહે છે. મધ્યમાં આદિ શક્તિ ત્રિન દેવોએ આત્મામાં બેઈ એવી તે સહજ, કુલજ અને સ્વાધીન છે. તેણે હાથમાં કમળ અને વરમુદ્રા ધારણ કરેલાં છે. (તેના ત્રણ કે બળે આંગળના બેઉ બાબુના ઉપાગો સહિત) દેવી ૧૨ ભાગના વિસ્તારમાં કરવી. (મધ્યમાં છ ભાગનું રૂપ કરવું) દેવીની નીચે કર્ણપીઠમાં ગર્ભમાં સુશોભિત એવું ધર્મચક્ર સહિત મૃગયુગ્મ કરવું. દેવીની બંને બાબુ હસ હસ આંગળના હાથીના રૂપે કરવાં. તેના પછી રૌદ્ર-મહા કાયાવાળા વિકરાળ મુખવાળા સિંહો બાર બાર આંગળ પહોળાઈમાં કરવા. તેના કોધથી જીવેનું રક્ષણ કરવા પ્રભુએ પોતાની ગાદીની નીચે તેને દબાવેલા બાણે ન હોય ! કેવળ જ્ઞાનમૂર્તિ એવા પ્રભુના પાદ સેવકો-પ્રભુની કાળી તરફ યક્ષિણી અને જમણી તરફ યક્ષનાં સ્વરૂપો ગાદીના છેડા પર ચૌદ ચૌદ ભાગના વિસ્તારના કરવા. યક્ષ યક્ષિણીની ફરતા બે બાબુમાં સ્તંભિકાઓ, કમળ જેવાં તોરણો, મકર અને આસ મુખથી શોભતી કરવી. (જિન ધર્મમાં ઉદ્યોત કરનાર એવા શાસન દેવ-દેવીઓ યક્ષ-યક્ષિણી જે જેના હોય તેનાં સ્વરૂપો ત્યાં કરવાં). એ રીતે ગાદીના વિસ્તારના ચોરાશી ભાગ અને ઉંચાઈમાં અઠાવીશ ભાગનાં લક્ષણો કહ્યાં. હવે પ્રભુની બાબુના આમરધારીના લક્ષણો સાંભળો.

अथ चामरधरा (बाहिका)—

ચામરધરાનતો વક્ષ્યે ચામરેન્દ્રા इति स्मृताः ।
पृष्ठपदोद्भवाः कार्याः बाहिकोभयमच्यतः ॥ १६ ॥

प्रतिमास्कंधमुत्सेधाः कर्तव्याश्च मुशोभनाः ।
स्तंभौ मृणालसंयुक्तौ पूर्वादि चिरालैर्विदुः ॥ १७ ॥

ઉચ્છ્રયમેકપંચાશદ્વિસ્તારે દ્વાવિંશતિઃ ।
उदयं स्तंभिकाभिश्च तिलक-तोरण-भूषितम् ॥ १८ ॥

‘षट्गुलानि कर्तव्या विरालिगजचामराः ।
 स्तंभिका द्वयांगुले द्वे सूर्यांशे इन्द्री विस्तरे ॥ १९ ॥
 अष्टमिपट्टिकोर्ध्वमिन्द्रमेकत्रिंशतिः ।
 सूर्यांगुलं तोरणाद्यं मृणालतिलकान्वितम् ॥ २० ॥
 मूलनायकस्तनगर्भे दृष्टिमिन्द्रस्य कारयेत् ।
 नानाभरणशोभादद्यं चामरेन्द्रः प्रकथ्यते ॥ २१ ॥

इहे चामरेन्द्र नामधी प्रसिद्ध ज्येवा चामरधराना लक्ष्म कहुं छुं. मूण नाय-
 कनी प्रतिमाना पाछण आळुना भागमां प्रतिमाना आहुंओना मध्ये अने आळु
 वाहिका (पभवाडा=चामरेन्द्र) स्थापन करवा. ते मूण नायकना भला भराभर उंचा
 सुशोभित करवा. तेना (३पनी जे आळु) स्तंभिकाने हंड सखित कभण करवा अने
 आळुमां विरालिकाओ करवी. आ चामरधरा ज्येकावन भाग उंचा अने आवीश
 भाग विस्तारमां करवा. ध्रुनी जे आळु जे थांलडीओ ने तोरज्योने तिलकथी शोभनी
 करी, तेने हंड सखित उपर कभण करवा. तेमां विरालिकाओ स्तंभिकानी जे आळुओ
 करवी. तेनी पडोणाध परिकरना अने छडा उपर छ भागनी, नासकवाणी उणी पट्टि-
 कामां विरालिका गज अने नाना चामर कणशधारीनां रूपे करवां. आर आंगण
 पडोणाधमां ध्रुतुं रूप अने तेनी जे आळु अणे आंगणनी थांलडीओ करवी.
 (ज्ये रीते विस्तार=जे थांलडी चार भाग; आर भाग पडोणा ध्रु अने छडा परनी
 गज विरालिकावाणी छ भागनी पडोणी नासक-पट्टिका मणी कुल आवीश भाग करवा)

इहे उंचाधना भाग कडे छेः-नीचे मूण नायकनी पाटवी जेटवी तेनी पट्टिका=
 आसन आठ भागनुं, ते पर ज्येकत्रीश भाग उंचा ध्रु (केशपर्थंत) अने ते पर
 आर भागमां तोरज्यादि कभण तिलकथी शोभतां करवां. (ज्ये रीते उंचाध ८।३१+
 १२=५१ भाग) मूण नायक प्रळुनी स्तनजिंभी भराभर ध्रुनी दृष्टि अभस्तुत्रमा
 राअवी. आळुना चामरेन्द्रनी प्रतिमा अनेक आळुपडोधी शोभनी करवानुं कहुं छे.

६ अन्यत्र-वक्रषट्गुलं कार्यं क्षोभनं चतुरांगुलम् जेटले ते छडा परनी छ भागनी
 उणी पट्टीमां विरालिका, गज अने नाना चामर कणशधारीनां रूपे थाप ते भाग उडे चार
 आंगणने पाछे मारवा.

आभरधरा वाहिका उदयः-

८ पायटी-पाटवी

३१ ३५ उदय

१२ तोरज्यादि

५२ भाग उदय

वाहिका चामरधरा विस्तारः-

२ भाग थांलडी

१२ भाग चामरधरा के काउसज्ज विस्तार

२ भाग थांलडी

६ भाग विरालिका, गज-चामर

२२ भाग विस्तार

પ્રહ્લાદાસ્ત્યો વામનસ્ય ચામરધારઃ સોચ્યતે ।
દક્ષિણે બાહુસંસ્થાને ઉપેન્દ્રો નામ નામતઃ ॥ ૨૨ ॥

પ્રભુની ડાબી તરફના ચામરધારી ઇન્દ્રને પ્રહ્લાદ નામે ઇન્દ્ર કહ્યો છે, અને જમણી તરફના ઇન્દ્રને ઉપેન્દ્ર એવું નામ આપેલું છે.

મૂલનાયકગર્ભસ્ય બાહિકાષ્ટાદશાંગુલા ।
બાહુચામરધરયોર્મધ્યેન્તરં દ્વયાંગુલમ્ ॥ ૨૩ ॥

મૂલનાયકમમુરગર્ભે ચામરેન્દ્રો ભવેત્ ।
ઈદ્શં લક્ષણં વ્રતસ ચામરધારઃ પ્રકથ્યતે ॥ ૨૪ ॥

॥ इति चामरधराः ॥

મૂળ નાયકની પ્રતિમાના ગર્ભથી બાહુની બહારની ફરક અઠાર આંગળની હોય છે. તેની અને બાહુના ચામરધરાની વચ્ચે બે આંગળનું અંતર રાખવું. (૧૮+૨+૨+૬=૨૮) આમ મૂળનાયકની ગાદીની પાટલીની બેઉ બાજુના ફરક બરાબર પરિ-કરના ચામરેન્દ્રના ગર્ભ રાખવો. એ રીતે ચામરધરાના લક્ષણ કહ્યાં છે. ઇતિ ચામરધરા.

छत्रवृत्त-दोला--

દોલાઘ્યં તોરણં કાર્યમનેકાકાર^૭ સંયુતમ્ ।
ત્રિરથિકેદુભવં કાર્યં છત્રત્રયસમન્વિતમ્ ॥ ૨૫ ॥

અશોકપત્રાદિકાર્યં છત્રદંડઃ સુશોભિતઃ ।
પૃષ્ઠસ્તે ફળમંડનાઘ્યં મસ્તકોર્ધ્વે સમુદ્ભવેત્ ॥ ૨૬ ॥

ત્રિપંચફળઃ સુપાર્શ્વઃ પાર્શ્વઃ સપ્તનવસ્તથા ।
દીનફળો ન કર્તવ્યોઽધિકો નૈવ ચ દૂષયેત્ ॥ ૨૭ ॥

છત્રત્રયં ચ નાસાગ્રોત્તારે સર્વોત્તમં ભવેત્ ।
નાસામાલાન્તયોર્મધ્યે કપોલવેષકૃત્ પુનઃ ॥ ૨૮ ॥

હવે છત્રવૃત્ત જેને દૌલાતોરણ કહે છે તે અનેક આકારવાળું કરવાતું કહ્યું છે. તેના પર ત્રણ રથિકા કરવી. (૧) ગાંધર્વ ૩૫ પંક્તિ (૨) હંસ પંક્તિ (૩) અશોક

પત્ર પંક્તિ. મધ્યમાં ઉપરાઉપર ત્રણ છત્ર અને અશોક પત્રાદિને કમળદંડથી શોભતું કરવું. પ્રભુનેા પાછલો ભાગ મસ્તક પર ફણાથી શોભતો કરવો. તે સુપાર્શ્વનાથજીને ત્રણ કે પાંચ ફેણુ અને પાર્શ્વનાથજીને સાત કે નવ ફણાવાળા સર્પની આકૃતિ કરવી. તેનાથી ઓછી ફેણુ ન કરવી. પાર્શ્વનાથજીને અધિક ફેણુ થાય તેા દોષ નથી. ત્રણ છત્રોમાં નીચલા આગળ પડતા છત્ર અને પ્રભુના નાકનેા અચ્ચ ભાગ સમસૂત્રમાં (અવલંબે) રાખવા તે ઉત્તમ બાણ્યું. નાક અને કપાળના મધ્ય ભાગમાં આડી રેખાથી કપોલ વેધ બાણવા.

ચતુરશીત્યંગુલં દીર્ઘમુદયૈકપંચાશદંગુલમ્ ।

ઘંટાસ્તસ્યોઘ્વૈર્કર્તવ્યા સર્વલક્ષણસંયુતા ॥ ૨૯ ॥

મામંડલં તતો મધ્યે તિલકં વામદક્ષિણે ।

ચતુર્દશાંગુલં પ્રોક્તં તિલકં વિસ્તૃતં ભવેત્ ॥ ૩૦ ॥

ઉદયે ષોઢશં પ્રોક્તં તિલકે તત્ર રૂપકમ્ ।

ઊપરે છાઘકી જ્ઞેયા ઘંટાકલશભૂષિતા ॥ ૩૧ ॥

નાસિકે સ્તંભિકાઢ્ઢીં ચ મયૂરં વામદક્ષિણે ।

બાજ્ઞે મકરાણાં મુત્વાઃ ગાંધર્વા રન્નશેઝરાઃ ॥ ૩૨ ॥

‘વીળા વંશધરાઃ પ્રોક્તા મધ્યસ્થાને ડ્ઢિત સ્મૃતાઃ ।

વસંતરાજો મારાધરસ્તિલકવામદક્ષિણે ॥ ૩૩ ॥

૮ અન્ય શિલ્પગ્રંથોમાં છત્રવૃત્ત તિલક કહેવ છે,

ઉપરિફાલ્લનાઃ કાર્યાસ્તત્ર ભેદમતઃ શુણુ

વદ્ભાગં મુલ્લધદ્રં ચ નિર્ગમે સાર્ધમેવ ચ

મૂલનાસિકશ્ચતુર્માંગ દ્વાણુભયોઝ્ઞ વૈ ।

તસ્વ બાજ્ઞે પ્રકર્તઢ્યં સાર્ઢ્ઢીં સાર્ઢ્ઢીં ચ નિર્ગમમ્ ॥

આમરેન્દના ગર્ભે વીણાવંશધરની કાલનાના ભેદ હવે સાંભળોઃ—છ ભાગનું સુખબદ પડોણું કરવું તે દોઢ ભાગ નીકળણું રાખવું. તેની ણને બાણુમાં અખ્ખે ઢાંબલી સાથે મળનાસિક અચ્ચાર ભાગની કરવી. તે ઓઢથી ખીજ બહાર દોઢ દોઢ આંગળની રાખવી. (કુલ ૧૪ ભાગ વિસ્તારમાં બાણુયું) આ સર્વ ભાગનું શ્લોક ૩૦-૩૧ માં તિલકના નામથી વિવરણુ કરેલ છે. તેના મધ્યમાં વીણાવંશધર કે નાની જિનપ્રતિમા કરવાનું કહ્યું છે.

દૌલા-છત્રવૃત્ત ચોરશી આંગળ વિસ્તારમાં અને એકાવન ભાગ ઉંચાઈમાં કરવો. પરંતુ તે પર વિશેષમાં મધ્યગર્ભે ઘંટાકળશ સર્વલક્ષણવાળા કરવા. (તે એકાવન ભાગ ઉપર બાણવા) પાર્શ્વ-મુખપાર્શ્વનાથજીને સર્પ તથા સર્વ પ્રભુજીને પાછળ ભામંડળની આકૃતિ કરવી. તેની ડાબી જમણી તરફ ચામરેન્દ્રના મધ્યગર્ભ ઉપર રૂપયુક્ત તિલક ચૌદ આંગળ પહોળા અને સોળ આંગળ ઉંચાઈમાં કરવા. (તેના ઉદયમાં મધ્યમાં એકેક રૂપ કરવું.) તેના પર છાજલી કહી છે. તેના પર ઉદયમ ઘંટાકળશથી શીભતું કરવું. તેની નીચે વીણાધરના રૂપની બે આબુ નાસિકાઓમાં બળે સ્તાંભિકાઓ કરવી. તે પર ડાબી જમણી તરફ મયૂર કરવા. બહારના ભાગમાં મુખ ક્રાંતતા મકરો કરવા. ગાંધર્વ અને રત્નમુકુટધારીના રૂપો કરવાં. વીણા વાંસળી બનાવનારાના સ્વરૂપો દેવ-તિલકના મધ્યમાં, ગવાક્ષમાં કરવા.

વસંતરાજો મालાધરસ્તિલક વામદક્ષિણે ॥ ૩૩ ॥

અનુગો પારિજાતશ્ચ દશાંગુલપ્રમાણતઃ ।

મૂર્લોકો મુવર્લોકેશો ચાગ્રે છત્રં દ્વિતીયકમ્ ॥ ૩૪ ॥

પરિકર વિસ્તાર		પરિકર ઉદય	
નાદી વિસ્તાર	છત્રવટનો વિસ્તાર	મધ્યગર્ભે	આબુમાર્ગો ઉદય
૬ ગર્ભાર્ધ દેવો	૧૦ ગર્ભાર્ધ છત્ર	૨૮ ગાર્દી	૨૮ ગાર્દી
(મધ્યર્થો)	૨ કમળ નાળ	૭૦ પ્રતિમા	૫૧ વાહિકા
૧૦ ગજ	૧૦ માત્રાધર	૩ માર્ગે અંતર	૫૧ છત્રવટ (છત્રવટો)
૧૨ સિંહ	૧૪ તિલક વિસ્તાર	૧૦ છત્ર ઉદય	૧૩૦
૧૪ વક્ષ-વક્ષિણી	૬ મકરમુખ	૯ શંખપાલ	
૪૨	૪૨	૫ હંસ પક્ષિ	
૮૪	૮૪	૫ આશોકપત્ર	
		૧૩૦	
ગાર્દી સિંહાસન		વાહિકા-ચામરધરો	
વિનય	વિસ્તાર	ઉદય	વિસ્તાર
૪ ભાગ કહ્ણી	૬ ગર્ભાર્ધો વ્ધી	૮ ભાગ પાતડી	૨ ભાગ ચાંભરી
૨ ભાગ છાજલી	૧૦ ગજ	૩૧ રૂપ	૧૨ ભાગ રૂપ
૧૨ ભાગ ગજસિંહાસિ રૂપ	૧૨ સિંહ	૧૨ તોરણાદિ	(ચામરેન્દ્ર કે મલિસભમ)
૧૦ ભાગ કહ્ણીપીઠ	૧૪ વક્ષ-વક્ષિણી	૫૧	૨ ભાગ ચાંભરી
૫૮	૪૨×૨=૮૪		૬ ભાગ આબુના નાનકમાં વિરાલિના, ગજ, સિંહ ને કળશ ચામરના દેવ.
			૨૨

तृतीयं लिङ्गाकारम् ग्रहा देवाश्चतुर्थकम् ।
 दोला कनकदंडं च छत्रवृत्तं विशांगुलम् ॥ ३५ ॥
 शङ्करी मणिमौक्तिकस्योर्ध्वे कलशसोभितम् ।

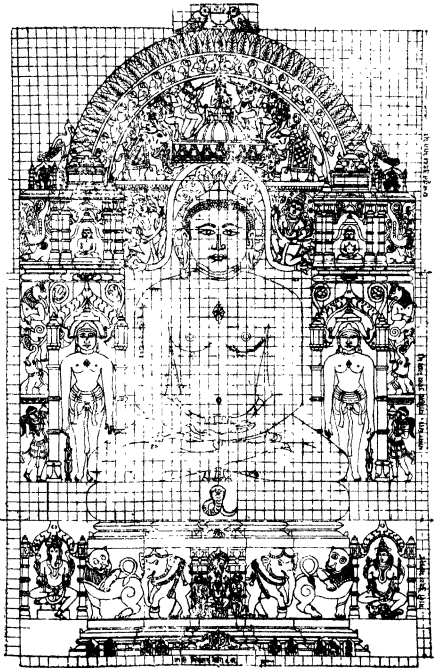
वंशीधरना तिलकथी डाणी जमली तरङ्ग (प्रभुना मुष्ण पासे) वसंतराज्य ज्येवा
 भावाधरनां स्वर्णो तेना अनुचर इषे पारिजतादि वेदपत्रो साथे करवा. ते दश
 आंगण विस्तार प्रभाङ्गमां करवा. प्रभु परतुं छत्र छद्मांडना भूलोकतुं प्रथम छत्र.
 तेनी उपर भूलोकेशतुं पीणुं छत्र करवुं. त्रीणुं लिङ्गाकार छत्र अने साथुं छत्र
 गुरुदेवइप आशुतुं. सुवर्णदंड उपरना छत्रनी जोगार्ध वीथ आंगण विस्तारमां
 राखवी. छत्रनी नीचली (सार भागनी) आवर मण्डिभोतीमय वंवी करवी उपर
 देहीप्रथमान ज्येवा कण्ठ करवे. (छत्रवटानी गलताकार दंडधारानी उच्चां हय
 आंगणनी कही छं.)

निसक

उदय (आभरेन्द्र पर वंशीधर)	विस्तार
२ भाग हासो	४ भाग स्तम्भिका-नासक
१२ भाग स्तम्भिका, तोरण्य अने मध्यमां वंशीधरतुं के जिन प्रतिमानु स्वइप	६ भाग वंशीधर के जिन प्रतिमा मकर
२ भाग छाजली	४ भाग स्तम्भिका-नासक
६ भाग दोहीयो	२४
६ भाग घंटादूट	
२८	

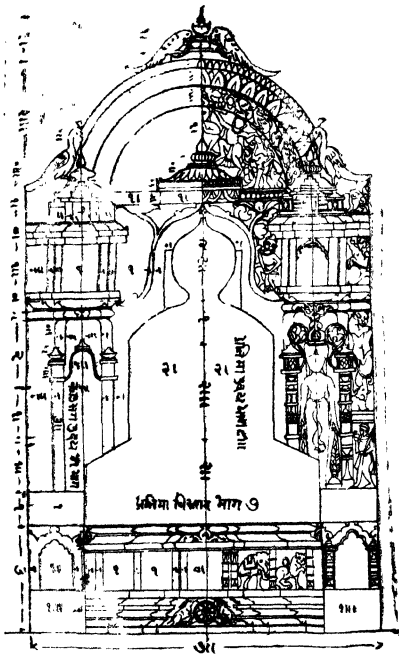
छत्रवृत्त

उदय	विस्तार
२ हासो	१० गजार्धं छत्र
१२ स्तम्भिका तोरण्य ने वंशीधर के शूर्ति	२ कण्ठ नास
२ छाजली	१० भावाधर (वसंतराज्य)
६ दोहीयो	४ स्तम्भिका-नासिक
१२ छत्रवटाना तण जराभर दोहीयानो मयाणो	६ पीणुसंशवर के शूर्ति
१० छत्रवटो-उदय	४ स्तम्भिका-नासिक
६ संभपासादि गोषरेण्ड पडेली रथिका	६ मकर मुष्ण
४ संभपांडित पीणु रथिका	२४
५ अशोक पत्रनी व्रीणु रथिका	४२
५० कुच छत्रवृत्त उदय	८४ भाग विस्तार

जिन परिकर

श्रीभासांडर ओ. रथपति

वि. नं १७६८ मां पृ वडील पूर्वज स्थसति भंगलभातुं आलेपेळुं
 ७x८११ विभागळुं जिन परिकर-सन्मुपकश्टन

પેરાવતદ્વયો શ્રેષ્ઠો ઉભયો વામદક્ષિણે ॥ ૩૬ ॥

કલશપલ્લવૈર્યુક્તાવિચ્છાપત્રં ચ કારયેત્ ।

હિરણ્યેન્દ્રદ્વયો કાર્યો પુષ્પાંજલિકલશાન્વિતૌ ॥ ૩૭ ॥

છત્રવૃત્ત ગાંધર્વેન્દ્રાઃ શંખપૂર્ણમહોદ્મવાઃ ।

કુર્વંતિ મંગલં સર્વં દુઃકૃમિશંખપાલિકાઃ ॥ ૩૮ ॥

માલાધર પર શ્રેષ્ઠ એવા ઐરાવત હાથીના સ્વરૂપ ડાળી જમણી ભેડ તરફ કરવા. તેને સૂંદમાં કળશપત્રોથી આચ્છાદિત કરેલા કરવા. હાથી નીચેની પાટલી તીચ પત્રાદિ કરવા. હાથીની પીઠ પર હિરણ્યેન્દ્રો હાથમા પુષ્પાંજલિ અને કળશ ધારણ કરેલા બનાવવા. છત્રવૃત્તમાં છત્રવટા પર (પહેલી ગાળ પશ્ચિમા વાજિત સાથે નૃત્ય કરતા) ગાંધર્વાદિ સ્વરૂપો કરવા. છત્રવટા ઉપર તેના મધ્યમાં શંખ બજાવતો દેવેન્દ્ર અને તેની બે બાજુ નૃત્ય કરતા ભેરી બજાવતા રૂપો અને ડમરૂ આદિ વાજિત્રવાળા દેવદુહલિ અને શંખપાલના સ્વરૂપો આનંદમંગળ કરતા કરવા.

જન્મોત્સવં ચ કુર્વંતિ પર્વતમેરો વાસવાઃ ।

છત્રચામરશંખનાદૈર્હરિણગમિર્ષર્વિદુઃ ॥ ૩૯ ॥

પ્રભુનો શુભ જન્મોત્સવ મેરૂ પર્વત પર ઉજવાય છે તેમ આદી છત્રવૃત્તમા છત્ર, ચામર, શંખનાદ આદિ હરિણગમિષ્વિઓ પ્રભુનો ઉત્સવ કરી રહ્યા હોય તેમ કોતરવા.

મામંડલં તતઃ કાર્યં છત્રાધશ્ચ દ્વાવિંશતિઃ ।

ચતુર્વિંશોદયો કાર્યં તતો મૃગાલદંડકમ્ ॥ ૪૦ ॥

છત્રં દશાંગુલં પ્રોક્તં દ્વિતીયં વસુ અંગુલમ્ ।

પદંગુલં તૃતીયં ચ ચતુર્થં ચ વેદાંગુલમ્ ॥ ૪૧ ॥

મૂલનાયકમસ્તકોર્ધ્વે વૃત્તં કુર્યાત્ ત્રયં તથા ।

વૃત્તં ચતુશ્ચત્વારિંશત્ ચતુઃષષ્ઠ્યંતકં તથા ॥ ૪૨ ॥

એવં રથિકાત્રયં કાર્યં વૃત્તાકારં મહેત્તતઃ^{૧૦} ।

પ્રભુના મસ્તક પાછળ છત્રની નીચે તેજપુંજ જેવી ભામંડળની આકૃતિ બાવીશ ભાગ પહોળી અને ચોવીશ ભાગ ઉચી કરવી. અને માલાધરની આંગળ ધારે વૃત્ત કમળાકંઠ કરવો. (પ્રતિમાના ડાનથી આ છત્રકંઠ વચ્ચે બે આંગળતુ અંતર સાખતુ) ત્રણ છત્રોમાં પહેલું ગર્ભથી દશ આંગળ, બીજું ગર્ભથી આઠ આંગળ,

^{૧૦} છત્ર ત્રણે કહેલું છે. પણ તે ગર્ભથી ત્રણતુ. એમ બધા છત્રોની પહોળાઈ ગર્ભથી જણવી.

ત્રીભું ગર્ભથી છ આંગળ અને ચોથું ચાર આંગળતું કરવું. મૂળનાયકતા મસ્તક પરથી રથિકાના ત્રણ ગોળ વૃત્ત ફેરવવાં. પહેલું સુખ્માલીશ આંગળના પરિધથી અને ત્રીજું ચોસઠ આંગળના પરિધ સુધીમાં ગાંધર્વ પંક્તિતું, હંસપંક્તિતું અને ત્રીજું અશોક પત્રતું એમ ત્રણ વૃત્ત ફેરવવાં.

દિવ્યદેહધરાઃ સર્વે જિનેન્દ્રમક્તિવત્સલાઃ ॥ ૪૩ ॥

વાદ્વિવૈશ્વ સમુત્પન્ના ધારયંતિ ચ માલિકામ્ ।

દોલામસ્તકે કલશમુખયે હંસરૂપકમ્ ॥ ૪૪ ॥

ગજશુઠા સુચોમાદયા અશોકપલ્લવાકૃતિમ્ ।

પ્તદ્ દોલાલક્ષણં ચ પ્રકર્તવ્ય સુક્તિલ્પિભિઃ ॥ ૪૫ ॥

પક્ષે ચામરધારિણઃસ્થાને કાયોત્સર્ગઃ કૃતઃ ।

ગોળાવંશધરસ્થાને આસનસ્થા ચ પ્રતિમા ॥ ૪૬ ॥

સદ્મૂલનાયકેન પંચતીર્થસ્વરૂપકમ્ ।

સ્તને કાયોત્સર્ગદૃષ્ટિઃ ચોર્ધ્વમૂર્ત્યાઃ સમાંશકે ॥ ૪૭ ॥

પરિકરમાં દિવ્યદેહ ધારણ કરનારા દેવો, જિનેન્દ્ર ભક્તિમા પ્રીતિવત્સલ, દેવ-ગાંધર્વો, વીણાશંખાદિ વાજિત્રો બલવનારા અને હંમેશાં પુષ્પમાળાઓ સહિત શોભતા કરવા. છત્રવૃત્ત-ઠોલાના મથાળે મધ્યમાં કળશ અને બે બાબુ હંસ અથવા મારના રૂપો કરવાં (તે કહેલા ૫૧ ભાગ ઉપરાંત આઠ ભાગમાં કરવા). હાથીએ સૂઠોથી શોભતા કરવા અને ઉપર અશોક પાલવના પત્રોની આકૃતિ કરવી. એ રીતે ઠોલા છત્રવૃત્તના લક્ષણ બાણવાં. અને કુશળ શિલ્પીએ તે પ્રમાણ પરિકરની રચના મેળવીને કરવું. પંચતીર્થરૂપ પરિકર કરવાને બાબુના આમરેન્દ્રના સ્થાને કાઉસગની

૧૦ પરિકરના છત્રવૃત્તના ઉપલા ભાગમાં શંખ-ભેરિ, ડમરૂ આદિ વાજિત્રો બલવના ગાંધર્વોના રૂપની એક મોટી પંક્તિ સુખ્માલીશ આંગળના વૃત્તના પરિધમાં કરવામાં આવે છે. તે પર હંસની વૃત્ત પંક્તિ, તે કોણમાં નાના નાના ગાંધર્વોના રૂપ નૃત્યગીત કરતા હોય તેવી પંક્તિ કરે છે. અને તે પર આશોકપાલવના પત્રોની પંક્તિ ચોસઠ આંગળના પરિધમાં કરવામાં આવે છે. આ રીતે કોણમાં ચાર પંક્તિ પણ જોવામાં આવે છે. ત્રણ રથિકા તે અવરથ કરવી જ. વિશેષ કરવામાં દોષ કશો નથી, પરંતુ તે તેની મર્યાદામાં રહીને છેલ્લી પંક્તિ કરવી. આ છેલ્લી રથિકાને મથાળે છત્રવૃત્ત એકાવન ભાગમાં કરી તે પર કળશ અને બાબુમાં પક્ષીરૂપ કરવામાં આવે છે.

મૂર્તિ બનાવવી અને ઉપર વીજ્ઞા વંશધારીના સ્થાને નાની આસનસ્થ જિનપ્રતિમા ગોખલામાં કરવી. ત્યારે મૂળનાયક સહિત પંચતીર્થસ્વરૂપ પરિકરનું બને છે. તેમાં કાઉસગ્ગની દંદિ મૂળનાયકની સ્તનખિંબી પ્રમાણે રાખવી અને ઉપરના તિલકની મૂર્તિની દંદિ મૂળનાયકની દંદિમાં સમસૂત્ર રાખવી (આ ચારે મૂર્તિ પર છત્રો કરવાં.)

પ્રતિમા પરિકરહીના સિદ્ધાવસ્થા તદુચ્યતે ।

પરિકરસહિતા તથા હૃદ્વિંશતે પ્રપૂજયેત્ ॥ ૪૮ ॥

પરિકર વિનાના પ્રતિમાણ સિદ્ધ ભગવાન કહેવાય અને પરિકર સહિતના પ્રતિ-
માણ અર્હત્ પ્રભુ બાણવા. (પ્રમુખ એક પ્રતિમાને તો અવશ્ય પરિકર કરવું
જ કારણ કે તેમાં અર્હત્ પ્રભુની વિભૂતિ દર્શક અષ્ટ પ્રતિહાર્થ દર્શાવેલા હોય છે.)

ઋર્ચસ્થિતપ્રતિમાપરિકર—

છત્રત્રયં જિનસ્યોર્ચે રથિકામિલ્લિભિર્યુતમ્ ।

અશોકદ્રુમપત્રૈશ્ચ દેવદુન્દુભિવાદિભિઃ ॥ ૪૯ ॥

મમુરી સિંહાસનસ્ય ગર્જસિંહવિભૂષિતઃ ।

મધ્યે ચ ધર્મચક્રં ચ પાર્શ્વયોર્યક્ષયક્ષિણીમ્^{૧૨} ॥ ૫૦ ॥

ઈતિશ્ચો વિશ્વકર્માક્રુતે જ્ઞાનપ્રકાશકીર્ણને વાસ્તુવિચાર્યાં

જિનપરિકરલક્ષણો નામ દ્વાવિંશતિતમોઽધ્યાયઃ ॥ ૨૨ ॥

ઉભી જિનપ્રતિમાના મસ્તક પર ત્રણ છત્ર અને ત્રણ રથિકા (૧) અશોકપત્રો અને દેવદુન્દુભિવાજિત્ર બનાવતા દેવગાંધર્વો (હંસપંક્તિ ત્રિરથિકા) વડે અલંકૃત કરવું. સિંહાસનની પાટલી હાથી અને સિંહોથી વિભૂષિત કરવી. મધ્યગણે ધર્મચક્ર અને બંને છેડા પર યક્ષ-યક્ષિણીના સ્વરૂપો કરવાં.

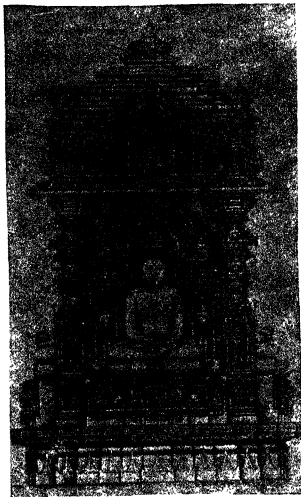
ઇતિશ્ચો વિશ્વકર્મા વિરચિતે જ્ઞાનપ્રકાશકીર્ણને વાસ્તુવિદ્યામધ્યે જિનપરિકર લક્ષણાધિકાર ઉપર સ્થપતિ પ્રભાશંકર ઝોઘાઝાઈ શિલ્પશાસ્ત્રીએ રચેલી શિલ્પ-પ્રભા નામની ભાષાટીકાને અધ્યાય આવીશમે.

^{૧૨} ઉભા જિનપરિકરમાં બીજા તીર્થકરોની મૂર્તિઓ પણ કોઇ સ્થળે ભેવામાં આવે છે. પણ આગળ ઇન્દ્રાદિ રૂપો નાના કરવામાં આવે છે. ઉભી પ્રતિમાના પરિકરમાં યક્ષ-યક્ષિણીના સ્વરૂપો બહુ ઝોઘા ભેવામાં આવે છે.

કુમારપાળ બૂખાલ ચરિત્ર ગ્રંથના ઉત્તરાર્ધમાં પરિકર વિષે ત્રીસેનો પાઠ ભેવામાં આવે છે તે અગ્રે આપીએ છીએ.

કાથોલસર્ગ કથાને જિન પ્રભુની ઉભી મૂર્તિ, પરિકર સાથે. દીપાબ્દિ વ. ૨૨

ચતુર્થાન-જન પરિકર છત્રી સાથે દીપાબ્દિ વ. ૨૨

ઉત્કલમાં વિચરતા ૧૭૦ તિર્થંકર સાથે અણત-
નાથજીનો પદ
દીપાલ્કવ

સમવસરજી

દીપાલ્કવ અ. ૨૫

जिन ग्रंथ परिकर संक्षिप्त स्वरूप—

सुमेरुशिखरं दृष्ट्वा मयः पृच्छति सद्गुरुम् ।
कोऽयं पर्वत इत्येष कस्येद् मंदिरं प्रभो ॥ १ ॥

कोऽयं मध्ये पुनर्देवः पादान्ता का च नायिका ।
किमिदं चक्रमित्यत्र तदन्ते को मृगो मृगी ॥ २ ॥

के वा सिंहा गजाः के वा के चामी पुरुषा नव ।
यक्षो वा यक्षिणी केयं के वा चामरधारकाः ॥ ३ ॥

के वा मालाधरा पते गजारूढाश्च के नराः ।
पतावपि महादेव की पीणावशवाद्कौ ॥ ४ ॥

दुन्दुभिवादकः को वा को वाऽयं शंखवादकः ।
छत्रत्रयमिदं किं वा किं वा भ्रामंडलं प्रभो ॥ ५ ॥

सुमेरु पर्वतचुं शिखरं नन्दे पता मय पाताना सदगुरु विप्रकर्मणि पूछे छे के आ पर्वत कयो छे? अने तेना देपर छे प्रभु, द्रागुं मंदिर छे? तेना क्या देव विगने छे? तेना गार्दना पत्र तणे उर्ध्व देरी छे? (यस्ये) अक अने (पावुभा) हरषु अने हरिषु श्रुं छे? गार्दना सिंहे अने दायी तथा आ नीये नव पुरुषरूप देना छे? आ यक्षपक्षिणी अने चामरधारक कोषु छे? मालाधर अने दायी पर भेडा पुरुषो कोषु छे? छे प्रभु! आ पीणा-वशवाद्क, दुन्दुभिवादक तथा आ शंखवादक कोषु छे? अने आ त्रय छत्र देम छे? छे प्रभु! आ भ्रामंडल श्रुं छे?

विश्वकर्मावाच—

शृणु माह महाशिल्पि यस्वया पृष्टमुत्तमम् ।
पर्वतो मेहरित्येष स्वर्णरत्नचिभूपितः ॥ ६ ॥

सर्वज्ञमंदिरं चैतद् रत्नतारणमंडितम् ।
अयं मध्ये पुनः साक्षात् सर्वज्ञो जगदीश्वरः ॥ ७ ॥

त्रयस्त्रिंशत्कोटिसंख्या यं सेवन्ते सुरा अपि ।
इन्द्रियोऽजितो नित्यं केवलज्ञाननिर्मलः ॥ ८ ॥

पारं गतो भ्रवांभेधेयो लोकांते वसत्यलम् ।
अनंतरूपो यस्तत्र कथायैः परिवर्जितः ॥ ९ ॥

यस्य वित्ते कृतस्थाना देवा अष्टादशापि न ।
लिङ्गरूपेण यस्तत्र पुरुषेणात्र वर्तते ॥ १० ॥

रागद्वेष व्यतिक्रान्तः स एव परमेश्वरः ।

શ્રી વિશ્વકર્મા કહે છે, હે મહાશિષ્યી, તમારા પ્રાન ઉત્તમ છે, તે સાંભળો; સુવર્ણરત્નથી શોભીતો એવો આ મેરુ પર્વત છે. તે પર સર્વગ્રહેવ્યુ' રત્નતોરણોથી શોભતું મંદિર છે. તેમાં સાક્ષાત સર્વગ્ર એવા જગતના ઇન્દ્ર પર જગદીશ્વર બિરાજે છે. તેત્રીશકોટી સંખ્યાના દેવો તેમનું સેવન કરે છે. તેઓ સદા ઇન્દ્રિયોને શ્રુતનારા છે. તેઓએ નિર્ભંગ એવું કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલ છે. ભવસાગરથી પાર પામેલા સિદ્ધશિલામાં વિરાજે છે. તેઓ અનંતરૂપ છે. રાગાદિ ક્ષાયોથી રહિત અને અદાર દોષોથી રહિત તે ત્રિંગરૂપ છે તે પુરુષ રામદેવને છોડનારા આ પરમેશ્વર (જગદેવ) છે.

આદિશક્તિર્જિનેન્દ્રસ્ય આસને ગર્ભમન્થિતૌ ॥ ૧૧ ॥

સહજા કુલજા ધ્યાને પશ્યહસ્તા ષગ્પદા ।

ધર્મચક્રમિદ્ દેવિ ધર્મમાર્ગપ્રથર્તકમ્ ॥ ૧૧ ॥

મત્ત્વં નામ મૃગઃ સોડ્યં મૃગી ચ્વ કરુણા મતા ।

અપ્તૌ ચ દિગ્ગજા પતે ગજસિંહસ્વરૂપતઃ ॥૧૩ ॥

આદિત્યાયા પ્રહા પતે નવૈષ પુરુષાઃ સ્મૃતાઃ ।

યક્ષોડ્યં ગોમુલ્લો નામ આદિનાયમ્ય સેવકઃ ॥ ૧૪ ॥

યક્ષિણી રુચિરાકારા નામ્ના ચક્રેશ્વરી મતા ।

ઇન્દ્રોપેન્દ્રાઃ સ્વયં મર્તુઃ જાતાશ્ચામરધારકાઃ ॥ ૧૫ ॥

પારિજાતો વસન્તશ્ચ માલાધરતયા સ્થિતૌ ।

જિનેન્દ્રપ્રભુની ગાદીના ગર્ભમાં આદિ શક્તિ બેઠેલી છે. તે નહમ્ના (સાથે કેતવ્ય ચયેત્રી) કુલવતી છે. ધ્યાનરૂપ એવી તે દેવીએ હાથમાં ડમળ અને વરદમુદ્રા ધારણ કરેલાં છે. નામ્યે ધર્મચક્ર છે તેની પડખે સત્ત્વ નામની મૃગ અને કરુણા નામની મૃગી છે. આઠે દિશાના રક્ષણ કરવાવાળા હાથી અને સિંહોના રવરૂપો છે. નામ્યે પાટલીમાં સૂર્યોદિ નવ મૂકો છે. આદિનાય પ્રભુના સેવક ગોમુખ યક્ષ અને સુંદર રવરૂપવાળી એવી ચક્રેશ્વરી નામની યક્ષિણી બે ઊંડા પર ગાદીમાં છે. ઇન્દ્ર અને કૃષ્ણેન્દ્ર પાતે ચામરધારક તરીકે બે બાહુ ઉભા છે. પારિજાત નાતકાદિ પુષ્પો સાથે વસંત અને માલાધર પ્રભુના મસ્તક પાસે સામસામા ઉભેલા છે.

મંડનસૂત્રધારે રૂપમંડનમાં અ० ૬ મા આપેલું જિનપરિકરવું સામાન્ય વિવરણુ:—

છત્રત્રયં જિનસ્યોર્ધ્વે રથિકામિલ્લિમિયુતઃ ।

અશોકદ્રુમપત્રૈશ્ચ દેશદુન્દુભિવાહકૈઃ ॥ ૩૩ ॥

સિંહાસનમસુરાયો ગજસિંહવિમ્બુષિતાઃ ।

મધ્યે ચ્વ ધર્મચક્ર ચ્વ તત્પાર્શ્વે યક્ષયક્ષિણી ॥ ૩૪ ॥

દ્વિતાલ્કાલિસ્તરાઃ કાર્યાઃ બહ્વિઃ પરિકરસ્ય તુ ।

દૈર્ઘ્યે તુ પ્રતિમા તુલ્યા તયોરુર્ધ્વે તુ તૌરણમ્ ॥ ૩૫ ॥

બાહિકા બાહ્યપક્ષે તુ ગજસિંહૈરલંકૃતાઃ ।

જિન પ્રતિમાના પરિકરના ઉપરના ભાગમાં છત્રવૃત્તમાં પ્રભુ ઉપર ત્રણ છત્ર ઉપરા ઉપર કરવા. અને તે ઉપર ત્રણ રથિકાઓ (ગાંધર્વપંકિત, હંસપંકિત અને અશોકપત્ર પંકિત)ની સહિત છત્રવૃત્ત (છત્રવટ્ટા) કરવું. તેમાં અશોકવૃક્ષના પત્રો, દેવદંડુભિ, (શંખ) આદિ વાજિંત્રો વગાડતા ગાધર્વોના સ્વરૂપો કરવાં. પ્રભુજીની પાટલી નીચે સિંહાસન (ગાદી), હાથી અને સિંહની આકૃતિ અને (મંથમાં દેવા) નીચે ધર્મચક્ર, યુગયુગ્મ સહિત અને પડખે છેડા પર મક્ષ અને વક્ષિણીની મૂર્તિઓ કરીને તે સુશોભિત ગાદી=સિંહાસન કરવું (૩૪). પરિકરની બાજુના વાહિકા=ચામરધરા કે કાકિસગ્ગ બે તાલ (૨૪ આંચુલ) પહોળા કરવા (યુગ મંથમાં ૨૨ આંચુલ કહ્યું છે.) અને દંચાક્રમાં પ્રતિમાના ખભા બરાબર કરવા. તે પર છત્રવૃત્ત=તોરણ-દોલા-કરવું. પ્રભુની બે બાજુના ભાગમાં વાહિકા (છાંદ્ર કે કાકિસગ્ગ) કરવા. તેના બહારના છેડા પર વિરાલિકા, હાથી અને સિંહથી આલંકૃત કરવી.

અપરાજિનમ્મુચ્ચલંતાન માં જિનપરિકરનું વિભાગ પ્રમાણ્યુ યુક્ત સ્વરૂપ આગેલ નથી, પરંતુ સામાન્ય સ્વરૂપ વર્ણન છે.

ज्ञानप्रकाशदीपावलि

उत्तरार्धः

॥ त्रयोविंशतितमोऽध्यायः ॥

जिनमूर्ति-वर्णलाञ्छनादि-यज्ञयज्ञिणीस्वरूपाध्यायः ॥ २३ ॥

त्रयोविंशतीर्षदशैना संज्ञित

१ शंभुदेव-सुवर्णा- २ अग्निनाथ कृष्ण. 	३ समवज्रिन सुवर्णा हाथी. 	४ अभिनंदन सुवर्णा घोडा. 	५ सुप्रसन्न सुवर्णा यमर. 	६ सुप्रसन्न सुवर्णा कौच्यु.
७ उपप्रभु रक्त वृक्ष. 	८ सुप्रसन्न सुवर्णा वृक्ष. 	९ चंद्रप्रभु रक्त चंद्र. 	१० सुप्रसन्न सुवर्णा मगर. 	११ शीतल सौवर्णा श्रीवत्स.
१२ श्रेयांश सुवर्णा गोडो. 	१३ वासुपुत्र्य रक्त घोडो. 	१४ सुप्रसन्न सुवर्णा 	१५ शीतल सौवर्णा पराद. 	१६ अनंत सौवर्णा सीयाणा. बाज.
१७ श्रेयांश सुवर्णा पञ्ज. 	१८ श्रेयांश सुवर्णा हरणा. 	१९ कुंभनाथ बकरो. 	२० अनाथ सौवर्णा 	२१ मलीनाथ नीलवर्णा कलेश.
२२ सुप्रसन्न श्याम कुंभ. 	२३ श्रेयांश सुवर्णा नीलकमल. 	२४ श्रेयांश सुवर्णा शंख. 	२५ श्रेयांश सुवर्णा सर्प. 	२६ महापिन सौवर्णा सिंह.

શ્રી વિશ્વકર્મા ઉવાચ

અથાતઃ સંપ્રવક્ષ્યામિ જિનાનાં વર્ણલાંછનમ્ ।

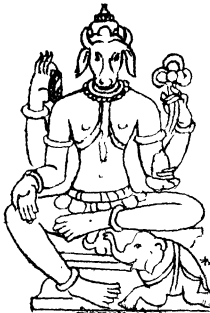
યક્ષાણાં ચક્ષિણીનાં ચ વિદ્યાદેવીનાં ષોડશઃ ॥ ૧ ॥

શ્રી વિશ્વકર્મા કહે છે-જિન તીર્થંકરના વર્ણ અને લાંછન અને તેના ચક્ષુ-ચક્ષિણીના તથા સોળ વિદ્યા દેવીઓના સ્વરૂપ કહું છું.^૧

૧ ઋષભદેવ—

તન્નાથમુત્તરાપાદા સંભૂતં વૃષલાંછનમ્ ।

હેમવર્ણં યથા કુર્યાદ્ ઋષભજિનમાદિમમ્ ॥ ૨ ॥

ગોમુખયક્ષ

ગોમુખયક્ષ

અપરજિન

ચક્રેશ્વરી

૧ અપરજિન સૂત્રસંતાનમાં આપેલા ચક્ષુ ચક્ષિણીનાં સ્વરૂપો દિગમ્બર જૈન સંપ્રદાયનાં છે. શિલ્પમયોમાં દેવદેવીઓના આપેલા આયુધોના ક્રમ વક્ષિણાદ્યઃ કરક્રમાત્ એટલે જમણા નીચલા હાથથી કિપરના હાથ અને પછી ડાબા ઉપલા હાથથી નમિના હાથ સુધીના આયુધો ક્રમે કહેલા હોઈ આ સામાન્ય નિયમ છે.

પ્રથમ તીર્થંકર આદિનાથ=નપભદ્રેવ નો જન્મ ઉત્તરાપાઠા નક્ષત્રમાં ધનરાશિમાં છે. તેમનું લાંચન નંદી-પોઠીયાનું છે. શરીરનો વર્ણ સુવર્ણની કાન્તિ જેવો છે.

ગોમુસ્વયં—

વરદાક્ષપાશફલં ગોમુસ્વો ગજવાહનઃ
હેમવર્ણમિદં યુગ્મં ગોમુસ્વામતિચક્રયોઃ ॥ ૩ ॥

વરદમુદ્રા, અક્ષમાળા, પાશ અને ડુંગને ધારણ કરનારો ગાયના જેવા મુખવાળો, હાથીના વાહનવાળો, સુવર્ણના વર્ણના ગોમુખ યક્ષ બાહુવો. હવે અપ્રતિચક્રાનું સ્વરૂપ કહે છે.

ચક્રેશ્વરી—

વરદવાણં ચક્રં તુ પાશાંકુશમુચક્રકમ્ ।
‘ચક્ર’ ધનુશ્ચ ગરુદ-વાહના પરિકીર્તિતા ॥ ૪ ॥

મહાવરદ ગૃહામલર્ચ્ય

મહાવરદ

અંજિતા શૈલસ્ત્રી

અંજિતાદેવી

વરદમુદ્રા, બાહુચક્ર, પાશ, અંકુશ, ચક્ર, વજ્ર અને ધનુષને ધારણ કરનારી ગરૂડના વાહનવાળી સુવર્ણ* વર્ણની ચક્રેશ્વરી-અપ્રતિચક્રા દેવી બાહુવી.

૨ અજિતનાથ—

અજિતં રોહિણીજાતં હેમવર્ણં ગજાંકિતમ્ ।

બીબા તીર્થંકર અજિતનાથતુ જન્મનક્ષત્ર રોહિણી નં વૃષ રાશિ છે. સુવર્ણ જેવી ક્રાંતિ અને હાથીતું લાંછન છે.

મહાયજ્ઞ—

ગજારૂઢો મહાયજ્ઞઃ શ્યામવર્ણશ્ચતુર્મુર્તિઃ ॥ ૫ ॥

વરદંમુદ્રગરાક્ષં ચ પાશશક્ત્યંકુશામયમ્ ।

તથા ધૃતમાતુલિંગં યક્ષિણીં જ્ઞુણુ સાંપતમ્ ॥ ૬ ॥

હાથી પર બેઠેલી મહાયજ્ઞ શ્યામવર્ણનો, ચાર મુખવાળો, આઠ હાથોમાં વરદમુદ્રા, મુદ્રગર-માળા, પાશ, શકિત, અંકુશ, અભય અને ક્ષ્ણ ધારણ કરેલા છે. હવે યક્ષિણીતું સ્વરૂપ સાંભળો.

અજિતાદેવી—

^૩ગૌરાજિતા છોહાસના વરદપાશાંકુશફલા ।

તેમની અજિતા યક્ષિણીનો ગૌરવર્ણ છે, લોહાસન (અન્યમતે ગાય) પર બેઠેલી છે. તેના ચાર હાથોમાં વરદમુદ્રા, પાશ, અંકુશ અને ક્ષ્ણ ધારણ કરેલા છે.

૨ ચાર હાથ ચક્રેશ્વરીતું બીજું સ્વરૂપ રૂપમંડનમાં આપેલ છે.

ઠાદશામુજાપ્ટ ચક્રાણિવજ્રયોદ્ધૈયમેવ ચ ।

માતુલિંગામયે ચૈવ પદ્મરથા મરુઢોપરિ ॥

ચાર હાથની ચક્રેશ્વરીના આઠ હાથમાં ચક્ર, બે હાથોમાં વજ્ર અને ક્ષ્ણ, અભયમુદ્રા, પદ્માસને ગરૂડ પર બેઠેલી છે. સિદ્ધાચળતીર્થમાં સિંહની સ્વારી વાળી છે પણ તે શાઆધારે નથી લાગતી. બીજે ચાર ભુજની ચક્રેશ્વરીને ઉપરના બે હાથોમાં ચક્ર, નીચે બીજે અને અભય, અને બે હાથોવાળી પદ્મ જેવામાં આવે છે.

* યક્ષિણીના સ્વરૂપોમાં કેટલાકના વર્ણ જણાવેલ નથી તે અન્ય પ્રથેના આધારે આપવામાં આવેલ છે. આસુધકન પાઠકે યોગ્ય રીતે સમજી કાર્ય કરવું.

ક આચારે દિનકરમાં ગાયની સવારી કહી છે. જિનાનંદ ચતુર્વિંશતિ સ્તુતિમાં બકરાતું વાહન છે પણ તે અશુદ્ધ છે. તારંગમાં અજિતનાથજીના પરિકરમાં પણ બકરો વાહન છે.

૩ સંભવનાથ—

હેમવર્ણં મૃગજાતં સંભવમશ્વલાંહનમ્ ॥ ૭ ॥

ત્રીજા તીર્થે કર સંભવનાથજીનો સુવર્ણ વર્ણ છે, મૃગશર નક્ષત્રમાં અને મિથુન રાશિમાં જન્મ છે અને તેમને ઘોડાતું લાંચન છે.

ત્રિમુખવયસ—

નકુલગદામયદં નાગં ફલં સુશક્તિકમ્
ત્રિનેત્રં ત્રિમુખં ચૈવ શ્યામં ચ મયૂરે સ્થિતમ્ ॥ ૮ ॥

ત્રિમુખવયસ (શ્યામ)

ત્રિમુખવયસ

દુરિતારીદેવી

દુરિતારીદેવી

તેમના ત્રિમુખ વક્ત્રને ત્રણમુખ અને ત્રણ ત્રણ નેત્રો છે; શ્યામવર્ણ છે, મોરતું વાહન છે, તેના છ હાથમાં નોળીયો, ગદા, અભય, નાગ, કૃષ્ણ અને શક્તિ એમ આસુધો છે.

દુરિતારી વક્ષિણી—

વરદાક્ષમયફલાં ધવલાં મેષવાહનામ્ ।

દુરિતાં દ્રુતામારુયાતાં દેવીં વિઘ્નવિનાશિનીમ્ ॥ ૯ ॥

૪ વાસ્તુસાર નિર્ધાન કલિકામાં શક્તિને બદલે માળા કહી છે.

તેમની દુરિતારી યક્ષિણી વિઘ્નોનો નાશ કરનારી, પ્રવેતવર્ણી, ઘેટાના^૫ વાહન-વાળી છે. તેના ચાર હાથમાં વરદમુદ્રા, માળા, અભયમુદ્રા અને કૃપા ધારણ કરેલ છે.

૪ અભિનંદન—

કપિધ્વજં હેમવર્ણં શ્રવણમભિનન્દનમ્ ।

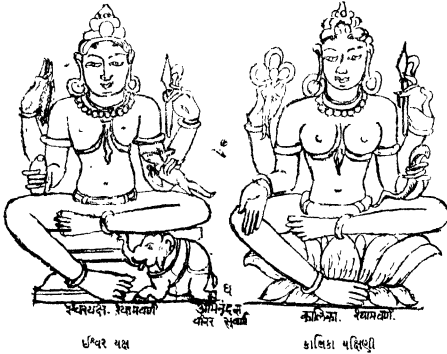
આથા અભિનંદન તીર્થકરને વાંદરાનું લાન્છન છે, સોનાવર્ણું શરીર છે, જન્મ નક્ષત્ર શ્રવણ ને મકર રાશિ છે.

ઈશ્વરયજ્ઞ—

તસ્ય યક્ષમીશ્વરં ચ ક્યામર્ણં ગજાસનમ્ ॥ ૧૦ ॥

ફલાક્ષનકુલં ચેવાંકુશહમ્તં પ્રકીર્તિતમ્ ॥

તેમનો ઈશ્વર યક્ષ શ્યામવર્ણનો, હાથીની સવારીવાળો, ચાર હાથમાં કૃપા, માળા, નાળાંચો અને અકુશ ધારણ કરેલો છે.

૫ દેવતામૂર્તિ પ્રકરણમાં પાણનું વાહન કહ્યું છે અને મંત્રાધિરાજ ક્રમમાં મોરનું વાહન કહ્યું છે.

કાલિકા યક્ષિણી

વરદ પાશાંકુશં નાગં પદ્માસનાં તુ કાલિકામ્ ॥ ૧૧ ॥

તેમની કાલિકા યક્ષિણી શ્યામવર્ણ (કાંચિત્ વરદ વેવાં) છે. તેમને કમળતુલું વાહન છે. તેના ચાર હાથમાં-વરદ, પાશ, અંકુશ અને નાગ ધારણ કરેલા છે.

૫ સુમતિનાથ —

મધોત્પન્નં સુવર્ણં ચ સુમતિ ક્રોંચલાંહનમ્ ।

પાચમા તીર્થ કર સુમતિનાથજીને કૌચ પક્ષીનું લાંચન છે. એના જેવો વર્ણ છે; જન્મ નક્ષત્ર મધ્ય અને મિહ શશિ છે.

તુંબરુયક્ષ—

મરુદસ્થં તુંબરું ચ વરદશક્તિપાશગદામ્ ॥ ૧૨ ॥

તેમના તુંબરુ યક્ષનો શ્વેતવર્ણ છે, ગરુડની સવારી છે. ચાર હાથમાં વરદમુદ્રા, શક્તિ, પાશ અને ગદા ધારણ કરેલા છે.

તુંબરુ યક્ષ

મહાકાલી યક્ષિણી

મહાકાલી યક્ષિણી

હેમવર્ણાં મહાકાલીં પદ્માસનાં તુ સંસ્થિતામ્
વાદપાશાંકુશાં ચ ફલહસ્તાં પ્રકીર્તિતામ્ ॥ ૧૩ ॥

તેમની મહાકાલી યક્ષિણી સોનાવર્ણની, કમળપર બેઠેલી, ચાર હાથમાં વદન્યુદ્રા, પાશ, અંકુશ અને કુશ ધારણ કરેલી છે.

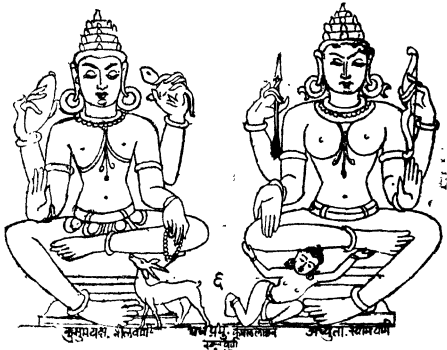
૬ પદ્મપદ્મ—

ચિત્રાજાતં રક્તવર્ણં કમલં ચ પદ્મપદ્મ ।

છટ્ટા પદ્મ પ્રભુને કમળાનું લાંછન છે, રાતો વર્ણ છે, જન્મ નક્ષત્ર ચિત્રા અને કન્યા રાશિ છે.

કુસુમયક્ષ—

કુસુમં નીલં કુરંજફલપયાક્ષનકુલમ્ ॥ ૧૪ ॥

કુસુમ યક્ષ

અન્યુતાદેવી યક્ષિણી

તેમના કુસુમ ચક્ષુનો નીલવર્ણ છે, હરણતું વાહન છે. તેના ચાર હાથમાં ક્ષત્ર, અભય માળા ને નોળીયો ધારણ કરેલા છે.

અચ્યુતા ચક્ષિણી—

નરસ્થામચ્યુતા શ્યામા વરદવાણાભયધનુઃ

તેમની અચ્યુતા ચક્ષિણી શ્યામ વર્ણની પુરુષની સ્વારી કરનારી ચાર હાથમાં વરદ મુદ્રા, બાણ, અભય અને ધનુષ્ય ધારણ કરેલી છે.

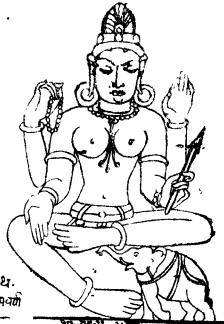
૭ સુપાર્શ્વનાથ—

સુપાર્શ્વહેમવર્ણં તુ વિશાસ્ત્રાં સ્વસ્તિકાંકિતમ્ ॥ ૧૫ ॥

સાતમા સુપાર્શ્વજિન સુવર્ણ વર્ણના, સાથીયાના લાંચનવાળા છે. તેમનું જન્મ નક્ષત્ર વિશાખા ને તુલા રાશિ છે.

માતંગેયક મીલવળે
માતંગેયક

શાન્તાદેવી મુચ્ચા
શાન્તાદેવી ચક્ષિણી

માતંગેયક—

વિલ્વપાશાંકુશ વજ્ર નીલગંજસ્થ માતંગેયક ॥

તેમનો માતંગ યક્ષ લીલાવર્ણુનો હાથીની સવારીવાળો, ચાર હાથમાં ખીલી કૃણ, પાશ, અંકુશ અને નાળીયો ધારણ કરેલ છે.

શાંતા યક્ષિણી—

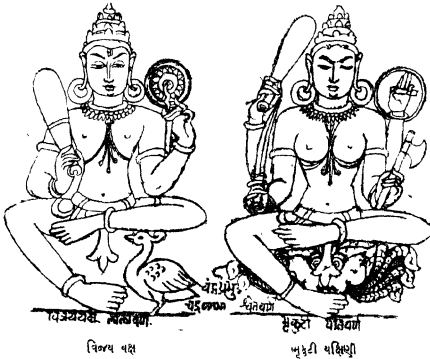
વરદાક્ષાભય^૧શૂલ^૨ શાંતાહેમાં ગજસ્થિતામ્ ॥ ૧૬ ॥

તેમની શાંતા યક્ષિણીનો સોનાવર્ણુ અને હાથીની સવારી છે. તેના ચાર હાથમાં વરદ મુદ્રા, માળા, અલય અને ત્રિશૂળ ધારણ કરેલા છે.

૮ ચંદ્રમથુ—

ચંદ્રમથુમનુરાષાં ધવલં ચંદ્રલાંછનમ્ ।

આડમા ચંદ્રમથુને ચંદ્રમાતું લાંછન છે, શરીરનો સફેદ વર્ણુ છે, વસ્ત્ર નક્ષત્ર અનુરાધા અને વૃશ્ચિક રાશિ છે.

૧ મંત્રાધિકાર કલ્પમાં ડાબા હાથમાં પાશ અને અંકુશ કલાં છે.

વિજય યજ્ઞ—

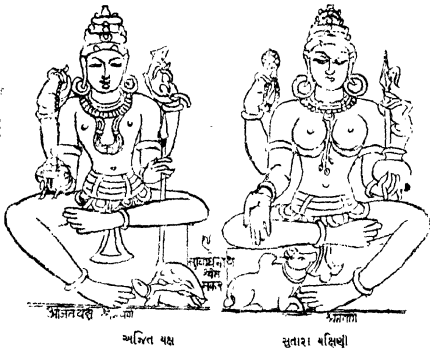
ત્ર્યક્ષ્યાં વિજયં હરિતં હંસસ્યં ચક્રમુદ્ગરમ્^૧ ॥ ૧૭ ॥

તેમનો વિજય યજ્ઞ લીલાવર્ણનો, ત્રણ નેત્રવાળો, હંસની સવારીવાળો, બે હાથમાં ચક્ર ને મુદ્ગર ધારણ કરેલો છે.

મૃકુટી યજ્ઞિની—

મૃકુટી પીત વરાહસ્યાં^૨ સ્વરૂપ મુગદ્ગરપરશુફલામ્ ॥

તેમની મૃકુટી યજ્ઞિનીનો પીળો વર્ણ છે, આસનું વાહન છે. તેના ચાર હાથમાં ખડક, મુદ્ગર, કૃશ્ની અને દાલ ધારણ કરેલા છે.

૭ સત્તુવિચારિ જિન ચરિત્રમાં ચક્રને તથાને તરવાર કહી છે.

૮ દેવતામૂર્તિ પ્રકરણમાં સિંહારૂઢ કહી છે. નિર્વાણ કલિમાં વરાહ-સગરની સવારી કહી છે. અર્પવિંશતિ જિન ચરિત્રમાં હંસની સવારી કહી છે. પ્રજ્ઞાચન સારોચાર, ત્રિપદિ ચરિત્ર, જાચાર વિનકર આદિ ગ્રંથોમાં વરાહ એટલે આસનું વાહન કહ્યું છે.

૧. સુવિધિનાથ—

સુવિધિં ધવલમૂલં જાતમકરલાંછનમ્ ॥ ૧૮ ॥

નવમા સુવિધિનાથ જિનનો સફેદ વર્ણ, મધરતું લાંચન, જન્મનક્ષત્ર મૂળ અને ધનરાશિ છે.

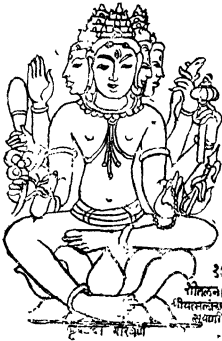
અજિતયક્ષ—

ફલાક્ષકુન્તનકુલં કૂર્મસ્થમજિતસિતમ્ ।

તેમના અજિત યક્ષનો સફેદ વર્ણ, કાચળાતું વાહન છે. તેના ચાર હાથમાં ફળ, માળા, ભાડું અને નોળીયા ધારણ કરેલ છે.

સુતારા યક્ષિણી

શ્વેતાં સુતારાં વૃષસ્થાં વરદાસાંકુશઘટામ્ ॥ ૧૯ ॥

અજિત યક્ષ

અશોકા યક્ષિણી

૯ મંત્રાધિરાજસ્વરૂપ માં માળાને સ્થાને અભય ક્રદ્યું છે.

તેમની યક્ષિણી સુતારાનો સદૈવલ્ય છે, નંદીની સવારી છે, ચારહાથોમાં વરદ-મુદ્રા, માળા, અંકુશ અને કળશ=કુંભ ધારણ કરેલા છે.

૧૦ શીતલનાથ—

શ્રીવત્સાંકુદેમવર્ણી શીતલં પૂર્વાષાઢજમ્ ।

દશમા શીતલનાથજીને શ્રીવત્સનું લાંચન છે, સોના જેવો વર્ણ છે, જન્મ નક્ષત્ર પૂર્વાષાઢા અને ધનરાશિ છે.

બ્રહ્મયક્ષ—

બ્રહ્મયક્ષં ચતુર્વક્ત્રં ત્રિનેત્રં કમલાસનમ્ ॥ ૨૦ ॥

ગૌરવર્ણી માતુલિક્કમ્બુદ્ગરં ચ પાશાભયમ્ ।

અક્ષાંકુશગદા વધુ હરિતામશોકાં મુરમ્ ॥ ૨૧ ॥

ફત્તેરવચ્ચે ગોત્રવર્ણી

૪મ્બર વક્ષ

માનવી વક્ષિણી ધ્યેનચક્ર

માનવી યક્ષિણી

તેમનો પ્રહ્લયક્ષ ગૌરવર્ણનો, ચાર મુખવાળો, ત્રણ ત્રણ નેત્રવાળો, અને પદ્માસને ઘેટેલો છે. તેના આઠ હાથોમાં ણીએડૂ ક્ષણ, મુદ્દગર-પાશ, અભય-માળા, અંકુશ, ગદા અને નોળીયો ધારણ કરેલા છે. અશોક યક્ષિણી ^{૧૦}લીલા વર્ણની છે.

અશોકા યક્ષિણી—

વદ્યસ્થાં વરદાપાશાંકુંશફલકહસ્તકમ્ ॥

તેમની અશોકા યક્ષિણી લીલા વર્ણની, કમળ પર ઘેટેલી, ચાર હાથોમાં વરદપાશ, અંકુશ અને ક્ષણ ધારણ કરેલ છે.

૧૧ શ્રેયાંશનાથ-જિન —

શ્રેયાંશ્નં હેમવર્ણં ચ શ્રુતિજાતસ્વદ્ગાંકિતમ્ ॥ ૨૨ ॥

અગીયારમા શ્રેયાંશનાથજીનો સોનાવર્ણ છે, ખડગ, પદ્મીનું લાંચન છે જન્મનક્ષત્ર શ્રવણ ને મકર રાશિ છે.

કૃષ્ણરયણ —

ત્રિનેત્રમીશ્વરં ગૌરં વૃષસ્થં ચ ફલંગદામ્ ।

^{૧૧}અક્ષં નકુલંસંયુતં સિંહસ્થા માનવી સિતામ્ ॥ ૨૩ ॥

તેમનો કૃષ્ણર યક્ષ ત્રણ નેત્રવાળો, ગોરાવર્ણનો, પોઠીયા પર ઘેટેલો છે. તેના ચાર હાથમાં ક્ષણ, ગદા, માળા અને નોળીયો ધારણ કરેલા છે. યક્ષિણી માનવી સિંહ વર્ણની સિંહની સવારી વાળી છે.

માનવી યક્ષિણી—

^{૧૨}વરદમુદ્દગરાંકુશ-કલ્પહસ્તાં પ્રકીર્તિતામ્ ॥

તેમની માનવી યક્ષિણી ગોરાવર્ણની સિંહ પર ઘેટેલી છે. તેના ચાર હાથોમાં વરદ-મુદ્દા, મુદ્દગર, અંકુશ, કલ્પશ, ધારણ કરેલા છે.

૧૦ દેવતામૂર્તિ પ્રકરણમ્ અને નિર્માણ કલ્પિકામાં અશોકાનો મુદ્દગ વર્ણ=મગ જેવો વર્ણ કલ્પો છે.

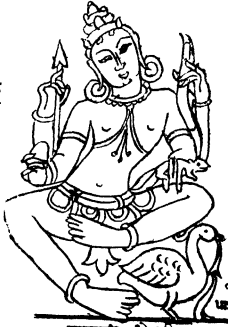
૧૧ દેવતામૂર્તિ પ્રકરણમ્ માં માળા અને નોળીયાને બદલે અંકુશ ને કમળ કલ્પાં છે.

૧૨ દેવતામૂર્તિ પ્રકરણમ્ માં અંકુશ વરદ નોળીયો અને મુદ્દગર કલ્પો છે. ત્રિપદિ શક્તિના ચરિત્રમા ગ્રન્થા હાથમાં કલ્પશ અને અંકુશ કલ્પો છે.

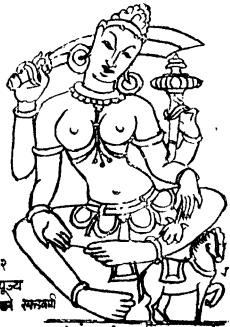
૧૨ વાસુપૂજ્યજિન—

મહિષાંકુ' વાસુપૂજ્ય' રક્ત' શતભિષોદ્ભવમ્ ॥ ૨૪ ॥

ખારમા વાસુપૂજ્ય પ્રભુનું લાંછન પાડાનું છે, રાતો વર્ણ છે, જન્મ નક્ષત્ર શતભિષા ને કુંભ રાશિ છે.

કુમારચક્રે શ્વેતચક્રે
કુમારચક્ષ

૧૨
વાસુપૂજ્ય
ધ્યાત્મચક્રે ચક્રચક્રે

પ્રચંડા શ્વેતચક્રે
પ્રચંડાચક્રે

કુમારચક્ષ—

શ્વેત' કુમાર' હંસસ્થ' ફલબાણધનુર્નકુલમ્ ।

તેમનો કુમારચક્ષ સફેદ વર્ણનો, હંસ પર બેઠેલો, ચાર હાથમાં ક્ષુણ્ણ, બાણ, ધનુષ્ય ને નોળીયો ધારણ કરેલો છે.

પ્રચંડા ચક્ષિણી—

શ્યામાં પ્રચંડામશ્વસ્થ્યાં વરદશક્તિગદામ્બુજામ્ ॥ ૨૫ ॥

તેમની પ્રચંડા ચક્ષિણી શ્યામ વર્ણની, ઘોડા પર બેઠેલી, ચાર હાથોમાં વરદ, શક્તિ, ગદા ને કમળ ધારણ કરેલી છે.

વિદિતા (વિજયા) યક્ષિણી

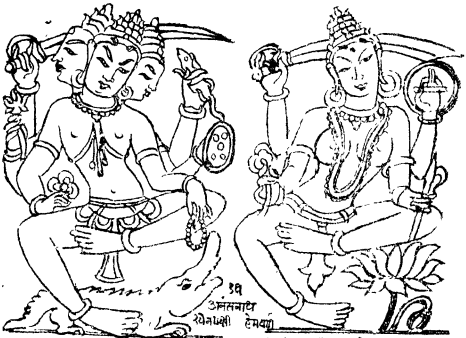
પદ્મસ્થાં વિદિતાં નીલાં^{૧૩} ઘાણપાશનાગધનુઃ ॥ ૨૭ ॥

તેમની વિદિતા યક્ષિણી કમળ પર બેઠેલી, લીલા વર્ણની, ચારે હાથોમાં બાણ, પાશ, નાગ અને ધનુષ વાળી છે.

૧૪ અનંતનાથજિન—

અનંતં હેમં દ્રયેનાહ્લં સ્વાતિનક્ષત્રસંભવમ્ ।

ચૌદમા અનંતનાથજિન સોનાવર્ણી છે, શ્યેન-આવૃષ્ઠી તેનું લાંબુ છે, જન્મ નક્ષત્ર સ્વાતિ ને તુલા રાશિ છે.

માતાલયદેવ રમતવ્યાં

પાતાલયક્ષ

અક્ષયાવિદ્યાયા ચૌદતથી

અરુદરાયક્ષિણી

^{૧૩}વિદિતાનો વર્ણ નિર્ધારણકલિકામાં દરતાલના વર્ણનો કહ્યો છે, બ્યારે-દેવતામૂર્તિ-પ્રકરણમાં પીત વર્ણ કહ્યો છે.

પાતાલયક્ષ—

પાતાલ^{૧૪} ત્રિમુખં રક્તં મકરસ્થં પદ્મસ્વહૃગમ્ ॥ ૨૮ ॥

પાશાક્ષચ્ચેટનકુલં પદ્મસ્થાંકુશાસિતામ્ ।

તેમનો પાતાલયક્ષ ત્રણ મુખવાળો, લાલ વર્ણનો, મધરના વાહનવાળો, તેના છ હાથોમાં કમળ, ખડગ પાશ—માળા ઢાલ અને નકુલ ધારણ કરેલ છે. અંકુશાદેવી કમળ પર ઊઠેલી શ્વેત વર્ણની છે.

અહ્કુશા યક્ષિણી

સ્વહૃગપાશાંકુશાં ચૈવ ચ્ચેટહસ્તાં મકીર્તિતામ્ ॥ ૨૯ ॥

તેમની અંકુશા યક્ષિણી કમળ પર ઊઠેલી, સફેદ વર્ણની, ચાર હાથોમાં ખડગ, પાશ, અંકુશ અને ઢાલ ધારણ કરેલ છે.

કિન્નરયક્ષ. રક્તવર્ણી

કિન્નરયક્ષ

કંદર્પી યક્ષિણી ગૌરવર્ણી

કંદર્પી યક્ષિણી

^{૧૪}મંત્રાચિરાજકલ્પમાં પાતાલયક્ષને ત્રણ મુખ અને ત્રણ ત્રણ નેત્રવાળો કહ્યો છે; વળી તેને કમળવૃં આસન કહ્યું છે.

૧૫ ધર્મનાથજિન—

વજ્રાકં ધર્મ્મં હેમં ચ પુણ્યજાતં પ્રકીર્તિતમ્ ।

પંદરમા ધર્મનાથજી પ્રભુને વજ્રદંડ લાંચ્છન છે, સોનાવર્ણી છે, જન્મ નક્ષત્ર પુષ્ય ને કર્ક રાશિ છે.

કિન્નરયજ્ઞ—

કિન્નરં ત્રિમુલકં રક્તં કૂર્મસ્યં ફલગદામયમ્ ॥ ૩૦ ॥

અક્ષપદ્મનકુલકં ચ કંદર્યાં ચાય કથ્યતે ।

તેમનો કિન્નર યજ્ઞ ત્રણ મુખવાળો, લાલ વર્ણનો, કાચબા પર બેઠેલો, છ હાથમાં કૃણ, ગદા, અભય-માળા, કમળ અને નોળીથો ધારણ કરેલો છે. હવે કંદર્યાનું સ્વરૂપ કહું છું.

કંદર્યા (પન્નગા) યક્ષિણી

ગૌરાં મત્સ્યસ્ત્યાં કંદર્યાં પદ્માકુલ પદ્મામયામ્ ॥ ૩૧ ॥

મત્સ્યજ્ઞ

નિવાહી યક્ષિણી

તેમની કંઠયાં (પન્નગા) ચક્ષુષી ગોરવર્ણની, માછલીના વાહનવાળી છે. તેના ચાર હાથમાં કમળ, અંકુશ-કમળ અને અભય ધારણ કરેલા છે.

૧૬ શાંતિનાથ જિન—

શાન્તિનાથં હેમવર્ણં મૃગાંકભરણીસમ્ભવમ્ ।

સોળમા શાન્તિનાથજી સોનાવર્ણી છે. તેમને હરણવૃં લાંચ્છન છે, જન્મ નક્ષત્ર ભરણી ને મેષ રાશિ છે.

ગરુડ યજ્ઞ—

ગરુડયજ્ઞ^{૧૫} વરાહસ્થં દંષ્ટ્રીમુખ શ્યામવર્ણમ્ ॥ ૩૨ ॥

ફલપમાણ નકુલં ચતુર્હસ્તં પ્રકીર્તિતમ્ ।

૧૫ ત્રિવષ્ટિ શલાકા પુરુષ ચરિત્રમાં ૩૨૩ પક્ષને હાથોની સવારી કરી છે.

તેમને ગરુડયક્ષ વરાહના સુખવાળો અને વરાહની સવારીવાળો શ્યામવર્ણનો છે. તેની ચાર ભુજાઓમાં ક્ષ્ણ, કમળ, માળા અને નોળીથો ધારણ કરેલા છે.

નિર્વાણી યક્ષિણી—

પદ્માસનસ્થાં નિર્વાણીં^{૧૬} ગૌરાં પુસ્તકોત્પલામ્ ॥ ૩૩ ॥

પદ્મકમંડલું ધત્તે કુંથુનાયમતઃ શૃણુ ।

તેમની નિર્વાણી યક્ષિણી કમળપર બેઠેલી છે. ગૌરવર્ણની, ચાર હાથમાં પુસ્તક, કમળ, કમળ અને કમંડળ ધારણ કરેલા છે. હવે કુંથુનાથનું સાંભળો.

૧૭ કુંથુનાથ જિન—

અર્જાકં કૃત્તિકાજાતં હેમામં કુંથુનાથકમ્ ॥ ૩૪ ॥

સત્તરમા કુંથુનાથ જિન સોનાવર્ણો, બકરાના લાંછનવાળા છે. તેમનું જન્મ નક્ષત્ર કૃત્તિકા ને વૃષ રાશિ છે.

ગંધર્વ યજ્ઞ—

દયામં ગંધર્વં હંસસ્થં વરપાશાંકુશ્વલમ્ ।

તેમને ગંધર્વ યજ્ઞ હંસ પર બેઠેલા છે, શ્યામવર્ણનો છે. તેના ચાર હાથોમાં વરહ મુદ્રા, પાશ, અંકુશ અને ક્ષ્ણ ધારણ કરેલા છે.

બાલા (અચ્યુતા) યક્ષિણી

૧૭ગૌરાં બાલાં મયૂરસ્થાં ફલશૂલપત્ર મુષુન્દિમ્ ॥ ૩૫ ॥

તેમની બાલા (અચ્યુતા) યક્ષિણી ગૌરવર્ણની, મોરપર બેઠેલી છે. તેના ચાર હાથમાં ક્ષ્ણ, શૂલ (ત્રિશૂલ) કમલ અને ભુષુંદિ (લોહાના ખીલા જડેલ હાંડ) ધારણ કરેલ છે.

૧૮ અરનાથ જિન—

અરં ચ નંદાવર્તકં હેમામં રેવતી તથા ।

અઠારમા અરનાથ પ્રભુ સોનાવર્ણો છે. તેમને નંદાવર્તનું લાંછન છે, જન્મ નક્ષત્ર રેવતી અને મીન રાશિ છે.

૧૬ આચાર દિનકરમા નિર્વાણીનો સુવર્ણ વર્ણ કહ્યો છે.

૧૭ આચાર દિનકર અને પ્રવંચન સારોદ્ધારમાં બાલાદેવીનો પીતલવર્ણ કહ્યો છે.

યજ્ઞેંદ્રયજ્ઞ—

શંભુસ્થં ડયામં યજ્ઞેંદ્રં પપ્પમુલં ત્રિનેત્રોદ્ભવમ્ ॥ ૩૬ ॥

ફલબાણ સ્વહામુદ્ગર પાશાભયં દક્ષિણમ્ ।

અક્ષાંકુશ ચૂલચર્મ—ધનુર્નકલં ધારયેત્ ॥ ૩૭ ॥

તેમના યજ્ઞેંદ્રયજ્ઞ ડયામ વર્ણના, છ મુખવાળો, ત્રણ ત્રણ નેત્રવાળો, શંખ પર બેઠેલો છે. તેની આર ભુલબામા કૃપા. આર, ખડગ, મુદ્ગર, પાશ, અભય વ્રમણી^{૧૮} હાથમાં છે અને માળા, અંકુશ. ત્રિશૂલ, હાલ, ધનુષ્ય અને નાળીયો ડાબા હાથમાં ધારણ કરેલા છે.

યજ્ઞેંદ્ર ડયામવર્ણ
૪જ્ઞેંદ્ર ૪જ્ઞ

૩૮
અરનાટા
નંધાયતે ડેમચ્છી
ધ્યાનિચાચરિત્તા સ્વચ્છ
ધારિણી યક્ષિણી

ધારિણીયક્ષિણી—

પદ્મસ્થાં ડયામધારિણીં ફલપદ્માક્ષ પાશકામ્^{૧૯} ।

^{૧૮}યજ્ઞેંદ્ર વાહન-મંત્રાધિરાજકલ્પમા વૃષભાહન અને દેવનામૂર્તિપ્રહરણમા શેષનામનુ વાહન કલ્પ છે.

^{૧૯}ધારિણીના ડાબા હાથમાં પાશને મળેલે પ્રવચન સારોહાર, ત્રિપાષ્ટિ અને આચાર નિહરના પદ્મ કલ્પ છે.

તેમની ધારિણી યક્ષિણી શ્યામ વર્ણની, કમળ પર બેઠેલી છે. તેના ચાર હાથમાં ફળ, કમળ, માળા અને પાશ ધારણ કરેલા છે.

૧૯ મહિનાથજિન—

નીલાક્રમ મહિ ઘટાક્રમશ્ચિની જાત જન્મનિ ॥ ૩૮ ॥

ઓજણીશમા મહિનાથજિનનો નીલ વર્ણ છે, કળશતુ લાંબા છે, જન્મ નક્ષત્ર અશ્વિની છે, મેષ રાશિ છે.

કુબેરયજ્ઞ—

કુબેરમિદ્રાપુષામં તાક્ષ્યંચતુમુસ્વં ગજાસનમ્ ।

વરદપરશુલામયાજ્ઞમુદ્ગરશક્તિફલમ્ ॥ ૩૯ ॥

તેમનો કુબેરયજ્ઞ (પથરંગી) ઈંદ્ર ધનુષ્યના જેવા વર્ણનો છે, મરૂડના જેવા ચાર મુખવાળો છે, હાથીતુ વાહન છે. તેના ચાર હાથમાં વરદ ફરશી, ત્રિશૂલ, અભય— માળામુદ્ગર, શક્તિ ને ફળ ધારણ કરેલા છે.

કુબેરયજ્ઞ. કેંદ્રયજ્ઞવર્ણ.

કુબેર યજ્ઞ

૧૯
મહિનાથ.
નીલાક્રમ

વૈતર્યા યક્ષિણી શ્યામવર્ણી.

વૈર્યા યક્ષિણી

વૈરોટયા વક્ષિણી—

વૈરોટયાં કયામાં પદાસનાં વરદાહશક્તિફલામ્ ।

તેમની વૈરોટ્યા વક્ષિણી સ્વામ વર્ણુની કમળ પર બેઠેલી છે, તેના આરહાથે માં વરદ મુદ્રા-માળા, શક્રિત અને કૃપ ધારણ કરેલા છે.

૨૦ મુનિસુવત્તજિન—

મુનિસુવત્ કૃષ્ણવર્ણ કુર્માકંભૃતિજાતકમ્ ॥ ૪૦ ॥

વીશામા મુનિસુવત સ્વામી સ્વામ વર્ણુના, કાચબાના લાંચ્છનવાળા અને નેમતું જન્મ નક્ષત્ર શ્રવણ છે અને મકર રાશિ છે.

વરુણયક્ષ—

ચતુર્વક્ત્રં વરુણાભ્યં ત્રિનેત્રે વિતે ત્રુપસ્થમ્

ફલગદાષાણશક્તિપરશુધનુઃ પદ્મનહુલમ્ ॥ ૪૧ ॥

વરુણચક્રે: કૃષ્ણવર્ણ

વરુણ યક્ષ

નૃસિંહા. મોરવાળા.

નૃસિંહા વક્ષિણી

તેમનો વરુણપક્ષ ચાર મુખવાળો, ત્રણ ત્રણ નેત્રવાળો, સફેદ^{૨૦} વર્ણનો, પોઠીયા પર બેઠેલો, આઠ હાથનો, કૃપા-ગદા, બાણ ને શસ્ત્ર—કરશી, ધનુ'ય, કમળા^{૨૧} ને નોળીયો ધારણ કરેલો છે.

નરદત્તા યક્ષિણી—

નરદત્તાં ગૌરવર્ણાં મદ્રાસનાં ચતુર્ભુજામ્ ।

વરદાક્ષશૂલફલાં ત્રિશ્વતિજિનયક્ષિણીમ્ ॥ ૪૨ ॥

તેમની નરદત્તા યક્ષિણી ગૌરવર્ણની,^{૨૨} ભદ્રાસના પર બેઠેલી. ચાર ભુજવાળી વરદ મુદ્રા, માળા અને ત્રિશુલ ને કૃપા ધારણ કરેલા છે તેવી વીશના જિનની યક્ષિણી બાણવી.

સુંકટિયક્ષ રેમવર્ણી.

સુંકટિયક્ષ

ગાંધારી, શ્વેતવર્ણી.

ગાંધારી યક્ષિણી

^{૨૦}વરુણપક્ષનો સ્વામ વર્ણ પ્રવચન સારોદ્ધારમાં કલ્પો છે.

^{૨૧}વરુણને કમળાને બદલે માળા ત્રિપટ્ટિમાં કહેત છે.

^{૨૨} નરદવાનો સુવર્ણ વર્ણ પ્રવચન સારોદ્ધાર અને દિગ્ધરમાં કલ્પો છે.

२१ नमिनाथ जिन—

नीलोत्पलाङ्गं पीतं च नमिजिनमश्विनीजं ।

अध्वीशभा नमिनाथः पीणा (सुवर्णं वर्णना) नील कभगना लांछनवाणा, तेभनुं जन्म नक्षत्र अश्विनी अने भेष राशि छे.

भृकुटि यक्ष—

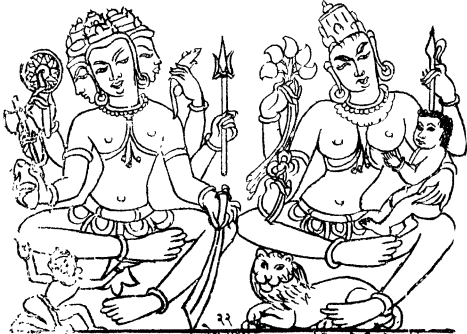
वृषभस्थं हेमवर्णं चतुर्मुखं भृकुटिं त्रिनेत्रकम् ॥ ४३ ॥

फलशक्तिमुद्गराभयाक्ष वज्रपरशु नकुलकम् ।

तेभनो लृकुटि यक्ष सोनावणो नंदीपर षेठेडो, आर सुभनो ने त्रषु त्रषु नेत्र-वाणो, तेना आठ डाथोभां क्षण, शक्ति, मुद्गर, अलय-भाणा, वज्र, क्रशी अने नोणीयो धारण करेडो छे.

गांधारी यक्षिणी—

गांधारो सितां हंसस्थां वरदखड्ग घटफलाम् ॥ ४४ ॥

गांधारीयक्षिणी

त्रोभेष यक्ष

नमिनाथ

शैव्यलक्षण-श्यामवर्ण

अश्वकाक्षिणी-हृषीकेश

अश्वकाक्षिणी-हृषीकेश

તેમની ગાંધારી યક્ષિણી સફેદ વર્ણની, હંસપર બેઠેલી, ચાર હાથમાં વરદ મુદ્રા, ખડગ, રૂઢગણ અને દાહ ધારણ કરેલી છે.

૨૨ નેમિનાથ જિન—

શંભાંકં કૃષ્ણામં નેમિં ચિત્રા ચ જન્મકક્ષત્તમ્ ।

ખાવીશમા નેમિનાથ પ્રભુ શ્યામવર્ણના, શંખના હાંચનવાળા છે. તેમનું જન્મ નક્ષત્ર ચિત્રા અને કન્યા રાશિ છે.

ગોમેધ યજ્ઞ—

ગોમેધં ત્રિમુક્તં કૃષ્ણં પુરુષસ્યં ચ વદ્ધુજં ॥ ૪૫ ॥

માતુલિંગ પરશુચક્રં શક્તિ શૂલ નકુલકમ્ ।

તેમનો ગોમેધ યજ્ઞ ત્રણ મુખનો, શ્યામવર્ણનો, પુરુષ પર બેઠેલો, છ ભુજવાળો ખીબેર, ફરશી ને ચક્ર-શક્તિ ત્રિશૂલ અને નોળીયો ધારણ કરેલ છે.

અંબિકા યક્ષિણી—

કૃષ્ણાંદીં ચ હેમવર્ણાં સિંહસ્થાં ચ ચતુર્ધુજામ્ ॥ ૪૬ ॥

૨૪આમ્રલુન્બી નાગપાસાંકુશ પુત્રં ધૃતામ્બિકામ્ ।

તેમની યક્ષિણી અંબિકા=કૃષ્ણાંદી સોનાવર્ણી, સિંહપર બેઠેલી, ચાર ભુજવાળી, આમ્રલુંબી, નાગપાશ, અંકુશ અને ખોળામાં પુત્રને ધારણ કરનારી એવી અંબિકા દેવી બાણવી.

૨૩ વાર્ધનાથ જિન—

વાર્ધં સર્પાંકં નીલાંગં જન્મવિશ્વાત્વકક્ષકમ્ ॥ ૪૭ ॥

૨૩ ગાંધારીના ગાળા હાથમાં નિર્વાણકલિકામાં ખીબેર ફળ અને કૃત એ અશુદ્ધિથી થયેલ ભણુપ છે પરંતુ કુંભ ભેદએ દેવતા સૂક્તિ પ્રકરણ અને મંત્રાધિરાજ કલ્પમાં દાહ કહી છે તે ભરાખર છે. ત્રિપટિમાં બંને હાથમાં ખીબેર ફળ કહેલ છે. આચાર દિનકરના બાણું કહ્યું છે પરંતુ ગાળા હાથમાં કળશ અને દાહ ભરાખર છે તરવાર સામે દાહ હોય તે યોગ્ય છે.

૨૪ અંબિકાને આમ્રલુંબીના બહલે ખીબેરાનું નિર્વાણ કલિકામાં કહ્યું છે. મંત્રાધિરાજ કલ્પમાં ગાળા હાથમાં ફળ અને અંકુશ કહ્યું છે. પ્રવચન સારોહાર, ત્રિપટિ, આચાર દિનકર અને મંત્રાધિરાજમાં ભગવા હાથમાં આમ્રલુંબીજ કહી છે.

ત્રેવીશમા પાર્શ્વનાથ જિનને સર્પનું લાંચન છે અને શરીરનો હીલો વર્ણ છે. તેમનું જન્મ નક્ષત્ર વિશાખા અને તુલા રાશિ છે.

પાર્શ્વયજ્ઞ—

ગજમુલ પાર્શ્વેશ્યામં કૂર્મસ્થે ચ ચતુર્ભુજમ્ ।

ફલરૂપ્સર્પફણિ નકુલં ફણામંદિત શિરસમ્ ॥ ૪૮ ॥

તેમનો પાર્શ્વયજ્ઞ હાથીના મુખવાળો, શ્યામવર્ણનો, કાચખાના વાહનવાળો, ચાર ભુજમાં ફળ, સર્પ અને નોળીયો ધારણ કરેલો છે. તે આથાપર ફણીયોથી શોભતો છે.

પદ્માવતી યક્ષિણી—

પદ્માં સુવર્ણાં કુકુરસ્થાં પદ્મપાશાંકુશફલામ્ ।

તેમની પદ્માવતી યક્ષિણી સોનાવર્ણી છે, કુકુટ સર્પના વાહનવાળી, તેના ચાર હાથોમાં કમળ, પાશ, અંકુશ અને ફળ ધારણ કરેલ છે.

પાર્શ્વયજ્ઞ પદ્માવતી

૨૩ પાર્શ્વયજ્ઞ સર્પ

પદ્માવતી કુકુર

પાર્શ્વયજ્ઞ

પદ્માવતી યક્ષિણી

૨૫ આચાર દિનકરમાં સર્પને સ્થાને ગદા કહી છે.

૨૪ મહાવીર-વર્ધમાન જિન--

સિદ્ધાંકં વીર સૌવર્ણં જન્મમુત્તરા ફાલ્ગુનીવા ॥ ૪૯ ॥

સૌવીશમા મહાવીર-વર્ધમાન જિનને સિદ્ધતું લાંચ્છત છે. તેમનું શરીર સોના-વર્ણું છે, જન્મ નક્ષત્ર ઉત્તરા ફાલ્ગુની અને કન્યા રાશિ છે.

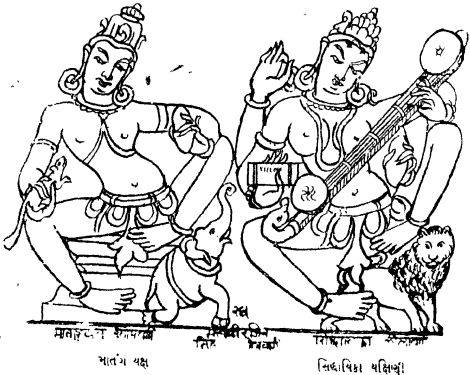
માતંગ યક્ષ--

કૃષ્ણં ગજસ્થં માતંગં દ્વિશુજં નકુલં ફલમ્ ।

તેમનો માતંગ યક્ષ શ્યામવર્ણનો, હાથીની સવારી વાળો, બે હાથમાં નાળીયો ને ફળ ધારણ કરેલો છે.

સિદ્ધાયિકા યક્ષિણી--

સિદ્ધાયિકાં હરિદ્વર્ણાં સિદ્ધસ્થાં ચ ચતુર્ભુજામ્ ॥ ૫૦ ॥

માતંગ યક્ષ

માતંગ યક્ષ

સિદ્ધાયિકા યક્ષિણી

સિદ્ધાયિકા યક્ષિણી

સિદ્ધાયિકા યક્ષિણી

૨૪ સિદ્ધાયિકા દેવીના ત્રણ હાથમાં વીણા ને ફળને બદલે આચાર દિનકરમા પાશ અને કમળ કલાં છે.

પુસ્તકામષવીણાં ચ ફલં તુ ચતુર્હસ્તકે ।

જિન-યજ્ઞ-યક્ષિણીનાં વર્ણાદીન્ કથિતાન્ મયા ॥ ૫૧ ॥

તેમની શાસન દેવી સિદ્ધાધિકા શક્ષિણી લીલા વર્ણુની, સિંહપર બેઠેલી, ચાર ભુજવાળી, પુસ્તક, અભય, ૨૩વીણા અને ક્રમને ધારણ કરેલી છે.

આ પ્રભાણે ચોવીશ જિન તીર્થંકર દેવો અને તેમના ચોવીસ યજ્ઞ શક્ષિણીઓના વર્ણુ વાહન આયુષાદિ સ્વરૂપ મેં કહ્યાં છે.

॥ इति जिनतीर्थंकर-वर्ण-लांछन-वक्ष-यक्षिणी-वर्णवाहन-आयुषादि मेव ॥

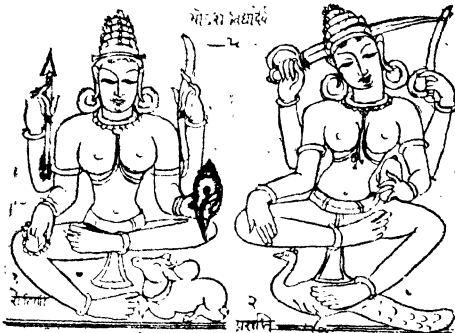
॥ अथ षोडश विद्यादेवी स्वरूपम् ॥

મથમા રોહિણી જ્ઞેયા મહાપિતૃર્વજ્રસંલગ્ના ।

વજ્રાંકુશો સમાસ્ત્યાતા ચક્રેષ્ઠરી તથેવ હિ ॥ ૫૨ ॥

નર.ત્તા ચ કાલી ચ મહાકાલી ચ ગાંરિકા ।

ગાંધારી ચ મહાજ્વાલા વિજ્ઞાતવ્યા ચ માનવી ॥ ૫૩ ॥

શક્તિશ્રી ૧

મહાપિતૃ ૨

વૈરોટયાચ્છ્રુતિકા ચૈવ માનસો મહામાનસી ।

इमे षोडश खंख्यायां विद्यादेव्यः शुभप्रदाः ॥ ५४ ॥

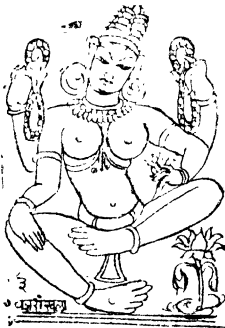
સોળ વિદ્યાદેવીઓ—૧ રોહિણી, ૨ પ્રસાપ્તિ, ૩ વજ્રશંખલા, ૪ વજ્રાંકુશી, ૫ ચક્રેશ્વરી, ૬ નરદત્તા, ૭ કાલી, ૮ મહાકાલી, ૯ ગૌરી, ૧૦ માંધારી, ૧૧ મહાજ્વાલા, ૧૨ માનવી, ૧૩ વૈરોટયા, ૧૪ અશ્ચુતિકા, ૧૫ માનસી, ૧૬ મહામાનસી. એમ સોળ વિદ્યા દેવીઓના નામ બાણવા. જિનશાસનની આ સોળે દેવીઓ શુભ કૃષ્ણને આપનારી બાણવી.

૧ રોહિણી સ્વરૂપ

રોહિણી શ્વેતવર્ણા ચ મુરખિરૂઢા ચતુર્ભુજા ।

अक्षमूत्रबाणधनुःसखैश्चैव समन्विता ॥ ५५ ॥

રોહિણી દેવી સફેદ વર્ણની, આપ ઉપર બેઠેલી, ચાર ભુજવાળી, માખા, બાણ, ધનુષ અને શંખ ધારણ કરેલી છે.

વજ્રશંખલા ૩

વજ્રાંકુશી ૪

૨. મહાપ્તિ સ્વરૂપ

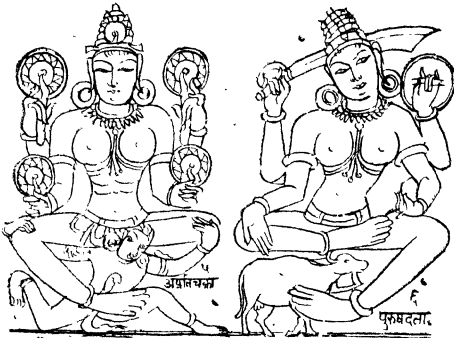
મહાપ્તિઃ શ્વેતા મયૂરસ્થા વરદશક્તિશ્ચિત્તફલા ।

ખીજી પ્રસન્નિ દેવી સદૃઢ વર્ણની મયુરપર બેઠેલી, ચાર હાથમાં વરદ, શક્તિ, શક્તિ અને ક્ષ્ણ (દાલ) ને ધારણ કરેલા છે.^{૨૪}

૩. વજ્રશૃંગલા સ્વરૂપ

વજ્રશૃંગલા શંખાભા પદ્મસ્થા ચ ચતુર્ભુજા ॥ ૫૬ ॥
વરદશૃંગલાયુક્તા શૃંગલાપદ્મસંયુતા ।

ત્રીજી વજ્રશૃંગલા દેવીના વર્ણ શંખના જેવો છે, કમળ પર બેઠેલી તેના ચાર હાથમાં વરદ, સાંકળ, સાંકળ અને કમલ ધારણ કરેલા છે.^{૨૫}

અપ્રતિયક્ષા (ચક્રેધરી) ૫

પુરુષદત્તા ૬

૨૪ આચાર દિનકરમા જે હાથની પ્રત્નિતિને શક્તિ ને કમળ કલાં છે. મંત્રાધિરાજ કલ્પમાં ત્રિશૂળ, દંડ, અભય અને ધ્વજોરૂ ધારણ કરેલી રાતા વચ્ચેની કહી છે.

૨૫. વજ્રશંખલાનું સ્વરૂપ આચાર દિનકરમાં સુવર્ણ વચ્ચેની, જે ભુજવાળી, ગદા અને સાંકળને ધારણ કરનારી કહી છે.

૪ વજ્રાકુશી સ્વરૂપ

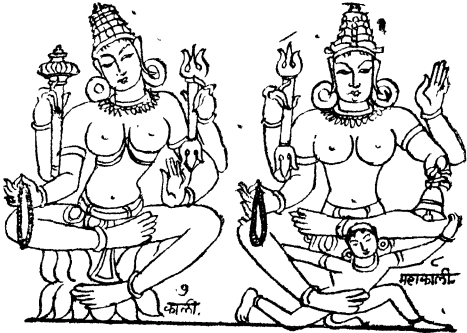
વજ્રાકુશી સુવર્ણામા મજારુઠા ચતુર્ધુજા ॥૫૭॥
 વરદવજ્રાકુશૈશ્વ માતુલિનેન ભૂષિતા ।

થોથી વજ્રાકુશી દેવી સોનાવજ્રાની, હાથીની સવર્ણીવાળી, આર ભુજામાં વરદ, વજ્ર, અંકુશ અને બીજોરૂં ધારણ કરેલ છે. ૨૬

૫ અપતિચક્રા સ્વરૂપ

અપતિચક્રા તદિદ્વર્ણા તાર્ક્યસ્થા ચતુશ્ચક્રા ॥૫૮॥

પાંચમી-અપતિચક્રા વીજળીના બેવી કાન્તિવાળી, અરુડપર બેઠેલી, આરે ભુજામાં ચક્રો ધારણ કરેલી છે. ૨૭

કાથી ૭

મહાકાલી ૮

૨૬ વજ્રાકુશીનું સ્વરૂપ આચાર દિનકરમાં તલવાર, વજ્ર, હાથ અને બાણું ધારણ કરવાનું કહ્યું છે, મંત્ર-ધિરાંબ કલ્પજાં શળ, માળા, અંકુશ અને ઘસને ધારણ કરવાનું કહ્યું છે.

૨૭ અપતિચક્રાને મંત્રાધિરાંબમાં બિન્નબિન્ન વર્ણવાળા, નરવાહન કરનારી અને આરે હાથમાં ચક્ર ધારણ કરનારી કહી છે.

૬ પુરુષદત્તા સ્વરૂપ

પુરુષદત્તા સૌવર્ણી મહિષીરૂઢા શોમિતા ।

વરદાસિરવેટફલા ચતુર્હસ્તમુશોમિતા ॥ ૫૯ ॥

છઢી પુરુષદત્તા દેવી સાનાવર્ણી, લેંસના પર બેઠેલી, ચાર ભુબવાળી, વરદ, મુદ્રા, તલવાર, ઢાલ અને કૃણ ધારણ કરેલી છે.^{૨૮}

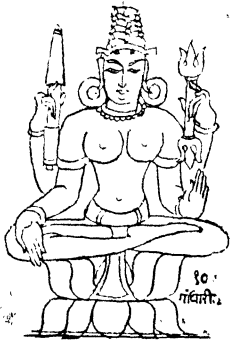
૭ કાલી સ્વરૂપ

કાલી કૃષ્ણા ચ પદ્મસ્યા સૂત્રગદાવજ્રામયા ।

સાતરી કાલી દેવી શ્યામ વર્ણની, કમળ પર બેઠેલી, ચાર હાથમાં માળા, ગદા, વજ્ર અને અભય ધારણ કરેલ છે.^{૨૯}

ગૌરી ૬

ગાંધારી ૭

૨૮ પુરુષદત્તાને આચાર દિનકરમાં તલવાર, ઢાલ અને બે હાથવાળી કહી છે. મંત્રાધિરાજ કથમાં લાલ કમળપર બેઠેલી કહી છે.

૨૯ કાલીનું સ્વરૂપ આચાર દિનકરમાં બે હાથનું ગદા અને વજ્રનું કહ્યું છે. મંત્રાધિરાજ કથમાં ચાર હાથનું સ્વરૂપ તથા ત્રિશુલ, માળા, વરદાન અને મુદ્રાન ધારણ કરનારી કહી છે.

૮ મહાકાલી સ્વરૂપ

મહાકાલી તમાલઝળી પુરુષાસને સંસ્થિતા ॥ ૬૦ ॥
અક્ષમૂત્રં તથા વજ્રં ઘંટામયસમન્વિતા ।

આઠમી મહાકાલી તમાલ પત્રના વર્ણુવાળી, પુરુષના વાહનવાળી, ચાર હાથોમાં માળા, વજ્ર, ઘંટા અને અક્ષયને ધારણ કરનારી છે.^{૩૦}

૯ ગૌરી સ્વરૂપ

ગૌરી સૌવર્ણી ગોષાસ્થ્યા વ્રમુસલોત્પલાક્ષા ॥ ૬૧ ॥ ૩૧

મહાકાલી ૧૧

ગૌરી ૧૨

૩૦ મહાકાલીને આચાર દિનકરમાં સંદેહ વર્ણુની, માળા, ફળ, વજ્ર અને ઘંટાને ધારણ કરનારી કહી છે. શોભન જિન ચતુર્વિંશતિક્રમાં વજ્ર, ફળ, માળા અને ઘંટાને ધારણ કરનારી કહી છે અને મંત્રાધિરાજ કલ્પમાં મોરના કંઠના જ્યેષ્ઠ વર્ણુવાળી અને કમળ, માળા, અને ઘંટાને ધારણ કરનારી કહી છે.

૩૧ ગૌરીનું સ્વરૂપ આચાર દિનકરમાં સંદેહ વર્ણુનું અને કમળને ધારણ કરનાર કહ્યું છે. મંત્રાધિરાજમાં વાહન નંદી-પોદીયો અને મુશળને ઠેકાણે ઈડનું આયુધ કહ્યું છે.

નવમી ગૌરી દેવી સોના જેવા વર્ણુની, ઘોની સવારીવાળી, વરદ, મુસલ, કમળ અને માળાને ધારણ કરનારી છે.

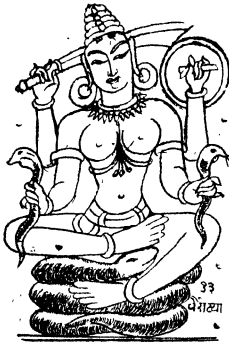
૧૦ ગાંધારી સ્વરૂપ

ગાંધારી નીલા પદ્મસ્થા વરમુસલાભયાવજ્રા । ૩૨

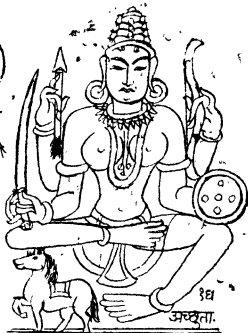
દશમી ગાંધારી દેવી લીલા વર્ણુની, કમળ પર બેઠેલી, વરદ, મુસલ, અભય અને વજ્રને ધારણ કરનારી છે.

૧૧ સર્વાસ્ત્રા મહાજ્વાલા સ્વરૂપ

જ્વાલા શ્વેતા વરાહમ્થાઽ સંખ્યશસ્ત્રેઃ સમન્વિતા ॥ ૬૨ ॥ ૩૩

વેરાહ્યા ૧૩

અચ્ચુતા ૧૪

૩૨ ગાંધારીનું સ્વરૂપ આચારે ક્લિનકરમા સ્યામ વર્ણુ અને મુસલ ને વજ્ર ધારણ કરવાનું કહ્યું છે. મંત્રાધિરાગ્રમાં ત્રિશૂલ, હંડ, અભય અને વરદના આયુધો કલાં છે.

૩૩ મહાજ્વાલાને સર્વાસ્ત્રા મહાજ્વાલા પથ કહી છે. તેનું સ્વરૂપ આચારે ક્લિનકરમા ગિલાડીનું વાહન અને બે હાથોમાં જ્વાળા ધારણ કરવાનું કહ્યું છે. શોભન ગિન રગુતિ ચતુર્વિંશતિકામા પ્રાસનું વાહન કહ્યું છે. મંત્રાધિરાગ્ર કલ્પમાં હંડનું વાહન કહ્યું છે અને ચારે હાથોમાં સર્પ ધારણ કરવાનું કહ્યું છે.

અગિયારમી મહાબલાલા સફેદ વર્ણની, વરાહના વાહનવાળી અને અસંખ્ય શસ્ત્રોને ધારણ કરનારી બાહુવી.

૧૨ માનવી સ્વરૂપ

માનવી કૃષ્ણા પદ્મસ્યા વરદપાશવૃક્ષાક્ષા । ૨૪

બારમી માનવી શ્યામવર્ણની, કમળપર બેઠેલી, ચારે હાથોમાં વરદ, પાશ, વૃક્ષ ને માળા ધારણ કરેલી છે.

૧૩ ચૈરોટયા સ્વરૂપ

ચૈરોટયા શ્યામવર્ણા અજગરાત્ને સંસ્થિતા ॥ ૬૩ ॥
સ્વહાસર્પા હિ સર્પસ્ત્રેટકા ચતુર્હસ્તા છુશોભિતા ।

માનસીદેવી ૧૫

મહામાનસીદેવી ૧૬

૩૪ માનવીનું સ્વરૂપ આચાર ક્ષિપરમાં નીલવર્ણની અને નીલ કમળના આસનવાળી અને વૃક્ષ યુક્ત હાથોવાળી કહી છે.

તેરમી વૈદેશટયા શ્યામવર્ણની અજગરની સવારી કરનારી ચાર ભુજામાં ખડગ, સર્પ, સર્પ અને ઢાલ ધારણ કરેલ છે.^{૩૫}

૧૪ અચ્છુતા સ્વરૂપ

અચ્છુતા ચ તદ્વિદ્વર્ણા તુરગવાહને સ્થિતા ॥ ૬૪ ॥

રવદગ ઘાણ ધનુઃ ચતુર્હસ્તે મુશોભિતમ્ ।

ચૌદમી અચ્છુતા વીજળીના જેવી કાન્તિવાળી ઘોડાપર બેસનારી ચાર ભુજામાં ખડગ, બાણ, ધનુષ્ય અને ઢાલ ધારણ કરેલ છે.

૧૫ માનસી દેવી સ્વરૂપ

માનસી શ્વેતા હંસસ્થા વરદવજ્રવજ્રાક્ષા ॥ ૬૫ ॥^{૩૬}

પંદરમી માનસી દેવી સફેદ વર્ણની, હંસ ઉપર બેઠેલી, ચાર હાથમાં વરદ, વજ્ર, વજ્ર ને માળા ધારણ કરનારી છે.

૧૬ મહામાનસી દેવી સ્વરૂપ

મહામાનસી શ્વેતવર્ણા સિંહસ્થોપરિ સંસ્થિતા ।

વરદાસિચ્છેટકુણ્ડી ચતુર્હસ્તે મુશોભિતા ॥ ૬૬ ॥

સોળમી મહામાનસી સફેદ વર્ણની, સિંહની સવારી કરનારી, તેની ચાર ભુજામાં વરદ, તલવાર, ઢાલ અને કમંડળ ધારણ કરેલી છે.^{૩૭}

॥ इति षोडश विद्यादेवी स्वरूपाणि ॥

इति श्री विश्वकर्माकृतं ज्ञानप्रकाशदीपारणवे वास्तुविद्यायां जिनतीर्थंकर वर्ण-लांछनादि-यक्षयक्षिणी षोडश विद्यादेवीस्वरूपाधिकारे त्रयोविंशतितमोऽध्यायः ॥ २३ ॥

ઇતિશ્રી વિશ્વકર્માકૃત જ્ઞાનપ્રકાશદીપારણવે વાસ્તુવિદ્યા મંથે જિન તીર્થંકર વર્ણ લાંછનાદિ યક્ષ યક્ષિણી ષોડશ વિદ્યાદેવી વર્ણ વાહન આયુષાધિ સ્વરૂપાધિકાર પર શિલ્પ વિશારદ પ્રકાશંકર બ્રોહ્મડભાઈ સોમપુરાએ રચેલી શિલ્પપ્રભા નામની બાષા ટીકાનો ત્રેવીશમો અધ્યાય (૨૩)

૩૫ વૈદેશટયાનું સ્વરૂપ આચાર દિનકરમાં ગોરવર્ણની અને સિંહનું વાહન કહ્યું છે. જમણા હાથમાં તરવાર ને ધીંગે હાથ હોયો રાખવો. ડાબા હાથમાં મર્પ અને વરદાન આપતો કરવાનું કહ્યું છે. મંત્રાધિરાજ કૃપમાં ગરુડની સવારી કહી છે.

૩૬ માનસીનું સ્વરૂપ આચાર દિનકરમાં સુવર્ણના વર્ણવાળી, વજ્ર અને વરદ યુક્ત હાથવાળી કહી છે. મંત્રાધિરાજ કૃપમાં શૂલ અને માત્રા ધારણ કરવાનું કહે છે.

૩૭ મહામાનસીનું સ્વરૂપ આચાર દિનકરમાં મગરના વાહનવાળી, ખડગ ને વરદ યુક્ત બે હાથવાળી કહી છે. મંત્રાધિરાજ કૃપમાં હરણનું વાહન કહ્યું છે.

જ્ઞાનપ્રકાશદીપાણવે

ઉત્તરાર્ધઃ

જૈન દશ દિક્કપાલ—નવગ્રહ—પ્રતિહારાદિ—દેવદેવી સ્વરૂપ

ચતુર્વિંશતિતમોઽધ્યાયઃ ॥ ૨૪ ॥

દશ દિક્કપાલાદિસ્વરૂપૃ

ઈંદ્રઃ—

ગજારૂઢઃ સહસ્રાસઃ ઇન્દ્રો વૈ પૂર્વસ્મિન્ સ્થિતઃ ।

વરવજ્રાંકુશકુંઢોં કરૈર્ધત્તે ચ સ્વર્ણમાઃ ॥ ૧ ॥

પૂર્વદિશાના અધિપતિ હબર આંખેવાળા ઇંદ્ર ઐરાવત હાથીપર બેઠેલા છે તેના ચાર હાથમાં વરહ, વજ્ર, અંકુશ અને કુંડી (કમંડળ) ધારણ કરેલા એવા સોનાવજ્રના તે દિગ્પાલ બળવા.

અગ્નિઃ—

જ્વાલાપુંજનિયો દેવો મેષારૂઢો હૃતાશ્નઃ ।

વરદઃ શક્તિહસ્તશ્ચ સમૃગ્ણાલકમંડલુઃ ॥ ૨ ॥

અગ્નિકેશુના બવાળા જેવા વજ્રના અગ્નિદેવ ઘેટાની સવારીવાળા છે. તેના ચાર હાથમાં વરહ મુદ્રા, શક્તિ, કમળ અને કમંડળ ધારણ કરેલા છે.

યમઃ—

યમશ્ચ મહિષારૂઢઃ કૃષ્ણાંગો દક્ષિણાધીશઃ ।

લેસ્વિનોં પુસ્તકં ધત્તે કુવકુટં વંદમેવ ચ ॥ ૩ ॥

૧. યમ દેવતાના પ્રોત્સાહ સ્થાપત્યેના વચ્ચે સ્થળે દિગ્પાલ અને નવગ્રહાદિ સ્વરૂપે ચાર હાથના નેવામાં આવે છે પરંતુ જૈનના અન્ય મંથોમાં મંત્રનિધિમાં એકેક હાથમાં એકેક આયુધ સ્પૃતિરૂપે આપેલા છે. તે સ્થાપત્ય નિર્ણય રૂપે તથા પરંતુ નિર્વાણકલિકા અને આચાર દિનકર આદિ જૈન મંથોમાં આયુધ વર્ણાદિ ભિન્ન ભિન્ન મત નેવામાં આવે છે. નિર્વાણ કલિકામાં બે હાથના આયુધ દર્શાવેલ છે, જે સ્પૃતિ રૂપે આપેલ છે. સિદ્ધપના જુના મંથોમાં જૈનજ્ઞાનના વક્ષ્યક્ષિણી, વિદ્યાદેવીઓ દિગ્પાલ નવગ્રહ પ્રતિહારાદિના આયુધ વર્ણવાહનાદિ સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ યોગ્ય આપેલા છે. જે કે સામાન્ય મતબદ્ધ આયુધાદિમાં કરોક છે. ગમે તે એક મંથાધારે મૂર્તિ નિર્માણ કરવી.

ઉત્તરદિશાના અધિપતિ કુબેર= ધનક શ્વેતવર્ણના, (ઘૌરાવત) હાથીપર બેઠેલા, ચાર હાથવાળા, જમણા નીચલા હાથમાં ગદા અને ઉપરના બેઉ હાથમાં ધનનિધિની કોથળી છે તેના ડાબા નીચલા હાથમાં કમંડળ છે. તેમનું મોઢું પેટ (યક્ષના જેવું) છે.

કૃષ્ણ:—

શુભાશુભ્ય કર્તાવ્ય: કૃષ્ણાનો ધવલગુણિ: ।

વરદં વં ત્રિશૂલં વં નામેન્દ્રં વીજપૂરકમ્ ॥ ૮ ॥

ઈશાન કોણના સ્વામી ઈશાનદેવ (ઈશ) સફેદ વર્ણના, નંદીપર બેઠેલા, ચાર હાથમાં વરદ ત્રિશૂલ, સર્પ અને ધીન્દ્ર (કૃણ) ધારણ કરેલ છે.

નાગપાતાલ દેવ

ઉર્ધ્વ બ્રહ્મા

ઉર્ધ્વ બ્રહ્મા—

ઉર્ધ્વલોકાધીશૌ બ્રહ્મા સ્વર્ણભાષ્ય ચતુર્શૃંગ: ।

પુસ્તકં ચાક્ષમૂત્રં વ સુવર્ચકં કર્મંદલુમ્ ॥ ૧૦ ॥

ઈતિ દશદિક્પાલસ્વરૂપમ્ ।

૩. ઉર્ધ્વલોકના નીચે નાગ સ્વરૂપ કૃષ્ણ છે. અન્ય સંપ્રદાયમાં નીચે પૃથ્વીને ત્રિશૂલ સ્વરૂપે અને આકાશ રૂપે બ્રહ્મા અને ત્રિપાલમાં કૃષ્ણ છે.

ઉર્ધ્વે ઘોડના અધિપતિ બ્રહ્મા સોનાવર્ણના ચાર મુખવાળા, હંસ પર બેઠેલા છે તેમના ચાર હાથમાં પુસ્તક માળા સરવો અને કમંડળ ધારણ કરેલા છે અને હંસનું વાહન છે इति વશવિગ્નાલ.

સુવરેવ

॥ અથ નવગ્રહસ્વરૂપમ્ ॥૪
સૂર્ય:-

આદિત્યસ્ય પ્રવક્ત્ર્યામિ
મૂર્તિં નવગ્રહાન્વિતામ્ ।

રક્તવર્ણાં મહાતેજા
સપ્તાશ્વરયવાહનમ્ ॥૧૧॥

સર્વલક્ષણસંયુક્તાં
સર્વાંભરણ સૂચિતામ્ ।

દ્વિશુજાં ચૈકવચ્ચર્માં ચ
શ્વતપંકજધૃતકરામ્ ॥૧૨॥

હવે નવ ગ્રહની પ્રતિ-
માના સ્વરૂપોમાંના આદિ-
ત્ય-સૂર્યનું સ્વરૂપ કહ્યું છે.

રાતા વર્ણના મહા તેજસ્વી સાત ઘોડાના રથના વાહનમાં બિરાજતા એક મુખ અને બે હાથવાળા, બેઉ હાથમાં સફેદ કમળ ધારણ કરેલા છે એવા સર્વ લક્ષણયુક્ત આભૂષણોથી શોભતા નવ ગ્રહોમાંના મુખ્ય સૂર્યનું સ્વરૂપ બાણ્યું.

(પશ્ચિમે પૂર્વ મુખ્ય)

૪ નવ ગ્રહના સ્વરૂપો અન્ય કોઈપણ ગ્રહોમાં ચાર હાથવાળા ને ચાર આસુધવાળા પશુ કલા છે. કેટલાક આસુધ વર્ણોદિમાં પણ બિનતા છે. અહીં આપેલા બે આસુધવાળાને જાહેરે ચાર હાથવાળી મૂર્તિઓ કરવામાં આવે તો તેથી કોઈ દોષ ન માની લેવો.

ચંદ્ર:-

સોમશ્ચ શ્વેતવર્ણો
દશાશ્વરથવાહન: ।

પદ્મામૃતપટો હસ્તે ષષ્ઠે
શ્વેતાંબરાશ્રુત: ॥ ૧૩ ॥

ખીજો મહા સોમ (ચંદ્ર)
સાઠેઠ વર્ષની, દશ અશ્વના
રથ પર બેઠેલ, કમળ અને
અમૃત કુંબને બે હાથમા
ધારણ કરેલ છે.^૫

(વાયવ્ય દિશા તરફના)

→ ચંદ્રેશ્વર

મંગલ:-

રક્તવર્ણો મવેત્ કુજો
ધરણીભૂતશ્ચ કાન્તિમાન ।

દણ્ડં કમણ્ડલું હસ્તે
મેષારૂઢશ્ચ મંગલ: ॥૧૪॥

ત્રીજો મહા મંગળ રાતા
વર્ણનો, કાન્તિમાન, ધરણીનો
પુત્ર, બે હાથમા હાંડ અને
કમંડલ ધારણ કરેલો છે અને
ઘેટા પર બેઠેલો છે

(ઉત્તર દિશા ઉત્તર)

૫ તવ મહોત્તી મૂતિઓ
મંડપમા કે અન્ય સ્થળે બેસા-
રવી તે કર્ષ દીશામાં બેસારવી
તે અપુનાઈમાં ત્રીયે આપવામાં
આવ્યું છે.

→ મંગળ

ગુપ:-

ગુપથ ચંદ્રચતુઃ સ્યાત્
ધત્તેઽક્ષમૂત્રં કુંડિકામ્ ।

કાંતિમાન્ પીતલ્ગ્નશ્ચ
સિંહાસનોપરિસ્થિતઃ ॥ ૧૫ ॥

ચોથો ગ્રહ ચંદ્રનો પુત્ર ગુપ છે. કાન્તિવાળો પીળા વર્ણનો છે. તેના બે હાથમાં માળા અને કમંડળા ધારણ કરેલા છે અને તે સિંહની સરારીવાળો છે (ધંશાનકોણ)

→ ૧૫

ગુરુ:-

બ્રહ્મસ્પતિર્દેવગુરુઃ
પીતલ્ગ્ન યમમમઃ ।

હંસવાહનસ્થિતોઽયં
ધત્તેઽક્ષમાલાં પુસ્તકમ્ ॥ ૧૬ ॥

પાંચમો ગ્રહ દેવોના ગુરુ બ્રહ્મસ્પતિ છે તે પીળા વર્ણનો, તેજસ્વી, હંસ પર બેઠેલા છે. તેના બે હાથમાં માળા અને પુસ્તક ધારણ કરેલા છે.

(પૂર્વ દિશાએ પશ્ચિમ ગુણ)

→ ૧૬

શુક:-

દૈત્યાચાર્યશ્ચ શુકસ્તુ
શુક્રશ્ચ શ્રુગુનન્દનઃ ।

બક્ષમાર્ણાં કમંદલું
ઘરોચાશ્વોપરિસ્થિતઃ ॥ ૧૭ ॥

છઠો અહ દૈત્યોના આચાર્ય શુક છે. તે ભૃગુના પુત્ર છે. તેના બે હાથોમાં માળા અને કમંડળ ધારણ કરેલા છે. તે ઘોડા પર બેઠેલા છે. (અગ્નિકોણ)

શુક

શનિ -

શનૈશ્વરઃ કૃષ્ણવર્ણો
નીલમણિસમપ્રભઃ ।

દંડં કમંદલું હસ્તે
મહામહિષવાહનઃ ॥ ૧૮ ॥

સાતમો અહ શનૈશ્વર શ્યામ વર્ણનો, નીલમણી જેવી કાન્તિવાળો છે. તેને બે હાથોમાં દંડ અને કમંડળ ધારણ કરેલો મોટા પાડાની સવારીવાળો બાબુલો. (વક્ષિયુ દિશા)

શનિ

રાહુ:-

રાહુર્નીલસમાભાસઃ
સિંહોપરિસ્થિતચિત્રઃ ।

આકાશ રાહુનું મસ્તક
સિંહ પર સ્થાપિત કરેલું
છે. તે શ્યામ વર્ણની જેવા
આભાસવાળો છે.

(નિઝત્યકોણ)

←રાહુ

કેતુ:-

સર્પપુચ્છાકૃતિઃ કેતુઃ
શ્યામવર્ણ કરપુટઃ ॥૧૧॥

एवंबिभ्रं च कर्तव्यं
नवग्रहस्वरूपकम् ।

કિરીટમાલાનોમાઢયાઃ

सर्वाभरणभूषि

નવગ્રેા અહ કૈતુ શ્યામ
વર્ણનો, મસ્તક વગરનો, ધડ
નીચે સર્પપુચ્છાકૃતિવાળો છે.
કૈતુના યે હાથ કરસંપુટ
રૂપે છે. (નિઝત્યકોણ)

એવી રીતે નવ ગ્રહના
સ્વરૂપો, માથે કિરીટમુકુટ-
વાળા અને શરીરના સર્વ
આભૂષણોથી શોભતા રૂપો
કરવા ઇતિ નવ ગ્રહ.

←કેતુ

॥ इति नवग्रहस्वरूपम् ॥

જિનેન્દ્રસ્ય અષ્ટ મતિહારા :—

ઈન્દ્ર ઇન્દ્રજયશ્ચૈવ માહેન્દ્રો વિજયેન્દ્રકઃ ।

ધરણેન્દ્રઃ પથકચ સુનાભઃ સુરદુન્દુભિઃ

ઇત્યષ્ટૌ ચ મતીહારાઃ

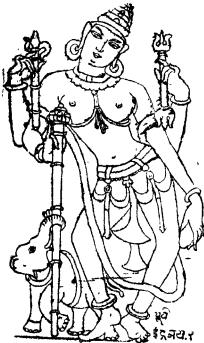
વીતરાગાદિશાન્તિદાઃ ।

પૃથગેકૈકશશ્ચૈવ

કથયિષ્યામ્યનુક્રમમ્ ॥ ૨૨ ॥

જૈન પ્રાસાદના ચારે દિશાના દારના આઠ દારપાલઃ પ્રતિહારોઃ— પૂર્વ દારના ઈન્દ્ર તથા ઈન્દ્રજય, મહોન્દ્ર અને વિજય; દક્ષિણ દારના, ધરણેન્દ્ર અને પથક પશ્ચિમ દારના અને સુનાભ અને સુરદુન્દુભિ ઉત્તર દારના, એમ આઠ પ્રતિહારો વીતરાગદેવના શાંતિને આપનારા બાણુવા. હવે એકેકના બુદ્ધા બુદ્ધા સ્વરૂપો અનુક્રમે કહું છું :

← ઈન્દ્ર ૧

ઈન્દ્રજય ૨

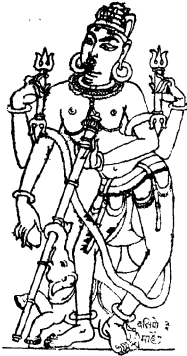
ફલ વજ્રાંકુશૌ વંદ-

મિન્દ્રોઽસવ્યે જયસ્તથા ।

દ્વી વજ્રૌ ફલદ્રઘ્નો ચ

માહેન્દ્રોઽસવ્યે વિજયઃ ॥ ૨૩ ॥

પૂર્વ દિશાના દારની જમણી શાખામાં ઈન્દ્રના ચારે હાથમાં અનુક્રમે કૃણ, વજ્ર, અંકુશ અને વંદ ધારણ કરેલા છે, તેની ડાબી બાજુની શાખામાં ઈન્દ્રજય નામના પ્રતિહારે ઉપરથી ઊભટા અપસવ્યે વંદ, અંકુશ, વજ્ર અને કૃણ ધારણ કરેલા છે. દક્ષિણના દારની જમણી શાખાના મહોન્દ્ર પ્રતિહારના હાથમાં બે વજ્ર ઉપરના હાથમાં અને કૃણ અને વંદ નીચેના હાથમાં ધારણ કરેલા છે. ત્યારે ડાબી તરફની શાખામાં વિજય પ્રતિહારે અપસવ્યે નીચેના હાથમાં વંદ ને કૃણ ને ઉપલા બે હાથમાં બે વજ્ર ધારણ કરેલાં છે.

વજ્રામયફણિદ્વંદ્

ધરણેન્દ્રોઽસવ્યે પદ્મકઃ ।

તદાયુષયોગોદ્ભવા-

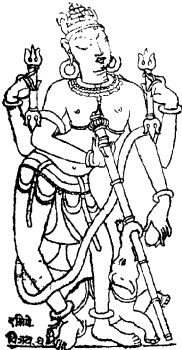
ક્ષિપ્ત્વાશ્વ ફગોર્ધ્વગાઃ ॥૨૪॥

ધરણેન્દ્રઃ પદ્મકશ્ચ

સર્વે શાન્તિકરાઃ સ્મૃતાઃ ।

પશ્ચિમ દિશાના દ્વારની જમણી તરફની શાખામાં ધરણેન્દ્રના હાથમાં વજ્ર, અભય, ત્ર્યંબક અને હંડ ધારણ કરેલા છે. જ્યારે ડાબી તરફની શાખામાં પદ્મક નામે પ્રતિહારના હાથમાં અપસવ્યે અનુક્રમે હંડ, ત્ર્યંબક, અભય અને વજ્ર ધારણ કરેલા છે. તે આયુધના યોગે ધરણેન્દ્ર અને પદ્મક નામના પ્રતિહારો શાંતિને આપનારા બાણવા અને તેના માથા પર ત્રણ કે પાંચ (કે સાત) ક્ષુભાની સર્પાકૃતિ કરવી.

← માહેન્દ્ર :

ફલં વંશદ્વયં દ્વંદ્

સુનાભોઽસવ્યેદુન્દુમિઃ ॥૨૫॥

યસ્રૂપાધિકારાશ્ચ

નિધિહસ્તાઃ શુભોદરાઃ ।

સર્વશાન્તિપ્રદા ઇતે

સુનાભઃ સુરદુન્દુમિઃ ॥૨૬॥

ઉત્તર દિશાના દ્વારની જમણી શાખામાં સુનાભ પ્રતિહારના હાથમાં કૃણ અને ઉપરના બે હાથોમાં દ્રવ્યની વાંસળી અને જમણા નીચલા હાથમાં હંડ ધારણ કરેલ છે. ડાબી તરફની શાખામાં સુરદુન્દુમિ પ્રતિહારના ડાબા નીચેના હાથમાં હંડ અને ઉપરના બેઉ હાથે દ્રવ્યની વાંસળી ધારણ કરેલ છે. જમણા નીચલા હાથમાં કૃણ ધારણ કરેલ છે. આ બન્ને પ્રતિહારો સુનાભ-સુરદુન્દુમિ યક્ષના જેવા સ્વરૂપવાળા, હાથમાં દ્રવ્યવાળા મોટા પેટવાળા છે, તેઓ સર્વને શાન્તિ આપનારા બાણવા.

← (૧૯૫ ૪

इत्यष्टौ च जिनेन्द्रस्य
प्रतिहारिण्यं शान्तिदाः ।
नगरादौ पुरे ग्रामे
सर्व विघ्नप्रणाशनाः ॥२७॥
॥ इति अष्ट जिनप्रतिहाराः ॥

એ રીતે જિન ભગવાનના આઠ
પ્રતિહાર સ્વરૂપો નગર, પુર અને ગામ
એ સર્વના સર્વપાપનો નાશ કરનારા
અને શાંતિ આપનારા છે.

अथ चतुः प्रतिहारी देवी—

द्वितीयव प्रदारे पु
माङ्क्रमेण चतुर्ष्वपि ।
सर्वा अप्पमयपार्शा
कुशमुद्गरपाणयः ॥२८॥

— ૫૬૩ ૫

देव्यो जया च विजया
चाजिता चापरानिता ।
तस्थुश्च द्राग्मशोणाश्म
स्वर्णनीलत्विषः क्रमात् ॥२९॥

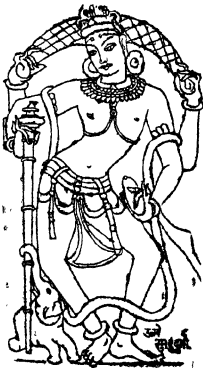
॥ इति चतुः प्रतिहारी देवी ॥

સમવસરજીના સુવર્ણના ધીળ
ગદમાં પૂર્વ આદિ ચારે દિશાના દ્વારની
પ્રતિહારી જયા, વિજયા, અજિતા અને
અપરાજિતા એમ ચાર દેવીઓ છે, તે
પ્રત્યેક ચાર ભુજાવાળી છે. તેની જીભ-
ઓમાં અનુક્રમે અભય, પાશ, અંકુશ
અને મુદ્દગર ધારણ કરેલ છે. તેમાં
જયા સદૈવવર્ણની, વિજયા લાલવર્ણની,
અજિતા સોનાવર્ણની અને અપરાજિતા
દેવી નીલવર્ણની છે.

૬ કૂટ નોટ—આ આઠ પ્રતિહારો, સમવ-
સરજીનો ઉપલો ગદ રત્નનો છે તેના ચારે
દિશાના દ્વારના આ જ પ્રતિહારો કલા છે.

૩૨૨
સુભાષ ૭

અથ ક્ષેત્રપાલસ્વરૂપમ્—

ક્ષેત્રપાલો મહાકાપઃ
 ક્ષેત્રાણુ રૂપનામતઃ ।
 કુર્વકેશઃ ક્રયામવર્ણઃ
 પિંગાક્ષી ત્રયનેત્રકઃ ॥૩૦॥
 પાદુકામિસદો નગ્નો
 વિકૃતદંષ્ટ્રઃ પદમુજઃ ।
 સુદ્ગરપાલકમરું
 દક્ષિણહસ્તે ધારયેત્ ॥ ૩૧ ॥
 વામે ચ શ્વાનાંકુશદર્દ
 ક્ષેત્રપાલસ્તદુચ્યતે ।
 જિનસ્ય દક્ષિણાંને
 સ્થાપ્ય ઈશાનદક્ષિણદિશિ ॥૩૨॥

← સુભાષ ૭ ॥ इति क्षेत्रपालः ॥
 પોતપોતાના ક્ષેત્રના નામ કૃપવાળા
 ક્ષેત્રપાલનું કૃપ-ઉંચા કૈશવાળા, શ્યામ-
 વર્ણના, પીળી ત્રણ આંખોવાળા, પત્રમાં
 આપડીવાળા, નગ્ન અને વિકૃત દંતિ-
 વાળા છે. તેના છ હાથમાં સુદ્ગર, પાશ
 અને ડમરુ જમણા હાથમાં ધારણ કરેલા
 છે અને ડાબા હાથોમાં કુરકુરીયા (કુતરું),
 અંકુશ અને હંડ ધારણ કરેલા છે. એવા
 ક્ષેત્રપતિ બાણવા. તે જિનમુનિની દક્ષિણ-
 જમણી બાજુ કે ઈશાન તરફ કે દક્ષિણ-
 બિમુખે સ્થાપન કરવા.

૭ સમવસરશુના નીચેના ચોટીના મઠના
 ચાર દ્વારે એકેક એમ ચારના નામો ૧ પુનર્
 ૨ ખટવાંગી ૩ ત્ર્યુંડમાલી ૪ જટામુક્ટમંડિત
 કલા છે પણ તેમાં તેના આયુધાદિ કહેલા નથી.

૮ ક્ષેત્રપાલો વિષાલવ્યો વિગ્ધાસાઃ
 ઘંટમૂષિતઃ । કાર્તિકો હમકઃ વિષ્ણુદક્ષિણે
 તુ કરદક્ષે વામે શૂલં કપાલં ચ મુહ-
 માલોપવીતકઃ ।

ક્ષેત્રપાલનું સ્વરૂપ નગ્ન, ધંટાથી શીભળું,
 કરવત અને ડમરુ બે હાથમાં ડાબા હાથમાં
 ત્રિશૂલ અને જોપરીનું પાત્ર ધારણ કરેલ છે
 અને મુંડમાલાનું વસોપરીત છે.....

← ૮ સુરકંડેભ

માણિભદ્ર

ક્ષેત્રપાળ

માણિમદ્રસ્વરૂપમ્—

માણિમદ્રઃ કૃષ્ણવર્ણઃ પૈરાક્તોપરિસ્થિતઃ ।
વરાહમુખોઽર્ધવદંતોઽર્ધવજિનચૈત્યં ચ ધારયેત્ ॥ ૩૩ ॥

સ્વેદં ત્રિશૂલં માલં ચ પાશાંકુશસક્તિં કરે ।
એવંવિષમં પ્રકર્તવ્યઃ સર્વકામફલપ્રદઃ ૩૪ ॥

इति माणिभद्रः

માણિભદ્ર દેવ શ્યામવર્ણના, ચૈરાવત હાથીપર બેઠેલા, વરાહના જેવા મુખવાળા છે. તેમણે કાંત ઉપર જિન ચૈત્ય ધારણ કરેલ છે, તેમને છ ભુજા છે. તેમના જમણા હાથોમાં ઠાલ, ત્રિશૂલ, માળા છે અને ડાબા હાથોમાં પાશ, અંકુશ અને શક્તિ તલવાર ધારણ કરેલ છે. ઇતિ માણિભદ્ર સ્વરૂપ.

शुभदेवी सरस्वती २५३५

श्री सरस्वती स्वरूपम्—

श्रुतदेवी शुकलवर्णां प्रभामंदलसंयुता । ६-१०-११
सर्वालंकारसंयुक्ता स्वरूपा यौवनान्विता ॥ ३५ ॥

दक्षिणेवरकमलं वामे पुस्तकमालिकाम् ।
एवंलक्षणसंयुक्ता वाग्देवी हंसवाहना ॥ ३६ ॥

॥ इति सरस्वती स्वरूपम् ॥

- ६ महिषेणाचार्य— अभयज्ञानमुद्राक्षमाला पुस्तकधारिणी
त्रिनेत्रा यातु मा बाणी अटावालेहु मंदिता ॥ वाग्देवी.
१ अक्षय २ ज्ञानमुद्रा ३ भाषा अने ४ पुस्तक धारण करेवा छे. अथु तेव छे. भाषी
जटाभुके छे अथी वाग्देवी सरस्वती अक्षयी.
१० बप्पभट्टिसुरि— वीणा पुस्तक मौक्तिकाक्षवलय प्रवेताळज बलारकरां

શ્રુતદેવી સરસ્વતી શ્વેતવર્ણનાં પાછળ પ્રભામંડળવાળાં, ચીવન સ્વરૂપવાળાં, સર્વ પ્રકારના અલંકારથી શોભતાં છે. તેના જમણા હાથમાં વરહ, કમળ અને ડાબા હાથમાં પુસ્તક અને માંડા ધારણ કરેલાં છે. એવા સર્વ લક્ષણથી યુક્ત વાગ્દેવી સરસ્વતી હંસપર ઠેઠેલા બાણવા.

इतिथी विश्वकर्मा कृतायां ज्ञानप्रकाश वास्तुविद्यायां दिक्पालनषमह
जिन प्रतिहार हेव देवीश्रीस्वरूपाधिकारे क्षतुर्विशतितमोध्याय ॥ २४ ॥

ઇતિ વિશ્વકર્મા કૃતાયાં જ્ઞાનપ્રકાશ વાસ્તુવિદ્યાયાં દિક્પાલનષમહ જિન પ્રતિ-
હારાદિ દેવ દેવીશ્રીના સ્વરૂપાધિકાર પર સ્થપતિ પ્રભાશંકર આપહલાકર્મ
સ્વેથી શિલ્પપ્રભા નામની ભાષા ટીકાનો ચોવીસમો અધ્યાય.

પરિશિષ્ટ

જેન દર્શનમાં તાંત્રિક વિદ્યા કદાચ પાછલા યુગમાં પ્રવેશ પામી હોય તેમ પુરાતત્ત્વજ્ઞોનું માનવું છે કારણ કે સાત્ત્વિક વૃત્તિવાળા જેન દર્શનના પ્રારંભ કાળમાં તાંત્રિક વિદ્યાનો પ્રવેશ અસંભવિત ભાસે છે. બૌદ્ધ દર્શનમાં પણ એવીજ સ્થિતિ હતી. ગૌતમમુન્યે પોતાની કથાતીમાં પોતાની જાતની પ્રતિમાનો પણ વિરોધ કરેલો હતો. પછી દેવ દેવીઓની પ્રતિમાનું તે સ્થાનજ ક્યાંથી હોય ? બૌદ્ધ સંપ્રદાયમાં પાછળથી તાંત્રિક વિદ્યા એટલી હદે પહોંચી કે દેશના અન્ય સંપ્રદાયના પ્રમુખ દેવ દેવીઓને ગોણુ ગણી તેમના હેઠુ પર પોતાના સંપ્રદાયના દેવ દેવીઓની વૃદ્ધના ભાવવાળી કલ્પના મૂર્તિઓ રચી હતી. શિવ તથા વિષ્ણુ સંપ્રદાયના પ્રાધાન્ય દેવ કલ્પાની ચત્તી ઉંધી મૂલેલી મૂર્તિ પર બૌદ્ધની તારાદેવી કે અન્ય દેવીઓની વૃદ્ધ કરતા ભાવવાળી મૂર્તિઓની રચના તાંત્રિકોએ કરી હતી. આવી અયોગ્ય અને અન્ય સંપ્રદાયને આઘાત પહોંચાડનારી પ્રવૃત્તિ સામે પ્રબળ વિરોધ સ્વાભાવિકજ ઉદ્યો હતો જેના પરિણામે શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય જેવા અવતારી પુરોહિતોએ બૌદ્ધ સંપ્રદાયનું ખંડન કરવાની પ્રવૃત્તિ હાથ ધરેલી. આથી

૧ વીણા ૨ પુસ્તક મોતીની માળા અને સરેહ કમળ ધારણ કરેલા છે. તેનું મગ્ગવતીનું સ્વરૂપ બે પદ્મદ્વિસંક્રિએ વર્ણવ્યું છે.

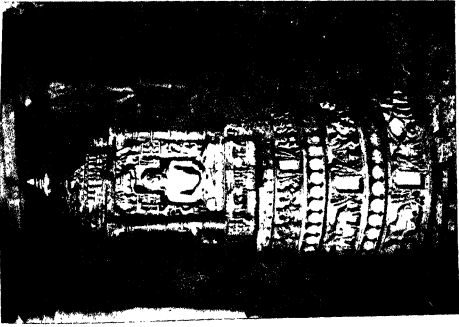
અન્યત્ર સરસ્વતીના બાર નામો-૧ ભારતી ૨ સરસ્વતી ૩ શારદા ૪ હંસ ગામિની ૫ વિશ્વવિખ્યાતા ૬ વાગેશ્વરી ૭ કૌમારી ૮ બ્રહ્મચારિણી ૯ પંડિતમાતા ૧૦ બ્રહ્મપુત્રી ૧૧ બ્રહ્માણી ૧૨ વરદા.

૧૧ દેવલા મૂર્તિ પ્ર. માં બાર સરસ્વતીના નામ. ૧ મહાવિદ્યા ૨ મહાવાણી ૩ ભારતી ૪ સરસ્વતી ૫ આર્થી ૬ બ્રહ્મી ૭ કામધેનુ ૮ વેદમહા ૯ કૃષ્ણી ૧૦ મહાભક્તી ૧૧ મહા કાર્થી ૧૨ મહા સરસ્વતી.

આ દીપાણુવ મંથના અધ્યાય ૧૭ માં પણ સરસ્વતી સ્વરૂપ આપેલા છે તે જુ. પ્ર. થી બિન સ્વરૂપો છે.

આસપદ-જ-જમતિઆ તથા કાચીવડા-પરિકર ક્ષાત્રે

કા. ૨૫

વૃદ્ધ રાજાજીવરાજ

అనంత ప్రతిమా-(శ్రీమద్ దీవాచలయశ్వరీధరం, సోమక సత్రాద
అకాశరనా శుద్ధ)

બૌદ્ધ સંપ્રદાયનું પ્રાગમ્ય સમયે સમયે ઘટતું મયું અને અતે બૌદ્ધ સંપ્રદાયને ભારતમાંથી દેશવટા લેવે પડ્યો.

પરંતુ જૈન સંપ્રદાયના પૂર્વાચાર્યોએ પોતાના સહદેશીય અન્ય સંપ્રદાયોની આવા પ્રકારની લાગણી ન દુખાવવાનું ડહાપણુ બતાવ્યું હતું. જેના પરિણામે ભારતમાં એ સંપ્રદાય શાસ્ત્રો કૃષ્ટો અને આજે સુસ્થિતમાં ટકી રહેલો છે. સંપ્રદાયોમાં સહજ જ ૧૨૨૫૨ વિરોધાભાસ હોય પરંતુ બૌદ્ધોના આચાર્યોએ ક્ષીણેલા પગલાના કારણેજ તેને પોતાના જન્મ સ્થાન જેવા ભારત-માંથી દેશવટા મળ્યો.

જૈન સંપ્રદાયમાં પણ તાંત્રિક વિદ્વાના ઓંથો હશે એવું તેમના દેવ દેવીઓના સ્વરૂપો તથા તેની ધ્યાન સ્તુતિ પરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ, અને તેવી મૂર્તિઓ પણ જોવામાં આવે છે. પદ્માવતી દેવી અને તેના સ્વરૂપો, ચોસઠ યોગિનીઓ, આવન વીર ક્ષેત્રપાલ ભૈરવાદિ સ્વરૂપો, ઘંટામર્જી એજ દર્શાવે છે.

પાર્શ્વનાથ પ્રભુની શાસનદેવી પદ્માવતીના આર હાથમાં કમળ, પાશ, અંકુશ ને હજી પાસજી કરેલાં છે, તેને કુકુટ સર્પનું વાહન છે, માથે ત્રણ કે પાંચ ફણા છે. તે સોનાવણી છે. તે પ્રતિમાના વિશેષ વર્ણનું કાવ્ય સંસ્કૃતમય લોકભાષામાં સ્તુતિ રૂપે પ્રાપ્ત થયું છે તેવું અહીં આપ્યું છે.

અથ જપમાલા (પદ્માવતી દંડક)

શ્રીપાર્શ્વનાથ વર સેવિત ચરણં પદ્માવતી જનમવમયહરણમ્ ।
 ફણિપતિ રક્ષણ દક્ષિણ સહિતં મયજલ તારણ પરમ્બવ રહિતમ્ ॥૧॥
 જામભાગ પ્રચિષ્ટય ગણ રક્ષં વૈત્યજ્ઞાનવમય નાશનવક્ષમ્ ।
 હંસારુહકુર્કટપાણિવાહં ગમનદુર્ધરજનત્રયમોદમ્ ॥૨॥
 ચતુર્વિંશતિ બાહુ વિરાજં તેષામાયુધ વિવિધ સુદ્રાજમ્ ।
 દક્ષિણ કર વજ્રાયુધ સોદે જામભાગ અંકુશ મન મોદે ॥૩॥
 કમલ ચક્ર છત્રાંકિત સાર હમરુકશોભા ધામકરતારમ્ ।
 ચાત્ર કપાલ સહજ ધનુષકોસં બાણમુશલહલ અરિસિહ્નાસમ્ ॥૪॥
 શક્તિ અગ્નિજ્વાલા ગણ ધરણં મુંડમાલા વરશયુકશરણમ્ ।
 તારામંડલ ગણ વિશાલં દક્ષિણકર શોભિત ત્રિશૂલમ્ ॥૫॥
 ફરસ નાગમુદ્ગર પ્રચંદં સઘ્ય હસ્તધૃત વર્તનદંડમ્ ।
 નાગપાશ પાષાણં વિશાલં અક્ષિપસાણં કલ્પપ્રમ જાલમ્ ॥૬॥
 પર્વં ધાયુધ વ્રહ્મણ ગરિષ્ઠં દુર્જન જંબલ નાશનદુષ્ટમ્ ।
 કામિજજામનં ફલમ્બીષ્ટં પૂજિતં પદ્માવતીદેવી ઇષ્ટમ્ ॥૭॥
 શોહશામરજાલકૃત ગાત્રં કમલાકરવર શોચિત નેત્રમ્ ।
 ચંદ્રાનનમુલ્લમ્મૃતતેજઃ રક્ષતાંબર સુવદ્યા રસભાજમ્ ॥૮॥
 પદ્માવતીદેવી ચરણપવિત્રં અષ્ટબિધાચર્ચન દેમસુપાત્રમ્ ।
 માથ રશ્મિજ્જ જ્જિત નરનારી તેષાં ધનકણ સપતિ ભારી ॥૯॥

ચોવીશ જુગ્મ્યુકત પદ્માવતીદેવી

શ્રી પાર્વનાથ પ્રભુની પાદ સેવિકા પદ્માવતીદેવી મનુષ્યના ભવના ભય હરનારી છે. જમણી તરફ દક્ષિણે નાગદેવ ભવ જલણું તારણ કરનાર અને બપરદિત કરનાર છે. ડાબી તરફ મથુ રક્ષા કરનારા અને દૈત્ય દાનવનો ભય નાશ કરનારા છે. ઢાંસ પર બેઠેલ કુકુટ પાણિવદ મમન દુર્ભટ તથા લોકને મોહિત કરનારી દેવી છે તેણે ચોવીશ હાથમાં જુગા જુગા આયુધો ધારણ કરેલા છે. જમણા હાથમાં વજ્ર અને ડાબા હાથમાં અંકુશ શોભી રહ્યા છે. કમલ ચક્ર છત્ર ડમરુ ડાબા હાથમાં શોભે છે. ઢાલ ખાંપર પડમ ધનુષ (કોસ) જણ મુશલ હળ અને સત્રુતું મરતક તરવાર અગ્નિજ્વાલા મુંડમાલા વરદ આકાશમાં તારા મંડળ જેવા વિરાળ જમણા હાથમાં ત્રિશૂલ શોભી રહ્યું છે. કન્થુ નાગ મુદ્ગર અને હંડ પ્રચંડ એવા જમણા હાથમાં ધારણ કરતા કરેલા છે. નાગપાશ મોટો પાપાણ્ડુ કુર્મનોની કુષ્ઠતાનો નાશ કરવા સાર એ આયુધો ધારણ કરેલા છે એવી દેવીના પૂજનથી કામની હામ્હાવાળીના મનરું અભિષ્ટ ફળ મળે છે સોળે

શશ્વતારથી શરીર સંગ્રહું છે. તેમના નેત્રો કમળના જેવા શોભી રહ્યા છે. મુખ મંદ્રમાના અમૃત તેજથી શોભે છે. શાના વક્ત્રો પહેરેલ છે એવી પદ્માવતીદેવીના ચરણો અષ્ટ વિધથી સુવર્ણપાત્રમાં પુષ્પવા જે નરનારી ભાવ સહિત તેની પૂજા કરે છે તેને પશુ, અનાજ અને સંપત્તિ વધે છે. સંસ્કૃતમય લોકભાષા મિશ્ર આ રતોત છે.

અદ્ભુત પદ્માવતી કલ્પમાં ચારે ભુવનયુક્ત પદ્માવતીની એ શ્લોકની સ્તુતિ છે.

ભૈરવ પદ્માવતી કલ્પ-

પાદાફલવરદ્ગજવશકરણકરા પદ્મવિષ્ટરા પદ્મા ।

સા માં રક્ષતુ દેવી ત્રિલોચના રક્ષુણ્યામા ॥

જેના હાથમાં પાશ ફળ વરદ અને અંકુશ ધારણ કરેલા છે, પદ્મરૂપ-કમળના આસનવાળી તથા નેત્રવાળી શાના વક્ત્રવાળી એવી પદ્માવતીદેવી માડું રક્ષણ કરે.

પદ્માવતીના પર્યાય નામો

તોતલા ત્વરિતા નિત્યા ત્રિપુરા કામસાધિની ।

દિશ્યા નામાનિ પદ્માયાસ્તથા ત્રિપુર ભૈરવી ॥ ॥ભૈરવ પદ્માવતી કલ્પ॥

૧ તોતલા ૨ ત્વરિતા ૩ નિત્યા ૪ ત્રિપુરા ૫ કામસાધિની ૬ અને ૭ઠ્ઠી ત્રિપુરભૈરવી એ ૭ પદ્માવતીદેવીના અન્ય નામો બન્યાં (હવે તેના સ્વરૂપો નીચે આપીએ છીએ)

૧ તોતલા—પાશ, વજ્ર, ફળ અને કમળ આઠ હાથમાં ધારણ કરેલા છે.

૨ ત્વરિતા—શંખ, કમળ, અભય અને વરદ ચાર હાથમાં ધારણ કરેલા છે, સૂર્યના જેવા વર્ણ છે.

૩ નિત્યા—પાશ, અંકુશ, કમળ અને અક્ષમાલ ચારે હાથમાં ધારણ કરેલા છે, હંસનું વાહન છે, સૂર્ય જેવા વર્ણ છે, જટામાં ઘીજનો ચંદ્ર ધારણ કરેલ છે.

૪ ત્રિપુરા—શુભ, ચક્ર, કળશ (૧) કમળ, ધનુષ્યાણુ, ફળ અને અંકુશ એમ આઠ હાથોમાં ધારણ કરેલા છે. હંકુ વર્ણના હેરી છે.

૫ કામસાધિની—શંખ, કમળ, ફળ અને કમળ ચારે હાથમાં ધારણ કરેલા છે. બંધુક (બળોરીલા)ના પુષ્પ જેવા વર્ણ છે, કુકુટ સંપન્નું વાહન છે.

૬ ત્રિપુરભૈરવી—પાશ, ચક્ર, ધનુષ્યાણુ, હાલ, તરવાર, ફળ અને કમળ એ આઠ ભુવનઓએ ધારણ કરેલા છે, ઈંદ્ર ગોપ જેવા વર્ણ છે, તથા નેત્ર છે.

પદ્મનાભિપદ્મોક્ષરાં વિપુલાઠ્ઠનાંમ્બુજવિષ્ટરામ્ ।

કુર્કુટીરગચાહનામરુણપ્રમાં કમલાનનામ્ ।

ત્ર્યંબકાં વરવાંકુશાયત પાદ્યવિવ્યકલાક્રિતામ્ ।

ચિંતયેષુ કમલાવર્તીં જપતાં સતાં ફલાદાયિનીમ્ ।

માથા ઉપર સૂર્યની ફેણવાળી કુકુટસર્પના વાહનવાળી વિસ્તીર્ણુ શાના કમળોના જેવા આસનવાળી, શાના વર્ણવાળી, કમળ સરખા મુખવાળી, તથા નેત્રવાળી વરદ અંકુશ પાશ અને દિવ્ય

કળા જેના હાથમાં છે એવી પદ્માવતીદેવીનું નામ કરનારા સત્પુરુષોએ આ કળા દેનારી દેવીનું ધ્યાન કરવું.

છ પ્રયોગોમાં તે દેવીના આસન અને વર્ણ પૃથક્ પૃથક્ કહેલા છે.

(૧) આકર્ષણ સિદ્ધિમાં ઇંડાસન અને અશ્વવર્ણ (૨) વચ્ચકર્મમાં સ્વસ્તિકાસન અને રત્ન કુસુમવર્ણ (૩) શાંતિપીઠિ કર્મમાં પદ્માસન અને ચંદ્રકાંતવર્ણ (૪) ત્રિદેશીચ્ચાન કર્મમાં કુકુંડાસને ધૂમવર્ણ (૫) સ્તંભન કર્મમાં પીતલવર્ણને વલ્લભન, (૬) નિષેધ કર્મમાં કૃષ્ણ વર્ણ અને ઉચ્ચ ભદ્રપીઠ. એમ છ કાર્યસિદ્ધિ પ્રયોગમાં સાધકના આસન અને દેવીના વર્ણ બિન્ન બિન્ન કહેવા.

જ્વાલામાલિનીમંત્રસ્તોત્ર—જ્વાલામાલિની દેવીનું સ્વરૂપ.

જ્વાલામાલા કરાલિન વિગંતરાલ મહામહિપ વાહને ।

સ્રેટક કૃપાણ ત્રિશૂલ હસ્તે શક્તિ ચક્રપાશ શરાસનમ ।

વિશિષ્ટભિ રાજમાને ષોઢશાર્ધ મુજે ।

જ્વાલામાલિનીદેવી ભીમ મહાપ્રાય સ્વરૂપ ધારણીક મહારોદ્રી મેઠા પાડા પર બેઠેલી છે તેના આઠ હાથોમાં ઢાલ, તરવાર ત્રિશૂલ, શક્તિ ચક્રપાશ અને (મસ્તક) ધારણ કરેલા છે.

॥ અથ ઘંટાકર્ણ ॥

ઘંટાકર્ણ મહાવીર સર્વભૂવહિતરક્ષં ચ

ઉપસર્ગં ભયં ઘોરં રક્ષરક્ષ મહાબલ (સ્વાહા)

ઘંટાકર્ણ મહાવીર સર્વઘ્વાધિ વિનાશક

વિસ્ફોટકઽભય પ્રાપ્તે રક્ષ રક્ષ મહાબલ, સ્વાહા ।

હે ઘંટાકર્ણ મહાવીર, સર્વભૂત પ્રાણી હિતની રક્ષા કરો. ઉપસર્ગ ભય અને ઠુઃખ સામે મહાભયવાન એવા તમે અમારું રક્ષણ કરો. હે ઘંટાકર્ણ મહાવીર, સર્વઘ્વાધિનો નાશ કરો. વિસ્ફોટક ભય આદિ સામે હે મહાભય અમારું રક્ષણ કરો.

આ મંત્ર જેને વિધિમાં આવે છે.

ઘંટાકર્ણોઽષ્ટાદશદો પાપરોગં વિદ્યારચન

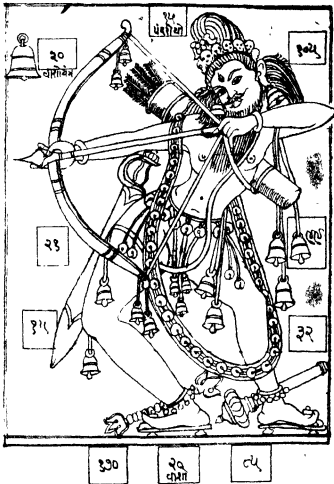
વજ્રાસિદ્ધ ચક્રેષુ મુસલાંકુશમુદ્ગરાન્ ॥ ૧ ॥

દક્ષિણે તર્જની સ્રેટં શક્તિમુઢ ચ પાશકમ્ ।

ચાપં ઘંટાં કુઠારં ચ દ્વામ્બ્યાં ચૈવ ત્રિશૂલકમ્ ॥ ૨ ॥

ઘંટામાલાકુલોદેવો વિસ્ફોટક ચિમર્દક । અગ્નિપુરાણ ૪૦ ૬૬ ॥

ઘંટાકર્ણ દેવ પાપ અને રોગના નાશ કરનારો છે. તેમને અદાર ભુજાઓ છે. વજ્ર, તરવાર, ઈંડ, ચક્ર, મુશલ, અંકુશ, મુદ્ગર (મસ્તક ?) ખાણ, તર્જની મુદ્રા, ઢાલ, સક્રિત, મસ્તક, નાગપાશ, મનુષ્ય, ઘંટા, કુઠાર અને (બે) ત્રિશૂલ ધારણ કરેલાં છે.

ધંટાકર્ણુ (મહાવીર)

ધંટાકર્ણુ ઉપર દશવિલ સ્વરૂપ અદાર હાથોનું છે. પરંતુ હમણું હમણું ધંટાકર્ણુની સ્થાપના કેટલેક સ્થળે થતી જોવા સાંભળવામાં આવે છે. કિતર શુબરાત વિભાવુર પાસે મધુડી ગામે આચાર્ય શ્રી બુદ્ધિસાગરજી મહારાજે તેની પહેલ વહેલી ચાર્કશિક વર્ષ પૂર્વે સ્થાપના કરી હતી. તે તરફ શ્રદ્ધાના પ્રવાહે ખીલ સ્થળોમાં પણ ધંટાકર્ણુની ૫૮ રૂપે આકૃતિની મુર્તિ સ્થાપન થાય છે. ઉભી ધનુષ્ય યજાવેલ પાળળ તીર-ભાથાના સંયદ અને કેડે તરવાર લટકાવેલી પગ આગળ વળ અને ગદા નીચે પડેલા દેખાડવામાં છે તે ૫૮ આકૃતિની મુર્તિના ક્ષરતા નિશા આદિ મંત્રો ક્રોતરાય છે. કોઈક સ્થળે તેના કાને અને હાથે ધંટિકાઓ લટકાવેલ છે.

આવા સ્વરૂપના પ્રાચીન શસ્ત્રોક્ત પાઠ હજુ અમારા જોવામાં આવ્યા નથી. પરંતુ જૈન ક્રિયાવિધિમાં દેવી પૂજનના બાવનવીરમાં ધંટાકર્ણુનું નામ આવે છે તેમજ અષ્ટોત્તરી

સ્તોત્રમાં પણ આગશે દીવસે રાત્રીએ ધંટાકર્ણુ ૧૦૧ વાર મધ્યવાતું વિધાન છે. પંચ કલ્યાણ અષ્ટભદ્રી જિન પ્રાસાદમાં તેનું સ્વરૂપ કરવાતું કહેલું છે આથી તે સાવ અવાંચીન તો નથીજ એમ જણાય છે.

કેટલાક વિદ્વાનોની માન્યતા છે કે ધંટાકર્ણુ બાવન વીરમાંના એક છે. કેટલાક તેને મહાદેવનો મધ્ય માને છે તો કોઇ કાર્તિક સ્વામીનું રૂપ માને છે. કેટલાક વિદ્વાનોનું એવું કહેલું છે કે ધંટાકર્ણુ દેવની પ્રતિમા વિશે પ્રાચીન સાહિત્ય નથી તેમ તેની કલ્પના પણ નથી અગર તેની આકૃતિ કેવી બનાવવી તેનો પણ કયાંય જીનો પાઠ નથી. તેઓ એમ માને છે કે આ ધંટાકર્ણુ દેવ મહાદેવનો મધ્ય કહેવાય છે તેનું સ્વરૂપ અગ્નિપુરાણ અધ્યાય ૪૬ માં સવિસ્તર આપેલ છે. બે હાથવાળો ધનુષ્ય તે બાણ ચઢાવેલ આકૃતિ અજીન વોરની છે તે વિશે પ્રાચીન સમયમાં એવી માન્યતા હતી કે રામાયણ કે મહાભારતાદિ સુદ્ધની કથાઓ વંચાય ત્યારે સભામાં કોઇ વિધન ન થાય તેથી દરવાજાના મથાળે તેવી મૂર્તિનું ચિત્ર કરી મુક્તા અને તેની ચારે તરફ ધંટાકર્ણુ મંત્રો લખતા તેને આધુનિક શોકો ધંટાકર્ણુ માનવા લાગ્યા આવી લૌકિક માન્યતા છે.

॥ ચતુઃષ્ટિ યોગિની ॥

ચોસઠ યોગિનીઓના પૃથક પૃથક નામે જૈન ગ્રંથોમાં જોવામાં આવે છે, પરંતુ તેના સ્વરૂપ લક્ષણો હજી સુધી અમારા જોવામાં આવેલ નથી, તેવીજ રીતે બાવન વીરના નામે મળે છે પરંતુ સ્વરૂપ મળવામાં નથી; કદાચ તેના સ્વરૂપો કોઇ ભંડારો કે યાત્રાવર્ષ પાસે હોય તો.

પુરાણોમાં સ્મૃતિરૂપે નામે છે. અગ્નિપુરાણ અ. ૫૦ માં ચોસઠ નામે આપેલા છે પરંતુ તે જૈન મતના એક પ્રકારથી ભિન્ન છે, પુરાણોમાં હેમાદ્રિટ ખંડમાં ચોસઠ યોગિનીના સ્વરૂપો આયુષાદિ સાથે આપેલા છે તેના નામે અગ્નિપુરાણને લખ્યાખરા મળતા છે. જમ્બવુર પાસે ખજુરાહોમાં જે ચોસઠ યોગિનીની પ્રતિમાનું ખંડિત મંદિર છે તેમાં જમ્બવુર પાસે ચોસઠ યોગિનીનું ગોળવૃત્તાકાર મંદિર છે. મધ્યમાં મંદિર અને ફરતા એક પછી ગોળ પરમાળમાં દેરીઓ જેમ ચોસઠ યોગિનીની મૂર્તિઓ ખંડિત હાલતમાં છે તેના નામે જે વેચાય છે તે હેમાદ્રિટ ખંડથી પણ ભિન્ન છે. અન્ય ગ્રંથોમાં તે હશે. આ દેવીઓ ઉપ તામસી કહી છે.

॥ શ્રી ચતુઃષ્ટિ યોગિની સ્તોત્રમ્ ॥ (જૈનમત)

- ૐ હ્રીં ૧ દિવ્યયોગી ૨ મહાયોગી ૩ સિદ્ધયોગી ૪ ગણેશ્વરી ।
 ૫ પ્રેક્ષાશી ૬ ઝાકિની ૭ કાલિ ૮ કાલરાત્રિ ૯ નિશાચરી ॥ ૧ ॥
 ૧૦ હુંકારી ૧૧ સિદ્ધવૈતાલી ૧૨ હ્રીંકારી ૧૩ મૂલદામરી ।
 ૧૪ કમ્બકિશી ૧૫ ચિરુપાક્ષી ૧૬ શુક્લાક્ષી ૧૭ નરમોજિની ॥ ૨ ॥
 ૧૮ વદ્કારી ૧૯ વીરમદ્ગા ૨૦ ધૂન્નાક્ષી ૨૧ કલહમિયા ।
 ૨૨ રાક્ષરી ૨૩ વોરવક્તાક્ષી ૨૪ વિશ્વરૂપા ૨૫ અવંકરી ॥ ૩ ॥

- २६ वैरी २७ कुमारिका २८ चंडी २९ वाराही ३० मुंडधारिणी ।
 ३१ भास्करी ३२ राष्ट्रकंदारी ३३ भीषणी ३४ त्रिपुरास्तका ॥ ४ ॥
- ३५ रौरवी ३६ ध्वंसिनी ३७ क्रोधा दुर्मुखी ३८ प्रेतबाहिनी ।
 ३९ खटवांगि ४० दीर्घलंबोष्ठी ४१ मालिनी मंत्र योगिनी ॥ ५ ॥
- ४२ कालिनी ४३ त्राहिनी ४४ चक्री ४५ कंकाली ४६ भुवनेश्वरी ।
 ४७ केटी निकटो माया च ४८ वामदेवा ४९ कपर्दिनी ॥ ६ ॥
- ५० केशमर्दी च ५१ रक्ता च ५२ रामजंघा ५३ महर्षिणी ।
 ५४ विशाली ५५ कामुकी ५६ लोला ५७ काकद्रष्टि ५८ रघोमुखी ॥ ७ ॥
- ५९ मण्डोयधारिणी व्याधी भूतादि ६० प्रेतनाशिनी ।
 ६१ भैरवी च ६२ महामाया ६३ कपालिनी ६४ वृथाङ्गिनी ॥ ८ ॥
- चतुष्टयि समाख्याता योगिन्यो वरदप्रदाः ।
 त्रिलोक्ये पूजिता नित्यं देवमानवयोगिभिः ॥ ९ ॥
- चतुर्दश्यां तथाष्टम्यां संक्रातौ नवमीषु च ।
 यः पठेत् पुरतो भूत्वा तस्य विघ्नं प्रणश्यति ॥ १० ॥
- राजद्वारे तथोद्वेगे संग्रामे अरि संकटे ।
 अग्निचौरनिपातेषु सद्यःग्रहविनाशिनी ॥ ११ ॥
- य इमा जपते नित्यं शरीरे भयमानते ।
 स्मृत्वा नारायणीं देवीं सर्वोपग्रहनाशिनीम् ॥ १२ ॥

श्यासठ योगिनी नाम. (आगभसार संग्रह)

- १ वाराही २ वामनी ३ अज्ञा ४ ईद्राप्ती ५ आग्नेयी ६ वाग्मा ७ नैऋत्या ८ वाङ्मयी
 ९ वायव्या १० सोम्या ११ धृशानी १२ अक्षाप्ती १३ वैष्णवी १४ भास्वरी १५ वैमानिका
 १६ शिला १७ शिवकृति १८ आभुंदा १९ जया २० विजया २१ अजिता २२ अपराजिता
 २३ हरसिद्धि २४ कालिका २५ यंदा २६ सुयंदा २७ अशक्तता २८ सुहता २९ उमा
 ३० धंदा ३१ सुधंदा ३२ पंशुप्रिया ३३ आशापुरा ३४ लोहितता ३५ अंगा ३६ अस्थिभक्षी
 ३७ नारायणी ३८ नारसिंधी ३९ क्रोमाता ४० वानरति ४१ अंगा ४२ वंगा ४३ दीर्घहंष्ट्रा
 ४४ यमहंष्ट्रा ४५ प्रभा ४६ सुप्रभा ४७ लंगा ४८ लंबोष्ठी ४९ अदा ५० सुभद्रा ५१ काली
 ५२ रौद्री ५३ रौद्रभुजा ५४ करणा ५५ विक्रान्ता ५६ साक्षी ५७ विक्रान्ती ५८ तारा
 ५९ सुतारा ६० रंजनीकरी ६१ रंजना ६२ श्वेता ६३ अश्रुक्षी ६४ क्षमाकरी

ક્ષેત્રપાળ અને વ્યાવનવીરના એક જ સ્વરૂપો છે તેવું કેટલાક વિદ્વાનોનું કથન છે. ક્ષેત્રપાળના નામનો પાઠ નીચે પ્રમાણે છે. પરંતુ તેના સ્વરૂપો હજી મળવામાં નથી.

અથાતઃ ક્ષેત્રપાળોનાં વશ્યે પૂજનમુત્તમમ્ ।
શૃણુષ્વાવહિતો ભૂત્વા ન શ્રુત-વથાક્વચિન્ ॥૧॥

સર્વક્ષેત્રેષુ પૂજ્યંતે સર્વતીર્થેષુ યત્પુનઃ ।
પ્રામ્ણેષુ નગરે ચૈવ પૂજ્યંતે ચ હિતાર્થિભિઃ ॥૨॥

અપૂજિતાસ્તુ કુર્ષ્વંતિ વિપ્રાચ્છાસુહસ્તશઃ ।
અજરોઽધ્યાપકઐશ્વર દુર્ગવીરઃ સ્તૃતીયકઃ ॥૩॥

દ્વંદ્વમૂર્તિશ્ચતુર્થસ્તુ ડક્ષઃ૫ પંચમ ઉચ્યતે ।
ષષ્ઠઃ કુષ્માન્દિનામાઃ૬ ચ વરુણઃ૭ સત્તમઃ સ્મૃતઃ ॥૪॥

અષ્ટમો શત્રુકઐશ્વર વિમુક્તાનુઽ નવસ્તથા ।
લિપ્તકાય૧૦ સ્તુત્વશમો લીલાંકો૧૧ રુદ્રમંજકઃ ॥૫॥

પ્રકાશો૧૨ દ્વાદશશ્ચ પેરાશતઃ૧૩ હિતિ સ્મૃતઃ ।
ઔષધિપ્રઃ૧૪ તતઃપ્રોકૃતો શંઘવો૧૫ દિવ્યકસ્તથા૧૬ ॥૬॥

કંબલો૧૭ ભીષણઐશ્વર૮ ગશયો૧૯ ઘટ૨૦ યવ ચ ।
ધ્યાલઐશ્વર૨૧ તથાણુશ્ચ૨૨ ચંદ્રવારુણ૨૩ યવ ચ ॥૭॥

પટટોપશ્ચતુર્વિશો૨૪ જટાલપંચવિંશકઃ૨૫ ।
ઋતુનામા૨૬ ચ વૈશ્વિશસ્તથા ધમોશ્ચરસ્મૃતઃ૨૭ ॥૮॥

વિટંગો૨૮ મણિમાનશ્ચ૨૯ ગણશંધુશ્ચ હામરઃ૩૦-૩૧ ।
દુષ્ટિકર્ણોપરઃ૩૨ પ્રોકઃ સ્થવિરસ્તુતતઃપરઃ૩૩ ૧૯॥

વંતરો૩૪ ઘનેન્દ્ર૩૫ ઐશ્વં નાગકર્ણો૩૬ મહાશલઃ ।
કેત્કારઃશ્લેકરઃ૩૮-૩૯ સિંહનૃગાઃ૪૦ યથાસ્તથાપરઃ ॥૧૦॥

મેઘવાહન૪૧ નામા ચ તીર્ણોષ્ઠો૪૨ જ્ઞમલસ્તથા૪૩
શુશ્લતુન્દિઃ૪૪ સુધાલાપિ૪૫ તથા શર્કરકઃ૪૬ સ્મૃતઃ ॥ ૧૧ ॥

પર્વતઃ૪૭ પાવન૪૮ શૈવ શૈવં ક્ષેત્રાધિપાઃસ્મૃતા ૧૪૯
પેન્શ્ચ૫૦ વૃજ્જરાઘાસ્તે૫૧ પાવનાતાઃ૫૨ પ્રકીર્તિતાઃ ૧૨ ॥

પ્રતિષ્ઠાક્ષિતુ ચૈ સ્થાપ્યાઃ ક્ષેત્રાધિપત્વુતાશ્ચ તે ।
ચિવાયર્ચન કર્ણપલતાયાં ચૈ પાયતન્નૈશ્ચ ॥ ૧૩ ॥

શતુષ્પટિ ક્ષેત્રપાલ સ્થાપનમુક્તં તેયાં (?)

નામાનિ તથા આવાહન મંત્રાશ્ચ મિશ્ર મિશ્ર સન્તિ ॥ ૧૪ ॥

(સ્કંધપુરાણાંતર્ગત કાશીશંક)

અહીં બાવન નામો આપેલા છે. ચોસઠ ક્ષેત્રપાલ કહે છે. ક્ષેત્રપાલ અને બૈરવાહિણીમાં ફેટલીક સમાનતા છે. આ ક્ષેત્રપાલોના સ્વરૂપ આયુષવલ્યું વાહનાદિ હજુ જોવામાં નથી. ઉપરોક્ત પાઠ સ્કંધપુરાણાન્તર્ગત કાશીખંડમાં છે. આચારદિનકરમાં બાવનવીરના નામો માત્ર આપેલાં છે, આયુષાદિ નથી. બાવનવીરના અન્ય લૌકિક નામો પાઠ વગરના જોવામાં આવેલા છે તેમાં કાતરીયોવીર પારવીયાવીર અગારીયાવીર કુલણીયાવીર જેવા લૌકિક નામો છે તેને દ્વાદશ શાસ્ત્ર પ્રમાણ્ય હોય તેમ દેખાતું નથી. તેથી કોઈ ગ્રાંથીણ્ય તાંત્રિકોની તે રચના લાગે છે. ઉત્તર ગુજરાતમાં હિંજા પાસે મામડામાં બાવનવીરમાંના એકતું નાતું મંદિર છે. પાટણ નજીક અનાવાડા પાસે વીરતું સ્થાનક છે.

જૈન પ્રાસાદમાં કયા કયા દેવાદિ સ્વરૂપો કરવા તે વિશે શિલ્પના અન્ય ગ્રંથોમાં અને પંચકલ્યાણ્ય મંદિરના પાઠમાં જાણ્ય છે. દશ દિગ્પાલ લોકપાલ નવ ગ્રહ ૭ ઝઙ્ઙુ, બાર રાશિ, બાર મેઘ-સત્તાવિંશ લક્ષ્મણી, યજ્ઞ યજ્ઞિણીઓ સોળ વિદ્યા દેવીઓ આઠ આય આઠ વ્યય નવ-તારા, છ રાગ, છત્રીશ રાગિણી, સાત સ્વર તથા તાપસમુનિઓ કિન્નર ગાંધર્વ વિદ્યાધરો નાગ અને અષ્ટ સિદ્ધિ સ્તપનાયકા દેવાંગનાઓમા ત્રીશ સ્વરૂપો કરંગના બત્રિશ દેવાંગનાના સ્વરૂપો શિલ્પગ્રંથોમાં કહેલા તેના સ્વરૂપ અને લક્ષણો પ્રમાણે જ કરવા. મહાકલ્પિત કરવા જોઇએ નહિ ૧ મેનકા ૨ લીલાવતી ૩ વિધિયા ૪ સુંદરી ૫ સુભામિની ૬ હસાદેવી ૭ સરંગલા ૮ શુભ્રમંજરી ૯ પદ્મિની ૧૦ ગુહ્યશબ્દા ૧૧ ચિત્રિણી ૧૨ ચિત્રવસ્ત્રમા ૧૩ ગૌરી ૧૪ ગાંધર્વ ૧૫ દેવશાખા ૧૬ મરીચિકા ૧૭ ચંદ્રાવલી ૧૮ ચંદ્રેશ્વરી ૧૯ સુમધા ૨૦ શત્રુમર્દિની ૨૧ માનવી ૨૨ માનહંસા ૨૩ સ્વભાયા ૨૪ મુદ્રિકા ૨૫ મૃગાક્ષી ૨૬ હૃવર્શી ૨૭ રંગા ૨૮ કુલ્લોપા ૨૯ જ્યા ૩૦ વિજયા ૩૧ ચંદ્રવદ્ધત્રા ૩૨ કામરૂપા એ રીતે બત્રીશ દેવાંગનાઓ છે કૃતિ દ્વાંવિશલ્ નુન્યનાયકા : આ દેવાંગનાના સ્વરૂપ લક્ષણો અમારા અથ અંગ્રહમાં છે.

ज्ञानप्रकाशदीपाण्वि

उत्तरार्धः

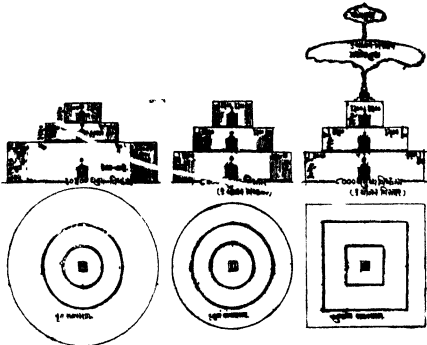
अथ वास्तु विद्यायां ज्ञानप्रकाशदीपाण्वि

॥ पंचविंशतितमोऽध्यायः ॥

॥ श्री समवसरणाध्यायः २५ ॥

समवसरणु-भूमिका

हेतु-के स्थणे तीर्थं करप्रभुने देवजज्ञान प्राप्त थाय तेज स्थणे देवताये
समवसरणुनी रचना करे. ओक योजन भूमि साइ करी जणवृष्टि करी सुवर्षु भाषिकव

पर्वलाकार समवसरणु तण अने स्थान; पर्वलाकार समवसरणुनुं तण अने स्थान (पीलेप्रकार);
चतुरस्र समवसरणु तण अने स्थान

રત્નથી પીઠ બાંધે છે. ભૂમિતલ (પીઠ) ઉપર ત્રણ વર્તુલાકાર ગઠો (વપ્રો) બનાવે છે. સૌથી નીચેનો બહારનો પહેલો ગઠ આંદીનો, તેના ઉપર સુવર્ણના કાંગરાઓ હોય છે.

જમીનથી પીઠબંધ (પહેલા ગઠને મથાળે) ભૂમિતલ ઉપર આવવાને દશ હજાર પગથિયાં (દશ હજાર હાથના ૨૫૦૦ ધનુષ ઉંચા) ચડવાના હોય છે. ત્યારબાદ ૫૦ ધનુષ જેટલું સમતલ-સપાટ જમીન આવે છે. આ ગઠમાં વાહનો રહે છે. વાહનમાં હાથી, ઘોડા, ઉંટ, પાલખી, વિમાન વગેરે.

આ ગઠથી બીજા (વચલા) ગઠ પર જવાને પાંચ હજાર પગથિયા (પાંચ હજાર= ૧૨૫૦ ધનુષ ઉંચા) ચડવાના હોય છે. ત્યાં વળી ૫૦ ધનુષ્ય પ્રમાણ અંતર સપાટ જમીનનું તળ આવે છે. તે બીજો ગઠ (મધ્યનો) સોનાનો હોય છે અને તેના કાંગરા રત્નના હોય છે. આ ગઠના ક્રિયાન કોણમાં દેવચ્છંદ (પ્રભુને બેસવાનો એટલે) રચવો કે જ્યાં તીર્થ કર પ્રથમ દેશના આખ્યા બાદ વિશ્રામ લે છે. આ વચલા ગઠમાં તિર્થ ચ છવો બેસે છે. પરસ્પર વિરાધી છવો સહોદરની જેમ રહે છે.

છેલ્લો ત્રીજો અંદરનો ઉપલો ગઠ રત્નમય મણિના કાંગરાવાળો હોય છે. ત્યાં ઉપર જવાને પાંચ હજાર પગથિયાં (પાંચ હજાર હાથ=૧૨૫૦ ધનુષ્ય) ઉંચા ચડવાના હોય છે. પછી ૫૦ ધનુષ્ય જેટલું સમભૂતલ=ચોરસ જમીન હોય છે.

આ ગોળ સમવસરણના મધ્ય બિન્દુથી આ ગઠની અંદરની દિવાલનું અંતર ૧૩૦૦ ધનુષ્ય પ્રમાણ હોય છે. દરેક ગઠ એકેકથી ઉંચા એટલે એકંદરે ત્રીજા ગઠની અંદરની ભુમિની ઉંચાઈ મૂળ જમીનથી ૧૦,૦૦૦+૫૦૦૦+૫૦૦૦=૨૦,૦૦૦ વીંશહજાર હાથ એટલે ૫૦૦૦ ધનુષ્ય અગર અઢી કોશ થાય.

અભ્યંતર (વચલા) ગઠના મધ્ય ભાગમાં સિંહાસન કરવું. દરેક પગથિયું એકેક હાથ પહોળું અને એક હાથ ઉંચું કરવું.

પ્રમાણ: ૨૪ આંશુલ=૧ હાથ. ૪ હાથ=૧ ધનુષ્ય. ૨૦૦૦ ધનુષ્ય=૧ કોશ-ગાઉ. ૪ કોશ=૧ યોજન.

બીજા પ્રકારના વર્તુલાકાર સમવસરણનો વિષ્કંભ (વિસ્તાર પહોળાઈ) એક યોજન છે. કેમકે ગઠની અંદરની દિવાલ સમવસરણના મધ્યબિન્દુથી ૧૩૦૦ ધનુષ્ય જેટલી દુર છે. આ દિવાલ ૩૩ ધનુષને ૩૨ આંગળ એટલે ૩૩૬ ધનુષ્ય જેટલી બહી છે. આ દિવાલથી બીજા ગઠની અંદરની દિવાલ વચ્ચે ૧૩૦૦ ધનુષ્યનું અંતર છે.

વળી આ ગઠની દિવાલ પણ ૩૩૬ ધનુષ્ય જેવડી બહી છે. આ દિવાલ અને સૌથી બહારના ગઠની દિવાલ પણ ૩૩૬ ધનુષ્ય બહી છે. એટલે સમવસરણ મધ્ય-બિન્દુથી સૌથી બહારની ગઠની બહારની દિવાલનું અંતર ૧૩૦૦+૩૩૬+૧૩૦૦ +૩૩૬+૧૩૦૦+૩૩૬ કુલ ૪૦૦૦ ધનુષ જેટલું છે. એટલે ગોળ સમવસરણની ત્રીજ્યા અરધા યોજનની અર્ધ હોય છે એથી કરીને તેના વિષ્કંભ એક યોજનનો આખો કુલ વિસ્તાર હોય છે.

ચતુષ્કોણાકાર-સમવસરણુ

વર્તુલાકાર સમવસરણુની જેમ ચતુરસ્ર સમવસરણુ પણ હોય છે. આવા સમવસરણુના દરેક ગઢની દિવાલ ૧૦૦ ધનુષ પ્રમાણ જાડી કહી છે. સૌથી બહારના ગઢની અંદરની દિવાલ અને મધ્યમ ગઢની બહારની દિવાલ વચ્ચે ૧૦૦૦ ધનુષ્યનું અંતર હોય છે. જ્યારે મધ્યમ ગઢની અંદરની દિવાલ અને અભ્યંતર (વચલા=ઉપલા) ગઢની બહારની દિવાલ વચ્ચે ૧૫૦૦ ધનુષ્યનું અંતર હોય છે.

અંદરના ગઢની ચારે દિવાલો સમવસરણુના મધ્યબિન્દુથી ૧૩૦૦ ધનુષ્યને અંતરે આવેલી છે. આથી કરીને સમવસરણુ એક યોજન લાખું અને પહોળું થાય છે. સૌથી બહારના ગઢની દિવાલની જાડાઈ કહી નથી ૧૦૦૦+૧૦૦૦+૧૫૦૦+૧૦૦૦+૧૩૦૦+અર્ધધો એટલે ૪૦૦૦+૪૦૦૦ કુલ આઠ હજાર ધનુષ્ય (એક યોજન વિસ્તાર સમચોરસ).

ચતુષ્કોણ સમવસરણુમાં દરેક ખુણે બબે વાવડીઓ કરવી, જ્યારે વર્તુલાકાર સમવસરણુમાં એકેક વાવડી કરવાની કહી છે.

ગઢના દ્વારો—દરેક ગઢને એકેક દિશામાં એકેક એમ ચાર દ્વારો હોય છે. તે દરેક દ્વારે અચ્ચાર મુખીવાળી વાવડીઓ હોય છે. દ્વારે તોરણ અને આટમંગળ કોતરવા. દરેક દ્વાર ઉપર સુવર્ણના કમળમાં ધર્મચક્ર સ્ફટિકમણિમય હોય છે. દ્વારે દ્વારપાલ હોય છે.

અશોકવૃક્ષ—૨૦૦ ધનુષ્ય જેટલી લંબાઈ પહોળાઈવાળી અને તીર્થંકરના દેહ પ્રમાણની ઉંચાઈ વાળાં એવા ત્રણ ત્રણ પ્રગલ્બિયાવાળા ચાર દ્વારવાળા તેમજ સમવસરણુની બરાબર મધ્યમાં અંતરોએ રચેલા મણિપીઠના ઉપર અશોકવૃક્ષ રચેલું છે. અશોકવૃક્ષ તીર્થંકર દેહ પ્રમાણથી બાર ગણું મોટું હોય છે તેના ઉપરને ઘેરાવે એક યોજનથી કાર્ણક અધિક હોય છે.

અશોકવૃક્ષ ઉપર ચૈત્યવૃક્ષ હોય છે જે વૃક્ષ નીચે તીર્થંકરને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તે ચૈત્યવૃક્ષ બહાર ચાર દ્વારે એકેક ધ્વજદંડ એક હજાર યોજન હોય છે.

શ્રી વિશ્વકર્મા ઉવાચ

સમવસરણં^૧ વક્ષ્યે આઘકૈલાસસંભવમ્ ।

(મુરામુરગુરુશ્ચૈવ ?) નિર્મિતં ચ મુરામુરૈઃ ॥ ૧ ॥

શિવાત્પરતરં શિવ સિદ્ધસ્પાનુક્રમસ્તથા ।

કૈલાસે સમોસરણં સિદ્ધમૂર્તિઃ સદાશિવઃ ॥ ૨ ॥

૧ મેર સમવસરણુના રચનાના પ્રાસાદના લક્ષણો રચુળ સ્વરૂપે શ્લોક ૧ થી ૪૧ સુધીમાં કહ્યા છે ત્યાર પછી સમવસરણુની લક્ષણ રચના કહી છે.

શ્રી વિશ્વકર્મા કહે છે: કૈલાસ પર્વતની જેવું સમવસરણુ સ્વરૂપ હું કહું છું તે દેવ અને દેવ્યો આદિએ બનાવેલું છે. શિવથી પરમ શિવ સિદ્ધને અનુક્રમ છે. કૈલાસરૂપ સમવસરણુમાં સિદ્ધ મૂર્તિ સદાશિવ સદા કલ્યાણકારી છે. વિશ્વદેવ વીતરાગ પદ્માસન વાળીને બેઠેલા છે. તે આદિ એવા ઇશ્વર ચારે દિશામાં બેઠેલા છે.

પદ્માસનસ્થિતો દેવો વીતરાગો વિશ્વેશ્વરઃ ।

एवमेकैकदेवैश्च आदीशश्चतुरो दिशः ॥ ૩ ॥

પ્રાસાદઃ પૂર્વમાનં ચ કર્તવ્યઃ ચતુરાનનઃ^૨

पीठबंधं प्रकर्तव्यं भिद्वत्रयसमन्वितम् ॥ ૪ ॥

મહાપીઠં પ્રકર્તવ્યં ગજાશ્વં ચ નરાદિકમ્ ।

माकारश्च प्रकर्तव्यः स्वरूपो लक्षणान्वितः ॥ ૫ ॥

સાર્દ્ધભાગયત્પરિધૌ (?) તત્રન્યયતમાનતઃ

तेन पदप्रमाणेन कर्तव्यं च सच्छिल्पिभिः ॥ ૬ ॥

શ્રીમેરોશ્ચ વિધાનેન કથ્યતે માનમુત્તમમ્

पदमानं दोर्घमानं विभक्तिः भागसंख्यया ॥ ૭ ॥

સમવસરણુની રચના કરવામાં તેના આગળના પ્રાસાદમાનથી અતુરુંધ પ્રાસાદ કરવો. તેને પીઠબંધ ત્રણ ભિદ્વવાળુ મહાપીઠ ગજશ્વર અશ્વશ્વર અને નરશરદ્ધિતું કરવું તેને પ્રાકાર=ગઢ લક્ષણુ સ્વરૂપ પ્રમાણે કરવો. ઠોઠ ભાગ... પરિઘ... ધીબ્ધમાન તેના પદ પ્રમાણે શિલ્પીએ કરવા. શ્રી મેરૂ નામે ઉત્તમમાનનો પ્રાસાદ પદમાનથી લાભો અને તેના અંગોપાંગ ભાગ વિકૃતિની સંખ્યાએ કરવા.

નારદ ઉવાચ-વિશ્વકર્મા સ્વયંદેવઃ સર્વદેવેષુ પૂજિતઃ

किंचिद्दहं श्रोतुमिच्छामि श्रीमेरुशिल्लरोत्तमम् ॥ ૮ ॥

જગત્યાઃ પીઠમાનં ચ પ્રાકારૈઃ પરિવેષ્ટિતમ્ ।

मंडोवरं मंडपं च^૩ स्याग्र वृत्तकोत्तम ॥ ૯ ॥

સમોસરણાયતનં કિં શોભિતં ચતુર્દિશિ ।

एकपीठं समारूढं जिनेन्द्रश्च चतुर्दिशि ॥ ૧૦ ॥

૨ “ બ્રહ્મણા સર્વા ” પાઠાન્તર.

૩ કીદશં પરિવર્તિતમ્ । પાઠાન્તર.

इच्छिका तोरणैयुक्तं परिकरं सिंहासनं
एतत्सर्वं प्रसादेन कथ्यतां कमलासन ॥ ११ ॥

નારદેશ કહે છે, હે વિશ્વકર્મા આપ પોતે દેવ સર્વ દેવોમાં પુન્ય છો. ઉત્તમ એવું (સમવસરજી મેરૂ શીખર કેવું થાય તે મને સંભળાવો. તેની જગતી-પીઠ અને તેના ફરતા પ્રાકારો (ગઠો) કેવા પ્રકારના કરવા? તેના મંડોલર અને આગળ મંડપ ફરતા કેમ કરવા? સમવસરજી-આયતન ચારે બાજુથી શોભતું કેમ કરવું) એક પીઠ ઉપર જિનેંદ્રપ્રભુ ને ચારે દિશાએ ઇલિકા તોરણવાળા અને પરિકર સિંહાસન એ સર્વ હે કમલાસન (બ્રહ્મારૂપ) આપ મને પ્રસાદે કરીને કહો.

मेरुश्चमेरुमाकारं प्राकारैः परिवेष्टितम् ।
तदूर्ध्वं प्रासादं छंदं शिखरं शृंगसंयुतं ॥ १२ ॥
घंटाकलशसुराढय-सुरशृंगं च कामदं (?)
प्रासादं कारयेत्प्राज्ञः स्वरूपो लक्षणान्वितः ॥ ૧૩ ॥
अष्टभांगैर्द्विरष्टैर्वा नखादेर्द्वादशोपि वा
पदमानं समाख्यातं उर्ध्वमानं तदेव हि ॥ ૧૪ ॥
छंदभेदो न कर्तव्यः कृते दोषमहद्भयम् ।

શ્રી વિશ્વકર્મા કહે છે. મેરૂ મેરૂના આકારોને અને ફરતા પ્રાકાર-ગઠો કરવા તેના પર પ્રાસાદ છંદના શિખર શૃંગ સહીત આમલસારા કળશથી અને ઉરુશૃંગોથી શોભતા એવા કામનાને દેનારા કરવા. તે પ્રાસાદ યુદ્ધિમાન શિદ્ધીએ લક્ષણ યુક્ત સ્વરૂપોવાળા કરવા. તેના અંગ વિભક્ત આઠ ભાગ સોળ ભાગ, દશભાગ કે બાર ભાગના કરવા. તેના ઉપર શિખરનું માન જે કહ્યું હોય તે કરવું. તેમાં છેલ્લે બેદ ન કરવો; કરે તો મહા ભય ઉપજાવનાર દોષ ઉત્પન્ન થાય.

त्रयःप्राकाराः कर्तव्याः तोरणैर्हेमरत्नमयैः ॥ १५ ॥
चतुर्द्वारैः समोपेतैर्द्वारपालैश्च संयुतः ॥
ज्ञातिशुद्धं च कर्तव्यं कपिशिषं घनाकुलम् (?) ॥ ૧૬ ॥
प्रासादस्य प्रमाणेन जगती शुभ लक्षणा ।
अतोर्ध्वपदमानेन प्राकारान् कारयेद्बुधः ॥ ૧૭ ॥

સમવસરજીને ત્રણ ગઠ કરવા. ચારે દ્વારો દ્વારપાલ સહિત કરી તે પર સોનાના રત્ન જડીત તોરણો કરવા. પ્રાસાદ શુદ્ધછંદ જાતિના કરવા તેના પર કૌંકારાઓ.... કરવા પ્રાસાદના પ્રમાણે શુભ લક્ષણવાળી જગતી પજી કરવી.

ત્રિગુણાં દ્વિગુણાં ચૈવ સપાદં વા તૃતીયકમ્ ।
 પંચમાંશ પ્રકર્તવ્યાં કપિશીર્ષસ્તુ સંસ્થિતઃ ॥ ૧૮ ॥
 સાદ્ભાગ પરિઘૌયવતા દ્વિભાગં વાપિ દીયતે
 તદાદ્ધમધ્યપર્યંતં સ્વાતં વૈ પ્રભૂજયેત્ ॥ ૧૯ ॥

તે ઉપર યુદ્ધિમાન શિલ્પીએ પદ (ભાગ)માનથી પ્રાકાર (કીલ્લાગઢ) કરવા. ત્રણ ગણા બમણા કે સવાત્રણ ગણા (?) કરવા. ગઢની ઉંચાઈના પાંચમા ભાગે કાંગરાં કરવા. દોઢ ભાગ પરિઘ કે બે ભાગ પરિઘની વાવડીયો (દ્વારની બે બાજુ) કરવી. તેમાં અર્ધથી મધ્ય સુધીમાં ખાટો રાખવો.

પીઠવદ્ધં પ્રકર્તવ્યં સ્વક્રૈઃ સ્વકૈશ્ચ માનતઃ
 જિનેન્દ્રોક્ષ માત્રચૈવ (?) પ્રાકારૈશ્ચ પરિભ્રમેત્ ॥ ૨૦ ॥
 રમ્યં શ્રીમેરુ પ્રાસાદં પંચમુરેમ્યઃ કર્તવ્યમ્ ।
 બ્રહ્મવિષ્ણુજિનેમ્યશ્ચ આદિત્યાય શિવાય ચ ॥ ૨૧ ॥
 જ્ઞાતિશુદ્ધં પ્રકર્તવ્યં સપ્તમં ભ્રમર્વર્જિતમ્ ।
 પદં ચ પદમાનેન પદમક્તિરનેકધા ॥ ૨૨ ॥

પ્રાકાર-કીલ્લા ગઢને પોતપોતાના માને પીઠ કરવું. જિનેન્દ્રપ્રભુને બાહુવાવાળા એવા છવેા પ્રાકાર કરતા ફરી શકે તેવું કરવું. શ્રી રમ્ય એવો શ્રી મેરૂ પ્રાસાદ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ, જિન અને સૂર્ય એ પાંચ દેવોને ઘર્ષ શકે તેવો શુદ્ધ ભતિનેા બ્રમવાળો અગર બ્રમ વગરનો પણ મેરૂ પ્રાસાદ કરવો. પદના માને પદ રાખવા પ્રાસાદની શિખરની પદવિભક્તિના વિભાગ તેા અનેક કહ્યા છે.

પ્રાસાદસ્ય પ્રમાણેન મંદપં ચતુરોદિશિ
 તસ્યાંગે વેદિકા કાર્યા શ્રીમેરોઃ પદમાનતઃ ॥ ૨૩ ॥
 શાલાયાશ્ચ પ્રમાણેન દ્વારંચૈવં પ્રકલ્પયેત્ ।
 દ્વારસ્ય ચ વિભાગે ન પ્રતિમાત્રિવિધાઃસ્મૃતાઃ ॥ ૨૪ ॥
 પીઠં પીઠમિવાકારં તસ્યોર્ધ્વે સિંહમાસનમ્ ।
 ચતુર્દિશ્ચ જિનેન્દ્રાશ્ચ પરિકરૈર્વિભૂષિતાઃ ॥ ૨૫ ॥

પ્રાસાદના પ્રમાણથી ચારે તરફ મંડપો કરવા તેના અંગ પ્રમાણે વેદિકા (કક્ષા-સન) શ્રી મેરૂના પદમાનથી કરવા. મૂળ ગર્ભગૃહની પહોળાઈ પ્રમાણથી દ્વારની કદપના કરવી. અને દ્વારના વિભાગથી પ્રતિમાણના માનના અનેક જુદા જુદા પ્રમાણો કહ્યાં છે.

પદમાનં દૃષ્ટિમાનં કર્તવ્યં ચ સુશિલ્પિભિઃ ।

દૃષ્ટિવેધં ન કર્તવ્યં કૃતે દોષમહદ્ભયમ્ ॥ ૨૬ ॥

પીઠના આકારતું પીઠ પખાસણ સિદ્ધાસન તે પર સિદ્ધ આદિની ગાદી કરી ચારે તરફ ચોમુખ છનેન્દ્રપ્રભુ પરિકર સહિત શોભતા પધરાવવા. દ્વારની ઉંચાઈના પદ વિભાગના માનથી સારા શિદ્ધીએ પ્રભુનું દૃષ્ટિમાન રાખવું. દૃષ્ટિવેધ ન થવા ડેવો. ને દૃષ્ટિવેધ થાય તો મહા ભય ઉપજે.

અગ્રતઃ પૃષ્ઠતશ્ચ વામદક્ષિણતોઽપિવા ।

જિનેન્દ્રાયતનં ચૈવ પદ્મવેધવિવર્જિતમ્ ॥ ૨૭ ॥

મધ્યમં પદમાનં ચ શતાગ્રે ચાષ્ટ સંયુતં ।

દ્વિસપ્તતિસ્તથા કાર્યા શતાઢ્ઠં ચ દ્વયાધિકમ્ ॥ ૨૮ ॥

ચતુર્વિંશતિ જિનેન્દ્રાશ્ચ માષિતં ત્રિશ્વકર્મણા ।

જ્યેષ્ઠમધ્યં કનિષ્ઠં ચ ત્રિવિધમાનમ્ ॥ ૨૯ ॥

જગતી પીઠમાનં ચ મંડપં ચ તથૈવ ચ ।

મેરુછંદે સમુત્પન્નો જ્ઞાતવ્યશ્ચ સુશિલ્પિભિઃ ॥ ૩૦ ॥

પ્રાસાદના આગળ પાછળ અને ડાબી જમણી તરફ જિનેન્દ્રના આયતન (દેવકલિ-કાઓ) પદવેધ ન આવે તેમ કરવું, પહેલા એકસો આઠ દેરીઓ સહિતનું જિનાયતન, બીજું ખડોતેર જિનાયતન, ત્રીજું આવન જિનાયતન અને ચોથું ચોવીશ જિનાયતન-વાળા આયતનો જિનેન્દ્ર પ્રભુને ફરતા કરવાનું શ્રી વિશ્વકર્મીએ કહ્યું છે. તે જ્યેષ્ઠ મધ્ય અને કનિષ્ઠ એમ ત્રણ માનના...થાય. તેને જગતી પીઠ અને મંડપો કરવા. આવો મેરુછંદ બાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલો એવો પ્રાસાદ ચતુર શિદ્ધીએ કરવો.

૪ રૂપમણ્ડલમાં મંડન સુત્રધારે સમવસરણું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કરતાં સ્થાપિત તીર્થકર અને યક્ષિણીના નામ પણ આપે છે પરિકરતું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કરે છે.

શ્રી આદિનાથો નેમિશ્ચ પાર્શ્વોઃ ધીરશ્ચતુર્થકઃ

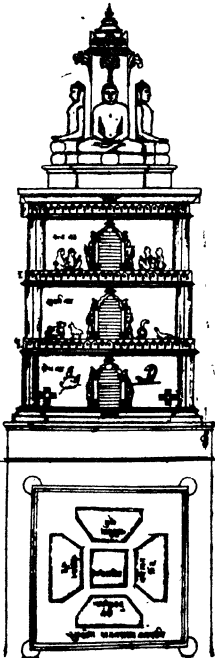
શ્વક્રેશ્ચર્થિકા પદ્માવતીસિદ્ધાયિકેપિ ચ ॥ ૧ ॥

કેલાસ સમવસરણં સિદ્ધિવર્તિ સત્તાશિવમ્ ।

સિદ્ધાસનં ધર્મશ્વક્રપુરિદ્રાતપત્રકમ્ ॥ ૨ ॥

૧ આદિનાથ ૨ નેમનાથ ૩ પાર્શ્વનાથ અને ૪ ચોથા મહાવીર એમ ચાર પ્રધાન જિન પ્રતિષ્ઠાઓ અને ૧ ચક્રેશ્વરી ૨ આભિકા ૩ પદ્માવતી અને ૪ સિદ્ધાયિકા એ ચાર દેવીઓ પ્રભુ ન એવું સદ્શિવાના હૈયાસ જેવું સમવસરણુમાં પધરાવવા તેમના સિદ્ધાસનની ગાદીમાં ધર્મશ્વક્ર અને તેની બે શાળુ ધરી (અગર કાઉસગ્ગ) અને ઉપર છત્રવટામાં અશોકપત્ર હોય તેવું પરિકર કરવું.

ઉપર પ્રમાણે આદિ, નેમ, પાર્શ્વ ને મહાવીરના ચાતુર્થીગ સિવાય શાન્વતા જિન પ્રભુ જ્ઞપભા-નન-નંદી ચંદ્રાનન-ચંદ્ર વારિક્ષેષુ સૂર્ય કે સર્પ અને ચોથા વર્ધમાન સિદ્ધ પધરાવવાવું વિશેષ કરીને જોનામાં કહ્યું છે.

अतुरक्ष समवसरण्य तण अने दठान

मासाद् पृथुमाने च
त्रिगुणं मानमुत्तमम् ।
तस्यान्ते प्राकारं कार्बं
तन्मध्ये च सुरालयम् ॥३२॥

शालायाः सममानेन
मंडपस्य भ्रमस्य च ।
भ्रमहीनं न कर्तव्यं
सार्द्धं द्विगुणमुत्तमम् ॥ ३३ ॥

तत्परे च महारम्याः
प्राकारास्त्रयो वेष्टिताः
मेरुमेरुरिवाकारं
वृषाकारं तथैव च ॥ ३४ ॥

एकत्रिपंचशाखाश्च
प्रतिशाखाश्चानेकधा ।
पूर्वशाखा च माहेंद्री
दक्षिणे जान्हवी तथा ॥३५॥

कालिंदी चोत्तरे शाखा
तपनी पश्चिमा स्मृता !
मेरुश्च पंचशाखोऽयं
देवतानामनुक्रमम् ॥ ३६ ॥

प्रासाद रेभाग्ने होय तेनाथी त्रक्ष
गणो मंडप उत्तम मानेनो लक्ष्यो.
तेनी अंहर गढो करवा अने तेनी
वग्ने सुरालय (प्रासाद) करवो. शाला=
गर्भगृहना पहना अशोअर मंडपनुं
इरतुं पढ अमनुं राधपुं. मंडप अम
वअर न करवो ते अम होड के जे

વર્ણલાકાર સમવસરણ્યું પીઠિકા તળ

વિભાગનેા ઉત્તમ બાણુવેા. તેના પર મહા રમ્ય એવા ત્રણ પ્રાકાર-ગઢ કરતા કરવા. મેરુએ મેરુ આકારનેા શિવરૂપ, અને મંડપ નંદી આકારનેા કરવેા. એક, ત્રણ, પાંચ, સાત, નવ એમ શાખાઓ કારને કરવી. પૂર્વની શાખા માહેન્દ્રી, દક્ષિણે બાન્હવી, ઉત્તરની કાંલિદી અને પશ્ચિમની તપતી નામની શાખાઓ મેરુ પ્રાસાદને પંચશાખા દેવતાઓના અનુક્રમથી કરવી.

પૂજયેત્સર્વદેવાન્, શ્રીમેરુશિવરોષ્મે ।

યત્કાંચનમયે મેરો કૃતાઃ પ્રદક્ષિણાચ્છયઃ ॥ ૩૭ ॥

તદેષં શૈલમેરૌં ચ કૃતેપુણ્ય સમાહિતમ્ ।

છંદમેદો ન કર્ત્વ્યો જાતિભેદસ્તર્થવ ચ ॥ ૩૮ ॥

છંદમેદે ભવેન્મૃત્યુર્જાતિભેદે કુલક્ષયઃ

તસ્માત્સર્વપ્રયત્નેન શાસ્ત્રદૃષ્ટ્યા ચ કારયેત્ ॥ ૩૯ ॥

મેરુ શિખરમાં સર્વ દેવાને પૂજવા યોગ્ય છે. પહેલાં સોનાને મેરુ થતો. ત્રણ પ્રદક્ષિણાવાળો થતો. હવે પાષાણનેા મેરુ દેવોને કહ્યો છે. તેા પશુ તેનાથી પુણ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. પ્રાસાદમાં છંદ ભેદ કે ભૂતિ ભેદ ન થવા દેવો. છંદબંગથી મૃત્યુ અને ભૂતિબંગથી કુળનેા નાશ થાય છે તે સારૂ સર્વપ્રયત્ને કરી શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી કામ કરવું.

અજ્ઞાનાવ કુરુતે યસ્તુ શાસ્ત્ર નૈવ.....

શિલ્પિનં ચ કુલં હંતિ સ્નામિત્સ્તુ સર્વં ભવેત્ ॥ ૪૦ ॥

પ્રતિમાદોષવદા સ્યાદાચાર્યો નરકં વ્રજેત્ ।

પદવેષવિહીનં ચ દૃષ્ટિવેષમ્નિક્ષિણમ્ ॥ ૪૧ ॥

તત્કૃતં ચ શુભંજ્ઞેયં પ્રજારાજ્ઞાન્ શુભાવહમ્ ।

પુરે શાન્તિશુભં જ્ઞેયં મેરુમાસાદકૃતે સત્તિ ॥
તન્નદેશે ચ કલ્યાણં ગીતવાઘઃ સુરૈર્નૃપૈઃ ॥ ૪૨ ॥

इति मेरु समवसरण

શાસ્ત્ર ભાગે તજીને કોઈ અજ્ઞાનથી કાર્ય કરે તો તે શિદ્ધીના કુળને ક્ષય થાય અને સ્વામીની લક્ષ્મીનો નાશ થાય. પ્રતિમાના દોષથી આચાર્ય નરકમાં જાય. પ્રાસાદને મંડપમાં પદવેધ કે પદવિહીન ન કરવું, દંડિવેધ પણ ન થવા દેવો. તેમ કરવાથી રાજા અને પ્રજાનું શુભ શ્રેય થાય છે. આવા નિર્દોષ મેરુ પ્રાસાદ કરાવવાથી શહેરને શાન્તિ અને શુભ કહ્યું છે. તેવા દેશમાં રાજા પ્રજાનું કલ્યાણ થાય અને દેવો પ્રસન્ન રહી ગીતવાઘાદિ થયા કરે છે.

॥ अथ समवसरण स्वरूपम् ॥

પ્રાપ્તે કેવલજ્ઞાને ચ દેવકૃત્સમવસરણમ્ ।
ચતુરસ્રં વૃત્તાકારં દ્વિવિધં સમવસરણમ્ ॥ ૪૩ ॥
અથઃ પીઠં તલં કાર્યં તસ્યોપરિ વપત્રયમ્ ।
મત્તિવમે ચતુર્દારે ચતુર્દિક્ષુ ચ વાપિકામ્ ॥ ૪૪ ॥

સમોસરણનું સ્વરૂપ કહે છેઃ જ્યારે તીર્થંકર પ્રભુને કેવળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે દેવો સમોસરણની રચના કરે છે. ચારસ્ર અને ગોળ એમ બે પ્રકારે સમોસરણની રચના થાય છે. નીચે ભૂમિતળ પર પીઠ (કર્ણપીઠ) કરવું. તે પર ત્રણ ગઢો-કિલ્લા-પ્રાકાર કરવા. પ્રત્યેક ગઢની ફરતા આરે દિશામાં ચાર દ્વાર વાપિકા વાવડી સહિત કરવા.

પરોપ્યથ પ્રથમો વપસ્તસ્ય સૌવર્ણં કપિશીર્ષમ્ ।
વિમાનાદિવાહનાનિ તસ્મિન્ સર્વાણિ નિવેશયેત્ ॥ ૪૫ ॥

નૌચ્ચેનો પહેલો ગઢ ચાંદીનો કહ્યો છે, તેને સુવર્ણના કાંગરા છે. તે ગઢમાં દેવોના સર્વ વાહનો-પાલખી, વિમાન, હાથી, ઘોડા રહે છે.

૫ સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ ચાંદી, સોના કે રત્ન દ્રવ્યને જલ્દે પાપાણના એક જ વર્ણના સમવસરણ કરે છે. કોઈ વિશેષ સફેદ પીઠા કે લાલ વર્ણના આરસના પથ્થુ સમોસરણના વણને મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે. પ્રત્યેક ગઢમાં દેવવાહન, પરંપર વિરોધી શુભો કે દેવ, અનુપ્પ, માધુ સાપ્તી આદિ સ્વરૂપો કોતરે છે; અગર કોઈ સાદા પથ્થુ રાખે છે, લૌકિક ભાષામાં

નીલ રત્નને સુવર્ણનો, ત્રીજો રૂપાનો હોય,

સમોસરણમાં ત્રણ ગઢ, અનુક્રમ ગણશે એમ.

દ્વિતીયં સૌભર્ણં દુર્ગં રત્નં ચ કપિશીર્ષકમ્ ।

પ્રાકારે ચ દ્વિતીયે ચ તિર્થં ચ સ્તુ પરસ્પરમ્ ॥ ૪૬ ॥

વિરોધં ત્યક્ત્વા તિષ્ઠંતિ સસ્નેહં સહોદરા इव ।

બીજો (વચ્ચો) ગઢ સોનાનો છે, તેને રત્નના કાંગરા છે. આ બીજા ગઢમાં પરસ્પર વિરોધી છવો બાણે સ્નેહવાળા સહોદર હોય તેમ પ્રભુ પાસે સર્વ તિર્થંચ છવો હર્ષ સહિત બેઠા છે. (બિલાડી ને મૂષક-સર્પ ને નોખિયો-મૃગ ને વ્યાઘ્ર)

તૃતીયં રત્નદુર્ગં ચ કપિશીર્ષં મણિમયમ્ ॥ ૪૭ ॥

દેવમનુજાદીનાં સુપર્ષદા દ્વાદશ સ્થિતાઃ

ઉપરનો ત્રીજો ગઢ રત્નનો છે, તેના કાંગરા મહિના છે ને ત્રીજા ગઢમાં દેવો મનુષ્યો (સાધુસાધ્વી) બાર પ્રકારની પર્ષદા બેસે છે.

મધ્યેડશૌકવૃક્ષશ્ચ યોજનમેકં વિસ્તૃતઃ ॥ ૪૮ ॥

વપ્રોધ્વે ચ ચતુર્દશ્ચ સિંહાસનહ્રત્રવયમ્ ।

ચતુર્દિશ્ચ પીઠોપરિ અર્હજિનપ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૪૯ ॥

હમયપક્ષે યક્ષં ચ મણિમયચામરધારકઃ ।

પ્રતિવક્ષે પ્રતિદ્વારં વાપ્યોડષ્ટમંગલાંકિતમ્ ॥ ૫૦ ॥

ઉપરના ગઢના મધ્યમાં અશોકવૃક્ષ એક યોજન વિસ્તારનું છે. તેની નીચે પીઠિકારૂપ સિંહાસનો ચારે તરફ છે અને ત્રણ છત્રો ચારે તરફ પ્રભુ પર છે.

કૃતનોટ આગલા પૃષ્ઠથી ચાલુ

સમવસરણુનો ઉપલો ગઢ રત્નનો, બીજો સોનાનો અને ત્રીજો ચાંદીનો એમ અનુક્રમે બાણવા. સમવસરણુમાં ચાર પ્રતિમા પથરાવવામાં આવે છે તે ધણુ ભાગે શાશ્વતાગ્નિન પ્રભુ ૧ ક્રમબદે ૨ ચંદ્રાનન ૩ વારિક્ષેચ્ચ અને ૪ વર્ધમાન વિશેષ કરીને હોય છે. તે પ્રત્યેકને ફરતાં ચાર પરિકરો પશ્ચ કોર્ણ કરાવે છે. તેથી વિશેષ ચોમુખને ચાર શાંભલીઓ મુખી તે પર શિખર કે શામરણુ છત્રી કરે છે. આ બધાનો દ્રવ્ય ભાવ પર આધાર વિશેષ રહે છે. પરિકરો કે છત્રી કરેલ ન હોય તો દોષ નથી. કેટલાક પરિકર કે છત્રી વગરના પશ્ચ સમવસરણુ હોય છે. સમવસરણુ નાના સ્વરૂપે ચાય છે. વિશેષ ભાવથી કરે તો તે ત્રણે મઠો પર પગથિયા ચડીને જવાય તેટલું ચોટું સમવસરણુ પશ્ચ કરાવે છે.

શ્લોક. ૧ થી ૪૧ સુધીમાં સમેવસરણુના ચોમુખ પ્રાસાદ સ્વાપત્યનું વિવરણુ આપેલું છે. ચતુર્મુખ પ્રાસાદને ફરતી ફેરીઓ ૧૦૮, ૭૨, ૫૨ કે ૨૪ આપતલ કરવાનું કહ્યું છે. મધ્યમાં સમેવસરણુ ધાવ. સમવસરણુની રચનાનું વિગતથી વિવરણુ શ્લોક ૪૨ થી છે.

આરે તરફના સિંહાસન પર અહંત પ્રભુ બિરાજે છે. પ્રભુની બેઉ તરફ યક્ષ યક્ષિણી મહિષ્વરિત આમર દોળી રહ્યા છે, ત્રણે ગઠના પ્રત્યેક દ્વાર આગળ જળપૂર્ણ વાવડીઓ એકેક ગઠે આઠ આઠ છે. દ્વારોપર રત્નજડિત આષ્ટ મંગળ અંકિત છે.

દ્વારેષુ રૌપ્યવપ્રસ્ય પ્રતિહારાસ્તુંબરુઃ ।

નૃમુઢમાલી-સ્વટ્વાંગી-જટામુકુટમૂષિતાઃ ॥ ૫૧ ॥

દ્વિતીયવપ્રદારેષુ માક્ ક્રમેણ ચતુર્વપિ ।

જયા ચ વિજયા ચૈવાજિતા ચાપરાજિતાઃ ॥ ૫૨ ॥

સર્વાઃસ્પુરમયપાશાંકુશમુદ્ગરપાણયઃ ।

તસ્થુશ્ચંદ્રાશ્મ શોણાશ્મ સ્વર્ણનીલાત્વિષઃક્રમાત્ ॥ ૫૩ ॥

પ્રથમ નીચલા રૂપાના ગઠના આરે દ્વારના પ્રતિહારો ૧ તુંબરૂ ૨ કપાલી ૩ ખટ્વાંગી ૪ જટામુકુટધારી એમ ચાર છે. બીજા ગઠમાં પૂર્વાદિ આરે દ્વારની દેવી પ્રતિહારી ૧ જયા ૨ વિજયા ૩ અજિતા ૪ અપરાજિતા એ ચાર દેવીઓ છે. તેની આરે ભુજામાં અભય, પાશ, અંકુશ અને મુદ્ગર ધારણ કરેલા છે. તેનો વર્ણ અનુક્રમે સફેદ, લાલ, સોનાવર્ણ અને નીલ છે.

રત્નવપ્રસ્ય દ્વારેષુ દ્વૌ દ્વૌ પ્રાતિહારકૌ ।

ઇંદ્ર ઇંદ્રજયશ્ચૈવ માહેંદ્રો વિજયસ્તથા ॥ ૫૪ ॥

ધરણેંદ્રઃપદ્મકશ્ચૈવ મુનામઃસુરદુન્દુભિઃ ।

ઇત્યુક્તં સમોસરણં પ્રયુક્તં મુશિલ્પિભિઃ ॥ ૫૫ ॥

૧ શત્રુજય માહાત્મ્ય—પ્રતિવપ્રં પ્રતિદ્વારં તુંબરુમમુષ્ઠાઃ સુરાઃ વંહિનેા હિ પ્રતી-
દ્વારાઃ સ્ફારશૃંગારિણોઽભવન્ ॥

શાંતિનાથ ચરિત્ર—દ્વારેષુ રૌપ્યવપ્રસ્ય પ્રત્યેકતુંબરુસ્થિત નૃમુઢમાલી સ્વટ્વાંગી
જટામુકુટમૂષિતઃ ॥

દેવશીર ચરિત્ર—અન્યથમેપ્રતિદ્વારં. તસ્યોદ્વાસ્યુસ્તુંબરુઃ વહ્નિંગી નૃશિર. કદ્ધવી
જટામુકુટમહિતઃ ॥

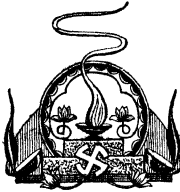
બીજા વપ્રની જ્યાદિ પ્રતિહારિણીના ચારેયના એકજ પ્રકારના આયુધ છે પરંતુ તે તેના
વર્ણબેદે ઓળખી શકાય.

ઉપરના ત્રીજા ગઠના ચારે દ્વારે બળે પ્રતિહારોઃ અનુક્રમે પૂર્વે ઈર્દ્ર અને ઈર્દ્રબ્ય, ઇક્ષિણે માર્દેર્દ્ર ને વિબ્ય, પશ્ચિમે ધરણેર્દ્ર ને પદ્મક; અને ઉત્તરના દ્વારે સુનાભ અને સુરહુંદંભિ ઉલેલા છે. આ આઠે પ્રતિહારો વીતરાગના છે. તેના ચત્વર હાથના આસુધો અધ્યાય ચોવીશમાં કલા છે એ રીતે સમવસરણી રચના કરવાનું શાસ્ત્રકારોએ યુદ્ધિમાન શિલ્પીને કહ્યું છે.

इतिधीविम्बकर्माकृते ज्ञानप्रकाशवीषाणवे वास्तुविद्यायां समवसरण लक्षण-
धिकारे पञ्चविंशतितमोऽध्यायः ॥ २५ ॥

ઇતિ શ્રી વિશ્વકર્માકૃતે જ્ઞાનપ્રકાશ વીષાણુવ વાસ્તુવિદ્યામધ્યે સમવસરણ લક્ષણાધિકારે પંચવિંશતિતમોઽધ્યાયઃ ॥ ૨૫ ॥

ज्ञानप्रकाशदीपाण्वे

उत्तरार्धः

अथ वास्तुविद्यायां ज्ञानप्रकाशदीपाण्वे-अष्टापद-स्वरूप-पाठ्याय २६

अष्टापद रचनानी भूमिका

अष्टापदोऽवे सिंहनिषद्या-प्रासाद-वर्णन

प्रथम तीर्थंकर श्री ऋषभदेव स्वामीना देहनेो अग्निसंकार अष्टापद पर्वत
उपर कथ्ये. त्यां भरत अक्षवर्ती महाराजे सिंहा निषद्या नामे प्रासाद रच्यता वर्धकी-
रत्न (शिष्टपी=स्थपति) पासै करावी.

भरतस्तत्र च स्वामि संस्कारासन्नभूतले ।

प्रासादं योजयामास त्रिगव्यूतिसमृच्छयः ॥ १ ॥

नामतः सिंहनिषद्या पद्मानिर्वाणवेष्मनः ।

उच्चैर्वाङ्गीरत्नेन रत्नाश्माभिरकारयत् ॥ २ ॥

भरत अक्षवर्तीये श्री ऋषभदेवना अग्निसंकारना समीप भूमि पर त्रय गाढ
उंये अने ळ्णे भोक्ष मंदिरनी वेदिका होय तेवा “सिंहा निषद्या” नामनेो
प्रासाद रत्नभय पाषाण्णोथी वर्धकी १ रत्न (स्थपति) पासै कराव्यो.

तेनी आरे तरङ् प्रभुना समवसरण्णी नेम स्फुटिक रत्नना आर रमणीय
द्वारे कराव्या. ते द्वारेनी अने तरङ् शिवलक्ष्मीना लंडारनी जेवा रत्न अंनना
सोण कणशो रचाव्या. द्वरेक द्वारेनी ळ्णे साक्षात पुण्य वल्ली होय तेवा सोण
सोण रत्नभय तोरण्णे रचाव्या. कुरता मंडपना प्रशस्ति लिपिना जेवा अष्ट
मंगणनी सोण सोण पंडितयो रची. ळ्णे आर द्विगुपाडोनी सभा त्यां लाव्या
होय तेवा विशाण मुअमंडपो रचा. ते आर मुअमंडपोनी आगण व्यासतां
श्री बल्ली मंडपनी अंदर आर प्रेक्षासदन मंडपो (सिंहा मंडप जेवा कक्षासन-
वाणा) कराव्या. ते प्रेक्षा मंडपोनी मध्यमां सूर्यभिंअने उषास्य करनारा वज्रभय
अक्षवाट रचा अने द्वरेक अक्षवाटनी मध्यमां कभणमां कञ्चिकानी नेम अकेक
मनोहर सिंहासन रच्युं. प्रेक्षा मंडपनी आगण अकेक मञ्चिपीठिका रची. तेनी पर
रत्नना मनोहर चैत्यस्तूप रचा. ते द्वरेक चैत्यस्तूपमां आकाशने प्रकाशित करनारी
द्वरेक द्विशाये मोठी मञ्चिपीठिका रची.

મળિપીઠિકોપરિસ્થા: પંચશતચત્તુર્મિતા:
શાશ્વત પ્રતિમા: સ્થિતા ક્રમ્પમ ચંદ્રાનનયો: ॥ ૩ ॥

વારિષેણ વર્ષમાન પર્યંકાસનસ્થિતા:
સિંહનિષઘામાસાદે નંદીશ્વર દ્વીપસમ: ॥ ૪ ॥

તે મણિપીઠિકાની ઉપર ચૈત્ય સ્તૂપની સન્મુખ પાંચસો ધનુષ્ય પ્રમાણવાળી સ્તનનિર્મિત અંગવાળી શ્રવણાનન, ચંદ્રાનન, વારિષેણ અને વર્ષમાન નામની ચારે પર્યંકાસને બેઠેલી મનોહર નેત્રરૂપી પોયણાને ચંદ્રિકા સમાન નંદીપ્થવર મહાદ્રીપના ચૈત્યની અંદર છે તેવી શાસ્ત્રવર્જિત પ્રતિમાઓ રચાવી સ્થાપન કરી.

તે દરેક ચૈત્ય સ્તૂપની આગળ અમૂલ્ય માણિક્યમય વિશાળ એવી સુંદર પીઠિકાઓ રચી તેના પર અકેક ઇંદ્રધ્વજ રચ્યો. બધું દરેક દિશાએ ધર્મે પોતાના જયસ્ત્રો આરોપ્યા હોય તેવા તે ઇંદ્રધ્વજ જણાતા હતા.

દરેક ઇંદ્રધ્વજ આગળ ત્રણ ત્રણ પગથિયાં અને તોરણવાળી નંદા નામે પુંક રિણી (વાવડીઓ) રચી. સ્વચ્છ શીતલ જળથી ભરેલી અને વિચિત્ર કમળોથી શોભતી તે પુંકરિણીઓ દધિમુખ પર્વતના આકારભૂત પુંકરિણીઓ જેવી મનોહર લાગતી હતી.

તે સિંહ નિષઘા નામના મહાચૈત્યના મધ્યભાગમાં મોટી મણિપીઠિકા યનાવી અને સમવસરજીની જેમ તેના મધ્યભાગમાં વિચિત્ર સ્તંભમય એક દેવચંદ્ર રચ્યો (ન્યાં પ્રભુ ચડતાં વિશ્રામ લઈ દેશના દે છે).

તે ચૈત્યની ભીતિમાં વિચિત્ર મણિમય ગવાક્ષ (ગરૂખા) રચ્યા હતા તેના પ્રભાપટલથી બધું તેમાંથી પડદા ઉત્પન્ન થયેલા હોય તેવા જણાતા હતા....

૧ જેમ અહાંત જિન તીર્થંકરોના આ લોક ભોગ્ય પુણ્ય ફળરૂપ વરેણી સિદ્ધિઓ તરીકે અપ્ટપ્રાતિહાર્યો હોય છે તેમ મહા અકવર્તીની પાસે ચૌદ રત્નો હોય છે. તેમાં વર્ધકી-સ્થપતિ શિષી એ તેમનું છઠું રત્ન કહ્યું છે. મહાઅકવર્તી કદપે તે કાર્ય તે ચૌદ રત્નથી, અસાધ્ય હોય તે પશુ પળવારમાં સાધ્ય થાય છે તે મહાઅકવર્તીની સામે જ તે રત્નો હાજર હોય છે.

સેનાપતિગૃહપતિપુરોહિતનગજનુરગ વાર્ધકી: સ્ત્રી ।

લકં છત્રં સર્મ મળિ: કાંકિની સર્જિત્વ: જ ॥ ૩ ॥

મહાઅકવર્તીના ચૌદ રત્નોમાં સેનાપતિ, ગૃહપતિ, પુરોહિત, હાથી, ઘોડો, શિષી વાર્ધકી અને સ્ત્રી એ સાત રત્નો પચોન્દ્રિય છે. ચક્ર, છત્ર, હાલ, મણિ, કાંકિણી રત્ન, ખડમ અને હંડ એ સાત રત્નો એકેન્દ્રિય છે. આ ચૌદ રત્નો મહાઅકવર્તીની સેવામાં સદા સર્વાં હાજર હોય છે. આ અકેક રત્નના હાજર હાજર દેવો અધિષ્ઠાયક હોય છે. (જૈન જ્ઞાન)

देवच्छंदे प्रतिष्ठिताः प्रतिमास्तत्र निर्मलाः ।
ऋषभस्त्रामिष्ठुर्यानां चतुर्विंशतिरर्हताम् ॥ ५ ॥

प्रतिमाः स्वस्वसंस्थाना मानवर्णाधरास्तु ताः ।
साक्षादिव स्वामिनो भासः शैलेषीध्यानवर्तिनः ॥ ६ ॥

आगण कडेला देवच्छंदनी उपर शैलेशी ध्यानमां वर्ताती होय तेवी हरेक प्रभुना पोतपोताना हेडना मान जेवडी ने पोतपोताना हेडना वळुं (रंग)ने धारण करुनारी, वळुं हरेक प्रभु पोते ज गिराजमान होय तेवी ऋषभ आदि चौवीश अर्हतेनी निर्मल रत्नमय प्रतिमा रचिने स्थापन करी.

तत्र षोडश सौवर्णां लाजवर्तसमद्वये ।

द्वौ स्फटिकौ द्वे वैह्वर्ये द्वे च रत्नमणियये ॥
तासां चार्हतप्रतिमानां सर्वांमामपिजह्विरे ॥ ७ ॥

तेमां सोण प्रतिमा सोनावर्णनी, जे राज्यवळुं (श्याम) रत्ननी, जे स्फटिकनी, जे (लीला) वैह्वर्यनी अने जे रत्नवळुंनी (पूर्वे) जे, दक्षिणे चार, पश्चिमे आठ ने उत्तरे दश) जेम चौवीश प्रतिमाज्या जेसारी देवच्छंद उपर उज्ज्वल रत्ननी चौवीश घंटांच्या शाभरणु रचि.

अष्टापदस्य क्षिप्ररे मणिमाणिक्यभूषणम् ।
नंदीश्वरस्य चैत्यानां प्रतिस्पर्द्धिनं पावनम् ॥ ८ ॥

चैत्यं भरतचक्रिमात् आज्ञानुसारं कारितम् ।
तेन वार्द्धकी रत्नेनं यथांवेधि प्रमाणतः ॥ ९ ॥

अष्टापद पर्वतनी उपर भरतकना सुकुट-भण्णु जेवा तथा नंदीश्वरादिना चैत्यनी स्पर्धा करे तेवुं पवित्र जेवुं ते चैत्य भरत मक्षाराजनी आज्ञा थता तत्काण सर्व कणाना साता जेवा वार्द्धकी रत्ने (स्थपति शिल्पीज्या) विधि प्रमाणे जनावी आप्णुं.

चक्रिणा दंडरत्नेन शृंगाणि च छेदितानि ।
ऋजुस्तंभवत्स्थितत्वात् मनुजा नैवारोहन्ति ॥ १० ॥

पर्वतमेखला इव सोपानान्यष्टौ च कृतः ।

योजनमेकमुच्चानि तेनाष्टापदः प्रसिद्धः ॥ ११ ॥

ततःप्रभृति शैलोऽसौ नाम्नाष्टापद इत्यभूत् ।

भरत अर्धवर्तीये इंडरल वडे ते पर्वतना हांता पायी नाण्या. तेथी सरण अने उंचा स्तंभनी पेठे ये पर्वत डोडोने न खी शकय तेवा थर्ध गयो-पछी मळाराज ये पर्वतनी इरती भेअलाये जेवा अने मनुष्येथी उल्लघन थर्ध शके नहि येवा अडेक येअने अंतरे आठ पगथियां अनाव्या. त्यारथी ते पर्वतनुं नाम "अष्टापद" पड्युं.

“ त्रिपष्टिशालाका पुरुष पर्व ” (१) सर्ग ६ श्लो० ५६६ श्री ६३६

अध्याय २६-अष्टापद स्वरूप (चालु)

श्रीविश्वकर्मा उवाच

चतुर्विंशतिर्जिनचैत्यं शतार्द्धं च ह्रयाधिकम् ।

द्वयधिकसप्ततिस्तथा कार्या शतमष्टोत्तरम् ॥ १ ॥

जगत्यां च तथा प्रोक्ता मंडपं च तथैव च ।

समोसरणमष्टापदं मया प्रोक्तं सुविस्तरैः ॥ २ ॥

श्री विश्वकर्मा कडे छे: येावीश जिनायतन; आपन जिनायतन, अडोतेर जिनायतन अने अेकसे आठ जिनायतन अने तेनी जगती अने मंडपोनुं पथु मे' कळुं छे; हवे समपसरण अने अष्टापदना स्वरेपो विस्तारथी कळुं छुं.

नारदोवाच

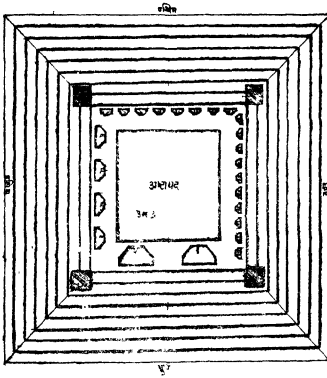
विश्वकर्मा स्वयं देवो विश्वकर्मा जगत्पतिः ।

जिनालयं कथं देव ! अष्टापदस्य लक्षणम् ॥ ३ ॥

तन्मध्ये देवतास्थानं चतुर्दिक्षु जिनास्तथा ।

तद् भ्रमदेवतामानं पदमानं कथं प्रभो ! ॥ ४ ॥

नारद० कडे छे हवे विश्वकर्मा ! आप स्वयं विश्वना कर्ता जगत्पति देव छे. जिनायतने अने अष्टापदना लक्षणो भने कडे. तेनी आरे दिशाभां जिन देवोनां स्थान अने इरता देवस्थानना पदना मान भने हवे प्रभो, कडे.

५७

अष्टापदस्य दर्शन

श्रीविश्वकर्मा उवाच

जगत्योऽर्ध्वं च शालाया गर्भे च देवतापदम् ।

द्वारस्य द्वारमानेन स्तंभ कुम्भोदुम्बरम् ॥ ५ ॥

प्रासादस्य समं ज्ञेयम् सपादं सार्द्धमेव च

द्विगुणं वाथ कर्तव्यं मण्डपसमसूत्रतः ॥ ६ ॥

प्रासादा अष्टपदं च वामदक्षिणतोऽपि वा ।

मण्डपगर्मसूत्रेण कर्तव्यं शुभमीप्सितम् ॥ ७ ॥

श्री विश्वकर्मा कहे छे. जगतीनी उपरनी (अष्टापदनी) शाला देवना गर्भगृहना पदे करवी. थांकावा कुलीने उदुम्बर ते सर्वद्वारना माने राखवा. प्रासादना नेटके। सवाये होढे के अभङ्गा मंडप करवे ते शुभ लक्षणुं. भूण मंदिरनी उणी जभणी

तरङ्ग अष्टलक्ष्मणा प्रासादो कर्वा. ते तेना गर्भसूत्रने अनुसरतिने शुभ छिन्धित क्षणी कामना वाणाम्भे भंडपो कर्वा.

भूमिश्च भूमिमानेन चतुर्द्वारयुतं शुभम् ।

अष्टभागैर्द्विर्द्वैर्वा रत्नार्धं द्वादशोऽपि च ॥ ८ ॥

प्रासादमाने प्रतिमा कर्तव्या शुभमीप्सितम् ।

भद्रे भद्रे राजसेनो वेदी सुखासनं शुभम् ॥ ९ ॥

आ प्रासादमां अेक भूमि उपर गील अेभ भज्जलाअेभ मानथी कर्वा अने तेने प्रासाद आरे तरङ्ग द्वारवाणे कर्वा. ते शुभ ज्ञापुं. ते प्रासाद आठ भाग, सोण भाग, दश भाग, पार भाग (के योवीश भाग)नी विभक्तितना कर्वा. प्रासादना प्रभाष्यथी प्रतिमाल कर्ता ते शुभ ज्ञापुं. प्रासादना भद्रे भद्रे राजसेनक वेदिका आसनपट्टादि सुभासन (कक्षासन) कर्वा.

एकवक्त्रो त्रिवक्त्रो वा चतुर्वक्त्रस्तथैव च

एकवक्त्रे च कर्तव्या मुखे चैव त्रिशालिका ॥ १० ॥

चतुर्दिक्षु चतुर्वक्त्रं तस्याग्रे मंडपः शुभः ।

आ अष्टापद प्रासाद अेक मुभनो-त्रलु मुभनो, के आर मुभनो कर्वा. अेक मुभना प्रासादने आगण त्रिशालिका कर्वा. आर मुभना प्रासादने आरे दिशामां तेनी आगण भंडपो कर्वा ते शुभ छे.

तदर्धं च न कर्तव्यं शालावेधः प्रजायते ॥ ११ ॥

पटशालामवेशेन दृश्यते यस्य वास्तुषु ।

स्वामिसुखमाचार्यश्च पूजा न लभ्यते नरैः ॥ १२ ॥

तस्मात्सर्वं प्रयत्नेन कर्तव्यं च पूजागमैः ।

तत्कृतं च शुभं ज्ञेयं सर्वकामफलप्रदम् ॥ १३ ॥

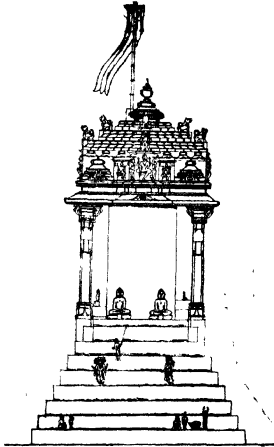
पुत्र पौत्र प्रवर्धन्ते मजाराहजयावहम् ।

..... ॥ १४ ॥

..... ।
 राजसेन तथा वेदी आसनं मतवारणम् ॥ १५ ॥

इलिकातौरणैर्युक्तः शाला पूरितः शुभः
 तन्मध्ये च महामेरुश्चतुर्दिक्षु जिनेश्वरम् ॥ १६ ॥

प्रथमार्चा प्रमाणेन द्विचतुरष्टदिङ्मिताः
 दृष्टिस्तु दृष्टिमानेन स्तनान्तं वा शुभं भवेत् ॥ १७ ॥

अष्टापद

अष्टापद दर्शन

અષ્ટાપદના વ્યાનુભૂષ (મંડપ)ને રાજસેનક વેદિકા આસનપટ્ટ કક્ષાસન કરવા. શાલા-આગલી ચોડીને ઇલિકાતોરણ્યુકત સુશોભિત કરવું. તેવા પ્રાસાદની મધ્યમાં મહામંદિર જેવી વેદીપર ચારે દિશાએ જિનેશ્વર પધરાવવા. પહેલા આગલા બિમ્બના પ્રમાણના પૂર્વાદિ દિશામાં કમે બે, ચાર, આઠ અને દશ એમ ચોવીશ જિન બિંબ સ્થાપન કરવાં. તે સર્વની દષ્ટિ સમસૂત્રમાં એક રાખવી અગર સર્વ પ્રતિમાના સ્તનસૂત્ર એકસૂત્રમાં રાખવા.

તેન માનેન કર્તવ્યમથઃસ્થાનેન નંદતિ ?

આમ સમસૂત્રના માનથી રાખતાં નીચેની ગાદી ચડાવવી.

પદં ચ પદમાનેન પદં પદાનુસારતઃ ? ॥ ૧૮ ॥

एकभूमिर्द्विभूमिर्वा त्रिभूमिर्वा कृतं शुभम् ।

आदिपदानुमानेन कर्तव्यं भूमिसूदयम् ॥ ૧૯ ॥

તદ્ધર્વે શૃંગમુલ્લેધં જટાયાં તત્પ્રકલ્પયેત્ ।

તદ્ધર્વે ઝરુશૃંગાણિ અંકકૈઃ કલશૈર્યુતમ્ ॥ ૨૦ ॥ ઇતિ અષ્ટાપદ ॥

પદના માને પદો રાખવા, પદના અનુસારે પદો રાખવા. પદના માનથી એક ભૂમિ કે બે ભૂમિ કે ત્રણ ભૂમિનો પ્રાસાદ કરવો તે શુભ છે. મુખ્ય આદિ પદના માને ઉપરનો ભૂમિનો ઉદય રાખવો. તેના ઉપર શૃંગો ચડાવી જટાની કદપના જેવું શિખર કરવું. તેના ઉરુશૃંગો અંકકો-કળશ યુક્ત પ્રાસાદ કરવો.

॥ ઇતિ અષ્ટાપદ ॥

इति श्री विश्वकर्माकृते ज्ञानप्रकाशदीपार्णवे वास्तुविद्यायां अष्टापद
लक्षणाधिकारे षड्विंशतितमोऽध्यायः ॥ ૨૬ ॥

ઈતિશ્રી વિશ્વકર્માકૃતે જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાર્ણવના વાસ્તુવિદ્યાના
અષ્ટાપદલક્ષણાધિકાર પર શિલ્પવિશારદ પ્રભાશંકર એાધ્યકાર્થ
સોમપુરાએ રચેલી શિલ્પપ્રભા નામની બાપાટીકાને
૭૦વીશમો અધ્યાય (૨૬)

જ્ઞાનપ્રકાશદીપાર્ણવે

ઉત્તરાર્ધઃ

અથ જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાર્ણવે

મેરુગિરિસ્વરૂપમ્ તથા નંદીશ્વરટ્ટીપરચના

॥ સમ્પૂર્ણવિસ્તૃતમોઽધ્યાયઃ ૨૭ ॥

॥ અથ મેરુગિરિસ્વરૂપમ્ ॥

શ્રીવિશ્વકર્મા ઉવાચ

વૃત્તાકારો મેરુગિરિઃ શાલભદ્રભૂસ્થિતઃ ।

સુવર્ણવર્ણો મેરુશ્ચ નીલવર્ણાસ્ય ચૂલિકા ॥ ૧ ॥

નંદનં પ્રથમે કંદે તથોપરિ સોમનસમ્ ।

શેષં ચ પંડકવનં ચૂલિકા તસ્યોપરિ ॥ ૨ ॥

ચૂલિકોપરિ કર્તવ્યં શાશ્વતઙ્ગિનચૈત્યકમ્ ।

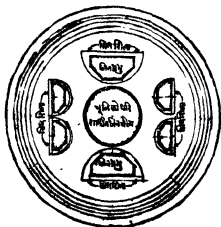
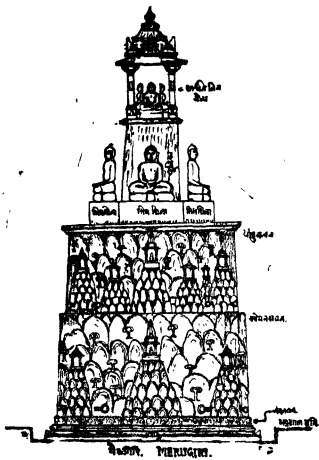
શ્રી વિશ્વકર્મા મેરુગિરિનું સ્વરૂપ કહે છે. મેરુગિરિ ગોળ આકારે છે. નીચે પ્રથમ ભદ્રશાલ ભૂમિ પર તે સ્થિત છે. મેરુનો વર્ણ સોના જેવો (સામાન્ય રીતે સોમનસ પીતલવર્ણ, પંડકવર્ણ, રક્તવર્ણ મતાન્તરે કહ્યો છે). ઉપર ચૂલિકાનો નીલવર્ણ કહ્યો છે. પ્રથમ કંદે રૂપે નંદનવન છે. તે ઉપર ચડતાં સોમનસવન આવે છે. તેનાથી ઉપર ચડતાં આકી ઉપર પંડકવન આવે છે (જ્યાં પ્રભુજીનો જન્માભિષેક થાય છે). તે ઉપર ચૂલિકા આવે છે. ચૂલિકાની ટોચ પર શાશ્વત ઙ્ગિનચૈત્ય આવેલું છે.

પૂર્વદક્ષે શ્વેતવર્ણાઽપરોત્તરે રક્તવર્ણકા ॥ ૩ ॥

પૂર્વાદિક્રમયોગેન સિદ્ધિશિલા પંડોપરિ ।

શિલા ચ ધનુષાકારા જન્માભિષેકસ્ત્ર ચ ॥ ૪ ॥

પંડકવનમાં પૂર્વે ને દક્ષિણ દિશાની શ્વેતવર્ણની સિદ્ધિશિલા છે. પશ્ચિમ અને ઉત્તરે રક્તવર્ણની સિદ્ધિશિલા છે. એમ પૂર્વાદિ શિલાએ તે સિદ્ધિશિલા પંડકવન

सुन्दरि तण अने इरान

પર છે. તે શિલાઓનો આકાર ધનુષાકાર કદખ્યો છે (તે સિંહાસન ગાઢી તરીકે બાબુવી). પૂર્વ પશ્ચિમ બે એમ બન્ને શિલા છે. તે સિદ્ધશિલા પર, પ્રભુનો જન્મ થાય ત્યારે ત્યાં ઇંદ્રો તેમના જન્મભરોકનો ઉત્સવ કરે છે.

હવે માનપ્રમાણ કહે છે.

નંદનોદયસ્ત્રયાંશે વિંશાંશકં સોમનસમ્
પાંડુકં ચ કલાંશેન પ્રતિમામાને ચૂલિકા ॥ ૫ ॥

ઉર્ધ્વવ્યાસઃ ત્રિશાંશેન અધશ્ચ પંચત્રિંશકઃ
માવમેરોઃ કલ્પિતાંશા ક્ષેત્રમાને ન યોજયેત્ ॥ ૬ ॥

હવે મેરુગિરિનું માન પ્રમાણ સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ કહે છે. નીચેનું નંદનવન ત્રણ ભાગનું ઊંચું (તેમાં કર્ણપીઠની આકૃતિ કરવી), તે ઉપર વીશ ભાગ ઉંચાઈમાં સોમનસવન આવે, તેના પર સોળ ભાગનું ઊંચું પંડકવન આવે અને પ્રતિમાના પ્રમાણથી ચૂલિકાનું પ્રમાણ રાખવું (પ્રતિમાના બે હાથની પહોળાઈથી કાંઈક વિશેષ). ઉપરનો વ્યાસ પાંડુક ત્રીશ ભાગ વિસ્તારમાં અને નીચેનો પાંત્રીશ ભાગ બાબુવા. આ ભાવ મેરુની સ્થાપત્યની કૃતિનું બાબુવું. જૈન ગ્રંથોમાં કહેલા ક્ષેત્રપ્રમાણનું સેવન કરવું કાર્યક્ષેત્રે બહુ અશક્ય છે.^૧

ચતુર્દિશિ જિનગેહં સોમનસવને સ્થિતમ્ ।
ત્રિદિશિ શક્રપ્રાસાદો વાપી સજલપૂર્ણિકા ॥ ૭ ॥

સોમનસ વનના ફરતા ચાર દિશામાં જિન ભવન કરવાં. ત્રિદિશામાં ચાર ઇંદ્રિયા પ્રાસાદો જળપૂર્ણ વાવોસહિત કરવા.

૧ જૈનગ્રંથોમાં આપેલા પ્રમાણનો સંગ્રહ કાયક્ષેત્રની સુલભતાને આધારતાં છે તેથી સામાન્ય રીતે સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ અહીં ભાગ પ્રમાણ કહ્યા છે. પ્રતિમાના પ્રમાણથી દારની દૃષ્ટિ રાખી આકાના ગાઢીના અને સોમનસને પાકવન તીચે કર્ણપીઠ તરીકે નંદનવનની કલ્પના કરવી. વિસ્તારમા તે પ્રતિમાના મેળથી કુશળ ખુદ્ધિમાન શિલ્પીએ નક્કી કરવો. આ પ્રમાણ પ્રાસાદમાં કરવાના મેરુની રચનાનું બાબુવું; આઠી અંગન શળાકાદિ ક્ષિપા અગર જે વિશેષ દ્રવ્ય વ્યય કરીને મોટા સ્વરૂપમાં મેરુની રચના કરવાની હોય તે તે ઉપર મનુષ્યોને અડવાના સાધારણ પગથિયાંની સગવડ વગેરેની વ્યવસ્થાવાળો મેરુ કરવો જોઈએ. જ્યારે ઉપરોક્ત માન-પ્રમાણથી સ્થૂળ પ્રમાણ રાખવાની ફરજ પડે છે ત્યારે સોમનસક પાંડકવનનો વિસ્તાર વધુ રાખવો પડે છે. આથી દોષ માની લેવો નહિ

વને નંદને ચ કાર્યાશ્વતુર્દિશિ જિનગૃહાઃ
વિદિશિ શક્રપ્રાસાદો વાપી ચ જલપૂર્ણકા ॥ ૮ ॥

જિનેંદ્રપ્રાસાદાન્તરે દિક્કુમારી-કૂટાનિ ચ ।
તત્કૂટોપરિકુક્ષૌં ઈશાને બલકૂટકમ્ ॥ ૯ ॥

નંદનવનની ચાર દિશાઓમાં જિનમંદિરો અને વિદિશામાં ઈંદ્રના ચાર પ્રાસાદો કરવા. તેમાં કુરતી જળપૂર્ણ વાવો કરવી. જિન ચૈત્યને ઈંદ્ર પ્રાસાદની વચ્ચે આંતરે એકેક દિગ્કુમારીના કૂટ-ટેકરીઓ આવેલી છે (એમ કુલ આઠ કૂટ છે). તે કૂટપર્વતની ટેકરી પર એકેક દેરી કરવી (દિગ્કુમારીને રહેવાને). આઠ કૂટ ઉપરાંત ઈશાન કોણમાં એક ખલકૂટ વિશેષ કરવું (ઈશાનમાં ઈંદ્રભવન, પછી ખલકૂટ, પછી દિગ્કુમારી કૂટ અને પછી ઉત્તર દિશાનું ચૈત્ય એમ ક્રમ).

મેરુશ્ચ પર્વતાકારો ગુહાવૃક્ષાદિભિર્વૃતઃ ।
અધોભાગે પશુપક્ષી મન્યજીવાસ્તયોપરિ ॥ ૧૦ ॥

નંદનસ્ય અધોભાગે મહાનદો મદ્રશાલકમ્ ॥
एवंविधोयं मेरुगिरि..... ॥ ૧૧ ॥ ઈતિમેરુગિરિ સ્વરૂપમ્

મેરુગિરિને કુરતા પર્વતોનો આકાર-ટેકરા યુક્તિઓ અરણ્યા વૃક્ષો કુરતા કરવા. નીચે પશુપક્ષ્યાદિ અને તે પર ભવ્ય છવો છે. નંદનવન જે કર્ણુપીઠના રૂપનું નીચે કરવાનું તેની કુરતી નીચે આઈ મહાનદી સ્વરૂપ કરવી. મંદિરની જમીનને ભદ્રશાલ સ્વરૂપ માનવી. ઇતિ મેરુગિરિ સ્વરૂપ.

अथ नंदीश्वर-द्वीप-रचना

વિશ્વકર્મા ઉવાચ

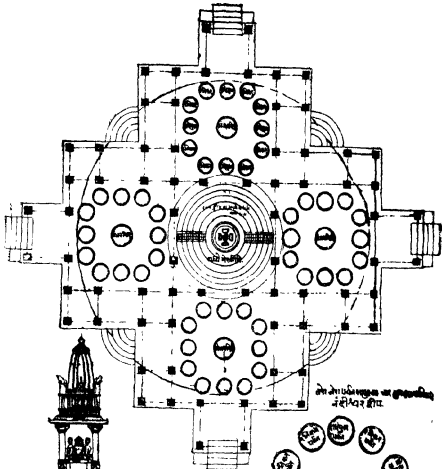
अथ नंदीश्वरो द्वीपः द्विपंचाशच्चकूटवान् ।
कूटोपरि चतुर्मुखं चैत्यं चतुर्द्वारकम् ॥ ૧ ॥
चतुर्दिशि चतुर्गिरिरंजनःश्यामवर्णकः ।

શ્રી વિશ્વકર્મો નંદીશ્વરદ્વીપની રચના કહે છે. નંદીશ્વર દ્વીપોમાં આવેલ કૂટ પર્વતોના છે. પ્રત્યેક કૂટ ઉપર ચાર મુખના ચાર દ્વારવાળા ચૈત્ય છે. ચારે દિશામાં શ્યામવર્ણના ચાર અંજનગિરિ આવેલા છે.

अंजनस्य चतुर्दिशि दधिमुत्सारुयः पर्वतः ॥ २ ॥

प्रत्येकं च विदिशायां द्वौ द्वौ रतिकरौ गिरी

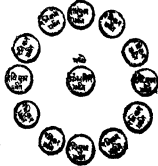
एवमष्ट रतिकरा चतुर्दशिरैकांजनः ॥ ३ ॥

येन जेनापदिमस्तुतः च नृपकर्मणि
नंदीश्वर द्वीप

नंदीश्वर द्वीप एवेदी.
NANDISWAR DWIR

नंदीश्वर द्वीपनी स्थाना

જિનદર્શન

પરિશિષ્ટ (૧)

અથ જિનમાસાદ આયતનાદિ કથ્યતે

શ્રી વિશ્વકર્મા ઉવાચ

જિનાગ્રે ચતુષ્કિકા શુક્રાગ્રે ગૃહમંડપઃ

ગૃહસ્યાગ્રે ચતુષ્કિકા તદગ્રે નૃત્યમંડપઃ ॥ ૧ ॥

શ્રી વિશ્વકર્મા કહે છે: જિન પ્રભુના પ્રાસાદ આગળ (બહાર પુલ્લા ચોકમાં) સમવસરણ કરવું. મૂળ મંદિરના શુક્રનાશ એટલે ઠોળી મંડપ આગળ ગૃહમંડપ કરવો અને ગૃહમંડપ આગળ (છ નવ) ચોકીઓ કરવી, તેનાથી આગળ નૃત્ય મંડપ કરવો.

મથમમાસાદમાને શતાગ્રે ચાષ્ટસંયુતાઃ

ચતુરશીર્તિદ્વિસપ્તઃ શતાર્દ્રઃ ચ દ્વયાધિકમ્ ॥ ૨ ॥

ચતુર્વિંશતિ જિનેન્દ્રા ભાપિતં વિશ્વકર્મણા ।

જ્યેષ્ઠમધ્યકનિષ્ઠં ચ ત્રિવિધં માનસુત્તમમ્ ॥ ૩ ॥

મૂળ પ્રાસાદના માનથી કરતી એકસો આઠ દેવકુલિકાઓ મૂળમંદિર સાથે કરવી તેમજ ચોરાશી તથા બહોતેર દેવકુલિકાઓ તથા બાવન દેવકુલિકાઓ અને ચોવીશ દેવકુલિકાઓ મૂળમંદિર સાથે કરવાનું શ્રી વિશ્વકર્માએ કહ્યું છે. તેવા જ્યેષ્ઠ મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એવા ત્રણે પ્રકારના માનના પ્રાસાદો ઉત્તમ બાણવા. એ રીતે પાંચ પ્રકારે જિનાયતનો કરવાનું કહ્યું છે.

પંચવિંશતિ વિસ્તારં અષ્ટાવિંશતિ મુસ્વાયતે

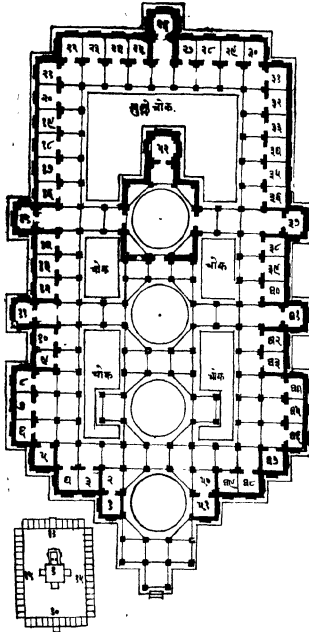
માર્ગૈકં લોપયેત્કર્ણં ચતુરશીર્તિ જિણાલયઃ ॥ ૪ ॥

વિંશવિંશકૃતેક્ષેત્રે પૃષ્ઠે ચત્વાર્શિશ મુસ્વાયતે ।

જિણમાલાસ્તથા નામ સર્વકલ્યાણકારિકા ॥ ૫ ॥

૧ ચોરાશી જિનાયતન બીજા પ્રકારે પાછળ એકવીશ, બાજુમાં બાવીશ અને આગળ અઠાર દેવકુલિકા અને મુખ્ય મંદિર અળીને કુલ ચોરાશી જિનાયતન થાય. બાજુમાં મોટી દેરીઓ કરવાને મહાધર કહે છે તે દેવકુલિકા નાની સંખ્યામાં ગણવી અને ચાર ગળે બધાણુક કરવા તેવું ચોરાશી જિણાલયને જીણમાલા નામે બન્યું. રાણુકપુરનું ધરણી વિહાર પ્રાસાદ એ આ પ્રકારની કૃતિ છે. એકસોઆઠ જિનાયતન પુદ્ધિમાન શિલ્પીએ યુક્તિથી ગોઠવી લેવું.

પચીશ ભાગ પહોળાઈ અને અઠ્ઠાવીશ ભાગ ઉંડાઈ લંબાઈનું ક્ષેત્ર કરવું. તેના ચાર ખુણાના અંકેક પદ લોપવા (એટલે ચાર ખૂણે ખાંચા પડે). વીશવીશ આગળ પાછળ દેવકુલિકાઓ અને બાજુમાં વીશવીશ દેવકુલિકાઓ (ચાર મહાધર

सदितनी) करवी. मध्यमां श्लोकं अने अंदर आरपुढे आर मणी कुल योराशी जिनायतने (आरे आणु मध्यमां पलाञ्छक करवा) आभ सर्व कल्याण करनार ज्येष्ठ "जिष्णुमाल" नाम आणुपुं.

वामदक्षे चतुस्त्रिंशदष्टाश्रे नवपृष्ठतः ।

मूलप्रासादसंयुक्ते वर्णसंख्या जिनायतम् ॥ ६ ॥

आवन जिनालयनी रचनाः सुप्य मंदिरनी डाणी जमणी तरङ्ग सत्तः सत्तरः आगण आठ अने पाछण नव देवकुलिकांओ मूणमंदिर सदित आवन जिनायतननी रचना आणुपी

वामदक्षे च पंचाशत् पृष्ठे रुद्रोऽग्रतो दश ।

मूलप्रासादसंयुक्तं द्विसप्ततिर्जिनायतम् ॥ ७ ॥

अडोतेर जिनायतननी रचना कडे छेः सुप्य मंदिरनी डाणी जमणी आणुमां पञ्चीश पञ्चीश अने पाछण अगिधार अने आगणना आगमां दश देवकुलिकांओ तथा सुप्य मंदिर सदित कुल अडोतेर जिनायतननी रचना आणुपी.

अग्रपृष्ठद्वयोविधं चतुर्विंशायतं खलु ।

अष्टाष्ट सप्तकुलिका सहितं मूलमंदिरे ॥ ८ ॥

योवीश जिनालय जे प्रकारे थळ शके. मूण मंदिरना आगण अग्र पाछण पणु देवकुलिकांओ थाय. तेमां त्रय आणु आठ आठ अग्र पाछण करे तो सात (आगण आठ आठ करे तो श्लोक वधारानी हेरीमां सरस्वती स्थापन करवाणुं अन्य अर्थेमां कळुं छे.)

आ पांचे प्रकारेना जिनायतनांओ कथा कथा जिनतीर्थ करे पधराववा आगत विचारणीय छे. योवीश जिनायतनमां वर्तमान काणनी योवीशी पधराववी. आवन जिनायतनांओ वर्तमान काणनी अने अतीत (गत) योवीशीओ मणी ४८ प्रणुछ अने आर शाश्वता जिन मणीने आवन प्रणु पधरावी शक्य. आवन जिनालय जे नदीशरद्वीपना प्रतीक रूप छे. अडोतेर जिनायतनमां अतीत (अथेलां) योवीश, वर्तमान योवीश अने अनागत (आवी) योवीश मणी उर अडोतेर जिनप्रणु पधरावी शक्य. योराशी जिनायतनमां त्रयकाणनी योवीशीना उर प्रणुछ अने आर शाश्वताना आर प्रणुछ मणी योराशां प्रणु पधरावी शक्य. अडोतेर आठ जिनायतनमां त्रय काणना उर अने वीश विहरमान अने शाश्वता सोण मणी १०८ पधरावी शक्य. आज प्रमाणे पधराववा जेछेओ जेओ आग्रह न होथ. परंतु व्यावहारिक गोठवणु आ रीते योग्य अणुय. पछी तो अकथी विशेष नामना तीर्थ करेना प्रतिभाछ पणु पधरावे छे. वणी अकक देवकुलिकांमां त्रय त्रय अंग त्रयकाने भेजे प्रतिभाछ पधराववानी प्रथा छे. तेमां त्रय काणना प्रतिभाछओ अत वीश विहरमान अने आर शाश्वता जिन प्रतिभाछना भेजे करीने भेसाववा प्रयत्न करे छे.

यदि स्थान मानाश्रये न्यूनाधिक्यं देवकुले ।

पार्श्वं पृष्ठाग्रसरूयेन तत्र दोषो न जायते ॥ ९ ॥

कदाच्य स्थान ज्योत्थानो आश्रय जल्लोनि पडभानी हेरीज्यो आगण पाछण वधार पडे अजर तेमां ज्योछा वधु करवुं पडे तो तेनो दोष न जल्लोवो. जे के कु संभ्या तो ८४, ७२, ५२ के २४ भेगववी.

अग्रतः पृष्ठतश्चैव वामदक्षिणतोऽपिवा ।

जिनेन्द्रायतनं चैव पदवेधं विवर्जितम् ॥ १० ॥

प्रासादस्तंभकर्णानां वेधद्वारेषु वर्जयेत्

प्रासादमंडपानां तु गर्भे कृत्वा सुखं वहेत् ॥ ११ ॥

शेराशी, अडोतिर, प्वावन के शेवीश जिनायतननी देवकुलिकाज्यो करवा भंदिरेना आगण पाछण के पडणे के अधी जालुमां पहनो वेध न आवे तेम कः (वेध तल्लोवो). प्रासादना स्तंभो अने पुष्पाज्योतो वेध द्वारमां न आवे तेम कर ते मूणभंदिरेना द्वारमां पञ्च वेध न आवे तेम करवुं. ते सर्वमंडप च प्रासादना गर्भधी अनुसरीने करवाधी सुभने आपनार जल्लुधुं.

लघुपदे कुलिकायां पक्षगर्भं च ...

देवकुलीगर्भगैह्ये ब्रह्मगर्भं न लोपयेत् ॥ १२ ॥

ब्रह्मगर्भे यदि लुपते वेधदोषो महद्भयम् ।

क्वचित् पार्श्वगर्भलोपे तत्र दोषो न विद्यते ॥ १३ ॥

जिनायतनना नाना पदो पर शिअर करवामां पडभानो गर्भ....परंतु देवकु काना गर्भगृहना शिअरनो उलो अह्नगर्भ कदी न लोपवो. जे अह्नगर्भ लोपे वेधदोषनो अथ उपजे परंतु कदाच्य (नाना पहना कारणे) पडभाना गर्भ लो तो तेनो दोष....

जिनायतं शुभं कार्यं सर्वश्रीर्हि सुशिल्पिभिः

वास्तुज्ञाने स्वतः सिद्धः वास्तुवेत्ता देवसमः ॥ १४ ॥

वास्तु शास्त्रमां चोते सिद्ध धयेला ज्ञानवाणा अने वास्तुना जल्लुवावाणा इप ज्येवा सर्व कणाना जल्लुकार तेवा सारा कुशण सिद्धीज्ये आपुं अनेक शुं वाहुं जिनायतनुं काम पुद्धि अने तर्कधी करवुं.

शास्त्रविहिनापवादेन कथ्यते मुनिपुंगवैः ।

गुणदोषौ च विज्ञाय शिल्पी कुर्वति बुद्धिमान् ॥ १५ ॥

कदाच्य कोष्ठं समथ कारणसर अपवादरूप शास्त्र विहित भागं ऋषिसुनियोच्ये
कह्या होय तो तेना शुभदोष जाणीने बुद्धिमान शिल्पीच्ये तेवुं कार्यं करवुं.

कवचित् शास्त्रविहितं तु यदि कर्मज्ञधीमताम् ।

कर्मठे कुशले तस्मिन् वेधदोषो न जायते ॥ १६ ॥

वास्तु कर्मना बुद्धिमान कर्मठना ज्ञाना च्येवा कुशला स्थपतिने ज्ये कदाच्य
च्येवा संज्ञेजोभां अलुप्तके शास्त्रविहित भागें जवुं पडे तो ते वेधदोष न जायवे.

अलिङ्गं तलभूम्युच्चं देवकुलीभुवस्तलम् ।

प्रणालं कारयेद्भिमान पूर्वतश्चाग्रभागत ॥ १७ ॥

अर्लीह परसाण-चोडीनी भूमि तला करतां देवकुलिकाना गर्भगृहणुं भूमितल
उंचुं राणवुं अने तेना ढाण आगण पूर्वभां बुद्धिमान शिल्पीच्ये राणवे.

गुणाश्च बहवो यत्र दोष एको भवेद्यदि ।

गुणाधिकं चाल्पदोषं कर्तव्यं नात्र संशय ॥ १८ ॥

जे स्थापत्य कामभां घण्टा शुभो होय अने कोष्ठ अेकाह दोष होय तो ते
दोष गणुतो नथी. तेवा अधिक शुभवाणा अने अल्पदोषवाणां कार्यं निदोष छे
तेम जाणवुं. तेभां संशय न करवे. अमिहुंडभां जणभिन्दुच्योनी स्थिति
जेवुं ते जाणवुं.

अष्टापद समोसर्पां शिखरं मेरुमानकम् ।

कृते भावकल्पांश क्षेत्रमानं न योजयेत् ॥ १९ ॥

अष्टापद, समवसरणु के भेडशिखरने शास्त्रोभां कहेला च्येभना मानप्रमाण
प्रमाणे करवानुं अशक्य होय तो न करवां. परंतु तेना व्यवहार कल्पनासागथी
भाव देआडवे.

॥ वृत्तार्णव ॥

જંબુદ્વીપમાં ભરતક્ષેત્રના જૈન તીર્થંકરોની અનિત-(ભૂ૧), વર્તમાન અને અનાગંત (ભાવિ) ચોવીશીઓનાં ક્રમ, નામ અને લાંચન

જંબુદ્વીપે ભરતક્ષેત્રે વર્તમાન ચોવીશી

ક્રમ	તીર્થંકર	લાંચન	ક્રમ	તીર્થંકર	લાંચન
૧	ઋષભદેવ	પોઠીચો	૧૩	વિમલનાથ	વરાહ
૨	અઙ્ગિતનાથ	હાથી	૧૪	અનંતનાથ	સીંચાણું પક્ષી
૩	સંભવનાથ	ઘોડો	૧૫	ધર્મનાથ	વજ્ર
૪	અભિનંદન	વાંદરો	૧૬	શાંતિનાથ	હરણ
૫	સુમતિનાથ	કૌંચ પક્ષી	૧૭	કુંથુનાથ	બકરો
૬	પદ્મપ્રભુ	કમળ	૧૮	અરનાથ	નંદાવર્ત
૭	સુપાર્શ્વનાથ	સ્વસ્તિક	૧૯	મહિલનાથ	કળશ
૮	ચંદ્રપ્રભુ	ચંદ્રમા	૨૦	મુનિસુવૃત	કાચળો
૯	સુવિધિનાથ	મગર	૨૧	નેમિનાથ	નીલકમળ
૧૦	શીતલનાથ	શ્રીવત્સ	૨૨	નેમિનાથ	શંખ
૧૧	દ્વેયાંસનાથ	ગેંડો	૨૩	પાર્શ્વનાથ	મર્પ
૧૨	વાસુપૂજ્ય	પાડો	૨૪	મહાવીરપ્રભુ	સિંહ

જંબુદ્વીપે ભરતક્ષેત્રે અનિત (ભૂ૧) ચોવીશી

૧	શ્રીકેવલ જ્ઞાન	સિંહ	૧૩	શ્રીસુમતિ	પાડો
૨	નિર્વાણી	સર્પ	૧૪	શિવગતિ	ગેંડો
૩	સાગર	શંખ	૧૫	અચ્ચાગ	શ્રીવત્સ
૪	મહાચશ	નીલકમળ	૧૬	નમિશ્રુંગ	મધર
૫	વિમલ	કાચળો	૧૭	અનિલ	ચંદ્રમા
૬	સર્વાતુભૂતિ	કળશ	૧૮	યશોધર	સ્વસ્તિક
૭	શ્રીધર	નંદાવર્ત	૧૯	કૃતાર્થ	કમળ
૮	શ્રીદત્ત	બકરો	૨૦	જ્યનેશ્વર	કૌંચપક્ષી
૯	દામોદર	હરણ	૨૧	શુદ્ધમતિ	વાંદરો
૧૦	સુતેજ	વજ્ર	૨૨	શિવંકર	ઘોડો
૧૧	સ્વામીનાથ	બાજપક્ષી	૨૩	સ્વાનંદર	હાથી
૧૨	મુનિસુવૃત	વરાહ	૨૪	સંપ્રતિ	પોઠીચો

जं'पुर्द्धापे भरतक्षेत्रे अनागत (भावी) योवीशी

१	पद्मनाभ	सिंह	१३	निष्काय	पाडो
२	सुरदेव	सर्प	१४	निष्पुलाक	गे'डो
३	सुपार्थ	शंभ	१५	निर्मम	श्रीवत्स
४	स्वयंप्रभ	नीलकमण	१६	चित्रशुभ	मन्नर
५	सर्वांगभूति	कायभो	१७	समाधि	चंद्रमा
६	देवश्रुत	कणश	१८	संवर	स्वस्तिक
७	उदय	नंदावर्त	१९	यशोधर	कमण
८	पेढाल	भकरो	२०	विजय	कौ'अपक्षी
९	पोट्टील	हरण	२१	भद्विल	वांहरै
१०	शतश्रीति	वज्र	२२	श्रीदेव	घोडो
११	सुवत	भाजपक्षी	२३	अनंतवीर्य	डाथी
१२	अमम	वराह	२४	भद्रकृत	पोट्टीयो

वीश त्रिहरमान (महाविदेह क्षेत्रमां वर्तमानकाणमां विचरता)

१	श्रीमंधर	वृषभ	११	वज्रधर	शंभ
२	युगमंधर	डाथी	१२	चंद्रानन	वृषभ
३	भाहु	हरण	१३	चंद्रभाहु	कमण
४	सुभाहु	वांहरै	१४	भुजंगदेव	कमण
५	सुवत	सूर्य	१५	धृश्वर	चंद्र
६	स्वयंप्रभ	चंद्र	१६	नेमिप्रभ	सूर्य
७	ऋषभानन	सिंह	१७	वीरसेन	वृषभ
८	अनंतवीर्य	डाथी	१८	महाभद्र	डाथी
९	सुरप्रभ	घोडो	१९	चंद्रदेवयशा	चंद्रमा
१०	विशाण	सूर्य	२०	अजितवीर्य	साथीयो

नीचेना वार शाश्वत एन सुप्रसिद्ध छे. तेमनां आ नामे इश क्षेत्रनी इश योवीशीओमां अने विहरमान जिनमां अवश्य लक्ष्य थाय ज छे.

शाश्वतजिन लांछन

- १ ऋषभानन-नंही
- २ चंद्रानन-चंद्र
- ३ वारिषेणु-सूर्य के पाडो
- ४ वर्धमान-सिंह

પૂ. આચાર્ય વિજયોદયસૂરિજી અને શ્રી વિજયનંદનસૂરિજીની યાદી પ્રમાણે શાર્દૂલ જીનને લાંચ્છન નથી. અમદાવાદ શાંતિનાથજીની પોળમાં લોંચરાએ ચોમુખના શાર્દૂલતા છે. તેને એકેને લાંચ્છન જ નથી. તે રીતે રાજસ્થાનમાં પણ એક સ્થળે તેઓએ તેમ જોયેલું છે.

સિદ્ધચક્ર

જીનનીર્થકરોને પાંચ કલ્યાણકો નીચેની વિગતે હોય છે.

૧ ન્યવન કલ્યાણક-દેવલોકમાંથી માતાની કુક્ષમાં પધારતાં.

૨ જન્મ કલ્યાણક જન્મ સમયે પ્રભુને મેરૂ પર્વત પર ઇંદ્રો ઉત્સવ કરે છે.

૩ દીક્ષા કલ્યાણક-સંસાર લોગની દીક્ષા ઉત્સવ.

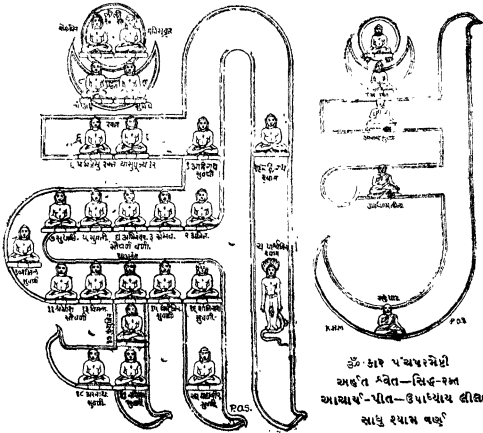
૪ કેવળજ્ઞાન કલ્યાણક-દીક્ષા તપના અંતે શ્રેષ્ઠ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયા પછી સમગ્ર સ્વરણ પર એની દેશના આપે છે.

૫ મોક્ષ કલ્યાણક-શરીર ત્યાગ-દેહોત્સર્ગ-

वर्तमानना शेवीश तीर्थ'करानी गणधर संख्या १४५२

१ ऋषभदेव	गणधर	८४	१३ विभवनाथ	गणधर	५७
२ अमिनंदन	"	८५	१४ अनंतनाथ	"	५०
३ संभवनाथ	"	१०१	१५ धर्मनाथ	"	४३
४ अमिनंदन	"	११६	१६ शांतीनाथ	"	३६
५ सुभतिनाथ	"	१००	१७ कुंतुनाथ	"	३५
६ पद्मप्रभु	"	१०७	१८ अरनाथ	"	३३
७ सुपार्श्वनाथ	"	८५	१९ भव्हीनाथ	"	२८
८ चंद्रप्रभु	"	८३	२० मुनिमुद्रत	"	१८
९ सुविधिनाथ	"	८८	२१ नमिनाथ-नेमनाथ	"	१७
१० शीतलनाथ	"	८१	२२ नेमनाथ-निमनाथ	"	११
११ श्रेयांशनाथ	"	७६	२३ पार्श्वनाथ	"	११
१२ वासुधन्य	"	६६	२४ भडावीर	"	११

ॐ-कार पंचपरमेष्ठी
अक्षरित श्वेत-सिद्ध-रत्न
आचार्य-पीत-उपाध्याय जीसा
साधु रयाम बज्जि

श्रीकारभां बज्जि भभाजु शेवाशी

ચૌવીશ તીર્થ"કર ભગવાનના ચૌદસો બાવન ગણધર છે. આ ગણધરની મૂર્તિઓ પટ રૂપે પાલીતાણુ આગમ મંદિરમાં છે. પરંતુ વિશેષ કરીને તેમના પગલાંની આકૃતિ પટ રૂપે કરેલ બેવા મળે છે.

સહસ્રકૂટાંગત ૧૦૨૪ તીર્થ"કરની રચના

૭૨૦ પાંચ ભરતક્ષેત્ર અને પાંચ ઐરાવત એ દશ ક્ષેત્રની અતિત વર્તમાન અને અનાગત. એ ત્રણની ત્રણ ત્રણ ચૌવિશિના ૭૨૦ તીર્થ"કરો નિચેની વિગતે.

૭૨ જંબુદ્વીપ ભરતક્ષેત્રના અતિત વર્તમાન અને અનાગત	૨૪+૨૪+૨૪ ની ત્રણ ચૌવીશી
૭૨ ઘાતક્રીખંડે પૂર્વ ભરતક્ષેત્રના	૨૪+૨૪+૨૪ ની ત્રણ ચૌવીશી
૭૨ ઘાતક્રીખંડે પશ્ચિમ ભરતક્ષેત્રના	૨૪+૨૪+૨૪ ની ત્રણ ચૌવીશી
૭૨ પુષ્કરાર્ધ પૂર્વ ભરતક્ષેત્રના	૨૪+૨૪+૨૪ ની ત્રણ ચૌવીશી
૭૨ પુષ્કરાર્ધ દ્વીપાર્ધે પશ્ચિમ ભરતક્ષેત્ર	૨૪+૨૪+૨૪ ની ત્રણ ચૌવીશી
૭૨ જંબુદ્વીપે ઐરાવતક્ષેત્રે	૨૪+૨૪+૨૪ ની ત્રણ ચૌવીશી
૭૨ ઘાતક્રીખંડે પૂર્વ ઐરાવતક્ષેત્રે	૨૪+૨૪+૨૪ ની ત્રણ ચૌવીશી
૭૨ ઘાતક્રીખંડે પશ્ચિમ ઐરાવતક્ષેત્રે	૨૪+૨૪+૨૪ ની ત્રણ ચૌવીશી
૭૨ પુષ્કરાર્ધદ્વીપે પૂર્વ ઐરાવતક્ષેત્રે	૨૪+૨૪+૨૪ ની ત્રણ ચૌવીશી
૭૨ પુષ્કરાર્ધદ્વીપે પશ્ચિમ ઐરાવતક્ષેત્રે	૨૪+૨૪+૨૪ ની ત્રણ ચૌવીશી

૭૨૦ આ સાતસો વીશ પ્રભુલના નામે જૈનશ્રેણીમાં આપેલા છે.

૧૬૦ મહાવિદેહ

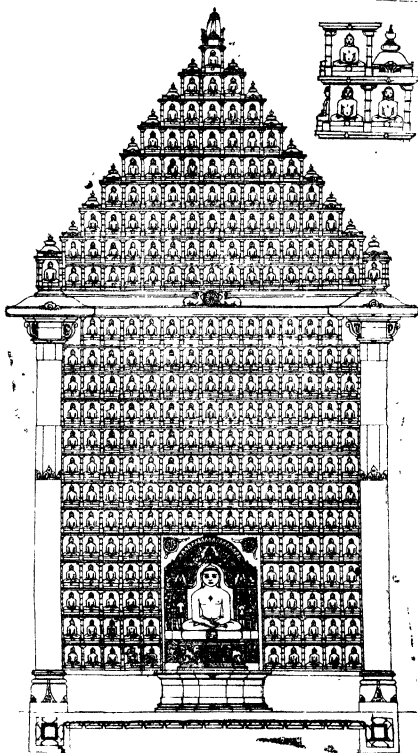
ઉત્કૃષ્ટ કાળે	ઘાતક્રીખંડના	ઘાતક્રીખંડના	} ૭૨x૫ મળી કુલ ૧૬૦ પ્રભુ
જંબુદ્વીપે	પૂર્વાર્ધના	પશ્ચિમાર્ધ	
૭૨ + ૭૨	+ ૭૨		
પુષ્કરાર્ધ પૂર્વાર્ધ	પુષ્કરાર્ધ	પશ્ચિમાર્ધ	
૭૨ + ૭૨	+ ૭૨	+ ૭૨	૧૬૦ના નામે જૈન શ્રેણીમાં આપેલા છે.

૨૦ વિહરમાન તીર્થ"કરો

૧૨૦ ભરતક્ષેત્રની વર્તમાન ચૌવીશીના ૨૪ તીર્થ"કરોના પાંચ પાંચ કલ્યાણકની મૂર્તિઓ
૨૪x૫=૧૨૦

૪ શાર્દતા તીર્થ"કરો

૧૦૨૪ કુલ એકહજાર ચૌવીશ તીર્થ"કરોનો ચારે બાજુ ૨૫૬, ૨૫૬ પ્રભુના દેશ પદ આકૃતિની રચના કરીને કરવી. તેમાં પ્રત્યેક બાજુ એકેક મોટી શાર્દતા લગ પ્રતિમાની મૂર્તિ (અને તેો પરિકર સહિતની) કરી કરતા નીચે ઉપર ને બાજુમાં પ્રતિમા નાની નાની કરવી.

ઉત્કૃષ્ટ કાળે વિચરતા ૧૭૦ તીર્થકર એક સાથે અછિન્નાથજીના સમયમાં જગત પર થયા. તેમાં મૂળનાયક અજિતનાથજીની મધ્યમાં પ્રતિમા કરવી. તેની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે બાબુવી.

૧૬૦ પ્રભુ મહાવિદેહ ઉત્કૃષ્ટકાળે

જ્યુદ્ધીપના

ઘાતક્રીખંડ

પુષ્કરાર્ધ

પૂર્વાર્ધ પશ્ચિમાર્ધ

પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધ

૩૨

+

૩૨

+

૩૨

+

૩૨

+

૩૨

૫ ભરતક્ષેત્રના પાંચ

૫ ઐરાવતક્ષેત્રના પાંચ

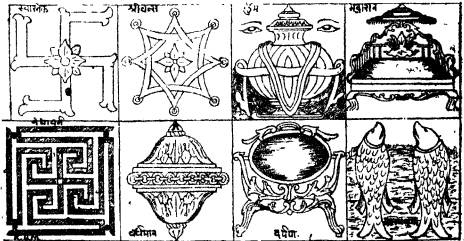
૧૭૦ પ્રભુજીનો ૫૮ મધ્યમાં જરા મોટી અજિતનાથજીની પ્રતિમા કરી ફરતા નાના નાના પ્રતિમાજી કરવા.

જૈન દર્શનમાં શુભ એવા અષ્ટમંગળ કહ્યા છે.

અષ્ટમંગલઃ સ્વસ્તિકં નંદાવર્તં ચ દર્પણયુગ્મમત્સ્યઘટમ્ ।

શ્રીવત્સં ચ મદ્રાસનં વર્ધમાનાષ્ટમંગલમ્ ॥ ૧ ॥

જૈન અષ્ટમંગળમાં (૧) સ્વસ્તિક, (૨) નંદાવર્ત, (૩) દર્પણ, (૪) બે માત્સ્ય લીની જોડી, (૫) કુંભ, (૬) શ્રીવત્સ અને (૭) ભદ્રાસન, (૮) વર્ધમાન એ આઠ મંગળ બાબુવા.

અષ્ટમંગળ

* આ અંગળનો કંઈ પણ સ્થળે આધીપાછા જોવામાં આવે છે.

तेने लोककाव्यभां : द्वर्षण, भद्रासन, वर्धमान, श्रीवत्स, भस्त्र, जेड, कणश, स्वस्तिक, ने नंदावर्त अष्टभंगण जे डोड.

प्रभुना गर्भप्रवेश समये माताने चौद स्वप्ननां दर्शन थाय छे.

अथ चौद स्वप्नः गजो नंदी मृगराजो लक्ष्मी पुष्पमाला चंद्रः ।

भास्करश्च ध्वजो घंटः पद्मसरः क्षिरार्णवः ॥ १ ॥

देवगृहं रत्नराशिः निर्धूममग्नि स्वप्नकाः ।

चतर्दश स्वप्नकानि पश्यति जिनमातृकाः ॥ २ ॥

(१) हाथी, (२) गोडाये, (३) सिंड, (४) लक्ष्मी, (५) पुष्पनी जे भाण, (६) अंद्र, (७) सूर्य, (८) ध्वज, (९) कुंभ, (१०) पद्मसरोवर, (११) क्षीरसागर, (१२) देवविमान-गृह, (१३) रत्नसमुद्र जने (१४) धुमाडा पगरने आग्नि-जे चौद वस्तुजो प्रभुजना माताजने गर्भप्रवेश पडेलां स्वप्नभां हेभाय छे.

लोक काव्यभां चौद स्वप्न ॥ वारण्य वृषणसिंड, लक्ष्मी, जे कुलभाण; अंद्र, सुरज, ध्वज, कणश, पद्मसरोवर, न्याल. क्षीरसमुद्र, देवविमान, रत्नदग, निर्धूम आग; जुरेय मुपन जे चौद शुभ छनमात महाभाण. ॥

गोडाये १	हाथी २	सिंड ३	लक्ष्मी ४	पुष्पमाला ५
				
सूर्य-६	चंद्र ७	ध्वज ८	कुलशा-९	पद्मसरोवर-१०
				
क्षीरसमुद्र ११	विमान १२	रत्नकुंडी-१३	निर्धूम अग्नी १४	
				

KANTILALHANSRIBHAI,

PrinipalSHANKERD.SURPATI.

चौद स्वप्न

* चौद स्वप्नने कभ वस्तु स्थजे आधापाज नंबाभां आवे छे.

અનતીર્થકર પ્રભુ ન્યાં ન્યાં વિચરે ત્યાં આ હોક લોચ્ય અષ્ટપ્રતિહાર્યં હાજર જ હોય છે. તેના અન પ્રભુના પરિકરમાં યથાસ્થિત મૂર્તિ રૂપે દર્શાવેલું હોય છે.

અષ્ટ પ્રાતિહાર્યઃ અશોકવૃક્ષઃ સુરપુષ્પવૃષ્ટિ દિવ્યધ્વનિશ્ચામરમાસનં ચ ।
મામંડલ દુંદુભિરાત પત્રં સત્પ્રાતિહાર્યાણિ જિનેશ્વરાણામ્ ॥

(૧) અશોકવૃક્ષ, (૨) દેવોની પુષ્પવૃષ્ટિ, (૩) દિવ્યધ્વનિ શંખ, (૪) આમર, (૫) આસન, (૬) ભામંડળ, (૭) દુંદુભિ વાદ્ય, (૮) છત્ર એ આઠ પ્રતિહાર્ય શ્રી અનેશ્વર પ્રભુના અભુષા.

જિનદર્શન પરિશિષ્ટ (૨)

અન પ્રતિમા લક્ષણમાં પદ્માસન અને કાયોત્સર્ગ ધ્યાની એમ બે પ્રકાર સ્વરૂપ કહ્યાં છે. અહીંત પ્રતિમાના વિશેષ લક્ષણમાં અષ્ટપ્રતિહાર્ય-સાથે હોવાનું માનેલ છે. આકીની અનપ્રતિમા સિદ્ધાવસ્થાની માનવાનું કહ્યું છે. અષ્ટ પ્રતિહાર્યમાં, (૧) અશોકવૃક્ષ, (૨) સિંહાસન, (૩) આમર, (૪) ભામંડળ, (૫) દેવદુંદુભિ, (૬) દિવ્યધ્વનિ, (૭) સુરપુષ્પવૃષ્ટિ, (૮) છત્ર કહ્યાં છે. અને પરિકરમાં તે સર્વ સમાવિષ્ટ કરેલ હોય છે.

પદ્માસન બેઠેલી અન પ્રતિમાનું સ્વરૂપ એક જ પ્રકારના માન પ્રમાણનું હોય છે. પરંતુ તેના લાંબા ચિદ્ર પરથી તે ચોવીશમાંથી કયા પ્રભુ છે તે ઓળખાય છે. ઘણી પ્રાચીન પ્રતિમાઓને લાંબા હોતાં નથી. તેમ પરિકર પણ બહુ જુના મળતા નથી. પરંતુ કોઈનાં ઉપર અશોકવૃક્ષની આકૃતિ કે નીચે ધર્મચક્રવાળી પ્રાચીન પ્રતિમાઓ મળે છે.

પુરાતત્ત્વજ્ઞો માને છે કે કુશાન કાળની પ્રતિમાઓમાં લાંબા કે પરિકરને સાવ અભાવ છે. ગુપ્તકાળની કોઈ કોઈ પ્રતિમાઓ પર લાંબા ધર્મચક્રની સુદ્રા અને ગાંધર્વો સાહચર્ય મળે છે. પરિકર પદ્ધતિ પાછલા કાળની હોય તેમ તેના ઉપલબ્ધ અવશેષો પરથી જણાય છે. પહેલા તીર્થકર આદિનાથ પ્રભુની કોઈ કોઈ પ્રાચીન મૂર્તિને ખલે વાળની લટો તેમજ તીર્થકર પ્રતિમાને ઉપવીતનું ચિન્હ પણ જોવામાં આવે છે.

પ્રાચીન આગમોમાં વાસ્તુ દેવોના નામ આપી સમયોચિત તેની પૂજાદિ કરવાનું કહ્યું છે. ચોસઠ ચોગીનીઓના તથા ક્ષેત્રપાલાદિ વીરના નામો અને અન્ય

તાંત્રિક દેવદેવીઓના સ્વરૂપ વર્ણન મંત્રક્રિયાવિધિ સહીત જૈન ગ્રંથોમાં આપેલા છે. કદાચ પાછલા કાળમાં ખૌદ્ધોના અનુકરણરૂપ તે પ્રવિષ્ટ થયું લાગે છે. અહિંસક સંપ્રદાયમાં આવી તાંત્રિક ક્રિયા આશ્ચર્યજનક લાગે છે.

જૈન સંપ્રદાયના પ્રાધાન્ય બે વિભાગ (૧) દિગંબર અને (૨) શ્વેતાંબર છે. કશા આભરણ અલંકાર રહીત કે એવા ચિત્ર વગરની નિર્લેપ વિતરાગ પ્રભુની પ્રતિમા હોય છે. દિગંબરોમાં નમસ્કૃતિ અને શ્વેતાંબરોમાં લંગોટવાળી વિતરાગ પ્રભુની પૂજા થાય છે. શ્વેતાંબરમાં ભાવિક ભક્તો પ્રભુભક્તિને વિશેષ પ્રાધાન્ય આપવા આભુષણ-અલંકારોથી પ્રતિમાઓને વિભૂષિત કરે છે. પ્રાસાદમાં સુખ્ય પ્રધાન સ્થાપિત કરેલ પ્રતિમાને “મૂળનાયક” કહેવામાં આવે છે.

કોઈપણ દેવના મંદિરમાં મૂળનાયક મૂર્તિના પર્ચાય સ્વરૂપો જુદા જુદા સ્થળે કોતરવામાં આવે છે. દ્વાર પરના ઉતરંગમાં કે તેની શાખોમાં તે દેવના પ્રતિકાર સ્વરૂપો જોતાં તે કયા દેવનું મંદિર છે તે ઓળખવાનું સાધન પ્રાપ્ત થાય છે.

જન મંદિર દ્વારના ઉતરંગમાં જન મૂર્તિ, તેની શાખોમાં પ્રતિકાર સ્વરૂપ કે ષોડશ વિદ્યાદેવીના સ્વરૂપો તથા મૂળ મંદિરની બહાર પ્રદક્ષિણામાં ત્રણ ગવાક્ષોમાં જન મૂર્તિની સ્થાપના કરે છે. મંડોવરની જંઘામાં યજ્ઞયજ્ઞીના સ્વરૂપો કરેલા હોય છે. તીર્થંકરના લાંચ્છન પીઠના થરમાં કોતરેલા હોય છે. મંડપ કે ચૌકીના ઘુમટ-ઘુમટીમાં જન સંપ્રદાયના ચિત્તો-અષ્ટમંગળ, ચૌદ સ્વપ્ન કે જન મૂર્તિઓ કે યજ્ઞયજ્ઞીના સ્વરૂપો કોઈ કોઈ સ્થળે કોતરેલા હોય છે. પ્રત્યેક મંદિરમાં ઉપર કહેલું શિલ્પ આવશ્યક ગણ્યું નથી. પરંતુ ત્યાં કહેલી શિલ્પાકૃતિ જોતાં જ તે કયા સંપ્રદાયનું છે તે બાણી શકાય છે કોઈ દ્વાર, ગોખ કે એવા ભાગ પર સમવસરણ મેરૂ કે પ્રભુના જીવન દરમિયાં કોતરેલા હોય છે તે પરથી જન મંદિર ચોક્કસ રીતે ઓળખી શકાય છે. દશ દિગપાલ; નવ ગ્રહો; આઠ આય-વ્યય, દેવાંડગનાઓ આદિ સ્વરૂપો તેા કોઈપણ સંપ્રદાયમાં એક જ પ્રકારના કોતરવામાં આવે છે. કારણ કે પ્રત્યેક સંપ્રદાયમાં તે હોય છે તેમાં કંઈ ભેદ હોતો નથી.

ખૌદ્ધ સંપ્રદાયના પ્રારંભ કાળ બાદ જૈન સંપ્રદાયની સ્થાપના થઈ એવું કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો માને છે. પરંતુ તેમની આ ગંભીર ભૂલ છે. ખૌદ્ધો પર જૈન સાહિત્યની અસર પડી છે. અને ખૌદ્ધ આચાર્યોએ તેના ઘણા વિકાસ કર્યો છે. એથી જૈન સંપ્રદાયની પ્રાચીનતા ઓછી ઠરતી નથી. વાસ્તુશાસ્ત્ર પર લખેલા ગ્રંથો વિશ્વકર્મા પ્રણિત છે; જે પરથી તેના ઉતારા પાછલા કાળના આચાર્યોએ કરેલા છે.

જૈન વિદ્વાનોના લખેલા ગ્રંથમાં માગધી ભાષાનો ‘વત્યુસાર’ (વાસ્તુસાર) ગ્રંથ બારમી સદીના કાળનો દીક્ષીના બાદશાહ અલાઉદ્દીનના ખબ્બનચી ગવેરી ઠક્કર ફેરૂએ રચેલો છે. આ વત્યુસારની રચના તેણે જુના શિલ્પ ગ્રંથો પરથી કરી છે.

વત્યુસારના ત્રણ પ્રકરણોમાં (૧) ગૃહાદિ વિષય, (૨) જીન ચૈત્ય વિષય, (૩) જીનબિંબ એ પર તેણે બહુ સુંદર લખેલું છે. ક્રિયા જ્ઞાનના અભાવે કષ્ટરૂ રૂંડના કેટલાક મંત્રોમાં એકતા નથી. બીજા એક જૈન દિગંબર વિદ્વાન આચાર્ય વસુનદીએ રચેલ ‘પ્રતિષ્ઠા સાર સંગ્રહ’માં શિલ્પના વિષય પર વિદ્વતાપૂર્ણ હકીકત આપી છે. ઉપરોક્ત અંગ્ર જૈન વિદ્વાનોના કેટલાક મંત્રો પરસ્પર ભિન્ન છે. તેમજ પ્રાચીન પરંપરામાં પણ કેટલીક બાબતોમાં તેઓ ભુલ પડે છે. દષ્ટિ આદિ વિષયોમાં તેઓમાં ઘણા મતભેદ છે. છતાં એકંદરે આ વિદ્વાનોના ગ્રંથો સુંદર છે.

શાર્દૂલ જિન ચૈત્યનું વર્ણન પ્રતિકમણના રાજાદા નિત્ય કર્મના પાઠમાં બોલાય છે : લાંબા સેા યોજન વિસ્તાર પચાસ ઉંચા પહોતેર ઘાટ ” આગમગ્રંથોમાં સ્તૂપ સંબંધ ઉલ્લેખો મળે છે. જૈનોનું અનુકરણ બૌદ્ધોએ કર્યું હોવાનું ચોક્કસ રીતે માનવું પડે છે. કદપસૂત્ર અને આગમગ્રંથોમાં કહ્યું છે કે જ્યારે તીર્થંકર ભગવાન નિર્વાણ પામ્યા ત્યારે તેમના અગ્નિ સંસ્કારના સ્થાને દેવોએ સ્તૂપ રચ્યા. જૈન સ્તૂપો વર્તમાન કાળમાં જોવામાં આવતા નથી. પરંતુ મથુરામાં સાતમા તીર્થંકર સુપાર્શ્વનાથ પ્રભુની સ્મૃતિને સ્તૂપ હતો તે ઇસ્વી પૂર્વે સાતમી શતાબ્દને હતો તેનું પુરાતત્વજ્ઞો દબલે સિદ્ધ કરે છે. જૈનોમાં આચાર્યોદિ પૂજ્ય સાધુ મહારાજના અગ્નિ સંસ્કારના સ્થાને વર્તમાનકાળના સ્વરૂપની દેરી કે ગુરૂમંદિર ઓટલા પર બનાવે છે. જોગણીસગી સદી પહેલાં ત્યાં પગલાં પથરાવવાની પ્રથા હતી. પ્રત્યેક સંપ્રદાયમાં દેવપ્રાસાદના આગળના વિશાળ પ્રાંગણમાં મોટો સ્તંભ ઉભો કરવાની પ્રથા છે. આ પ્રથા શુજરાતમાં પ્રાચીન કાળમાં હતી. પણ વર્તમાનકાળે તે લુપ્ત થઈ છે. જૈન દિગંબર મંદિરો આગળ વિશાળ મોટા સ્તંભો ઉભા કરવાની પ્રથા છે. શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં તે સ્થંભને “માણવક સ્થંભ” નામે શાસ્ત્રોમાં ઓળખાવે છે. તેને લૌકિક અર્થ “માણેક થંભ” છે. દિગંબરો તેને “માન થંભ” કહે છે. પણ તે માણવક સ્તંભનું અપબ્રંશ છે.

જૈનોના કળામય ભવ્ય મંદિરો દેશના પૃથક પૃથક ભાગોમાં છે. તે જેટલા કળામય છે તેટલા જ તે સુઘડ હોય છે. મંદિરની સ્વચ્છતા જૈનો જેટલી અન્ય સંપ્રદાયમાં નથી તે ભારે પ્રશંસનીય દૃષ્ટાંતરૂપ છે.

